İSBN:978-9952-539-09-7

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş "Qlobal çağırışlar və perspektivlər" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları

22 may 2024-*ci il*

Bakı-2024

Qərbi Kaspi Universiteti

TƏŞKİLATI VƏ ELMİ KOMİTƏ

professor Hüseyn Bağırov – Qərbi Kaspi Universiteti Qəyyumlar Şurasının sədri

R. Bağırov - Qərbi Kaspi Universitetinin İcraçı Prorektoru
b.ü.f.d., S. Ağayeva - Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru
s.ü.f.d., dos. S. Sadıxbəyova- Qərbi Kaspi Universitetinin Auditoriyadan kənar işlər üzrə prorektor
i.ü.f.d G. Məmmədova - Qərbi Kaspi Universitetinin Elm və innovasiya şobəsinin müdiri
i.e.d. professor S. Pürhanı - Qərbi Kaspi Universitetinin "Turizm və sahələr Iqtisadiyyatı" kafedrasının müdiri
A. Əsədova -
M. Əlizadə
A.Abbasova
B. Isagova
T. Cabarova
Ü. İmamzadə
S. Mustafazadə
G. Qasımova
B. Məmmədli - Qərbi Kaspi Universitetinin Mətbəənin direktoru
S. Məmmədli - Qərbi Kaspi Universitetinin Dizayneri

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş "Qlobal çağırışlar və perspektivlər" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 22 may 2024-ci il. QKU, -2024. – c.365

İSBN:978-9952-539-09-7

Materiallardan istifadə zamanı jurnala istinad zəruridir.

©*: Qərbi Kaspi Universiteti*

MÜNDƏRİCAT

TARİX, BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR, POLİTALOGİYA

ADGÖZƏLOVA Aliyə Rzaqulu
Gəncəbasarın Alban dövrü xristian abidələri.. **15**

AĞAYEV Emil Raul
"Düşüncə tərzi nəzəriyyəsi" və təsviri sənət fənninin tədrisində əhəmiyyəti...... **17**

AĞAYEV Vüsal Firdovsi
Xx əsrin 20-30-cu illərində Şimali Qafqaz xalqlarının ictimai-siyasi vəziyyəti. **19**

MAGOMEDOVA Aida Ali
Geosiyasətdə nəqliyyat dəhlizləri.. **20**

АЛЫШАНОВА Лариса Алексеевна
Из истории ликвидации отношений, созданных национализацией нефтяной промышленности азербайджана (1918-1919 гг.......................... **23**

ALIYEVA Səbinə Səbuhi
Nadir Şah Əfşarın ordu quruculuğu vətən tarixşünaslığında............................ **24**

MƏMMƏDOVA Aygün Musa
Azərbaycan numizmatikasının unikal faktları: Naxçıvan sikkələri..................... **26**

SÜLEYMANOV Mübariz, ƏLƏKBƏROVA Aygün
Azərbaycan tarixi tədrisində ikt-dən istifadənin zəruriliyi................................. **28**

BAGIROVA Ulviyya Ibrahim
Review of the Georgian-south ossetian conflict of 1991-1992: Russian participation in its resolution……………………………………………………. **29**

MƏMMƏDLİ Balamirzə Aydın
2001-ci il 11 sentyabr teraktından sonra ABŞ-Azərbaycan münasibətləri vətən tarixşünaslığında.. **31**

BAYRAMOVA Günay
Son tunc – erkən dəmir dövrü bəzək əşyalari (Naxçıvan MR arxeoloji materialları əsasında)... **34**

BEYDULLAZADƏ Vüsalə Fazil
Azərbaycan arxeologiyasında orta əsr inşaat keramikası................................. **36**

MƏMMƏDOVA Bədircahan Əmrulah
Minbərək arxeoloji irsi.. **38**

CƏFƏROV Samir Rüfət
XIX əsrin I yarisinda ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi................. **40**

ALIVERDIYEVA Tarana Aliverdi
Inactivity of the OCSE Minsk group in resolving the Karabakh conflict……… **42**

SÜLEYMANOVA Güntəkin Əli
Çeçenlərin və İnquşların deportasiyası və reabilitasiyası.................................. **45**

ХАЯТОВА Фирузе
Язык как основа этнической культуры... **47**

KHUDAVERDIYEV Elvin Elshen
Multiculturalism in modern western europe against the backdrop of global challenges………………………………………………………………………………. **48**

İSAQOVA Bahar Usub
Ulu öndər heydər əliyevin təşəbbüsü ilə azərbaycan dilinin dövlət dili kimi taninmasi………………………………………………………………………………… **51**

MƏLİKOV Ələddin Mehman
Sokratın mühakiməsi və şəhadəti... **52**

MUSTAFAYEVA Günəş Novruz
Türk dillərində Umay Ana………………………………………………………….. **54**

NƏCƏFOVA Gülzər İlqar
Bəhmən Mirzə Qacar Qovanli.. **56**

NOVRUZOVA Aysel Zabit
Çöllər İmperatorluğu... **58**

ƏLİYEVA Nuridə Rüstəm
Dağlıq Qarabağın sovetləşmədən sonrakı inzibati ərazi bölgüsü və demoqrafiyasına dair.. **59**

QASIMOVA Sənubər Abbas-Ağa
Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr edilmiş medallar (Hüseyn Cavid, Səttar Bəhlulzadə və İlyas Əfəndiyev)... **62**

ABDULLAYEVA Sevda
Böyük türkçü Əhməd Ağaoğlu və Türkçülük ideologiyası............................... **63**

SƏLİFOVA Hənifə Yusif
Elçinin "Qarabağ şikəstəsi" hekayəsində həyat gerçəklikləri........... **66**

ORUJOVA Sugra Askar
Historical geographical issues in the cities and regions of Karabakh which were implemented by Hayder Aliyev and İlham Aliyev (especially concerning the city of Shusa)……………………………………………………………. **68**

QURBANOVA Şəhla Elçin
Müasir dövrdə Azərbaycanın Türk dünyası ilə mədəni münasibətlərinin inkişaf perspektivləri... **70**

ƏSƏDİ Samirə Firudin
Aqrar sahənın inkişaf tarixinə dair.. **72**

HANAN Yousuf Khalifa Al-Malki
Omanın xarici siyasəti, coğrafiyası və prinsipi………………………………… **76**

HANAN Yousuf Khalifa Al-Malki
The bilateral relationship between the sultanate of Oman and the republic of Azerbaijan……………………………………………………………………. **77**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ„ FİLOLOGİYA, PEDAQOGİKA, DİZAYN

ƏKBƏROVA Flora Səməndər
İngilis dilində iqtisadi mətnlərin praqmatik xüsusiyyətləri............................... **81**

HÜSEYNOVA Fəridə Məşi
İngilis dilində mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsi... **83**

HAMIDOVA Tovus
The ındefinıte pronoun ‘one” ın the englısh language……………………….… **85**

ABBASOVA Şəlalə Rəşid
Pərinuş Səniinin “mənim payım” və ayşə kulinin “handan” romanlarında Türkiyə və İran cəmiyyətindəki qadınların kimliyi.. **86**

GÜNƏŞLİ Aynur Cavanşir
Atalar sözlərində sintaktik paralelizm.. **88**

HƏSƏNOVA Nərmin Tərlan
İsa Muğannanın “saz” povestinin ideya-estetik səciyyəsi................................. **91**

ИБАДОВА Тюркан Сурхай
Гендерные коннотации в паремиологии русского языка............................... **93**

ŞIXƏLİYEVA Könül Zaur
Uşaqların nitqinin inkişafında müəllim, tərbiyəçi və valideynlərin rolu............ **95**

VƏLİYEVA Kübra Sabir
"Şərhu radi aləl-kafiyə fi ilmin-nəhv val- irab" əsərində "hal zərfliyi" mövzusu.. 98

ORUCOVA Jalə Aydın
Bayram və rəsmi günlərdə xalçalardan istifadə.. 100

LƏTİFLİ Seyidnisə Bəxtiyar
Cəmşid Əmirovun "brilyant məsələsi" povesti detektiv nəsrin bədii nümunəsi kimi.. 102

MUSTAFAYEVA Səidə Əhməd
Müasir Azərbaycan hekayəsində intertekstuallıq (Kamal Abdulla hekayələri əsasında).. 105

ƏLİYEV Şakir Rüstəm, ƏLİYEVA Gülnarə Nurəddin, ƏSGƏROVA Radə İsfəndiyar
Geyim modelinin layihələndirilməsində erqonomika anlayışı və onun funksiyası 107

İMANZADƏ Ülkər Seymur
Inclusıve educatıon polıcy at secondary schools ın azerbaıjan.......................... 109

ƏBİLOVA Zülfiyyə Məmməd
Отличительные особенности азербайджанской модели мультикультурализма.. 112

ИСМАИЛОВА Сона Тариел
Роман о гувернантке (на материале романа энн бронте «агнес грей»)...... 115

HƏSƏNOVA Qəmər Məhəmməd
"Alman memarlarının Azərbaycan memarlığına vermiş olduğu tövhələr".. 116

MƏMMƏDOVA Sevinc Rövşən
Şəki ipək tarixi.. 119

XƏLİLOVA Nəzrin Sadiq
Müasir texnologiyaların interyer dizayna təsiri.. 121

MƏMMƏDOVA Sevinc Rövşən
Dizaynda modern üslub... 123

MUSTAFAZADƏ Səba Araz
Kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin rolu............................. 124

ПОЛАДОВА Сабина Эльхан гызы
Взаимоотношение системы - нормы - речи: орфофония английского языка…………… 126

CƏFƏROVA Aytən Rafail qızı
Dünyanın dil mənzərəsi anlayışı………………………………………………. 130

PSİXOLOGİYA

ƏFƏNDİYEVA Gülsüm
Psixologiya tələbələrdə yaddaş və həyəcan göstəriciləri.................................. **134**

AĞAZADƏ Fidan
Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin onların peşə hazırlığına təsiri............................ **136**

AĞAMALI Günay Fəzail
Təfəkkürün müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi yollarına dair............................ **139**

HÜSEYNLİ Cəmilə Vidadi
Kiçik yaşlı məktəblilərdə rast gəlinən hüquqa zidd davranışın təsnifatı............ **142**

İBADOV İbad Müşfiq
Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin mülkiyyət əleyhinə cinayətlərinin motivləri.. **144**

ƏLİYEVA Şərqiyyə Xətai
Sosial fobiyanın yaranmasında cinsiyyətin rolu.. **147**

İSLAMZADƏ Zöhrə Fateh
Uşaqlıq təşvişi və irsi faktorlar.. **149**

QƏNBƏRLİ Ülkər Qaraş
Tələbələrdə ümumi həyəcan və depressiya göstəricilərinin tədqiqi................... **152**

İBAYEVA Lalə Elman
Uşaqlıq dövrü psixoloji travma təcrübəsi və diqqət səviyyələri arasındakı əlaqənin tədqiqi... **154**

MƏMMƏDOVA Leyla İlqar
Somatik xəstəliklərin yeniyetmələrin həyat keyfiyyətinə təsiri........................... **156**

MAGOMEDOVA Aynura Ali
18 yaşlı tələbələrin həyəcan göstəricilərinin tədqiqi.. **161**

MEHTİZADƏ Şövkət Fayiq
Təşvişin məktəblilərin müvəffəqiyyət göstəricilərinə təsiri................................ **162**

MƏMMƏDOVA Zeynəb Sabir
Tələbələrdə görmə yaddaşinin tədqiqi.. **168**

MUSTAFAZADƏ Nazrin

The vital link between sleep and cognitive functioning....................................... 169

BAĞIROVA-KƏRİMLİ Nərgiz
Asılılığın insan davranışına təsiri... 172

RƏHİMLİ Rəna Bəxtiyar
Uşaq və yeniyetmələrdə təşviş pozuntularının ümumi xarakteristikası.............. 176

RÜSTƏMLİ Ruslan Fərahim
Ailə-məişət münasibətləri zəmnində törədilən cinayətlərin kriminoloji və sosial-psixoloji aspektləri... 180

NAĞIYEVA Səkinə İntiqam
Tələbələrdə depressiya səviyyəsinin təyini.. 182

ALİYEVA Samira
The ınfluence of parent-chıld attachment on chıld development......................... 185

ƏSƏDBƏYLİ Şəlalə
İntihar hallarını yaradan səbəblər. İntihara aparan psixoloji amillər................ 187

ŞIXƏLİYEVA Könül Zaur
Uşaqların nitqinin inkişafında müəllim, tərbiyəçi və valideynlərin rolu............ 190

ƏZIMOVA Solmazxanım Mirqədir
Doğum sonrası depressiyanın klinik-psixoloji xarakteristikası......................... 193

MUSAYEVA Aytən
Qadınların və hamiləlik dövründə uşaqlara psixoloji münasıbətın öyrənılməsı... 196

NƏBİLİ Muxtar Tahir
İdentiklik probleminə sosioloji baxış.. 200

SƏMƏDOV Azər Aqil
Mülki prossesdə məhkəmə psixiatriya ekspertizasının tədqiqi........................... 203

NƏZƏRLİ Rövşən Abdulla
Tələbələrin uğur qazanmasını şərtləndirən amillərə dair 206

BAĞIROVA-BABAZADƏ Günay Kamran
Psixoloji stressin insanın immun sisteminə təsirinin dəyərləndirilməsi............. 209

TƏBİƏT ELMLƏRİ, İKT, MÜHƏNDİSLİK

HACIYEVA Aybəniz Bəxtiyar , ƏLİHƏSƏNOVA Günay Firuz
Dendrologiya bağı ərazisinə introduksiya edilmiş dərman bitkilərindən efir yağının alınması və fitokimyəvi tədqiqi.. 211

ABDDULLAYEVA Aysun Zahid , AĞAYEVA Səltənət
Üzvi maddələr və metobalizm.. **214**

AĞAZADƏ Ağgül Xankişi , KƏRƏMOVA Natavan
Elektromaqnit şüalanmanın mərkəzi sinir sisteminə təsiri.................................. **216**

VALİYEVA A.B., ABBASOV Mehrac
Study of dna extraction methods from dıary products: a revıew perspectıve...... **218**

HÜSEYNZADƏ Aişə Bahadır , ABASOVA Səbinə Aydın , FƏRZƏLİZADƏ Aysel Vüqar
Python's ınfluence: shapıng tomorrow's tech.. **220**

QULUZADƏ Ayçilər Mübariz
Açıq mənbə kodlu proqramlar və e-təhsil sistemində istifadəsi............................ **222**

FƏRZƏLİZADƏ Günel Vüqar , RZAYEVA Aydan Elşad
Yağışdan elektrik enerjisinin alınması.. **224**

HEYBATOVA Aynura Shamsaddin
Explorıng the ınfluence of ındustry 4.0 technology on supply chaın agılıty......... **225**

SÜLEYMANOV Mübariz, ƏLƏKBƏROVA Aygün
Tarix təlimində oyun texnologiyalarından istifadə olunmasına qısa nəzəri baxış **229**

ƏZİZOVA Şövkət Elxan
Bitkilərin məhsuldarlığında gübrələrin rolu... **230**

İSMAYILOVA GÜNEL. Q., ABBASOV MEHRAC
Soğan sortlarının molekulyar genetik tədqiqində ssr markerlərdən istifadə....... **232**

HƏBİYEVA Fəridə Firqət
Neyrodegenerativ xəstəliklərin yaranmasına təsir edən genetik amillərin tədqiqi **233**

FƏRZƏLİZADƏ Aysel Vüqar , HEYDAROV Rəşad Rüfət
Proqram vasitəsilə sos çağırışlar edilməsi.. **235**

BAĞIROVA Samirə Behbud, MEHRƏLİYEVA Hökümə İlham, MƏMMƏDOVA Şəlalə Abuzər, ALLAHVERDİYEVA Zəhra Namiq, AĞAMALIYEVA Aydan Qəhrəman
Abşeron şəraitində pinus longifolia roxb. növünün dendroxronoloji təhlili və inkişaf dinamikasının öyrənilməsi.. **236**

MEDETOV Kenan Eldeniz
Artificial ıntelligence (aı) in civil engineering and tekla structures..................... **238**

KƏRİMOVA Lalə Savalan
Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları və onların ətraf mühitə təsiri............. **240**

ZEYNALOV RAMİN.M., IBRAGIMOVA MƏLAHƏT
Assessment of pressure loss in a gas pipeline under conditions of uncertainty information……………………………………………………………………………… **243**

RÜSTƏMOV Nicat Qulam
Kompüter şəbəkəsinin dizayn problemi... **246**

QƏLƏNDƏRLİ Fərid
Şəbəkə təhlükəsizliyi.. **250**

GAFFAROVA Rahila Elchin
Development of the electronic government concept: the experience of the republic of Azerbaijan... **252**

SƏFƏRƏLİYEVA Selcan Qalib, ƏLİYEVA Xədicə Həzi
Azərbaycanda pestisidlərin istifadəsi tarixi və hazırda istifadə olunan pestisidlər.. **258**

MƏMMƏDOVA Gülənay Akif
Xəzər qızılbalığının (Salmonidae) hazırkı vəziyyəti və akvakultura perspektivləri... **260**

XANİYEVA Səbinə Valeh
Bir sıra yerli yabanı bitkilərim biokimyəvi xüsusiyyətləri və onların istehsalının faydaları. Kəklikotu bitkisinin biokimyəvi xüsusiyyətləri.................................... **262**

Məmmədova Zeynəb.M., Rüstəmov İ.R., Rüstəmova N.M., İbrahimova G.Ə., Babayeva S.M.
Autizm spektr pozuntusu olan uşaqlarda neyropilin-2 RS849563 gen polimorfizminin tədqiqi... **264**

İQTİSADİYYAT VƏ TURİZM

BAĞIROV Mübariz Məmmədhüseyn, MUSAYEVA Nuridə Əhliyyət
Bank sistemində dayanıqlığın təmin edilməsinin dayanıqlı inkişaf çağırışları fonunda nəzəri-konseptual aspektləri.. **267**

ALLAHVERDIYEVA Aytac İbrahim
Qarabağ regionunda əhalinin işlə təmin olunmasında aqrosənaye kompleksi siyasətinin həyata keçirilməsi... **270**

ƏLİYEV Anar Elçin
Bazar İqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin təsirinin artırılması istiqaməti.. **272**

RÜSTƏMLİ Hüseyn Məmməd
Current sıtuatıon of startups and startup ecosystem ın Azerbaıjan...................... **275**

ƏLİYEVA Bənövşə Qurban
Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının tarixi prespektivləri.................... **277**

CƏFƏROVA Gültəkin İkram
Davamlı turizmin inkişafı sistemində kənd turizmi.. **280**

ƏLİZADƏ Heybət Eldar , ƏLİYEV Ələsgər Mehti
Regionun davamlı inkişafı üçün idarəetmə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi........ **282**

QULUZADƏ Fərid Rasim
İnnovativ inkişaf layihələrinin idarə edilməsi metodu....................................... **284**

CƏBRAYILOVA Fidan Valeriy
Qlobal maliyyə böhranından sonra azərbaycanda tətbiq olunan pul siyasəti.... **287**

MURADZADƏ Gülnar Salman, AĞAYEVA Xanım Yusif
Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı: real vəzıyyət və perspektıvlər.................... **290**

QASIMOVA Günay İmaməddin
Riyaziyyat təlimində axtarış metodlarından istifadənin pedaqoji-metodik əsasları.. **292**

HACIMİRZƏYEV Fərid Vaqif
Azərbaycanda biznesin rəqabət mühitinin tənzimlənməsində dövlətin rolu....... **294**

HƏSƏNOV Həsən Elvir
The impact of artifical intellegence on management and economics................... **295**

HEYDƏROVA Fatimə Elçin
Müalicə-sağlamlıq turizm sənayesi.. **297**

HÜSEYNOV Cavid Dilqam
Dövlət maliyyə nəzarəti və onun büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsində rolu.. **298**

MƏMMƏDOV Fərhan Rövnəq
Turızm destınasıyalarının ınfrasutrukturun formalaşmasına və ınkışafına təsırı **300**

ALCANSOY Elşən Gülməmməd
Qlobal çağırışlar fonunda beynəlxalq münasıbətlərın inkişafının insan resurslarının idarə olunmasına təsiri.. **302**

NƏSİBOV Röyal Mehman
Organization of museum management.. **305**

NİFTƏLİYEV Azad Nəriman , RAMAZANOV V.Z.
Regional istehsal kompleksləri üçün investisiya strategiyalarının formalaşdırılması.. 307

ATAXANLI Nihad Nazim
Driving economic transformation: the impact of foreign direct investment on azerbaijan's diversification and development.. 309

QASIMOV NƏCƏF. E.
Azərbaycanda turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti və onun stimullaşdırılması.. 312

ŞAHVERDİYEVA Səbinə Rasim
Virtual müəssisələr və qlobal rəqabətlilik strateji üstünlüklər və risklər................. 314

SƏFƏRLİ Nərmin Valeh
Azərbaycan teatrının maliyyələşməsi və bazar iqtisadiyyatında rolu.................. 316

CABBAROVA Şəhla Firuz
Rəqabətli uğuru təmin etmək üçün istifadə olunan strateji hr tətbiqləri................ 317

ŞÜKÜRLÜ Surə Təbriz
Towards a greener future: Azerbaijan's energy policy in focus.............................. 319

TAĞIYEV Elmir Zabit
Elektron biznesin inkişaf xüsusiyyətləri və əsas istiqamətləri.............................. 322

TAHİRLİ Cavid Firuddin
Azərbaycanda büdcə vəsaitlərinə maliyyə nəzarətinin prioritet istqamətləri....... 325

MƏMMƏDLİ Xəqani Əyyub
Təchizat zəncirinin idarəedilməsinin iş performansına təsiri............................. 328

CABAROVA Turan Mehyəddin
Turizmin inkişafında sosial şəbəkələrin rolu.. 330

MURADZADƏ Gülnar Salman
Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı: real vəziyyət və perspektivlər.................... 331

GÖZƏLOV Sadiq Elçin
Müasir iqtisadi sistemdə kiçik sahibkarlığın rolu.. 333

ABDULLAYEV Sərdar
Sənaye sahələrində rəqəmsal texnalogiyalardan istifadə mühitinin xarakteristikası.. 334

ƏHMƏDOV Emil
Ağıllı şəhərlərin əsas prinsipləri.. **337**

ABDULLAYEVA Nərmin Anar
Dövlət özəl sektor əməkdaşlığının iqtisadi faydaları... **340**

HÜSEYNOV Aqil Anar
Smart şəhərlər və rəqəmsal innovasiyalar.. **342**

ABDULLAYEVA Nərmin Anar
Dövlət özəl sektor əməkdaşlığının iqtisadi faydaları....................................... **345**

İSMAYILOV Arif İsmayıl
Ən böyük elektron ticarət platformaları... **347**

İSMAYILOV Arif İsmayıl
E-ticarətdə marketinqin xüsusiyyətləri... **350**

SERTTAŞ Leyla Rövşən qızı
Türkdilli dövlətləri arasında aqrar məhsulların ticarəti: Zəngəzur dəhlizinin önəmi.. **353**

GULUZADE Khalil
The impact of shock effects on labor market dynamics: an analysis of internal and external factors…………………………………………………………………… **355**

TARİX BÖLMƏSİ

Aliyə Rzaqulu ADGÖZƏLOVA
AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
" Albanşünaslıq " Elmi Mərkəzinin "Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəni irsinin arxeoloji tədqiqi" sektorunun Elmi işçisi
E-mail: aliya.adigozalova@mail.ru

GƏNCƏBASARIN ALBAN DÖVRÜ XRİSTİAN ABİDƏLƏRİ

Summary

One of the structures that appeared in Albania in the early Middle Ages were Christian temples and monasteries. The first Christian churches in Albania were built long before Christianity was accepted as the official state religion in the country. For this reason, the Albanian church is called the apostolic church. The area of Ganjabasar, which is an integral part of Caucasian Albania, is rich in architectural monuments from the Christian era of Albania. In general, the Albanian temples in these areas were built in the VI-VII centuries. In connection with the reconstruction of Albanian temples, these temples have been restored since the 12th century. This was related to the creation of the Khachin principality in Albania at that time.

Key words: Caucasian Albanian, temple, church, religion

Giriş

Alban memarlıq sənəti özünəməxsus mürəkkəb koloriti, texnikası, təkrarolunmaz gözəlliyi və üslubu ilə həmişə maraq doğurmuş və seçilmişdir. Alban xristianlığının ilk dövrü üçün kilsə tikililəri xarakterik idi. Bu kilsələr uzunsov ibadət zalı olan birnefli məbədlərdən ibarət olmuşdur. Albaniyada xristian memarlığı üslubunda dairəvi məbədlər deyilən xüsusi tikili nümunəsi də yayılmışdır, bunun da öz səbəbi var. Belə ki, Albaniyada dairəvi məbədlərin tikilməsi erkən xristianlıq dövrünə aiddir və tədqiqatçıların fikrincə bu məbədlər günəşə ibadət edən albanlar tərəfindən, yəni hələ xristianlığın tam mənimsənilmədiyi və səma cisimlərinə ibadətlə qarışdırıldığı dövrlərdə tikilib [4, s.34]. Albaniyada xristian memarlığının ən kütləvi forması isə sovmələrdir. Sovmələr karvan yolları kənarında kiçik ibadətgah rolunu oynasalar da, onlardan əslində memorial xarakterli tikililər kimi istifadə olunurdu. Albanlarda həm mehrablı, həm də mehrabsız sovmələrə rast gəlinir. Sovmələrin divarı bir qayda olaraq zərif naxışlara malik nişan daşları ilə bəzədilirdi. Alban dövrünün ən mürəkkəb tikililəri isə bazillikalar və monastırlar hesab olunur. Qafqaz Albaniyasının xristianlıq dövrü memarlığı bütövlükdə tam şəkildə öyrənilməmişdir. Bunun səbəbi memarlıq abidələrinin çox pis qorunub saxlanılmasıdır. Bəzi qorunub saxlanılan abidələr o qədər dəyişikliklərə məruz qalıblar ki, öz əvvəlki görkəmlərinin böyük bir qismini itiriblər [3, s.81]

Arxeoloji qazıntılar zamanı Albaniyanın müxtəlif ərazilərində memarlıq tikililərinin qalıqları tapılıb. Bu tapıntılar bizə qədim xristian memarlıq tikililəri haqqında fikirləri deməyə imkan verir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Albaniyanın coğrafi mövqeyi və təbiətin münbit şəraiti, müxtəlif tikinti materialları-daş, gil, ağac növləri ölkənin ustalarına imkan verib ki, sadə kilsənin tikintisindən tutmuş daha mürəkkəb kompozisiyaya malik tikililər yaratsınlar.

Qafqaz Albaniyasının ayrılmaz bir hissəsi olan Kiçik Qafqaz dağlarının ətəkləri, o cümlədən Gəncəbasar ərazisi Albaniyanın xristianlıq dövrünə aid memarlıq abidələri ilə olduqca zəngindir. Bu abidələr əsas etibarilə eramızın I əsrindən – XVII-XVIII əsrlərə qədərki dövrü əhatə etmişdir [1, s.3].

Əsas mətn

Çaykənd məbədi – Abidə ilk dəfə tədqiqata A.M.Məmmədov tərəfindən cəlb edilmişdir. Çaykənd məbədi Göygöl rayonunda eyni adlı kəndin yaxınlığında, Çaykənd-Göygöl yolununsağında qeydə alınmışdır. Məbədin bünövrəsi sal qayanın üzərində qurulmuş düzbucaqlı məbədin uzunluğu 11 m, eni 7 m, hündürlüyü təqribən 6 m, divarlarının qalınlığı 0,80 m-dir. Məbədin tağ formalı qapı yeri qorunub qalmışdır. Bu girişin hündürlüyü 1,35 m, eni 0,40 m-dir. Məbədin tağbənd formalı qapı yerinin yaxınlığında kitabə qeydə alınmışdır. Kitabənin üzərində Alban yazısının və xaçların olduğunu qeyd edilmişdir. Həmçinin məbədin divarında ibadət zamanı şamları qoymaq üçün xüsusi taxçaların olduğunu qeyd olunmuşdur [1, s.26].

Məbədin şərq tərəfində düzbucaqlı çərçivədən kənara çıxmayan yarımdairə formalı mehrab apsidası yerləşmişdir. Məbədin şərq divarının ortasında apsidaya açılan pəncərə vardır. Digər pəncərə yeri məbədin cənub divarındadır. Şimal və cənub divarlarında qarşı-qarşıya iki cüt pilyastr ucaldılmışdır. Bunların bir cütü apsida ilə ibadət zalı arasında, digər cütü isə divarların orta hissəsində yerləşmişdir [2, s.99]Çaykənd məbədi VI-VIII əsrlərə aid edilmişdir [1, s. 27].

Yeni Zod məbədi – Abidə Göygöl rayonunun Yeni Zod (Azad) kəndi yaxınlığında yerləşmişdir və A.M.Məmmədov tərəfindən təqiq olunmuşdur. Məbədin uzunluğu 17 m, eni 11 m, divarlarının qalınlığı 0,80 m-dir. İki cüt düzbucaqlı sütun məbədin daxilini 3 nefə ayırmışdır [1, s. 30]. Sütunlara parallel olaraq şimal və cənub divarlarının hər birində iki düzbucaqlı pilyastr vardır. Yan neflərdən enli olan orta nef şərqdə ibadət zalının döşəməsindən hündür olan yarımoval formalı apsida ilə tamamlanır. Bu və digər apsidalar məbədin düzbucaqlı çərçivəsindən kənara çıxmır. Mehrab apsidasının hər iki yanında düzbucaqlı formalı olub, şərqdə yarımdairəvi apsida ilə tamamlanan pastofori yerləşmişdir. Pastoforilərə yalnız müvafiq yan nefdən daxil olmaq mümkündür. Hər üç apsidanın şərq divarında bir pəncərə yeri düzəldilmişdir [2, s.131]. Yuxarı hissəsi tağ formalı bu pəncərələrin hündürlüyü 2,2 m, eni 1 m-dir. Daha bir pəncərə qərb divarında yerləşmişdir. Xristian memarlığı ənənəsinə zidd olaraq məbədə giriş bu divarda yox, cənub tərəfdədir. Cənub nefində, girişdən sol tərəfdə, döşəmənin altında dərinliyi 1,20 m, uzunluğu 2 m, eni 1,5 m olan zirzəmi qeydə alınmışdır.

Məbədin bünövrəsi qaya üzərində çay daşından inşa edilmiş, divarlar qaya parçalarından hörüldükdən sonra yerli qırmızı daşla üzlənmişdir.

Məbəddən 50-60 m qərbdə sənduqə formalı daşlarla örtülmüş qəbirlər vardır. Bu qəbirlərin yanında qərar tutmuş, sahəsi 3 hektar olan yaşayı yerində aparılımış kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilən materiallar əsasən saxsı qab parçalarından ibarətdir. Bu tapıntılar III-VII və XIII-XV əsrlərə aid edilmişdir [1, s. 30, 37]. M.Xəlilov isə Yeni Zod məbədinin təqribən VII əsrdə inşa edildiyini qeyd etmişdir [2, 132].

Band məbədi – Bu məbəd Göygöl rayonunun Yeni Zod (keçmiş Azad və ya Kamo kəndləri) kəndindən 15 km şimal-qərbdə, dəniz səviyyəsindən təqribən 2800-3000 m yüksəklikdə, dağın zirvəsində yerləşmişdir. Həmin yüksək dağ zirvəsində təqribən 0,25 hektarlıq düzən bir sahə var ki, məbəd də məhz orada inşa edilmişdir. Məbədin yerləşdiyi mövqedən ətrafa baxdığımız zaman Gəncə və Mingəçevir şəhərlərini və aydın hava olduğu zaman Kür çayını görmək mümkündür. Band məbədi elə bir yüksək mövqedə yerləşmişdir ki, sanki ətraf kəndlərin mərkəzində qərar tutub. A.M.Məmmədov məbədin yerli əhali tərəfindən ziyarətgah (ibadətgah) kimi istifadə edildiyini qeyd etmişdir [1, s.26-28].

Məbədin tikintisinin Albaniyada xristianlığın qadağan oldunduğu bir dövrdə inşa edildiyi ehtimal olunur. Buna görə də, məbəd müdafiə məqsədilə məhz belə bir əlçatmaz ərazidə tikilmişdir. Elə məhz bu səbəbdən məbədin arxa tərəfində, onun məbədə qalxan yol istiqamətinə baxan hissəsində, şərqdən gələn təhlükəni izləmək üçün iki ədəd mazğal formalı pəncərələr mövcud olmuşdur. Məbədin kiçik pəncərəsinin üzərində iki ədəd quş təsvirinin olduğu qeyd olunmuşdur.

Məbədin eni 4m, uzunluğu 8m, hündürlüyü kənarlarda 3,5 m, daxildə isə 5,5 m-dir. Divarların qalınlığı isə 80 sm-dir. Məbədin daxilində tağlı açırımlı iki pəncərə yeri mövcuddur. Məbədin daxilində iki yerdə şam qoymaq üçün taxçaların olması da qeydə alınmışdır. Məbədin divarlarının ağ mərmərlə örtülməsi abidə də sonradan bərpa işlərinin aparıldığını göstərir. Məbədin qapı yerinin üzərində hər iki istiqamətdə dairə daxilində xaç təsvirlərinə rast gəlinib. Xaçlar divara oyma üsulu ilə həkk edilmişdir. Bu cür xaçlara biz məbədin daxilindəki neflərin kəsişən yerinin alt və üst hissələrində rast gəlirik.

Tədqiqatlar zamanı məbədin şimal divarı istisna olmaqla digər divarlardakı xaç təsvirləri bərpa zamanı ermənilər tərəfindən dəyişikliyə məruz qalmışdır [1, s.28-30].

Xarxaput məbədi – Bu abidə Qara su çayının kənarında Goranboy rayonunun Meşəli (Xarxaput) kəndi adlı qədim kəndin ərazisində yerləşmişdir. Erməni müəllifləri bu adı "Xarxapot-Xrxapit" və s. kimi səsləndirdiklərini, onun ermənilərlə bağlı olduğunu əsaslandırmağa çalışdıqlarını A.M.Məmmədov öz tədqiqatlarında qeyd etmişdir.

Əslində isə "xaput" qədim alban tayfalarından birinin adıdır. Xarxaput sözünün ilk hissəsindəki "xar" sözü türk mənşəli olub, "bərbad", "köhnə", xaput tayfalarına məsus bir kənd olduğunu ehtiva edir [1, s.7].

Bəzi alimlər Xarxaput adını xarxa, qarqar sözü ilə əlaqələndirirlər. Q.Qeybullayev də xaput və ya haputların qədim alban tayfaları olmasını qeyd edirdi. M.Q.Vəliyevə görə Xaputlı kəndi Ağdaş və Göyçay qəzalarında qeydə alınmışdır. Onlar vaxtilə Quba qəzası əhalisinin əksəriyyətini təşkil etmişlər. Onların dili türk dilinə daha yaxın olmuş, danışıqlarında çoxlu türk sözlərindən istifadə etmişlər. Onlar bu ərazilərdə eramızdan əvvəl məskunlaşmış, eramızın IV əsrində xristianlığı qəbul etmiş və bununla əlaqədar xristian məbədlərinin tikintisinə başlamışlar. Arif müəllim qeyd edir ki, Gəncəbasar ərazisində yerləşən və XIX-XX əsrlərdə ermənilər tərəfindən bərpa edilən məbədlərin əsası da məhz həmin dövrdə qoyulmuşdur. Çünki əraziyə XIX əsrin ortalarında gəlmiş ermənilər məskunlaşdıqları yerlərdə birdən-birə bu qədər məbəd tikə bilməzdilər. Çünki Albaniyanın özündə xristianlıq IV əsrdə qəbul edilsə də Gəncəbasarda tikilən məbədlər VI-VIII əsrlərə aid edilmişdir [1, s.8].

Xarxaput məbədində ilk tədqiqat işləri hələ 1984-cü ildə Ermənistandan gəlmiş epiqrafçı S.Q.Karapetyan tərəfində aparılmış, abidə üzərində əlavə edilmiş erməni yazı və işarələrinə görə məbədin tarixi saxtalaşdırılmışdır.

Belə ki, C.Q.Karapetyan 1984-cü ildə Xarxaput məbədində tədqiqatlar aparan zaman abidənin üzərindəki alban əlifbası ilə yazılmış daş lövhə üzərindəki işarələri dəyişdirmiş, kitabədəki sözləri erməni dilinə uyğunlaşdırılmağa çalışmış və abidənin adını dəyişərək Koğeri kilsəsi adlandırmışdır [1, s.11].

Abidənin yaxınlığında aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri, tapılan artefaktların analogiyası və Xarxaput məbədinin digər qədim alban məbədləri ilə bənzərliyi bu abidənin də qədimliyinə dəlalət edir. Arxeoloji tədqiqatlar deməyə sas verir ki, bu məbəd hələ VII əsrə qədər tikilmiş, XII-XIII əsrlərdə yenidən bərpa olunmuşdur.

Daşkəsən məbədi – Bu məbəd Daşkəsən rayonu ərazisində qeydə alınmışdır. Məbəd quruluşuna görə Albaniyanın xristianlıq dövrünə aid mağara məbədlərindən biridir [1, s.37].

Nəticə

Ümumilikdə aparılan tədqiqatlar onu göstərir ki, Gəncəbasar ərazisindəki alban məbədləri VI-VII əsrlərdə inşa olunmuşdur. Alban ənənələrinin yenidən dirçəlməsi ilə bağlı olaraq XII əsrdə bu məbədlər bərpa olunmuşdur. Bu isə həmin dövrdə Albaniyada Xaçın knyazlığının birbaşa yaranması ilə bağlı olmuşdur. Alban-Xaçın knyazları həmin dövrdə məbəd tikintisinə böyük önəm vermiş, xüsusilə dağıdılmış qədim məbədlər bərpa olunmuş və yeni məbədlər inşa edilmişdir. Həmin dövrdə Gəncəbasar ərazisindəki qədim məbədlər Xarxaput, Yeni Zod, Band, Çaykənd və s. dağlıq ərazilərdə yaşayan xristian albanların əsas ibadətgahı və sığınaq yeri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov A.M., Gəncəbasarın Alban Dövrü Xristian abidələri. Bakı-2000-Ağrıdağ.

2. Xəlilov M.C.,Albaniyanın Xristian Abidələri(IV-X əsrlər).Bakı-2011.

3. Геюшев Р. Б., Христианство в Кавказской Албании (по данным археологии и письменных источников). Баку: Элм 1984, с 192.

4.. Мамедова Г.Г.,Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыоглу 2004, с. 224

Emil Raul AĞAYEV
ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi
E-mil: aghayev93@mail.ru

"DÜŞÜNCƏ TƏRZİ NƏZƏRİYYƏSİ" VƏ TƏSVİRİ SƏNƏT FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Summary

One of the main ideas of modern education is the development of students' thinking and analysis skills. During the teaching of fine arts, the teacher should form students' aesthetic taste and enjoyment of works of art. At this time, the teacher must keep in mind students with open and closed thinking.

Keywords: Fine art, education, student, art, thinking, analysis

Giriş

Orta məktəblərdə müasir təhsilin əsas prioritetlərindən biri şagirdlərin mövzular barəsində düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsidir. Bu istiqamətdə inkişafa diqqət yetirsək, məntiqi, yaradıcı və müqayisəlilik kimi prinsiplər ön plana çıxarılmalıdır. Təsviri sənət fənninin tədris metodikasında da əsərlər üzərində düşünmək və mühakimələr aparmaq şagirdlərdə müəllim tərəfindən diqqət yetirilməlidir.

Əsas mətn

Karol Dvek təxminən 30 ildən çox şagirdlər üzərində təcrübələr apararaq, onların uğursuzluqlara qarşı necə reaksiya verdiklərini təcrübə aparmışdır. Professor şagirdlərin öyrənmələrini iki istiqamət üzrə qruplaşdırmışdı:

1)İnkişafa açıq düşüncə tərzi

2)İnkişafa qapalı düşüncə tərzi

Təsviri sənət fənninin tədris metodikasında şagirdlər daha zəkalı, intelektual fikirlərə yer ayırmalıdırlar. İnsan beyni həqiqətən də, dəyişilə bilən bir orqandır, onun inkişafı üçün, qidalanma, yuxu rejimi və düzgün öyrənmə strategiyaları tətbiq edilməlidir.

Qapalı düşüncə tərzinə sahib şagirdlər təsviri sənət fənninin tədrisində çətinliklərə qarşılaşdıqda çox tez ruhdan düşürlər, çünki fikirləşirlər ki, qabiliyyətləri yüksək deyil və ya zəif olduqlarını tez bir zaman da qəbul edirlər. Ona görə də təsviri sənət müəllimləri şagirdlərdən tez-tez "Mən bu fənni qavraya bilmirəm", "Mən bu rəsmi çəkə bilmirəm" və ya "Mənə təsviri sənət fənni nəyə lazım?" kimi şərhlər eşidirlər. İki fərqli düşüncə tərzinə malik şagirdlər həmçinin informasiyanı qəbul etmələrində də fərqlidirlər.Təsviri sənət fənninin tədris metodikasında öyrənmə nəticələrinin öz nəzarətlərində olan şagirdlər daha çox səy göstərir, daha çox təkrar edir, müxtəlif öyrənmə strategiyaları tətbiq edir. İnkişafa açıq tipli düşüncə tərzinə malik şagirdlər təsviri sənət fənnini öyrənən zaman aşağıdakı qabiliyyətlərə malik olurlar:

-rəsm əsərləri işləyərkən çətinlikdən qorxmurlar

-nəzəri və rəsm işləri zamanı səhvlərdən öyrənir

-təsviri sənəti öyrənməyə marağı var

-rəylərə qulaq asır və nəticə çıxarır.

Qapalı düşüncə tərzinə malik şagirdlər təsviri sənət fənnini öyrənən zaman aşağıdakı qabiliyyətlərə malik olurlar:

-təsviri sənət fənnini öyrənən zaman çətinliklərdən yayınır.

-təsviri sənət fənnini öyrənən zaman çətinliklərdən qorxurlar

-rəsm əsərlərini işləyərəkən "bacarmaram" deyir.

Təsviri sənət fənninin tədrisində müəllim şagirdləri xarakter və intellektlərini dəyişdirə bilərək, onları qapalı düşüncə tərzindən açıq düşüncə tərzinə keçid edə bilərlər. İlk növbədə şagirdlərə intellektin, zəkanın dəyişə bilən olduğu, beynin elastik olduğunu öyrətmək lazımdır. Digər bir tərəfdən isə risk götürmək mədəniyyətini yaratmaqdır, yəni şagirdlər səhv etməkdən qorxmamalı, öyrənmə yolunun səhvlərdən keçdiyini başa düşməli və etdikləri səhvlərə hədəfə çatmaq üçün lazım olan bir vasitə kimi baxmalıdırlar.

Nəticə

Düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsi zamanı təsviri sənət müəllimi təriflәyərkən düzgün tərifləmə növündən istifadə etməkdir. Bu təcrübədə biz tərifləmə metodunun şagirdlərə risketmə bacarığının, etdiyi səhvlərə münasibətinin özünə inam zamanı necə təsir etdiyini müşahidə etməliyik.

-Təsviri sənət fənninin tədrisi zamanı inkişafa açıq düşüncə tərzinin olduğu sinfin digər bir xüsusiyyəti düşünmə və gözləmə vaxtlarına əməl olunaraq dərindən öyrənməni təmin etməkdir. Müəllim sualları verən zaman şagirdin cavab verməsini uzun müddət gözləməlidir. Cərəyanları keçən zaman təsviri sənət müəllimi müqayisə apararkən şagirdlərin fikirlərini uzun müddət gözləməlidir.

-Təsviri sənət fənninin tədrisi zamanı şagirdlər öyrənərkən estetik zövq və həzz almalıdır. Rəsm işləyərkən, əsərlər üzərində təhlil apararkən, estetik zövq və incəsənət nümunəsindən alınan həzz də əsas prioritet hesab edilməlidir.

-Uğura gedən yolda təsviri sənət müəllimi şagirdlərə rəy verərkən də diqqətli olmalıdır. Rəy verərkən nəzərə alınmalı olan ən vacib məqam rəyin destruktiv, yəni şagirdi emosional olaraq zədələyən, onu həvəsdən salan fikirlər deyil, əksinə konstruktiv, yəni şagirdi irəliyə apara biləcək dəstəkləyici olmalıdır.

-Təsviri sənət fənninin tədrisi zamanı şagirdlər əlavə məlumatlar öyrənən zaman müəllim tərəfindən qiymətləndirilərək, həvəsləndirilməlidir.

Göründüyü kimi, bütün bu sadalanan proseslərə diqqət yetirilsə, təsviri sənətin tədrisi zamanı öyrənmə prosesi düzgün şəkildə qurular.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1.Kurikulum, metidika və pedaqogika. Bakı 2022. s 155-159

2.VIII sinif təsviri incəsənət dərsliyi. Bakı 2020. 96 s

Vüsal Firdovsi AĞAYEV

Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı

E-mail: vusalagali4@gmail.com

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ ŞİMALİ QAFQAZ XALQLARININ İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏTİ

Summary

In our research, in the 20s and 30s of the 20th century, Soviet and Russian historiography in the North Caucasus talked about the invasion of the Caucasus by Soviet Russia and the harsh policy it implemented there, which was tried to be covered up and even covered up. Representatives of many North Caucasus peoples who are still exiled and displaced from their homelands today, and the fact that the North Caucasus still occupies an important position in the region as part of Russia, despite the fact that they fought so much for freedom, shows the importance of the topic's relevance.

Keywords: North Caucasus, occupation, Socialist regime.

Giriş

Çar rejimini devirərək sosialist ideyalarla möhkəmlənib hakimiyyətə gələn bolşeviklər Rusiya imperiyasından ayrılıb müstəqillik qazanan əraziləri yeni yaranan dövlətə birləşdirməyə çalışırdılar. Bu ərazilərdən biri də Şimali Qafqaz idi. Strateji cəhətdən olduqca mühüm rola sahib olan Şimali Qafqazdan bolşeviklər asanlıqla imtina edə bilməzdilər. Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərində yaranmış tarixi şətaitdən istifadə edərək yenicə öz konfederativ dövlətlətini yaratmış Dağlılar Respublikası nə qədər mübarizə aparsa da işğaldan qaçına bilmədi.

Əsas mətn

Xarici yardım kanallarının bağlanması, daxili müxalifət çəkişmələri nəticəsində müxtəlif fraksiyalara ayrılması, Səid Şamilin müharibəyə başladığı illərdə Uzun Hacının vəfat etməsi, liderlərin bir araya gələ bilməməsi kimi səbəblərdən Dağlılar respublikasının işğalına gətirib çıxarmışdır. Şimali Qafqaz çox yaxın olduğ Bolşeviklər təbliğat fəaliyyətlərini artıraraq, indi bölgədə hökmranlıqlarını tamamilə yaydılar. Nəcməddin Qotınski 1924-cü ilə qədər dağlarda müqavimətini davam etdirsə də, heç bir iş qalmadığından Səid Şamil və digər bir neçə siyasətçi Türkiyəyə qayıdırlar. Polkovnik Qayıtmaz Əlixanov və üç oğlu da həbs edilərək öldürülür. Qafqazda yeni hökumət yarandı və bu hökumət Sovetlərlə sülh müqavilələri bağladı. Gürcüstan və Azərbaycanın Qızıl Rus Orduları tərəfindən işğalı ilə ərzaq, silah və nəqliyyat yolları bağlandı. İngiltərə və digər qərb ölkələrinin səssizliyi ilə dağlılar tək qaldılar və sovet işğalına məruz qaldılar. 1920-ci il aprelin 12-də Dağıstanda Sovet Xalq Komissarlıqları yaradıldı. Bu tarixdə çox mühüm hadisə baş verdi. bolşeviklər və Şimali Qafqaz milli qüvvələri tərəfindən yaradılmış Şimali Qafqaz Müdafiə Qüvvələri şuradakı millətçilər tamamilə təmizlənib Sovet Rusiyası Hökuməti, Qırmızı Ordu və şura daxilindəki yerli inqilabçılar bu şuranı tamamilə ələ keçirdilər.Onu ləğv etdilər və adını Dağıstan İnqilab Komitəsi adlandırdılar.

Prezidentliyə Cəlaləddin Qorxmazov gətirildi. Verilən məlumatlardan da anlaşıldığı kimi bolşeviklər Şimali Qafqaz milli qüvvələri ilə əməkdaşlıq edirdilər. Bolşeviklər təbliğat yolu, sürgün və təhdidlərlə yerli xalqda milli qüvvələri məhv etdilər. 1920-ci il avqustun 22-də Dağıstan İnqilab Komitəsi torpaqları xalqa verdi. Zənginlərin və Kulakların (varlı kəndlilərin) taxıl və məhsullarını paylanıldı. 1920-ci ilin sentyabrında sovet qoşunları Dağıstana daxil oldular. Burada hakimiyyəti ələ alan Sosialist rus qüvvələri öz bölgülərini həyata keçirməyə başladılar. Şimali Qafqazda 1922-ci ildə Qaraçay-Çərkəzvə Kabarda Balkar, 1924-cü ildə Çeçen-İnquş, Osetiya, 1921-24-cü illərdə Dağlılar SSRİ-nin tərkibinə daxil edildi. Şimali Qafqazın Sovet hakimiyyətinə keçməsi ilə Sovet hökuməti 1921-ci ilin yanvar ayında Şimali Qafqazda Dağlı Sovet Muxtar Respublikası və Dağıstan Sovet Muxtar Respublikası adları altında iki muxtar respublika yaratdı.

Sovett hakimiyyəti qurulduqdan sonra xalqların mədəniyyəti, dili, dini sıxışdırılmağa başladı. Türk tədqiqatçısı Oktay Bingöl Sovet dövründə Simal Qafqazın vəziyyətini belə şərh vermişdir: Sovet hökuməti bolşevik inqilabının ilk illərində dəstəyinə ehtiyac duyduğu millətin sonradan güclənməsinə qarşı çıxdı. 1926-cı ildə Rusiya imperiyası dövründə fəaliyyət göstərən şəriət məhkəmələri və müftilik sistemi ləğv edildi, ərəb əlifbası latın, sonra isə kiril əlifbası ilə əvəz olundu. [1 s.145]

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda yazdıqlarımdan da məlum olduğu kimi, Bolşeviklərin işğalıyla Dağlılar respublikası süqutundan sonra Rusiya qüvvələri orada Cənubi Qafqazda eləcə də Azərbaycanda yeritdiyi sovetləmə siyasətiylə özlərinin idarəetmə sistelmlərini tədbiq etdilər. Yerli şərait nəzərə alınmadan bölülər aparılmışdır və həmin bölgülər separatçı qüvvələrin gələcəkdə ola biləcək müstəqilliklərinə mane olacaq şəkildə və ya müstəqil olduqdan sonra münaqişə ocaqları vasitəsilə həmin bölgələri idarə etməyə yönəlmişdir. Buna qarşı çıxan bir çox liberal yönümlü yerli xalq guya sosialist ideyalara qarşı çıxmaları bəhanəsiylə sürgün edimiş, təqiblərə məruz qalmış və ya öldürülmüşdür. Şimali Qafqazda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan bu yana bir çox ictimai-siyasi xadim represiya qurbanlarına çevrilmişlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bingöl O. Tarihsel Süreçte Rusiyanın Kuzey Kafkasyayı kontrol stratejilerinde gelinen aşama: başarısızlıq ve terör, Karadeniz Araşdırmaları, Bahar 2013, nəşr 37. –s. 137-158.
2. Hirsch, F., Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union Cornell University Press: Ithaca, N.Y. 2005
3. Казанбиев, М. А. Национально-государственное строительство в Дагестанской АССР (1920-1940 гг.)./ М. А.Казанбиев, –Махачкала, –1960.
4. Кондрашин, В.В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни/ В.В.Кондрашин, –М.: ROSSPEN, –2008. 519 с.

Aida Ali MAGOMEDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: aidamagomedova010@gmail.com

GEOSİYASƏTDƏ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ

Summary

The purpose of the thesis was to investigate the influence of geopolitical factors on the development of transport corridors and changes in their structure. Within the framework of this goal, Research was carried out in the following areas: the study of the essence of geopolitical factors, political motives for the creation, management and control of transport corridors.

As a result, in the thesis he substantiated a new level of complexity of the global geopolitical picture, which affects the development of transport corridors. The thesis examines the processes of the formation of two dialectically opposite currents: the "compression" of the gap as a result of an increase

in the intensity and speed of communication and the "expansion"of new territories as a result of their integration into the global transport system.

Keywords: transport, Silk Road, Development, economy, security.

Giriş

Müasir planetar məkanın landşaftındakı çox istiqamətli dəyişiklik meyllərinə baxmayaraq, onun formalaşan memarlığının yaranan tendensiyası qarşılıqlı əlaqədir. Yeni sivilizasiya görünüşü universallığın və ayrılmazlığın konturlarını alır.

Fiziki məkanı "sıxışdıran" geosiyasi tendensiya kommunikasiyaların fərqli keyfiyyətinə səbəb olur, onlardan biri multi - və intermodallığın yeni texnologiyalarını, nəqliyyat axınlarının, konteyner və kontreyler daşımalarının idarə olunması üçün kompleks nəqliyyat-ekspedisiya xidmətlərini birləşdirən ND-dir. Nəqliyyat sisteminin başqa heç bir komponenti kimi - sənayenin informasiya yenilənməsi zamanı fəal şəkildə təbliğ olunan bütün yenilikləri özündə cəmləşdirir.

Mütəxəssislərin fikrincə, ümumilikdə nəqliyyatın rəqəmsallaşdırılması və xüsusilə ND dəmir yollarının tutumunu 40% artıra bilər və nəqliyyat xərclərini 30% azalda bilər.

Əsas mətn

ND-nin vaxtı daraltmaq, məkanı aşmaq və "toplamaq" qabiliyyəti onlara instrumental geosiyasi məzmun verir. Fransız sosioloq Bruno Laturun uyğun ifadəsinə görə,"məsafəni qət etmək güc aktıdır". ND-nin formalaşması və işləməsi beynəlxalq münasibətlər subyektlərinin inteqrasiyasına və ya təcrid olunmasına yönəlmiş siyasi iradənin toplanmasında və təbliğində güclü bir amilə çevrilir.

Eyni zamanda, geosiyasət kontekstində hakimiyyət iddialarını J.Allenin artikulyasiyasında şərh etdiyi kimi, gücə və ya səlahiyyətə şübhəsiz tabe olmaq kimi deyil, "subyektlərin mənalarını mənimsədikləri səmərəliliklə əlaqələndirmək" mənasında qeyd etmişdir.[4]. Həqiqətən, böyük güclər və aparıcı regional dövlətlər koalisiyalar yaratmaq və öz təşəbbüslərini, o cümlədən nəqliyyat sahəsində, bir qayda olaraq, güc nümayişinə və ya birbaşa təzyiqə müraciət etmək məcburiyyətində deyillər. Onların siyasi iradəsi daha çox alıcı ölkələr tərəfindən dünya güc mərkəzlərinin liderlik mövqelərinin tanınması yolu ilə həyata keçirilir. [3]

J.Allenin daha bir vacib qeydi, məkanın aşılması ilə əlaqədar nəqliyyat dəhlizlərinin istehsal etdiyi güclə əlaqədardır. "Hakimiyyət, nəticədə, ölçüsündən və həcmindən asılı olmayaraq, resurs bazasından ifadə edilə bilməz və edilməməlidir", lakin "yaxınlıq və ya uzaqlıq, varlıq və ya yoxluq"təsiri ilə nəticələnir. Başqa sözlə, məkanın quruluşu "həm resurs, həm də gücün həyata keçirildiyi vasitə kimi xidmət edir".Əksinə, Çinin hər zaman milli maraqlara, ilk növbədə qonşulara uyğun olmayan qlobal liderlik iddiası, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin Rusiya ilə nəqliyyat əməkdaşlığının geosiyasi vektorunu başlatdı. Siyasi fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, nəqliyyat sahəsində Rusiya-Yaponiya əməkdaşlığı inkişaf edir. Trans-Sibir dəmir yolu ilə Yaponiyadan Avropaya nəqliyyat dəhlizlərinin icrasına başlanılıb. Yaponiya və Rusiya nəqliyyat nazirliklərinin əldə etdiyi razılaşmalara uyğun olaraq, Trans-Sibir dəmir yolu ilə marşrut konteyner qatarlarının və ya "blok-treynlərin" (yüklərin ayrılması və ya yolda saxlanması olmadan bir gediş nöqtəsindən bir təyinat yerinə gedən qatarlar) hərəkəti açıqdır. [2]. Yaponiyanın ən böyük şirkətləri ND-nə görə mallarının daşınmasında iştirak edirlər: neft-kimya korporasiyası "Nippon Shokubai", avtomobil sənayesinin liderlərindən biri "Honda motors", tibbi avadanlıq istehsalçısı "Nipro Corporation" və s. Layihədə Yaponiyanın "Nippon Express" Logistika korporasiyası iştirak edir. Yaponiyanın "Yahoo News Japan" xəbər portalının qeyd etdiyi kimi, Rusiya Federasiyası ərazisindən keçən Yaponiya - Avropa nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyəti dəniz yolu ilə müqayisədə Süveyş kanalı vasitəsilə yüklərin çatdırılma müddətini 2 dəfə, yükgöndərənlərin xərclərini isə 1,5 dəfə azaltmağa imkan verir. Yer toplayan ND-lər əraziyə nəzarət vasitəsidir. Bu baxımdan, dövlət sərhədlərinin perimetri ətrafında milli suverenliyin və təhlükəsizlik rejiminin möhkəmləndirilməsi üçün onların xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək vacibdir.

Qeyd olunan aspektdə postsovet inteqrasiya layihələri çərçivəsində inkişaf edən nəqliyyat dəhlizləri Rusiya üçün kritik əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə Rusiya Federasiyası Avrasiya İqtisadi Birliyi çərçivəsində inteqrasiya potensialının artırılmasına böyük diqqət yetirir. AİB 2014-cü ildə Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan və Rusiya Federasiyası tərəfindən yaradılıb. [1]. Yarandığı gündən bəri birliyin

məqsədi işçi qüvvəsi, kapital və malların hərəkəti üçün vahid bir məkan yaratmağa yönəlmişdir. Əlbəttə ki, bu məqsədə çatmaqda nəqliyyat dominant rollardan birini oynayır. 2016-cı ilin dekabr ayında Ali Avrasiya İqtisadi Şurası 2025-ci ilə qədər vahid nəqliyyat məkanının və ümumi nəqliyyat xidmətləri bazarının yaradılmasında maneələri aradan qaldırmalı olan nəqliyyat rabitəsi sahəsində əlaqələndirilmiş siyasətin əsas prinsiplərini qəbul etdi. Qəbul edilmiş sənədin icrası yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasına və birlik ərazisinin tranzit potensialının artırılmasına başlayır. Hazırda AİB-nin hər bir ölkəsi üçün 40 və daha çox maneə (maneələr, geri çəkilmələr, məhdudiyyətlər) var: Ermənistan Respublikası - 41, Belarus Respublikası - 43, Qazaxıstan Respublikası - 44, Qırğızıstan Respublikası - 40, Rusiya Federasiyası - 48. Vahid nəqliyyat məkanının yaradılması yolunda bunların aradan qaldırılması - nəqliyyat dəhlizlərinin köməyi ilə - AİB-nin hər bir üzvünün ixrac potensialını ildə 15% artıracaq. [5]. Logistika infrastrukturunun rəqəmsallaşdırılması (rəqəmsal nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması) AİB-da nəqliyyat əlaqələrinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıracaqdır. Bu ekosistemin yaradılması layihəsi Avrasiya hökumətlərarası Şurası tərəfindən 31 yanvar 2020-ci il tarixində "Digital Almaty" Forumunda təsdiq edilmişdir. Layihənin həyata keçirilməsi planları marşrutların hesablanması üçün xidmətlərin yaradılması, elektron yol vərəqələrinin, elektron beynəlxalq nəqliyyat vərəqələrinin, daxili işlər orqanları tərəfindən elektron yoxlama protokollarının və s.Sənayedə innovativ yanaşmaları birləşdirən nəqliyyat dəhlizləri beynəlxalq siyasət subyektlərinin iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və innovativ yenidən qurulmada irəliləməsi ilə müəyyən edilən geosiyasi status qazanmasında mühüm amildir. Bu baxımdan, ND-nə nəzarət, qlobal rabitə sistemində müəyyən bir yer və rol tələb edən inkişaf etməkdə olan bir dövlətə də müəyyən bir ödəmə və siyasi əhəmiyyət verə bilər.

Nəticə

Beləliklə, milli, regional və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri birbaşa məqsədləri ilə yanaşı - ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə yanaşı mühüm və ayrılmaz geosiyasi kontekstə malikdir. Qlobal geosiyasi landşaftın keyfiyyətcə yeni mürəkkəblik səviyyəsi ilə nəticələnən nəqliyyat dəhlizləri iki dialektik əks tendensiyaya başlayır: kommunikasiyaların intensivliyini və sürətini artıraraq və yeni ərazilərin qlobal nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası səbəbindən genişlənməsi ilə" məkanın sıxılması". Belə xüsusiyyətlərə malik olan ND-lər sivilizasiya məkanının geosiyasi "dizaynının" "qurulması" üçün təsirli bir vasitəyə çevrilirlər. Geosiyasət baxımından nəqliyyat dəhlizləri onun istiqamətləndirici vektorlarını institusionalizasiya etmək üçün bir vasitədir və multimodal logistika mərkəzləri nəqliyyat kommunikasiyaları üzrə trafiki artıra və ya məhdudlaşdıra bilən "idarəetmə klapanları" funksiyasını yerinə yetirir və buna görə də onların tənzimlənməsi üçün rəqabət vasitəsi kimi mühüm rol oynayır. Yuxarıda göstərilənlərin işığında nəqliyyat dəhlizlərini vahid texniki, idarəetmə və hüquqi infrastruktur əsasında təşkil edilmiş, ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı, milli maraqların təşviqi və geosiyasi mənzərəni müəyyənləşdirən kütləvi nəqliyyat axınları məkanı kimi müəyyənləşdirmək mümkün görünür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Вардомский Л.Б., Тураева М.О. Развитие транспортных коридоров постсоветского пространства в условиях современных геополитических и экономических вызовов (научный доклад). М.: Институт экономики РАН. 2018. С. 4.
2. Жунусов А.О. Драйверы развития инфраструктуры: цифровая повестка // Инновации транспорта. 2018. № (31). С.6
3. Ханна П. Коннектография. Будущее глобальной цивилизации. М.: ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2019. 432 с.
4. Middle-Corridor. Trans Caspian Transporte Poute // https://middlecorridor.com/ru (05.05.2021).
5. Status of the Pan-European Transport Corridors and Transport Areas. TINA Office Vienna-Corridor Status Report. 1998. P. 3.

Лариса Алексеевна АЛЫШАНОВА
Научный сотрудник Института истории и
этнологии им.А.А.Бакиханова Национальной
Академии Наук Азербайджана
E-mail: a.alishanova@yahoo.com

ИЗ ИСТОРИИ ЛИКВИДАЦИИ ОТНОШЕНИЙ, СОЗДАННЫХ НАЦИОНАЛИЗАЦИЕЙ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА (1918-1919 гг.)

Summary

The Liquidation Commission was established by the government led by Fatali khan Khoyski. The Commission was primarily focused on the economic issues that arose as a result of the nationalization policy implemented in the oil industry. The Liquidation Commission made important economic decisions to restore relevant relations between all sectors of the oil industry, including production, sales, banking, and others.

Key words: nationalization, oil industry, production

Введение

Работа по ликвидации Бакинского Совета Народного Хозяйства была начата Ликвидационной Комиссией 3 декабря 1918 года. Главной задачей Ликвидационной Комиссии было распутать сложные отношения, созданные осуществлённой большевистским правительством национализацией нефтяной промышленности и предприятий подрядного бурения. С объявлением денационализации восстанавливались начальные отношения, и все произведённые за период национализации операции предстояло трансформировать таким образом, будто они были совершены при существовании частной собственности.

Основной текст

В период национализации казна была и de jure и de facto единственным собственником всех нефтяных предприятий и соответствующих им производств. Отдельные фирмы, являясь как бы уполномоченными Государственной казны, должны были отчитываться перед своим доверителем, т.е. перед Государственной казной. А так как Государственная казна в период действия Ликвидационной Комиссии представляется Азербайджанским правительством, то фирмы должны, в конечном счёте, рассчитываться именно с Азербайджанским правительством.

Учреждению, ликвидирующему данные национализацией промышленности отношения, предстояло решить следующие задачи:

1. Прежде всего, следовало выяснить отношения национализированных фирм к государственному казначейству, российскому и азербайджанскому, т.е. определить сумму долга казначейству каждой нефтепромышленной и подсобной фирмы

2. Затем как для расчётов фирм между собою, так и для распределения потерь и убытков, вызванных национализацией, являлось необходимым выяснить товарные счета всех национализированных фирм.

3. На четырёх нефтепроводах общего пользования (Арамазд, Бакинский нефтепровод, Балаханский и Бинагадинский) с объявлением национализации было взято на учёт и объявлено государственной собственностью значительное количество нефти. Часть этой нефти принадлежала нефтепромышленным фирмам и должна была показана в общей сумме остатка на 1 июля нефтепромышленными фирмами. Часть же нефти принадлежала торговцам нефтью и случайным приобретателям и хранилась по документам, имеющим обращение на рынке как товарный документ (ордерная нефть). Документы эти с объявлением нефтяных запасов

государственной собственностью были изъяты из рыночного обращения, в большинстве отобраны от владельцев и заменены квитанциями Совета Народного Хозяйства.

4. Кроме промышленной нефти, в распоряжение Совета Народного Хозяйства поступили все запасы и поступила текущая добыча с предприятий ручной добычи, которые не были национализированы. Нефть эта приобреталась по цене 92–96 коп. за пуд и расчёт за неё производился через частные нефтепроводы. Следовательно, необходимо было выяснить количество этой нефти, сумму денег, отпущенную для расплаты с собственниками с нефтепроводов, и произвести расчёт с теми и другими.

5. Особенное значение для расчётов имело выяснение количества вывоза из Баку морем и судьба вывезенного товара. Поэтому ликвидирующему учреждению предстояло выяснить, какое количество, каким судном и на какой адрес было вывезено нефти и продуктов по распоряжению Совета Народного Хозяйства, и какое по инициативе экспортирующих фирм.

6. Также предстояло выяснить долг Совета Народного Хозяйства нефтепромышленных фирм за отпущенные по ордерам товары, и должников Совета по товарному отпуску.

Заключение

Таковы главные вопросы, которые предстояло выяснить ликвидирующему учреждению для ликвидации отношений, созданных национализацией нефтяной промышленности. Кроме того, по хозяйственной деятельности Совета по реквизициям, производившимся Советом довольно широко и по разного рода претензиям к Совету, предстояло выяснить ряд менее сложных вопросов и определить задолженность Совету ненационализированных предприятий, пользовавшихся ссудами на уплату по табелям рабочим и служащим.

Таким образом, Ликвидационная Комиссия вынуждена была, как в интересах казны, так и нефтепромышленников заняться выяснением всех спорных вопросов по взаимным расчётам, как между казной и промышленниками, так и между промышленниками, чтобы путём выяснения основных принципов расчёта подготовить путь миролюбивого разрешения спорных вопросов и недоразумений.

Литература

1.Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920), Эльм, Баку, 1998, с. 50-65
2.Законодательные акты. Сборник документов. Баку, 1998, д.276, с.238.
3. Государственный архив Азербайджанской Республики, ф.24, оп.1, д.42, л.51–52.
4. Государственный архив Азербайджанской Республики, ф.24, оп.1, д.42, л.9.

Səbinə Səbuhi ALIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
E-mail: sabinalyeva@mail.ru

NADİR ŞAH ƏFŞARIN ORDU QURUCULUĞU VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Summary

In 1736, Nadir Shah Afshar deposed Shah Abbas III, the last minor ruler of the Safavid state of Azerbaijan, which had existed for many years, 1501-1736. Nadir Afshar founded the Afshar Empire. One of the main conditions for a strong state is a strong, intelligent ruler with strategic intelligence and a strong, regular army. The basis of Nadir Shah Afshar's successful policy was a strong, regular army.

Keywords: army, navy, military, troops, ship

Giriş

Nadir şah Əfşar haqqında sovet tarixşünaslığına nəzər saldıqda, onun yalnız qəddarlıqları, göz çıxarıb, baş kəsmələri, zülmləri haqqında danışılır. Əslində tarixçi bir tarixi hadisə haqqında yazarkən, öz subyektiv hisləri kənara qoymalı, obyektiv tarix haqqında yazmalıdır. Lakin reallıq odur ki, tədqiqatçı obyektiv tarix yazmaq istəsə belə, həmdə mövcud siyasi şəraiti nəzərə alır. Təbii ki, sovet dövründə yaşayıb, Nadir şahın uğurlarından, tarixdə ordu quruculuğu sahəsində etdikləri yazmaqları mümkünsüz idi. Çünki Nadir xan Azərbaycan Səfəvilər dövründə yadelli hücumların qarşısını almış, ən başda rusları ölkədən qovub çıxarmışdı. Sovet hakimiyyəti məhz bu səbəbdən Nadir şah Əfşarın uğurlarından deyil, hər daim uğursuzlarından, qəddarlıqlarından yazmışlar.

Mövzu ilə bağlı sovet tarixşünaslığında demək olar ki, məlumat yoxdur. Ölkəmiz yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra, Azərbaycan tarixi yenidən, tam obyektiv yazılmağa başlanılmışdır. Çağdaş vətən tarixşünaslığımızda isə Nadir şah haqqında əsər yazanlardan ilki Cahangir Hüseyn Əfşar olmuşdur. Əsər "Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti" adlanır. Müəllif əsəri Nadir şah Əfşarın 325 və Əfşar imperiyasının isə 280 illliyinə həsr etmişdir. C.H.Əfşar əsərin dördüncü fəslini ümumilikdə Nadir şahın hərbi yürüşləri, ordu, donanma quruculuğuna həsr etmişdir. Digər bir əsər Mehman Süleymanovun "Nadir şah" əsəridir. M.Süleymanovda əsərin altıncı fəslində Nadir şahın qoşunları haqqında yazmışdır. Tarixçi professor Tahirə Həsənzadə "XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri" əsərində Əfşar imperiyasının yaranması fəslində Nadir şah Əfşar adlanan yarımbaşlıqda Nadir şahın ordu quruculuğu haqqında qısa məlumat vermişdir. Son dövrlərdə isə akademik Yaqub Mahmudov və Tofiq Mustafazadənin birlikdə yazdıqları "Nadir şah Əfşar (tarixin gedişini dəyişən sərkərdə)" adlı əsərlərində müəlliflər Nadir şahın daxili və xarici siyasəti adlanan ikinci fəslin yarımbaşlıqlarından birində Nadir şahın ordu quruculuğu sahəsindəki uğurları haqqında bizə məlumat vermişlər.

Əsas mətn

Dövlətin güclü olması üçün, hökmdarının güclü, ağıllı strategiya malik olması kifayət deyildir. Həmçinin güclü, yenilməz orduya malik olmalıdır. Nadir şah Əfşar imperiyasını qurduğu zaman heç bir bazaya sahib olmadan özünün nizami ordusunu yaratmağa başladı. Çünki, Azərbaycan Səfəvilər dövründə taxtda çıxan hər bir hökmdar özündən əvvəlki hökmdarın qoşunu yəni, dövlətin özünün qoşunu olduğu üçün sıfırdan qoşun yaratmırdı. Amma Əfşar imperiyası yeni yarandığı üçün, qoşun yaratmaq zəruri idi. Nadir gənclik illərində ətrafına toplamış olduğu azsaylı dəstəsini zamanla böyütmüş və o hakimiyyətə gəldiyi zaman dünyaya meydan oxuya biləcək bir ordu halına gətirmişdi. Nadir şah yaratdığı qoşunda özündən əvvəlki ordu quruculuğu motivlərini saxlamışdı. Məhz bu səbəbdən bəzən Əfşar ordusunun Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ordusundan fərqlənmədiyini bildirirdilər. Əslində isə bu fikir yanlışdı. Dövrün inkişafı hərbi texnikanında inkişafına şərait yaratmışdı. Həmçinin Nadir qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün olan vəzifələrdə də yeniliklər etdi. M.Süleymanov yuxarıda adı çəkilən əsərində qeyd edir ki, Nadir ordunu daimi və müvəqqəti olaraq ayırmışdı. Səfərbəylik həm könüllülük, həm də məcburi formada həyata keçirilirdi. Hərbi uğurların artması, qoşunlarında maaşlarının artması ilə nəticələndiyi üçün, ordu da könüllülük prosesi daha çox özün göstərirdi. Nadir də Səfəvilər kimi ordunu onluq, yüzlük, minliklərə bölmüşdü [4]. C.H.Əfşar və M.Süleymanov ordunun onluqlara bölünməsi haqqında yazırlar ki, ordunun onluq say sisteminə görə bölünməsi lap Səfəvilər dövründən mövcud olmuşdur. Nadir şah da bu ənənəyə sadiq qalmışdı. Ordunun onluqlara bölünməsi cüxə adlanırdı. Müəlliflər qeyd edir ki, cüxəyə daxil olanlardan doqquzu sıravi döyüşçü, bir nəfər isə vəkil və ya onbaşı adlanırdı. 10 cüxənin birləşməsi isə yüzlük qoşun növünü yəni dəhcuxəni yaradırdı. Bəzən dəhcuxələr dəstə də adlandırılırdı. 10 vahid dəhcuxənin birləşməsi isə minlik qoşun növünü yəni fövc yaradırdı. Fövc isə öz növbəsində alay adlanırdı. Onlara minbaşı rəhbərlik edirdi [1], [4].

Adı çəkilən hər iki müəllif M.Astrabadinin "Aləm Ara-ye Naderi" əsərinə istinadən yazırlar ki, Hindistan səfərindən geri qayıdan Nadir şah öz ordusuna baxış keçirdi. Baxış zamanı sərkərdələr, tayfa başçıları, ağsaqqallar, onbaşılar, əllibaşılar, yüzbaşılar, minbaşılar, yasovullar, rikalar, nəsəğçilər, çəndovullar, carçılar, çavuşlar və qədimilər cahan sahibini salamlamağa hazır oldular [1], [4]. Biz buradan Nadir şah Əfşarın qoşunun hansı tərkibə bölündüyünü öyrənmiş oluruq.

Dövrün bir sıra mənbələrindən aydın olur ki, Nadir şahın ordusunda "tip" və "ləşgər" terminlərindən istifadə olunmuşdur. Həm "tip", həm də "ləşgər" bir necə fövcün birləşməsindən yaranırdı. Səfəvilər dövləti ilə müqayisədə "tip" qoşun növü yeni idi.

Yaqub Mahmudov və Tofiq Mustafazadə yuxarıda adı çəkilən əsərlərində qeyd edirlər ki, Nadir şahın ordusunun özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri o idi ki, piyada qoşunun atları var idi. Piyadalar atlardan uzun səfərlər zamanı, sürətli hərəkət etmək üçün istifadə edirdilər [3].

Bütün tarixçilərin ortaq bir fikri kimi deyə bilərik ki, Nadir şah Ərəb işğallarından sonra hərbi-dəniz qüvvələrinin yaranmasına təşəbbüs göstərmiş ilk şah olmuşdu. Bununla bağlı T.Həsənzadənin yuxarıda adı çəkilən əsərində müəllif qeyd edir ki, onun Avropada dəniz donanmasının fəaliyyəti haqqında məlumatı var idi. Buna görə də Nadir şah Xəzər dənizində və Fars körfəzində donanma yaratmaq üçün İngiltədən bir neçə gəmi almışdır. Nadir 1740-cı ildə Buşehrdə hərbi gəmilərin hazırlaması planı həyata keçirməyə çalışırdı. Lakin gəmilərin hazırlanmasında bir sıra problemlər

özünü göstərirdi. Ilk problem Fars körfəzində gəmi hazırlamaq üçün ağacların olmaması idi. Nadir göstərişi ilə, ağac və taxtalar Mazandaran meşəsində hazırlanıb, 900 km məsafədən Buşehrə aparılmalı idi. Hətta ağacların aparılmasıüçün arabalar hazırlanmışdı. Amma yollar dərələrdən və təpələrdən keçdiyi üçün işçilər ağacları əlləri ilə daşımağa məcbur olmuşdular [3]. Əl əməyi ilə böyük, məsuliyyətli bir işin həyata keçirilməsi çox çətinidi. M.Süleymanov qeyd edir ki, Nadir şahın gəmiçiliklə bağlı xəyalları yarımçıq qalmışdı. O, öldürülən zaman Buşehrdə yalnız bir gəminin quraşdırılma işlərinin yarısı görülmüşdü. Nadir şahdan sonra o da yarımçıq qalıb, tamamlanmadı [4].

T.Həsənzadə isə qeyd edir ki, Nadir hətta Bəndər Abbas limanında da bir neçə gəminin düzəldilməsini buyurmuşdu. Gəminin hazırlanması işində əhali fəal iştirak etmiş, 300 fərsəxdən (S.A – 1 fərsəx təqribən 5-8 km) iri ağaclar gətirmişlər. Donanma hazırlanan zaman minlərlə insan tələf olmuşdur. Nadir şahın öldürülməsi donanmanın fəaliyyətini yarımçıq qoydu [2].

Nadir şah Əfşar hətta Xəzər dənizində də gəmiçiliyin inkişafı çalışmışdı. O, Dağıstan səfəri zamanı əvvəllər Rusiyada çalışmış Con Eltonla qarşılaşmışdı. Nadir şah istəyirdi ki, C.Eltonun rəhbərliyi ilə Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişafına nail olsun. Çünki Xəzərin şərq sahillərindəki quldur, qaçaqçıların kökünü təmziləmək və Xəzər dənizin cənu sahili ilə Həştərxan arasında ticarət gəmiçiliyini təsis etmək istəyirdi. Bununla ölkənin mərkəzi ilə Dağıstan arasında əlaqə yaratmaq xeyli asanlaşacaqdı. 1743-cü ildə Nadir şah C.Eltonu gəmiqayırma işlərinin rəhbəri təyin etmiş, ona Camal bəy adını vermişdir. Camal bəy yalnız gəmi hazırlanması ilə məşğul olmur, eyni zamanda Xəzərin cənub, şərq sahillərində öyrənirdi. Nadir şahın məqsədi Xəzər dənizinin münasib yerində qala tikdirməklə, həm Xəzər dənizinə olan niyyətini açıq göstərmək, həmdə dəniz quldurçuluğun qarşısını almaq idi. C.Eltonun əzmkarlığı və onunla çalışan rus və hind ustalarının təcrüəsi, qabiliyyəti nəticəsində Xəzərdə ilk gəmini üzdürə bildirlər [4]. T.Həsənzadə qeyd edir ki, Nadirin sağlığında Xəzərdə bir neçə gəmi üzür, üç gəminin isə hazırlamasına başlanılmışdı. Nadirin öldürülməsi bu işi yarımçıq qoymuşdu [2].

Nəticə

Ümumiyyətlə, Nadir şah Əfşarın 1747-ci ildə öldürülməsindən sonra imperiya həddindən artıq zəifləmişdi. Daxildəki hərc –mərclik imkan verməmişdi ki, gəmiçilik inkişaf etsin. Nadir şahın öldürülməsindən sonra da 1751-ci ilə qədər Con Elton gəmiçilik işini davam etdirməyə çalışmışdı. Lakin 1751-ci ildə onunda öldürülməsidən sonra gəmiçilik işi tamamilə yarımçıq qalmışdı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əfşar C. H. Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti. Bakı, 2014, 256
2. Həsənzadə T.D. XVIII – XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri, Elm və Təhsil, Bakı, 2013, 283 s.
3. Mahmudov Y., Mustafazadə T. Nadir şah Əfşar (tarixin gedişini dəyişən sərkərdə). Turxan NP, Bakı, 2019, 248 s.
4. Süleyman M. Nadir Şah, Neqare Endişe nəşriyyatı, Tehran, 2010, 741 s.

Aygün Musa MƏMMƏDOVA
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin "Fondların uçotu və elmi təsnifatı" şöbəsinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Qərbi Kaspi Universitetinin "Tarix" kafedrasının müəllimi
E-mail: aygun_kons@mail.ru

AZƏRBAYCAN NUMİZMATİKASININ UNİKAL FAKTLARI: NAXÇIVAN SİKKƏLƏRİ

Summary

The article provides information about the coins minted in Nakhchivan, the main trade and production center since ancient times, with reference to the materials in the Numismatic Fund of the National Museum of Azerbaijan History. Coin minting in the Nakhchivan mint, which has been operating since ancient times, continued during the khanate period. Such coins, made by the hands of local artisans, are distinguished by their artistic and epigraphic design at different historical stages.

Such coins with different coin denominations (dirham, drachma, abbasi, fels) found in single or hoard form were produced in Nakhchivan, Gilan, Ordubad, Sharur city-mints.

In Nakhchivan (city of Nakhchivan, Ruined Gilan, Ordubad, Sharur, Shahbuz, etc.), both archaeological excavations and numismatic finds discovered by chance are important in determining trade relations.

Such unique coins minted from various precious metals (gold, silver, copper) present the historical, religious, economic, and cultural relations of the Eastern peoples as well as their unique worldview as bright facts confirming the statehood of Azerbaijan. Coins minted and found in Nakhchivan allow us to follow the activity of this city-mint in chronological order.

Preservation of historical artifacts, transmission to future generations and training of educated specialists are among the important issues of our time.

Keywords: Nakhchivan, coin, treasure, museum, trade

Giriş

2024-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illiyi tamam olur. Naxçıvanda zərb edilən və aşkarlanan müxtəlif dövrlərdə bu regionun fəaliyyətini təsdiq edir.

Əsas mətn

Naxçıvan zərbxanasının ilk sikkələri. Naxçıvanda ilk zərbxana Sasani şahənşahı I Xosrovun (531-579) üçüncü hakimiyyət ilində təsis edilmişdir.

Numizmatik faktlara əsasən, Azərbaycanın ilk zərbxanalarından olan Naxçıvanda pəhləvi hərfləri ilə (NXÇ) sözünün həkk edildiyi gümüş drahmaların zərbi digər Sasani şahənşahları – IV Hörmüzd (579-590), VI Bəhram Çubin (590-591), Vistahm (Bistam – 591-592), II Xosrov Pərviz (Şəhribaraz, 590 - 628), VI Bəhram (590-591), Bistam (591-592), I Hörmüzd (593), II Qubad (628), III Ərdəşir (628-630), II Pərviz (Şəhrbaraz - 629), III Xosrov (629-631), Buran (630-631), Azərmiduxt (631), V Hörmüzd (631-632), IV Xosrov (631 - 637), III Yəzdigərd (632 - 651) dövründə də davam etmişdir. Belə gümüş drahmalara pəhləvi yazıları (şahənşahın adı, zərb ili, zərb yeri) və müxtəlif təsvirlər (taclı şahənşah, ayparayla ulduz, atəşgah, iki mühafiızəçi və d.) həkk edilib.

Sasani şahənşahları dövründə bir əsrdən artıq müddətdə fəaliyyət göstərmiş Naxçıvan zərbxanasının dirhəmləri Böyük İpək Yolu vasitəsilə Şərqlə Qərb arasındakı ticarətdə iştirak edirdilər.

Naxçıvan zərbxanası (XII – XIV əsrlər). XI – XIII əsrlərdə Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Azərbaycanda da sikkələrə yaranan tələbatla əlaqədar olaraq mis dirhəm və felslərin zərbi artmışdı. Azərbaycan hökmdarları - şirvanşahlar və atabəyləri sikkə zərbi hüququndan yararlanaraq dövrün hərbi strateji baxımdan qüdrətli şəhərlərində sikkə zərbi işini icra edirdilər.

Azərbaycan atabəyləri dövründə belə şəhərlərdən biri də Naxçıvan idi. Şəmsəddin Eldəniz (1136-1175), Muhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186), Qızıl Arslan Osman (1186-1191), Əbubəkr Bişkin (1191-1210), Muzəffərəddin Uzbək (1210-1225) dövrünün müxtəlif çəkili mis sikkələri – dirhəm və felsləri bir sıra Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Naxçıvanda zərb edilmişdir. Belə sikkələrə zərb yeri, hicri qəməri təqvimə müvafiq zərb ili, hökmdar adı, titulu həkk edilirdi.

Monqol istilasından sonra Azərbaycanın bir sıra əhəmiyyətli şəhərlərində - Gəncə, Təbriz və Naxçıvan, Gilanda gümüş dirhəmlər zərb edilmişdir. Belə dirhəmlərə atlı təsviri və yazılar (zərb yeri, hicri qəməri təqvimə müvafiq zərb ili) həkk edilirdi.

Elxanilər dövrünə aid numizmatik tapıntılara əsasən Hülakü (1256-1265), Abaqa (1266-1281), Əhməd Tekudar (1282-1284), Arqun (1284-1291), Keyxatu (1291-1295), Qazan Mahmud (1295-1304), Ulcaytu (1303-1316), Əbu Səid (1316-1335), Arpa (1335-1336), Musa (1336), Muhəmməd (1336-1338), Satibəy (1339-1340), Süleyman (1340-1344), Ənuşirvan (1344-1356) dövründə Naxçıvanda gümüş dirhəmlər və felslər zərb edilmişdir. Numizmatik tapıntılara əsasən Müzəffərilər, Cuçilər, Cəlairilər, Teymurilər dövründə də Naxçıvanda sikkə zərbi davam etmişdir.

Səfəvilər dövrünün Naxçıvan və İrəvanda sikkələri. Səfəvi hökmdarları - I İsmayıl (1501-1524), I Təhmasib (1524-1576), II İsmayıl (1576-1577), Muhəmməd Xudabəndə (1578-1587), I Abbas (1587-1628) və ardıcılları dövründə Naxçıvanda yüksək əyarlı və kalliqrafik baxımdan mükəmməl səviyyəli

gümüş sikkələr zərb edilmişdir.Azərbaycanın müxtəlif məkanlarında Səfəvilər dövrünün gümüş sikkələri (şahı, məhəmmədi, abbası, bisti) aşkarlanmışdır. XVI əsrdə Osmanlı-Səfəvi müharibələri Naxçıvan zərbxanasının fəaliyyətinə təsir göstərsə də, sonrakı dövrün numizmatik faktları bu nəticəni vermir. Səfəvi hökmdarları - I Süleyman (1668-1694) və I Hüseyn (1694-1722) dövrünün sikkələrinin sabit çəkisi və əyarı ilə diqqəti cəlb edir.

XVI əsrdə İrəvanda qızıl əşrəfilər və gümüş şahıların zərbinə başlanılmış və növbəti yüzillikdə bu zərbxana fəaliyyətini davam etdirmişdir. Belə sikkələrə İslam ifadələri, şeirlər, hökmdar adı, zərb yeri və hicri tarixlə zərb ili həkk edilib.

Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının sikkələri. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının dövrümüzədək gəlib çatan gümüş və mis sikkələri bu şəhər-zərbxanaların fəaliyyətini təsdiq edən son yadigarlardır. Yüksək texniki və bədii tərtibatlı belə gümüş abbasılar və mis felslər unikal numizmatik faktlardır. Belə sikkələrə şeirlər, zərb tarixi və yeri həkk edilib. Xanlıqlar dövründə Naxçıvan və İrəvanda zərb edilən mis sikkələrə yazılarla birgə heyvan təsvirləri (pələng, quş, iki balıq, dəvə, meymun, fil) həkk edilib.Belə sikkələr bir sıra dünya muzeylərində, o cümlədən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunur.

Nəticə.

Naxçıvan sikkələri Azərbaycan dövlətçiliyini təsdiq edən unikal faktlardır. Onları qorumaq və təbliğ etmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Mübariz SÜLEYMANOV
BDU-nun Qazax filialının baş müəllimi
E-mail:mubariz.suleymanov.74@bk.ru
Aygün ƏLƏKBƏROVA
BDU-nun Qazax filialının magistrantı,
E-mail: aygunelekberov50@gmail.com
ORCİD: 0009-0008-8808-3563

AZƏRBAYCAN TARİXİ TƏDRİSİNDƏ İKT-DƏN İSTİFADƏNİN ZƏRURİLİYİ

Summary

History is one of the important subjects in the educational process,The main goal of this thesis is to highlight the important role of the use of from İCT in the students understanding of the lesson and their active participation in the lesson when teaching history. İn general, it should be noted that the use of from İCT during lesson is an objective and natural requirement today.Therefore the effect to the feeling and consciousness should be taken as the basis in the lesson, its way and from should be found by the teacher himself. At this time ,one of the most effective means is the use of İCT.

Key words: history of Azerbaijan, İCT, computer, pupil, teacher,visibility.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il sərəncamla "Azərbaycan Respublikasında ümumitəhsil məktəblilərinin informasiya və kommunikasiya, texnologiyaları ilə təminatının Proqramı"nı təsdiq etmişdir. Həmin sərəncamdan sonra ümumitəhsil məktəbləri İKT-ilə təminatı geniş yayıldı.

Əsas mətn

Məktəblərdə əyaniliyin tədris olunmasında yeni informasiya texnologiyalarının rolu əvəzsizdir. Araşdırmalardan görünür ki, təlimdə İKT-dən istifadə didaktik prinsipləri yeni məzmunla zənginləşdirir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının vasitəsi kimi proqram, proqram-aparat, texniki vasitələr və qurğular götürülür. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, beşdən on birinci sinifə qədər həm Azərbaycan tarixi, həmdə ümumi tarix kurslarının tədrisində İKT-dən istifadə şagirdlərin

nümunəvi vətəndaş kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycan tarixi tədrisində İKT-dən istifadənin zəruriliyinin təbliği ümumtəhsil və ali məktəb müəllimlərinin diqqətini həmin problemə yönəltməyə kömək edir. Şagirdlər yeniliyi xoşlayır. Onlar müəllimlə hər görüşlərində bizdən yeni nə isə gözləyirlər. Məhz buna görə müasir dərs müəllim yaradıcılığı olmaqla onun düşüncə və təxəyyülünün məhsulunu özündə birləşdirir. Bütün fənlərdə olduğu kimi tarixdə də interaktiv təlim metodlarını geniş tətbiq etmək mümkündür. İKT-dən istifadə bu üsulları daha maraqlı edir. Çünki internetdə dərsi maraqlı edə biləcəyimiz çoxlu sayda resurslar var. Tədris olunan tarix dərslərində bütün şagirdlərin, məsələn passiv, utancaq, bilik cəhətdən digər yoldaşlarından geri qalan şagirdlərin dərs prosesinə aktiv qoşulmasına şərait yaradır. İnteraktiv dərs zamanı ən pis oxuyan şagird belə dərsə etinasız qala bilmir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, texnologiyada müəyyən problemlər və nasazlıqlar yarana bilər, bu zaman müəllimin alternativ dərs planı,peşəkarlığı və ustalığı vacibdir.

Nəticə

Tarix fənni səhnələşdirmə, Venn diaqramı, klaster, müzakirə, debat kimi metodlardan geniş istifadəyə imkan verir. Nəzərə alsaq ki, şagird üçün müəllim hər şeyi biləndir, müəllimdə mütləq müxtəlif kompüter proqramlarında işləmək qabiliyyəti olmalıdır. Odur ki, müəllimlərin cəlb edildiyi İKT kursları, təlimləri ilə yanaşı,o özü də öyrənməyə çalışmalıdır.Əslində öyrətmək yenidən öyrənməkdir. İKT vasitələri öz geniş imkanları ilə təhsil prosesini xeyli sadələşdirir, dahs maraqlı edir, onu dinamik və çevik edir. "Müəllim-şagird-dərslik" modelinə kompüterin də əlavə edilməsi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, uşağın dərsə marağını və istəyini stimullaşdırmağa imkan verir. Məktəb tarix kursunda, metodiki prosesdə hansı vasitələrdən, texnologiyalardan, resurslardan istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, insan amili, müəllimin şəxsiyyəti həlledici rola malikdir. Heç bir texnologiya canlı müəllimi əvəz edə bilməz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. M.Əmirov. "Tam Orta Məktəbdə Tarixin Fəal/İnteraktiv Təlimi Metodikası ". Bakı (2011).
2. Azərbaycan Respublikasında ümumitəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı. Bakı (2005).

Ulviyya Ibrahim BAGIROVA
Baku State University
E-mail: bagirova-ulviya@mail.ru

REVIEW OF THE GEORGIAN-SOUTH OSSETIAN CONFLICT OF 1991-1992: RUSSIAN PARTICIPATION IN ITS RESOLUTION

Summary

The collapse of the USSR contributed to the aggravation of interethnic relations, which in some cases led to armed ethnic conflicts. On January 5, 1991, the South Ossetian War began - the hot phase of the Georgian-Ossetian conflict that had lasted since the late 1980s. Both sides suffered significant losses. The fighting of varying degrees of intensity lasted until June 1992, when it was ended through Russian mediation. The Georgian-Ossetian conflict continues to be of special attention to leading politicians, analysts, the media and the general public.

Key words: Armed conflict, Georgia, South Ossetia, Russia, Dagomys agreement.

Introduction

Since the collapse of the USSR, Ossetian-Georgian relations have experienced periods of aggravation and easing of tension. The basis of the Georgian-South Ossetian` conflict was laid during the establishment of Soviet power. In 1923, South Ossetia received the status of an autonomous region

within the Georgian SSR.[1] The decision of the South Ossetian Autonomous Region to transform its own territory into a republic within the Georgian SSR caused dissatisfaction on the part of the Georgian government. South Ossetia's desire to gain independence deepened Georgian-South Ossetian contradictions, which subsequently led to war.

Bady part

The events of April 9, 1989 in Tbilisi led to a sharp increase in the national movement in Georgia (As it is known, on April 9, 1989, units of the armed forces of the Soviet Union dispersed a peaceful protest in the center of Tbilisi, near the parliament building, which led to the death of people). At that time, South Ossetia was part of the Georgian SSR as an autonomous region. When the question of self-determination arose in the Soviet republics, the inhabitants of the region once again raised the issue of independence and obtaining the status of an autonomous republic. On November 10, 1989, at the XII session of the Council of People's Deputies of the South Ossetian Autonomous Region, it was decided to transform the autonomous region into an autonomous republic within Georgia, and South Ossetia appealed to the Supreme Council of the Georgian SSR and the Supreme Soviet of the USSR with a request to consider this issue. [2]

In April 1990, the USSR adopted a law defining the procedure for the republics to secede from the Soviet Union. According to this document, the autonomous region, which was part of the republic, in this situation could independently decide whether to remain part of the USSR or withdraw from it along with the entire republic. This document gave South Ossetia the right to remain part of the USSR after Georgia seceded from it. After that, the confrontation between Georgia and South Ossetia escalated.

In the summer of 1990, Georgia announced that it did not recognize all legal acts adopted after 1921, when Soviet power was established in the republic. This included the decision to grant South Ossetia the status of an autonomous region. In September 1990, the South Ossetian Regional Council decided to transform South Ossetia into an independent republic; in November of the same year, this decision was again confirmed at the next session of the council. The Georgian side did not recognize the document. [3]

On the night of January 5-6, 1991, by order of the Chairman of the Supreme Council of Georgia Z. Georgian armed formations were sent to Tskhinval by Gamsakhurdia, who tried to establish control over the city. A regiment of internal troops of the USSR, despite warnings from the South Ossetian leadership about an impending attack, removed posts at the entrance to Tskhinvali and let the Georgians through.The lack of legitimate leadership in the Region and real sources of power led to the uncontrollability of the situation on the Ossetian side, which significantly worsened the overall picture of the confrontation and aggravated its negative consequences. As a result, the political life of South Ossetia at that time was instantly in a state of anarchy and chaos.[4] The tense situation escalated into open military confrontation, which led to numerous casualties on both sides. According to various estimates, from November 1990 to July 1992, from 2 to 4 thousand people died as a result of the conflict.

On January 7, USSR President Mikhail Gorbachev issued a decree condemning both the declaration of sovereignty of South Ossetia and the actions of the Supreme Council of Georgia, as well as demanding the withdrawal of all armed formations from the region, except for units of the USSR Ministry of Internal Affairs. This requirement was not met. The Supreme Council of Georgia decided that the decree constituted gross interference in the internal affairs of the republic.

The final outcome of the armed confrontation was influenced by political instability in Georgia itself, where at the end of 1991 - beginning of 1992 a civil war broke out and a coup d'etat took place, Zviad Gamsakhurdia was removed and fled, and power in Georgia passed to the Military Council. In March 1992, the Military Council transferred power to the State Council headed by Eduard Shevardnadze.

The new Georgian leadership provoked military action in South Ossetia in the spring of 1992. By mid-June, Georgian troops came close to Tskhinvali, which created a real threat of capturing the city. Under pressure from the Russian leadership, however, Eduard Shevardnadze was forced to make concessions and begin negotiations on a peaceful settlement. [5]

Conclusion

The result of the conflict was the signing of a peace agreement, mediated by Russia. On June 24, 1992, the famous Sochi Agreements were signed, marking the beginning of a short period of peace in the series of Georgian-Ossetian confrontations. In Sochi (Dagomys), Russian President Boris Yeltsin, Chairman of the State Council of the Republic of Georgia Eduard Shevardnadze and representatives of South and North Ossetia signed an Agreement on the principles of conflict resolution. In accordance with the document, mixed Russian-Georgian-North Ossetian peacekeeping forces were introduced into the conflict zone in July 1992, which led to the cessation of hostilities and the start of the negotiation process.

Main provisions of the Agreement:

The conflicting parties pledged to cease fire and withdraw their armed forces from the contact zone;

The Mixed Control Commission (JCC) was created, which was to monitor the ceasefire, the withdrawal of armed forces, the disbandment of self-defense forces and ensure the security regime in the contact zone;

The Mixed Control Commission was assigned groups of military observers and a Joint Peacekeeping Force;

The parties pledged to immediately begin negotiations on the economic restoration of the region and the creation of conditions for the return of refugees. The use of blockades and economic sanctions was declared unacceptable.

In fact, they became invalid after the war in Georgia in August 2008, during which they were grossly violated by Russia.

REFERENCE LIST:

1. Хасанов А. А. Международно-правовые аспекты признания Южной Осетии // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 2018, №1 (68). с. 24.
2. Захаров В.А., Арешев А. Г. Правовые аспекты грузино-абхазского и грузино-осетинского конфликтов // РСМ. 2009. №1. с.17-18
3. Грузия: как избежать войны в Южной Осетии // Доклад МГПК-Европа No 159.Тбилиси/Брюссель, 26 ноября 2004 г. с. 78
4. Санакоев И.Б. Грузино-осетинский конфликт: курс лекций для студентов гуманитарных специальностей. Цхинвал, ЮОГУ, 2019, 132 с.

Соглашение «О принципах урегулирования грузино-осетинского конфликта» [Электронный ресурс] // Charta Caucasica: исслед. центр. – 2008. – URL: http://caucasica.org/docs/detail.php?ID=1329 (дата обращения: 01.05.20

Balamirzə Aydın MƏMMƏDLİ
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
E-mail: balamirzamammadli@gmail.com

2001-Cİ İL 11 SENTYABR TERAKTINDAN SONRA ABŞ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ VƏTƏN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Summary

Azerbaijan, which regained its state independence in 1991, has entered a new dynamic of development in the context of the foreign policy of the world's only superpower United States, after the terrorist attacks on September 11, 2001. At the beginning of the XXI century, the US-Azerbaijani relations were widely reflected in the works of numerous researchers (Elman Nasirov, Ali Hasanov, Musa Gasimli, Hafiz Pashayev, Birja Bayramova, Khatira Heydarova, Ramina Huseynli, etc.) in Azerbaijani historiography. A comparative analysis of these research works, drawing parallels between

them and foreign historiographical works, as well as obtaining new conclusions based on generalizations has scientific significance, since it allows us to examine in more detail the essence and nature of American-Azerbaijani relations after 2001. This is also of scientific and political importance in terms of determining the future prospects of the relations between the two countries.

Keywords: Republic of Azerbaijan, USA, foreign policy, September 11 terrorist attack, anti-terrorist campaign, domestic historiography.

Giriş

2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da bütün dünyanı silkələyən dəhşətli hadisə baş verdi. Belə ki, "Əl-Qaidə" təşkilatı tərəfindən ABŞ-a qarşı dörd ardıcıl terror hücumu həyata keçirildi. Sözügedən təşkilatın 19 terrorçusu ABŞ-ın şimal-şərqində yerləşən Yeni İngiltərə (New England) və Orta Atlantika (Mid-Atlantic) bölgələrindən Kaliforniyaya getməyi planlaşdıran ikisi "Boinq-757" və ikisi "Boinq-767" olmaqla 4 sərnişin təyyarəsini qaçırdılar [9, s.474]. Terrorçular səhər saat 9 radələrində ilk iki təyyarəni o zamanlar dünyanın beş ən hündür binasından ikisi sayılan və Nyu-Yorkda yerləşən Dünya Ticarət Mərkəzinin 110 mərtəbəli Əkiz Qüllələrinə (Twin Towers; 417 metr hündürlüklü Şimal qülləsi və 415 metr hündürlüklü Cənub qülləsi – B.M.) çırpdılar. Hər iki qüllə təqribən 1 saat 40 dəqiqə ərzində çökdü ki, bu da Dünya Ticarət Mərkəzi kompleksinin digər 5 strukturunun yerlə-yeksan olmasına, habelə yaxınlıqdakı binaların zədələnməsinə və ya dağılmasına səbəb oldu. Ümumilikdə 3100 nəfər insanın həyatını itirməsinə səbəb olan bu hücumlar terrora qarşı çoxillik qlobal müharibənin başlamasına gətirib çıxardı.

Əsas mətn

11 sentyabr hadisəsi ABŞ-ın bütün xarici siyasət kursu kimi Azərbaycan ilə münasibətlərinə də ciddi təsir göstərdi. Terrorun baş verdiyi gün ABŞ Prezidenti C.Buş dünya ölkələrinə müraciət edərək "ya bizimləsiniz, ya da bizim əleyhimizəsiniz" – deyə, onları terrora qarşı mübarizə məsələsində qəti mövqe nümayiş etdirməyə çağırdı. Vətən tarixşünaslığında birmənalı şəkildə göstərilir ki, Azərbaycan ABŞ-ın bu çağırışına ilk reaksiya verən və antiterror koalisiyasına qoşulan dünya ölkələrindən biridir. E.Nəsirov vurğulayır ki, 11 sentyabr hadisələrindən terrorizmlə mübarizə keyfiyyətcə yeni mərhələyə qalxmış və bu prosesə Azərbaycan Respublikası da fəal qoşulmuşdur [8, s.332]. Müəllif "ABŞ və beynəlxalq terrorizm problemi" adlı monoqrafiyasında bununla bağlı yazır: "Təsadüfi deyildir ki, terror aktlarından bir gün sonra – sentyabrın 12-də AR Prezidenti Heydər Əliyev məlum hadisələrlə bağlı bəyanat verərək Azərbaycan ictimaiyyətinin ABŞ-da baş vermiş dəhşətli terror hadisələrindən dərindən sarsıldığını və kədərləndiyini qeyd etmiş və qlobal bəla ilə birgə mübarizənin aparılmasının zəruriliyini qeyd etmişdi" [7, s.291]. Akademik R.Mehdiyev qeyd edir ki, Prezident H.Əliyevin 11 sentyabr hadisəsinə dərhal reaksiya verərək beynəlxalq antiterror koalisiyası çərçivəsində ABŞ-a kömək etməyə hazır olduğunu bəyan etməsi Qərbdə yüksək qiymətləndirildi ki, bu da Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə imicinin yüksəlməsinə gətirib çıxardı [6, s.130]. Ümumilikdə, ABŞ-ın antiterror mübarizəsində Azərbaycanın qəti və birmənalı mövqeyi iki ölkə arasında münasibətlərə əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərdi. M.Qasımlı bunu Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin əməkdaşlıq və tərəfdaşlıqdan – strateji münasibətlərə doğru yeni bir mərhələsini başladan hadisə kimi xarakterizə edir [5, s.228]. B.Bayramova məhz bu hadisədən sonra ABŞ-ın xarici siyasətində Azərbaycana qarşı mühüm dönüşün başlaması qənaətinə gəlmişdir. Müəllif "ABŞ-Azərbaycan münasibətləri (2001-2008-ci illər)" adlı monoqrafiyasında yazır ki, əgər 11 sentyabradək Avrasiyada ABŞ-ın əsas məqsədi SSRİ-nin bərpasına mane olmaq idisə, indi Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstan ABŞ-ın terrorçuluğa qarşı mübarizə strategiyasının başlıca məntəqəsi oldu. Bu da öz növbəsində ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin indiyədək görünməmiş səviyyəsini doğurmuş oldu: bölgədə formalaşmış yeni geosiyasi konfiqurasiyada Azərbaycan başlıca oyunçulardan birinə və ABŞ-ın strateji tərəfdaşına çevrildi [4, s.22]. Vətən tarixşünaslığında bir çox tədqiqatçılar göstərir ki, 11 sentyabr hadisələrindən sonra 907-ci maddənin hələ də qüvvədə qalması Amerikada nəinki ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinə, eləcə də ABŞ-ın öz milli maraqlarına ziyan vuran məsələ kimi qiymətləndirilməyə başlanıldı. 2001-ci il oktyabr ayında ABŞ Prezidenti C.Buş və dövlət katibi K.Pauell Konqresə müraciət edərək "907-ci düzəliş"in aradan qaldırılmasının ABŞ-ın milli maraqlarına xidmət etdiyini vurğuladı" [1, s.155].

Azərbaycanın antiterror kampaniyasında iştirakı, terrorizm əleyhinə mübarizədə ikitərəfli hərbi əməkdaşlığın perspektivləri, habelə 907-ci maddənin ləğvinə dair məsələləri müzakirə etmək məqsədilə 2001-ci ilin 15 dekabrında ABŞ müdafiə naziri Donald Ramsfeld ölkəmizə səfər etdi ki, bununla da o, ABŞ-ın Azərbaycana rəsmi səfər edən ilk müdafiə naziri kimi tarixə düşdü [9, s.230]. X.Heydərova ABŞ müdafiə nazirinin ölkəmizə səfər etməsinin məqsədini təhlil edərkən belə qənaətə gəlir ki, burada başlıca məqsəd NATO qüvvələrinin hərtərəfli təchizatı üçün Azərbaycan ərazisindən tranzit ölkə kimi istifadə olunmasına razılıq əldə etmək idi [4, s.85]. Bu zaman Prezident H.Əliyev və müdafiə naziri S.Əbiyev ilə D.Ramsfeld arasında danışıqlar aparıldı. Azərbaycan tərəfi ilə əldə olunmuş razılığa əsasən, dövlətimiz ABŞ və onun müttəfiqlərinin ölkənin hava məkanından istifadəsinə şərait yaradacağını bəyan etdi [4, s.85]. ABŞ ilə Azərbaycan arasında hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı genişləndirən bu görüşün ən mühüm nəticəsi isə o oldu ki, 907-ci maddənin aradan qaldırılması ətrafında müzakirələr nəhayət ki, öz bəhrəsini verdi. Belə ki, 2002-ci il yanvarın 25-də ABŞ Prezidenti C.Buş 907-ci maddənin bir il müddətinə dayandırılmasına dair sənədi imzaladı. Həmin vaxtdan etibarən bütün ABŞ prezidentləri ölkələrinin maraqlarından çıxış edərək hər il 907-ci maddənin dayandırılması barədə sənəd imzalayırlar. "Azadlığı müdafiə aktı"nın 907-ci maddəsinin dayandırılması Vətən tarixşünaslığında birmənalı şəkildə böyük dövlət xadimi H.Əliyevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan diplomatiyasının uğuru kimi xarakterizə edilir. R.Dadaşova yazır ki, ABŞ administrasiyası yalnız Prezident H.Əliyevin gərgin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində 2002-ci ildə Azərbaycana yardımın 46% artırılması, Ermənistana isə yardımın 22% azaldılması barədə Konqresə müraciət etdi [3, s.138].

Nəticə

Beləliklə, dünyanın ən əsas güc mərkəzlərindən biri kimi beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rola malik ABŞ ilə Azərbaycan Respublikası arasında 2001-ci il 11 sentyabr teraktından sonra ikitərəfli münasibətlər Vətən tarixşünaslığındakı çoxsaylı araşdırmalarda – monoqrafiya, dərslik, elmi məqalələrdə və s. mühüm tədqiqat obyekti kimi nəzərdən keçirilmişdir. Tarixşünaslıq materiallarının müqayisəli təhlili problemi daha dərindən və hərtərəfli tədqiq etməyə, ümumiləşdirmələr aparmağa və lazımi nəticələr çıxarmağa əlverişli şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Babanlı Y.M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti və diaspor fəaliyyəti (1991-2011). Elm və təhsil, 2016, 328 s.
2. Bayramova B.Ə. ABŞ-Azərbaycan münasibətləri (2001-2008-ci illər). "Sabah", 2019, 244 s.
3. Dadaşova R.B. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri ilə əməkdaşlığı. "ADMİU-nun mətbəəsi", 2021, 344 s.
4. Heydərova X.F. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti kontekstində ABŞ-Azərbaycan Respublikası münasibətləri. Siyasi e. üzrə fəls. d-ru e. dər. al. üçün təq. ol. dis. Bakı, 2017, 171 s.
5. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. II hissə. "Mütərcim", 2015, 640 s.
6. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik. "XXI-YNE", 2003, 248 s.
7. Nəsirov E.X. ABŞ və beynəlxalq terrorizm problemi. 2001-2010-cu illər. "TEAS Press", 2018, 344 s.
8. Nəsirov E.X. Amerika Birləşmiş Ştatlarının antiterror doktrinası və onun tətbiqi mexanizmləri. "Elm və Təhsil", 2010, 392 s.
9. Муромов А.И. 100 великих авиакатастроф. «Вече», 2003, 528 с.

Günay BAYRAMOVA
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun elmi işçisi, doktorant
E-mail: gunaybayramova296@gmail.com

SON TUNC – ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ BƏZƏK ƏŞYALARI
(Naxçıvan MR arxeoloji materialları əsasında)

Summary

Adornments are one of the examples of Late Bronze and Early Iron Age material culture. Adornments include head adornments, neck adornments, arm adornments, and clothing adornments. Ancient people made various adornments from beads made of metals such as gold, silver, bronze, and natural stones. Adornments were an element that completed the dress. At the same time, decorations reflected people's religious beliefs. They were protected from evil spirits and evil deeds by wearing different symbols as adornments. At the same time, adornments were used as a medium of exchange. People used different kinds of beads and adornments instead of money.

Keywords: Last bronze age, İron age, archaeological findings, adornments, ornaments

Giriş

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanın qədim tayfalarının həyatında böyük dəyişikliklər olmuşdur. Yaşayış yerləri və nekropollarda aparılan arxeoloji tədqiqatlar vaxtaşırı hücumların və miqrasiyaların olduğunu söyləməyə əsas verir. I Plovdağ yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar burada yanğınla müşayiət olunan güclü dağıntı olduğunu söyləməyə əsas verir. Mühüm strateji mövqeyinə görə Naxçıvan ərazisindəki qədim yaşayış yerləri dağıntıdan qısa müddət sonra bərpa olunur və inkişaf edirdi. Bütün bunlar Naxçıvanın qədim tayfalarının təsərrüfat və mədəni həyatında da öz əksini tapır ki, əldə edilən arxeoloji materiallarda bunu bir daha təsdiq edir.

Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan bəzək əşyaları dövrün maddi və mədəni inkişaf səviyyəsini, məişətini, insanların dünyagörüşünü və ümumiyyətlə qədim cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bəzək əşyaları üzərindəki ornamentlər qədim cəmiyyətin hakim inanc sistemi, mənəvi dünyası haqqında zəngin biliklər verir. Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünün bəzək əşyaları həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə görə əvvəlki dövrlərin analoji tapıntılarından fərqlənir. Diqqəti cəlb edən cəhət Erkən Dəmir dövrünə aid daş qutu qəbirlərdə tapılan bəzəklərin, xüsusən əqiq, şüşə və pastadan hazırlanmış muncuqların bolluğudur. Bu isə həmin dövrdə muncuq hazırlayan tanınmış istehsal mərkəzlərinin və onların məlum yayılma areallarının mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

Ornamentlərin tədqiqi Naxçıvanın qədim tayfalarının təkcə iqtisadi və mədəni əlaqələrini deyil, həm də onların siyasi həyatında baş verən əsaslı dəyişiklikləri öyrənməyə imkan verir.

Əsas mətn

İnsanların ən qədim dövrlərdən bugünə günə məişətdə istifadə etdikləri əşyalar zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliyə uğramışdır. Bəzək əşyaları bəşər tarixinin bütün dövrlərində olmuş, hər dövrə aid əşyaların özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri olmuşdur. Bu xüsusiyyətlər cəmiyyətin iqtisadi-mədəni inkişaf səviyyəsindən, sivilizasiya mərkəzləri ilə əlaqələrindən, inanc sistemindən asılı olaraq müxtəlif olmuşdur Hər dövr bəzək əşyalarının özünəməxsus xammalı, istehsal texnikası, naxışlanma üsulları olmuşdur. Tunc dövrünün son mərhələsində hazırlanan bəzək əşyalarının bir qismi əvvəlki dövrlərlə eynilik təşkil etsə də, böyük bir qismi müxtəlif üslubda və fərqli növ materiallardan hazırlanır və fərqlənirdi. Bu dövrdə müxtəlif bölgələrdə tunc, qızıl və digər qiymətli materiallardan, müxtəlif növ təbii daşlardan istifadə edərək mürəkkəb bəzək əşyaları istehsal olunurdu. Son Tunc – Erkən Dəmir dövründə istifadə edilən bəzək əşyaları aşağıdakı kimi təsnif edilir.

1. **Baş bəzəkləri:** saç bəzəkləri, saç sancaqları, alınlıqlar, dingələr və sırğalar bu qrupa daxildir. Sırğalar, saç sancaqları və alınlıqlar adətən tunc məftil və lövhələrdən hazırlanır, bəzən əqiq və ya başqa daşlardan hazırlanmış muncularla bəzədilirdi.

2. **Boyun bəzəkləri**: buraya tuncdan və muncuqdan hazırlanmış boyunbağılar, asma bəzəklər daxildir. Tuncdan hazırlanmış, bəzən ucları çölə doğru qatlanmış boyunbağılar Son Tunc dövründə məşhur bəzək əşyaları idi. Metaldan (tunc) hazırlanan boyunbağılar müxtəlif dizayn və ölçülərdə olurdu. Bu tip boyun bəzəkləri ətraf bölgələrə Misirdən yayılmışdı. Zərif boyunbağılar, muncuqlar və amuletlər də bu dövrdə geniş yayılmışdı.

3. **Qol bəzəkləri:** Tunc və muncuqdan hazırlanmış bilərziklər, eləcə də qolun yuxarı hissəsinə taxılan qol bəzəkləri – bazubəndlər və üzüklər Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterik bəzək əşyaları idi. Tuncdan hazırlanmış qolbaqlar bəzən qravüra, zoomorf naxış və ya simvolik motivlərlə bəzədilirdi. Üzüklərin sadə lentlərdən tutmuş qiymətli və yarımqiymətli daşlarla bəzədilmiş və ya oyma naxışlarla daha mürəkkəb dizaynlara qədər müxtəlif üslublarda hazırlanmış nümunələri var idi. Üzüklər əl barmaqlarına, həmçinin ayaq barmaqlarına taxılırdı.

4. **Geyim bəzəkləri:** Tunc düymə, piləklər və fibulalar (broşlar) daha çox funksional xarakterli olsa da, eyni zamanda paltarları bəzəmək, geyimi daha şux göstərmək üçün istifadə olunurdu. Fibulalar həm funksional, həm də dekorativ məqsədlərə xidmət edirdi.

Naxçıvan ərazisində Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü qəbir abidələri digər dövrlərə nisbətən daha yaxşı öyrənilmişdir. Ordubad rayonu ərazisində yerləşən Plovdağ nekropolları, Muncuqlutəpə, Xalı-Keşan, Sumbatan, Mərdangölü, Dəlmə, Dəmyələr və b. nekropollar tədqiq edilmişdir [4, 60]. Onu da qeyd edək ki, Plovdağ üç nekropol və iki yaşayış yeri ilə birlikdə böyük bir abidələr kompleksdir [5, 14]. Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid Qızılvəng, Şahtaxtı, Qarabağlar -Qalacıq, Külüs [6, 27], Kolanı, Sarıdərə və b. nekropollarında da zəngin bəzək əşyaları aşkar edilmişdir..

Son Tunc və İlk Dəmir dövrü abidələrinin arxeoloji tədqiqi göstərir ki, bu dövrdə sinifli cəmiyyət yaranmış, mədəni və iqtisadi əlaqələr xeyli genişlənmişdir. Tayfalararası əlaqələrin güclənməsi ticarətin, iqtisadiyyatın və mədəni həyatın canlanması demək idi. Son Tunc dövründən başlayaraq, Naxçıvan ərazisi təkcə ticarətin mərkəzi olmayıb, həm də qərbdən gələn işğalçı qüvvələrin də maraq dairəsində olmuşdur. Naxçıvan ərazisində siklopik tikililərin tədqiqi bunu söyləməyə əsas verir [1, 227]. Ticarət əlaqələrinin bu qədər genişləndiyi dövrdə mübadilə vasitəsi kimi mal-qara, metal, yun, sənətkarlıq məmulatları – gil qablar, o cümlədən bəzək əşyalarından geniş şəkildə istifadə edilirdi. Məlumdur ki, bəzək əşyaları təkcə aksesuar və yaxud da mədəni simvol olmaqla yanaşı, eyni zamanda mübadilə vasitəsi kimi işə yarayırdı. Qiymətli metallardan (qızıl, gümüş) və qiymətli daşlardan (sədəf, firuzə), fil sümüyündən və balıqqulağından hazırlanmış müxtəlif növ bəzək əşyaları həmçinin, silindrik möhürlər, əsas mübadilə vasitələrindən olmuşdur. Silindrik möhürlər, qızıl, şüşə, firuzə, pasta, sədəf, fil sümüyündən hazırlanmış bəzək əşyaları mübadilə və əlaqələr yolu ilə Azərbaycana gətirilmişdir [3, 160].

Nəticə

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə sinifli cəmiyyətin inkişafı, şəhərlərin, dövlət quruluşunun yaranması sənətkarlığın, xüsusilə də metalişləmə sənətinin təkamülünü şərtləndirmişdi. Metalişləmə sənətinin inkişafı silah istehsalı ilə yanaşı bəzək əşyalarının da geniş istehsalına və geşidinin çoxalmasına şərait yaratmışdı. Bəzək əşyaları funksional xarakteri ilə yanaşı insanların dini inancları, dünyagörüşləri və təsərrüfat həyatı ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Bəzək əşyalarının qoruyucu funksiyası funksional təyinatından daha əhəmiyyətli olmuşdur.

Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti ilə tanış olduqda, onun Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə oxşar elementlərini görürük. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin elementlərinin Naxçıvan maddi mədəniyyət abidələrində olması, bu mədəniyyətin daşıyıcılarının cənuba doğru hərəkəti ilə bağlı olmuşdur [2, 73]. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyətinin öz lokal xüsusiyyətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, Elm, 2007, 239 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2002, 128 s.
3. Cəfərov H. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I miniliiyin əvvəllərində. Bakı, Elm, 2000, 187 s.

4. Əliyev E. Ordubad rayonunun Tunc və İlk Dəmir dövrü arxeoloji abidələri. Bakı, Elm və Təhsil, 2018, 272 s.
5. İbrahimli B, Əliyev E. I Plovdağ yaşayış yeri və nekropolunda arxeoloji tədqiqatlar-2020. Bakı, Xan nəşriyyatı, 2021, 108 s.
6. Seyidov M. Naxçıvan ərazisində Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012, 188 s.

Vüsalə Fazil BEYDULLAZADƏ
AMEA Arxeologiya və Antropoliya İnstitutunun kiçik elmi işçisi, doktorant
E-mail: vbeydullazade@gmail.com

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASINDA ORTA ƏSR İNŞAAT KERAMİKASI

Summary

In the Middle Ages in Azerbaijan, building ceramics were widely used in the creation of monumental and public buildings. The main part of it consisted of baked bricks, which were of two types. The walls of the mausoleums were built with square-shaped baked bricks, and geometric patterns were applied to them with decorative baked bricks.

In archaeological excavations of medieval settlements, clay pipes were discovered, which testified to the improvement of the medieval cities of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Middle Ages, architecture, building ceramics, fired brick.

Giriş

Orta əsrlər dövrü Azərbaycan tarixində həm siyasi, həm də iqdisadi-mədəni baxımdan xüsusi rol oynayır. IX əsrin sonu-X əsrin əvvəllərində yeni yaranan və getdikcə güclənən feodal dövlətləri müstəqil siyasət yeritməyə çalışır, ordunu və iqtisadiyyatı gücləndirirdilər. Məhz bu dövrdən Azərbaycanda ticarət, sənətkarlıq və memarlıq inkişaf etməyə başladı. Təməli feodal dövlətləri dövründə qoyulan inkişaf Böyük Səlcuqlu imperiyası dövründə iqtisadiyyatın və mədəniyyətin çiçəklənməsinə şərait yaratdı.

Bir neçə məktəblə təmsil olunmuş Azərbaycan memarlığının nailiyyətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hər məktəbin özünün üslubu, daha çox istifadə etdiyi tikinti materialı var idi. XII-XIII əsrlərdə Şirvan memarlıq məktəbində başlıca tikinti materialı əhəngdaşı, Aran memarlıq məktəbində daş və kərpic, Marağa-Naxçıvan, Qəzvin-Həmədan məktəblərində isə bişmiş kərpic əsas tikinti materialı olmuşdur. Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsası Əcəmi Əbubəkr oğlu tərəfindən qoyulmuşdu. Arealına görə bu məktəb həm də Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbi adlanır. Naxçıvan memarlıq məktəbinin dünya memarlıq inciləri siyahısına daxil olan abidələri çoxüzlü qülləli türbələrdir ki, onların da başında Əcəmi Əbubəkr oğlunun şah əsəri olan Möminə Xatın türbəsi (1186) durur.

Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbinin əsrlərin sınağından çıxmış abidələrinin yaranmasında inşaat keramikasının, xüsusən dekorativ bişmiş kərpiclərin mühüm rolu olmuşdur. Özülü və kürsülüyü daşdan olan türbələrin və ictimai binaların yerüstü hissəsi əsasən bişmiş kərpiclə (əsasən 20x20x5 sm ölçülərində) və gəc məhlulu ilə işlənirdi. İctimai binaların fasadı, çoxüzlü tikililərin isə hər tərəfi həndəsi naxışlarla bəzədilmiş "memarlıq köynəyi" ilə örtülürdü. Bu üzlük blokların hazırlanmasında dekorativ bişmiş kərpiclərdən və kaşılardan istifadə olunurdu.

Əsas mətn

Orta əsr memarlığında, daşdan daha əlverişli olduğu üçün bişmiş kərpicə üstünlük verilirdi. Hündür binaların daşla işlənməsi onları zəlzələyə davamsız edirdi. Naxçıvan-marağa memarlıq məktəbinin yayıldığı ərazi isə yüksək seysmik bölgə idi. Bişmiş kərpic ağacdan daha uzunömürlü, daşdan daha ucuz və yüngül idi. Tikinti üçün yararlı daşları uzaqdan şəhərə daşıyıb gətirmək çətin idi, lakin bişmiş kərpic abidəyə yaxın qurulmuş kürələrdə bişirilirdi. Nisbətən az vəsait və işçi qüvvəsi ilə böyük binalar tikmək mümkün idi. Müxtəlif formalarda hazırlanmış bişmiş dekorativ kərpiclərlə zəngin həndəsi ornamentli bloklar yaratmaq mümkün idi. Heykəltəraşlığın və ikonoqrafiyanın qadağan olunduğu

müsəlman ölkələrində isə bunun mühüm əhəmiyyəti var idi. Bu dövrdə kərpiclərin dekorativ formada kəsilməsi və bişirilməsi ilə peşəkar ustalar məşğul olurdular.

Müxtəlif təyinatlı binaların – məscidlərin, məqbərələrin, hamam və sarayların bədii tərtibatında XII əsrdən başlayaraq kaşıdan geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan memarlıq abidələrində firuzəyi rəngli şirin geniş tətbiqi diqqəti cəlb edir. Ölkə ərazisində zəngin kobalt yataqlarının olması buna zəmin yaratmışdı.[2]

Naxçıvan memarlıq məktəbinin əsas inkişaf dövrü XII əsr olmuşdur. Bu məktəbin abidələri üçün kərpic hörgüsü, kərpicdən quraşdırılmış inşaat quruluşları, müxtəlif biçimli kərpicin məharətlə tətbiqi və kərpicin birrəngli yeksənəqliyindən uzaqlaşmaq üçün rəngli kaşı və gəc ünsürlərinin memarlıq bəzəyinə daxil edilməsi səciyyəvidir.[4]

Naxçıvan memarlıq məktəbi abidələrində binaların fasad və üzlüklərin bəzədilmsəində sadə bişmiş kərpiclərdən də məharətlə istifadə etmişlər. Daha çox nəzərə çarpan hörgüdə işıq və kölgə effektindən məharətlə istifadə olunmasıdır. Bu hörgüdə bişmiş kərpiclər bərkidici maddədən azca öndə olduğu üçün kölgədə qalır və kölgə fonunda çəhrayı bişmiş kərpiclər xüsusi bir gözəllik yaradır. Orta əsr abidələrində, xüsusən interyerdə bişmiş kərpiclərin "yolka" üslubu ilə hörgüsünə tez-tez rast gəlinir.

Orta əsrlər boyu inşaat keramikasının hörgüsündə qatqılı gəcdən istifadə olunmuşdur. XIV-XVI əsrlərdə Aza şəhətində istifadə olunan gəc, şəhərdən bir neçə kilometr şimalda – Bal dərəsində yerləşən kürələrdə istehsal olunmuşdur. Burada iki böyük gəc kürəsi Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aşkar edilib öyrənilmişdir.

Haqqında bəhs olunan qüllədən başqa Gilan çayın sağ sahilində Aza şəhər qəbristanlığında XIV-XVI əsrlərə aid üç türbə olmuşdur. Onlarda ikisinin yerüstü hissəsi uçmuş, yalnız sərdabə hissələri dağıdılmış vəziyyətdə saxlanmışdır. Birinin isə türbə hissəsi dağıdılmış vəziyyətdə qalır. Bu abidələrin hamısı bişmiş kərpiclə işlənmiş, kaşılarla bəzədilmişdir.

Adi və dekorativ bişmiş kərpiclərdən otaqların, qapı və pəncərələrin üstünün örtülməsində geniş istifadə olunmuşdur. Otaqların üstü günbəzlə-yarımsferik tavanla, qapı və pəncərələrin üstü isə müxtəlif tağ formaları ilə - çatma, qövsvari və d tağlarla örtülürdü.

Orta əsr şəhərlərində istifadə olunan digər inşaat keramikası saxsı borular - tünglərdir. Saxsı tünglərdən su kəməri çəkilməsi ənənəsi Azərbaycanda hələ eramızdan əvvəl məlumdur. Tədqiqatçılar onlardan istifadəni ellin mədəniyyətinin təsiri ilə bağlayırlar. Su tünglərinin kütləvi istehsalı və tətbiqi orta əsrlərdə baş verir. Tədqiq olunan dövrdə yaşayış məskənlərinin istər su təchizatı sistemində, istərsə də kanalizasiya xətlərinin salınmasında saxsı tünglərdən istifadəyə üstünlük verilirdi.

Beyləqan şəhər yeri qazıntıları XII-XIII əsrlərdə şəhərin yüksək inkişaf mərhələsində olduğunu göstərir. XI-XII əsrlərdə inşaat sənətinin yüksəlişi ilə bişmiş kərpic istehsalı, inşaat texnikasının təkmilləşməsi, memarlıq bəzəyinin tətbiqi artmışdır. Beyləqan şəhərinin rabad hissəsində arxlarla gətirilən suyun paylanması üçün saxsı tünglərdən düzəldilmiş su kəmərinin qalıqları, kəmərdəki tünglərin bəzilərinin ağızlarında bişmiş kərpiclərdən olan tıxaclar aşkar olunmuşdu. Su tünglərinin birləşən yerləri, adətən bişmiş kərpic və qatqılı gəclə işlənirdi. Bu həm su itkisinə yol vermir, həm də su kəmərinin uzun müddət saz işləməsinə şərait yaradırdı.

Gülüstan qalasında da inşaat materialları içərisində saxsı tünglərə çox rast gəlinmişdir. Burada da tünglər su kəməri çəkilişində və kanalizasiya sistemində istifadə edilmişdir. Saxsı tünglər öz dövrünə görə yüksək keyfiyyətlə hazırlanmışdır. Onların içərisi dalğavari formada relyefik hazırlanmışdır. Bu üsul suyun təzyiqinə qarşı tünglərin müqavimətini artırmağa, suyun dalğavari axmasına şərait yaradır və bu yolla gilin tünglər içərisində çöküntü yaratmasına mane olurdu.

XII əsrin birinci yarısında şirli kərpic istehsalı geniş yayılmağa başladı. Bişmiş kərpiclərin üstünə çəkilmiş şir ona estetik gözəllik verməkdən baçqa, onun rütubətə davamlılığını qat-qat artırırdı. Atmosfer təsirlərinə qarşı binaların günbəzlərinin dayanıqlığını artırmaq məqsədilə kərpiclərin üzərinə şir çəkilirdi. Şirli kərpiclərin meydana çıxması sonradan kaşıların yaranmasına və geniş istehsalına təkan verdi. Qeyd edək ki, Azərbaycan şəhərlərinin memarlığında kaşı bəzəklərinin tətbiqi XII əsrin birinci yarısında meydana gəlmişdir. Kaşılı kərpiclərdən ilk dəfə Marağadakı Qırmızı Günbəz türbəsində (1148) istifadə edilmişdir. Kaşı əvvəllər tikilinin əsas yerlərində, qurşaq bəzəklərində tətbiq edilsə də, artıq XII əsrin ikinci yarısından davamlı memarlıq elementinə çevrildi.[5]

Şəmkirdə arxeoloji qazıntılar zamanı çox sayda inşaat keramikası, eləcə də yerli istehsalı təsdiqləyən zay olmuş inşaat keramikası mümunələri aşkar edilmişdir. Həmin inşaat keramikası hörgü materialları, memarlıq bəzəyi, dam örtüyü materialları və tünglərlə təmsil olunmuşdur.

Qəbələdə tikinti – abadlıq işlərinin miqyası həmişə böyük olub. Təbiidir ki, bu məqsədlə istifadə olunan kərpic, əhəng, kirəmit, üzlük material məmulatı şəhərin özündə, yaxud da ətrafında istehsal və emal olunurdu. Gəncə şəhərinin qala divarları möhrə, çiy kərpic və çaydaşı ilə bişmiş kərpicin dəyişən cərgələrindən ibarətdir.[1]

Gəctəraşlıq Azərbaycan memarlığında geniş yayılmış dekorativ sənət növlərindəndir. Gəc, tərkibində gips və gil olan süxurun yandırılmasından alınan materialdır. Ondan hazırlanan məhlul mexaniki möhkəmliyinə, bərkimə prosesinin asan tənzim olunmasına, eləcə də yüksək bədii plastikliyinə görə tikintidə həm yapışdırıcı, həm də üzlük materialı kimi geniş işlədilmişdir. Memarlıq bəzəyi işlərində narın üyüdülən və ağ rəngi ilə seçilən əla növ gəcdən istifadə edilirdi.[5]

Nəticə

Azərbaycanda orta əsrlər dövründə tikililərinin hörgüsünün əsasını təşkil edən kvadrat formalı kərpiclərdən başqa, üzlüyün ornament bəzəyi kimi müxtəlif formalı, biçimli və ölçülü dekorativ kərpiclərdən də istifadə edilmişdir. Bu inşaat materiallarından mürəkkəb ornamentli üzlüklərin yığılmasında, abidələrin fasadında və interyerində ərəb əlifbasının müxtəlif xətlərində yazılmış epiqrafik mətnlərin salınmasında istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqi zamanı əldə olunmuş saxsı su boruları bu şəhərlərin öz dövrünün yüksək səviyyəli abad yaşayış yerləri olduğunu söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cəbiyev Q. Azərbaycan Arxeologiyasının əsasları. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 593 s.
2. Dostiyev T., Bəşirov R., Mirzəyev R., Hüseynli N. Orta Əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: "Çaşıoğlu" nəşr., 2013, 513 s.
3. Əhmodov Q.M. Orta əsr Beybqan şəhəri (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, 1979.
4. İbrahimli B. Naxçıvanın orta əsr şəhərləri: AZA. (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2020, 348 s.
5. Həbibov X.. Orta əsr Şəmkir şəhərinin memarlıq bəzəkləri. // Azərbaycan arxeologiyası jurnalı, 2018, № 2, s. 72-83

Bədircahan Əmrulah MƏMMƏDOVA
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
"Dəmir dövrü arxeologiyası" şöbəsinin böyük elmi işçisi, Bakı, Azərbaycan
E-mail: bcahan1957@gmail.com

MİNBƏRƏK ARXEOLOJİ İRSİ

Summary

The article for the first time provides information about a clay product - a piece of a household vessel discovered in the village of Minbarak, Gakh region. This find, made from local raw materials, stored in the Gakh Museum of History and Local Lore, is an important artifact that reveals the lifestyle and skill of ancient Azerbaijanis.

According to the features and archaeological research, such a find can be attributed to the Late Bronze Age - Early Iron Age (end of the 2nd - beginning of the 1st millennium BC). These cultural monuments confirm the continuous development of culture from the Bronze Age to the Middle Ages. It was during this period that the more intensive production of clay products, used to meet the demand for long-term preservation of food products in everyday life, intensified.

Currently, similar archaeological finds, which are also used in the educational process, are available in other local museums in Azerbaijan. It is advisable to study such folk objects, which represent important materials of our national history, under the name "Alazan archaeological culture." This conclusion can be attributed to materials found in the northwestern regions of Azerbaijan.

The convenient geographical location of one of the ancient settlements of the Gakh region - Minbarak, as well as material and cultural finds discovered on this territory give grounds to assert that local pottery, like other areas of art, constituted a special area of production at the end of the 2nd millennium - beginning of the 1st millennium BC.

Key words: archeology, Gakh, bronze, Iron Age, museum, ceramics.

Giriş

Müxtəlif tarixi mərhələlərə aid maddi mədəniyyət tapıntılarının tədqiqi Azərbaycan arxeologiyasının müxtəlif problemlərinin həllində önəmlidir. Müasir dövrümüzdə istər elmi, istərsə də pedaqoji baxımdan məhz belə materiallara istinadən bir sıra vacib qənaətlər əldə edilmişdir.

Məqalədə ilk dəfə olaraq Qax rayonunun Minbərək düzəngahında aşkarlanmış saxsı qab hissəciyi haqqında məlumat verilmişdir. Hazırda Qax rayonunun Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində qorunan bu tapıntını (inventar nömrəsi 7753) arxeoloji təyinata əsasən son tunc - ilk dəmir dövrünə (e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyyin əvvəli) aid etmək mümkündür.

Əsas mətn

Son tunc - ilk dəmir dövründə saxsı istehsalı. Azərbaycanın müxtəlif məkanlarında istər təsadüfən, istərsə də arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan son tunc - ilk dəmir dövrünün saxsı qabları rəngarəngliyi, çoxçeşidliliyi və müxtəlif funksiyalılığı ilə seçilir. Belə qabların sırasında torpaq qəbirlərdə aşkar olunanlar xüsusilə maraqlıdır.

Mərasim və ayinlərdə istifadə edilən belə qabları tədqiq edənlərin qənaətinə əsasən, dəfn ayinlərində ölünü o biri dünyaya yola salarkən ona yaxşı yol arzulamaq üçün məhz bu qablar qəbirə yerləşdirilirdi. Müxtəlif heyvanları (əsasən quşları) ifadə edən belə qablar geniş yayılmışdı. Belə qabların hazırlanmasında keyfiyyətli gildən istifadə edilirdi.

Azərbaycanın faydalı xammal mənbələri – gil yataqları yerli dulusçuluq sənətinin inkişafına təkan verən başlıca amil olmuş və müxtəlif formalı, ölçülü dulusçuluq əşyalarının formalaşmasına əkinçilik və heyvandarlıq, o cümlədən yerli tələbat da təsirini göstərmişdir [2, s. 5]. Hələ ilk tunc dövründən etibarən gilin tərkibinə qum, xırdalanmış daşlar və azca saman qatılırdı. Arxeoloqlar qeyd edirlər ki, qabların hazırlandığı gilin rəngi nəinki ona sərf edilən xammaldan, həm də bişirilmə temperaturu və hazırlanma üsullarından da asılı olaraq dəyişilirdi [1, s. 215]. Bir sıra arxeoloji tədqiqatlara əsasən "dulus kürələrinin icad edilməsindən əvvəlki mərhələdə belə qablar ocaqlarda və ya kiçik həcmli sobalarda bişirilirdi" [2, s. 6].

Nəticə

Qax rayonunun Minbərək düzəngahında aşkarlanmış saxsı qabı fikrimizcə "Qanıq-Alazan mədəniyyəti" adı ilə təsnifatlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Bu qənaəti xüsusən Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarında aşkarlanan materiallara aid etmək mümkündür. Dulusçuluq sənəti bu mədəniyyətin xüsusi istehsalat sahəsini təşkil etmişdir.

Son tunc – ilk dəmir dövründə yerli ustaların əl əməyi hazırlanan müxtəlif təyinatlı saxsı qablar Mingəçevir, Daşkəsən, Xocalı, Cəlilabad, Naxçıvan, Xocavənd və d. rayonların ərazisindəki həmdövr abidələrdə də aşkar edilmişdir. Bu qabların analoqlarının Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadoluda aşkarlanması ortaq məişət mədəniyyəti barədə qənaətlər əldə etməyə imkan yaradır. Saxsı, metalişləmə sənətinin yüksəldiyi və dəmirin kəşfi ilə ictimai-iqtisadi inkişafın sürətləndiyi bu dövrdə Mesopotamiya və Misirlə intensiv əlaqələrin olduğu tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir. Bu dövrdə gündəlik məişətdə qida məhsullarının uzun müddətlik qorunmasını təmin etmək tələbatı gil qabların daha sürətli istehsalına rəvac vermişdi.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz saxsı qab qırıntısı son tunc – ilk dəmir dövrünün milli dulusçuluq mədəniyyətinin və dövrün dəfn adətinin bariz nümunəsidir. Belə mədəniyyət qalıqları tunc dövründən başlayaraq orta əsrlərə qədər ardıcıl surətdə davam edən mədəniyyətin inkişafını təmsil edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 315 с.
2. Азизов К.Ш. Классификация археологических материалов периода ранней бронзы // Вестник ЧГУ. 2013, N 2, с. 3 – 7.

Samir Rüfət CƏFƏROV
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: cefsamir1996@gmail.com

XIX ƏSRİN I YARISINDA ERMƏNİLƏRİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏSİ

Summary

This dissertation is devoted to the Russo-Qajar and Russo-Iranian wars. In 1804, the First Russo-Qajar War began. The first Russo-Cajar war ended with the victory of the Russians. In 1813, the Gulistan peace treaty was concluded between Russia and the Khajar state. The II Russo-Qajar war covers the years 1826-1828. The war ended with the victory of the Russians. In 1828, the Turkmenchay peace treaty was concluded. The agreement also provided for the transfer of Armenians to North Azerbaijan. In 1829, according to the Treaty of Edirne, Armenians were placed in the North Caucasus, in the territory of the Ottoman Empire

Keyword: Armenian resettlement, Russo-Qajar war, Gulistan Treaty, Turmanchay Treaty, Edirne Treaty

Giriş

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalının başlanğıcında Rusiya imperiyası ermənilərə çox böyük ümidlər bəsləyirdi. Belə başa düşürdülər ki, vahid din adı ilə, Rusiyanın himayəsi altında və məqsədlərinə nail olmaq naminə ermənilər hakim Rusiyaya sadiq olacaqlar . Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalından xeyli əvvəl Qafqaz torpaqlarına köçürülməsinə baxmayaraq , məskunlaşma prosesi Rusiya tərəfindən uğurla başa çatdırılmış və Rusiya -İran və Rus-Türk müharibəsindən sonra geniş yayılmışdır. Veliçko yazırdı ki, bu proses o vaxtdan bəri dayanamamış , ermənilərin Qafqaza köçürülməsi yavaş və sürətli templə davam etmişdi.**[6,s.81]**

Əsas mətn

İran Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxırdı. Tutduğu ərazilərin boşaldılmasını tələb etdi . Rusiya bu tələbi qəbul eləmədi. Buna görə də, 1804-ci ilin iyun ayının 10-da Rusiya İran arasında müharibə başladı. Bu müharibə birinci İran-Rusiya müharibəsi adlanırdı. Hər iki tərəfdən bu müharibə ədalətsiz müharibə idi. Bu müharibə 1813-cü ilin oktyabr ayının 12-də Gülüstan sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Şimalı Azərbaycanda mövcud olan Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna bütün xanlıqlar Rusiyaya birləşdirilidi . **[3, s. 611].**

İran Rusiya ilə bağlanmış Gülüstan sülh müqaviləsindən razı qalmadı. İran Rusiya ilə müharibə üçün hazırlıqlar görməyə başladı . Müharibənin başa çatmasından 1 il sonra, 1814-cü ilin noyabr ayının 25-də Rusiyaya qarşı İran İngiltərə arasında müqavilə bağlandı . Bu müqavilədə İngiltərə İrana Gülüstan sülh müqaviləsinə yenidən baxılmasına nail olacağına söz verdi. 1815-ci ildə Gülüstan müqaviləsinə yenidən baxmağa Rusiyanın razılığını almaq üçün Mirzə Əbdül Həsən xanın başlığı ilə Peterburqa nümayəndə heyəti göndərdi . Çar hökuməti İngiltərə və İranla münasibətlərini pozmamaq üçün xırda güzəştlər getməyi qərara aldı və bu məqsədlə 1817-ci ildə A.P.Yermolovun başçılığı ilə İrana nümayəndə heyəti göndərdi . Yermolova Rusiya və İran arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələri üçün xüsusi müqavilə bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi.**[2,s.40]** Yermolov Şah sarayının mübahisəli məsələnin danışıqlar yolu ilə həll etməmək fikiri olmadığını gördü. Bundan sonra Yermolov İranı tərk etdi. Yermolov Rusiyaya qayıdandan sonra Peterburqa yazırdı:"İngilislər ehtiyat edirlər ki, İran bizim hakim təsirimiz altına düşə bilərlər". O daha sonra qeyd edirdi ki, "vəliəhdin sarayında ingilislərsiz heç bir iş görülmür".Şah sarayı ingilislərin köməyi ilə Türkiyə ilə 1823-cü ilidə müqavilə bağladı. Cənubi

Qafqazda İngilislərin köməyi ilə geniş casusluq və təxribat tədbirləri təşkil edildi. Bunun əsas məqsədi Rusiyaya qarşı üsyan təşkil etmək və müharibə başlanması ilə İran tərəfdarlarını gücləndirmək idi.**[2,s .41]** Rusiya ilə İran arasında razılıq əldə oluna bilmşdi. İkinci Rusiya- İran müharibəsi 1826-cı ildə başladı. İkinci Rusiya-İran müharibəsi 2 il davam elədi. İran Şimali Azərbaycanın Rusiyanının təsiri altına düşməsinin qarşısı ala bilmədi. 1828-ci ilin fevralın 9dan 10-na keçən gecə Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı. Türkmənçay müqaviləsinin imzalanılması Azərbaycan üçün tarixi faciə idi.Bu müqavilə Gülüstan müqavilədən bəzi maddələri fərqlənirdi. İkinci Rusiya-İran müharibəsində də ermənilər öz satqınçılığınl etmişdi. Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsi ermənilərin Azərbaycan ərazisinə sərbəst keçməsinə şərait yaradırdı. **[7,S.93]**. XV maddədə deyilir: "Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırki müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibədə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artıra bilən hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və məmurlarına büsbütün və tam bağışlanma əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq, onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərpənməz mülkə gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanadək məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir"**[5].**Çar Rusiyası İranın da iştiraki ilə Şimali Azərbaycandakı əhalinin tərkibini öz mənafeyinə uyğun dəyişdirməyə imkan əldə etdi. Ermənilər bölgədəki yerli xalqların , xüsusilə Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdu hesabına özlərinə vətən əldə etmək xülyasına fürsət əldə etdilər. Gələcəkdə bölgənin başına böyük bəlalar və müsibətlər açılacaqdı. Bu xəbis niyyətin həyata keçirilməsində Eçmiədzindəki erməni ruhaniləri ilə yanaşı, çar ordusunda xidmət edən erməni mənşəli zabitlər də rol oynadılar. Erməni mənşəli polkovnik Lazerev İrandakı ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinə rəhbərlik edirdi. Türkmənçay müqaviləsi üzrə ilk köçürmə kampaniyası 26 feval -11 iyul 1828-ci illər tarixi arasında həyata keçirilmişdi . Bu kampaniya 1830-cu ilə qədər davam elədi və 40 mindən çox ermənini əhatə etdi. Ermənilər xüsusi ilə İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan ərazilərində yerləşdirildilər . Ermənilər üçün 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı. Onlar üçün müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox sahibkar torpağı satın alındı. İran Rusiya ilə müharibədə uduzduqdan sonra İngiltərə və Fransa Osmanlı dövlətini Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik etdilər . Bu müharibədə Osmanlılar məğlub oldu. Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında 1829-ci ildə Ədirnə sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən Türkiyə ərazisindən 84 min erməni və qeyri rəsmin köçənlərlə birlikdə 200 min erməni Şimali Azərbaycanda məskunlaşdı. **[7,s.299].**

Nəticə

İran və Osmanlın ərazisindəki ermənilərin köçürülməsi əsasında əhalinin 73,4 faizi türklər olan İrəvan xanlığının ərazisində "Erməni vilayəti" yaradıldı. Naxçıvanda və İrəvanda yaşayan yerli bəylərin torpaqları alınaraq İrandan köçmüş ermənilər yerləşdirildi. **[1.s634].** İmperiya yerli xalqın mənafeyin tapdalayaraq erməniləri Qarabağda yerləşdirdi. Bununla da özünün mənfur niyyətlərini gərçəkləşdirməyə nail oldu. 1823-1827-ci illərdə Qarabağ ərazisində məskunlaşan əhalinin 8 faizi erməni idi. 1828-1830 -cu illərdə 35 faizə çatdı. Naxçıvan əyalətində müvafiq olaraq isə 13 faizdən 49 faizə qalxdı. " Erməni vilayəti"ində isə ermənilərin sayı 24 faizdən 54 faizə çatdırıldı.**[4,s. 674]** .Rus müəllifi Şavrovda etiraf edir ki, XX yüzilliyin başlanğıcında Zaqafqazıyada yaşayan 1, 3 milyon erməninin bir milyondan çoxu diyarın köklü sakinləri olmayıb, sonradan çar Rusiyası tərəfindən köçürülüb. Bu köçürmələr gələcəkdə Cənubi Qafqazda münaqişə ocağının da yaranmasına səbəb olacaq.

ƏDƏBIYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi. (2007-2008). (Yeddi cilddə, cild III). Bakı. [s.402].

2. Azərbaycan tarixi. (2007-2008). (Yeddi cilddə, cild IV). Bakı.[s.16]
3. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan, 1996 [s. 611].
4. S.Əliyarlı. Azərbaycan tarixi. I c. Bakı: Çıraq, 2009,[872 s].
5. Türkmənçay müqaviləsi. https://azerbaijan.az/portal/History/
6. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. – Баку, 1990.[s.81]
7. Мильман А. Ш. Политический строй Азербайджана в X1X-начале XX веков (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку: Азернешр, 1966.[s.229]

Tarana Aliverdi ALIVERDIYEVA
Baku State University
E-Mail: taranaaliverdiyeva@mail.ru

INACTIVITY OF THE OSCE MINSK GROUP IN RESOLVING THE KARABAKH CONFLICT

Summary

Since 1992,the Nagorno-Karabakh conflict has become predominantly a problem of international importance. After Azerbaijan became a member of the CSCE, in accordance with the principles of this organization, the solution of the Nagorno-Karabakh conflict was in the focus of public participants. Soon it was established the OSCE Minsk Group for settlement of the conflict. Due to unsuccessful attempts to settle the conflict today, the position of the Minsk Group in the settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict pushed aside. Azerbaijan resolved the Karabakh conflict thanks to its military strength and policy of support.

Key words: Nagorno-Karabakh, Minsk group, OSCE, Lissabon summit, co-chair.

Introduction

Among the conflicts that have raged in the Caucasus since 1988, the conflict over Nagorno-Karabakh ranks second (albeit by a significant margin) after the Chechen conflict in terms of human suffering and material destruction. But in terms of its geopolitical significance and the risk of escalating into a war covering an entire region, it obviously ranks first among all conflicts in post-Soviet Eurasia.

This is the only conflict that has been talked about with some justification, as a conflict that carries the threat of a "third world war." The conflict is raging in close proximity to three states, each of which claims to be a "regional center of power": Russia, Turkiye and Iran. At various times, both Turkiye and Iran seriously considered the possibility of their direct involvement in the conflict, which each time caused sharp protests from Russia. Russia has consistently intervened in the conflict when it believed it would further its cherished goal of restoration.

Main text

After Azerbaijan became a member of the CSCE, in accordance with the principles of this organization, the solution to the Nagorno-Karabakh conflict became the focus of attention of state participants [4].

Starting from this period, Azerbaijan raised the problem of Armenian aggression before the CSCE. The Council of Ministers of this organization decided to convene a conference in Minsk as soon as possible with the participation of representatives of the USA, Russia, Turkiye, Finland, Azerbaijan and Armenia. On May 7, the first chairman Minsk Conference Mario Raffaelli arrived in the region.[3]

Armenia responded to every positive international initiative with another act of aggression. On May 8, 1992, Armenia captured Shusha. Thus, the entire territory of Nagorno-Karabakh was captured by the Armenians, the entire Azerbaijani population of this region turned into forced migrants.[5]

The settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno- Karabakh conflict by peaceful means, since 1993, has occupied a major place in the foreign policy activities of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev.[4]

At the beginning of 1997, facts of Russia's illegal transfer of modern weapons with a total value of more than $1 billion to Armenia became known. It was then that it became clear that Russia began supplying these weapons in 1993, from the time when military operations were carried out between Armenia and Azerbaijan.Thus, it created the conditions for the occupation of the territories of Azerbaijan by the armed forces of Armenia. Russia continued to arm Armenia even after the ceasefire was declared.

Thanks to the determination and hard work of the President Heydar Aliyev reached a ceasefire agreement on May 12, 1994, and after that regular negotiations began to be held within the OSCE Minsk Group.[8]

On December 5-6, 1994, at the Budapest meeting of heads of state took place, was decided to establish co-chairmanship in the process. After the Lisbon summit, along with Russia, representatives of the United States and France were also appointed co-chairs of the Minsk Group. Since the second half of 1997, the co-chairs of the Minsk Group began to put forward 3 proposals, consisting of 2 parts: the liberation of 7 occupied regions located outside Nagorno- Karabakh and determination of the status of Nagorno-Karabakh. [1]

The first proposal they put forward in June 1997 provided for a "package" solution to the conflict (this option involved achieving simultaneous agreement on all issues, including the status of Nagorno-Karabakh).

In September 1997, the OSCE put forward a new peace proposal for Karabakh, which provided for a gradual achievement of peace. In accordance with this proposal, the issues of the withdrawal of troops from the occupied territories and the return of refugees, as well as the lifting of the blockade and the deployment of peacekeeping forces, should have been considered at the first stage of negotiations: the problem of status Nagorno-Karabakh should have been resolved at the second stage.

On November 9, 1998, the co-chairs put forward a third proposal, which contradicts the norms of international law and is absolutely unacceptable for Azerbaijan. It was based on the idea of a "common state" that does not exist in world practice [6]. In response to the proposal of the co-chairs of the Minsk Group for the concept of a "common state", Heydar Aliyev said that this proposal can be considered "buried", since it is aimed at actually granting independence to Nagorno-Karabakh. [2]

Starting in 2003, after the death of Heydar Aliyev, the negotiation processes were continued by Ilham Aliyev, who became the President of the Republic of Azerbaijan. Azerbaijani President Ilham Aliyev, at a meeting with guests who arrived in Baku to participate in the international conference "Building Bridges," said that the biggest problem of Azerbaijan is the problem of Nagorno-Karabakh, because the conflict is not frozen, and the peace is quite fragile. "This is truly a very dangerous situation. The condition of "neither peace nor war" cannot last forever. However, the Armenians want to consolidate this status quo, do not want to change anything and liberate the occupied territories." [7].

But, as we know, the Minsk group was unable to resolve the Karabakh conflict peacefully, despite the fact that the truth was on the side of Azerbaijan. The hostilities that began between Azerbaijan and Armenia on September 27, 2020 once again reminded the world that for more than thirty years the Karabakh conflict has remained intractable[2]. Since 1992, the OSCE Minsk Group has been an international body officially authorized to carry out mediation. Throughout this time, she conducted serious negotiations, but was unable to persuade the leaders of Azerbaijan and Armenia to make mutual concessions necessary to achieve peace. Recent intense military activities have changed the situation on the ground, weakening the role of the Minsk Group and calling into question its future work. [3]

During the 44-day war, Azerbaijan restored territorial integrity and justice, which the Minsk group and its co-chairs were unable to resolve for 28 years.

On December 12, 2020 President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev received French co-chair of the OSCE Minsk Group Stephane Visconti, US co-chair Andrew Schofer, Russian Ambassador

Extraordinary and Plenipotentiary to Azerbaijan Mikhail Bocharnikov and personal representative of the current OSCE representative Andrzej Kasprzyk.

Speaking at the meeting, President Ilham Aliyev said:

" A lot of time has passed since our last meeting, it was last year. During this period many events happened. Firstly, the pandemic has completely changed the situation around the world. Along with this, the settlement of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict has changed the situation in the region. Currently, a completely new situation has developed in the region. - Azerbaijan resolved the conflict, which lasted about 30 years, achieved this by force and by political means. I agree with President Putin, one of the heads of the co- chairing states, that the Nagorno-Karabakh conflict has already become history. I think the same. Unfortunately, the Minsk Group did not play any role in resolving the conflict. Although for this purpose the Minsk Group had the corresponding mandate for 28 years. I have been involved in negotiations for the past 17 years. However, as I said during the war, although the Minsk Group had some activity in the direction of putting forward ideas and showing creativity, it did not produce any results. This is the reality.

Thus, Azerbaijan itself resolved this issue. Having won a victory over Armenia on the battlefield, we forced the occupier to admit defeat and sign a Statement, which we consider surrender. "The President of Azerbaijan noted the importance of the official abolition of a number of mechanisms within the OSCE that are relics of the past, in particular such absolutely inactive structures as the OSCE Minsk Group."

Conclusion

Summing up all of the above, it should be noted that the Minsk group, which has not justified itself in the matter, should be liquidated and its budget should be distributed to more important issues, since there is no longer such a problem as the Karabakh one, it has became history.

REFERENCE LİST:

1. Алиев Дж., Будагов Б. «Турки, азербайджанцы, армяне: «геноцид» исторические правды». Москва, 2002, — 54 с.
2. Азербайджан и Россия: общества и государство. Ред.- составитель Фурман Д. вып. 4, М., 2001, — 492 с., «Мир, прогресс, права человека».
3. Бакинский рабочий суббота, 29 сентября 2012 г. N° 181 (26897) Ричард Морнингстар «Для выхода из тупика в урегулировании нагорно-карабахского конфликта важна воля сторон».
4. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана.Баку, "Sarq-Qarb", 2007, — 903 с.
5. Гасымлы М. Агрессии Армении против Азербайджана. Дипломатические усилия по решению Нагорно-Карабахского конфликта. Международный научный журнал "Кавказ и мир", Тбилиси, — N° 10, — 2011, — 165 с.
6. Гусейнова И. История народов Кавказа (новый и новейший периоды) Баку, 2006, — 603 с.
7. «Зеркало» N° 178, суббота, 29 сентября, 2012 «И Азербайджан готов продолжить бессмысленные переговоры».
8. Шукуров И. Дипломатия мира (об итогах визитов Президента Азербайджанской Республики Алиева в зарубежные страны (1993—1997 гг.) Баку, "Азербайджан", 1997, — 392 с.

Güntəkin Əli SÜLEYMANOVA
Qərbi Kaspi Universiteti, Magistrant
E-mail: guntkinsuleymanova@gmail.com

ÇEÇENLƏRiN VƏ İNQUŞLARIN DEPORTASİYASI VƏ REABiLiTASiYASI

Summary

During the Second World War, about 500,000 Chechens and Ingush peoples of the North Caucasus were exiled to the Autonomous Soviet Socialist Republic of Kazakhstan and Central Asia. According to various estimates, 10,000 people died on this road, and 100,000 people died in the years after the expulsion. The main reason for their deportation was mass collaboration with the German fascists and accusations of treason.

Key words: deportation, Chechens, Ingush,exile

Giriş.

Bu tezis çeçen və inquşların Çeçenistan Respublikasında yaşadıqları ərazilərdən Orta Asiya və Qazaxıstana deportasiyası ilə bağlı naməlum faktların aşkarlanmasına həsr edilmişdir. Deportasiya edilmiş xalqlar mövzusunun aktuallığı bütövlükdə dünya ictimaiyyəti üçün vacibdir, çünki həmin illərdə buraxılmış səhvlərin dərindən öyrənilməsi gələcəkdə onlara yol verilməməsinə imkan verəcək. Hal-hazırda Qafqaz xalqlarının deportasiyası mövzusu hələ hərtərəfli öyrənilməmiş, deportasiya edilmiş xalqların üzləşdiyi bütün problemlər hələ də tam aydınlaşdırılmamışdır. Son vaxtlara qədər mənbə bazasının həddindən artıq darlığı bu məsələnin öyrənilməsinə ciddi maneələr yaradırdı. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, deportasiya mövzusunun öyrənilməsinə kifayət qədər fərqli yanaşmalar mövcuddur və bu problemə həsr olunmuş əsərlər öz metodoloji mahiyyətinə görə kifayət qədər müxtəlifdir. Hazırda ölkədə deportasiya prosesləri problemi Sovet İttifaqnını ən populyar tədqiqat mövzularından biridir. Deportasiyalar SSRİ-də u milyondan çox insanı əhatə edirdi. Etnik əsaslı deportasiyalar İkinci Dünya Müharibəsi zamanı (xüsusilə 1943-1944-cü illər arasında) Sovet İttifaqının Krım tatarları, çeçenlər, inquşlar, balkarlar, qaraçaylar, o cümlədən bir neçə etnik qrupdan ümumilikdə 2 milyona yaxın insanı deportasiya etmək üçün alman əməkdaşlarından narahat olduğu zaman baş verdi. Çeçenlərin və inquşların deportasiyası, əslində əsl repressiya, bir növ etnik təmizləmə idi, xalqların mədəniyyətinə və inkişafına düzəlməz zərər vurdu. Fikrimcə, deportasiya prosesinin obyektiv və dürüst əks etdirilməsi və dərk edilməsi, deportasiyaların səbəblərinin müəyyən edilməsi təkcə bütövlükdə tarix elminin inkişafına deyil, həm də gələcəkdə xalqlara qarşı bu cür repressiyaların qarşısının alınmasına kömək edəcəkdir.

Əsas mətn

23 fevral 1944-cü ildə SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə çeçenlər və inquşlar Qazaxıstan və Qırğızıstana sürgün edildi (deportasiya edildi). Belə ki, Stalin-Beriya rejiminin iradəsi ilə bu xalqlar on üç il uzun müddətə öz etnik vətənlərindən məhrum edilmiş və xüsusi komendantlıqların ciddi nəzarəti altında olmuşlar. Çeçenlərin və inquşların qovulması üçün tədbirlər əvvəlcədən, o cümlədən "hüquqi" nöqteyi-nəzərdən planlaşdırılıb və hazırlanıb. "1943-cü il oktyabrın 17-də SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin çeçenlərin, inquşların, kalmıkların və qaraçayların deportasiyası haqqında məxfi qərarı qəbul edildi". Bu sənəd hələ də tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilməyib və elmi dövriyyəyə daxil edilməyib. Bizə elə gəlir ki, yüz nəşr və hərtərəfli təhlil Vaynax (çeçen və inquşların öz adı) xalqlarının deportasiyası, onun məqsəd və vəzifələri haqqında tam təsəvvür yaratmağa əhəmiyyətli dərəcədə kömək edəcəkdir.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin "Çeçen-İnquş Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının ləğvi və onun ərazisinin inzibati quruluşu haqqında" Fərmanı 1944-cü il martın 7-də, yəni Mərci əməliyyatının başa çatması, çeçenlərin və inquşların qovulması iki ildən sonra qanuni qüvvəyə minib. 1946-cı il iyunun 25-də RSFSR Ali Soveti "Çeçen-İnquş Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının ləğvi və Krım

Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Krım vilayətinə çevrilməsi haqqında" Qanun qəbul etdi. Əvvəlcə xalqlara qarşı zorakılıq törədilib, sonra isə faktdan sonra onun hüquqi əsası formalaşıb. SSRİ NKVD-nin Banditizmlə Mübarizə İdarəsinin 1 iyul 1941-ci ildən 1 iyul 1944-cü il tarixədək, yəni üç il ərzində banditizm və fərariliyə qarşı mübarizə haqqında hesabatında təqdim etdiyi məlumatlara uyğun olaraq, Böyük Vətən Müharibəsi, Sovet İttifaqı ərazisindəki NKVD orqanları ləğv edildi. Sürgün şəraitinə uyğunlaşmaq üçün ağlasığmaz əzab və stress keçirən çeçen xalqı 13 ilini Qazaxıstanda, Qırğızıstanda keçirdi. Eyni zamanda, bütün xüsusi köçkünlər hüquqi və sosial hüquqlarından məhrum edildi. Hakimiyyət və yerli əhalinin onlara münasibəti heç də həmişə mehriban olmayıb. Ensevedeuşniklərin "ajitasiyası" olmadan çeçenlərin "adayəyən" olması haqqında mif hətta yerli əhali arasında da yayıldı. Yalnız 5 mart 1953-cü ildə Stalinin ölümü ilə xüsusi məskunlaşma rejimində nəzərəçarpacaq yumşalma başlandı. Xruşşovun şəxsiyyətə pərəstiş və deportasiya edilmiş xalqların repatriasiyasını tənqid etməsi Sov.İKP-nin 20-ci Qurultayında xalqların deportasiyası ilə bağlı rəsmi tənqidlər səsləndirildi. N.S. Xruşşov Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin ləğvinə həsr olunmuş məruzəsində deyirdi: "Sovet İttifaqı haqlı olaraq çoxmillətli dövlət modeli hesab olunur, çünki biz əslində böyük Vətənimizdə yaşayan bütün xalqların bərabərliyini və dostluğunu təmin etmişik. Stalinin başlatdığı və Sovet dövlətinin milli siyasətinin əsas Leninist prinsiplərinin kobud şəkildə pozulmasını ifadə edən hərəkətlər daha dəhşətlidir. Söhbət günahsız insanların, o cümlədən bütün kommunistlərin və komsomolçuların heç bir istisnasız olaraq öz doğma yurdlarından kütləvi surətdə çıxarılmasından gedir. Nizamlanma heç bir halda hərbi mülahizələrlə diktə olunmurdu. Siyasi və hüquqi reabilitasiyanın başlanğıcı. Sov.İKP-nin 20-ci Qurultayından sonra dövlətin repressiyaya məruz qalmış xalqlarla bağlı siyasətində dönüş yarandı. Onların demək olar ki, hamısı əvvəlki ərazilərinə qaytarıldı. Onların məskəni, milli-dövlət quruluşları bərpa edildi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün şərait yaradıldı. Şübhəsiz ki, kadr siyasətində çətinliklər, mənzil və məşğulluq problemləri, yanlış hesablamalar və səhvlərə yol verilib. Bu xalqların reabilitasiyası üçün növbəti tarixi əhəmiyyətli addım atıldı. Eyni zamanda, bizə elə gəlir ki, "Doğum yerində repressiyaya məruz qalanların, xüsusən də çeçen xalqının reabilitasiyası haqqında" RSFSR Qanununun icrasının nəticələrini dövlət səviyyəsində təhlil etmək lazımdır. Sürgün, zorakılıq, qanunsuzluq hər bir etnik qrupun tarixi yaddaşında həmişə silinməz iz qoyur. Onlar millətlərarası münasibətlər və dövlətin milli siyasəti haqqında mənfi anlayış formalaşdırmaqla uzun müddət davam edən narazılıqlara səbəb olur. Repressiyaya məruz qalan xalqların dərdinə humanist, mərhəmətlə yanaşan isə ağıllı davranır.

Nəticə

Xalqların deportasiyası, eləcə də onların reabilitasiyası problemlərinin tədqiqi hələ tam deyil. Alimlərin fəaliyyətini gücləndirmək, yeni yanaşmalar tətbiq etmək, xalqların gələcəkdə belə faciələrdən qorunmasına yönəlmiş konkret praktiki problemləri həll etmək lazımdır. Biz xalqların deportasiyası ilə bağlı bütün həqiqəti bilməliyik və bunun nəticələrini dərk etməliyik. Alimlər Rusiya xalqları, dinləri və mədəniyyətləri arasında davamlı razılığa nail olmaq, birliyi möhkəmləndirmək və tolerant münasibətləri inkişaf etdirmək üçün güclərini birləşdirdilər. Milli birlik üçün çox zəruri olan millətlərarası münasibətlərin sivil və demokratik əsaslarını dərinləşdirmək lazımdır. Etiraf edilməlidir ki, bu gün Çeçenistan Respublikasında, Şimali Qafqazda, bütövlükdə ölkədə müsbət sosial-iqtisadi, mənəvi və mədəni proseslər gedir, uğurlu millətlərarası münasibətlərin əsaslarını möhkəmləndirir.

ƏDƏBIYYAT SİYAHISI:

1. Ингуши: депортация, возвращение, реабилита-Ция.1944 – 2004 : документы, материалы, комментарии /Сост. Я.С. Патиев. Магас, 2004. С. 474 – 476.
2. Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингуш-Ского народов // Вопросы истории. 1990. № 7. С. 38 – 39.
3. Депортация народов СССР (1930 – 1950 гг.): в 2 ч. М., 1992. Ч. 1
4. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депор-Тировать». М., 1992.
5. «Репрессированные народы России: чеченцы и ин-Гуши» / сост. Н.Ф. Бугай. М., 1994.

Фирузе ХАЯТОВА
Азербайджанский Университет Языков

ЯЗЫК КАК ОСНОВА ЭТНИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Summary

Ethnic culture expresses the linguistic and cultural identity of an ethnic group, including specific features of material and spiritual culture, everyday life, group psychological characteristics, general self-consciousness based on the idea of a community of origin. The culture of the ethnic group, in addition, includes the language of world communication, which represents the communication of various ethnic groups. In the culture of the ethnos, specific ethnic and common world languages coexist, as they represent different cultural layers

Keywords: language, ethnoculture, identification

Введени

В современном мире достаточно сложная этнокультура и языковая ситуация. Язык является основным показателем, отражающим национальную самобытность каждой нации, и как не существует нации без языка, так и государственность и государственность нации находятся под вопросом. По мере того как меняется сам мир, меняется и влияние мировых языков. В этой связи особое значение приобретает Международный день родного языка, который ежегодно отмечают все страны мира, как фактор, стимулирующий развитие как ведущих языков мира, так и языков, принадлежащих к малым этническим группам . Сегодняшний день также напоминает нам о том, что каким бы глобализированным ни был современный мир, насколько бы ни возрастало влияние международных языков, языки этнических групп с небольшой социальной базой необходимо защищать и развивать.

Основной текст

Как известно, в современное время в большинстве стран мира существует этническое, расовое, религиозное и культурное разнообразие. Формирование этнокультурного разнообразия в обществе является объективным результатом развития исторического процесса. Кроме того, это разнообразие характеризует этнокультурные ценности и культуры народов и составляет основу их мировоззрения и деятельности. Короче говоря, этническое и культурное разнообразие играет положительную роль в жизни людей. Поэтому защита этнокультурного разнообразия является неотъемлемой частью регуляторной политики, реализуемой государством. Регулирование этнокультурного разнообразия должно учитывать интересы всех сторон, то есть как государства, так и этнических и религиозных меньшинств. Если этнокультурное многообразие не регулируется или если эта работа не ведется должным образом, возникают серьезные проблемы и даже конфликты в различных сферах развития общества. По этой причине правильное регулирование этнокультурного разнообразия имеет большое практическое значение для каждого поликультурного государства.

Главные черты формирование народа находит свое отражение в этнической культуре. В каждой этнической культуре есть те принципы которые помогают сохранить все генетические особенности, основы языковой политике, при которой язык воспринимается как главная частица этнокультурной идентичности. Все это невозможно без учета всего антисоциального контекста эволюции и функционирования языка.

Этнолингвистика трактует язык как историческое наследие коллектива, которое предшествовало становлению материальной культуры. Эта наука сосредоточена на изучении языка в его отношении к культуре, взаимодействии языковых, этнокультурных и этнопсихологических факторов в функционировании и эволюции языка.

Хотелось бы подчеркнуть, что ещё в эпоху античности (Пратогор, Демокрит) складывалось представление о языке как о культурном феномене. Философы думали: « *что язык был создан*

ономатотетами – богами или мудрейшими из людей, которые проникали в сущность вещей и давали имена в соответствие с их природой. В своей концепции Платон обосновал процедуру поиска 6 этимологии – «истинных слов», т.е. обосновал процедуру исследования языка» [1.].

Всегда в лингвистических науках язык был главным объектом исследования. Во всех периодах развитие этой науки лингво-культурные исследование были актуальны. Так как язык для самоидентификации является главным элементом.

Заключение

Известный языковед Вильгельм фон Гумбольдт считал что: «*язык созидающая сила*» [2]. В работах языковеда Эдварда Сепира исследовался: «*вопрос влияния культуры на речевой онтогенез личности путём сопоставления этнических культур и языков*» [3]

Этническая идентичность представляет собой многогранное и сложное явление, формирующееся, существующее и развивающееся в процессе усвоения и накопления культурного опыта, в данном контексте языку отводится особенно важная роль.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРА:

1. Платон Кратил // Собрание сочинений в четырёх томах / Общая редакция А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. Автор вступительной статьи и статей в примечаниях А. Ф. Лосев. — М.: Мысль, 1990. — Т. 1. — с. 613—681.
2. Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию / Новгород: Прогресс,- 1984- 399 с.
3. E.Sapir Culture, Language, and Personality: Selected Essays / University of California Press, - 1949- 208 p.

Elvin Elshen KHUDAVERDIYEV
doctoral student of the *Institute of History and Ethnology*
named after A.A.*Bakikhanov* of *ANAS*
E-Mail:elvinxudaverdiyev87@gmail.com

MULTICULTURALISM IN MODERN WESTERN EUROPE AGAINST THE BACKDROP OF GLOBAL CHALLENGES

Summary

Multiculturalism, as a political and social concept, is of particular relevance in the modern world, especially in the context of Western Europe. Increasing flows of migrants, processes of globalization and internationalization necessitate a rethinking of identity, cultural interaction and social structure in the countries of the region. This paper will examine models of multiculturalism implemented in Western European countries, analyze the global challenges they face, and also outline possible development prospects.

Keywords: multiculturalism, cultural diversity, history, Europe, globalization

Introduction

Multiculturalism proposes the peaceful coexistence of different cultures in one country. Multiculturalism is a concept that recognizes the equality of all cultures. The first country to officially proclaim multiculturalism became government policy in Canada. The first country to officially proclaim multiculturalism as a state policy was Canada. This happened in 1950. The essence of the Canadian model of multiculturalism was to provide support through special programs and services to ethnocultural associations and to help minorities overcome the obstacles that prevent them from full participation in Canadian society. In 1952, multiculturalism became a constitutional norm through the adoption of the Canadian Charter of Rights and Freedoms and then a whole package of special laws that were aimed at maintaining respect for different cultures and their full functioning. Later, this

political course began to spread in Western European countries. With the collapse of the colonial system, the flow of migration to the metropolitan countries gave impetus to the rapid development of the policy of multiculturalism. With that, a number of modern global challenges emerged. According to a number of experts, multiculturalism means at least two things. The first is the fact of cultural diversity. The second is a way of dealing with this fact, with this reality. The world of universal tolerance and multicultural fraternization exists only in fantasies, but in reality, before our eyes, a fierce struggle for a comfortable and inhabited European space is unfolding. The contradictions between immigrants and local residents are far from being "ethnic" or "cultural" in content [3, p.217].

Body part

Multicultural societies are primarily multiethnic societies. This means that the reality of their existence is determined not only by the ethnocultural self-awareness of individuals, but also by the social structures that arise on an ethnocultural basis. A multicultural society is therefore not a simple coexistence of individuals of different ethnic origins, but a social system in which ethnic social structures are part of the social structures of society [2, p.89].

The relationship between multiculturalism and globalization is manifested in:

Increased migration: People migrate from their countries in search of a better life, work, education. This leads to increased ethnic and cultural diversity in host countries.

Dissemination of Information: The Internet and other media allow people from different countries to learn about each other's cultures. This promotes intercultural dialogue and understanding.

Development of international trade: Businessmen from different countries cooperate with each other, which leads to the exchange of cultural goods and services.

Impact on culture: Globalization and multiculturalism can lead to the emergence of new cultural forms that combine elements from different cultures.

In Western European countries there is no single model of multiculturalism. Approaches to its implementation may vary depending on historical, social, cultural and political factors.

The most common models of global multiculturalism are:

• Assimilation model: focuses on ensuring that migrants adopt the language, culture and values of the host country.

• Integration model: involves preserving the cultural identity of migrants while simultaneously integrating them into the society of the host country.

• The "multiculturalism" model: recognizes the right of different cultural groups to coexist within one society without seeking their integration.

Multiculturalism in Western Europe faces a number of global challenges:

• Rising xenophobia and Islamophobia: Economic difficulties, social tensions and information campaigns can fuel hostility towards migrants and Muslims.

• Radicalization of Islamic minorities: Some members of immigrant communities may be influenced by extremist ideas, which pose a security threat.

• Maintaining cultural identity: Migrants may have difficulty maintaining their culture and language within the dominant culture of the host country.

• Social integration: unequal access to education, work and housing can hinder migrants' integration into society.

• Demographic changes: An influx of migrants can change the ethnic and religious composition of the population, which can lead to social and political divisions.

Despite the difficulties, multiculturalism remains an important tool for ensuring the peaceful and fair coexistence of people of different cultures in Europe. For its successful development it is necessary:

• Implementation of effective integration programs: migrants should be provided with assistance in language learning, education and employment.

• Combating discrimination and xenophobia: it is necessary to promote the ideas of tolerance and mutual respect between different groups of the population.

• Supporting intercultural dialogue: It is important to create opportunities for constructive interaction between people of different cultures.

• Strengthening social cohesion: problems of poverty, unemployment and social inequality that can fuel social tensions must be addressed.

• Development of transnational cooperation: European countries should cooperate in solving problems related to migration and multiculturalism.

The possibility of intercultural dialogue is ensured by the universalism of cultures, which means that all people - regardless of race, gender, ethnicity, culture, language and religion - must be considered morally equal and therefore treated as equally entitled to moral respect [1, p.32]. There are values, such as human rights, that are essential to human dignity and well-being. These values must be recognized and protected by all cultures. Intercultural dialogue must be based on the recognition of common values, such as respect for human dignity, justice and freedom. This allows people from different cultures to find common ground and engage in constructive dialogue. Universal values can help overcome cultural barriers and promote mutual understanding between people from different cultures. In the modern world, countries and regions can share with each other their experiences in implementing multiculturalism policies, which allows them to learn from each other and improve their approaches. Some problems associated with multiculturalism, such as migration, terrorism, the spread of extremism, cannot be solved alone. Transnational cooperation makes it possible to unite the efforts of countries to solve problems. In the context of globalization and internationalization, transnational cooperation is becoming an increasingly important factor in ensuring peace and security. Multiculturalism, in turn, creates the basis for the peaceful coexistence of people of different cultures within one society.

Conclusion

Multiculturalism in Western Europe is a complex and multifaceted process that presents both opportunities and challenges. For its successful development, a comprehensive and long-term solution to the problems it faces is necessary. It is important to note that multiculturalism is not a static concept, but must evolve and adapt to changing conditions. Only through the joint efforts of the state, society and migrants themselves can we build an inclusive and fair society in which people of different cultures can coexist peacefully and fruitfully. Preserving the cultural identity of migrants: challenges and opportunities. Preserving the cultural identity of migrants while simultaneously integrating them into the society of the host country is a complex task that requires an integrated approach. On the one hand, migrants must be able to preserve their culture, language, traditions and values. This is important for their psychological well-being, sense of community and connection to their roots. On the other hand, migrants must integrate into the society of the host country, learn the language, master new skills, and get acquainted with local customs and traditions. This is necessary for their successful adaptation to a new life, finding work, education and participation in public life.

REFERENCE LIST:

1. Benhabib, S. The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era. Princeton University Press, 2002. 280 p.

2. Kontos M. Etnische Kolonien und multikulturell e Gesellschaft // Migratio n und Auslanderfeindlichkeit / Hrsg. G. Böhme, R. Ghakraborty, F. Weiler. Darmstadt, 1994, 221p.

3. Малахов В. Национализм как политическая идеология: Учебное пособие. — М.: КДУ, 2005. — 320 с

Bahar Usub İSAQOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: bahar.isagova@wcu.edu.az

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLIYEVIN TƏŞƏBBÜSÜ ILƏ AZƏRBAYCAN DILININ DÖVLƏT DILI KIMI TANINMASI.

Summary

The article examines the role and services of the great personality Heydar Aliyev in the establishment of the Azerbaijani language as the state language. The author refers to historical events and political initiatives carried out by Heydar Aliyev in the late 1970s and later years, especially his resolute advocacy for the inclusion of the Azerbaijani language in the Constitution of the USSR. The article also mentions the next steps in the direction of protecting and promoting the language implemented under his administration, and it is emphasized that this policy was continued under the leadership of his successor Mr. Ilham Aliyev.

Key words Heydar Aliyev, Azerbaijani language, state language, politics, protection of cultural heritage.

Giriş;

Dahi Şəxsiyyət Heydər Əlirza oğlu Əiyevin təşəbbüsü və səyi nəticəsində Azərbaycan dili 1970-ci illərin yay aylarından başlayaraq SSRİ-ni təşkil edən respublikaların içtimai-siyasi həyatındakı dil məsələlərini gündəmə gətirilmişdir. Konstitusiyanın qəbulundan sonra milli dillin sıxışdırıb ortadan çıxarılması prosesi daha da gücləndirildi. Əlbətdəki belə bir halda ana dilinin təbliği, gündəmə gətirilməsi ilə məşğul olmaq böyük cəsarət tələb edirdi. Hətda respublikanın rəhbərləridə dil məsələsinin gündəmə gəlməsindən ehtiyyat edirdilər. Bütün bu cür nüanslara və qadağalara rağmən, o vaxt Heydər Əliyev milli dil məsələsində öz mövqeyini cəsarət və qətiyyətlə bildirilmişdir.

Əsas mətn

Bu tarixi təşəbbüs 1978-ci il aprel ayının 2-də IX çağırış SSRİ Konstitusiyasına həsr olunmuş VII sessiyasında ətraflı və dolğun şəkildə məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyev öz təkliflərini vermişdir. "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili azərbaycan dilidir"1978-ci il aprel ayının 21 tarixində qəbul olunmuş konstitusiyada Heydər Əliyevin təşəbbüsü öz əksini tapir. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin xalqın qarşısında ən böyük xidmətlərindən biridə Azərbaycan dilinə dövlət statusunun verilməsi idi. Müstəqil dövlətçiliyin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsini birbaşa öz üzərinə götürən Heydər Əliyev bu missiyanıda məharətlə yerinə yetirmişdir. Hər bir xalqın ana dili onu parlaq gələcəyə aparan inkişaf etdirən, mənəvi dəyərləridi. Xalqın ən əsas təminadçısı onun milli dilidir. Azərbaycan xalqının milli dili, onun milli varlığını özündə əks etdirən başlıca amillərdəndir. Xalqın dövlət rəmzi olan bayraq, gerb, himn kimi ana dilidə müqəddəs və toxunulmazdır. Ana dilinin dövlət dili kimi tanınmasında və qəbul olunmasında Heydər Əliyevin mübarizəsi danılmazdır. Dövlət dili uğrunda davamlı mübarizə aparan Ümumilli Lider ana dilinin dövlət dili kimi yaşamaq uğrunda mübarizəyə xalqı, vətənin ziyalılarını, şövq edərək bütün qüvvələrini bu iş uğrunda səfərbər etmişdir. Heydər Əliyev-" Konstitusiya vətəndaşlara təhsil hüququ vermişdir. Bu hüquq ana dilində oxumaq imkanı verir və bu əslində ana dilinin dövlət dili kimi statusunu qorumaq məqsədi güdür" deyə SSRİ Konstitusiyası haqqında çıxış edərkən öz nitqində qeyd etmişdir. Ümumilli Lider, böyük şəxsiyyət müxtəlif vasitələrdən var gücü ilə istifadə edirdi ki, gələcək nəsillərə yararlı olsun. Azərbaycanda dilçi alimlərimizə yüksək səviyyədə diqqət və qayğı göstərmək, milli dildə nəşr edilən kitab tirajlarının sürətlə artırılması və bu kimi digər tədbirlər ana dilinin dahada inkişaf etdirilməsi məqsədini güdür.

Azərbaycan dilinin zənginləşməsi, işlənməsi, inkişaf etdirilməsi məsələlərinə xüsusi önəm verən Heydər Əliyevin səyləri nəticəsində bunlar öz əksini taparaq azərbaycan dilinin adını özümüzə qaytarmışdı. Azərbaycan respublikasının Konstitusiyası hazırlanarkən dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı bir çox təkliflər irəli sürülmüşdür. Ana dilinin Azərbayacan dili kimi adlandırılması təklifini əksəriyyəti dəstəkləyirdi. Və beləliklə təkliflər dəyərləndirilərək və baxılıb müzakirə olunduqdan sonra ümumxalq səsvermə ilə 1995-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyanın 21-ci maddəsində Respublikanın dövlət dili Azərbaycan dili kimi adlanması qəbul olunmuşdur.

Nəticə

Ana dilimizin inkişafı və qorunması üzrə olan işlər bundan sonra dahada gücləndirilmişdir. Tarixi keçmişi ilə yanaşı, mövcud problemlərin həllini daim diqqət mərkəzində saxlamaq üçün Heydər Əliyev bir sıra vacib imzalar atmışdır. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərman 2001-ci il iyun ayının 18-də imzalanmışdır. Dövlətin dil siyasətinin formalaşması, müəyyənləşməsi və möhkəmlənməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətli Fərman dövlət dili ilə bağlı geniş məlumatları özündə əks etdirir. Azərbaycan Prezidenti yanında sözü gedən Fərmanla bağlı Dövlət Dil Komissiyası yaradılmışdır. 9 avqust 2001-ci il tarixli "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" Fərmana əsasən hər ilin 1 avqust tarixi "Azərbaycan əlifbası və azərbaycan dili günü" kimi qeyd edilir. Heydər Əliyev-"Dilimiz ahəngdar, çox zəngin və dərin tarixi köklərə malikdir. Mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm" Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafı, onun genişləndirilməsi, xarici təsirlərdən qorunması siyasətini uğurla davam etdirən Prezident Cənab İlham Əliyevin vurğuladığı kimi: "Bizim bir Vətənimiz var-Azərbaycan! Bizim bir dilimiz var-Azərbaycan dili! Bizim ümumxalq ideologiyamız var – Azərbaycançılıq məfkurəsi"

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərtac
2. İradə Sərdərova ADU-nun dosenti
3. ULUSAL- Osman Əhmədzadə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
4. Azərbaycan Mullu Kitabxanası 2013
5. https://sesqazeti.az/news/politics/1149557.html

Ələddin Mehman MƏLİKOV
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AcademyGate-in elmi işçisi, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi,
E-mail: aladdin.malikov@gmail.com

SOKRATIN MÜHAKİMƏSİ VƏ ŞƏHADƏTİ

Summary

The ancient Greek philosopher Socrates (470-399 BC) was born in Athens. His father, Safronix, was a nurse, and his mother, Fenareta, was a midwife. He had two sons named Sophronix and Mexen. This genius, one of the giants of philosophy, is one of the most enigmatic figures in history. He left no publications or writings. For this reason, we have information about him written by his students and contemporaries. The most famous are the dialogues of his student Plato. The life and ideas of Socrates, who had no written works, were transmitted to future generations by the scholars of his time, as well as by his students. The life and ideas of Socrates, who had no written works, were transmitted to future generations by the scholars of his time, as well as by his students. "The Defense of Socrates" written by Plato is one of them. In this work, Plato shows how Socrates defends his ideas during the trial. In my opinion, first philosophers, and then everyone, should read "The Defense of Socrates" at least once in their life. In fact, until I started writing the article "Socrates in the presentation of three philosophers",

this question always made me think about how it was possible for Socrates as an individual to be convicted and martyred on absurd charges. Then I began to hear and almost see all the injustice against Socrates, and the silence of Socrates out of desperation.

Socrates, known as an extremely simple person who did nothing but philosophy, had a great influence on Greek youth during his lifetime. Worried about this, the hegemons of that time accused Socrates of not believing in the gods and corrupting the morals of the youth. B.C. In 399, at the age of seventy, Socrates, who was tried on the basis of these claims, was sentenced to death. Socrates made an unusual choice in Athens. Not after brilliant intellect, money, power or fame, but as a "disturbing" philosopher, he chose truth, for which he paid the price with his life.

Key words: Socrates, Plato, philosophy, trial, death

Giriş

Müasir dövrümüzdə "Dünya fəlsəfəsi" fənninin tədrisində dahi filosof Sokratın həyatı və fikirləri, öz dövründəki alimlər, həmçinin şagirdləri tərəfindən gələcək nəsillərə ötürülən əsərləri haqqında məlumat vermək aktuallıq kəsb edir.

Əsas mətn

Sokratın son günləri. Platon tərəfindən qələmə alınan *"Sokratın müdafiəsi"* də bunlardan biridir. Platon *"Sokratın müdafiəsi"*ndə məhkəmə zamanı Sokratın öz fikirlərini necə müdafiə etdiyini göstərmişdir. Fikrimcə ilk öncə fəlsəfə tələbələri, sonra isə hər bir kəs həyatında ən azı bir dəfə *"Sokratın müdafiəsi"* adlı əsəri oxumalıdır. Doğrusu *"Sokrat üç filosofun təqdimatında"* məqaləsini yazmağa başlayanadək, həmişə bu sual məni düşündürürdü ki, Sokratın bir fərd olaraq absurd ittihamlarla məhkum olunması və şəhid edilməsi necə mümkün olub. Sonra Sokrata qarşı bu qədər haqsızlığı və Sokratın çarəsizlikdən susmasını oxumağa və sanki görməyə başladım. Sokratın dövründə nisbətən daha ağıllı və daha mənən zəngin az adam tapılardı ki, ona dəruni hörmət bəsləmiş və təzim etmiş olsun. Böyük əksəriyyət olan kütləyə gəlincə isə qeyd edə bilərik ki, onları Sokratın fikirlər və əməllərini qətiyyən anlamamış və ona düşməncəsinə, yad nəzərlərlə baxmışlar. Platon "Sokratın müdafiəsi" adlı əsərində məhkəmə zamanı Sokratın bu sözləri dediyini qeyd edir:

"Sizə Tanrı tərəfindən göndərdiyimin dəlilinimi istəyirsiniz? Mən başqaları kimi olsaydım, illərlə sizi fəzilətə yönəltməklə, bir ata, bir böyük qardaş kimi tək-tək sizin problemlərinizlə məşğul olmaqla öz işlərimi başlamaz, onlara səbrlə tamaşaçı qalmazdım. Belə bir vəziyyət, düşünürəm ki, insan təbiətinə uyğun bir şey deyil. Bundan bir şey qazansaydım ya da yol göstərməyimin qarşılığında pul götürsəydim, bu davranışımın bəlkə bir mənası olardı, lakin indi özünüz də görürsünüz ki, məni günahlandıranların həyasızlığı belə, bir kimsədən pul götürdüyümü ya da götürmək istədiyimi söyləməyə yetmir. Çünki belə bir şeyi heç vaxt görməyiblər. Bu sözümün doğruluğuna, kifayət qədər şahidlik edəcək bir şeyim var: yoxsulluğum" [1, s. 2].

Ümumiyyətlə, Sokrat bütün yunan fəlsəfəsinin gedişatını dəyişdi. Antik fəlsəfə tədqiqatçıları nəinki yunan fəlsəfəsini hətta Sokratın bütövlükdə fəlsəfəni əbədi olaraq dəyişdirdiyini qəbul edərkən, eyni zamanda onun kim olduğu və əslində nəyə inandığı barədə də hiddətlə mübahisə edirlər. Ona görə də yunan fəlsəfəsi *"Sokratdan öncə və sonra"* olaraq iki yerə bölünüb. Onun gəlişi fəlsəfəni naturalizmdən çıxarıb insan mənəviyyatına köklədi. Tanrı haqqında da yunanlara irad tutduğu olduqca çox məqam vardır ki, bu iradların çoxu səmavi dinlərin Tanrısına bənzər bir Tanrıya üstünlük verdiyini ortaya çıxarır.

Nəticə

Sokrat afinalıların gözündə qeyri-adiliyi və qəribəlikləri ilə seçilən bir şəxs idi. Onun xarici görünüşü də mənbələrə əsasən xoş deyildi. Tələbəsi Platon və dramaturq-komedioqraf Aristofan tərəfindən zahiri görünüşü ilə bağlı açıqlamalara inansaq, Sokrat xüsusi görkəmi ilə xoşa gəlməyən bir təsir bağışlayrdı. Daha doğrusu hamının diqqətini cəlb edirdi. O, tamam başqa cür həyat sürə biləcəyi halda dilənçi kökündə gəzir. Belə demək doğru olarsa, kütləyə dəlisayağı görünürdü. İlk baxışdan heç kəsə bənzəməyən söhbətləri, zəvzək bir adamın təsirini bağışlayırdı. Sokratın qərəzkarları ona qulaq asdıqda filosofun sözləri onları qılınc kimi kəsib, iliklərinə qədər işləyərək mənliklərinə toxunurdu. Sokrat deyirdi ki, insan hər şeydən əvvəl müdrikliyə səy göstərməlidir. Hakimiyyət, var-dövlət, şan-şöhrət və

bu kimi şeylər ki, insanların çoxu ona can atırlar, heç də elə bir qiymətə malik deyil. Sokratın cahilliyi qamçılayan söhbət və çıxışları şübhəsiz ki, ona qarşı çoxlu böhtanların meydana gəlib yayılmasına səbəb olurdu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məlikov, Əlǝddin. Sokrat üç filosofun təqdimatinda // AMEA Sosial Elmlər jurnalı (ISSN:2710-0820), Vol.V. 15.06.2023, №1, s. 208 - 214 (https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.208)

Günəş Novruz MUSTAFAYEVA
AMEA Dilçilik İnstitutu
E-mail: iltifatly@ HYPERLINK "mailto:iltifatly@gmail.com"gmail.com

TÜRK DILLƏRINDƏ UMAY ANA

Summary

Cognitive linguistics studies the mental processes involved in perceiving, thinking, and consciously understanding reality. The term «concept», which is relevant for modern linguistics, is one of the main research objects of cognitive linguistics. Among the concepts, the concept of god is interesting due to its multifaceted richness. The concept of God is directly related to the religious belief systems of the Turks. The religion of the Turks is the religion of the Sky God (Gok Tenri), which is the oldest, the most extensive and the longest known to us. According to Turkish mythology, 17 goddesses ruled the world. The sky god, Earth-Sub and Umay are among those goddesses. The Sky God (Gok Tenri) is the chief deity and he is the creator of the other 17 goddesses.

Key words: Umay, woman, goddess, blessing, legend

Giriş

Dinsiz və inancsız xalq yoxdur. Bəşəriyyəti təşkil edən cəmiyyətlərin müxtəlif inanc səviyyələri vardır. Təbiət hadisələrinə olan inam- totemizm, animizm, naturizm, dinamizm və başqaları bütün cəmiyyətlərdə olmuşdur. Bildiyiniz kimi, türklər çox zəngin tarixi və mədəni mirasa sahib bir xalqdır. Onlar tarix boyunca geniş coğrafi sahələrdə məskunlaşmışlar və yaşadıqları yerlərdə müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olmuş və onları mənimsəmişlər. Müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olmalarına baxmayaraq, onlar orijinal din sistemlərini qorumağı bacarıblar. Türklərin bizə məlum olan ən qədim, ən geniş və ən uzun müddətdə mənimsədikləri din Göy Tanrı dinidir.

Əsas mətn

Türklərin həyatında min illər boyu əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş tanrılardan biri Umaydır. Bu söz monqol dilində hərfi mənada «uşaqlıq», tunqus dilində «yumurta qoymaq» deməkdir. O, doğuşun, çoxalmanın simvoludur. Onun təkcə insanlar üçün deyil, heyvanlar üçün də simvolik dəyəri var. Körpəyə, uşağa münasibətdə o, həm də müharibədən əvvəl qələbə gətirmək üçün qurban kəsilən bir qoruyucudur. O, göylə yer arasındakı əlaqəni təmin edəndir. O, qadınların, uşaqların və zəiflərin himayədarıdır. O, türk mifologiyasında səmadan enərək işığı ifadə edən motivdir. Farsca adı «Hüma» və ya «Hümay»dır. İnsanların belə bir inancı var ki, o, kimin üzərindən keçsə, həmin insanlara zənginlik və xoşbəxtlik gələcəkdir.

Umay Ana həm Xeyir, həm də Şər ilahəsi olaraq təsəvvür edilir. Umay (yaşayış-yaxşılıq) və Qara Umay (Ölüm-Şər) kimi varlığını göstərir. Qara Umay ölümü və şəri təmsil edir. Xeyri təmsil edən Umay Ana üç buynuzludur və ağ paltar geyinir. Onun ağ, gümüşü saçları yerə qədər uzanır. O, orta yaşlıdır və quş qiyafəsindədir. O, həyat ağacının sahibidir. O, uşaqları qoruyur, torpağa bolluq paylayır və ətrafına işıq saçır. O, həm də qu quşu və ya atla təsvir edilmişdir. Umay qadındır. O, xeyir-dua verən ilahədir. O, həmçinin göyərçin quşu ilə də təsvir edilmişdir. Qara Umayın hündürboydur, onun uzun barmaqları və uzun dırnaqları vardır. Onun üzü çox çirkin və iri, saçları qara, uzun və dağınıq, dişləri

iri və at dişləri kimi seyrəkdir. Hal anası adlandırılan Qara Umay yeni doğum etmiş qadın və uşaqların düşmənidir. Qara Umayın zərərverici tərəfi türk xalqları arasında Mayneke, Üzüt Körmös, Aza, Ayza, Al qızı, Almış, Albası, Albastı, Umacı kimi adlarla tanınmışdır.

Müxtəlif türk xalqlarının Umay Anaya münasibəti fərqli olmuşdur. Monqollar müharibəyə hazırlaşarkən Umay Anaya qurban kəsərdilər. Yakutlar arasında Umay qoruyucu silah deməkdir. Cənubi Sibir və Altay türklərinin inancına görə, Umay Ana həmişə uşaqların yanındadır. O, uşağı yatarkən tərk edir. Əgər körpələr yatarkən gülürlərsə, mələklərlə danışdıqlarına inanılır. Altay mədəniyyətində ölüm mələyi və od ruhu Qara Umay da adlanır. Manas dastanında Umay qadınların doğuş zamanı köməkçisidir. Övladlarını döyüşə göndərən qırğız anaları «Səni Umay anaya tapşırdım» deyir. Kumanlar arasında ana bətnində düşən körpənin doğulana qədər Umay ana tərəfindən qorunduğuna inanılır. Onlar doğuş sancıları zamanı onu köməyə çağırırlar. Xakaslar sonsuz qadınlara uşaq verməsi üçün Umaya dua edir, onu ziyarət edirlər.

Umay Anaya inamın tarixi qədimdir və bu özünü qədim türk yazılı abidələrinin dilində göstərir. Hüseyn Namiq bəy qeyd edir ki, *umay* sözünün etimologiyasını bilmək üçün sanskrit dilinə müraciət etmək lazımdır. Sanskrit dilində *umay* bir ilahə olaraq işlənib. *Umay* sözünün etimologiyasını uyğur dilində «ana» mənasını ifadə edən *um/uma*, qədim türk dilində işlənən «ruh», «quş» mənalarını ifadə edən *umi/umo/u*, protürkcədə «ilah» mənasını ifadə edən *ay* sözlərinin birləşməsi ilə əlaqələndirirlər. Çinli türkoloqlar qeyd edirlər ki, umay sözü *um* və *ay* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Mirəli Seyidov mifdə insanpərvərlik va onun əksinə görüş məsələlərindən bəhs edərkən Umay ilahəsi ilə bağlı yazır: «İnsanların insansevərliyindən yaranmış, zoomorfik onqonlardan, ilahələrdan biri də Umay ilahəsidir. Əski çağla ilişgili Umay va bu kimi başqa mif personajlarının, belə demək olarsa, bir əli, bir yönü real varlıqda, gerçəklikdə, o biri əli isə insanın yaradıcı təxəyyülündə, yaradıcı dünyasında idi, Umay türk xalqlarında eyni görüşlə bağlı idi. Umay ilahəsi ümumbəşəri, ümuminsani, başqa sözlə deyilsə, uşaqla, insanla, onun taleyi ilə sıx bağlı olduğundan, deyəsən, bütün türk xalqlarının mif dünyasında varmış. Umayın türk xalqlarının mif dünyasında geniş yayılmasının bir səbəbi də onların köklərinin-genlərinin yaxınlığıdır».

Cerard Klauson *umay* sözü ilə bağlı qeyd edir ki, bu söz *plasenta, doğum sonrası* mənalarında işlənmişdir. Umay funksiyası qadınları və uşaqları qoruyan bir tanrıdır.

«Umay» sözünə ilk dəfə Kültigin abidəsində rast gəlinir: *Umay təq öq im katun kutınqa inim Kültiqin ərat boltı/ On yaşda olanda Humay tək anam Xatunun şərəfinə kiçik qardaşım Kültigin igid adı qazandı. [8; 294]*

Tonyukuk abidəsində də işlənmiş cümləyə nəzər yetirək: *keçə kəltimiz. Kəlmisi alp, tidi. Tuymadı. Tenri, Umay, ıduk yer, sub basa birti erinç/ Tanrı, müqəddəs yer, su (bizə) qələbə verdi. [8; 375]*Monqolustan ərazisindən tapılan və tapıldığı yerə görə adı verilən, 4 sətirdən ibarət olan Ulan-Bator kirəmid abidəsində Umay sözünə IV yarımçıq sətirdə rast gəlirik: *Umay qatun.../ Umay xatun... [8; 448]*Qədim uyğur abidələrinin dilinə nəzər yetirdikdə məlum olur ki, bu sözlə bağlı *uma (ana), umak (qadir olmaq, bilmək, bacarmaq) və uman (qadın üzvü, uşaqlıq (qadında))* sözləri işlənmişdir. «Umay» sözü Birinci Altın Köl abidəsində belə işlənmişdir: *Bu atımız Umay bəg biz/Bu, adımız - biz Umay bəyik. [9; 85]* Burada Umay sözü ad olaraq işlənmişdir və ehtimal olunur ki, bu daş da həmin bəyin qəbir daşıdır.

«Umay» sözü Mahmud Kaşğarinin «Divani lüğat-it-türk» əsərində də işlənmişdir. Lakin mənası «doğuşdan sonra qalan nəsnə» kimi verilmişdir: *Umayga tapınsa ogul bolır/ Umaya biri xidmət etsə oğlu olar. Qadınlar umayı uğurlu sayırlar. [3; 182]* Onun Umay sözü haqqında verdiyi bu şərh qədim türk dininin bu bu tanrıçası haqqında bəzi izlərinin islam dövründə də davam etdiyi anlaşılmaqdadır.

Şor və qırğız dillərində *umay*, Xakas dilində *ımay* şəklində bu söz hələ də işlənir. Qırğız dilində *Umay* sözü iki mənada işlənir: 1.Yuvasını havada quran bir sehrli quş 2. Uşaqları himayə edən əfsanəvi bir qadın. Bununla bağlı belə bir cümlə var: *Menim kolum emes. Umay enemdin kolu/ Mənim əlim deyil, Umay ananın əli.*

Nəticə

Umay heç şübhəsiz dişi və əfsanəvi varlıqdır. Bu varlıq ümumbəşəri, ümuminsani olduğuna görə, türklərin həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hələ də bəzi türk xalqlarının inancında Umay Ana

qalmışdır. Doğrudur, Umay bəzi türk xalqlarının inancında Şər qüvvəni təmsil etsə də, onun Xeyri təmsil etdiyi ilə bağlı fikirlər daha geniş yayılmışdır.

ƏDƏBIYYAT SİYAHISI:

2. Əhmədova A. Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı, Liqvistika problemləri, Cild 2, №1, 2021, səh. 142-152
3. Ərdəm F. Etimoloji araştırmalardan seçmələr Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2021, 144 səh.
4. Kaşğari M. "Divan lüğat-it-türk", I cild, Bakı, "Ozan", 2006, 512 səh.
5. Kaşğari M. "Divan lüğat-it-türk", II cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 səh.
6. Kaşğari M. "Divan lüğat-it-türk", III cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 səh.
7. Kaşğari M. "Divan lüğat-it-türk", IV cild, Bakı, "Ozan", 2006, 752 səh.
8. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası, Bakı. "Xəzər Universitəsi" nəşriyyatı, 2017, 272 səh.
9. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, I cild, Bakı, Nurlan, 2006, 648 səh.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, II cild, Bakı, Nurlan, 2006, 463 səh.
11. Şükürlü E. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər Bakı, Mütərcim, 2011, 124 səh.
12. Şükürlü S. "Konsept" məfhumu və müxtəlif yanaşmalar, İpək yolu, No.4, 2019, səh.126-131
13. https://zorbatv.com/kultur/kulturel-miras/umay-ana-kimdir

Gülzər İlqar NƏCƏFOVA
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı
E-mail: necefovagulzer@gmail.com

BƏHMƏN MİRZƏ QACAR QOVANLI

Summary

Bahman Mirza Govanli, a renowned representative of the Qajar dynasty of Turkish origin, was a skilled commander and a prominent historical figure who placed significant importance on history and art. Bahman Mirza, who lived from 1810 to 1883, spent most of his life in the city of Barda in Northern Azerbaijan, where he left a lasting legacy through his creative endeavors. Today, the Bahman Mirza Qajar tomb, which is his relic, bears witness to his historical significance. In our research, we examined the life and activities of Bahman Mirza Qajar Govanli, one of the prominent figures of 19th-century Azerbaijan.

Key words: Bahram Mirza Qajar, Barda tomb, architectural examples

Giriş:

Türk tarixində, eləcə də Azərbaycan tarixində xüsusi yeri olan Qacar dövləti öz adını tarixin qızıl səhifələrində yazdırmışdır. Qacarlar XIX əsrin sonu XX əsrin əvvələrində Azərbaycanda, indiki İran torpaqlarında hökmranlıq etmişdir. Qacar şahzadələri tarix boyu türk qanından gələn döyüş bacarıqları ilə seçilmiş, general komandir və s. vəzifələrdə xüsusilə seçilmişdirlər. Onlar arasında Abbas Mirzənin oğlu Bəhmən Mirzə Qacar Qovanlını ayrıca qeyd edə bilərik. Hansı ki, bu tarixi şəxsiyyət həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan torpaqlarında yaşamış, öz yaradıcılığı, elmə, təhsilə verdiyi önəmlə yadda qalmışdır. Xalqımız üçün böyük işlər görmüş şəxslərdən olsa da Bəhmən Mirzənin həyatı və fəaliyyəti haqqında araşdırma əsərləri çox azdır. Bəhmən Mirzənin unudulmağa doğru gedən, tarixin tozlu səhifələri arasında qalan əsərlərini yada salmaqla keçmiş tariximizə işıq tutmaq bu gün vacib və əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Əsas mətn:

Bəhmən Mirzə Qacar Qovanlının həyatı.

İstedadlı yazıçı, ziyalı, feldmarşal, tarixçi alim Bəhmən Mirzə, bütün ömrü boyu Azərbaycanın birləşməsi üçün calışmış Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin oğlu idi. O, 1811-ci il oktyabrın 11-də Tehranda dünyaya göz açmışdı. Bəhmən Mirzənin anası Asiya xanım da Qacar nəslinin nümayəndəsi

idi. Bəhmən Mirzənin 20 yaşı olanda babası olan Fətəli şah Qacar onu Ərdəbilin hakimi təyin etmiş və idarəçilik öhdəliyini nəvəsinə vermişdi. Lakin 1834-cü ildə Fətəli şahın ölümü ilə hadisələrin gedişatı dəyişdi. Hakimiyyətə Bəhmən Mirzənin qardaşı Məhəmməd gəlir. O, Bəhmən Mirzəni özünə qarşı sui-qəsd hazırlamaqda günahlandırır. Belə olduğu halda Bəhmən Mirzə əvvəllərdə yaxşı əlaqələri olan rus çar hökümətinə sığınır. İlk vaxtlar onun Rusiyaya getməsinə icazə verilməsə də, bunlara baxmayaraq o, 7 həyat yoldaşı, 19 övladı, 95 dəvəsi, 400 kitabdan ibarət kitabxanasını da özü ilə götürərək ilk öncə Tiflisə gəlməyə nail olur [1, s. 15]. Çar Rusiyasının təsir dairəsində olan Tiflis şəhərində fəaliyyətini davam etdirən Bəhmən Mirzəyə rus hökuməti tərəfindən xüsusi təqaüd təyin edilir (9600 rubl məbləğində) və eyni zamanda ona çar Rusiyasının istənilən yerində yaşamaq hüququ verilir. Bəhmən Mirzə isə yaşamaq üçün Şuşanı seçir [3, s.179]. Şuşaya gəldikdən sonra o, öz yaradıcılığına daha çox vaxt ayırır. Bu gün də öz aktuallığını qoruyan"Şükürnameyi-şahənşahi"əsərini də burada olarkən yazır. Həmin əsər Bəhmən Mirzə Qovanlının ən məşhur əsərləri sırasına daxildir. "Şükürnameyi-şahənşahi" əsərinin əsas mövzusu Rusiyanın işğalından sonra Azərbaycanda olan iqtisadi, o cümlədən mədəni dəyişikliklər məsələsi haqındadır .Bəhmən Mirzə Qacar Şuşada olduğu müddətdə həyata keçirdiyi xeyriyyə işləri ilə də yadda qalmışdır. O, burada tez-tez xeyriyyə məclisləri təşkil etmiş, xalqın problemlərini bu üsulla həll edə bilmişdir. O, elmə, təhsilə xüsusi diqqət ayıran şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Bəhmən Mirzə Qacar altmış üç övladının hər birinə xüsusi təhsil vermişdir [2, s.6]. Övladlarına Avropa təhsili verən Mirzə özü yavaş-yavaş siyasətdən ayrılmışdır. Otuz bir oğlunun bir çoxu general, komandir olmuşdur. General şahzadələrə Əmir Kazım Mirzə, Məhəmmədəli Mirzə, Səməd Mirzə, Mahmud Mirzə, Əmənullah Mirzə, Sədrəddin Mirzə, Polkovnik şahzadələrə-Şahrux Mirzə, Nəsrullah Mirzə, Əbdülsəməd Mirzə aiddir. Onun nəslindən on beş nəfər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunda xidmət etmişdir.Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bəhmən Mirzəyə məxsus əsərlərin bir qismi hazırda AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Onun bir sıra əlyazmaları isə Gürcüstan, Ukrayna, Rusiya kimi ölkələrdə sərgilənir.

Bəhmən Mirzə Qovanlının bizə qalan yadigarlarında biri də Bərdədəki Bəhmən Mirzə türbəsidir.

Şekil 1. Şəkil 1. Bəhmən Mirzə Qacar Türbəsi (Bərdə)

Bəhmən Mirzə türbəsi

Bəhmən Mirzə Qacar türbəsi Bərdə şəhərində İmamzadənin həyətində yerləşir (Şəkil 1). Arran memarlıq üslubunda inşa edilən abidə bütünlüklə bişmiş kərpicdən inşa olunmuşdur. Türbənin müəyyən hissələrində xüsusi memarlıq nümunələri diqqəti cəlb edir. Ümumilikdə, türbənin divarlarının qalınlığı bir metrdir. Uzunluğu isə döşəmədən türbənin günbəzinədək bir metr təşkil edir. Gümbəzləri istər xaricdən, istərsə də daxildən bir-birinə ustalıqla bənd edilən türbənin üçüncü və axırıncı otağında qəbir yerləşir. Bir növ sərdabə üslubunda olan qəbrin üstü tağvari formada tamamlanmışdır Gümbəzin daxili divarlarının til üstü hissəsində qara mərmər üzərində altı kitabə var. Kitabələrdə nəstəliq xəttilə

yazılmış mətnlər əsasən Quran ayələrindəndir. Bu kitabələrdən məlum olur ki, türbədə dəfn edilən şəxs tarixi şəxsiyyət, öz dövrünün savadlı, intellektual şəxsiyyəti olan Bəhmən Mirzə Qacardır.

Bəhmən Mirzə Bərdə türbəsini 1880-ci ildə tikdirmişdir. O öz oğlanlarına vəsiyyət etmişdir ki, ölən zaman onu məhz bu türbədə dəfn etsinlər. Bəhmən Mirzə Qacar Qovanlı 1884-cü il 11 fevral tarixində vəfat etmiş. Onun oğlanları atalarının vəsiyyətini yerinə yetirərək Bəhmən Mirzəni İmamzadədən 25 metr şərqdə olan bu türbədə dəfn etmişlər.

Bərdədəki bu türbədə bərpa işləri 1950-ci illərdə başlandı. Lakin bəzi tikinti səhvləri ilə əlaqədar olaraq türbənin içərisində olan kitabələrin bir hissəsi silindi. Restovrasiya işləri müstəqillik illərində - 2012-ci ildə yenidən başladı və 2018-ci ildə başa çatdı [4, s. 4].

Nəticə

Ümumiyyətlə, Qacar dövləti Azərbaycan xalqının tarixində xüsusi rol oynayıb, istedadlı alimlər, tarixi şəxsiyyətlər bəxş ediblər ki, onlardan biri də məhz Bəhmən Mirzə Qacar olmuşdur. Hətta o, bacarıqlarına görə Azərbaycan sərhədlərindən kənarda da ad-san, hörmət qazanmışdır. Ömrünün sonunu Şuşa şəhərində başa vuran Bəhmən Mirzə 1884-cü ildə vəfat etmiş və Bərdə şəhərində tikdirdiyi türbədə dəfn edilmişdir. Hazırda da Bərdə rayonunda onun nəslinin törəmələri yaşamaqdadır.

Bütün ömrünü xalqının, millətinin inkişafı üçün fəda edən Bəhmən Mirzə Qacar Qovanlı kimi şəxsiyyətləri araşdıraraq gələcək nəsillərə tanıtmalı və daim təbliğ etməliyik.

ƏDƏBIYYAT SİYAHISI:

1. Dünyaminqızı Q. Bir ailənin altı general oğlu. Kaspi qəzeti. 20 aprel 2017, səh.15
2. Fərəcov S. Taxt-tacı ataram, vətəndən ayrılmaram. Mədəniyyət qazeti. 30 aprel 2024, səh.6
3. Musalı V. Təzkirəçilər xanədanı. TÜRÜK, Dil, Edebiyyat ve Halkbilim Alaştırmaları Dergisi. Sayı 3, 2014, səh. 179-192
4. Rüstəmova S. Bəhmən Mirzə, hanı sənin övladların?!.525-ci qazeti. 23 yanvar 2019, səh.4.

Aysel Zabit NOVRUZOVA
Gəncə Dövlət Universiteti - dissertant
E-mail: aysel.novruzova1505@gmail.com

ÇÖLLƏR İMPERATORLUĞU

Summary

History of nomadic peoples who changed the course of civilization mixed and biased. They have not been studied enough. There are different attitudes in the West to rulers such as Attila, Genghis Khan, and Timur, who left a great mark in history. These historical figures laid the foundations of great empires that shook territories from the borders of China to Western Europe.

Key words: step, empire, nation, nomadic.

Giriş

Atilla, Çingiz xan, Teymur... Bu adlar bir çoxlarına tanışdır. İstər qərb, istər Çin, istərsə də İran mənbələri olsun bu tarixi şəxsiyyətlər haqqında olduqca geniş məlumatlar vermişlər. Bu qoca "barbar" lar mədəni tarixdə heç də birdən-birə peyda olaraq bir neçə il ərzində Romanı, İran və ya Çini xaraba yığını halına salmayıblar. Gəlişləri, döyüşməyə vadar edən səbəbləri, eyni zamanda tarix səhəsindən bir anda itmələri də o qədər müəmmalı görsənir ki, hərdən izahını vermək belə çətin olur. Bəlkə də tarixi qədimləri araşdıran tarixçilərin təbirincə desək, bəzi xalqlara Allah tərəfindən cəza olaraq göndəriliblər.?

Əsas mətn

Şimaldan Avrasyanın uzun çölləri, Monqolustan və Mancuriyanın şimalı, Mərkəzi Rusiya və Sibiri əhatələyən sərt iqlimli şimal meşələri , mərkəzdən Qızılqum, Qaraqum və Təklə-Məkan çölü,

Lobnordan Xingana doğru geniş bir sahədə uzanan Qobi yaylası ilə əhatələnmiş, möhətəşəm tarixə şahidlik etmiş ucsuz-ucaqsız torpaqlar.

Xülasə, bizə təxmin etməyə imkan verir ki, türklərin yaşadıqları torpaqlar sadaladığımız yerlərlə yanaşı indiki Qaşqar eliylə yanaşı, eyni zamanda Altay-Sayan dağları (Pazırık kurqanında tapılmış e.ə. 3-6-cı əsrlərə aid Skif dövrünün abidələri), daha da şərqə doğru irəliləsək, yakutların, tunqusların yaşadıqları Uzaq Sibir çölləri Berinq boğazı istiqamətində çox geniş ərazilərdə səpələnmişlər.

Çöllərin tarixi Türk-Moğol xalqlarının özünəməxsus tarixidir. Zaman zaman bu qəbilələr ən yaxşı otlaqlara sahib olmaq üçün bir-biriləriylə savaşar, əsrlərlə köçləri davam edər, həyat tərzinin və təbiətin yalnız bu insanlara bəxş etdiyi fiziki quruluşları, bütünlükdə özünəməxusluğu ilə fərqlənmişlər. Sarı dənizdən Budapeştə qədər davam edən ardı arası kəsilmədən yürüyüş etmiş bu xalqların haqqında, tarix səhnəsində qarşılaşmış insanlar özlərinə xas şəkildə məlumatlar vermişlər. Mənşəyini gah monqol, gah fars, gah da mənşəyi bəli olmayan hansısa tayfa birlikləri ilə eyniləşdirmişlər. Halbuki tarixi kökləri miladdan əvvələ dayanan bu möhtəşəm xalqlar, ilk insan qövmləri yarandığı dövrlərdən var olmuşlar.

Əgər Türk-Monqol xalqlarının tarixi at belində gəzməklərindən, köçəri həyat sürmələrindən, köç etdikləri zaman təsadüfi və qaranlıq mübarizələrindən ibarət olasydı çox az bilgiylə kifayətlənməli olardıq. Türk deyəndə ağlımıza eyni zamanda var olduqları gündən başlayaraq, həyatları boyunca ölüm-qalım mücadiləsi vermiş, eyni zamanda bir çox xalqların da tarixində silinməyəcək izlər buraxmış, öz varlıqlarıyla dünyanı lərzəyə gətirmiş ulu tarixə sahib uca yaradılış olmuşlar.

Nəticə

Çöllər həm də atların vətənidir. Çöl adamı dünyaya gəldiyi gündən süvaridir. Süvari geyimini də kəşf edən bir çöl adamıdır. Bunu biz qərbdə ya şərqdə, şimalda ya cənubda yaşamasından asılı olmayaraq, çöllərin adamları adlandırdığımız xalqların hərb tarixlərində də görə bilərik. Davamlı köç axınları edən bu süvari xalq həm də atlı bir oxçu, düşməni uzaqdan vuran, qalibiyyəti iti iradəsi, oxu və kamanıyla qazanandır. Beləcə at üstündə, həmsərhəd imperatorluqların sərhədləri boyunca gəzər, onlardan xərac alar, əgər yerli əhali vergi ödəməkdən boyun qaçıracaq qədər düşüncəsiz olarsa da rəhm göstərmədən ya həyatlarını sonlandırar ya da yaralayaraq əsir alar. Eyniylə yaradılışdan qurda bənzədilən ya da qurddan yaranan bir xalqa məxsus hücumçu ruhuyla davranar. Bütün bunlar həm də bu yerlərin sakinlərinin var olmaq üçün verdikləri mübarizənin bir nümunəsidir. Təbiəti kimi sərt xarakterə malik olan çöl adamları eyni zamanda ailəyə, dostluğa, birliyə, adət-ənənəyə sadiqliyi ilə ocağın, yurdun, ata babalarının uyuduğu torpaqların nə qədər müqəddəs olduğunu dərk etməklə kifayətlənmir, bunlara qarşı çıxanlara da amansız bir davranış sərgiləməyə qadir insanlardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Grousset R., The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. Rutgers University Press, 1970;
2. Ögəl B., Böyük Hun imperatorluğu tarixi, I-II cild. Türk Tarih Kurumu, 2015.

Nuridə Rüstəm ƏLİYEVA
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı
E-mail: murideeliyeva@gmail.com

DAĞLIQ QARABAĞIN SOVETLƏŞMƏDƏN SONRAKI İNZİBATİ ƏRAZİ BÖLGÜSÜ VƏ DEMOQRAFİYASINA DAİR

Summary

The Nagorno-Karabakh region is one of the oldest cultural centers in the world. Favorable natural-geographical conditions, fresh water sources, rich flora and fauna, natural caves have created conditions for primitive people to settle here since ancient times. Investigation of history, geography, demography, etc. of Nagorno-Karabakh, which has ancient settlements such as Shusha, Khojaly, Khankendi, Khojavand is of great scientific and political importance. One of the most important factors determining

the relevance of the topic is related to the changes in the administrative territory division and demographic situation of Nagorno-Karabakh during the Soviet period. As in different periods of history, in the 20s of the last century, the Armenian ideologues, who did not give up their dirty intentions, tried to purposefully change its administrative-territorial division and demographic landscape after achieving autonomy to Nagorno-Karabakh with the help of their patrons.

Keywords: Nagorno-Karabakh, NKAO, administrative-territorial division, demography.

Giriş

Hazırda "Dağlıq Qarabağ" adlanan ərazi 1805-ci ilin mayın 14-də imzalanmış Kürəkçay müqaviləsi ilə Rusiya imperiyasının himayəsinə keçmiş Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olmuşdur. Dağlıq Qarabağ ərazisinə coğrafi baxımdan Qarabağın müxtəlif dağ silsilələri arasında yerləşən hissəsi (yəni dağlıq hissə) daxil idi. 1923-cü ildə Qarabağın məhz ermənilər sıx məskunlaşan dağətəyi ərazilərində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılana qədər bu ərazinin inzibati ərazi bölgüsü tamamilə fərqli idi. Çarizm dövründə bu ərazilər Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir və Zəngəzur qəzaları kimi müəyyənləşdirilmişdi.Qarabağ xanlığının 1822-ci ildə rəsmi olaraq ləğv edilməsindən sonra onun ərazisi çar Rusiyası çinovniklərinin (komendant) başçılıq etdiyi əyalətə çevrildi. 1917-ci il fevral inqilabına – çarizmin süqutuna qədər keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisində 4 qəza mövcud idi. 1918-ci ilin mayın 28-də AXC-nin elan olunmasından sonra Qarabağın inzibati-ərazi strukturunda bir müddət dəyişiklik edilməmiş və bu ərazi 4 qəzadan ibarət olaraq qalmışdı. 1919-cu il 15 yanvarda Cümhuriyyətin yurisdiksiyası altında Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmış və hər 4 qəza onun tərkibinə daxil edilməklə vahid bir ərazi kimi birləşdirilmişdi. Beləliklə, Qarabağ xanlığının ləğvindən (1822-ci il) etibarən "Qarabağ" adı ilk dəfə olaraq yenidən inzibati-siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdi.

Əsas mətn

1920-ci ildə aprel işğalından dərhal sonra, mayın 18-də keçmiş general-qubernatorluğun ərazisində Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsi tərəfindən verilmiş dekretə əsasən mərkəzi Şuşa şəhəri olan Qarabağ İnqilab Komitəsi yaradıldı [3, s.61]. Dağlıq Qarabağ ərazisi də həmin inqilab komitəsinin yurisdiksiyasına keçdi. İnqilab Komitəsində milliyətcə erməni olan A.Karakozov sədr müavin vəzifəsi tutmuşdu.7 iyul 1923-cü ildə Azərbaycan SSR MİK-in Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) yaradılması haqqında dekret qəbul etməsindən sonra, Qarabağın sərhədlərinin genişləndirilməsi yolu ilə onun rekonstruksiyası baş verdi. Amma Dağlıq Qarabağda erməni əhalisinin kompakt halda yaşamaması səbəbindən muxtar vilayətin sərhədlərinin tam şəkildə müəyyən edilməsi prosesi il yarım çəkdi. Qarabağın düzənlik hissələrində Cəbrayıl, Ağdam və Kürdüstan qəzaları təşkil edildi [1, s.156]. Həmin vaxt DQMV ilə bağlı əsasnamə tərtib edilməsi və Qarabağın dağlıq və düzənlik hissələri, o cümlədən DQMV və Kürdüstan arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə Komissiyanın iclası keçirildi. Bu Komissiyada "Dağlıq Qarabağ Erməni Muxtar Vilayəti" haqqında əsasnamə hazırlandı ki, onun əsasını Quberniya İcraiyyə komitələri haqqında 1923-cü il tarixli əsasnamələr təşkil edirdi. DQMV-nin tərkibinə Qubadlı, Cavanşir, Şuşa qəzalarının ümumilikdə 169 kəndi verilmişdi ki, bunların içərisində təkcə erməni deyil, azərbaycanlı kəndləri də var idi [1, s.164-165]. Bu fakt əslində Azərbaycan SSR MİK-in 1923-cü ilin 7 iyulunda qəbul etdiyi dekretə tamamən zidd idi. Çünki, həmin dekretə görə muxtariyyət yalnız Qarabağın dağlıq ərazisindəki ermənilər yaşayan hissəyə verilirdi.

Dağlıq Qarabağın inzibati ərazi bölgüsünün və demoqrafiyasının təhlili göstərir ki, DQMV ərazisi real elmi-coğrafi prinsiplər deyil, xüsusi məkrli niyyətlər daşıyan voluntarist prinsiplər əsasında formalaşdırılmışdır. Çünki, DQMV məhz erməni əhalinin üstünlük təşkil etdiyi yaşayış məntəqələrinin çox olduğu lokal ərazilərin muxtar qurum adı altında birləşdirilməsi yolu ilə təşkil edilmişdir. Bu elə bir qeyri-obyektiv "prinsip"dir ki, onun əsasında ermənilər kompakt yaşadıqları istənilən ölkələrin ərazisində özlərinə "muxtariyyət" tələb edə bilərlər. Hətta məsələ o yerə çatmışdı ki, azərbaycanlıların yaşadığı bəzi kəndlər (Kəlbəcərin Ağdaban kəndi, Füzulinin Yuxarı Veysəlli kəndi kimi) DQMV-nin sərhədləri içərisində qalmış, inzibati tabeçilikləri dəyişilmişdi. Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti üzrə Əsasnamə hazırlayan komissiyanın qərarı ilə 170-dən çox yaşayış məntəqəsi DQMV-nin tərkibinə verilmişdi [1, s.164-166]. Azərbaycan SSR Mərkəzi Statistika İdarəsinin 1924-cü il üzrə məlumatında

artıq həmin yaşayış məntəqələrinin sayının 200-i keçdiyi nəzərə çarpır. Q.A.Köçəryan adlı erməni müəllif 1925-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş kitabında bu məskənlərin sayının 215 olduğunu qeyd edir [2]. Bu faktlar DQMV ərazisinin rəsmi sənədlərin əksinə olaraq genişləndirilməsi və yeni yaşayış məntəqələrinin hesabına onun əhalisinin sayının və etnik tərkibinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsini təsdiqləyr. DQMV-nin yaradılmasından sonra onun tərkibinə keçirilmiş yaşayış məntəqələri rayon – volost – kənd ardıcıllığı əsasında inzibati cəhətdən aşağıdakı kimi təşkil edilmişdi:

1. Dizaq rayonu: tərkibinə 5 volost (Hadrut, Tuğ, Arakül, Xozabyurd, Edilli) və 48 kənd daxil idi;
2. Vərəndə rayonu: tərkibinə 5 volost (Tağavert, Noraşen, Sus, Çartaz) və 46 kənd daxil idi;
3. Şuşa rayonu: tərkibinə Şuşa şəhəri və 1 volost (12 kənddən ibarət Malıbəyli volostu) daxil idi;
4. Xaçın rayonu: tərkibinə 4 volost (Əsgəran, Daşbulaq, Krasnoselsk, Qaladərəsi) və 53 kənd daxil idi;
5. Ceraberd rayonu: tərkibinə 4 volost (Marquşavan, Dovşanlı, Orataq, Aterk) və 53 kənd daxil idi [2, s.48-51].

1930-cu ilin avqust ayında yeni inzibati-ərazi bölgüsü həyata keçirilərkən DQMV-nin inzibati quruluşunda dəyişikliklər olur. DQMV yenidən 5 rayon üzrə bölünsə də bu dəfə onlar fərqli idi: 1) Stepanakert; 2) Şuşa; 3) Dizaq; 4) Ceraberd və 5) Martuni. Məsələ burasındadır ki, Vərəndənin adı dəyişdirilək Martuni adlandırılmış, Xaçın rayonunun ərazisi isə Stepanakert ilə əvəz edilmişir. 1939-cu ilin 17 avqustunda Ceraberd rayonu – Mardakert, Dizaq rayonu isə Hadrut adlandırılmışdır. Burada məqsəd hələ Qafqaz Albaniyası dövrünə mənsub olan Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Ceraberd kimi tarixi-coğrafi adları unutdurmaq və onları çar Rusiyası dövründə bu ərazilərə kütləvi şəkildə köçürülmüş ermənilərə məxsus adlar ilə əvəz etmək idi. 1960-cı illərin başlanğıcında Azərbaycan SSR rayonlarının ərazicə böyüdülməsi siyasəti həyata keçirilərkən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin rayonlarına böyük zərbə vurulur. 1963-cü ilin yanvarında Şuşa rayonu ləğv olunur və ərazisi Stepanakert rayonuna verilir. Amma 1964-cü ildə Sov.İKP MK birinci katibi N.Xruşşovun SSRİ rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasından sonra inzibati ərazi bölgüsündə yeni dəyişikliklər olur. 6 yanvar 1965-ci ildə Şuşa rayonu yenidən bərpa edilir. 1978-ci ildə isə Azərbaycan SSR KP MK birinci katibi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Stepanakert rayonunun əsasında Əsgəran rayonu təşkil olunur. Sovet İttifaqının dağılmasına qədər DQMV-nin inzibati ərazi bölgüsü bu cür qalır.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıdakı faktlardan bəlli olur ki, azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqları olan Qarabağa sonradan köçürülərək gətirilmiş ermənilər özgə torpaqlarını mənimsəyərək özlərinə dövlət yaratmaq kimi məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istəyirdilər. Vaxtilə Qərbi Azərbaycanda – sonradan kütləvi şəkildə məskunlaşdıqları İrəvan xanlığının ərazisində qarşı belə siyasətə əl atmış ermənilər indi həmin ssenarini Qarabağ üçün tətbiq etmək istəyirdilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

5. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы. «Азернешр», 1989, 334 с.
6. Кочарян Г.А. Нагорный Карабах. «Общество Обследования и Изучения Азербайджана», 1925, 68 с.
7. Нифталиев И.В. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). «Təhsil», 2010, 292 с.

Sənubər Abbas-Ağa QASIMOVA
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Köməkçi Tarixi Fənn Materialları Fondunun müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: qasimova.ktfm@mail.ru

AZƏRBAYCANIN GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİNƏ HƏSR EDİLMİŞ MEDALLAR (Hüseyn Cavid, Səttar Bəhlulzadə Və İlyas Əfəndiyev)

Summary

The year 2024 is marked by the anniversaries of a number of prominent figures of Azerbaijan.

The article provides for the first time information about three medals (No. 2185, No. 2191, No. 2193) of the twentieth century, stored in the Fund of Auxiliary Historical Materials of the National Museum of History of Azerbaijan. Such faleristic materials dedicated to outstanding figures of Azerbaijan are valuable examples of national fine art, reflecting historical events in the "metal chronicle".

This year marks the 140th anniversary of the birth of the Azerbaijani poet, playwright, teacher of the twentieth century Huseyn Rasizade (Javid, 1884 - 1941). A commemorative medal (99.55 g, diameter 60 mm), dedicated to the greatest representative of Azerbaijani romanticism, H. Javid, was issued in 1982 at the Leningrad (now St. Petersburg) Mint with a circulation of 500 pieces.

It is 50 years since the death of Sattar Bahlulzade (1909 - 1974), Honored Artist of the Azerbaijan SSR, People's Painter of the Azerbaijan SSR, laureate of the State Prize of the Azerbaijan SSR. A commemorative medal (129.99 g, diameter 60 mm), dedicated to S. Bahlulzade, the author of large-scale works of art glorifying the nature of Azerbaijan, was issued in 1991 at the Moscow Mint in an edition of 500 pieces.

This year marks the 110th anniversary of the birth of Ilyas Efendiyev (1914 - 1996), Azerbaijani prose writer of the 20th century, playwright, member of the Azerbaijan Writers Union, People's Writer of the Azerbaijan SSR, laureate of the State Prize of the Azerbaijan SSR Ilyas Efendiyev (1914-1996). A commemorative medal (135.33 g, diameter 60 mm), dedicated to I. Efendiyev, one of the brightest representatives of Azerbaijani literature, was issued in 2014 at the Kiev Mint with a circulation of 250 pieces.

On the above-mentioned phaleristic materials, made by Azerbaijani medalists, priority was given to aspects that reflect the character and professional sphere of the person. At the present stage, the use of these materials in the educational process is of great importance.

Key words: museum, fund, table medal, Azerbaijan, personality, memory.

Giriş

Təsviri sənət istiqamətlərindən biri olan xatirə medalları dövlətçilik tarixinin özünəməxsus faktiki materiallarıdır. Tarix və müasir dövrümüzdə olan mühüm hadisələr və görkəmli şəxsiyyətlərə həsr edilən xatirə medallarının əksəriyyəti yubiley tarixləri ilə bərabər həm də ümumi keyfiyyət məlumatı və təqdim olunan mövzunun mənbəyini əks etdirir. Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin (Hüseyn Cavid, Səttar Bəhlulzadə, İlyas Əfəndiyev) xatirəsinə həsr edilmiş XX əsrə aid medallar haqqında məlumat verilmişdir.

Əsas mətn

Xatirə və yubiley medalları. Yubiley medalları - tarixi yaddaşın geniş yayılmış formasıdır. Bu özünəməxsus "metal əlyazma"da xüsusi baxışla bir sıra tarixi hadisələr əksini tapıb. Medal sənətkarlarının yaradıcılığı sayəsində Vətəninə öz zəkası və istedadı ilə töhfələr vermiş məşhur şairlər, yazıçılar, alimlər, siyasətçilər, bəstəkarlar, rəssamlar və d. yubileylərinə həsr olunmuş çoxsaylı sənət abidələri meydana çıxmışdır. AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Köməkçi Tarixi Fənn Materialları Fondunun kolleksiyasında qorunan Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri - Hüseyn Cavid, Səttar Bəhlulzadə, İlyas Əfəndiyevin xatirəsinə həsr edilmiş stolüstü xatirə medallarında müxtəlif janrlara üstünlük verilmişdir [1, s. 5 - 6]. Medallardakı portretlər üzərində işləyərkən ilkin mərhələdə ənənəvi akademik tərzə, yəni yapma üsuluna riayət edilirdi. Daha sonralar isə təsviri vasitələrin təkmilləşməsi sayəsində medalların formalaşması dəyişikliyə məruz qaldı. Bununla da portret təsvirli

medalların arxa tərəfi fərqli və daha ifadəli oldu. Yığcam yazılar və tarixlər əvəzinə şəxsiyyətin xasiyyətini və ya ixtisas sahəsini açıqlayan və tamamlayan təsvirlər yarandı. Azərbaycan medal sənətinə mühüm töhfələr verən sənətkarların hazırladığı monumental, dekorativ-monumental, çoxsaylı portret janrında olan xatirə medallarında özünəməxsus üslub və milli adət-ənənə nəzərə çarpır.

Nəticə

Moskva, Leninqrad (hazırda Sankt-Peterburq) və Kiyev zərbxanasında istehsal edilən, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri - Hüseyn Cavid, Səttar Bəhlulzadə, İlyas Əfəndiyevin xatirəsinə aid medallar milli üslubu, yüksək ustalıq və zərgərlik dəqiqliyi ilə nəzəri cəlb edir. Azərbaycanlı ustaların yaratdıqları yubiley medallarında obyektin başlıca xarici cizgilərini təqdim etmə bacarığı aydın təzahür edir. Görkəmli şəxsiyyətlərə həsr edilmiş portret medallarında batini düşüncələrin əks edildiyi dolğun üz cizgiləri ustalıqla əksini tapıb. Surətlərin mənəvi tərəfinin dərinliyi təkrarsız parlaq hüdudlarla açıqlanır. Bununla yanaşı medal üzərindəki portret öz dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərini açıqlayan salnamədir. Medalyerin əsas məqsədi yaratdığı surəti tamaşaçıya müvafiq və əlverişli tərzdə təqdim etməkdir. Təsviri sənətin ümumi axınında inkişaf edən medal sənəti yalnız Azərbaycan tarixinin özünəməxsus və spesifik mənbəsi deyil, həm də sənətkarın tamaşaçı ilə əbədi dialoqunun bütün çalarlarını əks etdirən dolğun bir əsərdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri xatirə medallarında (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında). Kataloq. Tərtib edən: Qasımova S.A. Azərb. və rus dil-də. Bakı: Təhsil NPM, 2022, 30 s.

Sevda ABDULLAYEVA
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
MüəllimL.F.Abdullazadə
E-mail: sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

BÖYÜK TÜRKÇÜ ƏHMƏD AĞAOĞLU VƏ TÜRKÇÜLÜK İDEOLOGİYASI

Summary

While explaining the relationship between Religion and Nation, Turkishness and Islam, Turkists define the relationship between nationalism and Islam in a positive sense, they define religion as the founding elements of the nation, and Islam as the founding elements of the Turks. In this case, Islam, which is related to Turkish, is the main element of Turk. Gökalp's words are true: "A Muslim who speaks Turkish is called a Turk." Agaoglu also said, "Since religion is one of the most important foundations and pillars of the team, it is impossible for those who understand its actions and act accordingly to move away from religion." He says that it is necessary to pay attention to sociology and civilized religion for the irreligious nationalist, and he gives an example that Christianity defines the civil codes of even the irreligious Frenchman and affects his whole life. This makes you happy. According to this sociological and civil reality, even a nationalist who does not attach importance to religion should take into account the religion of the nation to which he belongs.

Key words: Turkism, nationalism, Islam, national civilization.

Giriş

Din və Millət, Türklük və İslam, Türkçülər, millətçilik və İslam arasındakı əlaqəni müsbət mənada izah edərkən, dini millətin, İslamı isə türklərin qurucu elementləri kimi təyin edirlər. Bu halda türkcəyə bağlı olan İslam türkün əsas ünsürüdür.Gökalpın sözləri yerinə düşür: "Türkcə danışan müsəlmana türk deyirlər". Ağaoğlu həmçinin, "Din komandanın ən mühüm təməl və sütunlarından biri olduğu üçün onun hərəkətlərini anlayıb ona uyğun hərəkət edənlərin dindən uzaqlaşması mümkün deyil" dedi. O, dinsiz millətçi üçün də sosiologiyaya, sivil dinə önəm vermək lazım olduğunu deyir, xristianlığın, hətta

dinsiz fransızın da vətəndaş məcəllələrini müəyyən etdiyini və bütün həyatına təsir etdiyini misal gətirir.Bu sizi xoşbəxt edir. Dinsiz, dinə fərdi önəm verməyən millətçi belə, bu sosioloji və sivil reallığa görə mənsub olduğu millətin dinini nəzərə almalıdır

Əsas mətn

Din və Millət, Türklük və İslam, Türkçülər, millətçilik və İslam arasındakı əlaqəni müsbət mənada izah edərkən, dini millətin, İslamı isə türklərin qurucu elementləri kimi təyin edirlər. Bu halda türkcəyə bağlı olan İslam türkün əsas ünsürüdür.Gökalpın sözləri yerinə düşür: "Türkcə danışan müsəlmana türk deyirlər". Ağaoğlu həmçinin, "Din komandanın ən mühüm təməl və sütunlarından biri olduğu üçün onun hərəkətlərini anlayıb ona uyğun hərəkət edənlərin dindən uzaqlaşması mümkün deyil" dedi. O, dinsiz millətçi üçün də sosiologiyaya, sivil dinə önəm vermək lazım olduğunu deyir, xristianlığın, hətta dinsiz fransızın da vətəndaş məcəllələrini müəyyən etdiyini və bütün həyatına təsir etdiyini misal gətirir.Bu sizi xoşbəxt edir. Dinsiz, dinə fərdi önəm verməyən millətçi belə, bu sosioloji və sivil reallığa görə mənsub olduğu millətin dinini nəzərə almalıdır. "Millət" ictimai həyatın qısa və tam tərifinə görə eyni hissləri daşıyan insanlar qrupu kimi müəyyən edilir. Ümumi hisslərin yaranması, yayılması və uyğunlaşması iki amilin təsiri ilə başlayır: Dil və din! Bunlardan sonra irq, tarix, adət, adət, ədəbiyyat və s. Ancaq bir az nəzərə alınarsa, məlum olur ki, bu amillərin əksəriyyəti iki amilin nəticəsidir. Dünyada elə bir qrup, elə bir xalq yoxdur ki, onun adət-ənənəsi, ədəbiyyatı, tarixi, dini onun təsiri altında olmasın! Bütün bunların məcmusu və prinsipi dildir! "İslam dini türk millətinin əsas qurucu elementi olanda türklərin milli dini oldu. Qarşılıqlı təsir nəticəsində bir tərəfdən islam türk sivilizasiyası daxilində həyata keçirilərək çoxaldı, digər tərəfdən islam bütün türk sivilizasiyasını dəyişdirdi.Türklük və milli sivilizasiya İslamdan aşağı sayıla bilməz. İslam tarixi. Bu kontekstdə müsəlman olmaq türk olma şərtinə çevrilir: "İslam türklər üçün tək din deyil, həm tayfanın dinidir". O, dinsiz millətçi üçün də sosiologiyaya, sivil dinə önəm vermək lazım olduğunu deyir, xristianlığın, hətta dinsiz fransızın da vətəndaş məcəllələrini müəyyən etdiyini və bütün həyatına təsir etdiyini misal gətirir. Bu sizi xoşbəxt edir. Dinsiz, dinə fərdi önəm verməyən millətçi belə, bu sosioloji və sivil reallığa görə mənsub olduğu millətin dinini nəzərə almalıdır. "Millət" ictimai həyatın qısa və tam tərifinə görə eyni hissləri daşıyan insanlar qrupu kimi müəyyən edilir. Ümumi hisslərin yaranması, yayılması və uyğunlaşması iki amilin təsiri ilə başlayır: Dil və din! Bunlardan sonra irq, tarix, adət, adət, ədəbiyyat və s. Ancaq bir az nəzərə alınarsa, məlum olur ki, bu amillərin əksəriyyəti iki amilin nəticəsidir. Dünyada elə bir qrup, elə bir xalq yoxdur ki, onun adət-ənənəsi, ədəbiyyatı, adət-ənənəsi, tarixi, dini onun təsiri altında olmasın! Bütün bunların məcmusu və prinsipi dildir! "İslam dini türk millətinin əsas qurucu elementi olanda türklərin milli dini oldu. Qarşılıqlı təsir nəticəsində bir tərəfdən islam türk sivilizasiyası daxilində həyata keçirilərək çoxaldı, digər tərəfdən islam bütün türk sivilizasiyasını dəyişdirdi.Türklük və milli sivilizasiya İslamdan aşağı sayıla bilməz. İslam tarixi. Bu kontekstdə müsəlman olmaq türk olma şərtinə çevrilir: "İslam türklər üçün tək din deyil, həm tayfanın, həm də tayfanın dinidir". Əslində Ağaoğlu türk dünyasında iki cərəyan olduğunu, bunlardan birincisinin türklük, ikincisinin İslam olduğunu və bu iki cərəyanın eyni dərəcədə əhəmiyyətli və eyni dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bildirir. Faydalıdır, "bəzən birləşdirən, bəzən ayıran, bəzən dağılan, bəzən ziddiyyətli" birlikdə nail olmaq olar. Ağaoğlu bu iki cərəyan arasında harmoniya yaratmağın mümkün olub-olmadığını bildirir. Ağaoğlu bu fikirdədir ki, milliyyət məsələsi istisna olmaqla, islamçılıqla türkçülük bir çox mövzuda uzlaşır. Əgər islamçılar "millət"ə qarşı mənfi münasibətlərindən əl çəkib türklər kimi müsbət mövqe tutsalar, iki əməliyyat arasındakı qarşıdurma böyük ölçüdə aradan qalxardı.Onların fikrincə, türklərin din-klanı, türk İslam arasında qurduqları münasibət. İslam bu problemi həll etmək üçün kifayət idi. Digər tərəfdən o, bəyan etdi ki, indi İslamçılarla dini təbliğatdan təmizləmək və ilk növbədə onu həyata keçirmək məsələsində razılığa gəliblər. Əslində bu əməliyyatın ən önəmli adlarından biri islamçıların dəstək çevrəsində olan Cəmaləddin Əfqani idi. Xüsusilə islamçılar üçün türkçülükdən, ümumiyyətlə millətçilikdən qorxmağa ehtiyac yox idi.Onlar millətçilikdən qorxmalı idilər, çünki müsəlman xalqları Qərbin istismarından ancaq millətçiliklə xilas ola bilərdilər. Onların türkçülükdən qorxmaları da absurd idi, çünki İslam türklərin milli dini olduğu üçün türkçülüyün ən böyük məqsədi İslamın xilası idi: "Türkçülər millilik prinsipini qəbul etdikləri üçün onu dəstəkləməyə və təsdiq etməyə borcludurlar. Milləti təşkil edən sadə insanlar. Türk millətinin əsas amili İslamdır. (Ağayev, "İslamda millətçiliyin səbəbi (2)", səh. 342. 35

Əhməd Ağayef, "Türk Ələmi-4", Türk Yurdu, Y. 1, S. 5, 12 Kânûn-i Sâni 1327, s. 139. 36 Əhməd Ağayef, "Türk Dünyası-3", Türk Yurdu, Y. 1, S. 3, 15 Kânûn-i Evvel 1327, s. 70-74; Əhməd Ağayev, "Türk Dünyası-4", səh. , s. 135-139; Əhməd Ağayev, "Türk Dünyası-5", səh. 195-200.)Odur ki, türkçülər İslamın tərəfdarıdır və İslamın yox olmaması üçün çalışmaq məcburiyyətindədirlər. Çünki onlar İslamdan başqa türklüyü təsəvvür belə edə bilməzlər!" "Milli vicdanın və millətin əsaslarının ən möhkəm təməlini təşkil edən İslamın həqiqi və özünüdərk edən bir millət olduğunu həqiqətən dərk edən türkçü üçün ən ali məqsəd "Türklük və İslam, din və millətçilik arasındakı bu müsbət münasibət, türk millətçiliyinin bu gün də yaşamağa davam etdiyi dərin ziddiyyətlə zədələnir.

Nəticə

Ağaoğlu, tək İslamın müxtəlif milli mədəniyyətlərdə yenidən təfsir edilməsi və İslamın müxtəlif üslublarının yaranması ilə türklük-islam münasibətini tarixi əsaslarla qanuniləşdirir, beləliklə də İslam türkcəsi ilə türklərin milli dini halına gəlir. Lakin onun islahatçı fikirləri əslində dinin bu milli din olmasına əsaslanır.Şərqşünaslıq formalaşması tərəqqi anlayışı ilə birləşərək İslam dövrünün türk tarixini, xüsusən də Səlcuqlu və Osmanlı təcrübələrini farslaşma, ərəbləşmə və bizanslaşma kimi şərh edir və türklərin İslam həqiqətindən uzaqlaşdığını iddia edir. Belə olan halda "milliləşdirilməmiş milli din" kimi bir ziddiyyət yaranır. Bir rəvayətə görə türklər milliyyətlərini İslamla ən yetkin mərhələyə çıxarmışlar, başqa bir rəvayətə görə isə İslam sivilizasiyası daxilində milli kimliklərini itirmişlər. Türklər İslamla şərəflənir, İslam dinini milli din edir, İslam türk millətinin və mədəniyyətinin əsas tikinti materialı və bünövrəsinə çevrilir, İslam türkün milli kimliyini qoruyur, amma hər şeyə rəğmən İslam dövründə türk kimliyi yox olur, türklər isə bu dövrdə fars və ərəb olurlar. Milli mədəniyyət vasitəsilə qurulan müsbət din-millət münasibəti, türklük-islam münasibəti, dində edilən inanc-mədəniyyət ayrı-seçkiliyi, dini mədəniyyətin ərəb və fars ənənələrinə tamamilə endirilməsi. Ağaoğlu dinin sosioloji təkrar istehsalına diqqət çəkir, türk islamının ola biləcəyini, İslamın türklərə xas bir şərhini nəzərdə tutur, dinin sosioloji təkrar istehsalı prosesi çərçivəsində təriqətlərin meydana gəlməsini izah edir. Halbuki İslamın yüksək həqiqətləri Türklər bunu özününküləşdirə bilmədi, İslam türkün milli vicdanında yer tapa bilmədi, əslində dində olmayan, daha çox farslar və ərəblər tərəfindən dinə daxil edilən xurafatlar İslam hökmlərinin qarşısını aldı və türklərin vicdan və zehnində yerləşmək əmrləri və türklər o qədər cahil idilər ki, etdikləri duaların mənasını belə bilə bilməzdilər.(Beyefendiye", Türk Yurdu, Y. 2, Cild 4, S. 21, 25 iyul 1329, səh. 713-714. 38 Əhməd Ağayev, "İslamda millətçiliyin səbəbi (2)", səh. 343. 39 Əhməd Ağayev, "Türk Dünyası-7", Türk Yurdu, Y. 1, No 14, 17 may 1328, s. 424-428; Əhməd Ağayev, "Türk Dünyası-8", Türk Yurdu, Y. 1, No 18, 12 iyul 1328, s. 545-551.)Əslində İslam arasında qurduğu bütün əlaqələri ləğv edərək türklərin min illik İslam dövrünü boşa çıxmış bir tarixə, Türk-İslam sivilizasiyasını isə faydasız və hətta zərərli bir mirasa salır. Tərəqqiyə əngəl törədir. Ona görə də din daxilində prinsiplərə söykənən milli mədəniyyət istehsalını və türklərə xas İslam təfsirini tarixi dəstək olmadan tərk edən Ağaoğlu qurduğu quruluşu öz əlləri ilə dağıtmış və əslində türk tarixində böyük bir qırılma yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.AĞAOĞLU AHMED, "Tarixi Dönemler Arasında Millət", Türk Yurdu, Cilt 3, No. 17, 2 mart 1926-cı il. ƏHMƏD AĞAYEF, "Türk Dünyası-3", Türk Yurdu, Y. 1, No 3, 15 Kânûn-i Evvel 1327, s. 70-74. ƏHMƏD AĞAYEF, "Türk Dünyası-4", Türk Yurdu, Y. 1, No 5, 12 Kânûn-i Sâni 1327, s. 135-139. ƏHMƏD AĞAYEF, "Türk Dünyası-5", Türk Yurdu, Y. 1, No 7, 9 fevral 1327, s. 195-200. 4.ƏHMƏD AĞAYEF, "Türk Dünyası-6", Türk Yurdu, Y. 1, No 10, 22 mart 1328, s. 292-297. 5.ƏHMƏD AĞAYEF, "Türk Dünyası-7", Türk Yurdu, Y. 1, No 14, 17 may 1328, s. 424-428. 6.ƏHMƏD AĞAYEF, "Türk Dünyası-8", Türk Yurdu, Y. 1, No 18, 12 iyul 1328, s. 545-551. 7.ƏHMƏD AĞAYEF, "Keçmiş Trabzon Valisi Süleyman Nazîf Beyefendiye", Türk Yurdu, Y. 2, Cilt 4, S. 21, 25 iyul 1329, səh. 702-714.

8.ƏHMƏD AĞAYEF, "Cavabın cavabı", Türk Yurdu, 4-cü cild, No 24, 5 sentyabr 1329, səh. 825-844.

9.ƏHMƏD AĞAYEF, "İslamda Dəva-yı Milliyet", Türk Yurdu, İl: 3, Cild: 6, Sayı: 10 (70), 10 iyul 1330, səh. 2320-2329 (304-313)

10. ƏHMƏD AĞAYEF, "İslamda Dava-yı Milliyet", Türk Yurdu, Y. 3, Cilt 6, S. 71 (11), 24 iyul 1330, səh. 2381-2390 (335-344).
11.ƏHMƏD NƏİM, "İslamda millətin davası", Sebilü'r-Reşad, Cild: 12, Say: 293, 10 aprel 1330, səh. 114-128. 40 Çalen, Türkçülük Osmanlıya və İslamçılığa qarşı, səh.

Hənifə Yusif SƏLİFOVA
Kiçik elmi işçi, doktorant
E-mail: henife.selifova87@mail.ru
Azerbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nizami Gencevi adına Edebiyyat İnstitutu

ELÇİNİN "QARABAĞ ŞİKƏSTƏSİ" HEKAYƏSİNDƏ HƏYAT GERÇƏKLİKLƏRİ

Summary

The story has a special place in the work of the folk writer Elchin. Elchin's professional signature determines all his prose, we witness the magnificence of this signature not only in his novels but also in his stories. The difficult and difficult refugee life of our compatriots living far away from their homeland did not escape Elchin's creativity. The stories "Yellow Bride", "Carriage", "Karabagh Shame" are dedicated to the topic of refugees. The author's work entitled "The Shame of Karabakh" or "About the search for a husband of the Red Rooster of Balajakhanimgil with French perfume and Agadadash" is an example of a large-scale story written on the subject of refugees. This story can be considered the passport of the author's works written on the subject of Karabakh.

Key words: Elchin, story, Shusha, Karabakh cripple, refugee

Giriş

Hekayədə Şuşanın xəyalıyla yaşayan Cümü ilə Sona, avtobus sürücüsü Ağadadaş və arvadı Balacaxanım, Ziba nostalgiyasını ürəyində gəzdirən İzabel və digər sujet xətlərinin birləşməsi ümumi ideyanın ifadəsinə xidmət edir. Hekayədə əhvalatın baş verdiyi zaman və məkan konkretliyi tədqiqatçını çətin situasiyadan çıxarıb yeni axtarışlara sövq edir. Əhvalat Abşeronda, Buzovnada qaçqın yataqxanasında yerləşmiş Şuşa qaçqınlarının gündəlik həyat tərzi, başlarına gələn hadisələr haqqındadır. "Şuşadan qaçqın düşüb salamat qalanlar gəlib Ağdama yığışdı, sonra hərə gümanı gəldiyi bir yerə, bir qismi də Bakıya üz tutdu və Cümügil on ildən çox idi ki, burada – Buzovnadakı bu fəhlə yataqxanasında qalırdılar. Fəhlə yataqxanası bütünlüklə qaçqınlara verilmişdi və Cümügil altı nəfər – Cümü idi, anası Güllü arvad idi, Sona idi, Cəmilə idi, Qalib idi, bir də Sonanın böyük bacısı Solmaz idi - yataqxananın beşinci mərtəbəsində on altı kvadratmetrlik otaqda qalırdılar."[1]

Əsas mətn.

Müəllif hekayədə Cümü ilə Ağadadaş obrazını qarşılaşdırır. Cümünün keşməkeşli həyatı ilə Ağadadaşın yeknəsək yaşam tərzi arasında bir uçurum var. Cümü altı nəfər ailə üzvü ilə dar yataqxana otağında yaşamağa məhkum olmuş, arvadı Sona ilə qayalıqda görüşür, doğma Şuşasının həsrətini çəkirsə ("Cümü təkcə Şuşanın məhəllələrini, evlərini, bağlarını, düzlərini, sıldırım qayalarını yox, Topxana meşəsini, Cıdır düzünü, Ərimgəldini, İsa bulağını, Turşsuyu, Səkili bulağı, hətta özünün doğulduğu və ömrü boyu yaşadığı Ağadədəli məhəlləsini yox, Şuşanın az qala, bütün ağaclarını, daşlarını da bir – bir gözünün qabağına gətirirdi, hətta Şuşanın kənarlarındakı böyürtkən kolları da köhnə (və doğma!) tanışlar kimi yadına düşürdü və bəzən Cümü özü də heyrətə gəlirdi ki, bu daşlar, bu ağaclar, kollar onun beyninə bu dəqiqliklə nə vaxt və necə həkk olub?"), Ağadadaş isə ("Qırx – qırx beş il idi Bakı – Binə aeroportu – Buzovna – Zuğulba – Bilgəh – Maştağa – Zabrat – Bakı marşrutu ilə avtobus sürürdü (buna görə də kənddə hamı onu avtobus Ağadadaş kimi tanıyırdı), iki gün səhərin gözü açılmamışdan gecəyə qədər işdə olurdu, evə gecənin yarısı gəlib çıxırdı, üçüncü gün isə istirahət edirdi.") qırx illik arvadı Balacaxanımla kürsülü evinin artırmasında rahat yatarkən Qırmızı xoruzun vaxtsız banlamasından narahatlıq keçirir.

"Harda vətən torpağı yoxdursa, orda dərd var, ağrı var. Cümü üçün, ümumiyyətlə Buzovnanın Fəhlə yataqxanasında məskunlaşan qaçqınlar üçün bu dərdin adı Qarabağdır, Şuşadır." [2. s 125]

İki obraz arasındakı təzadla müəllif insanlar arasındakı maddi və mənəvi ehtiyaclara güzgü tutur, müharibənin gətirdiyi acı reallıqlarla barışmazlığın etiraz motivlərini qabardır.

İzabellə Sonanın müqayisəsində uçurum daha da kəskinləşir. İzabel tamam başqa mühitdə, başqa ruhda böyümüşdü. "Düzdü, dünyada qaçqınlar çox idi, İzabelin də işi qaçqınlarla bağlı idi və qaçqınların həyatı, onlarla hər bir görüş yalnız mənfi emosiyalar verirdi, düzdü, bu cavan qızın ürəyində daimi bir ana nostalgiyası var idi, amma, həyat ki, təkcə qaçqınlardan və təkcə o nostalgiyadan ibarət deyildi..." [1] İzabel İsraildə doğulub – böyüyüb Azərbaycanı görməsə də, Azərbaycana gedəcəyini biləndə on dörd ildi içində gəzdirdiyi Ziba nostalgiyası yenidən oyanır. Qırmızı Qəsəbəni görmək (anası Ziba ailəsi ilə birgə Qubanın Qırmızı Qəsəbəsindən İsrailə köçmüşdü), o yerlərə bircə saatlıq da olsa anasının gözləri ilə baxmaq istəyilə Azərbaycana gəlir. Cenevrədən aldığı bahalı fransız ətrini anasına bənzətdiyi, iri ala gözlərindən kədər yağan Sonaya bağışlayır. Vaxtilə gözəlliyi ilə Ağadədəli cavanlarının ağlını başından alan Sona düşdüyü vəziyyətlə heç cür barışa bilmir, doğma Şuşasına qayıtmaq xəyalıyla yaşayır, İzabelin hədiyyəsinə sadəcə acı – acı gülümsünür. Bu gülümsünmə həyatdan, insanlıqdan küsmüş, müharibələrə nifrətlə dolu bir qadının etirazlarıdır. "Sonanın insanlıq ləyaqətini təhqir edən, onu mənən alçaldan, gənc ikən soluxdurub qocaldan erməni məkri, xəyanəti, qəddarlığıdır. Və yazıçı bu obraza qəsdən Sona adı verməklə bir vaxtlar Cəfər Cabbarlının "1905 – ci ildə" pyesində iki qonşu xalqın gələcək münasibətlərinə böyük ümidlərlə yaratdığı gənc Sona obrazının sonrakı taleyinə işarə edir, faciəvi aqibətdən ibrət dərsi götürməyə çağırır." [3. s 267]

AMEA – nın müxbir üzvü, tənqidçi Tehran Əlişanoğlu adı çəkilən hekayəni şərh edərkən əsərin ibrətamiz xarakterini önə çəkir: "Bir yandan İzabel Xanukoffun tam ixtiyarında "bütöv, azad və sərbəst bir gecə" nin realiyası, digər tərəfdən Ağadadaşın vaxtsız xoruz banı ilə pozulmuş rahat gecəsinin mistik simvolikası və üçüncüsü də Cümünün fransız ətri və mal təzəyi qoxusu qarışmış, günlərin bir günü bəxtinə bəy axtarışı sorağında olan qırmızı xoruz çıxmış həyatının çılpaq ironiyası... Hekayənin bədii publisistik enerjisi aşkardır, o oxucunu bir daha gerçək mənzərələrə dəvət edir, daha yaxından baxmağa çağırır, eyməndirir. Və düşündürür: belə olmamalıdır, amma belədir; acı da olsa, gülünc də olsa belədir." [4. s 276]

Şuşalı qaçqınların harayı Məmməd kişinin arvadı Sürəyya xalanın etirazlarında (Bizə heç nə lazım deyil! Bizə humanitar yardım da lazım deyil! Onu da aparın ermənilərə verin! Bizə heç nə lazım deyil! A tövbə! Bizə Şuşanı qaytarın), Sonanın hayqırtılarında (- Biz insan deyilik, biz qaçqınıq!.. Qaçqınıq!.. Qaçqınıq!..), Cümünün suallarında (Bəyəm o günə gün demək olar?, Şuşalıların Allahın qarşısındakı günahı nə idi ki, Şeytan onlara belə bir gün hədiyyə edirdi?) öz bədii-məntiqi həllini tapır. Cümünün qulaqlarında səslənən Malıbəyli Köhnə Qaval İsgəndərin oxuduğu "Qarabağ şikəstəsi"nin səsi simvolik bir obraz kimi əsərin leytmotivinə çevrilir.

Qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında çoxlu sayda əsərlər yazılmışdır. Ancaq "Qarabağ şikəstəsi" hekayəsi istər dil və üslubu, istərsə də ideya və sənətkarlıq xüsusiyyəti baxımından əvəzsiz sənət nümunəsidir. Filologiya elmləri doktoru, professor Şirindil Alışanlı "Qarabağ şikəstəsi"ndə faciənin "milli faciə hüdudundan çıxıb" beynəlmiləl səciyyədə təqdimini mühüm bir predmet kimi qabardır: "Elçin müəllimin "Qarabağ şikəstəsi" hekayəsini oxuyarkən bizim bu böyük faciəmizin dəhşətlərini bir də yaşadım. Burada nə döyüş səhnələri var, nə süni patetika, nə də mənfi planda işlənmiş kobud aksentlə danışan düşmən obrazı. Qaçqın düşmüş insanların həyat tərzi elə ustalıqla təsvir edilir ki, özünü bu əzabın daşıyıcısı, iştirakçısı kimi hiss edir, bir milyon qaçqının birinə çevrilirsən. Bu artıq milli faciə hüdudundan çıxır, bəşər övladının düçar olduğu real vəziyyət fonu yaradır." [5]

Nəticə.

Beləliklə, yazıçı mövzu ətrafında gəzişərkən bir neçə süjet xətti qurmuş, onları əlaqələndirmiş, fakt və detallardan yerli-yerində bəhrələnərək zəngin bir əsər ortaya qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Https://aydinyol.aztc.gov.az/index.php
2. Akimova Elnarə. "Nəsrdə Qarabağ diskursu." Yeni təfəkkür və ədəbi tənqid, Bakı-2012, səh 125

3. Mehrəliyev Elçin. Dissertasiya. Azərbaycan nəsr və dramaturgiyasında Qarabağ mövzusu. Hekayə janrında tipik həyat həqiqətlərinin obrazlı ifadəsi, səh 267

4. Əlişanoğlu Tehran. Müstəqillik dövrü hekayəsinin inkişaf dinamikası. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə, II cild, elm və təhsil, Bakı-2016, səh 276

5. Https://525.az/news/9364-geriye-baxmaga-deyer

Sugra Askar ORUJOVA
A PhD candidate in History, Baku State University
E-mail: sugrau@mail.ru

HISTORICAL GEOGRAPHICAL ISSUES IN THE CITIES AND REGIONS OF KARABAKH WHICH WERE IMPLEMENTED BY HAYDER ALIYEV AND ILHAM ALIYEV (especially CONCERNING THE CITY OF SHUSA)

Summary

The history of the Azerbaijan SSR is of great importance and is of great interest for research. The history of the cities and regions of Karabakh is one of the least studied actual problems in the history of Azerbaijan. Certain works have been done in our Republic in the field of studying the history of culture of Azerbaijan, including Karabakh. Thus, in the third volume of the three-volume "History of Azerbaijan", most aspects of the study of the history of culture were covered and a lot of factual material was collected, but the necessary generalizations were not made. T.B.Gaffarov's work is also interesting in terms of a different approach. The author summarized and commented on the events of 1920-1991.

Karabakh region of Azerbaijan is one of the oldest cultural centers in the world. It should be noted that at all stages of the history of Azerbaijan, the Karabakh region occupied a special geographical position, which distinguishes Karabakh from the rest of the territories of Azerbaijan.A comprehensive study of the origin and development of the regions of Karabakh is of great scientific interest and political importance.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Heydar Aliyev, Ilham Aliyev

Introduction

Since historical geography is a new science, various sources were used to write a thesis. The sources proved that the main factor in the socio-economic and cultural development of Karabakh was the direct attention of the Azerbaijani government to the region. The historical geography of each country is important for its development. First of all, it would be appropriate to give information about the science of historical geography. The science of historical geography studies the historical and geographical position of this or that area, country in a certain historical period. Historical geography concretizes our historical concepts from a chronological point of view and connects them with certain territories. Therefore, historical geography reveals the characteristic of the physical, economic, political geography of this or that country in different periods of its history development [1]. For the first time in Azerbaijani historiography, the scientific analysis of the historical geography of Azerbaijan was carried out in the work "Istoriceskaya Geographia Azerbaydjana", written in Russian under the editor-in-chief of Ziya Bunyadov. The initial data for the development of geographical ideas about the peoples of the Caucasus appeared in ancient times in the works of Strabo, as well as the greatest representative of ancient science, Claudius Ptolemy [2]. Information about the historical geography of Azerbaijan has been preserved in the works of early medieval and medieval Arab and Persian authors [3].

At present, the history of the cities and districts of Nagorno-Karabakh is one of the least studied topical problems of the history of Azerbaijan. (On November 10, 2020, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, in an address to the people, announced the abolition of the status of Nagorno-Karabakh. And thus, at present, the term "Nagorno-Karabakh" as a political-geographical term is not

used). In recent years, the study of the history of cities and regions of Azerbaijan has become very serious. First of all, this is due to the recommendations, instructions and decisions of our national leader Heydar Aliyev. His idea of "The history of the ancient cities of Azerbaijan should be studied" put a great responsibility before historians and increased their attention to the study of such topics.

Main text

In 1969, on July 14, Heydar Aliyev was elected the first secretary of the central committee of the Communist Party of Azerbaijan If we connect Heydar Aliyev's activity with historical geography, we can see that his activity in protecting the historical geography of Karabakh is invaluable. I would like to note that in this thesis the method of comparative analysis will be used. The main goal was to ensure the path started by the national leader Heydar Aliyev, that is, the reconstruction works carried out on the territory of Karabakh and the protection of our historical monuments (Molla Panah Vagif's mausoleum in Shusha, etc.), to show in a comparative way that the proof of the belonging of these territories to Azerbaijan is fulfilled by its successor, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev.

It was reaffirmed how our patriotic people support their President and unite closely around him. "We are waiting for a single order from the Supreme Commander-in-Chief," said the Azerbaijani soldiers and officers, proving in battle that they have their word.

"Dear Shusha, you are free!
Dear Shusha, we are back!
Dear Shusha, we will revive you!
Shusha is ours! Karabakh is ours! Karabakh is Azerbaijan!"

"Shusha is one of the unique cultural centers of Azerbaijan. Natural it is a city that is distinguished by its beauty and the beauty of our national architecture. It is a precious monument of his art. Having always kept our national and spiritual values and musical traditions alive, Shusha, being the center of the Garabakh Khanate, passed a rich way until it was established as a city of important economic, political and cultural importance, played a special role in the life of our people. It is known as the cradle of Azerbaijani mugham" these words were said by Ilham Aliyev,President of The Azerbaijan Republic [5].

On June 2021, 15 in Shusha, after a one-on-one meeting of President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev and President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan, signed the "Shusha Declaration" on allied relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev declared 2022 the "Year of Shusha". This important event opened a new way for the extensive investigation of the events that took place from the creation of the city of Shusha to the modern period and the reconstruction of the city [4].

Conclusion

Finally, I would like to note that the main purpose of the thesis is the policy initiated by national leader Heydar Aliyev, implemented by the president of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev. As a result of the successful policy initiated by Heydar Aliyev, which proved once again, this path was continued and fulfilled by Ilham Aliyev today. The complex restoration work carried out in our liberated territories is the embodiment of the determination and will of President Ilham Aliyev.

REFERENCE:

1. Piriyev V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, Müəllim, 2006, 83 səh.
2. Историческая география Азербайджана, Элм, 1987, 146 стр.
3. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III и. до и. э.—VIII в. и. э.), Элм, 1986, 284 стр.
4. 2022 has been declared the "Year of Shusha" in the Republic of Azerbaijan. This year marks the 270th anniversary of the city of Shusha.URL:https://museu.ms/article/details/126524/2022-has-been-declared-the-year-of-shusha-in-the-republic-of-azerbaijan-this-year-marks-the-270th-an 25.04.2024

5. 8 noyabr Azərbaycan tarixinə həkk olundu – Şuşa işğaldan azad edildi!URL:https://medeniyyet.az/page/news/54683/8-noyabr-Azerbaycan-tarixine-hekk-olundu-%E2%80%93-Susa-isgaldan-azad-edildi.html 24.04.2024

Şəhla Elçin QURBANOVA
Qərbi Kaspi universitetının magistrı
E-mail: Mirzeyev1987@internet.ru

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANIN TÜRK DÜNYASI İLƏ MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Summary

There is model nation and fraternity: Azerbaycan – Turkey and our national leader Haydar Aliyev said about this phenomenon: "One nation and two state." But at prezent several turkic states were joined to this concord and their relations became so stronger. This unit includes different branches, for example, economiks, social and cultural relations. The name of this unit is "turkic world".

The cultural relations in this time is so stronger, the cultural junction turkic world proved the presence historical, ethnic, cultural and ideological foundation.

Key words: turkic world, the cultural legacy, "Kitabi Dede Korkud", the internationa, orqanization "TURKSOY", the cultural capital of turkic world

Giriş

Qədim zamanlardan müasir dövrədək tarixi yol keçmiş bir millət və bir qardaşlıq nümunəsi var: Azərbaycan-Türkiyə. Dövrümüzün Ümummilli lideri kimi qəlbimizdə xüsusi yeri olan Heydər Əliyev bu qardaşlığa, bu birliyə xitabən söyləmişdir: "Bir millət, iki dövlət." Lakin müasir zamanda birliyə başqa türk millətləri və xalqları qoşularaq, yaxın və sarsılmaz əlaqələri daha da genişləndirmişlər. Və bu birlik zaman-zaman özünün möhkəmliyini, heç bir xarici qüvvə qarşısında sarsılmadığını dəfələrlə sübut etmiş və sübut etməkdədir. Bu birlik bütün sahələri, o cümlədən iqtisadi, mədəni, sosial və digər sahələri əhatə etməklə, daha da möhkəmlənmişdir. Bu birliyin adı – türk dünyasıdır, azərbaycanlıların, qazaxların, qırğızların, uyğurların, türklərin, tatarların və digər millətlərin, xalqların birliyidir.

Azərbaycanın müasir dövrdə türk dünyası ilə əlaqələri və münasibətləri inkişaf etməkdədir. Xüsusilə də bu əlaqələr mədəniyyət sahəsində möhkəmlənmişdir. Belə ki, türk dünyasını birləşdirən mədəni bağlar onun qədim etnik, mədəni, ideoloji və tarixi köklərə malik olmasından irəli gəlir. Bu qardaşlıq qədim mədəni irslərimiz olan "Dədə Qorqud", "Manas" və digər dastanlarımızda təcəssüm olunmuşdur.

Mədəni dəyərlərimiz xalqlarımızın həyat tərzində, mətbəxində, baxışlarında, davranışlarında təcəssüm olunaraq vəhdət təşkil etmişdir. Türk dünyası mənəviyyatımıza, əxlaqımıza yansıyaraq, əlaqələrimizi daha möhtəşəm, daha mənalı etmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, bu millətlər yaxın qohumluq əlaqələrinə qədər bir-birinə yaxınlaşmışdır.

Əsas Mətn

İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, türk dünyasının hərtərəfli möhkəmləşməsində əsas rolu Türkiyə və Azərbaycan oynamışlar. Həm iqtisadi, həm siyasi, həm də mədəni sahədə olan birliyimiz digər türk xalqları üçün nümunədir desək yanılmarıq.

İllər öncə, Azərbaycanın və Türkiyənin Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun inşası ilə bağlı layihəsində, Türkiyə Respublikasında "Star" neft emalı kompleksinin tikintisi layihəsində iştirakları və göstərdikləri dəstək iqtisadi maraqlarımızın təmin olunmasında vahid mövqedən çıxış etməyimizin göstəricisidir. Bu yanaşma başqa sahələrdə, xüsusilə də mədəni sahədə də gerçəkləşmişdir.

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor M.Əmrahov türk dünyasına münasibətdə belə fikir söyləyir ki, "türk dünyası, sadəcə bir coğrafyadan və müstəqil dövlətlərdən ibarət deyil, fəlsəfəsi, həyata baxışları, estetik anlayışı, dəyərlər sistemi etibarı ilə müstəqil bir Mədəni dünyadır." [1]

Reallıq və gercəklik ondadır ki, türk mədəniyyəti birliyi daha öndədir və vacibdir, çünki onun əsasında türk dövlətləri arasında iqtisadi-siyasi münasibətlər formalaşmağa başlayır. Azərbaycanın türk dünyası ilə mədəni əlaqələri möhkəm təməllər üzərində qurulmuşdur. Siyasi birlik fonunda türk mədəni birliyi daha da möhkəmlənmiş və inkişaf etmişdir. Bununla belə, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra türk xalqları ilə hər sahədə əməkdaşlığa və inteqrasiyaya hər zaman birinci olaraq təşəbbüs göstərmiş və uğurlu nəticələr əldə etmişdir. Dediyimizə sübut olaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi oldu.

Belə ki, Azərbaycanın, şəxsən Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə TÜRKSOY çərçivəsində Azərbaycanın paytaxtı Bakıda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyi keçirilmişdir. 7 fevral 2000-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley gecəsinin keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 fevral 1999-cu il tarixli, 98 saylı Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş tədbirlər planına uyğun olaraq, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli gecənin Türkdilli dövlətlərin VI Zirvə toplantısına gəlmiş dövlət başçılarının iştirakı ilə Bakı şəhərində 2000-ci il aprelin 9-da keçirilməsi qərarı verilmişdir." [2]

Bu tədbirin keçirilməsi ictimai-siyasi baxımdan çox vacib və əhəmiyyətli idi. Dəvət olunan qonaqlara biz təkcə Azərbaycanın mədəni irsini nümayiş etdirmədik, habelə o zamanki problemi bir qədər həll etmiş olduq. Bu da Azərbaycan haqqında dürüst informasiyanın təbliğ edilməsi, informasiya blokadasından çıxmaq problemi idi. Buraya nəinki türkdilli ölkələrin, habelə Avropa, Asiya və digər bölgələrdən də nümayəndələr təşrif buyurmuşdular. Bu yubileydən istifadə edərək, vaxtilə bizə qarşı mənfi rəy formalaşdıran düşmən qüvvələrin arzularını puç etmiş olduq. Bir daha Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin şahidi olduq.

Türk dünyası ilə mədəni əlaqələrin genişlənməsində TÜRKSOY təşkilatının yaradılmasının çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Elmi mənbələrdən bəlli olur ki, "TÜRKSOY beynəlxalq təşkilatı Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə İstanbul və Bakı şəhərlərində keçirilmiş Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistan respublikaları mədəniyyət nazirlərinin görüşləri gedişində əldə edilmiş razılaşmalar əsasında yaradılmışdır. TÜRKSOY-un yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında Müqavilə həmin ölkələrin mədəniyyət nazirləri tərəfindən 1993-cü il iyulun 12-də Qazaxıstan Respublikasının keçmiş paytaxtı Almatı şəhərində imzalanmışdır." [3]

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – türkdilli ölkələrin mədəniyyət səylərini birləşdirən beynəlxalq təşkilatdır. [3] Türk xalqları bir-birinə yaxın olmaqla, özlərinin qədim, çoxəsrlik tarixi boyu Avrasiya məkanının böyük hissəsində yaşayaraq dünya, bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, onu zənginləşdirə bilmişlər.

TÜRKSOY-un yaradılmasının 30-cu ildönümü münasibətilə Bakıda keçirilən təntənəli mərasimdə çıxış edən cənab prezidentimiz İlham Əliyev xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, "ortaq türk mirasının qorunması və təbliği ilə bağlı gerçəkləşdirdiyi irimiqyaslı layihələrlə Azərbaycan TÜRKSOY-a hər zaman dəstəyini ifadə etmiş, türkdilli ölkələrin mədəni inteqrasiyasının geniş vüsət almasına çalışmışdır. Təşkilatla respublikamız arasında əməkdaşlıq münasibətləri hazırda ən yüksək səviyyədədir. Şuşa şəhərinin 2023-cü ildə "Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı" elan edilməsi, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 100 illiyinə həsr olunmuş I Türk Dünyası Mədəniyyət Forumunun və "TÜRKSOY Mədəniyyət Günləri"nin keçirilməsi bu istiqamətdə birgə səylərimizin bariz göstəriciləridir." [4]

Nəticə

Keçən 30 il ərzində türk mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafı üzrə Beynəlxalq Təşkilat xətti ilə bir sıra mədəni əhəmiyyət kəsb edən tədbirlər həyata keçirilmişdir. O cümlədən, məsələn, 2012-ci il "Mirzə Fətəli Axundzadə ili", 2017-ci il "Molla Pənah Vaqif ili" elan olunmuş, bundan əlavə, 2016-ci ildə Şəki şəhəri, habelə 2019-cu ildə Türkiyənin Kastamonu şəhəri türk dünyasının mədəniyyət paytaxtları elan

olunmuşlar. Azərbaycan, Qazaxıstan və Qırğızıstanın təklifi ilə 2018-ci il azərbaycanlı bəstəkar, Xalq artisti Qara Qarayev, qazax Xalq şairi Mağjan Jumabayev və qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun xatirəsinə "Anım ili" elan edilmişdir. 2013-cü ildə Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operettasının 100 illiyi ilə əlaqədar TÜRKSOY və Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin əməkdaşlığı nəticəsində operettanın konsert versiyası UNESCO səhnəsində göstərilib. [4]

Sadaladığımız bu faktlar türk dünyasının mədəni əlaqələrinin bariz nümunələridir. Lakin Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin zirvəsində dayanan Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bir-birimizin çətin anlarımızda hər iki dövlət çiyin-çiyinə mürəkkəb sınaqlardan keçmişlər. Azərbaycan Türkiyəyə və ümumilikdə türk dünyasına, onlarda Azərbaycana həmişə dəstək olmuşlar. Məhz elə Şuşa Bəyannaməsi aramızdakı həmrəyliyə və qardaşlığa sübutdur.

Bəyannamədə xüsusilə qeyd edilir ki, "Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsi ərzində qələbə qazanaraq Ermənistanın 30 ildən bəri davam edən təcavüzkar siyasətinə son qoydu, torpaqlarını işğaldan azad etdi, tarixi ədalətin zəfər çalmasını və beynəlxalq hüququn bərpa olunmasını təmin etdi. Azərbaycan Ermənistanın 30 illik təcavüzünə son qoyulmasında, işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində Türkiyə Respublikasının mənəvi-siyasi dəstəyini yüksək qiymətləndirir. Tərəflər Türk mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə təbliğ və təşviq edilməsi sahəsində birgə əməkdaşlığı gücləndirəcəklər." [5]

Əməkdaşlığımız və qardaşlığımız davam edir. Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikasının Ali Təhsil Şurası arasında Türkiyə-Azərbaycan Universitetinin yaradılmasına təşəbbüs göstərilmişdir. Artıq bu məsələ ilə bağlı "Anlaşma Memorandumu" da imzalanmışdır. Fikrimcə, bu addım təhsil sahəsində türk dünyasının uğuru kimi yüksək qiymətləndirilməlidir. Zamanla bu cür səylərin hələ davam edəcəyinin və türk dünyasının möhkəmlənməsinin şahidi olacayıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Mais Əmrahov, tarix üzrə elmlər doktoru, professor. Azərbaycan-Türkiyə Mədəni əlaqələrində TÜRKSOY-un rolu. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_561.pdf
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2000-ci il tarixli "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley gecəsinin keçirilməsi haqqında Sərəncamı. https://e-qanun.az/framework/151
3. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı haqqında. https://anl.az/el/emb/TURKSOY/haqqinda.htm
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin TÜRKSOY-un 30 illiyinə həsr olunmuş təntənəli tədbirin iştirakçılarına Müraciəti. 15 oktyabr 2023. https://president.az/az/articles/view/61594
5. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi https://president.az/az/articles/view/52122/print

Müəllim Samirə Firudin ƏSƏDİ
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
samirasadi52@gmail.com

AQRAR SAHƏNIN INKIŞAF TARIXINƏ DAİR

Summary

Meeting the needs of the population of the republic for grain and grain products is one of the strategic directions of the state policy. Increasing the grain-growing areas and the production of grain products in our country is an important task facing agriculture. In the decisions taken in our country, the production of the demand for grain and grain products within our republic is one of the responsibilities ahead.

The foundation of plant growing in our country has been laid since ancient times. In the early stages of their development, our ancient ancestors began to cultivate the wild plants that surrounded them and domesticate the wild animals. They tried to keep the most productive ones from among the animals they raised and the plants they cultivated and to take offspring from them

Key words: analysis by date, product, area, plan, years

Giriş

Respublika əhalisinin taxıl və taxıl məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi dövlət siyasətinin strateji istiqamətlərindən biridir. Ölkəmizdə taxıl əkilən sahələrin və taxıl məhsullarının istehsalının artırılması kənd təsərrüfatı qarşısında duran vacib vəzifədir. Ölkəmizdə qəbul olunan qərarlarda taxıla və taxıl məhsullarına olan tələbatın respublikamız daxilində istehsal edilməsi qarşıda duran öhdəliklərdəndir.(1) Bu sahədə yüksək nəticə əldə etmək üçün beərilən bitkinin, həmin zonanın torpaq,iqlim şəraitinin tarixini bilmək çox vacibdir.

Ölkəmizdə bitkiçiliyin bünövrəsi çox qədim vaxtlardan qoyulmuşdur. Qədim əcdadlarımız öz inkişaflarının ilk dövrlərində onları əhatə edən yabanı bitkiləri becərməyə və vəhşi heyvanları əhlilləşdirməyə başlamışdılar. Onlar bəslədikləri heyvanların və becərdikləri bitkilərin içərisindən daha məhsuldar olanları saxlamağa və onlardan nəsil almağa çalışmışlar.

Azərbaycanda mədəni bitkilərin becərilməsi hələ qədim zamanlardan başlanmışdır. Qədim Yunanıstanın görkəmli alimləri Herodot, Feofrast, Polibi, Strabon və başqaları öz əsərlərində Azərbaycan torpağının məhsuldarlığı haqqında qeyd etmişlər.

Azərbaycanda dənli bitkilər hələ 4-5 min il bundan əvvəl becərilirdi. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda dənli bitkilər, pambıq, meyvə və subtropik bitkilər geniş yayılmışdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının çox əsrlik fəaliyyəti və xalq tərəfindən aparılan kortəbii, şüursuz seçmə nəticəsində çoxlu dənli bitkilərin, meyvə və tərəvəz bitkilərinin sortları yaradılmışdır. Bir çox sortlar hətta bu günə qədər kənd təsərrüfatında öz əhəmiyyətini itirməmişdir.(2)

Respublikamızın müxtəlif rayonlarında: Mingəçevir, Naxçıvan (Gültəpə), Göygöl, Abşeron (Binəqədi), Dağlıq Qarabağ (Xocalı) və digər yerlərdə paleontoloji və arxeoloji qazıntılar nəticəsində külli miqdarda müxtəlif bitki və heyvanların qalıqları tapılmışdır. Bu qalıqları tədqiq edərək Azərbaycan alimləri sübut etmişlər ki, dənli bitkilər Azərbaycanda hələ qədim zamanlardan becərilirdi. Analoji məlumatlar üzüm və meyvə bitkiləri haqqında da əldə olunmuşdur.

Tarixi mənbələrdən məlum olmuşdur ki, Azərbaycanda orta əsrlərdə dənli bitkilər, pambıq, meyvə və subtropik bitkilər, habelə tut ağacı geniş becərilmiş, bu da barama qurdunun bəslənməsinə və təbii ipək istehsal olunmasına imkan vermişdir.

Əsas mətn

Qədim insanlar təbiətdə rast gəldikləri yaxşı bitkilərin saxlanılmasına və onların artırılmasına fikir verməyib onlardan bir qida kimi istifadə edirdilər. Lakin sonralar, bitkilərin becərilməsinə başladıqda insanlar bitkilərin yaxşılarını seçib, saxlayıb artırılmasına fikir verdilər. Müəyyən olunub ki, insan hələ neolit dövründə (yəni, yeni daş dövründə) hazırki mədəni bitkilərin sortlarının və ev heyvanların cinslərinin əsasını o dövrdən seçmə ilə başlamışdır. Beləliklə əkinçiliyin yaranmasının ən əvvəllərindən ibtidai seleksiya işi başlanır. Onun tarixi min illərlə hesab olunur.Seçmə tədricən təkmilləşərək yeni mədəni bitkilərin yaranmasına gətirib çıxarır. Arxeoloji qazıntı işləri apararkən alimlər müəyyən ediblər ki, mədəni bitkilərin bir çoxu 10 min il bizim eradan əvvəl insan tərəfindən becərilirdi. Bir neçə min il bundan qabaq qədim əkinçilər çox gözəl meyvə-üzüm, bostan bitkilərinin sortlarını yaratmışlar. Bu günə çatan məlumatlara görə qədim zamanlarda insanlara bəzi seleksiya üsulları məlum idi. Məsələn, bizim eradan bir neçə əsr qabaq Misirdə və Mesopotomiyada xurma ağacının süni tozlanması haqqında məlumat var idi. Bundan əlavə Hindistanda, Misirdə, Çində bir neçə min illər əvvəl sadə seleksiya üsullarından istifadə edirdilər. Qədim Roma imperiyasının alimlərinin əsərlərində (Kolumepa, Varron, Virqili, Teofrast) bizim eradan iki min il əvvəl seleksiya işinin necə getməsi haqqında bəzi məlumatlar verilir.(3)

Keçən əsrə qədər Azərbaycan ərazisində kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə tədqiqat işlərinin inkişafının tarixinə dair cüzi məlumatlar vardır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin öyrənilməsində ilkin işlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar: Lənkəran qəzasında 19-cu əsrin 40-cı illərində A.A Dudınski tərəfindən aparılan işlərin, o cümlədən bəzi meyvə və zeytun ağaclarının öyrənilməsi, habelə həmin əsrin 70-ci illərində Kazınskiy tərəfindən bir çox sitrus bitkilərinin həmin iqlimə uyğunlaşma məsələlərinin öyrənilməsini qeyd etmək olar. Quba qəzası üzrə De-Bur qardaşları, Fenkendorf və başqaları tərəfindən bir çox Avropadan gətirilmiş meyvə ağaclarının, üzüm tənəklərinin becərilməsinin öyrənilməsi; Göyçay qəzası üzrə A.B. Şelkovnikin portağal bitkisinin iqlimə uyğunlaşma məsələsinin öyrənilməsi; Gəncə qəzasında Qolitsin və Qorçakov tərəfindən şərabçılığın, üzümçülüyün inkişafına dair işləri; Səlyan qəzasında Karamzinin pambıq təsərrüfatında aqronom A.M.Stepanov tərəfindən pambıq bitkisinin sortlarının yaxşılaşdırılmasına dair işləri diqqətə layiqdir. Qeyd etmək lazımdır ki, pambıq bitkisi ilə işlər 1904-cü ildə A.M.Stepanov tərəfindən başlanmışdır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı elminin inkişafının ilk addımları 1895–ci ildə Ağdaş rayonunda ilkin nümunəvi pambıq sahəsinin təşkili ilə bağlıdır. Sonralar Azərbaycanın digər rayonlarında belə sahələrin təşkil olunması əsasən tədqiqat məqsədi güdürdü. Belə təcrübə sahələrində pambıq bitkisindən əlavə araxis, soya, yonca və başqa bitkilər də əkilib öyrənilirdi. Azərbaycanda kənd təsərrüfatında təcrübi işlər haqqında danışdıqda Qarayaz Təcrübə sahəsi haqqında danışmamaq olmaz. Ərazi etibarilə Gürcüstanda yerləşən bu sahə 1894-cü ildə pambıq plantasiyası kimi təşkil olunmuşdur. Gürcüstanda yerləşməyinə baxmayaraq bu elmi idarə Azərbaycanda pambıqçılığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Burada 1903-cü ildə aqronom N.P Taratınov tərəfindən gətirilmiş "Kinq"adlı pambıq sortu üzərində fərdi və kütləvi seçmə apararaq yeni yaxşılaşdırılmış "Kinq-Qarayazskiy" pambıq sortu yaradılmışdır. 1907-ci ildə Zəyəm stansiyasının yaxınlığında Sarıtəpə tədqiqat stansiyası təşkil olunmuşdur. Burada pambıq, taxıl, paxla, tütün, yonca və başqa bitkilər üzrə aparılan işlər əsasən tədqiqat məqsədi daşıyırdı. Bu sahə 1914-cü ilə qədər fəaliyyət göstərdi.

Azərbaycanda 1909-cu ildə Muğan təcrübə stansiyasının təşkili kənd təsərrüfatı elminin inkişafında ən böyük nailiyyətlərdən biri olmalı idi. Lakin həmin dövrdə müvafiq maddi texniki dəstəyin olmaması stansiyanın tikilməsi prosesinin təxirə salınması ilə nəticələndi. Yalnız 1913-cü ildə Mərkəzi Muğanda stansiya əvəzinə təcrübə sahəsinin təşkil olunması məsələsi qarşıya qoyuldu. Lakin bu plan da yerinə yetirilmədi. 1914-cü ildə birinci dünya müharibəsi başladı və bütün işlər təxirə salındı. Bununla yanaşı Cəfərxan seleksiya plantasiyası təşkil olunması barədə qərar qəbul edilmişdir.

Cəfərxan stansiyasında işlərin normallığı bərpa olunur, pambıq üzrə seleksiya işləri qaydaya salınır və genişlənirdi. Məsələn, seleksiya şitilliyi təşkil olunur, stansiyada alınan təmiz xətlər becərilir, ayrıca hibrid pitomniki sahəsi yaranır, pambıq bitkisinin toxumçuluğu genişlənir və yeni formaların yaradılması məsələsilə məşğul olunurdu. Pambıqçılıqda elmi işlərin təşkilinə xüsusi fikir verilirdi. 1925-ci ildə Bünyatzadə bu planın təcili həllinə ciddi təşəbbüs göstərmişdir və həmin ildə Gəncə şəhərinin yaxınlığında Gəncə Təcrübə Seleksiya stansiyasının bünövrəsi qoyulmuşdur. Bina tikilməmiş burada pambığın sort sınağı və gübrələrin pambıq bitkisinə verilməsi məsələləri barədə geniş elmi işlər başlanılmışdır. Gəncə Təcrübə Seleksiya stansiyasının elmi işinin təşkilinə yaxından köməklik edilir.

1924-cü ildən 1929-cu ilə qədər Azərbaycanda təcrübə idarələrinin sayı 4-dən 21-ə çatmışdır. Bunlardan ikisi Gəncədə - Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutu, Göygöl rayonunda Azərbaycan Elmi Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutu idi. Bu müddət ərzində Azərbaycanda torpaq zonalarının öyrənilməsində bir sıra əsaslı işlər aparılmışdır. Bu işlər gələcəkdə nəzərdə tutulan elmi idarələrin təşkilində böyük rol oynamışdır.

N.İ.Vavilovun təşəbbüsü ilə Mirbəşir (Tərtər) rayonunda Azərbaycan Dövlət Seleksiya stansiyası yaradılmışdır. İlk ekspedisiya 1914-cü ildə L.L.Dekaprileviçin rəhbərliyi ilə təşkil edilmiş və onlar taxıl bitkilərini yığaraq, 5 buğda növünü təyin etmişlər. Hətta dəniz səviyyəsindən 1900 metr yüksəklikdə də tədqiqat zamanı yetişdirilən yeni bərk buğda formaları tamamilə normal boy atıb inkişaf edir və məhsuldarlığına görə, dağlıq şəraitdə yetişdirilən yerli yumşaq buğdadan geri qalmır. Belə bir fakt da maraqlıdır ki, eyni şəraitdə müxtəlif buğda növlərində dəyişkənlik eyni istiqamətdə özünü büruzə verir.

Fransada yaradılan bir çox sortlarda Azərbaycandan gətirilmiş Qırmızı buğda valideyn kimi istifadə edilmişdir.

Alimlər dünyanın müxtəlif yerlərində müxtəlif bitkilər üzərində, elmi seleksiyanın əsasında böyük işlər aparmağa başlamışlar. Məsələn, Fransada–Vilmoren, İngiltərədə-Sutton, Almaniyada–Rimpau və Loxov, Amerikada L.Berbank, Azərbaycanda İ.Mustafayev və digər məhşur alimlər şəkər çuğunduru, taxıl və digər bitkilər üzərində ciddi seleksiya işi aparmağa başlamışlar.(4)

Hələ keçən əsrin əvvəllərində Azərbaycan alimləri mədəni bitkilər üzərində geniş seleksiya işləri apararaq külli miqdarda yeni yüksək məhsuldar, davamlı və keyfiyyətli sortlar yaratmış və təsərrüfatlara vermişlər. Bu işdə görkəmli alimlərdən Həsənbəy Zərdabini, Ə.D.Rəcəblini, İ.K.Abdullayevi, İ.M.Axundzadəni, İ.D.Mustafavevi, Ə.M.Quliyevi, C.Ə.Əliyevi, A.V.Əlizadəni və başqalarını qeyd etmək olar.

Aqrar sahənin inkişaf tarixində akademik İ.D.Mustafayevin böyük rolu olmuşdur.

.Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda (indiki ADAU) ilk dəfə Seleksiya və toxumçuluq kafedrasını İ. D. Mustafayev yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir.

1910-cu ilin fevral ayının 25-də Zaqatala qəzasının Qax kəndində anadan olmuşdur. 1922-1928-ci illərdə Zaqatala kənd təsərrüfatı texnikumunda tələbə olmuşdur. 1932-ci ildə Azərbaycan Kənd Təsər-rüfatı İnstitutunu bitirmişdir. 1934-1940-cı illərdə AKTİ-də dekan, kafedra müdiri, elmi və tədris işləri üzrə direktor müavini işləmişdir.

Biologiya elmləri doktoru, professor İ.D.Mustafayev elmi fəaliyyətinin səmərəsinə və bu sahədəki nailiyyətlərinə görə 1950-ci ildə Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü seçilmişdir. Akademik İ.Mustafayev 1954-1959-cu illərdə Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi olmuşdur.

Nəticə

Akademik H.Ə.Əliyev qeyd etmişdir ki, İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev kənd təsərrüfatı bitkilərinin genetikası, seleksiyası, toxumçuluğu sahəsində böyük alim, mədəni bitkilər və onların yabanı əcdadlarının mənşəyini öyrənən yüksək qabiliyyətli, zəngin təcrübəli tədqiqatçı, biologiya elminin və bitkiçiliyin ən fəal təbliğatçısı olmuşdur. Zaqafqaziyada, Şimali Qafqaz rayonlarında aparılmış ekspedisiya axtarışları nəticəsində respublikanın mədəni florasının öyrənilməsi sayəsində bir çox qiymətli tapıntılar üzə çıxarmışdır. İ.D.Mustafayev Azərbaycanın və eləcədə digər Zaqafqaziya respublikalarının ərazisində 2 mindən çox arpa, çovdar, vələmir, egilops və 7 mindən çox buğda və başqa dənli bitkilərin nümunəsini toplamışdır. Bunlar təxminən dünyada bütün yabanı və mədəni dənli bitki növlərini təmsil edir. Həmin növlər arasında əvvəllər Azərbaycanda təsadüf olunmayan bitki növləri də vardır.

O, bir sıra bol məhsul verən yüksək keyfiyyətli buğda sortları – Sevinc, Cəfəri, Zoğal buğda, Turgidium-7, Turanikum-186, Qızıl buğda, Bol buğda, Arzu, Zərdabi, Qrekum 75/50, Lütessens 10, Gürgənə 1 və s. sortlar yaratmışdır. Bu sortların hamısı rayonlaşmış və keçən əsrin sonunadək respublikanın təsərrüfatlarında geniş sahələrdə səpilib becərilmişdir. Onun Gürgənə 1 yumşaq buğda sortu daha çox məhsuldar və keyfiyyətli olmaqla, respublikamızda becərilən əksər buğda sortlarından olduqca üstündür. Azərbaycanda rayonlaşdırılmış məhsuldar Pallidium 596 (Bol arpa) sortu İ.D.Mustafayevin rəhbərliyi ilə yaradılmışdır. O, forma əmələgəlmə prosesini həm təbiətdə, həm də təcrübə şəraitində öyrənmişdir.

İ.D.Mustafayev Azərbaycanda yabanı təkdənli və cütdənli buğdaların 25 növmüxtəlifliyini, mədəni təkdənli, pərinclərin, buğdasının (kartlikum) 40-dan artıq növmüxtəlifliyini aşkara çıxartmışdır. Azərbaycanın ən dəyərli buğda sərvəti olan bərk buğdanın və qırtış buğdasının 84 növmüxtəlifliyi, habelə Turan və Polşa buğdasının 13 müxtəlifliyi burada tapılmışdır. Azərbaycanda yumşaq, bərk və spelta buğdalarının 100-dən artıq növmüxtəlifliyi toplanmışdır. Eyni zamanda zəngin kolleksiyaya – 18 növ arpa, 10 növ çovdar və 12 növ egilops daxil edilmişdir. Hələ seleksiyaçı alimlərdən heç kim taxıl bitkilərinin İ.D.Mustafayev tərəfindən toplanmış yerli kolleksiyası kimi zəngin bir kolleksiya toplaya bilməmişdir. Bundan əlavə İ.D.Mustafayev ekspedisiyalar müddətində dənli-paxlalı bitkilərin, tərəvəz-bostan və başqa bitkilərin də zəngin yerli kolleksiyasını toplamışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "2024-2030-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı". 2023-cü il

2. Qurbanov F.H.,Kənd təsərrüfatı bitkilərinin seleksiyası və toxumçulugu. Bakı,2011.
3. Qurbanov F.H. Sortşünaslıq, Bakı2020
4. Mustafayev İ.D. Seleksiya və forma əmələgəlmə prosesində Azərbaycan buğdalarının əhəmiyyəti.. Bakı, 1959.

Hanan Yousuf Khalifa Al-Malki
Qərbi Kaspi Universiteti,
magistrant
E-mail: hy.almalki@hotmail.com

OMANiN XARiCi SiYASƏTi COĞRAFiYASI VƏ PRiNSiPI

Summary

In this article, we will mention some features of the nature and personality of Oman and its political principles. After His Majesty Sultan Qaboos bin Said, may God have mercy on him, assumed the burden of government in the country on July 23, 1970, the Sultanate joined the Arab, regional and international community. Some political theories say that the accumulation of products of a state's history often has a direct impact on the formation of its policy model. Foreign relations and it means that it is influenced by the inherited ideas, values and beliefs that emerged in a certain historical period and created some motivations for the states.

Key words: Sultan Qaboos bin Said, Oman, the country's history, geographical position, foreign policy.

Giriş

Omanın həqiqiliyi bütün siyasi və mədəni aspektləri və qədim tarixi boyunca, firavan sultanlar ölkəsi və davamlı sülh və möhkəm prinsiplər ölkəsi ilə uzun, heç vaxt bitməyən söhbət olaraq qalır.

Əsas mətn

Noyabr 2020-ci ildə andiçmə mərasimində çıxış edən Sultan Heysəm bin Tariq bin Taymur Əl Səid (Oman Sultanı) Oman Sultanlığının qonşu dövlətlərlə dinc yaşama, mehriban qonşuluq və dövlətlərin suverenliyinə hörmət prinsiplərinə əsaslandığını təsdiqlədi. O əlavə edib: "Biz bütün ölkələrlə dostluq münasibətlərini qoruyacağıq".

Bu, mərhum Sultan Qabus bin Səidin (Allah ona rəhmət etsin) siyasətinin davamı idi: "1970-ci il iyulun 23-də hakimiyyət sükanı arxasına keçdikdən sonra 50 il ərzində qurduğu şərəfli intibahdan sonra və Omanı bir ucdan digərinə daxil edən və ərəb, İslam və beynəlxalq dünyanı təsir edən müdrik və zəfər dolu yürüş".Oman siyasətinin əsasları tarix boyu qoyulmuşdur və bu gözəl ölkənin tarixi və mədəni xüsusiyyəti və görkəmli və fərqli xüsusiyyəti olan orijinallıqdan irəli gəlir. Hansı ki, seçilən siyasi keyfiyyətlərə malikdir

Xarici siyasətlərini formalaşdırarkən qəbul etdikləri əsas istiqamətlərdən və ərəb regionu kimi bir bölgədə tarix və tarixi irsi oxumaq dövlətlərin davranışını anlamaq üçün əsas şərt hesab olunur.

Omanın tarixi özəlliyi eramızdan əvvəl on iki əsrə aid bir şəhər sivilizasiyasının şahidi olması ilə xarakterizə olunur. Coğrafi mövqeyi də onu Fars və Əfqanıstana qədər uzanan və Mizo və Hindistan çaylarının sivilizasiyası ilə əlaqəli olan böyük bir sivilizasiyanın bir hissəsi edir. Bu, fərqli bir tarixi təcrübə təşkil edirdi. Şumerlərin hakimiyyəti dövründə "Macan" adlanırdı. Yəni, mis ölkə və ya "gəminin gövdəsi"

o deməkdir ki, Oman gəmiqayırma sənayesi ilə məşhur idi. Majan Krallığı bu gün Bəhreyndəki Dilmun Krallığı və Hindistandakı Molokha sivilizasiyası ilə müasir idi.

Oman Sultanlığının Ərəb körfəzinin və Hind okeanının girişindəki coğrafi mövqeyi və onun üçün son dərəcə vacib olan Hörmüz boğazının qərb tərəfinə nəzarəti ona beynəlxalq siyasi və təhlükəsizlik qərarını həvalə etdi .

Biz gördük ki, Omanın xarici siyasəti daimi coğrafiya daxilində qoyulan məsələlərin həllində sakitlik, düşünmə və obyektivlik ilə xarakterizə olunur. Çünki sultanlıq geostrateji yerləşməsinin ona

böyük bir məsuliyyət verdiyini, bunun da başlıca olaraq dünyanın ən mühüm körfəzlərindən biri olan Ərəbistan körfəzinin girişinin mühafizəsinin təmin edilməsinə töhfə verdiyini dərk etmişdir. Sahillərində Yaxın Şərqin neft dövlətləri var və güclü dövlətlər onunla rəqabət aparır ki, onlar da bu ölkələrin xarici siyasətlərinin bir çox aspektlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

1. Oman Sultanlığı özünü beynəlxalq regional sistemin fəal və nüfuzlu elementi hesab edir və bunun fonunda ,Körfəz ölkələrinin imkanlarına arxalanaraq Körfəz regional təhlükəsizliyinə nail olunmasının vacibliyini vurğulayır.

2. Oman Sultanlığı tərəfdardır və həqiqəti dəstəkləyir və digər ölkələrlə davamlı işləməyə çağırır ,Sülhü sevmək və beynəlxalq mübahisələri dialoq və danışıqlar yolu ilə həll etmək.

3. Oman siyasəti ilk növbədə sülh prinsipinə əsaslanır və onun fikrincə...

Beynəlxalq hüququn çərçivəsi, onun əsaslandığı prinsip və adətlərə hörmətlə yanaşılması və dövlətlər arasında tolerantlıq ruhunun həyata keçirilməsi

Müxtəlif qruplar və yarışlar

4. Dini və ərəb bağlılığı ilə müasirliyi mənimsəmək və tarixi irsə laqeyd yanaşmamaq.

5. Başqalarının işlərinə qarışmaqdan çəkinmək, mehriban qonşuluq və bloklara qoşulmamaq siyasətini qəbul etmək.

Nəticə

Yekun olaraq deyim ki, müdriklik və mehriban qonşuluq siyasətinin sübutu kimi mərhum Sultanın çıxışlarından irəli gəlir. "Biz Omanı və beynəlxalq ictimaiyyəti birləşdirən dostluqlarla fəxr etsək də, eyni zamanda təsdiq edirik". Biz hamı ilə səmimi dostluğa və əməkdaşlığa can atan siyasətimizin əsası kimi əvvəldən qəbul etdiyimiz prinsiplərə uyğun olaraq qlobal arenada öz rolumuzu tam şəkildə yerinə yetirməyə can atırdıq". Mərhum Sultan Qabus bin Səid, Allah ona rəhmət etsin, 11/18/1985-ci ildə etdiyi nitqdən

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasova F. Xarici investisiyalar və Azərbaycan iqtisadiyyatı "iqtisadiyyat və Audit" № 1, Bakı, 27 dekabr 2003.

2. Ağakərimov M.M. "Otel", Bakı: "R.N. Novruz-94", 2008. 329 s.

3. AR DSK. Müstəqil Azərbaycan 2011. Bakı, 2011.640 s.

4. Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyi, Turizm sahəsində normativ-hüquqi sənədlər. Bakı, 2003. 55 s.

5. Bilalov B. Ə. Turizmin menecmenti, Bakı: - "Mütərcim", 2005. 372 s.

6. Bilalov B.Ə. Azərbaycanda işgüzar turizm, "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı, № 86- 87, Bakı, 2005.

7. Bilalov B.Ə. Dünyada və Azərbaycanda gəlmə turizmin müasir durumu, "Dirçəliş XXI əsr" jurnalı, №67, Bakı, 2003

Hanan Yousuf Khalifa Al-Malki
Master of the Department of Paleontology and International Relations of the Western Caspian University
E-mail: hy.almalki@hotmail.com

THE BILATERAL RELATIONSHIP BETWEEN THE SULTANATE OF OMAN AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Summary

The situation in bilateral cooperation begins with laying a solid foundation... and this was clearly demonstrated by the official meetings between representatives of the two countries to study ways of joint cooperation. Urging the presence of a diplomatic presence, represented by the embassy, so that the results of cooperation are extremely grateful, and drawing up future plans for successes that the world will witness and praise. What caught my attention and was a major obstacle to enriching the

study was that this diplomatic relationship did not receive the studies and research it deserved. But we believe that it will flourish in the near future.

Key words : Diplomacy. Foreign Policy.Sultanate of Oman.Republic of Azerbaijan. Bilateral relations.

Introduction

Relations between countries are an inevitable necessity, especially with the growth of overlapping networks and mutual interests between countries and nations, the development of means of communication, coinciding with the amazing developments in transportation and technology in general, and the presence of regional and international forums that have firmly imposed themselves as a reference for resolving problems and the increase in conflicts at the regional and global levels, all of that. Making relations between countries and achieving political and diplomatic presence is extremely important, in proving the state's existence and sovereignty on the world map

Writing on the subject of diplomatic relations between the Sultanate of Oman and the Republic of Azerbaijan was a lofty aspiration for me... because it combines the status of my country (the Sultanate of Oman and its exemplary political reputation in the world) and the beautiful country of the Republic of Azerbaijan with its originality, which draws attention to the knowledge of the history and identity of this country. This study came to find the answer to my questions about the existence of a present diplomatic relationship between the two countries about its beginning and whether it has an extension or tangible and visible successes.

Through this study, I was able to collect satisfactory answers to my questions and what I wanted to achieve and know.

The Omani-Azerbaijani diplomatic relationship is not new to the times. Rather, it has a history, a written agenda, and ideal planning that serves the interests of the two countries and paves the way for solid cooperation by laying solid foundations that guarantee the continuation and progress of this planning.

There was a lot of agenda over the years. We can specifically attribute the beginning to the year 2010, and so the high-level official meetings and meetings continued... to reach their clear climax in this year 2024, with the push for a permanent diplomatic presence in the host country for both countries, represented by the embassy.

In fact, I see this as the pinnacle of diplomatic prosperity... This planning is currently imposing itself... especially with the number of documented plans for cooperation between the two countries at the level of education, economics, trade and tourism...

I look forward to this study being the beginning of many studies and research that record this diplomatic prosperity and bilateral relations between the Sultanate of Oman and the Republic of Azerbaijan.

Conclusion

The Sultanate of Oman has adopted flexible diplomacy as its basis on the external level, where it has realized an effective means through which it can achieve the goals it seeks in its foreign policy. The strength of belief and the stability of the principle is who demonstrated it." Its long historical experience, which helped establish strong relations based on good neighborliness, non-interference in internal affairs, and achieving common interests between countries across the global map. Advocating the principles of justice in international relations, as the Sultanate works every effort to advocate for issues of truth, justice and fairness in international forums. Maintaining regional and international peace and security. The Sultanate of Oman has been and is still working seriously to achieve international peace and security that all humanity seeks. Realism in understanding events and international relations, as the Sultanate's policy is not to get emotional and exaggerate to estimate matters When I talk about the Sultanate of Oman in this regard, I see that the Republic of Azerbaijan does not only share political and diplomatic relations with the Sultanate of Oman. Rather, it is with the Sultanate on the same principles, which I see as truly clear to the contemplative and researcher of the history of the Republic of Azerbaijan and the state's persistent and strong endeavor... to write down its history and glories known

from Long-lasting...which reflects the authenticity of the people and their immortal sacrifices to win the homeland through freedom and peace.

SOURCES AND REFERENCES:

1. Foreign Minister Elmar Mammadyarov's article in "Azerbaijan Focus" journal ..Walking a tightrope: Azerbaijan's foreign policy strategy in a changing environment

2. Heydar Aliyev, national leader who created history.. www.azernews

3. Azerbaijan Foreign Policy… Anar Valiyev..ADA University, Azerbaijan.. www.researchgate.net
3. Website of the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan..

4. Azerbaijan's Foreign Policy: Between East and West ...Kamal MakiliAliyev.2013..B3-11

5. THE SUCCESSOR OF HEYDAR ALIYEV'S WAY,, azerbaijan.az

6. . "Azerbaijani diplomacy on its centenary" Adapted from a joint symposium with the Al-Hiwar Center for Political and Media Studies, where the book of Dr. Emil Rahimov, Cultural Advisor to the Embassy of Azerbaijan in Cairo 2019

7. Azerbaijan-Oman relations .riyadh

DİL VƏ ƏDƏBIYYAT BÖLMƏSİ

Flora Səməndər ƏKBƏROVA
Azrbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici Dillər Deaprtamentini baş müəllimi,
E-mail: akberova.flora@yandex.com

İNGİLİS DİLİNDƏ IQTISADI MƏTNLƏRİN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Summary

The article highlights the fascinating facets of human knowledge and behavior. It is well known that pragmatics in the study of language and economic texts should combine to provide an appropriate competence and behavior model for teaching English. The goal of the article is to present the various ways that language is processed, including economic linguistics, economic-social values, economic communication on digital platforms, and economic discourse. The fact that English is used in so many different fields shows how competitive our state is in the global economy. As a result, the study of multicultural values in the economic sciences is becoming more and more important, particularly when analyzing economic texts and discourse models. For this reason, the article presents the topic as the most researched area of linguistics and looks at how linguistics has been incorporated into economic discourse in both languages. The study makes the case that a comparative analysis of English discourse is an essential field of study due to the nation's remarkable economic progress and the demands of the labor market.

Keywords: economic text, discourse, pragmatics, comparative translation

Giriş

İqtisadi mətnlərin nəzəri və praqmatik cəhətləri

İqtisadi mətnlər bir çox formal və semantik tələbləri bölüşsə də, hələ də iqtisadi mətnlərin tərcüməsi zamanı ingilis dilinin praqmatikasının Azərbaycan dilinə necə tərcümə olunduğunu araşdırmaq lazımdır. İqtisadi mətn praqmatikanın bir anlayışı kimi dildə linqvistik biliklər sayəsində iqtisadi mətnlərin öyrənilməsi başlandı və bu proses özlüyündə bir tarixi təkamül təşkil etməyə başladı. İlk dövrlərdən sonra dilçilikdə əsasən linqvistik paradiqm anlayışı tez-tez müzakirə olunmağa başladı. Həmin dövrdə müzakirə olunan məsələlər arasında ən çox adı çəkilən terminlərdən biri *mətn və praqmatik* diskurs anlayışı idi. Mətnlərin öyrənilməsinin təkamül dəyişikliyi ilk dövrlərdən iqtisadi münasibətlərin qurulması və diskurs vasitəsilə həyata keçirilmişdir [3; 5].Praqmatik perspektiv ümumi iqtisadi dəyərlərin müzakirəsini və onların gündəlik həyatda necə qurulduğunu və tətbiq edildiyini vurğulayır. Bu baxımdan paradiqma dəyişikliyi və tarixi inkişafın dinamikası ümumi iqtisadi dəyərlər yaradır. Tədqiqat işinin nəzəri əsasını iqtisadi praqmatikanın əsasını təşkil edən mətn və diskursun konseptual mənası və xüsusiyyətlərinin tədqiqi təşkil edir. Bu mənada mətnin və diskursun semantik mənasını açmaq üçün iqtisadi praqmatikada paradiqma dəyişikliyi tələb olunur [1; 3].

İqtisadi mətnlərin mənası və məqsədi

K.Abdullanın araşdırmasına görə, mətn cümlənin məna baxımından nisbi natamamlığını, konkret semantik çatışmazlığını aradan qaldıran, mətnin özü isə tam məna tükənməsi nümayiş etdirən sintaktik kompleksdir. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, iqtisadi informasiyanın strukturunda, onun mənası və sintaktik mürəkkəbliyində, informasiyanın semantik şərh olunmasında iqtisadi mətnlər böyük rol oynayır [2; 6].Mətnin mənası və məqsədi, eləcə də nəzəri ideya kimi iqtisadi praqmatizm iqtisadçıların nöqteyi-nəzərinin irəliləyişinə tam uyğun gəlir və iqtisadiyyatın zaman və məkanda bir elm kimi necə uğurla fəaliyyət göstərdiyini idarə edir. Bu, iqtisadi mətnlərin praktiki məqsədləri və rolları haqqında diskurs təhlilini tələb edir [4; 5]. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dilçilikdə paradiqm dəyişikliyi müşahidə edilməkdədir. Bu dəyişiklik əsasən fəlsəfi dilçilikdə

mətnlərin fonem nəzəriyyəsinin əlamətləri kimi müşahidə olunur. Paradiqm dəyişikliyi ilk qədim dövr ədəbiyyat nümunələrində yeni istiqamətin başlanması kimi tanınmışdır.

İqtisadi mətn və praqmatika

F. Boers, M.A.Demecheleer, R.P.Kruqman, J.House müasir cəmiyyətin mülkiyyət cəmiyyətinə çevrilməsində iqtisadi mətnlərin dilçilikdə rolunu vurğulayaq qeyd etmişlər ki, iqtisadi terminlərin, anlayışların, informasiyaların və eləcə də geniş mülahizələrin mətnlərdə anlaşıqlı olması real praqmatikanın daha əlverişli yaranmasına imkan yaradır [2; 4; 5].

Praqmatika və iqtisadi mətn terminləri 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəllərində mətn dilçiliyinin yeni sahəsi kimi meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, iqtisadi mətnlər iqtisadi yazışmalar üçün vasitə rolunu oynayır və iqtisadi diskurs iqtisadi əlaqələr qurmaq üçün istifadə olunur. *Diskurs* kommunikativ məkanı, iştirakçılar üçün uyğun olan ümumi diskursiv biliyi, sosial kontekst və ünsiyyət iştirakçılarının niyyətini xarakterizə edən praqmatik məqsədləri özündə birləşdirən mürəkkəb koqnitiv-kommunikativ hadisə kimi müəyyən edilir.

M.Stubbs diskursun üç əsas səciyyəvi cəhətini qeyd edir:

1) *formal münasibətdə diskurs həcminə görə cümlədən böyük dil vahididir;*
2) *məzmun planında diskurs dilin sosial kontekstdə istifadəsi ilə bağlıdır;*
3) *təşkilati baxımından diskurs interaktiv, yəni dialojidir* [5, s. 123].

Qlobal iqtisadiyyatın və xüsusən də xalqımızın təqdirəlayiq hazırkı vəziyyəti insanların iqtisadiyyatda və onunla əlaqəli bütün sahələrdə praktiki bacarıqlara yiyələnməsinin zəruriliyini vurğulayır. Buna görə də, iqtisadi mətn və diskurs terminlərinin müxtəlif şərhləri üzərində aparılan tədqiqatlar onların məhdudiyyətsiz istifadəsində müəyyən çətinliklərin olduğunu təsdiqləyir. Söhbətin iki əsas komponentindən biri olan danışan-dinləyici qarşılıqlı əlaqəsi burada müzakirə olunan əsas fikirlər tərəfindən qəbul edilir. Nəticə etibarilə, bu iki nöqteyi-nəzər ünsiyyət prosesinin özünü daha dəqiq nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bu dərketmə prosesi, onun praqmatik diskursa çevrilməsini nəzərdə tutan diskursun yaradılması prosesinin modelləşdirilməsi və sintezindən fərqlidir [2; 5].

Nəticə

Beləliklə, iqtisadiyyatın inkişaf etməsi dilçilik elmində yeni bir paradiqm dəyişikiyi yaradır, bu məqsədlə, dilçilik elmi iqtisadi mətnlərin tərcüməsində diskursiv meyillərin nəzərə alınmasını vacib hesab edir və iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf mərhələsində öyrənənləri iqtisadi praqmatik mühitlə təmin edir. Dilçilikdə iqtisadi mətnlərin tərcüməsi dil və sosial strukturun bir vahidi kimi təqdim edilməli, qarşılıqlı təsirdə diskursa inteqrasiya edərək nitqin vahidi linqvokulturoloji konseptini yaratmalıdır. Yekun olaraq demək olar ki, xalqımızın indiki inkişaf vəziyyətini nəzərə alaraq, dilçilik iqtisadiyyatın təhlili və bununla bağlı bütün məsələlər üçün Azərbaycan və ingilis dillərini müqayisə etməli və hər iki cəmiyyət yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 284 s.
2. Boers. F., Demecheleer M. A Few Metaphorical Models in Economic Discourse. // ESP Journal, In: Liebert, W-A, G.Redeker & L.Waugh (eds.), Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics. – Amsterdam: John Benjamins, – 1997. – p.115-129,
3. Halliday, M.A.K. An Introduction to functional Grammar. / M.A.K.Halliday. Edward Arnold. (Publishers) Ltd, – 1985. – 387 p.
4. House, J. Translation: A Multidisciplinary Approach. / J.House. – Oxford and New York: Oxford University Press, – 2009. – 276 p.
5. Krugman, R.P. International Economics: Theory and Policy. / R.P.Krugman, M.Obstfeld, M.J.Melitz. – Pearson Education, – 2012. – 736 p.
6. Stubbs, M. Discourse analysis: the sociolinguistic analysis of natural language. / M.Stubbs. – Chicago: University of Chicago Press; Oxford: B. Blackwell, – 1983. – 272 p.

Fəridə Məşi HÜSEYNOVA
ADPU Ümumi Pedaqogika kafedrasının baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: feridehuseynova21@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0250-3467

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏT BACARIQLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Summary

The assessment of intercultural communication abilities in English within the context of higher education is the focus of the thesis article. It is well known that the term "intercultural communication" in English has gained popularity recently and is now considered a necessary skill in a variety of settings. This article's goal is to examine the issues that come up when evaluating a person's capacity for interpersonal and communicative interaction with those who speak a different language and come from different cultural backgrounds. The ability of learners from diverse cultures to interact and communicate in a way that is consistent with their knowledge, abilities, and attitudes in particular contexts is known as intercultural communicative competence. The article looked at several recent scientific literature examples and analyzed fresh scientific data. It appears that there has always been a need to evaluate these abilities. Despite these challenges, research indicates that assessments of students' judgment of cultural situations are thought to be an effective way to gauge their intercultural attitudes, knowledge, and abilities. The assessment of intercultural English proficiency is thus presented in the thesis as the most valuable tool for students' future careers.

Keywords: intercultural communication, evaluation, observation, interview

Giriş

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət şəffaf, dil öyrənənlər tərəfindən qəbul edilmiş, başa düşülən və istifadə olunan, fərqli şəkildə anlaşılan bir anlayışdır. Müxtəlif mədəniyyətlərdən olan öyrənənlərin müəyyən kontekstlərdə bilik, bacarıq və münasibətlərinə uyğun şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmaq və ünsiyyət qurmaq bacarığı mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştə kimi tanınır. Bunlardan ən əsası ingilis dilində mədəniyyətlərarası dilin öyrənilməsi və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasıdır. Bu məqsədlə ingilis dilinin kontekstdə istifadəsi onun mədəni davranışlarla öyrənilməsi və qiymətləndirilməsini təşviq edir [1; 2].

Əsas Mətn

Çoxsaylı alim və peşəkarlar tərəfindən mədəniyyətlərarası səriştəliliyin qiymətləndirilmə üsullarını öz təlimatlarına daxil etməyə çalışmışlar. Birincisi, idarə edilməsi və şərh edilməsi asan olan çoxseçimli suallardan ibarət ənənəvi mədəni testlər olmuşdur. Bununla belə, antropoloji mədəniyyətə gəldikdə, bu testlər yalnız zaman-zaman stereotipləşdirilə və ümumiləşdirilə bilən faktiki bilikləri qiymətləndirir, ona görə də dil öyrənənlərin mədəniyyətlərarası səriştəsi haqqında məlumatı aşkar edə bilmirdi. Bu bacarığı yoxlayan diaqnostik test və şkalaları qiymətləndirmə metodu kimi tətbiq olunsa da, ünsiyyət formalaşması baxımından daha çox tənqid edilir [3; 5].

Mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin qiymətləndirilməsi bir sıra səbəblərə görə çətin ola bilər. Birincisi, mədəniyyətlərarası səriştənin subkomponentlərinin dəqiq tərifləri ilə bağlı konsensus azdır və bu, qiymətləndirmək üçün xüsusi meyarları müəyyən etmək dəqiqləşdirilməmişdir. İkincisi, mədəniyyətlərarası səriştə yerli səviyyədə *"mədəni davranış və ya kontekstdə bir səriştəli bacarıq kimi qəbul edilə bilər"*[2; 6].

Üçüncüsü, əlaqəli şəkildə mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin bəzi aspektləri auditoriyada qiymətləndirmə üçün uyğun olmaya bilər və bu hal çox vaxt bir fəslin sonunda müzakirə olunur. Bu

çətinliklərə baxmayaraq, şəxsi və institusional məqsədlər üçün tələbələrin mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştədə irəliləyişlərinin qiymətləndirilməsi mühüm məqsədlər daşıyır.

öyrənmədə irəliləyişləri təsvir etmək

öyrənmədə güclü və zəif tərəfləri müəyyən etmək;

gələcək öyrənməni düzgün planlaşdırmaq üçün müəyyən bir təlim kursundan sonra öyrənmənin yekun səviyyəsini müəyyən etmək

tədrisin effektivliyinə dair mülahizələrə töhfə vermək.

Beləliklə, məqalədə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin formlarını öyrənmək və onları dəqiq qiymətləndirməyi araşdırmaq üçün bir sıra nəzəri konsepsiyaları nəzərdən keçirir.[4. s. 395].

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin qiymətləndirilməsi

Məlumdur ki, ali təhsil sistemində tələbələrin mədəni bacarıqları micro-bacarıqların əldə olunması kimi təklif olunur. Buna görə də mədəniyyətlərarası səriştənin qiymətləndirilməsi insanın sosial və ya mədəni kimliklərin qabarıq olduğu situasiyalarda *"nə edə biləcəyini"* təsvir etməyə və bəzən ölçmək məsələsidir və mədəniyyətlərarası səriştənin sosial mühitdəı bir çox nümunəvi *"modelləri"* mövcuddur. Buraya özünü təqdimetmə, ailə statusu haqqında məlumatlanma, dini inaclarını ifadə etmə, sosial-iqtisadi statusunu bilmə, hobbiləri, adətləri və xüsusiyyətləri nümayiş etdirmə və digər mədəniyyətlərarası situasiyalar haqqında təcrübələri, münasibətləri və davranışları barədə aparılan sorğulardır. Çox vaxt bu sorğular strukturlaşdırılmış müsahibələr və ya qiymətləndirmə şəklində həyata keçirilir. İnsanların mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqədə nə etdiklərinə dair müşahidə və müsahibələr bu bacarıqları daha da təkmilləşdirir [1; 5; 6].

Deardoff, Jackson ən effektiv mədəni ünsiyyət bacarıqlarının qiymətləndirilməsində *keys araşdırmaları, müsahibələr, gündəliklərinin təhlili, hesabatlar, müşahidə rəyləri özünün və başqalarının mühakiməsi"* kimi istifadə olunmasını təklif edirlər. Bundan başqa ingilis dilində mədəni davranışları qiymətləndirən *sorğular, sual-cavab, gündəlik qeydlər, tənqidi hesabatları, fərdi və qrup müsahibələri* ən səmərəli qiymətləndirmə vasitələri kimi dəyərləndirilmişdir [3; 4].

Maykl Bayram qiymətləndirmədə *"mədəniyyətlərarası təcrübələrin avtobioqrafiyası"* adlandırdığı portfoliodan istifadə etməyi təklif edir və bunu aşağıdakı şəkildə təsvir edir [2.s.97]. Bacarıqları müəyyən etmək üçün tədqiqatçı alim mədəniyyətlərarası inkişaf yolu ilə əldə edilmiş bilik, bacarıq və münasibətləri qiymətləndirmək üçün bir neçə üsul təklif etmişdir. Çox vaxt siniflərdə qiymətləndirmələrin tədris fəaliyyəti kimi istifadə olunması tövsiyə edilmişdir. Məsələn, metodlara müxtəlif açıq, qapalı və *Likert tipli* formatlı anketlər daxildir.

İngilis dilində qarşılıqlı anlaşılmazlıqların qarşısını almağın ən yaxşı yolu, söhbət zamanı diqqətlə qulaq asmaq və mütəmadi olaraq başa düşdüyünü yoxlamaqdır. Anladığınıza əmin olmaq üçün suallar verin və başqalarından sizi başa düşdüklərinə əmin olmaq üçün dediklərinizi təkrarlamağı xahiş edin [6; 7; 8].

Nəticə

Beləliklə, tezis məqalədə ingilis dilində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin qiymətləndirilməsi üzrə müasir yanaşmalar müzakirə edilir. Məlum olur ki, mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin qiymətləndirilməsi mədəni kimliyin daha geniş mənada öyrənilməsi yollarını göstərir. Bu vasitələrin istifadə olunması ingilis dili öyrənənlərin müxtəlif mədəni situasiyalarda bilik, bacarıq və münasibətləri nümayiş etdirməsi adekvat ünsiyyət qurmaq qabiliyyətlərini formalaşdırır. Bundan əlavə, bu qabiliyətin qiymətləndirilməsi müxtəlif effektiv nəticələrin təhlili və müzakirəsinə əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Allen, T. Assessing Intercultural Competence Using Situational Judgement Tests: Reports from an EMI Course in Japan. Open Journal of Social Sciences, 10, 405-427. doi: 10.4236/jss.2022.1013029.
2. Byram Michael Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters. 1997 – pp.97

3. Deardorff, D. K. Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization. Journal of Studies in International Education, 10, 2006 - 241-266.

Tovus HAMIDOVA
Azerbaijan state pedagogical university
E-mail: tovuzhemidova@gmail.com

THE INDEFINITE PRONOUN 'ONE" IN THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

It is well known that the grammar and linguistic family of the English and Azerbaijani languages differ significantly from one another. The Azerbaijani language has a synthetic structure, whereas the English language has an analytical structure. Like in other components of speech, this structural distinction is clearly seen in the typology of pronouns. This is because the languages of Azerbaijan and England are members of distinct linguistic families.This thesis discusses the Azerbaijani equivalent of the English word "one," which has a unique place in the language.
Key words: One, linguists, pronoun, indefinite, English

Intradaction

We discuss the Azerbaijani equivalent of the English word "one," which has a specific place. One can be used as a number, a pronoun, an adverb, an indefinite article, and a substitute word, among other functions.

Divergent views have been made by linguists on the term "One". This word can be classified as a pronoun, an auxiliary word, or even a word-correcting form, according to different people. Recently, linguists have referred to the term "One" as a noun since they believe it possesses noun properties.

It is hard to list every quality that makes the word "One" unique. We shall discuss a few of the word's key functional characteristics in this section. In English, "one" can be a number, a pronoun, or a noun. The meaning of the word "One" and its syntactic role in the sentence must be taken into account in order to comprehend the sentence that uses it. This word becomes a number and means "one" when it is placed before a noun to indicate a quantity.

Main part

In english, "one" is mostly used as a pronoun and a noun. It is challenging to understand the meaning of the word "One" in relation to the number when it is employed as a pronoun. There are two variations of the pronoun "one": indefinite pronoun and indefinite personal pronoun.

- When "one" is an indefinite pronoun, it is typically referred to as a zero-pronoun. "One" serves as a determiner in this sentence since it can refer to both an object and a person. "one, someone" and so forth are rendered as The indefinite pronoun "One" lacks a case and a quantity category when used.

- "One" only conveys the idea of person when it refers to an undefined person or a broad personal pronoun. One can use the noun-pronoun "One" in both possessive and nominative situations. In Azerbaijani, "One" denotes "man, everyone, everyone," and so forth. It serves as a messenger in the nominative case of the sentence. verbally translated. The sentence is determined by the possessive case form "one's". The phrase "nobody, no one" is used to translate the pronoun "one" into our language when it is used in a negative statement. Indefinite personal sentences are the linguistic counterpart of certain statements in our language that use the pronoun "one". Sentences expressing modal verbs, infinitives, and the pronoun "one" often contain such circumstances.

What part of speech the word "one" belongs to is one of the contentious aspects of the term in linguistics. Divergent viewpoints exist about this matter.

In English, pronouns are unable to take on all the characteristics of a noun. A few pronouns have a quantitative category, some are employed apically, and some accept the possessive case suffix. Given that it possesses every noun's characteristic, the word "one" is a noun and not a pronoun. But "one" only conveys materiality when it acknowledges the meaning of the noun it is replacing in the phrase; otherwise, it does not convey material content on its own. Its distinctive quality sets it apart from other nouns. It should be noted, however, that saying "one" rather than "noun substitute" or "substitute noun" would be more accurate.

Conclusion

In education, there are issues with the term "one" as well as the pronouns that are created with it. We'll discuss various indefinite, negative, and opposing pronouns that can be created by using the word "one" in this section.

The compound indefinite pronoun "someone" is created by combining the indefinite pronouns "some" and "one". Translated as "someone, an unknown person (person)" in Azerbaijani, the pronoun "someone" solely conveys the concept of a person and is mostly used in affirmative sentences.

References:

1. Modern Azerbaijani language, Volume II, Morphology. Baku, 1980.
2. Hasanov A. The category of certainty and uncertainty in the Azerbaijani language. Baku, 1970.
3. Kobrina N.A. An English Grammar Morphology, Moscow, 1985.
4. Fordon E. M., Krilova I.P. A grammar of present-day English. Moscow., 1980.
5. Akhundov A. General linguistics. History, theory and methods of linguistics, Baku, "Education", 1988, 263p.
6. Bauer, Laurie "English Word-formation"Cambridge University Press 1983, 243

Şəlalə Rəşid ABBASOVA
Odlar Yurdu Universiteti
E-mail: abbasovaslal55@gamil.com
Elmi rəhbər: Məmmədova Rəvanə
E-mail: www.mademoiselle_mr@mail.ru

PƏRİNUŞ SƏNİİNİN "MƏNİM PAYIM" VƏ AYŞƏ KULİNİN "HANDAN" ROMANLARINDA TÜRKİYƏ VƏ İRAN CƏMİYYƏTİNDƏKİ QADINLARIN KİMLİYİ

Summary

Our research is about the life struggle, identity, and place of women in the novel "Handan" by the Turkish woman writer Ayşe Kuli and "My share" by the Iranian writer Parinush Sani. The novel Handan is a work written by Ayşe Kuli inspired by Khalida Adib Adıvar's novel of the same name. In this book, Kulin described the first free female hero of Khalida Adib Adivar in the modern Turkish society in the early days of the Republic of Turkey with the image of Handan. Similarly, the Iranian writer Parinush Sanii described the situation of women in the Republic established after the end of the Shah Revolution in Iran.

Key words: Ayşe Kuli's novel "Handan", Parinush Sanii's novel "My share", comparative method

Giriş

Araşdırmamız Ayşə Kulinin "Handan" romanı və Pərinuş Səniinin "Mənim payım" romanlarını əhatə edir. Müqayisə olunan hər iki əsərdə müəlliflər personajların daxili aləmini təsvir edərkən cəmiyyətin perspektivini, stereotiplərini, insan münasibətlərini tarixi hadisələr kontekstində müzakirə ediblər. Araşdırmamızın mərkəzində olan hər iki romanda qadın azadlığının məhdudlaşdırıldığı,qadının cəmiyyətdəki yeri və kimlik mübarizəsi əsaas mövzu olmuşdur.

Ayşə Kulin bir çox romanlarında olduğu kimi “Handan”-ında əsas mövzusu qadınlardır. Romanda Handan hər cəhətdən ayaqda durmağı bacaran, azad və güclü qadınların fonunda təsvir edilmişdir. Burada Ayşə Kulin İstanbulda baş verən Gəzi hadisələrinə toxunaraq o dövrdə Türkiyə cəmiyyətinin həyatını qısaca təqdim edir

İranda doğulub böyüyən Pərinuş Sanii Tehranda psixologiya üzrə təhsil alıb. O, təhsil aldığı və işlədiyi müddətdə İranda, xüsusilə də qadınların həyatını dərindən müşahidə etmiş və əsərlərində bunları dünyaya nümayiş etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Romanda diqqəti cəlb edən ən mühüm detallar qadına bir insan kimi etinasızlıq göstərilməsi və ən əsası onun öz şəxsiyyəti uğrunda mübarizəsidir.

Əsas mətn

Pərinuş Saniidə Məsumə romanda adı kimi məsum bir qadın olaraq verilir və İran cəmiyyətindəki bütün qızların prototipidir. Yeniyetmə ikən Sait adlı əczaçı oğlana aşiq olub. Təbii ki, İran kimi bir cəmiyyətdə həyatını qorumaq üçün bunu hamıdan gizlətməli idi. Vəziyyəti ancaq onun ən yaxın dostu Pərvanə bilirdi. Pərvanə isə Məsumənin qardaşlarının xoşuna gəlmirdi, hətta onu “əxlaqı pozan qadın” kimi görürdülər. Məsumənin bütün həyatı bir gün yerə yıxılması ilə dəyişir. Sait gənc qıza kömək etdikdə qardaşları bunu görür. Qardaşları Məsuməni evdə ayağına kişi əli dəydiyi üçün döyür, ailənin namusuna xələl gəldiyinə görə dərhal onu evləndirməyə çalışırlar. Məsumənin evləndiyi şəxs İran cəmiyyətindəki kişilərdən tamamilə fərqlidir. Həmid hüquq tələbəsidir və Məsumənin təhsil almasına kömək edir. Bir qadın olaraq özünü ifadə etməyə və hüquqlarını müdafiə dəstək olur. Aralarında sevgi olmasa da, dərin hörmət və dostluq bağı var. Bundan əlavə, Həmid 1979-cu ildə şah rejiminə qarşı çıxan Ayətullah Xomeyniyə qarşı sol qrupda idi. Onun Həmidlə evliliyindən üç övladı var. Əri həbs olunduqdan sonra Məsumə ailənin bütün yükünü öz üzərinə götürür. Bir tərəfdən ana olur, digər tərəfdən universiteti bitirib işə başlayır. Lakin o, həyat yoldaşına görə də işindən qovulur.

Ayşe Kulin Handan romanındakı personaj da Məsumə kimi ilk məhəbbətinin qurbanı olur. Nədimlə olan eşq macərası həyatının tamam başqa istiqamətə getməsinə səbəb olur. Nədim Amerikaya gedir, Handan isə doğulub boya-başa çatdığı İzmirdə qalır. Ailəsinin təzyiqi ilə müəllimi Haşım bəylə ailə qurur. Amma Handan Məsumədən fərqli olaraq evlənəcəyi insanı tapıb. Daha doğrusu, Haşım bəy başqası ilə evli olduğu müddətdə Handanla qeyri-qanuni münasibətdə olub və Handan hamilə qalıb. İllərdir övladı olmayan Haşım bəy dərhal Handanla evlənmək istəyib. Amma Handanın həyatı əslində bu evliliyə görə deyil, ana ola bilmədiyi üçün dəyişdi. Bu xəbəri alan Haşim Handandan uzaqlaşır və sonda boşanırlar, məhz burada “atamın evinə qayıtdım” sözləri Handanın həyatının gedişatını müəyyən edir. Evə qayıtdıqdan sonra ayaq üstə durmağa başlayır. İstanbula köçür. Bu illər ərzində bir çox işlərdə çalışdı və nəhayət öz biznesini qurdu. Ortaqlıq qurub nəşriyyat açır, baş redaktor işləyir.

Mənsumədən fərqli olan Handan öz cinsi rolunu tam dərk etmiş, münasibətləri olan bir qadındır. Ən azından həyatına daxil etdiyi insanları doğru və ya yanlış olsa da öz azad iradəsilə almış, yəni bir az da olsa seçim şansı yaranmışdı. Bütün bunlarla yanaşı, romanlardakı qadın personajların ən mühüm ortaq nöqtələri analıq instinkti ilə göstərilə bilər. Hər iki qadın analıq duyğusundan gender roluna əhəmiyyət vermədən uşaqları üçün hər şeyi qurban verir. Əsərin sonunda Məsumə ilk məhəbbəti Saitlə tanış olur. Lakin sosial təzyiqdən insanların nə deyəcəyi fikrinə qapılır və öz həyatının axarını dəyişmək əvəzinə onu axına buraxır, stereotipləri qırmır. O, Saitlə evlənmir və həyatına tək davam edir. O, dostu Pərvanə ilə söhbətində bunlardan danışır. Eynilə, Handan bütün həyatını Amerikada dünyasını dəyişən qardaşının qızına analıq etməklə keçirir və onu övladlığa götürür. O, bütün karyera həyatını analığı üçün qurban verir və Dəfnə üçün əlindən gələni edir.

Nəticə

Qadınların dünyaya göz açdıqları andan cəmiyyətdə sağlam mövqe qazanmaq mübarizəsi Şərqin mərkəzi problemilərindən olub. Bu səbəbdən bir çox qadın yazılıçılar bu məsələni öz əsərlərinin əsas mövzusu olaraq seçməkdən yan keçmirlər. Müəlliflər əsərlərində qadınların mübarizəsini tarixi

hadisələr kontekstində izah etməyə cəht göstərmiş, qadınların əslində öyrənilmiş çarəsizliyin qurbanı olduğunu oxucularına göstərməyə çalışmışdır. Pərinuş Sanii əsərinin adında bunu sözün əsl mənasında çatdırmaqla iranlı qadının çoxəsrlik adət-ənənələrdən payına düşəni almamasını göstərmişdir. Öz azadlığını əldə edə bilən qadın tipi olan Məsumə bununla da İrandakı digər qadınlar üçün ümidinə çevrilib. Handan analığın qadına necə yaraşdığını və onun şəxsiyyətini necə dəyişdirə biləcəyini göstərən qadınlardandır. Çətin şəraitdə böyüyən hər iki qadının mübarizəsi yaşadıqları cəmiyyətə görə fərqli şəkildə özünü göstərsə də, öz daxili savaşlarına baxmayaraq, təslim olmamaqla ən azı buna nail ola biliblər. İstər Türk cəmiyyətində, istərsə İran cəmiyyətində, istərsə də dünyanın hər yerində qadınların "olması lazım olan qadın tipi, şərq qadınının şəfqət və sevgisi ilə qərbli qadının özünə inamı bir araya gəlib sosial həyatda öz yerini itirmədən tutmalıdır."

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Pərinuş Sənii. Mənim payım. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2014. 420 səhifə.
2. Ayşe Kulin. Handan. İstanbul, Everest yayınları, 2014. 276 səhifə.

Aynur Cavanşir GÜNƏŞLİ
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
E-mail: aynur_gunashli@yahoo.com

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ SİNTAKTİK PARALELİZM

Summary

Proverbs are the history and past of the people, traditions, opinions expressed by our ancestors on the events taking place on the basis of their own experience, are one of the examples of folklore, which has a short, laconic structure, but full and extensive exhortative content. This article will focus on the linguistic, especially syntactically, analysis of proverbs, the syntactic parallelism of various sentence structures in proverbs.

Keywords: proverbs, syntactic parallelism, text.

Giriş

Atalar sözlərinin yaddaqalan, ahəngdar olması səbəblərindən ən əsası onların malik olduğu cümlə quruluşlarıdır. Atalar sözlərinin müşahidəsi zamanı eyni cümlə quruluşlarının bu və ya digər şəkildə təkrarı hadisəsinə tez-tez rast gəlirik ki, bu da atalar sözlərinin quruluş etibarilə formalaşmasında sintaktik paralelizmin mühüm rolunun olduğunun göstəricisidir. "...sintaktik paralelizm həm qədim türkdilli abidələrimizdə, həm folklor nümunələrində (dastanlar, mahnılar, meyxanalar, atalar sözləri və s.), həm də klassik və müasir bədii ədəbiyyatda geniş işləkliyə malik olan üslubi fiqurlardan biridir" [4, s.119].

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözlərinin cümlə quruluşlarında sintaktik paralelizm həmişə eyni formada özünü göstərmir. Sintaktik paralelizm vasitəsilə əlaqələnən atalar sözlərinin müxtəlif növləri ilə qarşılaşa bilərik:

- İki sadə cümlənin sintaktik paralelliyi;
- Tərəfləri bir-birinin əksi olan cümlələr, yəni qarşılaşdırma əlaqəsi ilə yaranan cümlələrin sintaktik paralelliyi;
- Elliptik cümlələrin paralelliyi;
- Sual cümlələrinin sintaktik paralelliyi;

– Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin sintaktik paralelliyi.

Əsas mətn

Məqalənin tədqiqat obyekti atalar sözləri olsa da, bütövlükdə folklor nümunələri üçün deyə bilərik ki, paralellik şifahi xalq poeziyasının dilinin ən parlaq obrazlı və ifadəli vasitələrindən biridir "Ümumtürk folklorik mətninin müxtəlif janrlarında istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlələr və komponentləri sözügedən poetik-folklorik mətnləşmə prosesində sintaktik paralellər olaraq işlənilir" [7, s.283-284]. Bəzi atalar sözlərində onu əmələ gətirən komponentlər tamamilə eynilik təşkil edir. Belə ki, cümlələrdə söz sırası, cümlə üzvü və hətta durğu işarəsi ardıcıllığı tamamilə eyni olur. Burada biz tam sintaktik paralelizmi müşahidə edə bilərik.

Dovşan kimi yat,
Kərpic kimi qat. [5, s.16]
Sözü deyər, dərdəjər, çörəyi yeyər, eybəjər. [3, s.72]
Dəmir nəmnən çürüyər, insan qəmnən çürüyər. [10, s.266]

Atalar sözlərinin bəzilərində komponentlərdə yenə də ardıcıllıq eyni olsa da, birinci cümlələrin predikatı qorunur, ikinci cümlələrdə isə predikat ixtisar olunur. Bunlar elliptik cümlələr kimi də başa düşülə bilər. "Sadə cümlənin elliptik forması dedikdə belə anlaşılır ki, başqa yarımçıq cümlə növlərindən fərqli olaraq, burada ellipsisə uğrayan üzvün və ya ümumiyyətlə, sözün bərpasına ehtiyac duyulmur, əksinə, həmin mövqedə bərpa nəzərdə tutulan fikrin ifadəsində daha böyük ağırlıq yaradardı. Ona görə həmin konstruksiyalarda yarımçıqlıq, hansı leksik və ya sintaktik vahidin işlədilməməsi hiss olunmur" [8, s.124].

Ağaj barı ilə öyünər, torpaq varı ilə. [3, s.72]
Atı əsli ilə tanıyarlar, insanı nəsli ilə. [3, s.72]

Göründüyü kimi, burada iki mühakimə bir predikata bağlanır, ona görə də birinci cümlədə işlənən predikat artıq ikinci cümlədə təkrarlanmır. Yuxarıdakı atalar sözləri nümunələri mürəkkəb cümlə quruluşuna malikdir. Hər iki nümunədə mürəkkəb cümlənin komponentləri sintaktik paralelizm vasitəsilə bir-biri ilə əlaqələnmişdir. Həmçinin burada sintaktik paralelizm vasitəsilə əlaqələnən cümlələr tez-tez rastlaşdığımız ellipsis hadisəsi ilə də qarşılaşırıq. Belə ki, birinci nümunədə "öyünər", ikinci nümunədə "tanıyarlar" sözləri olmaqla hər iki komponentin predikatı eynidir. Təkrarın qarşısını almaq üçün nümunələrin ikinci komponentində predikat ixtisar olunur, yəni ellipsisə uğrayır. Bu tipli cümlə quruluşlarına atalar sözlərində tez-tez rast gəlirik.

Həmçinin bu tipli atalar sözlərinin cümlə quruluşunu yalnız sintaktik baxımdan deyil, semantik baxımdan da qiymətləndirilməlidir. Belə ki, semantik baxımdan bu tipli atalar sözləri daha təsirli məna kəsb etməklə, diqqəti daha çox cəlb edir.

Digər bir quruluş formasına görə fərqlənən atalar sözləri semantik baxımdan qarşılaşdırma əlaqəli komponentlərin sintaktik paralelizmi ilə yarananlardır.

Aclıqdan quduranı saxlamaq olar, toxluqdan quduranı saxlamaq olmaz. [2, s.19] Adamı
qılınc öldürməz, tənəli söz öldürər. [2, s.21]
Çox yiyənin olsun, çox diyənin olmasın. [6, s.340]

Nümunələrdən də göründüyü kimi, bu tipli atalar sözləri sintaktik paralelizmlə yaranır, struktur baxımdan eynilik təşkil etsə də, semantik baxımdan komponentlər arasında bir ziddiyyət, qarşılaşdırma özünü göstərir. Bu da öz növbəsində komponentlərinin qarşılaşdırılması ilə müqayisəsini formalaşdırmaqla təsir gücünün artırılmasına xidmət edir.

Komponentləri sintaktik paralelizm vasitəsilə bir-birinə bağlanan atalar sözlərinin bir qismi sual cümlələri vasitəsilə formalaşır.

Ac nə yeməz? Tox nə deməz? [2, s.18]
At tapıldı, yəhər tapılmadı? [2, s.41]
Keçi ha yanda? Qaya ha yanda? [2, s.146]

Nümunələrdən də göründüyü kimi, burada verilən sualın məqsədi cavab almaq deyildir. Yəni nümunələrdə qrammatik sual əvəzinə bədii sualdan istifadə olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, bədii ifadə vasitəsi olan bədii sual fikrin təsir qüvvətini artırır.

Sual cümləsi şəklində formalaşan atalar sözlərinin bir qismində sual ilə yanaşı, cavab da qeyd olunur.

Dəmli hara gedər? – Dəm ardınca.
Qəmli hara gedər? Qəm ardınca. [2, s.85]
Ev kimindir? Oturanın!
Söz kimindir? – Götürənin. [2, s.104]

Burada məqsəd söylənən iki fikri müqayisəli şəkildə göstərməkdir. Həmçinin sual cümləsi şəklində qeyd etdiyimiz nümunələrin hamısı tam sintaktik paralelizm şəklində qurulmuşdur. Lakin bəzi nümunələr də vardır ki, pilləli paralelizm şəklində qurulur.

Havar sənin evində, davar sənin evində,
Daş vurursan toz qopur, nə var sənin evində? [2, s.123]

Göstərilən nümunədə cümlələr tam paralelizm şəklində irəliləmir, araya daxil olan fərqli quruluşa malik cümlənin ardından yenidən ilkin quruluşa malik cümlə ilə atalar sözünün tamamlanması pilləli paralelizmin bariz nümunələrindəndir.

Atalar sözlərinə dair nümunələrdə qarşılaşdığımız daha bir maraqlı cümlə quruluşu –sa^2 şəkilçisi vasitəsilə yaranan şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Bu nümunələrə, əsasən, "Oğuznamə"də tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Ayun ağıllansa, ağılun böyüt,
gün ağıllansa, quyun böyüt. [9, s.62]
Bay qaftan geysə, "qutlu olsun", deyərlər,
yoxsul qaftan geysə, "Qanda buldun?" – deyərlər. [9, s.70]
Çirkinə gözəl desən, quyruq bular,
Gözələ çirkin desən, dodaq yalar. [9, s.84]
Opa görsən, qaşan, yağı görsən qusan. [9, s.47]

Tam sintaktik paralelizm əsasında qurulan bu cümlələrdə yenə də semantik baxımdan müqayisə və qarşılaşdırma əlaqələrinin üstünlük təşkil etdiyini görürük. Belə ki, "bay" və "yoxsul", "gözəl" və "çirkin" qarşılaşdırılmaqla atalar sözünün daşıdığı mənanın oxuyucu və ya dinləyiciyə çatdırılması, inandırıcılığının artırılması məqsədi daşıyır.

Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın su səni.
Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni. [2, s.147]
Ağlayanda elə ağla əzizi ölmüş kimi,
Güləndə elə gül əzizi gəlmiş kimi. [2, s.27]

Qeyd olunan nümunələrdə tam sintaktik paralelizmlə yanaşı, inversiya hadisəsini müşahidə edirik. Bildiyimiz kimi, inversiya da mətnyaradıcı faktorlardan olub, mürəkkəb sintaktik bütövlərin yaranmasına xidmət edən vasitələrdən biridir. "Mətndə əlaqə vasitəsi rolunu oynayan inversiya söz sırasının elə dəyişməsini həyata keçirir ki, burada müəyyən ümumi üzv bütün mətnin əvvəlində deyil, mətn komponentlərinin arasında işlənir. Bunda əsas məqsəd də o olur ki, ümumi üzvün orta mövqedə işlənməsi ilə, yəni həm özündən əvvəlki, həm də özündən sonrakı komponentlərə aid olmaları ilə bu komponentlərin bir-birinə daha möhkəm bağlanması əldə edilsin" [1, s.239]. Yuxarıdakı nümunələrdə mikromətni əmələ gətirən komponentlər həm tam sintaktik paralelizm, həm də inversiya ilə bir-birinə bağlanaraq, mətnin, yəni atalar sözünün məzmunun təsir qüvvəsinin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Nəticə

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri əks etdirdikləri məna ilə yanaşı, həmçinin cümlə quruluşu etibarilə də olduqca müxtəlif forma zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan folklor nümunələrində fərqli cümlə quruluşları ilə formalaşan atalar sözlərində ifadə etdiyi hikmətamiz fikrin daha yaddaqalan və məzmununun daha təsirli olması baxımından sintaktik paralelizm mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1999, 281 səh.
2. Atalar sözü. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 264 səh.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, V kitab (Qarabağ folkloru), Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, 417 səh.
4. Bəylərova A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, «Nurlan», 2008. - 212 səh.
5. Dərbənd folklor örnəkləri, 1-ci kitab, Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2014, 368 səh.
6. Qərbi Azərbaycan folkloru, II cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 414 səh.
7. Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, «Kitab aləmi», 2010. - 403s.
8. Müzəffəroğlu T. "Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikası", Bakı, "Azərnəşr", 2002, 304 səh.
9. Oğuznamə, Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 216 səh.
10. Şərur folklor örnəkləri, II kitab (Havuş kənd sakinindən toplanmış nümunələr). Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 304 səh.

Nərmin Tərlan HƏSƏNOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: Nrmn2294@gmail.com

İSA MUĞANNANIN "SAZ" POVESTİNİN İDEYA-ESTETİK SƏCİYYƏSİ

Summary

One of the leading representatives of the 20th century is Isa Huseynov. Isa Huseynov, who is strongly connected to the national thought, preferred to bring the feelings of national identity to literature in his work. As a talented penman, Isa Huseynov was able to transfer the classical tradition to his works with great artistry. In this sense, the story "Saz" (1971) is of special importance. From beginning to end, the work is based on feelings of national identity and attachment to one's roots. Against the background of the events in the work, Isa Huseynov's familiarity with folklore and folk memory is clearly felt.
Keywords: ashig, saz, folklore**.**

Giriş

XX əsr Azərbaycan nəsrinə nəzər salsaq ilk növbədə yazılan əsərlərdəki hadisələri əks etdirmə fərqlilikləri ilə qarşılaşar, burada müxtəlif siyasi hakimiyyətlərin mövcud olduğunu və hər bir yaranan yeni rejimin ədəbiyyatımıza təsirsiz ötüşmədiyini aydın görmüş olarıq. "Stalin və Bağırov rejiminin aradan qalxmasıyla əllinci illərin sonları və altmışıncı illərin əvvəllərindən başlayan siyasi mülayimləşmə repressiya və zorakılıq havasını ədəbi-mədəni həyatın üzərindən müəyyən qədər qaldırdığı üçün bədii ədəbiyyatda folklorun yeni nəfəsi duyulmağa başladı. "Kitabi-Dədə Qorqud"un üzərindən siyasi yasağın qaldırılması və möhtəşəm xalq dastanına bəraət verilməsi bu tarixi mərhələdəki ən mühüm hadisələrdən biri idi"[2. s.71]. Əgər əsrin iyirminci-otuzuncu illərində nəsrdə folklor və etnoqrafiya mədəniyyətimizə müraciət sinfi səciyyə daşıyırdısa, artıq 1960-cı ildən, daha dəqiq desək İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür" romanından sonra bu münasibət milli dəyər səviyyəsinə qaldırıldı. Görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev haqqlı olaraq qeyd edir ki, "sinfi və milli dəyərlər belə kəskinliklə ilk dəfə "Dəli Kür"də (İsmayıl Şıxlı) üz-üzə gəldi və milli kolorit, milli etik səciyyə həm formada, həm məzmunda nihilist, beynəlmiləl abstraksiyanı üstələdi" [4, s.499]."Sonrakı onilliklərdə Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev, İsa Hüseynov (Muğanna), Əzizə Cəfərzadə, Fərman Kərimzadə, Yusif Səmədoğlu, Elçin, Mövlud Süleymanlı, Sabir Azəri, İsi Məlikzadə, Əhmədağa Muğanlı, Fərman Eyvazlı və başqa qələm sahibləri folklora yanaşmanı təkcə xəlqi kolorit elementi kimi deyil, soykökə bağlılıq, tarixi yaddaşın bərpası, milli özünüdərk, özünəqayıdış probleminin ifadə vasitəsi olaraq dərin mənəvi-psixoloji qatlara yönəltdilər"[2, s.72]. Artıq ədəbiyyatda "yeni nəsr" yaranmışdır. Sözü gedən

dövrün ən qabaqcıl nümayəndələrindən biri də İsa Hüseynov-Muğanna (1928-2014) idi. Muğanna Azərbaycan nəsrinin elə bir məqamını bəlləyir ki, bu nöqtədə yalnız çat yeri, ayrılma məqamı görünür [7. s.17]. Milli düşüncəyə möhkəm tellərlə bağlanan İsa Hüseynov yaradıcılığında milli mənlik duyğularının ədəbiyyata gətirilməsinə üstünlük vermişdir. İsa Hüseynov istedadlı qələm ustası kimi klassik ənənəni böyük sənətkarlıqla əsərlərinə daşıya bilmişdir. Bu mənada "Saz" povesti (1971) xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əsər başdan sona qədər milli mənlik duyğuları, soykökə bağlılıq üzərində qurulmuşdur. Əsərdəki hadisələr fonunda İsa Hüseynovun folklora, xalq yaddaşına bələdliyi açıq-aydın duyulur.

Əsas mətn

Əsərdəki hadisələr dəmirçi İsfəndiyar kişi və onun ailəsinin ətrafında cərəyan edir. Əsərə ilk oxuduğumuzda "Kitabi-Dədə Qorqud" izlərinə rast gəlirik. İlk növbədə "Saz" xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərindən biridir və onun mətnə gətirilməsi milli şüur hadisəsi kimi verilmişdir. İkinci növbədə el ağsaqqalı-İsfəndiyar kişi obrazının yaradılması da milli şüurda, mənəvi dəyərlər sistemindəki qoruyuculuğun nümunəsidir. Belə ki, "Azərbaycan xalqının yaddaşında qəhrəmanın, pəhləvan olanın basılmazlığı vardır. "Milli düşüncənin hadisəsi olaraq basılmazlıq duyğusu burada yazıçı tərəfindən məqsədli olaraq mətnə gətirilir. Mövcud sistemin mənlik duyğularının sarsıdılmasına İsfəndiyar kişi etiraz səsini məhz məqsədli şəkildə qaldırır. Ayıb olsun, ayıb olsun mənim oğlanlarıma da, sizə də, ay camaat! Qoca dəmirçinin belə danışması əvvəlcə təəccüb doğursa da, sonra məlum oldu: pəhləvan basılmışdı. Özü də necə Pəhləvan. Bütün ölkədə ad-san qazanmış, bütün xalqın hörmət etdiyi, sevdiyi Rəşid pəhləvan!" [1. s.18]. Mənəvi dəyərlər sistemində, xalq yaddaşındakı mövcu qoruyuculuq sistemi burada İsfəndiyar kişi obrazı ilə oxucuya çatdırılır.

Əsərdə yazıçı qoca dəmirçi haqqında maraqlı məlumat verir: "Rəhmanla Bəhməndən iki şey qalmışdı: biri anbarla idarənin arasındakı meydançada bellərinə "kəmər kimi doladıqları" dəmir, biri də İsfəndiyar kişini nədənsə Rəhmandan fərqləndirib "sonbeşik-yurduma keşik" deyə-deyə əzizlədiyi Bəhmənin xəlvətdə "OdEvƏr, zahirdə Təvər saz adlanan, qucağa sığışmayan, şirmayılı sazı idi ki, əslində, İsfəndiyar kişinin özünündü; hələ əsrin əvvəlində qocalığa görə "Çürük" deyilən Çürük aşıqla, o vaxtkı balabançı, sonrakı aşıq Xıdır Abı, hər ikisinin istəkli şagirdi İsfəndiyar üçün bağlatmışdılar. Amma bədbəxtlikdən Çürüklə Abının bu gündə adını sirr kimi saxladıqları çox məşhur, varlı-hallı bir adam İsfəndiyara zəhər verib səsini batırmışdı, sonra da ölümlə hədələyib, qeyri-adi gur səsi "AlOsmana qalxan" (Türkiyədə dağ adıdır. İfadənin mənası səsi ƏlƏsmənə - Süleyman peyğəmbərə çatan deməkdir. – N.H) sazı əlindən almağa çalışmışdı. Elə o cavan vaxtlarından "ipək kimi yumuşaq" İsfəndiyar yalvarıb-yaxarıb, sazı xilas eyləyib, qalın bezə büküb mal damının harmasında gizlətmişdi ki, vaxtı çatanda Bəhmənə versin" [3. s.17]. Fikrimizcə, yazıçı aşığın səsinin batırılmağı hadisəsini yalnız şəxsi ədavət məsələsi kimi təsvir etmir. El aşığının səsinin batırılması əvvəlki rejimin "sovet ideologiyasının" milli düşüncənin, milli koloritin sındırılmasına xidmət etməsi məsələsinə işarə edir. Doğrudur, bu dövrdə mövcud olan ideoloji sistem şifahi xalq ədəbiyyatını aşağı təbəqənin sinfi mübarizə forması kimi gördüyündən "göstərilən istiqaməti əks etdirən folklor materiallarının toplanılıb nəşr olunmasına, həmin mövzub və motivlər əsasında bədii əsərlər yazılmasına rəğbətlə yanaşırdı. Buna görə də həmin dövrdə şair və yazıçıların kütləvi şəkildə folklor mövzu və obrazlarına müraciət etdiklərini, çeşidli janrlarda çoxsaylı əsərlər qələmə aldıqlarını görmək mümkündür" [6. s.15]. Lakin bu o demək deyil ki, həmin dövrdə şairlər, yazıçılar, ədəbiyyatşünaslar istənilən folklor örnəyi haqqda mövzuları, ideyaları öz əsərlərində əks etdirə bilərdilər. Ozan, aşıq panislamizm, pantürkizm, milliyətçilik kimi qəbul edilən folklor örnəklərindən biri hesab olunurdu. Şair və yazışılar bu obrazlara müraciət etdiyi zaman onları zahirən mövcud sovet ideologiyasına uyğunlaşdırırdılar. Bu mənada İsfəndiyar kişinin səsinin batırılması hadisəsi də həmin sitemin sadə xalq üzərindəki hegemonluğunun faciəvi nəticəsini yada salır.

Daha sonra oğulları əsgər gedən İsfəndiyar kişinin kiçik oğlu Bəhmənin səsini yuxuda - "Günlərin birində idarədən evə dönəndə qulağına təvər sazda "Divanı" gəlsə, bil ki, qayıtmışam baba", "Saz kökdən düşsə bil ki, mənim başımda qaranlıq var, baba" - eşitməsindən sonra otağın yuxarı divarından sazı asaraq "Tilsimləndi bu saz. Bəhmən gələnə qədər köynəkdən çıxmıyacaq" [3. s.19] deməsində də gizli hikmət vardır. İlk növbədə yazıçı sazı yalnız musiqi aləti kimi, İsfəndiyar kişini, Bəhməni, Çürük aşığı, Xızır Abını isə həvəskar aşıq və ya saz çalan obraz kimi təsvir etməmişdir. Saz milli mənəviyyatımızın əsas qaynağı olduğundan hər şeydən üstün tutan yazıçı onu evin yuxarı divarından asır. "Belə ki, qopuz və saza ruhlar dünyası ilə bağlı müqəddəs-sehirli alətlər kimi baxıldığından, islamiyyətin bütün zamanlarında həmin musiqi aləti evin-ocağın yuxarı başında yer almışdır" [5. s.10]. İstər əvvəlki, istərsə də sonrakı onilliklərdə də qələmə alınan bir çox əsərlərdə sazın, qopuzun qoruyucu gücə malik olması xüsusi vurğulanmışdır. Əsərin təkcə bu hissəsi İsa Hüseynovun milli əxlaq dəyərlərinə, tarixi yaddaşa nə qədər önəm verdiyini açıq-aydın göstərməyə kifayət edir.

Nəticə

Fikirlərimizin yekunu kimi yorulmaz qələm ustası İsa Hüseynovun – Muğannanın yaradıcılığında "Saz" povesti epos ənənəsindən gələn klassik sənət nümunəsi olaraq özündə milli kimlik, mənlik duyğularını ehtiva edir. Əsərin faciəvi sonluqla bitməsinə baxmayaraq yazıçı milli dəyər, xəlqi kolorit örnəklərini yüksək səviyyədə oxucuların təqdiminə vermişdir. Yaratdığı obrazlarla, folklordan gələn bədiilik faktlarının əsərdə işlədilməsiylə o, milli epik ənənə müstəvisində yeni sənətkarlıq nümayiş etdirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədova İ. İsa Hüseynovun (Muğannanın) nəsrində milli koloritin inikası problemi. Dissertasiya. Bakı. 2016.
2. İsayev N. XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi və folklor. Bakı: Uğur. 2008, 160 s.
3. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, I cild. Bakı: Avrasiya Pres. 2009, 421 s.
4. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah,1996, 712s.
5. Qasımlı M. "Ozan-aşıq sənəti və ədəbiyyatı. Bakı, 2023.
6. Vəliyev V. Azərbaycan sovet poemalarında əfsanəmövzusu. Bakı: ADPU nəşri, 1969, 157 s.
7. Yusifli C. Qeyri-müəyyənliyi ifadə edən yazıçı. Kaspi. 2017. 11-13 fevral. S.17

Тюркан Сурхай ИБАДОВА
Бакинский славянский университет
E-mail: turkangulamli27@gmail.com

ГЕНДЕРНЫЕ КОННОТАЦИИ В ПАРЕМИОЛОГИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Summary

Proverbs and sayings are an excellent example of cultural stereotypes in which people's experience and self-awareness are recorded. When considering Russian paremiology in the gender aspect, it is impossible not to notice an important component: along with the existence of androcentricity, that is, such a picture of the world that implies the paramount importance of the masculine principle, there is also a feminine worldview in Russian proverbs and sayings.

Key words: paroemias, proverbs and sayings, phraseological units, culture

Введени

Как известно, пословицы и поговороки (паремии) изучает лингвистическая наука паремиология (от греч. *paroimia* –пословица) [2]. Г.Л.Пермяков называет паремию народным изречением, выраженным предложением (например, пословицы, поговорки, приметы) [6].

В узком значении паремиями считаются только пословицы и поговорки, которые выполняют функцию нравоучения и претендуют на статус представителей народной мудрости [1].

В паремиологии изучают также влияние гендера на лингвистику, на языковую систему языка через пословицы и поговорки, а также фразеологизмы.

Пословицы и поговорки, включающие гендерный аспект, охватывают нужный и важный пласт паремиологического фонда любого языка мира,может и в незначительной степени. Данный фонд считается актуальным предметом изучения в лингвистике и лингвокультуре. Пословицы и поговорки изучают человека как центр познания, что является значительным пластом в современной лингвистике. Лингвисты, изучая различные языковые явления, опираются на принцип антропоцентризма (человека как центра познания). Как отмечает А.Г.Фомин: «психолингвистическая категория представляет собой многокомпонентную структуру, модель социальных отношений, созданную основными институтами общества и построенную самими индивидами в соответствии с их гендерной идентификацией, которая находится в языке и речи» [7, с.84].

А.М. Червонный в своем исследовании определяет разные семантические отношения, на основе которых лежит внутренняя форма фразеологизмов, среди которых выделяется «половая принадлежность – уровень интеллекта» [9, с.197].

В анализах и исследованиях пословиц с гендерными стереотипами лингвистами прослеживается , что они содержат общие образы мужчин и женщин. Паремии с компонентом "мужчина", в основном, не содержат конкретного указания на пол личности и относятся к человеку в общем. Положительными мужскими чертами в паремиологии русского языка в основном является храбрость, честность, добропорядочность, надежность, а отрицательными свойствами называют, в основном, именно общечеловеческие негативные качества, а не только мужские.

Пословицы и поговорки являются хорошим примером культурных стереотипов, в которых фиксируется народный опыт и самосознание. В русской паремиологии в гендерном аспекте невозможно не заметить важную составляющую: наряду с существованием андроцентричности, то есть такой картины мира, которая предполагает значение мужского начала, в русских пословицах и поговорках присутствует и женское мировоззрение. Следовательно, можно отметить, что русская паремиология женщину, несмотря на огромное количество угнетающих и порабощающих факторов, рассматривает право голоса, свободу[13, с.2].

Исходя из различных лингвистических исследований, в количественном соотношении в русской паремиологии фиксируется мужское торжество. Эта картина очевидна в пословицах и поговорках, в которых заметна мужская власть. *Мужская картина мира* наполнена властью над женщиной*(«жена не стекло – можно побить»),есть* осознание важности своей личности, *(«муж пашет, а жена пляшет»)*, а также женщину представляют как получеловека *(«курица не птица, баба не человек»).*

Явными примерами, показывающими вмешательства мужчин в мир женщин являются «псевдоженские» поговорки, которые являются имитацией женской речи, а на самом деле отражают гендерные стереотипы: *«продай, муж, лошадь да корову, но купи жене обнову».*

Поговорки, содержащие отрицательные качества женщин, известны нам с детства:

«волос длинный, а ум короткий», «бабий язык — помело», «злая жена сведет с ума» и так далее.

Исследования выявляют, что положительные качества женщин связаны в русском лингвокультурологическом сознании только с культурным концептом *«женщина — мать»* [9, с.12].Пословицы и поговорки, ассоциирующие мать, в основном, содержат тематикутяжелого труда, теплой заботы:

«нет лучшего друга, чем родная матушка», «от солнышка тепло, от матушки добро».

Следовательно, несмотря на доминирование мужчины в общей картине паремиологии мира, в русской культуре прослеживается женское влияние, а гендерные роли, отведенные женщине, не всегда обладают негативными чертами.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алефиренко Н.Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: монография. М.: Изд-во «Элпис», 2008. 271 с.

2. Артемова А.В. Эмотивно-оценочная объективация концепта «женщина» в семантике фразеологических единиц (на материале английской и русской фразеологии): дисс. … канд. филол. наук. Пятигорск, 2000. 177 с.

3. Брандт Г.А. Природа женщин как проблема: Концепция феминизма // Общественные науки и современность. 1998. № 2. С. 167-189.

4. Даль В.И. Пословицы русского народа [Электронный ресурс]. URL: http://dic.academic.ru/contents.nsf/dahl_proverbs (дата обращения 8.04.2014).

5. Душенко К.В. Большая книга афоризмов. М: ЗАО Издательство ЭКСМО-Пресс. 2001. 1056с.

6. Кирилина А.В. Гендерные стереотипы по данным языка // Гендер: лингвистические аспекты. М.: Институт социологии РАН. 1999. 180 с. С. 105- 162.

Könül Zaur ŞIXƏLİYEVA
ADPU
E-mail: konul.eliyeva.17@mail.ru

UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA MÜƏLLİM, TƏRBİYƏÇİ VƏ VALİDEYNLƏRİN ROLU

Summary

The fact that a person has speech culture is the main proof of his cultural maturity. For this reason, starting speech development from an early age is one of the main goals set by both the education system and every family today. In modern times, the development of science and technology and the demands of the changing world make speech development necessary. The basis of this process is laid in the family, and preschools, schools, higher education institutions, every conference, event, meeting, competition - in other words, every field we participate in requires us to have a perfect speech.

Key words: Speech, thinking, child.

Giriş

Nitqin insan həyatındakı rolu çox kiçik yaşlarından başlayır. 6-7 aylıq bir uşaq yaşlılarla emosional ünsiyyətdə olur və bu proses davam edərək sonrakı dövrlərdə də onun ətraf aləmlə münasibətində xüsusi rol oynayır. Müasir dövrün tələbi olan mükəmməl nitq üçün onun düzgünlüyü, dəqiqliyi, təmizliyi, aydınlığı, məntiqi ardıcıllığı, gözəlliyi, zənginliyi, sadəliyi, yığcamlığı, ifadəliliyi kimi normalara əməl olunmalıdır. Əlbəttə, burada ən mühüm məqam nitqin bu tələblərini erkən yaşlardan uşaqlara aşılamaqdır. Ümumiyyətlə, nitqin inkişafı dedikdə, anadan olandan uşağın müxtəlif səsləri tələffüz etməsi, nisbətən sonra yaşlıların nitqini qavraması, öz fikirlərini ifadə etməyə başlaması, qırıq-qırıq sözlərdən istifadə etməsi, hətta 2 yaşlı uşaqların artıq sadə cümlələr qurması, məktəbəqədər yaş dövründə ətraf aləmlə, yoldaşları ilə münasibəti nəzərdə tutulur.

Uşaq inkişaf etdikcə onun sinir sistemi də inkişaf edir, təfəkkürü formalaşır, nitqi daha aydın və səlis olur. Nisbətən böyük yaşlı uşaqlar ana dilinin zəngin lüğət tərkibindən istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda dilin qrammatik normalarına əsaslanan bir nitqə malik olurlar. Uşaqlarda yaradıcı təxəyyül inkişaf edir, onlar öyrənməyə, axtarışlar etməyə cəhd edirlər. Bu yaşda uşaqların çoxlu suallar verməsi

də bununla əlaqəlidir. Sözsüz ki, uşaq nitqinin kortəbii inkişafına ümid bəsləmək olmaz. Hər bir uşağın nitqinin ədəbi dilin normalarına uyğun inkişafını təmin etmək lazımdır ki, onların düzgün tələffüz qaydalarına əsaslanan ünsiyyət prosesi inkişaf etsin. Düzgün nitq inkişafı şəxsiyyətin formalaşmasının da əsas amilidir. Bu prosesdə müəllim və tərbiyəçilərin üzərinə olduqca böyük məsuliyyət düşür. Onlar uşaq şəxsiyyətinin, əsasən də, onların nitqinin inkişafına istiqamətlənən tədbirlər həyata keçirməlidirlər.

Şagird şəxsiyyətinin inkişafı üçün nitq bacarıqlarının, kommunikativ bacarıqların, sosial mühitdə ünsiyyətin rolu olduqca böyükdür. Nitq bacarıqlarına nail olmaq şagirdin sosial davranışını daha da yaxşılaşdırır. Nitqin inkişafı ilə yanaşı, şagirddə dinləmə və şagird sözləri düzgün tələffüz etməklə üzdənoxuma vərdişlərini inkişaf etdirir, söz ehtiyatı sinifdən-sinfə keçdikcə zənginləşir, öz fikirlərini dəqiq, ardıcıl, rabitəli, səlis şəkildə ifadə etməyi bacarır**.** Nitqimiz kiçik yaşlardan formalaşmağa başlayır və məktəb dövründə daha da inkişaf edir. Şagirdlər hələ məktəbə gəlməmişdən müəyyən nitq vərdişlərinə yiyələnmiş olurlar. Onlar bu vərdişlərə valideynlərinin və ətraf mühitdəkilərin nitqini yamsılamaq və təkrarlamaqla yiyələnirlər. Təhsil müəssisələrində nitqin inkişafı üçün xüsusi olaraq oxu dərsləri tədris olunur. Oxu dərsləri şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir, onların söz ehtiyatlarını zənginləşdirir və fikrə münasibət bildirmək qabiliyyətini formalaşdırır. Bu dərs vasitəsilə şagirdlər ilk öncə hərflərdən hecalar, hecalardan sözlər tərtib edərək ilkin oxu vərdişlərini formalaşdırırlar. Ibtidai siniflərdə oxu dərsləri onların yaş xüsusiyyəti nəzərə alınaraq kiçik həcmli nağıllar, sadə süjetli bədii əsərlərdən ibarət olur. Ibtidai siniflərdə oxu dərslərinin təşkil olunması ilə təkcə şagirdlərin nitqi inkişaf etmir, həm də mətn əsasında təsvirlər və suallar verilərək onlarda məntiqi təfəkkürü və hadislərə münasibət bildirmək bacarığını inkişaf etdirirlər. Məktəbyaşlı uşaqların fəaliyyəti və nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, öz başına buraxılmış uşağın inkişafı ilə məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə alan uşağın inkişafında fərq var. Buna baxmayaraq, məktəbəqədər müəssisələrdə və sonrakı pillələrdə uşaqlar nitq bacarıqlarına yiyələnsələrdə, onların tam nitq mədəniyyətinə yiyələndiyini deyə bilmərik. Nitq mədəniyyəti nitqin düzgünlüyünü, təmizliyini, ədəbi dilin normalarına uyğun tələffüzünü, sözlərin dəqiq və yerində işlədilməsini tələb edir. Bu baxımdan ibtidai sinif müəllimləri şagirdlərin nitqi üzərində aparılan müşahidələrə əsasən onların düzgün nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinə çalışmalıdırlar.

Əsas mətn

Məktəblilərin şifahi nitqinin inkişafı problemi getdikcə daha çox ictimai əhəmiyyət qazanır, çünki nitq insanın mənəvi mədəniyyətinin inandırıcı göstəricisidir. Ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, mədəniyyət və təhsilin humanistləşdirilməsi proseslərinin dərinləşməsi, mənəviyyatın dirçəlişi, Azərbaycan mədəniyyətinin mənşəyinə və ənənələrinə qayıtmaq, doğmatik və birtərəfli qiymətləndirmələrdən qurtulma sənət fenomenləri insanlar arasındakı ünsiyyət tərzini dəyişdirir, mövzunu genişləndirmək, şifahi nitq zənginliyindən daha mükəmməl istifadə, həmsöhbət şəxsiyyətinə diqqət yönəldir. Məktəb həm də şagirdin şəxsiyyətinə, onun mənəvi inkişafına, mədəniyyətinə, düşüncə tərzi və danışıq tərzinə, yaratma qabiliyyətinə diqqəti artırır. Cəmiyyət bu sözü bilən, inanclarını, baxışlarını müdafiə edən, müzakirə etməyi bacaran, insanlararası ünsiyyət prosesində yaradıcılıqla məşğul olan insanlara ehtiyac duyur.

Ümumiyyətlə, məktəblilər üçün yazılı nitq şifahi nitqə nisbətən çətin və uzun sürən prosesdir. Şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində orfoqrafiya, durğu işarələri və qrammatik qaydaları öyrənməklə sözü, ifadəni məqamında işlətmək, cümlə qurmaq və üslubiyyat üzrə bacarıqlara yiyələnirlər. Bunula belə, yazılı nitq mədəniyyəti məktəblilərdən həm də həyati müşahidə, dərin bilik, güclü mütaliə vərdişləri tələb edir. Məktəblilərin yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işlər rəngarəngdir. Bu rəngarənglik aşağıda verilən amillərdən asılıdır:

1) Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərindən;

2) Onların ədəbi və nitq inkişaflarının səviyyəsindən;

3)Məktəblilərlə nitq sahəsində aparılan işin bazası əsasında bədii əsərlərin növü və janrından və s. müəllim tərəfindən qavrama və ünsiyyətlə bağlı məsələlərin qoyuluşundan.

Şagirdlərin yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsinin ən əsas yollarından biri inşa yazılardır. "İnşa" sözü qurmaq, yaratmaq mənasında işlənir. Bu yazı növündə məktəblilərin təfəkkürü, nitq bacarıqları, ədəbi inkişaf səviyyəsi daha qabarıq şəkildə meydana çıxır. Şagird inşa yazı növündə ədəbi əsər, mövzu, problem barədə təəssüratından, düşüncələrindən, şəxsi həyat təcrübəsindən, müşahidələrindən söz açır. [1]

Müəllim yalnız 45 dəqiqəlik dərs müddətində deyil, dərsdənkənar məşğələlərdə də şagirdlərin nitqinin inkişafına çalışmalıdır. Bunun üçün ekskursiyalar təşkil edilməli, sinifdənxaric ədəbiyyat nümunələri oxudulmalıdır. Bu gün tədris ocağı adlandırdığımız məktəblərdə müəllim şagirdlərə elə sərbəstlik verməlidir ki, onlar gələcəkdə öz fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkməsinlər. Artıq neçə ildir ki, kurikulum sisteminə keçməklə yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Təlim texnologiyaları kurikulumun əsas istiqaməti olan şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm strateji bir xəttdir. Müəllim təlim texnologiyalarından istifadə edərkən onların dərsə uuğunluq dərəcəsini də yoxlamalıdır. Hazırda "Beyin həmləsi", "Söz assosiasiyaları", "Auksion" və s. kimi oyun növləri dərslərdə şagirdlərin nitqinin formalaşmasında kömək edir. Bildiyimiz kimi pedaqoji ünsiyyət məktəbdə müəllimlərin şagirdlərə keçib öyrətdiyi peşə ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət şagirdlərdə hərtərəfli inkişaf etdirilməlidir. Pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyi onun motivlərindən çox asılıdır. Motiv düzgün olarsa, o pedaqoji ünsiyyətin də gedişini şərtləndirə bilər. Hər bir konkret şəxsiyyət kimi müəllimin də ünsiyyətinin təşkili, priyom və metodları özünü cəmləşdirir. Müəllim də dərslərində bu üsul və priyomlardan yerində istifadə etməlidir.

Nəticə

Nitqin inkişafına nail olmaq üçün oxu təlimini müəllim yalnız Azərbaycan dili dərslərində deyil, digər fənlərin tədrisində, ev tapşırıqlarında da ona xüsusi əhəmiyyət verməlidir. Sinifdənxaric oxu üzrə verilən materiallar oxu təliminin əsasını təşkil edir. Şagirdlərin məktəbdə oxu dərsləri vasitəsi ilə əldə etdikləri məlumatlar sinifdənxaric oxunun köməyi ilə daha da dolğunlaşır, tamamlanır. Oxu dərsləri şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda oxuya, mütaliəyə meyli gücləndirir. Oxu dərslərinin nəticəsi olaraq şagird öz fikrini sadə şəkildə ifadə edə bilmək, oxuduğu materialı mənimsəyərək nəql edə bilmək və mətni real hadisələrlə əlaqələndirə bilmək bacarığını formalaşdırır. Oxu təlimi yalnız şagirdin nitqini inkişaf etdirmir üçün deyil, həmçinin onların təfəkkürünün inkişafı üçün də zəruridir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri dərs zamanı şagirdləri müzakirədə fəal iştirak etməyə, problemlə bağlı mühakimə yürütməyə, nümunələr gətirməklə hökmlərini əsaslandırmağa, bu və ya digər fikri müdafiə etməyə, müxalif fikrə təmkinli münasibət bildirməyə sövq edən emosional, təbii, sərbəst nitq mühiti yaratmağa çalışmalıdırlar. Şifahi nitqlə bağlı əsas məsələlərdən biri də şagirdlərə düzgün tələffüz bacarıqlarının aşılanmasıdır. Bunun üçün məktəbdə vahid nitq rejiminə riayət edilməli, bütün dərslərdə nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi, ifadəliliyi tələbləri, fonetik, leksik, qrammatik normalar gözlənilməlidir. [2]

Nəticə olaraq, şifahi və yazılı nitqə yiyələnmiş hər bir məktəbli öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcıllıqla çatdıra bilir, nitqində yerinə düşən sözlərdən istifadə edir, bu sözləri əlaqələndirir,müxtəlif məlumatlara münasibət bildirir və nəticə çıxarır. Şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində mətnlərin, ədəbiyyat dərslərində ədəbi əsərlərin məzmun və ideyası ilə bağlı əsaslandırılmış rəy söyləyir, nitqdə obrazlı ifadələrdən bəhrələnir, müxtəlif mövzulara aid müzakirələrdə təqdimatlarla çıxış edir, ədəbi nailiyyətlərə münasibət bildirə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədov B.A. Dərsliklərimizin dili haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2003, №2, s.18-21
2. Kərimov Y. Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" məcmuəsi, 1999, №3

Kübra Sabir VƏLİYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

"ŞƏRHU RADİ ALƏL-KAFİYƏ Fİ İLMİN-NƏHV VAL- İRAB" ƏSƏRİNDƏ "HAL ZƏRFLİYİ" MÖVZUSU

Summary
In the article, the views of Ibn al-Hajib and Radiyuddin al-Astarabadi in "Sharhu Radi alal-Kafiyah fi ilmin-nahv wal-irab" about "the adverb of manner" were studied in a comparative form. The work of the prominent linguist Radiyyuddin Al-Astarabadi "Sharhu Radi alal-Kafiyah fi ilmin-nahv wal-irab" is of particular importance in Arabic linguistics as a work dedicated to nahv science.An in-depth research of the work" Sharhu Radi alal-Kafiyah fi ilmin-nahv wal-irab " is one of the important issues for Azerbaijani Arabic Studies.
Key words: comment, Arabic, Razi Astarabadi, the adverb of manner.

Giriş

"Şərhul-kafiyə" əsərinin əlyazma və çap nüsxəsi İstanbul, Berlin, Qahirə, Tehran və s. dünya kitabxanaları ilə yanaşı Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondunda D-44/264 şifrəsi altında qorunub saxlanılan dəyərli əsərlərdən biridir. Əsərin müəllifi "Nəcmul-əimmə" ("imamların ulduzu") ləqəbi ilə tanınan Şeyx Radiyyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadidir. O, ərəb dili qrammatikasının sərf, nəhv və bəlağət elmlərinə dair məşhur əsərlərin müəllifidir.

"Sözlər sonlarının dəyişməsinə, fleksiya əlamətləri qəbul etməsinə görə 4 qrupa bölünür: 1) mərfuat (adlıq halda olanlar); 2) mənsubat (təsirlik halda olanlar, idarə edilənlər); 3) məcruat (yiyəlik halda olanlar); 4) məczum (qısa şəkildə olan - muzare) " [3].

Bəsrə qrammatika məktəbinin nəzəri-metodoloji əsaslarını şərh edən professor Vasim Məmmədəliyev mənsubatın da öz növbəsində 8 söz qrupuna bölündüyünü qeyd edir: "məful (məfulun, məfulun bihi, məfulun məahu, məfulun fihi), hal, təmyiz, istisna, "innə" tipli sözlərin isimləri, "leysə" mənasında işlədilən "ma" və "la", "latə" və "in"in xəbəri, "lən", "ən" tipli sözlərdən sonra arzu şəklində işlədilən muzare"" [3].

Məhəmməd Mühyiddin Əbdülhəmid mənsubatı 15 başlıq altında izah edir:

المنصوبات خمسة عشر، هي: 1– المفعول به، و2– المصدرُ، و3 – ظرف الزمان و ظرف المكان، و4–الحال، و5– التمييز، و6– المستثنى، و7– اسم "لا"، و8– المنادَى، و9– المفعول من أجله، و10– المفعول معه، و11–خبر ("كان" وأخواتها)، و إسم ("إنَّ" و أخواتها)، والتابع للمنصوب، و هي أربعة أشياء: 12–النَّعْتُ، و13–العَطفُ، و14–التوكيدُ، و15–البَدلُ "Mənsubatın sayı on beşdir və onlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1–vasitəsiz tamamlıq; 2–məsdər; 3–yer və zaman zərfi; 4–tərzi-hərəkət və hal-vəziyyət zərfliyi; 5–təmyiz; 6–istisna; 7–"la" ədatının ismi; 8–xitab; 9–kauzativ tamamlıq; 10–birgəlik tamamlığı; 11– ("kənə" və bənzərlərinin) xəbəri, ("innə" və bənzərlərinin) ismi; dörd predmeti əhatə edən təsirlik hal əlavələri; 12–atributiv əlavə; 13–birləşdirici əlavə; 14–təkid; 15–əvəzedici əlavə" [1].

Mənsubat (təsirlik halda olanlar, idarə edilənlər), həmçinin "hal zərfliyi" mövzusu İbn əl-Hacib və Radiyyuddin əl-Astarabadinin əsərlərində geniş anlamda şərh olunmaqdadır. Radiyyuddin əl-Astarabadi "Şərhul-Kafiyə" əsərində nəhv mövzularını təhlil edərkən ilk öncə İbn əl-Hacibin yazdığı qrammatik qaydaları xatırlatmış və sonra isə öz fikirlərini qeyd edərək mövzunu şərh etmişdir. Əsərdə yeni qrammatik mövzu izah edilməzdən əvvəl səhifənin əvvəlində onun adı verilmişdir.

Əsas mətn

"Şərhul-kafiyə" əsərində "hal zərfliyi" mövzusu (مبحث الحال):

قوله: الحال ما يبيّن هيئة الفاعل أو المفعول به لفظا أو معنًى، نحو، ضربت زيدًا قائما، و زيد في الدار قائما، و هذا زيدٌ قائما.

İbn əl-Hacibin sözü: "Hal, ləfzən (aşkar ifadə edilən) və ya mənən (nəzərdə tutulan məna) failin və ya məfulun bihinin vəziyyətini izah edən isimə deyilir" [2]. Məsələn, ضربت زيدًا قائما – Zeydi ayaq üstə

döydüm, زيد في الدار قائما – Zeyd ayaq üstü vəziyyətdə evdədir, هذا زيدٌ قائما – bu ayaq üstdə duran Zeyddir kimi.

"Ərəb dilində tamamlığın əsas əlaməti təsirlik hal olduğu üçün cümlənin təsirlik halda olan başqa ikinci dərəcəli üzvləri, o cümlədən hal, təmyiz və istisna da formal cəhətdən tamamlığa oxşar sözlər adlandırılır" [3].

Əl-Astarabadi bu tərifi öz fikirləri ilə zənginləşdirərək halın fail və məfulnan birgə işləndiyini fərqli misallarla vurğulayır: failnən işlənərkən كجاء زيد راكبا –"Zeyd minərək qayıdır", məfulnan işlənərkən isə ضربت زيدًا مجردًا عن ثيابه – "Zeydi sadəcə köynəyindən vurdum" kimi.

Zərf mənalı sözlərə ərəb qrammatikləri həmçinin "hal zərfliyini" də (ألْحَالُ) aid edirlər. Bu sözlər qeyri-müəyyənlik şəraitində olub təsirlik hal (adverbial) vasitəsilə idarə olunur. "Hal zərfliyi müəyyənlik şəraitində olan subyekt və ya hərəkətin obyektindən sonra gələrək onlarla cins və kəmiyyətə uzlaşır və onların halını (vəziyyətini) hadisənin baş verdiyi zamana uyğun xarakterizə edir" [4]. Hal zərfliyini ifadə etmək üçün ismi-fail, ismi-məful və yalançı feili sifətlərdən (öz leksik mənalarına görə ismi-faillərə yaxın olub feildən düzələn sifətlər) istifadə edilir. Məsələn, خَرَجَ من الغرفة غاضِبًا – otaqdan qəzəblə çıxdı.

"Nəhvçilərin əksəriyyəti halın muştaq (törənmiş) olması vacibliyini müdafiə etmişlər. Hətta camid (törənməmiş) bir ismin hal olması vəziyyətində belə bunu muştaq bir kəlməyə təfsir etmək üçün səy göstərmişlər" [5]. Səbəbləri isə halın məna etibarilə sifət olması, sifətin də ya muştaq və ya muştaq mənasında bir kəlmə olması vacibliyindən irəli gəlməkdədir. Buna görə bu qaydanı müdafiə edən alimlərə görə يَا قَوْمِ هَذِهِ نَاقَةُ اللهِ لكم آيَةً – "Ey qövmüm! Allahın bu dişi dəvəsi sizin üçün bir möcüzədir." ayəsində adı çəkilən آيَةً kəlməsi دَالَّةً şəklində təfsir olunmalıdır.

İbn əl-Hacib belə bir göstərişə gərək olmadığını göstərərək haldan məqsədin halın izah olunması olduğunu söyləmişdir. Buna görə də bu faydanı təmin edən hər kəlmənin hal olabiləcəyini müdafiə etmişdir.

"Əl-Astarabadi muştaq halın daha geniş yayılmış bir istifadəyə sahib olduğunu ifadə etməklə bərabər İbn əl-Hacibin görüşünün də doğru olduğunu söyləmişdir" [5].

Əl-Astarabadi ما ədatı ilə inkarlıq olaraq gələn mazi formasındakı hal cümləsinə قَدْ ədatının əlavə olunacağına zəif də olsa icazə vermişdir. جَائَنِي زَيْدٌ وَ مَا قَدْ خَرَجَ أَبُوهُ – "Atası hələ getməmiş Zeyd yanıma gəldi" cümləsində olduğu kimi.

Əl-Astarabadi bu yanaşmanı iki aspektdən tənqid etmişdir: 1) Bu mövzuda nə səmaidə (eşidilməklə bilinən, müəyyən bir qaydaya tabe olmayan, qaydasız), nə də qiyasidə (müəyyən bir qaydaya tabe olan, qaydalı) hər hansı bir nümunə mövcud deyil. 2) قد ədatı bir şeyin baş verdiyinə əmin olmaq üçün istifadə olunur. Halbuki ما inkar etmək üçündür.

"İbn Malik muştaq (törənmiş) olmayan qiyasi halları təhlil edərkən "kamillikləri nəzərdə tutulan isimdən sonra gələn məsdər"i də sadalamışdır" [5]. Bu mövzuya أنتَ الرَّجُلُ عِلْمًا cümləsini nümunə verən İbn Malik bunu أنتَ الكاملُ فِي الرُّجُولِيَّةِ عَالِمًا şəklində təfsir etmişdir. Buna qarşı əl-Astarabadi, sözügedən məsdərin məna baxımından fail olduğuna işarə edərək onun hal deyil, təmyiz olduğunu iddia etmişdir. Qeyd olunan أنتَ الكاملُ عَالِمًا cümləsinin əl-Astarabadiyə görə mənası أنتَ الكاملُ عِلْمُهُ şəklindədir. Əl-Astarabadi fikirini gücləndirmək məqsədi ilə əlavə olaraq هو سِيبَوَيْهِ نَحْوَا، هو قَارُونُ كَنْزًا kimi misallar da vermişdir.

Nəticə

Məşhur qrammatik alim Radiyyuddin əl-Astarabadi "Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab" ("Razinin "kafiyə"yə sintaktik baxımdan şərhi") adlı əsərində yuxarıda qeyd olunan "hal zərfliyi" ilə bağlı nəhv mövzusunu geniş və əhatəli formada izah etmişdir. Əl-Astarabadi bu mövzunu şərh etməzdən əvvəl "əl-Kafiyə"də deyilən qaydaları əvvəlcə zikr etmiş, sonra isə İbn əl-Hacibin söylədiyi cümlələrin hər kəlməsinin izahını vermişdir. O, şərh əsasında İbn əl-Hacibin söylədiyi qrammatik qaydaların bəzisini qəbul etmiş, bəzilərini isə rədd etmişdir.

Əl-Astarabadi "Şərhul-kafiyə"nin mənsubat bəhsində də İbn əl-Haciblə yanaşı bir neçə qrammatikin adını çəkərək onların da fikirlərini zikr etmişdir. Onların adını qeyd edərkən çox az miqdarda qaynaq

göstərmişdir. O, İbn əl-Hacibin və həmçinin özünün də söylədiyi tərifləri zikr etdikdən sonra, səbəblərini də aşkar formada izah etmişdir. Eyni zamanda hər hansı bir mövzuda kifayət qədər biliyə malik deyilsə, onu da açıq şəkildə bildirmişdir.

Dövrünün tanınmış dilçisi Radiyyuddin əl-Astarabadinin "Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab" əsəri ərəb dilçiliyində sintaksis bəhsinə dair yeni və orjinal mülahizələrdir. Bu mülahizələr sonrakı tədqiqatlar üçün möhkəm elmi zəmindir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov. İ.Ə. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bəlağət, Bakı, Bakı Çap Evi, 2011, 440 səh.
2. Əl-Astarabadi R. Şərhu Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab, AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu (Şifr: D-44/264), 1268 h.q, 94 səh.
3. Məmmədəliyev. V.M. Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərsliyi, Bakı, Maarif, 1985, 288 səh.
4. Məmmədova K.Ə., Əkbərova T.Ə. Ərəb dili, Bakı, Nurlar, 2018, 392 səh.
5. Yazquliyev A. Esterabadi ve Şerhul-kafiyesi işığında nahiv ilmindeki yeri, Bursa, 2005, 160s.

Jalə Aydın ORUCOVA
Qərb Kaspi Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan
E-mail: jorucova35@gmail.com

BAYRAM VƏ RƏSMİ GÜNLƏRDƏ XALÇALARDAN İSTİFADƏ

Summary

Studying our colorful, diverse and high-quality carpets, distinguished by their material and spiritual values in the world culture, which are woven by Azerbaijani women from ancient times to this day due to their knowledge, experience and practical habits, is one of the important issues facing the science of Azerbaijani Ethnography today. Multi-purpose carpets are also examples that are needed as decorations and gifts on festive and formal occasions.

Key words; Carpet, holiday, gift and hospitality etc

Giriş

Ulu öndərimiz, ümummilli lider Heydər Əliyev cənabları öz çıxış və nitqlərində daim milli-mənəvi dəyərlərimizə yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşmış, onların həqiqi elmi qiymətini vermişdir: "Milli ideologiyamızın əsas hissəsi bizim milli mənəvi dəyərlərimizdir. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşıbdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz" [1, s. 7].

Əsas mətn

Azərbaycan xalqının milli bayramları içərisində qədim və rəngarəng adətləri ilə fərqlənən Novruz bayramı hər il möhtəşəm şəkildə keçirilir. Müasir dövrdə bəzi adətlər icra edilməsədə bir çoxu sevilərək hələ də icra olunur.

Novruz bayramında qadınlar birinci təmizlik işi ilə məşğul olur. İlk olaraq evlərin, həyət-bacanın dərindən və hərtərəfli təmizləyirlər. Evin aynaları silinir və xalçalar dərindən təmizlənir. Hava şəraitində irəli gələrək xalçaların təmizlənməsi müxtəlif cür olur. Qarlı havada xalçalar qarla təmizlənir. Hətta nənələrimizin dediklərinə əsasən qarla xalçanı təmizləmək daha asandır və xalçanın rənginə və materialına ziyan vurmur. Xalçalar həm də ipdən asılaraq xalçaçırpan alətlə çırparaq təmizlənir. Ana-nənələrimizin göz nuru hesabına ərsəyə gələn milli xalça və xalça məmulatlarının qorumaq üçün təmiz həm də saxlanılması üçün diqqət yetirmək lazımdır. Bu barədə qeyd edə bilərik ki, xalçalar quru hava

şəraitində saxlanmalıdır. Xalçaşünaslar qeyd edirlər ki, xalçaları rütubətli otaqda saxlamaq qətiyyən olmaz. Çünki rütubət xalçaların ömrünü qısaldır.

Xalçalar təmizləndikdən sonra evləri bəzəməyə başlayırlar. Əvvəllər evlərimizdə yer süfrəsi salındığına görə xalçaların təmizliyinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Hal hazırda xalçaların təmizlənməsi müxtəlif yuyucu maddələrlə təmizlənir. Bundan başqa Novruz bayramında hazırlanan bayram xonçasına müxtəlif toxuma məmulatı salınaraq üzərinə Səməni, milli şirniyyatlar və noğullar qoyulur.

Azərbaycan xalqı qonaqpərvər xalqdır. Qonaqlıq azərbaycanlı üçün ayrıca həyata keçirilən mərasimdir. Qonaqlığın keçirilməsinin müxtəlif məqsədləri olur. 1684-cü ildə Azərbaycanda olmuş alman alimi Kempferin Binə kəndinin camaatı tərəfindən necə qarşılandığı barədə verdiyi məlumat maraq doğurur: “Axşam düşəndə biz Binə camaatının qonaqpərvərliyinin şahidi olduq. Onlar bizi karvansarayda gecələməyə qoymadılar. Kənddə əhali bizi çox mehribanlıqla qarşılayıb xalçalarla bəzədilmiş mənzilə apardılar. Biz içəri girən kimi kənd əhalisi salamlaşmaq üçün axışıb gəldilər. Gələnlər özləri ilə üzüm, alma, nar və başqa yeməli şeylər gətirirdilər. Gecədən xeyli keçənə qədər əhali bizimlə söhbət etdi, musiqi çaldılar, xorla mahnılar oxudular, kollektiv rəqs etdilər və s” [2, s.273].

Azərbaycan SSR zamanında da ad günü mərasimlərində rəhbər şəxslərə Azərbaycan xalçalarını hədiyyə vermək dəb idi. Stalinin 70 illik yubileyi ilə əlaqədar o vaxt ki, Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi möhtəşəm Azərbaycan xalçası toxunub hədiyyə etmək qərarına gəlirlər. Xalçanın toxunması ilə əlaqədar keçirilən iclasda xalçanın hazırlanması işi məşhur xalça ustalarına həvalə olunur ki, bunlar tanınmış xalçaçı-rəssam Lətif Kərimov, teatr rəssamı və ictimai xadim İsmayıl Axundov və qrafik rəssam, Stalin mükafatı laureatı Kazım Kazımzadə işə başlayırlar. 70 illik yubileylə əlaqədar olaraq xalçanın ölçüsü 70 kv. metr və 70 rəng çalarından istifadə olunaraq xalça hazırlanır. Səkkiz aya hazır edilən xalça çox möhtəşəm toxunur və Stalin tərəfindən çox bəyənilir. Ancaq təəsüf ki, hal-hazırda xalçanın harada saxlandığı bəlli deyil.

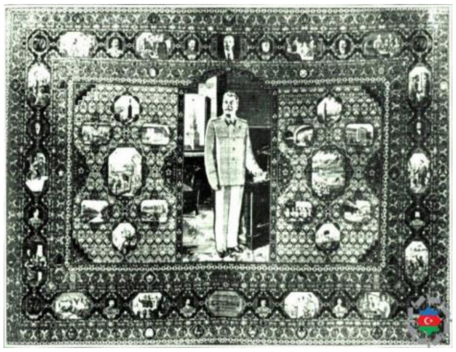

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında – xalçalarımız haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Dastanlarda Azərbaycan xalçaları haqqında məlumatların dərindən öyrənilməsi yazılı mənbələrin toplanması baxımdan mühümdür. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının bəzisində ayrı-ayrı gizlincələrlə rəmzi mahiyyət daşıyan bir başlanğıc olur ki, bu da “xalı” – “xalicə” üzərindən keçir, həm də boyun başlanğıcında özünəməxsus təsviri və vəziyyəti ilə göstərilir. Məsələn: Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunun ilk sətirləri, aşağıdakı cümlələrlə başlayır: “Bir gün Qam Qan oğlı xan Bayındır yerindən turmışdı. Şami günliği yer yüzünə dikdirmişdi. Ala sayvanı gög yüzinə aşamışdı. Bin yerdə ipək xalicəsi döşənmişdi” [3, s.5]. Dastanda qədimdən istifadə edilən xalçaların elementlərinin sirləri açıqlanaraq əslində Azərbaycan Xalça sənətinin qədimdən inkişafından xəbər verir.

Orta əsr Avropa səyyahlarının qeydlərində Azərbaycanın şəhərləri, abidələri kimi xalçaları haqqında bir çox məlumatlar vardır. Gözəl Təbrizdə hazırlanan unikal parçalar və xalçalar haqqında XIII əsrdə yaşamış tanınmış Marko Polonun səyyah qeydlərində məlumatlar vardır.

Dərbənd, Şamaxı, Naxçıvan və başqa orta əsr şəhərlərində olmuş fransız Rubruk buralarda xalçalar istehsal edildiyini yazmışdır. Yazılı mənbələrdə xalçalarla bağlı bizə gəlib çatan mənbələr və onların təsviri o cümlədən Azərbaycan torpaqlarına gələn səyyahların və səfirlərin qeydlərində ki, məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan xalçaları hər dövrdə möhtəşəmliyi və rəngarəngliyi ilə hamının diqqətini çəkib.

Azərbaycan Ağqoyunlular dövlətinin qurucusu Uzun Həsənin sarayında olan, gözəl xalçalar barədə məlumat verən səyyah venesiyalı Ambrozio Kontarini onların möhtəşəmliyi ilə əlaqədar məlumat vermişdir.

Alman imperatoru II Rudolfun elçisi Tektander Təbrizdə olarkən həm şəhərin təsvirini, həm də məscidlərə döşənən xalçaların gözəlliyindən bəhs etmişdir.

Orta əsrlər dövrü yazılı mənbələrində ki, materiallara əsasən deyə bilərik ki, əhalinin bütün təbəqələri müxtəlif xalçalardan və xalça məmulatlarından geniş istifadə etmişlər. XVI əsrdə Volqa-Xəzər yolu ilə Azərbaycana, o cümlədən, Şirvana ingilis tacirləri - İngiltərənin "Moskva şirkəti"nin agentləri gəlib çıxmışdılar.

A.Cenkinson Şirvan bəylərbəyliyində istifadə edilən gözəl xalçalar haqqında, alman A.Oleariy isə Azərbaycan kəndlilərin evlərinin səliqəsi və döşəmələrinə örtülən xalılar haqqında məlumat vermişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrdə də Azərbaycanda olmuş səyyahların, tarixçilərin, etnoqrafların əsərlərində əhalinin bütün təbəqələri tərəfindən işlədilən müxtəlif çeşidli və göz oxşayan xalçalar haqqında yazılı qaynaqlar var. Həmçinin yazılı mənbələri araşdırarkən orta əsrlər dövrü və sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan xalçalarının ixracat edildiyini qeyd edə bilərik. Azərbaycan gözəl xalçaları tək Şərq ölkələrinə deyil, həm də Avropa ölkələrinə də aparılırdı. Artıq XIV əsrdə Azərbaycan xalçaları kütləvi şəkildə Avropaya gedib çıxmağa başladı.

Məhəmməd şah Qaçara məxsus çadır

Məhəmməd şah Qaçara (1834-1848) məxsus çadır hal hazırda "The Cleveland Museum of Art" qorunur. Çadır qızılı ipək saplarla çox incə və nəfis bəzədilmişdir. Orta Şərqdə şah çadırları daha böyük nüfuz, sərvət və güc simvollarından idi. Hökmdarların minlərlə çadırı var idi. Bunlar rəsmi mərasimlər, səyahətlər və hərbi səfərlər üçün vacib olan sığınacaq, kölgəlik və müxtəlif funksiyalar üçün istifadə olunurdu. Ölçüsünə görə çadırlar qalalar qədər böyük ola bilərdi.

Nəticə

Tezisə yekun vuraraq onu qeyd edə bilərik ki, bayramların al-əlvan olmasında min bir əziyyətlə toxunan xalça və xalça məmulatlarının müəyyən qədər payı olmuş, həm rəsmi günlərdə və gündəlik evlərin, sarayların bəzədilməsində mühüm rol oynamışdır. Cənubi Qafqazda yerləşən Azərbaycan qadınlarının toxuduğu xalçalar regionun maddi mədəniyyətini rəngarəng etmə qabiliyyəti aşkara çıxarılmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.Vəliyev, F.İ. Azərbaycanın milli-mənəvi və maddi dəyərləri(məqalələr toplusu) –Bakı: Mütərcim, 2018.-352s.

2.Şirin Bünyadova. "Orta əsr Azərbaycan ailəsi". Bakı-2012, "Elm" nəşriyyatı, 384 s.

3.Məmmədhüseyn Hüseynov "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında - xalça sənətinin izləri və rəmzləri Üç nöqtə.-2016.-18 avqust-№ 145.-5s.

Seyidnisə Bəxtiyar LƏTİFLİ
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: seyidnise.letifli@mail.ru

CƏMŞİD ƏMİROVUN "BRİLYANT MƏSƏLƏSİ" POVESTİ DETEKTİV NƏSRİN BƏDİİ NÜMUNƏSİ KİMİ

Summary

Crime, punishment of the criminal, restoration of justice, in short, the roots of this motive extend to ancient times and are reflected in the religious beliefs and mythology of various peoples. All these

elements created conditions for the emergence of the detective genre in literature. The foundation of detective prose in Azerbaijani literature was laid by Jamshid Amirov. This direction in the creativity of the outstanding writer opened a new path in our literature. The article examines the features and principles of detective prose in the narrative "Diamond Case", which is one of the most read detective works written by the writer in 1962. Turning Jamshid Amirov's "Diamond Matter" into an object of detective prose analysis can be considered a novelty of the research.
Key words: Detektiv, nəsr, cinayətkar

Giriş

Bədii əsərlər həyat həqiqətlərindən qidalanıb hadisələrə təsir göstərərək insanın düşüncə tərzini dəyişməsinə səbəb olur. Yazıçılar hər hansı bir bədii nümunə ilə insan qəlbini, ruhunu yeni ideallar ilə işıqlandırır, həyata baxış bucağını dəyişir. Nəticə də həyatdan alınmış hadisə bədii təsvir və boyalarla yenidən həyata qayıdır. Çünki bu zaman sanki yazıçı oxucu ilə bir psixoloq kimi danışaraq mövcud olan ziddiyyətlərin fərqli yönlərini müzakirə edir. Ədəbi əsərlərin real hadisəyə təsir gücü bəzi hallarda o səviyyəyə çatır ki, insan düşüncəsini və həyati aktları idarə edə bilir, buna görə bədii əsərin dərin ədəbi-bədii, estetik qatlarına enməklə burada əks duran, ziddiyyət təşkil edən həyat hadisələrinin konyukturasını sərf-nəzər etmək, şüurun, altşüurun qneseoloji qatlarındakı ahəng və təzadların bədii əsərdə harmoniyasını araşdırmaq, həyatla bədii mətnin əlaqə keçidlərindəki fərqli və uyğun detallarını tapmaq bəzən estetik təxəyyülün imkanlarını müəyyən çərçivədən çıxarmağa kömək edir [4, 21]. Cinayət mövzusunun qədim dövrlərdən müasir zamana qədər mövcud olmasının səbəbi bu problemin insan həyatında qorxulu iz buraxmasıdır. Tarixdə cinayətin təcridən artması, zaman keçdikcə çoxalması və bu kimi hadisələr ədəbiyyata təsirsiz ötüşə bilməzdi. Cəmiyyətdə əxlaq kodeksinin formalaşması nəticəsində günahkarların cəzalandırması kimi məsələlər ön plana çıxdı. Hər bir kəs öz günahına görə məsuliyyət daşımalı idi. Məhz bu ünsürlərin yaranması nəticəsində ədəbiyyatda detektiv nəsr formalaşır. Dünya ədəbiyyatında detektiv nəsr geniş təcrübə qazanıb yayılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında da detektiv nəsrin təşəkkülü və formalaşmasını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, bu sahədə artıq detektiv nəsrin müxtəlif mövzu və məzmun sahələri yaranmışdır.

Əsas mətn

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan ədəbiyyatında detektiv nəsr formalaşmışdır. Görkəmli ədib Cəmşid Əmirovun bu istiqamətdə yazmış olduğu bədii əsərlər dövrünün mühüm hadisəsinə çevrilmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında öz üslubu, dəst-xətti, yaradıcılıq üslubu ilə seçilən alimdir. Cəmşid Əmirov 1958-ci ildə "Sahil əməliyyatı" povestini çap etdirməklə ədəbiyyatımızda detektiv nəsrin əsasını qoymuşdur. O, 1962-ci ildə "Brilyant məsələsi" povestini dərc etdirmişdir. Müəllif əsərdə həmin illərdə baş verən xüsusi cinayətkar qrupu tərəfindən törədilmiş silsilə cinayətləri təsvir etmiş və polis əməkdaşlarının bu cinayətlərin istintaq prosesində göstərdikləri hünəri, çevikliyi, şücaəti əks etdirmişdir. Əsər Əli Rəsulovun milis işçilərininə inam göstərməyən kupe yoldaşlarına əhvalatı ilə başlayır. Müəllif əsəri yazmaqda məqsədini ta əvvəldən qeyd edir və Bakı şəhər milis idarəsində baş verən cinayətlərin həll olunmasında polis işçilərinin rolunu cəmiyyətə çatdırır.

Görkəmli ingilis yazıçısı Gilbert Kit Çesterson 1925-ci ildə yazmış olduğu "Bir detektiv hekayə necə yazılmalıdır" adlı məqaləsində detektiv hekayənin yazmağın prinsiplərindən bəhs edərkən o qeyd edirdi ki, hər bir sirli hekayənin məqsədi qaranlıq deyil, işıqlı olmağındadır. Oxucu parlaqlığın içindən qara konturları seçməlidir. Cəmşid Əmirovun detektiv nəsrinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də verilən məlumatların tamlığındadır. Klassik detektiv nəsrin başlıca xüsusiyyətlərindən biri oxucuya verilən məlumatların əksiksiz və reallığa uyğun olmasıdır. Baş verən hadisələr düzgün nəticəyə aparan məntiqi quruluş əsasında cərəyan etməlidir. Detektiv yazar Brilyant məsələsi povestində də cinayətlərin istintaqının düzgün aparılması üçün bütün detalları incəliyinə qədər təsvir edir. İstintaq üçün hər xırda element yoxlanılır və oxucu polis əməkdaşları ilə birlikdə istintaq prosesinin iştirakçısına çevrilir.

Detektiv nəsr müəyyən struktura sahibdir və bu quruluş oxucuya detektiv əsərin planını yaratmağa şərait yaradır. Əsərin əvvəlində cinayət törədilir, ilk qurban görülür və oxucunun beyni 3 sual ətrafında məntiqi təhlillər yürütməyə başlayır: kim? kimi? niyə?. Kim sualı detektiv əsərin ən dinamik sualıdır çünki hər şey bu sualdan başlayır və bu sual ətrafında cərəyan edir. Hadisələr irəlilədikcə detektiv struktur, istintaq prosesi, həll yolu, sübut faktların təhlili istiqaməti üzrə cərəyan edir. Nəticə etibari ilə demək mümkündür ki, detektiv mövzuda qələmə alınmış bədii nümunələrdə hadisələr bu istiqamət üzrə cərəyan edir: müəmmalı bir cinayətin aşkar edilməsi, faktların məntiqi təhlil ilə izlənilməsi, ədalət və qanunsuzluq arasında toqquşma, ədalətin qələbəsi. Brilyant məsələsi povestində müəllif 3 əsas cinayət və onun ətrafında cərəyan edən hadisələrin fonunda baş verən kiçik cinayətləri təsvir edir: 1. Qəzet müxbiri Hüseyn Dadaşovun evinin qarət olunması; 2. Əziz İslamovun qətli; 3. Laləzar İsmayılovanın qətli. Detektiv əsərlərdə məntiqi bir zəncir mövcuddur. Əsərdə təsvir olunan süjet çoxluğu oxucunu çaşdırsa da əsər irəlikədikcə kələfin ucu cinayətkar qrupun başçısı Yədullaya çıxır. Bütün cinayətlər onun tərəfindən törədilir və miliş işçiləri səfərbər olunmuş formada istintaqı apararaq dəlilləri analiz edib cinayətkarları yaxalayırlar. Bu mövzuda yazılmış əsərlərin özünəməxsus xronotopu vardır. Cinayət keçmişdə işlənir, indiki zamanda bu izlər araşdırılır, keçmişlə əlaqələndirilir. Müəllif Yədulla obrazının bütün törətmiş olduğu cinayətləri kupedə əyləşən sərnişin tərəfindən nəql etdirir və əsərin sonunda məlum olur ki, hadisələri nəql edən mayor Rəsulov imiş və o, qatara Yədulla və Ağaəli Möhtacovu təqib edərək yaxalamaq üçün gəlmişdi.

George Grella "Formal detective Fiction" adlı tədqiqat işində detektivin daim elmi və məntiqin idealı izində olduğunu qeyd etmişdir [2, 90]. Cəmşid Əmirovun detektiv əsərlərinin mahiyyətində də elm və həm cinayətkar, həm də polis işçilərinin məntiqli şəkildə öz işlərini icrası zamanı biz bunun şahidi oluruq. Hadisələrin bir-biri ilə məntiqi şəkildə zəncirlənməsi, polis işçilərinin məntiqi fikirlər yürüdərək sübut və faktları təhlil etməsi deyilənlərə dəlalət verir. Əsərlərdə müxtəlif obrazlar detektiv rolunda çıxış edə bilər: hüquq-mühafizə orqanları, özəl detektivlər, qurbanın qohum və ya dostları və s. Bu xüsusiyyətinə görə detektivləri 3 qrupa bölmək olar: peşəkar, xüsusi və həvəskar detektiv. Peşəkar detektiv dedikdə hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən aparılan istintaq nəzərdə tutulur. Xüsusi detektiv üçün isə bu bir peşədir, polisə xidmət etmir. Həvəskar detektiv isə hər hansı gizli bir məsələyə yalnız şəxsi mənafeyi cəhətdən düşünərək araşdırma aparır və bu onun üçün hobbidir. Dünya ədəbiyyatı nümunələrinə diqqət yetirdikdə burada xüsusi detektiv obrazlarının şahidi oluruq. Məsələn Edqar Allan Ponun yaratmış olduğu detektiv Oqyust Düpen, Artur Konan Doylun Şerlok Holmsu, Uilyam Uilki Kollinzin Serjant Kaf obrazı və b. Cəmşid Əmirovun yaradıcılığında isə xüsusi detektiv obrazları deyil onların yerinə xüsusi milis işçiləri bu istiqamətdə işlər aparır. Əgər detektiv obraz təkbaşına cinayətin izlərini araşdırırsa, Cəmşid Əmirovun detektiv əsərlərində bu prosesə bütün milis işçiləri səfərbər olunur. Brilyant məsələsi povestində başda polkovnik İsayev olmaqla, kapitan Əli Rəsulov, ekspert Sərdar Əzimov və Səmayə Hacıyeva, müstəntiq Adilə Paşayeva və başqaları izlərin aşkara çıxarılmasında, cinayətkarların həbs olunmasında böyük səriştə göstərirlər. Cəmşid Əmirov milis işçilərinin gecə-gündüz demədən, təhlükədən qorxmadan özlərini işlərinə həsr etməsini xüsusi çalarla təsvir etmişdir. O, bu məsələyə şəffaflıqla yanaşmış polis adına yaraşmayan hərəkətlərə yol verən xəyanətkar polis işçisi Salman Niftəliyev kimi işçilərin cinayətkarlarla əlaqəsinin tez bir zamanda ortaya çıxararaq vəzifəsindən uzaqlaşdırılması kimi faktları da təsvir etmişdir. Bununla yanaşı əsərdə istintaq prosesinin həllində kömək olan drujinaçı obrazlar yer almışdır. Vətənpərvər ukraynalı qız Lyudmila Yesenko, bağ gözətçisi Mirzə Məlik, Çəkməsilə Əbdül və başqa surətlər polisin işinə yaxından kömək edir. Cəmşid Əmirov bir cinayətin tutulmasında hər kəsin səfərbər olması ideyasını irəli sürərərək sanki cəmiyyətdə baş verən ziddiyyətli və xoşagəlməz halların qarşısını almaq üçün bütün xalq ayıq-sayıq olmalı və cinayətkarlara qarşı birgə mübarizə aparmalıdır şüarını oxuculara çatdırırdı.

Cəmşid Əmirovun detektiv əsərlərinə məxsus xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də arqo və jarqonlardan istifadə edilməsidir. Jarqon- sosial dialekt olub, ümumxalq danışıq dilindən spesifik leksik və ifadə əlamətlərinə görə fərqlənir. Jarqonlar qaba ifadələrdir, qəhrəmanların dilini

səciyyələndirməkdən ötrü istifadə olunur [1, 89]. Arqo eyni ictimai zümrə və ya peşə adamlarının nitqidir. Xalq danışıq dili və jarqolardan fərqlənən arqonun başlıca xüsusiyyəti bu və ya digər sözün, ifadənin yalnız məhdud zümrə, yaxud peşə adamlarının başa düşdüyü şərti mənada işlədilməsindədir [1, 110]. Cəmşid Əmirov əsərlərində tipi dilindən danışdırır. Müəllifin Brilyant məsələsi povestində də bu cür söz və ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: barıq-alverçi, şestoy-milis işçisi, siçan-pul, məclis-qumar və s. Cinayətkar dəstənin öz aralarında xüsusi parollar ilə danışması da əsərdə təsvir olunan detallardandır. Yədullanın Rantikə göndərdiyi məktubda qeyd olunur: "İyun 9 Yuranın 2 yaşı tamam olur. Unutma. (İyun 9-u Xarkovda ol, iki min manat gətir)" [3, 96]. Yədulla ilə Həlimənin məktublaşması da buna misal göstərmək olar: "Hava sakitdir. Ancaq hələ dənizə çıxma. Fırtınadan qorxuram. (Heç bir hadisə baş verməyib, hələ üzə çıxma, polisdən qorxuram.) [3, 70].

Bədii əsərlərdə ləqəblərdən süjet xəttinə emosional çalar qatmaq, qəhrəmanları obrazlı və aydın təsvir etmək üçün istifadə edilir. "Brilyant məsələsi" povestində müəllif müxtəlif ləqəblərdən istifadə etmişdir. Bu ləqəblər böyük cinayətkar dəstəsinin üzvlərinə aiddir. Məhz bu ləqəblər vasitəsilə cinayətkarlar əsl kimliklərini gizlətməyə nail olurlar. Onlar öz aralarında danışarkən, bir-birilərinə şifrəli ismarıclar göndərərkən bu ləqəblərdən istifadə edirlər. Oğru ləqəbləri öz sahibinin tutduğu mövqeyi haqqında birbaşa məlumat verir. Məsələn: Tapança-Yədulla, Qızılbarmaq-Rantik, Zerkalo- Klara və s.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Cəmşid Əmirovun detektiv nəsrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır. Dünya ədəbiyyatı ilə müqayisədə bəzi oxşarlıqlar mövcud olsa da Azərbaycan detektiv nəsrinə məxsus cəhətlər "Brilyant məsələsi" povestində əks olunmuşdur. Povest polis detektivi mövzusunda qələmə alınmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cilddə, I cild. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş redaksiyası. 1980, 592 s.
2. Chesterton, G. K. "How to write a Detective Story." The Chesterton Review 10.2 (1984): 111-118.
3. Əmirov C. Brilyant məsələsi. Azərnəşr. Bakı, 2008, 360 s.
4. Freeman, R. A. The Best Dr. Thorndyke Detective Stories. Courier Dover Publications. 2017, 220 səh.

Səidə Əhməd MUSTAFAYEVA
AMEA-Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: mammadovasaida@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN HEKAYƏSİNDƏ İNTERTEKSTUALLIQ (KAMAL ABDULLA HEKAYƏLƏRİ ƏSASINDA)

Summary

In this article, the frequently used intertextual relationships in postmodern literature are mentioned. The leading sources of the author is mythology, which is still considered one of the most influential sources in modern literature. The purpose of the article is to reveal the intertextual relations between the mythological and real world in Kamal Abdulla's stories.

Key words: intertextuality, mythology, Kamal Abdulla

Giriş

Əsərlərini mifik, mistik, metafiziki ünsürlərlə yoğurduğu, keşmişlə gələcəyin iç-içə keçdiyi, zaman və məkan anlayışlarının olmadığı, klassik Şərq ədəbiyyatının və qədim Yunan ədəbiyyatının ahəngdarlığı ilə oxucunu real və qeyri-real dünyalarda səyahətə çıxaran "Ənənəni dağıtmayan sənətkar heç zaman dahi sənətkar ola bilməz" [2], [66] deyən Kamal Abdullanın "Yarımçıq əlyazma",

"Sehrbazlar dərəsi", "Unutmağa kimsə yoxdur" romanları ilə yanaşı onun hekayələri də bu baxımdan maraqla qarşılanır. Bu hekayələrdə intertekstuallıq, pastiş, dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi, özündən əvvəlki mətnləri, arxetipləri özündə ehtiva etməsi, alışılmış dil və üslub formasının deformasiyaya uğraması və s. kimi xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. İntertekstuallıq burda özünü göstərən əsas xüsusiyyətlərdən biridir.

Əsas mətn

Yarımçıq əlyazma romanı ilə yanaşı hekayələrində də geniş şəkildə istifadə etdiyi ədəbi priyom olan intertekstuallıq vasitəsilə artıq yazıçı var olan mətnə yeni can verməklə oxucunu "bəlkə elə yox belə olsa idi necə olardı?" sualı ilə baş-başa buraxır. "İntertekstuallıq hər mətnin özündən əvvəl yazılmış başqa mətnlərdə mövcud olması və heç bir mətnin köhnə mətnlərdən tam müstəqil ola bilməyəcəyi fikri ön plana çıxır. Bir mətn əvvəllər yazılmış mətnlərdən götürdüyü hissələri yeni bir ardıcıllıqla bir araya gətirməkdən başqa bir şey olmadığına görə, intertekstuallıq da həmişə əvvəlki müəlliflərin mətnlərinə, köhnə ədəbi ənənəyə bir növ təqlid prosesindən başqa bir şey deyil. Bir sözlə, bu kontekstdə hər bir əsər intertekstual xarakter daşıyır." [3], [18]

Yazıçının ən çox müraciət etdiyi mənbələrdə biri də mifologiyadır ki, müasir ədəbiyyatda mövqeyini qoruyub saxlayır. "Parisin seçimi", "Labirint", "Xaron, mərhəmətli Xaron", kimi hekayələrində Paris, Xaron, Hera, Afrodit, Dionis, Tesey kimi mifoloji xarakterlərin adı çəkilir. Bu adı çəkilən obrazlara yeni bir pəncərədən baxmağa çağırır, ehkamları dağıdır, kanonları yıxır. Oxucunu hər zaman yeni mənbələr axtarmağa və hərisliklə daha çoxunu istəməyə yönəldir.

"Labirint" hekayəsi ilə Teseyin Minotavrı öldürdüyü yunan əsatirindən bəhs edərək öz labirintini yaradır. Yazar bu hekayədə mətn içində mətn yaratmaqdan çəkinmir. "Labirint" hekayəsində oxucu bir yandan qədim yunan mifi olan Teseyin Minotavrı öldürdüyü mifə yenidən nəzər salır, digər tərəfdənsə Kamal Abdullanın yaratdığı qətl, cinayət, açar söz labirintinə düşür. Oxucu ipin ucunu qaçırdıqda adlar, rənglər, zaman və məkan qavramını itirir. Hadisələr bəzən çayxanada, bəzən də yataq otağında baş verir.

Əsatirdə bəhs edildiyi kimi Tesey vəhşi Minotavrı öldürmək üçün mağaraya girir. Kamal Abdullanın hekayəsində isə Təyyubə xanım səhər evində ölü tapılır və bu qətl hadisəsini araşdırmaq üçün gələnlər arasında bir qadın və bir kişi də var. Amma əsər boyu bu iki şəxs dayanmadan dəyişir, qadın gah Nazilə, Mətanət, Səlimə, Nərmin, Fəridə, gah da Aliyə, Tamilla, Səmayə, Afaq, Zümrüd, Qətibə kimi, kişi isə bəzən Səlim, Aydın, Əşrəf, Vaqif kimi, bəzən də Fərhad, Samir, Kərim, Əhməd kimi oxucu qarşısına çıxır. Kamal Abdulla burada postmodernist oyundan istifadə edib. Elə məhz bu kişi və qadın da özləri üçün bir oyun yaratmağa çalışırlar. Ölüb yenidən dirildikdə yeni həyatlarında bir-birindən ayrı düşməmək üçün plan qurub, açar söz yaradırlar.Bu oyunu gerçəkləşdirmək üçün qadın hətta cinayət işləməkdən belə çəkinmir, amma kişi artıq bu oyunda olmaq istəmədiyi anlayır və ciddi-cəhdlə açar sözü deməkdən boyun qaçırır. Çünki yenidən həyat tapdığı bu dünyada artıq sevdiyi qadın Dürdanə onu gözləyir. Labirintə girib yolunu azmaqdansa heç girməməyi üstün tutur.

Yazıçının yaradıcılığında söz hər zaman diqqət mərkəzində olur. "Unutmağa kimsə yoxdur" romanında F.Q açar sözü axtarır, "Labirint" hekayəsində kişi açar sözü deməkdən çəkinir. Söz yeni bir başlanğıc, yeni bir həyata keçid üçün sirli, magik vasitədir.

Kamal Abdullanın təkcə bu hekayəsində deyil, digər əsərlərini də oxuduqda eyni obrazlar və simvollarla qarşılaşa bilirik. Bu baxımdan onun ümumi yaradıcılığı oxucunu labirintin ortasında salır və bütün əsərlərə nəzər salmadan bu labirintdən çıxış yolu tapmaq mümükün olmur. "Şübhə və Sual, sorğulamaq və son cavaba iddia etməmək, sirriçində həqiqəti axtarmaq, əslində, əsl yaradıcı təfəkkürə, əsl alim və yazıçıya, əsl ziyalıya xas keyfiyyətdir. Kamal Abdulla kreativliyin ilkin şərti olan bu prinsipi həm bütün yaradıcılığı ilə təsbitləyir, həm də bir mövqe kimi təsdiqləyir: "Əsl Cavab verilən Sualdadır. Biz məhz Sualla dərk edirik, məhz Sualla axtarırıq və əgər tapırıqsa da, məhz Sualla tapırıq". [4], [9]

"Parisin seçimi"ndə isə yunan mifində almanı alan Afrodita sayəsində Paris gözəllər gözəli Yelenanı qaçırmış və Troya müharibəsinə səbəb olmuşdur. Amma Kamal Abdulla tarixin gedişatının dəyişmiş almanı Heraya vermişdir. Bununla yazıçı əsəsrin açıq finalını ela etmişdir. Artıq oxucu kanonlardan

uzaqlaşıb ehkam kimi irəli sürülmüş əvvəlki sondan başqa yeni bir sonla qarşılaşmışdır. Eynilə Xaron mərhəmətli Xaron hekayısində də bu sonla qarşılaşırıq Yunan mifologiyasında amansız obraz kimi qarşımıza çıxan Xaron artıq Kamal Abdulla qələmində mərhəmətli bir obraz kimi oxucunu qarşılayır. Elə məhz hekayənin adından başlayaraq yazıçı obrazı dekonstruksiyaya uğratmışdır. Əzazil obraz olan Xaron rəhmdil, ədalətli, adına Cəhənnəm çayı da deyilən Stiks çayı da çox sakit, mülayim, günəş şüalarının bərq vurduğu cənnət məkan kimi təsvir olunur. "Stiks çayının bu sahili qızılaçalan ılıq qum dənəciklərinin parlaq işıltısından başqa bir şey deyildi." [1], [61]

Xarondan onu çayın digər tərəfinə keçirərkən yaddaşınının silinməməsini istəyən ananı Xaron bir istisna edərək yeraltı dünyaya buraxır. Axı o mərhəmətlidir, Paris kimi yeni bir seçim edərək daha başqa xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərməyə çalışır.

Nəticə

Sonda qeyd edə bilərik ki, Kamal Abdullanın mif yaradıcılığı onun əsərlərində öz yerini hər zaman qoruyub saxlayacaq bir xüsusiyyət kimi çıxış edir. Oxucunun burada əsas vəzifəsi görünən və görünməyən sirrləri ortaya çıxarmaq, sirriçində sirrə çatmaqdır.

ƏDƏBIYYAT SİYAHISI:

1. Abdulla K.Sirri-zəmanə: Hekayələr, Mürtəcim, 2014, 496 səh.
2. Abdulla K.300 Azərbaycanlı:ədəbi-bədii-esselər, Mürtəcim, 2007, 340 səh.
3. Aktulum K.Metinlerarası ilişkiler, Öteki Yayınevi, 2000, 296 səh.
4. Hacılı A.Kamal Abdulla: Seçimin morfologiyası. Mürtəcim, 2010, 132 səh.

Şakir Rüstəm ƏLİYEV
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
E-mail:sh.aliyev@atu.edu.az

Gülnarə Nurəddin ƏLİYEVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
E-mail: g.aliyeva@atu.edu.az

Radə İsfəndiyar ƏSGƏROVA
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
E-mail: r.asgerova@uteca.edu.az

GEYİM MODELİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ ERQONOMİKA ANLAYIŞI VƏ ONUN FUNKSİYASI

Summary

Emerging technologies continue to create innovations in the apparel industry. The introduction of modeling systems in the garment industry brings some improvements as well as advances in many areas. The introduction of modeling systems gives reliable results in body measurement. Clothing requirements depend on the purpose of the garment, the conditions of use, and the gender of the consumer

Keywords: model, composition, ornament, concept

Giriş.

Model anlayışı bildiyimiz kimi yeni görkəmdə, formada, material və bəzəkdə görünməsi üzrə geyimə xas olan bir varlıqdır. Layihələndirmə isə bir planın, bir nümunənin müəyyən müddəti ərzində meydana

gətirilməsinə deyilir. Modelin layihələndirilməsi dedikdə, dizaynerlərin yaradıcılıq prosesində müxtəlif geyim modalarının yaradılması nəzərdə tutulur.

Geyim modelinin layihələndirilməsində ən başlıca diqqət olunan proses kimi məhz erqonomik qaydalara ciddi şəkildə riayət etməkdir. Məhz erqonomikanın geyim məmulatlarında yaratdığı komfort həmin geyim modelinin layihəsi ilə məşğul olan rəssam-dizaynerlər qarşısında duran ən aktual məsələdir [2].

Hazır geyim müəssisələrində aparılan erqonomik tənzimləmələr anatomiya və erqonomikanın araşdırılması ilə insan həyatını daha yaxşı şərtlərdə davam etdirmək üçün təşkil edilir. Bu prosesin gedişi təkcə ətraf mühitin dəyişməsi ilə nəticələnən tək istiqaməti bir inkişaf olmamaqla yanaşı, həm də ətrafdakı dəyişikliklər sayəsində insanın özünündə dəyişməsi ilə nəticələnir.

Modelin layihələndirilməsində erqonomik tənzimləmələr üçün günümüzdə insanın əlindəki ən əhəmiyyətli vasitə yaradılan modellərdir [1].

Modelin layihələndirilməsində funksional analiz metodunun tətbiqi zamanı erqonomik tələblər daha aydın və ətraflı şəkildə müəyyənləşdirilir. Geyim modelinin funksional xüsusiyyətlərinə görə təhlili, həmin əşyanın erqonomikliyinin optimallığının müəyyənləşdirilməsi vacib sayılan məqamlardandır.

Əsas mətn

Geyim növlərini modelləşdirdikdə bütün hissələrin modelləşməsini tətbiq etmək lazımdır. Geyim modelləri layihələndirilərkən, əsasən geyimin növü, hansı mövsümə aid olması, rahatlılıq baxımından erqonomik qaydalardan asılı olaraq tərtib edilir [3].

Geyim məmulatlarında yeni modellərin müasirliyi yalnız onların funksionallığı, konstruksiya və texnologiyasından deyil, eyni zamanda məmulatın bir başa funksiyasını lazımınca yerinə yetirmə dəqiqliyindən də asılıdır. Hazırlanan modelin bədii cəhətdən həlli yalnız estetik keyfiyyəti ilə deyil, eyni zamanda onun ətrafdakı əşya mühiti ilə həmahəng olmasıda vacibdir. Bu həmahəngliyə əsasən məmulatların istismarı zamanı funksional və konstruktiv cəhətdən tələblərə cavab verməsi ilə bağlıdır.

Modelin funksional və konstruktiv olaraq özünü doğrultması, ilk növbədə geyim məmulatlarının maksimum rahat istifadə olunmasını təmin edərək, əmək məhsuldarlığını yüksəldir, erqonomik xassələri yaxşılaşdırır, istehlakçı tələbatını və iqtisadiliyi yüksəldir.

Geyim modelin layihələndirilməsi prosesində onun bədii tərtibatı ilə yanaşı onun istehlak xassələri də nəzərə alınır. Geyim məmulatları müəyyən istehlak xassələrinə malik olmalıdır. Geyim məmulatlarının hazırlanmasında tətbiq olunan materiallar, məmulatın layihələndirilməsinin müasir sistemi olan modelləşdirmə və tikili məmulatların istehsal texnologiyası olan biçilmə və tikilmə prosesləri müəyyən istehlak xassələrinə malik olan tikili məmulatları ərsəyə gəlməsində aparıcı rol oynayır [4].

Geyim məmulatlarının istehsalı zamanı insan bədəninin quruluş və ölçülərinə tam olaraq uyğun gəlməsi, geyimin statik, dinamik və antropoloji xassəsi ilə xarakterizə olunur.

Modelin layihələndirilməsi zamanı naxış və rəng kompozisiyasının seçilməsi məsələsinə də xüsusilə diqqət yetirilməlidir. Modelin layihəsi zamanı parçanın və naxışdan düzgün istifadə modelin estetik baxımdan yaraşıqlı olmasına gətirib çıxarır. Rəng materialın dekorativ xassələrindən istifadə xüsusiyyətlərini xarakterizə edən estetik göstəricisi hesab olunur. Rəng məntiqi şəkildə bütün kompozisiyanı tamamlayıcı bir xüsusiyyətə malikdir. Geyimlərin layihələndirilməsində rəng əsas rol oynayır. Belə ki, müvəffəqiyyətli alınmayan proporsiyanı düzgün seçilmiş rəngin köməyi ilə yaxşılaşdırmaq mümkündür. Rəng seçimi eləcə də, geyim formasının xarakterik xüsusiyyətini kəskinləşdirməyə və ya neytrallaşdırmağa imkan verir. Rəngin köməyi ilə layihəçi-dizayner geyimin lazımı obrazını yaradır. Bu baxımdan da geyim modellərində rəng harmoniyası böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Geyim modelinin layihələndirmə prosesində tikiş sənayesinin erqonomikasının daha dəqiq şəkildə tətbiqi insanın gündəlik həyatında daha rahat şəkildə hərəkətinə imkan yaradır. Odur ki, erqonomika

sahəsinə diqqətin verilməsi və həmin sahənin elmi və praktik cəhətdən inkişaf etdirilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Geyim modelləri layihələndirilərkən, əsasən geyimin növü, hansı mövsümə aid olması, istifadə edilən materiallar, rahatlılıq baxımından erqonomik qaydalardan asılı olaraq tərtib edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Кобляков Е.Б. «Основы конструирования одежды» М.: Легкая промышленность, 1980.
2.Orucov Ə.N., Şamxalov O.S. "Geyimlərin modelləşdirilməsi və konstruksiya edilməsinin əsasları" Bakı, 2003.
3. Paşayev B.S. "Parça və geyim məmulatlarının bədii layihələndirilməsi".Bakı, 2004.
4. Черемных А.И. Основы художественного проектирования одежды. М.: 1968.

Seymur Ülkər İMANZADƏ
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: ulkarimanzada@gmail.com

INCLUSIVE EDUCATION POLICY AT SECONDARY SCHOOLS IN AZERBAIJAN

Summary

One of the integral parts of the development of general education is inclusive education. Children having disabilities were expected to be educated separately for a very long time (Unicef, 2018). However, research shows that all children, including the ones with and without disabilities, could join classes together. Inclusive education has educational and social benefits not only for children with disabilities, but for all involved. Every child has the right to have an access to inclusive education (Unicef, 2018).
Inclusive education has become more apparent and attracts more interest in education systems of different countries all over the world (Suleymanov, 2015).
In Azerbaijan, public education is based on Soviet system in which disabled children are usually placed in separate schools or become subject to homeschooling, thereby being isolated from the rest of the society. Out of more than 60000 disabled children in Azerbaijan, only 12000 have access to public education currently (Allahverdiyeva, 2020)
Keywords: inclusive, secondary schools, Azerbaijan

Introduction

Traditional practices from Soviet education system can be observed in the country's current curricular model in the form of passive learning activities, rote learning, extremely organized and controlled practices and etc. which pose a great obstacle to take necessary measures to support children with disabilities (Inclusive Education in Azerbaijan, 2018).

Another factor is hidden curriculum, which is another name to describe unwritten and unofficial moral lessons that students absorb during the time they attend the school. But it is challenging for students with disabilities to fully understand certain parts of social interactions within the norms of this hidden curriculum. However, these students can still adapt to hidden curriculum with some instruction.

Neglecting hidden curriculum is favoring children without disabilities in society. It is of the utmost importance" to raise awareness about hidden curriculum and integrate it into the classroom environment for students with different abilities (Sulaimani and Gut, 2019).

The inclusive education theory is regarded to be supported by three primary theories (Al-Shammari, 2019). The application of behaviorism in inclusive education settings, which can be seen clearly in the emphasis placed on student behavior and performance in manipulating stimulus materials, is one of the

techniques that are included in behaviorism-based inclusive education practices (Ertmer & Newby, 2013). Well-known teaching methods, such as explicit or direct instruction, are also good examples of behaviorism-based inclusive education techniques. According to Ertmer and Newby (2013), cognitivism-based inclusive education methods encompass the application of cognitivism in inclusive education contexts, as demonstrated by the emphasis on mental information processing and interactions in guiding student learning. Al-Shammari (2019) mentioned that students are encouraged to articulate and make connections between their past knowledge, learning experiences, and skills to acquire newly presented material. Applications of constructivism in inclusive education settings include the use of teaching tactics and approaches that encourage students to actively investigate challenging issues. Using real-world examples and situations, as well as cognitive apprenticeships, are two methods that can be used to delve deeper into these issues (Al-Shammari 2019)

Body part

Purposes of inclusive education policy in Azerbaijan

Inclusive education is adapting general education to the specific needs of children with different abilities and ensuring that all children could be involved in education. The main purpose of inclusive education is providing disabled students with a free-learning atmosphere (Kaulina et *al*., 2019).In other words, supporting children who have specific needs to develop their skills, to ensure that necessary conditions are available to integrate them into the social environment, to improve the methodological training of instructors in this area. Kaulina et al (2019) mentioned that comprehensive development of children with specific needs can be attained when they study together with healthy children of their age, because in this case, those children start to act like their healthy peers and repeat their achievements.

One of the goals of inclusive education is preventing discrimination and decreasing barriers in social context (Kaulina et *al*., 2019). Facilitating the access to education, ensuring active participation of all learners and giving them the chance to improve their abilities is the main purpose of inclusive education in order to decrease the social discrimination risks (Kaulina et.al, 2019).

Current programs and future plans

Inclusive education is a novelty for education system in Azerbaijan in which children with and without disabilities learn together in the same classroom environment and it is currently being carried out in Azerbaijan (Unicef, 2018). Ensuring the participation of children with disabilities in such educational programs has far-reaching positive impacts on national scale. By improving employment opportunities and reducing dependence of disabled people, as well as supporting children and teenagers with disabilities to improve their communication skills and decreasing discrimination faced by disabled children, inclusive education is an important pillar to achieve social cohesion (Unicef, 2018).

In 2011, in partnership with UNICEF, the Ministry of Education developed two important documents: The Inclusive Education Law which was submitted to Parliament; The Second State Program on the Further Development of Inclusive One of the integral parts of the development of general education is inclusive education Education (2012-2016) which was submitted to the Cabinet of Ministers.

However, the Inclusive Education Law remained as a draft, not being adopted by the parliament. The Second State Program was not implemented either. This situation fits with Mitchell's "pragmatic approach" according to which governments take into account financial feasibility of the projects while implementing policy decisions (Mitchell, 2005).

Measures to apply reforms in social and educational policies are currently pending in Azerbaijan. These measures aim to ensure adapting welfare systems into modern and international standards (for example those of the EU) and also carrying out legislative and policy reforms. A new strategy is on the way being developed by the Azerbaijani government to promote inclusion of people with disabilities in social and educational contexts and to ensure the higher-quality care of these people based on their specific needs (Titterton and Smart, 2019). In order to promote equal rights, there are some suggestions

to adapt national legislation and the policy of the state for disabled people, however there is a significant gap between what is suggested and what has actually been done up to now. Azerbaijan still lags behind the other CIS member states in terms of implementation of these reforms (Titterton and Smart, 2019).

There are certain educational institutions in Azerbaijan which have been specifically designed to train disabled children. A case in point might be logopedic services provided by some kindergartens and secondary schools for children with visual impairment (Allahverdiyeva, 2020). As mentioned above, a draft State Program on the Development of Inclusive Education for 2012-2019 was submitted to Cabinet of Ministers already. 298 children participated in inclusive education in 30 educational institutions within the framework of pilot projects in in Azerbaijan in the year 2012 (Allahverdiya, 2020).

Teacher-related concerns

General education teachers will be subject to training on technologies and inclusive education as a part of 'Azerbaijan 2020: Look into the Future Concept of Development' project. According to the 2009 Law on Education, teachers working with disabled children must get additional benefits (Art. 36.4). The State Programme for the Development of Inclusive Education will make specific funds available to prepare new methodological tools for instructors and the training of modules on special education for the instructors involved in this project (UNESCO, 2021).

The project Enhancing Teacher Skills in Inclusive Education was launched in 2018 in order to educate teachers in primary schools on special education with disabled children in Baku and towns in five regions of Azerbaijan. Training was conducted in Azerbaijan (UNESCO, 2021).

But Azerbaijani government is still making efforts to promote inclusive education by developing state programs and making sure that children with SEN receive the same education as other children. In spite of all these efforts, some challenges prevent inclusive education from going further from the point of legislative acts and policies to development stage. (Mikayilova, 2019).

Abdullayeva (2019) mentioned that "State Program on the development of inclusive education in Azerbaijan Republic 2018-2024" was prepared by the Ministry of Education which has the objectives included below:

- To include the necessary amendments in the legislation to implement inclusive education in each educational level
- To take necessary measures to make sure that educational establishments fall perfectly in line with special care needed by disabled children
- To ensure that staff involved in special education is already prepared to work with disabled children
- To create the database of disabled people
- To raise awareness about how important it is to achieve social integration of disabled people and ensure their active involvement in education system
- To establish services needed to integrate disabled people into the society;
- To ensure that the current infrastructure and transportation in both Baku and regions fit with the needs of disabled people

Conclusion

Inclusive education is necessary to achieve the self-realization of children in future and to provide them with robust knowledge and abilities. The fact that there are more disabled children participating in inclusive education is much higher than the children enrolled in other types of education is not a coincidence (UNESCO, 2021).

In 1948, education was declared as a human right. The UNESCO Convention against Discrimination in Education, which was enacted in 1960, defined the necessary measures which should be taken by governments to prevent the cases in which the equality of treatment in education is not respected. This convention was aiming to ensure equal access of all learners to education with respect to human dignity,

however it excluded definition of disability that may result in 'distinction, exclusion, limitation or preference' in education (UNESCO, 2020).

As it is mentioned in UNESCO (2021) it is an obligation for the state to take necessary measures in order to prevent exclusion of disabled with people from education system because of their health challenges, to create an inclusive education system in which everyone can get access to high quality and free education and all disabled children are provided with special care.

REFERENCE:

1. Abdullayeva, T. (2019) *Inclusive Education in Azerbaijan: challenges in classrooms.*
2. Allahverdiyeva, V. (2020) 'Steps taken by Azerbaijan on the path of inclusive education', in Ismayilov,
3. Institute for Democratic Initiatives (2018) *Situation of Inclusive Education in Azerbaijan*, Baku. Available at: https://www.idi-aze.org/files/pdf/2021-11-22/9yDXqnI7VHagY4agRj4Ehb27FSf9ztoEPY81164v.pdf (Accessed: January, 2023).
4. Mikailova, U., Ismayilova, A., Karimova, Y., Isazade, U., Behbudov, R., Agayev, Y. and Aliyeva, N. (2009) 'Education of children with disabilities in Azerbaijan: Barriers and opportunities.' *Human Rights Education in Asian Schools*, 12(1), pp.107-128.
5. UNICEF Azerbaijan (2018A) *Expanding quality inclusive education for children with disabilities in Azerbaijan*. Available at: https://www.unicef.org/azerbaijan/sites/unicef.org.azerbaijan/files/2019-05/IC-BriefNote-ENG.pdf (Accessed: May 2024).

Zülfiyyə Məmməd ƏBİLOVA
Odlar Yurdu Universiteti/Dil nəzəriyyəsi
E-mail: mammadkarimova.z@gmail.com

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МОДЕЛИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА

Summary

This scientific thesis states that there are several models of multiculturalism in the modern world, but one of the main tasks of countries and states is to achieve tolerance among people of different religions, cultures, nations and nationalities. Also, the presented work shows both American and Azerbaijani models of multiculturalism, describes their main features and differences, as well as the history of their establishment. In terms of the Azerbaijani model, there is shown the far-sighted policy of the great leader of the Azerbaijan Republic Heydar Aliyev.

Keywords: Azerbaijani model, American model, multiculturalism, society, tolerance

Введени:

В современном мире отношения между различными странами и государствами, несомненно, отличаются от взаимоотношений прошлых лет, это объясняется тем, что современное общество стремится к некой интеграции, или говоря другими словами, к некому объединению. На данном этапе, современное общество проживает такие процессы, как мультикультурализм, глобализация и толерантность. По нашему мнению, такие явления, как мультикультурализм и толерантность- являются важнейшими элементами политики современных государств, которые придают им престижность и определенный статус в обществе.

Основной текст:

Существует достаточно много различных моделей мультикультурализма, которые можно условно подразделить на следующие основные модели: первая, это- Американская, Канадская и Австралийская модель; вторая модель- это модель сформированная в Европейских странах; а третья- страны в которых мультикультурализм был на протяжении столетий. Говоря о третьем подразделении, мы имеем в виду те страны, в которых мультикультурализм пронизывался на протяжении долгого времени. К этому подразделению относится Азербайджанская модель мультикультурализма.

В данной статье, мы затронем два основных подразделения- Американскую и Азербайджанскую модели мультикультурализма. Говоря об Азербайджанкой модели мультикультурализма, стоит отметить, что исторически так сложилось, что Азербайджан находится на стыке двух цивилизаций, европейской и азиатской, что приводит к связи с противоположными двумя цивилизациями, а также к некому «соприкосновению» с различными культурами, мышлением, менталитетом, экономикой и т.д. Это несомненно сыграло свою роль в развитии мультикультурализма в стране еще с прошлых времен. Также тот факт, что на территории нашей страны, еще со времен прошлых столетий, проживало множество различных национальностей, сделало ее многонациональной, что привело к статусу многокультурной страны с толерантными особенностями. Еще с давних времен по отношению к представителям различных народностей и исповедующим отличные друг от друга религиям, проживающим на территории Республики, присутствовала некая терпимость, которая сохранилась и по сей день. Такой исторический фон стал причиной того, что мультикультурализм был присущ Азербайджану еще задолго до того, как это стало общепризнанной моделью.

Еще одним шагом навстречу сохранения мультикультурализма в Азербайджане стало подписание президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым распоряжения об создании и открытии Бакинского Международного Центра Мультикультурализма 15 мая в 2014 году. БМЦМ направлен на сохранение мультикультурных ценностей нашей страны, а также сохранение толерантности, культурного наследия и религиозного разнообразия.

Говоря же об американской модели мультикультурализма, стоит отметить, что США всегда был присущ статус этнокультурного, религиозного и расового разнообразия, поэтому появление такого термина, как «мультикультурализм» в качестве политики в данной стране вполне логично. Говоря о первоначальной форме американской модели мультикультурализма, мы имеем в виду принудительную политику «плавильного котла» или «melting pot», которая была введена в Канаде в середине XX века, начиная с 1960-х годов. Такого рода концепция имела «заступническую» основу, под которой понималось устранение как социальных, так и этнических конфликтов в обществе, что в итоге привело бы к свободному демократическому обществу, где мирно проживают люди отличные друг от друга по своим расовым, этническим и религиозным особенностям. Впрочем, стоит также заметить, что мультикультурализм по своей сути, это не только «культура», но и «язык», однако говоря об американской модели мультикультурализма мы имеем больше отношения именно к «культуре». Это связано с тем, что США, это не только многонациональная страна, но и многоязычная. Здесь говорят на таких языках, как английский, испанский, гавайский, французский, немецкий и так далее, однако вопрос о расовых различиях возникает намного чаще, чем вопрос, связанный с лингвистическим разнообразием. Поэтому, основной целью Американской модели мультикультурализма является именно борьба с расовой дискриминацией и расизмом.

Говоря об Азербайджанской модели мультикультурализма, то стоит отметить, что по общему признанию, Азербайджан превратился в центр мультикультурного развития, а Азербайджанская модель- стала примерной для многих современных обществ. [3, 3] Азербайджан является мультикультурной Республикой, которая придала мультикультурализму статус государственной политики. [1, 179] За относительно короткий период такие термины, как

«азербайджанский мультикультурализм», «азербайджанская модель мультикультурализма» быстро вошли в политический международный лексикон.

Стоит также отметить, что мультикультурализм является сложным процессом, в ходе которого идёт постоянный поиск баланса центробежных и центростремительных сил, принципов свободы и взаимозависимости. Причем, достаточно высокая степень свободы, а также слишком высокая степень взаимозависимости могут привести к краху мультикультурализма. В первом случае, может наблюдаться абсолютизация центробежных сил, что естественно приведёт к «рассыпанию» системы, а во втором случае, при избыточной степени взаимозависимости может наблюдаться абсолютизация центростремительных сил, которая в итоге приведёт к переуплотнению системы и утрате ею жизнеспособности. [2, 80-81]Несомненно, одной из заслуг политического основоположника азербайджанского мультикультурализма великого лидера Гейдара Алиева перед нашим народом является развитие мультикультурализма в Азербайджане. На сегодняшний день Президент Ильхам Алиев успешно продолжает данную политику. Политика мультикультурализма, проводимая под руководством Президента Ильхама Алиева оказывает мощное влияние на развитие межкультурного и межрелигиозного диалога. Как известно, 2016 год был объявлен Президентом Ильхамом Алиевым «Годом Мультикультурализма», что опиралось на такие отличительные объективные факторы нашего народа, как толерантность, терпимость и уважение к другим народам, а также к религиям и культурам, что в итоге привело это в добрую традицию и стиль жизни азербайджанцев.

В речи на официальном открытии IV Бакинского международного гуманитарного форума 2 октября 2014 года Президент Ильхам Алиев сказал: «Мультикультурализм – образ жизни в Азербайджане. Правда, это относительно новый термин. Но на протяжении столетий в Азербайджане существовали мультикультурные общества. Наглядным свидетельством этого является дружба и солидарность между народами. Мы и сегодня стремимся к тому, чтобы своими инициативами оказывать позитивное влияние на процессы, идущие в регионе и мире». [4] Также, в своей речи на состоявшемся 10 января заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития в 2015 году и предстоящим задачам, Президент Азербайджана Ильхам Алиев сказал: «Азербайджан проделал огромную работу, связанную с мультикультурализмом. Пример Азербайджана показывает, что мультикультурализм живет. Несмотря на то, что некоторые политики утверждают, что мультикультурализм потерпел крах. Может быть, где-то и потерпел крах. Но в Азербайджане он живет, эти тенденции, идеи усиливаются, получая все большую поддержку общественности. Мы будем идти по этому пути. Таким образом, нынешний год в Азербайджане объявляется «Годом мультикультурализма». [4]

Заключение

Из всего вышесказанного, можно прийти к выводу, что одним из главных признаков современного развития Азербайджана является толерантная среда со стабильной мультикультурной базой. На современном этапе Азербайджан является одним из основных центров мультикультурализма.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında: Seçilmiş fikirlər Azərbaycan, rus və ingilis dillərində. Bakı: Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, 2017. - 528səh
2. Ализаде А. и др. (коллектив авторов) «Мультикультурализм: тенденции и реальность» / Баку «Элм» 2016, - 192 с.

3. Иманов К. «Об азербайджанской модели мультикультурализма (на основе данных об идентичности)» / Баку: [Агентство по Авторским Правам Азербайджанской Республики] 2016, - 16 с.
4. http://azertag.az/ru/xeber/Prezident_Ilham_Aliev_Multikulturalizm___obraz_zhizni_v_Azerbaidzhane-918990

Сона Тариел ИСМАИЛОВА
Бакинский Государственный Университет
E-mail: sonaismailova@mail.ru

РОМАН О ГУВЕРНАНТКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА ЭНН БРОНТЕ «АГНЕС ГРЕЙ»)

Summary
Anne Brontë published her first novel in 1847 and became a phenomenon. "Agnes Gray" is an autobiographical novel by the writer, in which she described in a simple and clear style the position of a governess in Victorian families. Ann herself went through this path, so she was able to truthfully show what experiences and feelings girls who choose this field experience.
Keywords: Anne Bronte, Agnes Gray, governess, Victorian era

Введение

«Агнес Грей» (1847) – первый роман одной из видных писательниц викторианской Англии Энн Бронте (1820-1849). Долгое время младшую из сестер Бронте критиковали за автобиографичность, игнорируя художественные достоинства ее романа. Считалось, что «Энн недостаточно сильна, ее дар недостаточно силен, чтобы позволить ей переплавить опыт и горе … Это не сильно повлияло на написание книги «Агнес Грей», которая была завершена в 1846 году и отражала незначительные неудобства и переживания, связанные с учительским опытом Энн…» [3,238] Действительно, «Агнес Грей» полон автобиографическим содержанием, но это не мешает проявиться и таланту писательницы. Роман уникален в силу того, что Энн стала новатором, говоря о проблемах, с которыми сталкивается женщина, работая гувернанткой. Писательница описала весь уклад семьи викторианской эпохи, раскрыла недостатки воспитания в таких семьях, о которых никто не хотел говорить. О тяжелом положении гувернанток Энн Бронте знала не понаслышке. Писательница работала гувернанткой в течении долгого времени, с девятнадцати лет, и перенесла все тяготы этой профессии.

Основной текст

Повествование в романе ведется от первого лица, от лица Агнес Грей, прототипом которой является сама писательница. Агнес Грей – восемнадцатилетняя дочь бедного священника, которая практически ничего не знает о жестоком мире, так как в ее семье царит мир и гармония. Агнес решает, что она должна увидеть мир, помочь своей семье и доказать родным, что и она способна на что-то. Но реальность оказывается слишком суровой. Подопечные Агнес не те послушные дети, которых представляла себе девушка: «стоит только вообразить себя на месте моих маленьких учениц, и я сразу пойму, как завоевать их доверие и привязанность, как пробудить раскаяние шалуньи, как ободрить застенчивую, как утешить обиженную…» [1,5], а «вскоре я убедилась, что гувернантка я только по названию: мои ученики умели слушаться не больше, чем дикие необъезженные жеребята» [1,15]. Это было лишь начало пути Агнес. В отличие от «романов о гувернантке», в которых дети – сущие ангелы. Энн правдиво описывает непослушных детей, которых приходится воспитывать.

Главная героиня романа попадает в разные среды – буржуазную, аристократическую и видит, как сильно этот уклад жизни отличается от уклада их семьи. Энн Бронте противопоставляет не только семьи разных социальных слоев, но и матерей этих семейств. Например, мать Агнес, будучи из состоятельной семьи, вышла замуж за бедного священника, сама воспитывала детей, дала им образования и считала образование важным в жизни девушки. И тут же мы видим Хортон-Лодж и его хозяйку миссис Мэррей: хоть она и хотела, чтобы ее дети были счастливы, но видела это счастье совершенно иначе, чем Агнес. Миссис Мэррей считала, что ее старшая дочь Розали будет счастлива, если найдет себе богатого супруга. Ее волновали лишь манеры дочери, о чем она и сообщила Агнес, ничуть не тревожась о ее умственных способностях. То есть тут мы видим насколько сильно противоположны миссис Мэррей и мать Агнес. Этот снобизм не был понятен Агнес, так как выросшая в обычной семье девушка, считала, что нужно найти любовь и спутника жизни, а не гоняться за богатством. Стоит заметить, что на мировоззрение Агнес влияет и ее набожность. Эта набожность была свойственна и Энн Бронте. Она не делила людей по социальному положению, а ставила выше их нравы и чистоту помыслов.

Заключение

Роман стал отдушиной, в котором писательница с такой прямотой и простотой, говорила о недостатках общества викторианской эпохи, о положении гувернантки в этих семьях: «в «Агнес Грей» ее главная цель – разоблачить общество через его эксплуатацию гувернантки». [2,458]

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бронте Э. Агнес Грей. - М.: Издательство АСТ, 2002, 270 с.
2. Pinion F.B. A Bronte companion. London: Macmillan. – 1975. – P.408.
3. Ward, M. A. Introduction, Jane Eyre / M.A. Ward. Haworth Edition. - New York, London: Harper and Brothers, 1899, P. 555.

Qəmər Məhəmməd HƏSƏNOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
Dizayn kafedrasının magistrantı
E-mail: hesenovaqemer125@gmail.com

ALMAN MEMARLARININ AZƏRBAYCAN MEMARLIĞINA VERMİŞ OLDUĞU TÖVHƏLƏR

Summary

In the 19th and 20th centuries, we can see the creative heritage of Polish architects as well as German architects. After the oil boom in Azerbaijan, we can witness the development of architecture and urban planning in Baku. Both Polish and German architects made great contributions during this period, when many architectural pearls were created. Among these architects, we can name Adolf Eichler, Johann Edel, Nicolai Fonder Nonne, Carl and Otto Hippius, Fortunat Ferdinand Guth, Ferdinand Lemkul, Robert Marfeld, Leopold Bilfeld, Paul Stern, Pitrix Thyssen, Vlademir Smenron, Franz Grossetti, Adolf Von Stoyan and others. . These architects designed beautiful architectural monuments in the cities of Ganja, Nakhchivan, and Lankaran in addition to Baku. Along with other architects, thanks to German architects, fashionable styles in the world came to Azerbaijan. German architects have made great contributions to the formation of the architecture of Baku city. Architects of the period took into account the existing compositional style and local conditions while shaping the architecture of Baku city. They noted new stylistic features in their creations.

In the presented article, the author noted the historical importance of German heritage in Azerbaijani architecture. The purpose of the article is to reveal the contributions of German architects to Azerbaijani architecture

Key words: Architecture, architectural monuments of Azerbaijan, history of architecture, German architects.

Giriş

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Alman memarlar Bakıda bir çox memarlıq incisinin yaradılmasında öz töhvələrini vermişlər. Əsasən Avropa üslubunda işləyən bu memarlar öz layihələrində yerli memarlıq xüsusiyyetlərindəndə məharətlə isdifadə etmişlər. Onlar adətən binaların həcmi - məkan kompazisiyalarında daha şox onların bədii mahyyətini ifadə etməyə çalışırdılar.XIX əsrin sonu XX əsrin əvvələri Azərbaycanda yaşamış və Bakıda Görkəmli memarlıq inciləri yaratmış alman memarlar adətən dövrün memarlıq üslubundan istifadə edirdilər. Artıq Almanların Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsindən 80 il ötür lakin onların zəhmətkeşlikləri, sülh sevərlikləri ilə hələdə xoş xatirələrindədirlər. XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanın Rusiya İmperiyasına daxil olmasından sonra onun iqtisadiyyatına daxil olmasıyla şəhərlərin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etməsinə səbəb oldu. Beləliklə köhnə şəhərlər böyüdü, kişik yaşayış məskənləri şəhərə çevrildi. Belə hal XIX əsrdə Rusiya qanunvericiliyində ciddi yer tuturdu və şəhər salma tədbirlərinin həyata keçirilməsində zəmin yaradırdı.

Əsas hissə

XIX əsrin birinci yarısında mövcud olan və yeni salınması nəzərdə tutulan şəhərlərin planlaşdırılması işləri hərbi mühəndislər tərəfindən həyata keçirilirdi. Yaranmış yeni şəraitdə köhnədən qalma şəhər - salma prinsipləri artıq ləğv olunurdu. Beləliklə müntəzəm planlaşdırmaya əsaslanan yeni üsullar meydana gəlirdi. Planlaşdırmada öncəlik olaraq şəhər əhalisinin artması və şəhər üçün nəzərdə tutulan ərazinin genişlənməsi nəzərdə tutulurdu. Beləliklə mövcud feodallaşmış şəhər orqanizmi kənarda qalmış məhəllələrin abadlaşması arasında qarşılıqlı təsir yaratmış oldu. XIX-XX əsrlərdə Polyak memarlarla yanaşı Alman memarlarında yaradıcılıq irsini görə bilirik. Azərbaycanda baş vermiş neft bumundan sonra Bakıda memarlıq və şəhərsalma sahəsində inkişafının şahid ola bilərik. Bir çox memarlıq incisinin ərsəyə gəldiyi bu dövrdə həm Polyak, həm də Alman memarların çox böyük töhvələri olmuşdur. Bu memarlardan Adolv Eyxler, İohan Edel, Nikolay Fonder Nonne, Karl və Otto Hippius, Fortunat Ferdinad Qut, Ferdinand Lemkul, Robert Marfeld, Leopold Bilfeld, Paul Ştern, Pitrix Tissen, Vlademir Smenron, Frants Qrosetti, Adolf Fon Stoyan və başqaları adını çəkə bilərik. Bu memarlar Bakıyla yanaşı Gəncə, Naxçıvan, Lənkəran şəhərlərində də gözəl memarlıq abidələrinin layihələrini tərtib etmişlər. Başqa memarlarla yanaşı Alman memarlarınında sayəsində dünyada dəbdə olan üslublar Azərbaycana gəldi. Bu üslublardan biri modern üslub olmuşdur. Modern üslübla yanaşı həm qədimi, həm də dövrün dəbdə olan üslublarını Azərbaycan memarlığında görə bilərik. Alman memarlar Bakı şəhərinin memarlığının formalaşmasında böyük tövhələr vermiş şəxslərdir. Dövrün memarları Bakı şəhərinin memarlığını formalaşdırarkən mövcud kompozisiya üslübunu və yerli şəraiti nəzərə alırdılar. Yaradıcılıqlarında yeni üslub xüsusiyyətlərini qeyd edirdilər. Alman memarlarının layihələri yüzdən çox bina və tikili həmçinin yaşayış binaları, ticarət evləri sənaye müəssisələri və s. tikilmişdir. Şəhərimizdə gördükləri işlərdə yerli materialın həmçinin əhəng daşının bütün xüsusiyyətlərində istifadə edirdilər. Tikililərdə gözə çarpan ən başlıca xüsusiyyətlərdən biri onların memari obrazlarının monimentallığı olmuşdur. Bununla yanaşı Avropa memarlığının element və detallarından ustalıqla istifadə etmişlər.

XIX-XX əsirlərdə Alman memarları modern üslubda Bakıda bir çox memarlıq abidələri yaratmışlar. Bunun nəticəsində memarlıq kompozisiya üslublarının məntiqinə nəzər salmağa və bunu daha dərindən dərk etməyə başlamışdılar. Bu kimi addımlar daha sonra XX əsrin əvvəllərində yaranan funksionalizmin rasional ənənələrinin inkişafına səbəb olmuşdur. Alman memar İohan Wilhelm Edel Bakı şəhərində saysız memarlıq incilərinin layihəsini vermiş çox sevilən memarlardan idi. Bir çox layihələrin içərinində gözə çarpanlardan biridə 1896 – 1899-cu illər arasında inşa edilən üç mərtəbəli gəlir evi olmuşdur. Bu bina Bakının əsas küçələrinin kəsişməsində yerləşir. Bina üç mərtəbədən ibarət

olub, birinci mərtəbəsində mağazalar yerləşməktədir.Bu bina şəhərimizdə yerləşən binalar içərisində fransız renesansı üslubunda olan monumental tikililərdən biri olmuşdur. Binanın içərisində pilləkən qəfəslərində bədii işləmələrlə yanaşı interyerində Avropa və Şərq motivlərinin göz oxşayan nümunəsini görə bilərik. Memar İ. W. Edel dövrün mövcud tendensiyalarına sadiq qalaraq onu Bakı üslubu ilə layihələrində məharətlə birləşdirirdi. Həmin dövrdə dünyada yayılmış üslublardan biri eklektika üslubu idi. Beynəlxalq xarakter daşıyan bu üslub memarların gözündən qaçmırdı. Bu üslubun yerli ənənələrə və mövcud tərzlə vəhtəd təşki edərək istifadə olunması Bakı şəhərinin simasinda gözə çarpan iz qoyurdu. Bakıda Alman memarlarıyla yanaşı Azərbaycanlı memarlarında ərsəyə gətirdiyi göz oxşayan abidələri görmək mümkündür. Belə memarlardan biri də Qafar İsmayilovdur. Bakının ərazisində həm zərdüştlük dövründən, həm də erkən kapitalizim dövründən qalan abidələr ucalmaqdadır. Bakı şəhəri XIX əsrin ortalarına doğru öz sərvətini kifayət qədər artıran və inkişaf etməkdə olan şəhər idi. Həmin illərdə müxtəlif memarlar tərəfindən bir çox ictimai və inzibati binalar tikilmişdir. Bu binalardan olan biri də memar Nikolay Fonder Nonne layihəsi əsasında tikilən Niyazi küçəsində yerləşən Lev De Burun evi idi. Bina şəhərin ən yüksək yerində yerləşirdi. Məhz bu bina şəhər-salma baxımından ən uğurlu binalardan hesab olunur. Bakı şəhərinin şəhər-salma planında bu bina əsas götürülmüşdür. 1951-ci ildə Azərbaycan Komunist Partiyasının birinci katibi Mir Cəfər Abbas oğlu Bağırov bu vaxta qədər içərisində Nizami Gəncəvinin ev muzeyi təşkil olunan bu binanı Azərbaycan İncəsənət Muzeyinə təhvil vermişdir. Azərbaycanda çalışmış və göz oxçuyan abidələrin layihəsinə imza atmış memarlardan biridə Paul Fridirix Ştern olmuşdur. Paul Fridirix Ştern XIX əsrin sonu XX əsrin əvəvəllərində cənubi qafqazda çalışmış isdedadlı memarlardan biri idi. XIX əsrin sonlarında memar Paul Fridirix Ştern əsərlərinin əksəriyyətini Tiflisdə yaratsada o Bakıda onun ən gözəl əsəri sayılan Seyid Mirbabayevin gəlir evinin layihəsini vermişdir. 121 il tarixə malik olan bu binada hazırda Dövlət Neft Şirkətinin idarəsi yerləşir. 1893-cü ilin may ayının 25-də layihəsi təsdiq olunmuş bu binanın tarixində başına olduqca maraqlı hadisələr gəlmişdir. Binanın fasadı fransız renesansı üslubunda tikilmişdir.Memar Karl Qustav Hippius məşhur alman memarı Otto Qustav Hippiusun kiçik qardaşı idi. İstedadlı memar Karl Qustov Hippius 1855-ci ildə Peterburq İncəsənət Akademiyasını bitirmişdir. Rəssam kimi fəaliyyıtı başlayan Karl Qustav Hippius 1859-cu ildə baş verən Şamaxı zəlzələsindən sonra quberniyanın təyinatı ilə şəhər memarı vəzifəsinə təyin olunur. Karl Qustov Hippius Bakının abadlaşdırılması ilə bağlı bir çox iş görmüşdür. O küçələri və yolları abadlaşdırmış, qubernator evi tikmiş, bir neçə şəxsi ev və zadəgan yığıncağının binasını həmçinin Bakı Erməni kilsəsinin binasını tikmişdir. Karl Qustov Hippiusun sayəsində Şirvanşahlar kompleksinin şəhər həpsxanasına çevrilməsinin qarşısı almışdır. Rusiya İmperiyasının bir çox şəhərində fəaliyyət gösdərdikdən sonra o, 1870-ci ilin əvvəllərində istefaya çıxır. Sank- Peterburq şəhərinə qayıdan memar Karl Qustov Hippius burada Moskva sığorta cəmiyyətinin və zadəgan yığıncağının memarı kimi çalışır. Orada memar Karl Qustov Hippius bir çox şəxsi sifariçlə məşğul olur. Memar Karl Qustov Hippius 1880-ci ilin avqust ayının 22-də vəfat edir. Görkəmli memar Karl Qustov Hippius ərsəyə gətirdiyi layihələrdən biri olan Maarifçi Müqəddəs Qriqory Kilsəsi 1869-cu ildə indiki Fəvvarələr meydanında tikintisinə başlanmışdır. Daha əvvəl kilsənin yerində provaslav Aleksadr Nevski kilsəsi olması nəzərdə tutulurdu.

Nəticə

Lakin şəhər hakimiyyətinin fikrinə görə meydan bu layihə üçün çox kiçik idi. Sahənin ölçüsü həmin layihə üçün güman edilən möhdəşəm quruluşa uyğun deyildi. Buna görədə şəhərin o vaxtki qubernatoru Mixail Petroviç Kolyubakin ermənin kilsəsinin tikintisinin həmin ərazidə olması üçün göstəriş verir. Beləliklə həmin meydanda Karl Qustov Hippiusun layihəsi əsasında maarişçi müqəddəs Qriqoriy kilsəsi tikilir. Bir neçə il davam edən tikintidən sonra kilsənin tikilişi 1871-ci ildə başa çatır. Üç il sonra məhz bu kilsənin yanında kilsə prixod məktəbi , kitabxana və həmçinin yaşayış mənzilləri ucaldılır. 1889-cu ildə isə kilsənin zəngləri quraşdırılır. Və bundan sonra kilsə tam fəaliyyətə başlayır. Kilsənin tikintisi başa çatdıqdan sonra dərhal yanında erməni baş keşişinin yeparxiyasının tikintisinə

başlanılır. Hal hazırda kilsə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Aparatının balansındadır. Kilsənin nəznində 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Aparatının işləri üzrə idarəinin kitabxanası yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Şamil Fətullayev- Fiqarov- Abşeron Memarlığı
2. Elçin Əliyev- Azərbaycan Memarlığında Alman irsi
3. Şamil Fətullayev- Fiqarov- XIX əsr- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Şəhərsalma və memarlıq
4. Erkən Kapitalizm Dörünün Memarlığı- (XIX-XX əsrin əvvəlləri***)***

Sevinc Rövşən MƏMMƏDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
Email: mmmdovasevinc025@gmail.com

ŞƏKİ İPƏK TARİXİ

Summary

The article talks about how the interior design of Sheki Silk Factory changed in modern style. The introduction of new software, tools and materials is changing the way designers approach their work and opportunities. This also had its effects in the Sheki silk factory. Technology has made it easier to visualize, create, and execute once-impossible designs from the planning stage to the finished product.

Keywords: Interior design, technology, modern design, augmented reality, silk industry; historical perspective; sericulture; silk goods

Giriş

Şimali Azərbaycanda Şəki əsrlər boyu ipək istehsalının əsas mərkəzi və Qədim İpək Yolu boyunca mühüm dayanacaq yeri olmuşdur.Tacirlər və səyyahlar buradan gözəl ipək parçalar və qızılı ilə işlənmiş şallar alqı-satqı edib ixrac edirdilər və 15-ci əsrdən etibarən çəmən kimi Şəki ipəyi davamlılığı ilə məşhurlaşdı və yüksək qiymət aldı.İpək qurdları yerli bağlarda becərilirdi və yüzlərlə yerli mağaza ipək və ipək paltarlar istehsal edirdi. 16-cı əsrdə Şəki bütün Qafqazda ən mühüm ipək istehsalı mərkəzi idi və 1829-cu ildə ilk ipək fabriki tikildi. 1861-ci ildə Şəkidə dünyanın ən böyük ipək fabriklərindən biri tikildi və 19-cu əsrdə o, Fransanın ipək istehsalı mərkəzinə istinad edərək "Qafqaz Lionu" kimi tanınmağa başladı.Bu gün Şəkinin ipək fabriki şəhər mərkəzindən təxminən 15 dəqiqəlik məsafədə yerləşir və təbii boyalardan istifadə edərək ipək xalçalar, şallar və şərflər hazırlayır. Bitişik mağazada fabrikdə hazırlanmış nəfis ipək məmulatları satılır.

Şəki İpək

Kəlağayı istehsalı Azərbaycanda qədim zamanlardan məlumdur. Yüksək keyfiyyətli kəlağayı Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Şəki və Naxçıvan şəhərlərində istehsal olunurdu. Bu gün kəlağayı bir çox rayonlarda istehsal olunsa da, bu sənət daha çox Bakıdan 165 km şimal-qərbdə yerləşən Basqal şəhərində, həmçinin eyni istiqamətdə 320 km aralıda yerləşən Şəki şəhərində yayılmışdır.Bu rayonlarda kəlağayı istehsalının keyfiyyətinin və yayılmasının əsas amili Şəki ipəyidir. Daha sonra kəlağayı hazırlamaq üçün istifadə edilən parça istehsalı uzun tarixə malik uzun bir prosesdir.Azərbaycanda ipəkçilik çoxdan yayılmış və inkişaf etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Şəkidə ipəkçiliyin tarixi iki minillikdən çoxdur. Şəki uzun illər Azərbaycanın və bütün Qafqazın ipəkçilik mərkəzi statusunda qaldı. Dünyanın ən böyük ipək fabriki 19-cu əsrdə Şəkidə fəaliyyət göstərirdi.Şəki İpəyi təkcə Azərbaycanda deyil, Şərq, Avropa və Rusiya ölkələrində tanınıb və yüksək qiymətləndirilib. II Nikolayın hakimiyyəti illərində Rusiya İmperiyasının əskinaslarının süqutunun və

tez köhnəlməsinin qarşısını almaq üçün beş yüz rubl nominalda olan əskinasların tərkibinə Şəki ipəyi əlavə edilmişdir. 1862-ci ildə Londonda keçirilən beynəlxalq sərgidə Şəki ipəyi medalla təltif edilmişdir. Fransız Leon şirkətinin Saint-Etienne şirkəti Şəki ipəyinin daimi müştərilərindən biri idi. Təəccüblü deyil ki, XIX əsrin əvvəllərində ipək istehsalı sahəsində uğurlarına görə Şəkini Fransanın ipək paytaxtı ilə müqayisə edərək Qafqaz Leonu adlandırırdılar.Şəki ipəyindən tikilmiş geyimlər, tikmələr və baş örtükləri də yüksək qiymətləndirilir. Məhz buna görə də kəlağayı istehsalı ilə məşğul olan sənətkarlar özləri Basqalda işləsələr də, Şəki ipəyini almağa üstünlük verirdilər. Beləliklə, iki bölgənin müəyyən qədər uzaq olmasına baxmayaraq, onları "ipək sapları" möhkəm birləşdirirdi.Müxtəlif illərdə Azərbaycanda olmuş səyahətçilər və diplomatlar, məsələn, Adam Olearius, Entoni Cenkinson, Övliya Çələbi, Aleksandr Dümas, Fedot Kotov öz səyahət qeydlərində kəlağayı haqqında məlumat vermişlər. 1870-ci ildə Basqallı kəlağayı Londonda keçirilən sərgidə gümüş medal qazandığı da məlumdur.

Sənətkarlığın astanası

Kəlağayı istehsalının çoxəsrlik tarixi mürəkkəb prosesi əhatə etdiyindən istehsalda bir sıra peşələrin nümayəndələri - dərzi (kəlağayı yaradan), kəlağayı parça boyayan, naxış ustası (hazır trafaretlərdən istifadə edərək naxışlar yaratmaq) məşğul olurlar. və ornamentalist. 125 qram ağırlığında, üzükdən asanlıqla keçən bu baş yorğanının hazırlanması iki gün ərzində naxışların rənglənməsi və tətbiqi tələb olunur və nə qədər qəribə səslənsə də, bu qadın baş örtüyü adətən kişilər tərəfindən hazırlanır, çünki yalnız onlar ağır işin öhdəsindən gələ bilirlər. qaynayan boyalar və ağır trafaretlərlə bağlıdır.Hazır kəlağayı yüksək temperaturda rəngləmək böyük zəhmət, ustalıqla məharət və incə dad hissi tələb etdiyindən qadın yorğanının istehsal prosesində boya ən vacib sayılır. Əsasən ağ, qara, soğan və yaşıl rənglərdə, ölçüləri 150x150 sm, həmçinin 160x160 sm olan kəlağayı rəngləməsində zirinc, cənnət alma, zəfəran, qarağat və digər bitkilərdən alınan təbii boyalardan istifadə edilmişdir. İpək parçalar gələcəkdə solmaması üçün qaynadılır.

Həqiqətən də, kəlağayı köhnələ bilər, lakin heç vaxt orijinal rəngini itirmir.Boyandıqdan sonra material qurudulur, hamarlanır və sonra bəzədilməyə başlayır. Kelagai naxışları taxta və ya metal trafaret istifadə edərək tətbiq olunur. Kəlağayın Yelyan (kənarları), bəzən isə Xonça (orta) həndəsi və ya ixtiyari naxışlarla basmanahış üsulu ilə (təzyiqlə hopdurma) bəzədilmişdir. Kəlağaya tətbiq edilən naxışlar məna daşıyır və əsrlər boyu dəyişməz qalır. Əsas naxışlı xətt butadır - Azərbaycan ornamental sənətinin ən geniş yayılmış elementlərindən biri kimi. Buta rəmzdir, badamvari naxışlı, yuxarı ucu uclu əyridir. Bir şey o, yumruğa bükülmüş əlin alt hissəsinin izini xatırladır. Ehtimal olunur ki, Azərbaycanda geniş yayılmış bu ornament tarixin dərinliklərinə gedib çıxır.Hər bölgənin kəlağayı yaylığın kənarlarına vurulan ornamentlərə görə fərqlənir.

Şəki və Basqaldan gələn Kəlağayda "Şah buta", "Saya buta" və "Hırda buta" naxışlarına ən çox rast gəlinir. Kəlağay "Xeyratı", "Soğanı", "İstiotu", "Albuharı", "Abi", "Elyani" Yaxın Şərq və Qafqaz xalqları arasında da məşhur idi.Kəlağayı naxışlarında bəzi forma və motivlər başqa şeylərlə yanaşı, yerli əhalinin məişətini də əks etdirirdi. Belə ki, qənnadı və çörək məmulatlarında kəlağayı naxışlarının elementlərinə rast gəlmək olar. Pərdə gözəllik və saflıq rəmzi kimi Azərbaycan folklorunda, poeziyasında və dekorativ sənətində tez-tez xatırlanır. Təbii ki, bütün bu amillər ona gətirib çıxarmışdır ki, kəlağayı ornamentləri dünyanın digər xalqlarının sənətində öz yerini tapmışdır.

Azərbaycanda Kombinatın tikintisinə 1926-cı ildən başlanılıb. Tikinti üçün 1854-cü ildə Nuxada fəaliyyətə başlamış fransız ipək kompaniyasının yeri – "kompaniya" adlanan ərazi seçilib. Tikinti vaxtı işçi çatışmazlığı olduğu üçün tikintiyə başçılıq edən mühəndis Kibizov Şimali Qafqaza ezam olunub və oradan kombinatın tikintisinə 360 nəfər yeni işçi gətirib.Kombinat 5 noyabr 1931-ci il tarixdə – Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 14-cü ildönümü ərəfəsində təntənəli şəkildə fəaliyyətə başlayıb. İstifadəyə verilərkən əyirici sexində 162 dəzgah olub. Bir il sonra işə düşmüş toxucu sexində isə 126 dəzgah olub və həmin sex gündə 6 min 400 metr parça toxumaq gücünə malik idi. Kəlağayı— Azərbaycan qadınlarının ipək saplardan hazırlanmış dördbucaqlı baş örtüyü. Ölkənin qərb

bölgələrində ona "çarqat" da deyirlər. Kəlağayı dəsmalında gözəllik, ləyaqət, sədaqət və ehtiram rəmzləri ilə yanaşı, Odlar yurdunun qədim tarixi, mədəniyyəti və adət-ənənələri də öz əksini tapıb.Qeyd edək ki, Azərbaycan kəlağayı UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Reprezentativ Siyahısına daxil edilib.

Nəticə

Məqalədən anlaşılır ki,texnologiyanın Şəki İpək kombinatının interyer dizaynına təsiri əhəmiyyətli olub, dizaynerlərin işlərinə yanaşma tərzini və əllərində olan imkanları dəyişdirib. Dizaynerlər yeni proqram təminatı, alətlər və materiallarla daha dəqiq, səmərəli və innovativ dizaynlar yarada bilərlər. Lakin yenə də əl əməyinə üstünlük verərək tarixini daha çox yaşatmağa davam edirlər. Texnologiya inkişaf etməyə davam etdikcə, biz yalnız daxili dizaynın gələcəyi üçün maraqlı imkanları təsəvvür edə bilərik. Bununla belə,insan əməyinin keyfiyyətini və üstünlüyünü əks etdirilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər (red. S. Əliyarov). Bakı, Azərbaycan, 1996
2. Abdullayev G.B. XVIII əsrdə Azərbaycan və Rusiya ilə münasibətlər. Bakı. AN Az. SSR, 1965
3. Afanasi Nikitinin üç dəniz üzərində yelkəni 1466-1472 ed. SSRİ Elmlər Akademiyası, M.- L., 1948.
4. Azərbaycan tarixi. 3-cü cild, XIII-XVIII əsrlər, (red. Hey. O.Əfəndiyev və b.). Bakı, Elm, 1999
5. Avdeyev M. Azərbaycanda ipəkçilik (1925/26 - 1929/30). Bakı, Azpoliqraftrest., 1926
6. E. M. Şahmalıyev. XVI əsrdə Avropa dövlətlərinin Yaxın Şərqdə ticarət siyasəti tarixindən, Bakı, 1958-ci il.

Nəzrin Sadiq XƏLİLOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: nezrinxelilova2020@gmail.com

MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN İNTERYER DİZAYNA TƏSİRİ

Summary

The digital concept has become a widespread concept all over the world and in all aspects of life, especially after the beginning of the 2000s. Video, camera, computer, mobile phone, television, wristwatch, medical devices, laser measuring devices, electronic kitchen utensils, air conditioners and countless products that develop and function through digital technology are widespread in daily life. At the same time, the design process is shaped by the presentation. Problems in the design process can be solved quickly, which allows for a reduction in electricity and cash. In addition, it is also advisable to avoid potential errors. Currently, some of the common digital technology used in interior architecture;

Keywords: Interior design, technology, 3D, virtual reality, CAD, Digital world, interior architecture, design, smart space, virtual space.

Giriş

Rəqəmsallaşma, sürətlə inkişaf edən informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının və inkişaf edən sosial ehtiyacların təqdim etdiyi imkanlara uyğun olaraq daha effektiv, səmərəli xidmətlər və istifadəçi məmnuniyyətini təmin etmək üçün təşkilatlar tərəfindən əldə edilən insan, əməliyyat proseduru və texnologiya amillərinin vahid transformasiyası kimi müəyyən edildiyi bu dövrdə, daxili memarlıq da rəqəmsallaşmanın özündən çoxlu aspektlərdən təsirlənir. Şübhəsiz ki, son dövrlərdə süni intellekt tədqiqatlarının artması və süni intellekt məhsullarının daxili memarlıq sahəsində tətbiqi də yaranan tendensiyanın arxasında təsirli amillər olub. Daxili memarlıq sahəsində rəqəmsal texnologiya iki fərqli prosesdə istifadə olunur.

Müasir texnologiyaların interyer dizayna təsiri. Daxili məkanın dizayn prosesi və interyerdən istifadə prosesi. Daxili məkanın dizayn prosesində rəqəmsal texnologiyadan istifadə 4 müxtəlif şəkildə baş verir: Rəqəmsal Dizayn: Rəsm, modelləşdirmə, təqdimat; Rəqəmsal İstehsal: CNC, 3D Printer, Lazer 3D Skaner;

Parametrik Dizayn, Animasiya Texnologiyaları və Virtual Reallıq; Rəqəmsal Məkan Dizaynı: Kiberməkan və maye dizayn

Uzun əsrlər boyu daxili məkanın dizayn prosesində dizayn və təqdimat mərhələləri üçün texniki rəsm, maket, prototip və tökmə işlərindən istifadə edilmişdir. Ancaq 20-ci əsrdə başlayan kompüter dəstəkli dizaynın başlaması ilə təkcə kompüter dəstəkli dizayn deyil, həm də inkişaf da ön plana çıxdı. Əsrin ən böyük irəliləyişi hələ də dizayn və istehsal proseslərində robot texnologiyasının istifadəsi olmuşdur. Qeyri-səlis məntiq əslində müasir daxili memarlıq layihələrində axtarılan xüsusiyyətdir. İnteryer məkanının dizaynında virtual reallıq texnologiyalarından istifadə etməklə, yeni dizayn ideyalarını və alternativlərini inkişaf etdirmək mümkün idi. Beləliklə, istifadəçilər ehtiyac duyduqları və tələb etdikləri məkan xüsusiyyətlərini asanlıqla müəyyənləşdirə bildilər, dizaynerlər isə dizaynlarını daha rahat və rahat şəkildə ifadə edə bildilər. Qabaqcıl texnologiyalar sayəsində insanlar fiziki məkana ehtiyac olmadan rəqəmsal mediada ictimai məkandan istifadə edə bildilər - kiberməkanda istifadə edərək. İnsanlar və avadanlıqlar arasında kosmosda fiziki əlaqənin zəifləməsi, eləcə də kosmosdan istifadə edənlərin uzaqlaşdırılması gələcəkdə dizaynlar üçün nəzərə alınması təklif olunan mühüm amillərdəndir.

Müəyyən edilir ki, kosmosun özündə getdikcə dəyişən texnoloji irəliləyişlər, davamlılıq, iqtisadi rifah, rahatlıq şəraiti, asan yaşayış və həyatın özü tərəfindən tələb olunan məkan nəticəsində rəqəmsal texnologiyaların istifadəsinə artan ehtiyac var. . Müasir dövrdə isə daxili məkandan istifadə prosesi ilk növbədə rəqəmsal texnologiya əsasında qurulan ağıllı məkanları ağla gətirir. Ağıllı məkan məlumatların emalı ilə təchiz olunmuş məkana aiddir. Potensial ehtiyacları proqnozlaşdıran və yerinə yetirən informasiya texnologiyaları çərçivəsində texnologiyanın idarə edilməsi istifadəçilərin kosmosla əlaqəsinə nəzarət etməyə və rahatlıq, rahatlıq, təhlükəsizlik, iş və əyləncəni təşviq etmək üçün onun daha da genişləndirilməsinə imkan verir. Ağıllı məkanların miqyası şəhərlərdən, struktur qruplarından, tikililərdən, məkanlardan tutmuş kosmik mebel elementlərinə qədər geniş miqyasda tətbiq olunur. Gələcəkdə rəqəmsal texnologiyalardan hər bir məkanda və məkan elementində bütün miqyaslarda dizayn, istehsal və istifadə prosesləri üçün ciddi şəkildə istifadə ediləcək.

Nəticə

Məqaləyə əsasə belə bir nəticə çıxarırıq ki, texnologiyanın interyer dizaynına təsiri əhəmiyyətli olub, dizaynerlərin işlərinə yanaşma tərzini və əllərində olan imkanları dəyişdirib. Dizaynerlər yeni proqram təminatı, alətlər və materiallarla daha dəqiq, səmərəli və innovativ dizaynlar yarada bilərlər. Texnologiya inkişaf etməyə davam etdikcə, biz yalnız daxili dizaynın gələcəyi üçün maraqlı imkanları təsəvvür edə bilərik. Bir çox sertifikatlı onlayn interyer dizayn kursları kompüter dəstəkli dizayn proqram təminatı, virtual reallıq və genişlənmiş reallıq dizayn alətləri, davamlı dizayn təcrübələri və onlayn dizayn alətləri daxil olmaqla, bu sahədə texnologiyanın istifadəsini əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Deniz DEMİRARSLAN, Oğuz DEMİRARSLAN ƏDƏBİYYAT Akipek, F.Ö., İnceoğlu, N., "Memarlıqda Kompüter Dəstəkli Dizayn və İstehsal Texnologiyalarının İstifadəsi". Meqaron. Cild 2, No 4, 2007, səh.237-253.
2. Aldrich, F., "Ağıllı Evlər Keçmiş, İndiki və Gələcək", Ağıllı Ev. red. Robert Harper, London: Springer, 2003, s.17-39.
3. Çiftçi, S.K., Demirarslan, D. "Cyberpunk Genre and Interior Space Analyzes of Cyberpunk Movies", IBAD Journal of Social Sciences. 2020, (Xüsusi cild), səh. 62-83.
4. Güntay, V., 21. "Kiberməkan və Beynəlxalq Hüquq Əsrin Paradoksu kimi". NOVUS ORBİS, Journal of Politics and International Relations Journal of Political Science and International Relations. 1-ci cild ▪ Say 2, 2019, səh.87-109.
5. Harper, R., "İdeyalar, İmkanlar və Metodlar". TheSmartHome. red. Robert Harper, London: Springer, 2003, s.1-13.

Sevinc Rövşən MƏMMƏDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: mmmdovasevinc025@gmail.com

DİZAYNDA MODERN ÜSLUB

Summary

The article talks about the modern style in Design. The introduction of new software, tools and materials changes the way designers approach their work and possibilities. Technology has made it easier to visualize, create, and execute once-impossible designs from the planning stage to the finished product.

Keywords: Interior design, technology, modern design, augmented reality; historical perspective

Giriş

Daxili memarlıqda müasir üslub minimalist və müasir dizayn elementlərini birləşdirərək istifadə edilən dizayn yanaşmasıdır. Müasir daxili memarlıq ümumiyyətlə sadə, təmiz və səliqəli bir estetika qəbul edir. Parlaq və geniş məkanlar, açıq rəng tonları, düz xətlər, müasir mebel və funksionallığı ön planda tutan dizayn elementləri müasir üslubun xarakterik xüsusiyyətləridir.

Müasir daxili memarlıqda ümumiyyətlə minimalist dekorasiya yanaşması üstünlük təşkil edir. Geniş açıq sahələr, açıq plan konseptləri, düz rəng tonları və az sayda əşya ilə asanlıqla təmizlənə bilən və istifadəyə uyğun məkanlar yaradılır. Eyni zamanda müasir interyer arxitekturasında texnologiyaya önəm verilir və müasir texnoloji xüsusiyyətlərlə təchiz olunmuş məkanlar dizayn edilir.Müasir interyer memarlığında təbii materiallarla yanaşı sənaye elementləri də tez-tez istifadə olunur. Müasir interyerlərdə tez-tez beton, metal, şüşə və ağac kimi materiallara üstünlük verilir. Bundan əlavə, müasir interyer memarlığında fokus sənət əsərləri, dekorativ əşyalar və müasir işıqlandırma sistemləri də mühüm rol oynayır. Bu elementlər müasir və şık interyer yaratmaq üçün birləşir. Daxili memarlıqda müasir üslub daha ətraflı şəkildə araşdırıla bilər.

Müasir üslubun tarixi və təsiri

Müasir üslub maxinasiya dövrü ilə bağlıdır - 20-ci əsrin birinci yarısı boyunca populyarlığı davamlı olaraq artdı. Art Deco hərəkatından sonra yaranan üslub sadəlik axtararaq doğulub və Alman və Skandinaviya memarlığından ilhamlanıb; bu hərəkətdə formalar funksiyanı izləyir. Orta əsr moderni və postmodern bu üslubun sonrakı variasiyalarıdır. Aşağıda üsluba təsir edən bəzi üslub və hərəkətlər haqqında daha çox izah edəcəyik: Alman və Skandinaviya Memarlığı və Dizaynı: Bauhaus kimi də tanınan Alman dizayn məktəbi incəsənət, dekorativ sənət və memarlığın funksionallıqla uyğunlaşacağına inamla Müasir Stilə birbaşa təsir etdi.

Müasir İncəsənət: Müasir incəsənət hərəkatı Maksimalist dizayna cavab olaraq ortaya çıxdı; Bu hərəkət üçün forma, Müasir Stil interyerini ilhamlandıran bir funksiyanı izlədi. 1920-ci illərdən 1950-ci illərin əvvəllərinə qədər yeni texnologiya, sənayeləşmə və polad və beton kimi tikinti materiallarına çıxış müasir incəsənət və memarlığa da təsir etdi. Bu dövr düz damları, döşəmədən tavana qədər pəncərələri və geniş interyerləri olan təmiz astarlı, açıq konseptli dizaynın ortaya çıxdığını gördü.

Müasir üslubun əsas xüsusiyyətləri Təmiz xətləri, həndəsi formanı və təbii materialları vurğulayan Müasir Stilin bəzi əsas xüsusiyyətlərini artıq bölüşdük – lakin indi biz daha da irəli gedəcəyik və onun interyerə necə yanaşdığını bir az daha izah edəcəyik.

Təmiz xəttlər Müasir interyer dizaynı sadəliyi oyadır və təmiz xətlər əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Bu Stillə dizaynlar təmiz, düz xətlər və daha az bəzək təqdim edir. Unutmayın, bu üslubun açarı onu sadə saxlamaqdır, buna görə də burada daha az şey ola bilər.

Neytral Rənglər Rənglərə gəlincə, müasir interyerlərdə ağ, bej və torpaq çalarları hökm sürür. Rəng seçimi təbii materialları vurğulamaq və məkanı sadə və təmiz saxlamaq məqsədi daşıyır. Müasir interyerin palitrası rəngi həmişə monoxromatik və çılpaq çalarları vurğulayacaqdır.

Təbii İşıq Müasir interyerlər məkanı daha havadar və açıq hiss etməyi hədəfləyir və bunun üçün bu planlarda təbii işığın köməyi həmişə xoşdur.

Döşəmə planı konsepsiyası Müasir dizaynın açarı onu sadə saxlamaqdır - buna görə də daha az divar daha yaxşıdır. Bu üslub açıq mərtəbə planı konsepsiyasını vurğulayır - mebel və aksesuarlar açıq məkanda sahələri ayırmaq üçün əla seçim ola bilər.

Təbii materiallar Müasir interyerlər daş, ağac və dəri kimi təbii materiallardan istifadəni vurğulayır.

Funksional seçimlər Müasir üslub prinsiplərindən biri formanın istifadəyə uyğun olmasıdır. İnteryerə gəlincə, əksər dekorativ əşyaların və mebellərin bir məqsədi var.

Nəticə

Məqalədən anlaşılır ki, Müasir üslub bizə daxili memarlıqda bir neçə vacib şey vəd edir: Estetik və Zəriflik: Müasir interyer memarlığı minimalist və müasir dizayn elementləri ilə sadə, qəşəng və estetik məkanlar yaratmağı hədəfləyir. Təmiz xətlər, açıq rənglər və diqqətlə seçilmiş materiallarla müasir üslubda olan məkanlar göz oxşayan görünüşə malikdir.Genişlik və Rahatlıq: Müasir interyer memarlığında açıq plan konsepsiyası və təbii işığın istifadəsi ümumiyyətlə prioritetdir. Bu, məkanları daha geniş və parlaq edir. Sadə və minimalist dizayn sayəsində məkanlar daha geniş və daha rahat hiss olunur.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Aliyev ZH (2019) Problems of Agriculture in Azerbaijan and the Prospects of Its Development. Journal of Plant Sciences and Crop Protection 2(1): 104
2. Latif, H. E. J. M. J. o. S. S. (2015). About Some Problems of Research of Production Diversification Issues
3. Bertrand Gille. *Histoire des techniques*, Gallimard, coll. La Pléiade, 1978 (ISBN 978-2-07-010881-7)(in French)
4. The Encyclopédie of Diderot and d'Alembert (in French)
5. Catherine Jolivet-Lévy et Jean-Pierre Sodini, "Byzance", *in Encyclopædia Universalis*, 2006.(in French)
6. "La Soie, 4000 ans de luxe et de volupté", *Historia*, n°648, décembre 2000. (in French)

Səba Araz MUSTAFAZADƏ
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: *seba.mustafazade@wcu.edu.az*

KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞİN ROLU

Summary

This research has determined that teaching communicative grammar is significant for the future life of students as it is related to the development of students' oral communication skills. Additionally, it is crucial to structure lessons based on student-centered learning in accordance with the requirements of the modern era. Within this framework, the role of independent work is undeniable. Independent work is essential not only for students to acquire knowledge but also to enhance both internal and external motivation.

Key words: Teaching a foreign language; Teaching communicative grammar;Independent work;The role of independent work on the learning process;Student-centered learning

Giriş

İyirmi birinci əsrdə gənc, savadlı, yüksək şifahi və yazılı ünsiyyət bacarığına sahib olan kadrların hazırlanması həm cəmiyyətin, həm də təhsil sisteminin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir. Belə ki,

gənc mütəxəssislərin hazırlanması zamanı yanlız onların peşə bacarıqlarının deyil, eyni zamanda şəxsi ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etməsi də vacibdir. Texnologiyanın inkişafı təhsil müəssisələrində olan dərs vəsaitlərinin əl çatan olmasına və öz növbəsində özünütəhsilin təhsilin əsas hissəsinə çevirlməsinə səbəb olmuşdur. Özünütəhsil zamanı müstəqil öyrənmə şagirdə nəinki öyrənə metodunu, həmçinin də öyrənmə vasitələrini təkbaşına seçərək, şəxsi inkişafını daha da gücləndirir. Bununla yanaşı, özünütəhsil bacarıqları inkişaf etmiş bir şagird artıq öz biliyini qiymətləndirməyə də qadir olur ki, bu da onun gələcəkdə müstəqil tədqiqatçı kimi formalaşmasına və inkişaf etməsinə köməklik edir və onun bir mütəxəssis kimi lazimi şəxsi bacarıqlara saib olmasına səbəb olur.

Nəzərə almalıyıq ki, müstəqilllik anlayışı nəinki tədris prosesində, eyni zamanda sosial həyatın müxtəlif sahələrində təzahür edir. Belə ki, universitetə yeni daxil olmuş və həyatını necə quracağına qərar verməyə çalışan br gənc müstəqil fikir yürütmək, müstəqil mühakimə etmək kimi bacarıqları ilə yanaşı, cəmiyyətdə müstəqil formada yaşamaq və təhsil almaq hüquqlarına sahibdir. Belə bir zamanda tələbənin müstəqil iş vasitəsi ilə bilik və bacarıqlara sahib olmasını təmin etməkdə müəllimin rolu əvəzolunmazdır.

Müstəqil işin təlimdəki rolunu araşdıran tədqiqatçılar arasında fikir müxtəliflikləri mövcudluğunu onun bəzən fəaliyyət növü kim, bəzən təlim vasitəsi, bəzən isə öyrənmə üsulu kimi dəyərləndirilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda müstəqil işlə bağlı araşdırmaların əsasında L.Ş.Əsədovanın fikirləri durur ki, onun iddialarına əasaən, müstəqil işin təhsildəki əhəmiyyəti və tələbənin gələcək inkişafına verə biləcəyi töhvələr Sovet dövründə doğru dəyərləndirilməmişdir. Eyni zamanda öz pedaqoji fəaliyyətinə əsaslanan L.Ş.Əsədova müstəqil işin tələbənin yanlız təhsil həyatı üçün deyil, eyni zamanda gələcək həyat və fəaliyyəti üçün vacib olduğunu və beləliklə, müstəqil fəaliyyət göstərmə bacarığının tələbədə formalaşdığını vurğulamışdır.

Əsas mətn

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq hər bir gənc xaricə çıxış, beynəlxalq konfranslarda iştirak, daha yaxşı iş ilə təmin olunmaq, özünü inkişaf etdirmək kimi müxtəlif səbəblərdən xarici dil öyrənmək məcburiyyətində hiss edir. Bəzən bu dil onların iş həyatında böyük əhəmiyyətə sahib olsa da, bəzən sadecə "lingua franca" (bridge kanguage) kimi istifadə edilir.

İstənilən br dilin öyrənilməsində dilin lüğət tərkibinin mənimsənilməsi ilə yanaşı, dilə məxsus qrammatik əsasların öyrənilməsi və doğru tətbiq edilməsi olduqca vacibdir. Belə ki, qrammatik qaydalara əməl olunmadan dildən istifadə edərkən nitq sadecə söz yığınından ibarət olduğunu deyə bilərik. Bu mənada da, dili öyrəndiyi mühit və ya təhsil müəssisəsindən asılı olmayaraq, bu məktəb, universitet və ya dil kursları ola bilər, tələbəyə dilin əsas qrammatik anlayışlarının aşılanması müəllimin təhsil prosesində əsas vəzifələrindən biridir.

Öyrənilən dilin qrammatik xüsusiyyətlərini bilmək və onları həm yazılı, həm də şifahi nitqdə düzgün istifadəsi danışanın nitqinin səlis, axıcı və anlaşılan, eyni zamanda akademik olmasına səbəb olur. Buna görə də, dil dərslərində tədris olunacaq mövzuların seçilməsi, sillabusun təşkil olunması, tələbə tərəfindən bu qaydaların mənimsənilməsi üçün düzgün çalışma və tapşırıqların seçilməsi müəllimin əsas məsuliyyətlərindən biridir. Bu anlamda müəllimlərin dərs müddətində müstəqil işdən öyrənmə və öyrətmə vasitəsi kimi istifadə etməsi də tədris prosesini, tələbənin qrammatik qaydaları mənimsəməsini daha effektiv edir.

Bunun üçün müəllimin istifadə edə biləcəyi ən yaxşı üsul və vasitələrdən biri İ.P.Zadorojnanın üçüncü məşq və tapşırıqlar qrupu hesab edilə bilər. Bu tapşırıqlar müəllimin dərs prosesini daha rəngarəng etməsi üçün kifayət qədər şans yaradır. Belə ki, yeni keçirilmiş qrammatik struktur və qaydalardan nitqdə istifadə edərək təsvir və ya hekayə qurmaq bunun ən geniş yayılmış yollarından biridir. Bu zaman müəllim şagirdlərə verdiyi rəsmləri keçirilən qaydaları tətbiq edərək bir neçə cümlə ilə təsvir etməklərini və ya ardıcıl qoyulmuş şəkillərdən yaradıcılıqlarından istifadə edərrək kiçik süjetli

hekayələr qurmaqlarını istəyir. Bu həm tələbənin təhlil etmə bacarığını inkişaf etdirir, eyni zamanda öz fikrini düzgün ifadə etmək üçün keçirilmiş dil qaydalarından yerli-yerində istifadəni aşılayır.

Bununla yanaşı orta məktəb yaşında olan dil öyrənənlər üçün ən çox istifadə olunan tapşırılardan biri verilmiş mətndəki boşluqları düzgün qrammatik strukturlardan istifadə edərək doldurmaqdır ki, bu da tələbənin kontekstdən və situasiyadan asılı olaraq qrammatik qaydaların mənaa necə təsir etdiyini anlamsına və doğru dil vasitəsini seçmək üçün nələrə diqqət yetirməli olduğunu müəyyənləşdirməsinə köməklik göstərir.

Nəticə

Xarici dil dərslərində kommunikativ qrammatikanın tədrisi və öyrənmə prosesində müstəqil işin rolu araşdırılmış və tələbənin müstəqil işini təşkil etmək üçün istifadə oluna biləcək bir sıra tapşırıqlar təyin edilmişdir. Göstərilmişdir ki, tələbənin müstəqil işi təkcə təhsil fəaliyyətinin ən universal növlərindən biri deyil, eyni zamanda hər bir fərdin uğurlu öyrənmə prosesinin ən vacib şərtlərindən biri hesab olunur. Tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqları onların dil dərslərinə qarşı həvəs və istəklərini artırmaq, keçirilən qrammatik qaydaların şifahi və yazılı nitqdə doğru istifadəsinə təşviq etmək və onların yaradıcılığını inkişaf etdirmək kimi məqsədlərə nail olmaq üçün olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Brimful S.J., Johnson H. Dillərin tədrisində kommunikativ yanaşma. Oxford University Press, 1991, 135 s.
2. Əsədova L. Ş. Ali təhsil müəssisələrinin bakalavr tələbələrinin müstəqil iş sistemi. Bakı 2009, 160 səh.
3. Harmer J. Qrammatikanın öyrədilməsi və öyrənilməsi. Longman Group UK Limited, 1987, 345 s.
4. Kazımov N.M. Təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları haqqında. Bakı: Maarif, 1960, 90 s.
5. Şirəliyev A. (2012), "Ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin tədrisində pedaqoji təcrübənin təşkili və aparılması", Bakı, Tərcüməçi, 179 səh.
6. Zadorozhnaya I. P. İngilis-kommunikativ səriştənin mənimsənilməsində gələcək müəllimlərin müstəqil işinin təşkili üçün nəzəri və metodoloji əsaslar: dis. Dr. ped. Elmlər: 13.00.02 / I. P. Zadorozhnaya. M., 2012. 770 s. (səh. 291-293).

Сабина Эльхан гызы ПОЛАДОВА
Азербайджанский Университет Языков
Канд. филол. наук, доцент кафедры
фонетики английского языка АУЯ, г.Баку,

ВЗАИМООТНОШЕНИЕ СИСТЕМЫ - НОРМЫ - РЕЧИ: ОРФОФОНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Key words:,system, norm, language, orthophony, variability
Açar sözlər:, sistem, norma, dil, orfofoniya, variativlik
Ключевые слова: система, норма, язык , орфофония, вариативность

В языкознании проблема понятия системы - нормы - речи при изучении вариа-тивности в речевой деятельности приводит к неоднозначности лингвистических понятий.

Для изучения фонологического статуса фонем и звуковых сочетаний необходимо знать, разграничение плоскости языковой системы и нормы в реализации, выяснить существующие разногласия при описании и интерпретации фонологической системы. Главным аспектом является соотношения инварианта к одной и той же сути. А на речевом уровне ее конкретная модификация – вариант. На сегодняшний день, самыми актуальными в лингвистических

исследованиях являются идеи об эталоне, или норме, и варианте как результат модификации этой нормы или отклонении от нее. Эти идеи получили дальнейшее развитие в трудах таких ученых как Э.Косериу [1;143], К.С.Горбачевич [2;72], Л.А.Вербицкая [3; 59], Ф.Я.Вейсялли [4; 54; 5;56] и др.

Традиционно в современной лингвистике проблемы языковой вариативности рассматриваются в следующим порядке: вариативность → языковая система → норма → речь. Здесь необходимо подчеркнуть следующее: определение лингвистических и экстра-лингвистических причин звуковых изменений на фонетическом уровне и их лингвистическая интерпретация. Но главное, отношение между нормами и конкретными реализациями фонем.

Все фонетические изменения в речевом потоке связаны стремлением говорящего облегчить артикуляцию и это нашло подтверждение в законе Мартине или "принцип наименьшего усилия". [6; 113]. Быстрый темп произношения, ритм, высокая частотность, изменчивость фонем, всё это указывает на действие закона Мартине.

Для установления особенностей любого типа произношения возникают вопросы: характер и степень вариативности фонетической реализации фонологических оппозиций, орфоэпические и орфофонические аспекты произносительной нормы, реализация и понимание речи. Невозможно истолковать языковые факты, без использования фонети-ческих параметров речевой деятельности, поскольку каждый из рассмотренных вопросов могут и должны стать объектом как фонетического, так и фонологического исследований.

Норма – эта эталон произношения, мерило, стандарт осуществления определенных фонологических моделей слов в потоке речи, главная единица выражения каждой лексемы как языкового знака. Она является моделью, конструкцией, абстракцией и "идеалом" фонетической оболочки слова.

Отождествление инвариантов и вариантов, современные фонологи истолковывают как противопоставленность языка и речи и это приводит к такому выводу, что язык состоит из инвариантов, а речь - из вариантов.

Норма олицетворяет собой "*совокупность наиболее устойчивых традиционных реализаций языковой системы, отобранных и закрепленных в процессе общественной коммуникации*"[7;137].При определении термина "норма" выделяются такие характеристики, как обязательность, престижность и закрепленность, что свойственно нормативному произношению. Понятие нормы в допустимой степени является отно-сительным и приобретает социально-психологический оттенок, поскольку представления о том, какие языковые формы допустимы или неприемлемы, а также о том, какое произношение является приемлемым, могут различаться среди носителей языка.

О.С.Ахманова пишет, "*норма – это принятое речевое употребление языковых средств, совокупность правил (регламентаций), упорядочивающих употребление языковых средств в речи индивида*" [8;46].

Нормативным считается произношение, которое точно соответствует произносительной норме, определяющей перечень вариантов фонем, пределы их вариатив-ности, а также различие между допустимыми и недопустимыми формами произношения. Языковую норму можно объяснить как комплекс явлений, которые разрешены системой языка, выбраны и закреплены в речи носителей языка, и обязательны для всех, кто использует литературный вариант языка в конкретный исторический период.

Норма имеет изменяющийся характер, поскольку со временем она претерпевает различные изменения, как под воздействием внешнеязыковых факторов, так и внутри системы, когда возникают новые формы, постепенно заменяющие устаревшие.

Понятия системы языка и языковой нормы тесно взаимосвязаны. Напомним, что Л. Ельмслев [9;82] впервые ввел термин «языковая норма» как лингвистическое понятие.

Опираясь на идеи Ф. де Соссюра о различении языка и речи, автор аналогично выделяет в системе языка триаду: схема – норма – узус. По его мнению, схема представляет собой сеть синтагматических и парадигматических отношений в языке. Норма же включает в себя узус и речевой акт. По мнению автора, «акт речи и узус логически и практически предшествуют норме; норма возникает из узуса и акта речи, а не наоборот» [10;170]. Далее он утверждает, что схема, норма и узус располагаются в разных плоскостях: схема представляет собой установление, при этом «реализация схемы обязательно становится узусом: как коллективным, так и индивидуальным. Узус – это множество возможных вариантов, из которых в момент речи происходит свободный выбор» [10;173]. Л. Ельмслев, в свою очередь, делает акцент на противопоставлении схемы и узуса.

Идея, изложенная позднее в другом виде в исследованиях Э. Косериу, в современной лингвистике получила научное обоснование. Его системно-структурный подход к проблемам соотношения нормы и системы языка утверждает, что норма объясняется как «имманентная языковая категория, система обязательных и общепринятых реализаций», в то время как система языка представляет собой «набор имеющихся возможностей» [11; 175, 229]. Известно, что языковая система позволяет широкие возможности варьирования звуковой реализации фонем в речи, тогда как норма, по точному определению Э. Косериу, представляет собой совокупность «наиболее устойчивых, традиционных реализаций элементов языковой структуры, отобранных и закрепленных общественной языковой практикой» [11; 143-343], или, образно говоря, общепринятую в данном языке реализацию потенциальных возможностей языковой системы. Следует напомнить, что детальная разработка тернарного противопоставления система-норма-речь принадлежит Э. Косериу. Система определяется им как «система возможностей, координат, которые указывают открытые и закрытые пути» в речи, присущей данному коллективу; норма, наоборот, рассматривается как «система обязательных реализаций», принятых в данном обществе и данной культуре: норма отражает не то, что «можно сказать», а то, что «уже сказано» [11; 173-174]. Если система включает идеальные формы реализации языка, то норма охватывает уже реализованные формы. Следует отметить, что в трехчленном противопоставлении Э. Косериу не всегда четко определены взаимоотношения речи и нормы. Он включает речь в свою концепцию лишь потому, что норма не всегда охватывает все возможные и допустимые реализации. В таком случае нетрадиционные реализации той или иной единицы системы не могут быть отнесены к норме, а должны рассматриваться как часть речи. Поэтому схема должна выглядеть не как система → норма → речь, а как система → норма; система → речь. Из этой схемы видно, что взаимоотношения речи и нормы не определены четко, хотя обе они являются реализациями самой языковой системы.

Академик Л.В. Щерба в своей известной статье «О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» [12; 309] впервые выделяет три элемента: речевую деятельность, языковую систему и языковой материал. Система языка, по его мнению, «есть то, что объективно заложено в данном языковом материале и что проявляется в индивидуальных речевых системах, возникающих под его влиянием» [13; 28]. Опираясь на соссюровскую дихотомию «язык – речь», он вводит понятие «речевая деятельность». Л.В. Щерба считает, что «языковая система и языковой материал являются двумя аспектами речевой деятельности» [13;26]. Это не исключает того, что система выводится непосредственно из речевой деятельности, а норма основывается на языковом материале.

Языковой материал является основой, на которой строится языковая система. Норма не является ни уже, ни шире самой системы языка, так как она ограничивает языковой материал, из которого образуется совокупность языковых единиц и отношений между ними. На основе нормы формируется система языка, состоящая из единиц, с которыми строятся конкретные

модели. Норма также определяет возможные речевые реализа-ции.

Норма представляется как применение моделей системы к акту речи. Систему языка отражает узус – использование языкового материала, соответствующего норме. Таким образом, в конкретном речевом акте система подчиняется норме и выступает как абстрактная схема речевого акта. Норма, являясь средним звеном в триаде, испытывает двойное давление: извне (от узуса) и изнутри (от системы языка). Сжатие с обеих сторон делает равновесие нормы неустойчивым, а ее границы подвижными, что и составляет внутренний механизм динамики системы.

Каждому литературному языку свойственна не только определенная степень стабильности и устойчивости нормативных реализаций, но и совокупность вариативных средств, которые предполагают необходимый выбор. Вариативность играет важную роль в характеристике нормы, а пределы этой вариативности в значительной степени определяют специфику норм разных литературных произношений.

Известно, что при решении вопроса о соотношении фонемы и варианта Н.С. Трубецкой использовал дихотомию языка и речи. Однако в фонологических исследованиях, основанных на этой дихотомии, не учитываются варианты фонем. Такой подход не устраивает представителей щербовской школы, которые решительно отстаивают трихотомический подход к языковым фактам. Как справедливо отмечает Ф. Я. Вейсялли, «вместо бинарного подхода целесообразным и научно обоснованным является трихотомический подход, который исходя из соотношения трех уровней: уровня функциональной системы, уровня нормы и уровня конкретного речевого акта» [14; 8].

Эти уровни имеют свои собственные единицы, образующие диалектическое единство. Уровень конкретного речевого акта представлен звуками, которые являются «отдельными», варианты, как единицы уровня нормы, представляют собой «особое», а фонемы, как элементы функциональной системы, выступают как «общее». Определение фонемы как «общего», варианта как «особого» и звука как «отдельного» основывается на диалектическом подходе к фундаментальным понятиям фонологии [55].

Основной причиной разногласий при определении варианта является то, что проблема варьирования часто решается через установление соотношения вариантов и нормы, которая, в свою очередь, определяется лингвистами по-разному.

ЛИТЕРАТУРА

1. Косериу, Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – 1963. – Вып. 3. – с.143-343.

2. Горбачевич, К.С. Вариантность слова как лексико-грамматический феномен (На материале современного русского языка) // Вопросы языкознания. – 1975. №1, – с.55-64.

3. Вербицкая, Л.А. Русская орфоэпия: к проблеме экспериментальнофонетического исследования особенностей современной произносительной нормы / Л.А.Вербицкая. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, – 1976. – 124 с.

4. Вейсалов (Вейсялли), Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) / автореф. дис. … д-ра филол. наук) / – Ленинград, 1980. – 35 с.

5.Вейсалов, Ф.Я. Фонетическая вариантность и фонемная идентификация // Материалы республиканской научной конференции: "Функциональные и конструктивные уровни языковой системы" (18-19 ноября 1980 г.), – Баку: – 1981, – с.60-62.

6. Мартине, А. Принцип экономии в фонетических изменениях. (Проблемы диахронической фонологии) // Издательство иностранной литературы. – Москва: – 1960. – 264 с.

7.Лингвистический энциклопедический словарь / Главный редактор В.Н.Ярцева. – Москва: Советская энциклопедия, – 1990. – 683 с.

8.Ахманова, О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С.Ахманова. – Москва: Учпедгиз, – 1957. – с.104-165.

9.Ельмелев, Л. Пролегомены к теории языка // Новое в лингвистике, – Москва: – 1960. – Т.1. – с.264-389.

10.Ельмслев, Л. Язык и речь // Пролегомены к теории языка: Пер. с англ. / Сост. В.Д.Мазо. – Москва: – 2006. – с.164-174. (Лингвистическое наследие XX века) (Впервые на рус. яз. опубликовано в кн.: Звегинцев, В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях / В.А.Звегинцев. Часть II. – Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФС.

11.Косериу, Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – 1963. – Вып. 3. – с.143-343.

12.Щерба, Л.В. Фонетика французского языка: очерк французского произношения в сравнении с русским / Л.В.Щерба. – Москва: Высшая школа, – 1963. – 309 с.

13.Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба. – Ленинград: Наука, – 1974, – 428 с.

14.Вейсалов (Вейсялли), Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) / автореф. дис. … д-ра филол. наук) / – Ленинград, 1980. – 35 с.

Aytən Rafail qızı CƏFƏROVA
Bakı Slavyan Universiteti

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ ANLAYIŞI

Xülasə

Məqalə nəzəri dilçilikdə "dünyanın dil mənzərəsi" probleminə həsr olunub. "Dünyanın dil mənzərəsi" termini, onun anlamları əsaslı şəkildə təhlil olunmuşdur. Bu anlayışla bağlı konsept, konseptosfera, linqvistik şüur kimi terminlər müqayisəli təhlilə cəlb olunmuşdur. Məqalədə bu nəticəyə gəlinir ki,"dünyanın dil mənzərəsi"! yuxarıda qeyd olunan terminlərlə nə qədər yaxın olsalar da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və linqvistik cəhətdən uğurlu termindir.

Açar sözlər: *dünya, dil, mənzərə, struktur, linqvistik.*

Giriş

Dünyanın, ətraf gerçəklik haqqında biliklərin dil strukturlarında toplanması və onların vasitəsi ilə müxtəlif konseptlərdə eksplikasiyası dünyanın dil mənzərəsini yaradır. Xalqın mental dünyasının dərkində mədəniyyət konseptlərindəki məlumatlar olduqca vacibdir. Bəzən "dünyanın dil mənzərəsi" terminini başqa bir termin ilə əvəz edirlər. Bu, "linqvistik şüur" terminidir. Bu terminlərin tez-tez bir-birini əvəz etməsinə, baxmayaraq ,bu əvəzlənmə məntiqli görünmür. Dünyanın dil mənəzrəsini dünyanın mənzərəsinə bənzətmək olar. Bu terminlər bir sıra yönlərinə görə bənzərlik təşkil etsələr də, onları sinonim hesab etmək olmaz. Bəzən dünyanın dil mənzərəsi və konseptsfer terminlərini eyniləşdirirlər. Lakin "dünyanın dil mənzərəsi" hər bir xalqın sahib olduğu ətraf aləm haqqında məlumatların cəmi, "konseptsfer" isə həmin məlumatların müəyyən qrup halında təsnifləndirilməsidir. Müxtəlif dillər hər hansı bir əşyanı, məfhumu yalnız fərqli şəkildə adlandırmaqla kifayətlənmir, bununla bərabər həmin əşyanı müxtəlif formada təcəssüm etdirir. Bu baxımdan da belə nəticəyə gəlirik ki, hər bir cəmiyyət öz dünya mənzərəsinə sahibdir. Bu mənzərə sayəsində cəmiyyətdə olan hər bir fərdin ətraf aləmə, təbiətə, yer üzünə, yaşama olan baxışı, dünyagörüşü dəyişir, inkişaf edir. İnsanın

dünyanın dil məzərəsinin tədqiqat subyekti olması dünyanın dil mənzərəsinin özünəxas özəlliklərindən biri hesab edilir.

Əsas mətn

Dil mənzərəsi insanın qazandığı biliklərin konseptlərdə təmsil olunmasıdır. Dünyanın dil mənzərəsinin tərifi, onun diferensiallaşdırılması üçün ən mühüm əsaslardan birini-onun fərdiləşmə dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Fərdiləşdirmənin üç əsas dərəcəsi müəyyən edilib: Bolqar dilində danışan tək bir insanın dünyasının dil mənzərəsi, bolqar dilində danışan müəyyən bir qrupun dünyasının linqvistik mənzərəsi (peşəkar və ya nəsil cəmiyyəti) və sonda, bütün bolqar üçün ortaq olan dünyanın dil mənzərəsi.

Dünyanın, ətraf gerçəklik haqqında biliklərin dil strukturlarında toplanması və onların vasitəsi ilə müxtəlif konseptlərdə eksplikasiyası dünyanın dil mənzərəsini yaradır. Xalqın mental dünyasının dərkində mədəniyyət konseptlərindəki məlumatlar olduqca vacibdir. Bəzən "dünyanın dil mənzərəsi" terminini başqa bir termin ilə əvəz edirlər. Bu, "linqvistik şüur" terminidir. Bu terminlərin tez-tez bir-birini əvəz etməsinə, baxmayaraq bu əvəzlənmə məntiqli görünmür. Dünyanın dil mənəzrəsini dünyanın mənzərəsinə bənzətmək olar. Bu terminlər bir sıra yönlərinə görə bənzərlik təşkil etsələr də, onları sinonim hesab etmək olmaz. Bəzən dünyanın dil mənzərəsi və konseptsfer terminlərini eyniləşdirirlər. Lakin "dünyanın dil mənzərəsi" hər bir xalqın sahib olduğu ətraf aləm haqqında məlumatların cəmi, "konseptsfer" isə həmin məlumatların müəyyən qrup halında təsnifləndirilməsidir. Müxtəlif dillər hər hansı bir əşyanı, məfhumu yalnız fərqli şəkildə adlandırmaqla kifayətlənmir, bununla bərabər həmin əşyanı müxtəlif formada təcəssüm etdirir. Bu baxımdan da belə nəticəyə gəlirik ki, hər bir cəmiyyət öz dünya mənzərəsinə sahibdir. Bu mənzərə sayəsində cəmiyyətdə olan hər bir fərdin ətraf aləmə, təbiətə, yer üzünə, yaşama olan baxışı, dünyagörüşü dəyişir, inkişaf edir. İnsanın dünyanın dil məzərəsinin tədqiqat subyekti olması dünyanın dil mənzərəsinin özünəxas özəlliklərindən biri hesab edilir.

Dil mənzərəsi insanın qazandığı biliklərin konseptlərdə təmsil olunmasıdır. Dünyanın dil mənzərəsinin tərifi, onun diferensiallaşdırılması üçün ən mühüm əsaslardan birini-onun fərdiləşmə dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Fərdiləşdirmənin üç əsas dərəcəsi müəyyən edilib: Bolqar dilində danışan tək bir insanın dünyasının dil mənzərəsi, bolqar dilində danışan müəyyən bir qrupun dünyasının linqvistik mənzərəsi (peşəkar və ya nəsil cəmiyyəti) və sonda, bütün bolqar üçün ortaq olan dünyanın dil mənzərəsi. Dünyanın, ətraf gerçəklik haqqında biliklərin dil strukturlarında toplanması və onların vasitəsi ilə müxtəlif konseptlərdə eksplikasiyası dünyanın dil mənzərəsini yaradır. Xalqın mental dünyasının dərkində mədəniyyət konseptlərindəki məlumatlar olduqca vacibdir. Bəzən "dünyanın dil mənzərəsi" terminini başqa bir termin ilə əvəz edirlər. Bu, "linqvistik şüur" terminidir. Bu terminlərin tez-tez bir-birini əvəz etməsinə, baxmayaraq bu əvəzlənmə məntiqli görünmür. Dünyanın dil mənəzrəsini dünyanın mənzərəsinə bənzətmək olar. Bu terminlər bir sıra yönlərinə görə bənzərlik təşkil etsələr də, onları sinonim hesab etmək olmaz.

Çünki bu qeydlər məsələ ilə əlaqəli sadəcə olaraq müəyyən nöqteyi-nəzərdir. Bəzən dünyanın dil mənzərəsi və konseptsfer terminlərini eyniləşdirirlər. Lakin "dünyanın dil mənzərəsi" hər bir xalqın sahib olduğu ətraf aləm haqqında məlumatların cəmi, "konseptsfer" isə həmin məlumatların müəyyən qrup halında təsnifləndirilməsidir. Müxtəlif dillər hər hansı bir əşyanı, məfhumu yalnız fərqli şəkildə adlandırmaqla kifayətlənmir, bununla bərabər həmin əşyanı müxtəlif formada təcəssüm etdirir. Bu baxımdan da belə nəticəyə gəlirik ki, hər bir cəmiyyət öz dünya mənzərəsinə sahibdir. Bu mənzərə sayəsində cəmiyyətdə olan hər bir fərdin ətraf aləmə, təbiətə, yer üzünə, yaşama olan baxışı, dünyagörüşü dəyişir, inkişaf edir. İnsanın dünyanın dil məzərəsinin tədqiqat subyekti olması dünyanın dil mənzərəsinin özünəxas özəlliklərindən biri hesab edilir.

Dünyanın linqvistik mənzərəsi müxtəlif vasitələrlə yaradılır, xüsusən frazeoloji birləşmələr, metaforik sözlərlə, konnativ sözlərlə yaradılır. Son dövrlərdə əksər dilçilər leksika və frazeologiyanı bu kontekstdə öyrənirlər. Dünyada nə qədər dil varsa, bir o qədər də dil mənzərəsi vardır. Dünyanın

milli mənzərəsi yad mədəniyyətlər üçün bağlıdır, lakin başqa dillər öyrənilərkən müəyyən qədər həmin dillərə aid dil mənzərəsi barədə biliklər əldə etmək olur. Dünyanın milli mənzərəsi milli xarakterin və mentallığın əksidir.

"Dünyanın mənzərəsi" anlayışı insanın özü qədər qədimdir. Bu fenomen həmişə insanın həyatında onu əhatə edən aləmi fəal öyrənmək qavramaq baxımından xüsusi mahiyyət kəsb etmişdir. Hərçənd ki, o, insanın ətraf mühitdən ayrıldığı vaxtdan ("mən" və "dünya" arasında əlaqənin dərk olunduğu vaxtdan) yaranmışdır, İlkin olaraq bu anlayış təbiətin obyektiv qanunlarının dərk olunması ilə məşğul olan elmlər çərçivəsində yaranmışdır.

Bu termin XIX əsrin sonlarında, XX əsrin əvvəllərində fiziklər tərəfindən irəli sürülmüşdur və gündəlik elmi həyata H.Hers tərəfindən daxil edilmişdir. Fəlsəfədə ümumiləşmiş şəkildə dünya mənzərəsi dedikdə təbiət və onun fundamental qanunları, xüsusiyyətləri haqqında sistemləşdirilmiş, vahid anlayış nəzərdə tutulur

Nəticə

Müasir dilçilik dünyanın linqvistik mənzərəsini iki şəkildə təsəvvür edir. Birincisi, obyektivizmdən ibarətdir. Bu prinsipə görə, dil dünyanın mənzərəsinin təşkiledicisi yox, insan fəaliyyəti zamanı onun ifadəedicisidir. İkincisi isə subyektivizmdir. Bu prinsipə görə, dünyanın linqvistik mənzərəsi dil tərəfindən əks olunan ikinci dünyadır. İnsan gündəlik dil mənzərəsini yaradan dillə nəinki arzularını dünya haqqındakı reallıqları, həm də yanlışlıqları, fantaziyasını, ifadə edir. Dünyanın mənzərəsinin bu cür anlamının mahiyyəti obyektivlik tələb etmir. Ümumiyyətlə, dünyanın linqvistik mənzərəsi abstraktdır və o, yalnız milli dillər əsasında izah reallaşır. Göründüyü kimi, dünyanın dil mənzərəsi A.A.Potebniyanın "Dil izolə olunmuş fenomen deyil, o, xalqın mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır", – konsepsiyası ilə çox dəqiq ifadə olunmuşdur [1, s.21].

Ədəbiyyat:

1.Потебня, А.А. Мысль и язык / А.А.Потебня. Харьков, –1982. – 192 с.
2.Современные проблемы наки и образования: [электронный ресурс] / https://science-education.r.

Gülsüm ƏFƏNDİYEVA
Elmi rəhbər: b.ü.f.d. Natəvan Kərəmova
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: gulsum.efendiyeva2005@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRDƏ YADDAŞ VƏ HƏYƏCAN GÖSTƏRİCİLƏRİ

Summary

The article presented herein forms a segment of a broader research endeavor undertaken by the young researchers of the "Science Group" at Western Caspian University. The primary objective of our investigation was to scrutinize the impact of anxiety indicators on memory performance. Participants in our study comprised students aged 17-21 years, enrolled in diverse courses. A key impetus for our research was to explore the temporal effects of stress and arousal levels on memory functionality. Somatic alterations occurring within our body at optimal excitement levels positively influence the enhancement of our cognitive functions, thereby boosting our productivity, albeit within certain limits.

Key words:exam stress, optimal level of excitement, individual excitement, situational excitement, short-term memory.

Giriş

Həyəcan vəziyyətdən asılı olaraq orqanizmin cavab reaksiyasıdır. Beyində fəaliyyətə başlamazdan əvvəl və hadisə baş verdikdən sonra aktivləşməni göstərən xüsusi bölgələr var. Beynimizin daha dərin qatlarında yerləşən və həyəcan anında iştirak edən başqa sahələridə mövcutdur. Həyəcan zamanı alınan ilk reaksiya sinir sisteminin adrenalin, noradrenalin, və kortizon kimi hormonların ifrazını qıcıqlandırması ilə başlayır. Bu stressə hazırlıq vəziyyəti kimi də qiymətləndirilə bilər [1]. Yerkes-Dodson qanunu fərdin məhsuldarlığı və həyəcanı arasında birbaşa əlaqəni göstərir. Bu qanuna görə, yüksək səviyyədə oyanma fərdin fəaliyyətini müəyyən nöqtəyə qədər təkmilləşdirə bilər. Yerkes-Dodson Qanunu iddia edir ki, məhsuldarlıq və həyəcan arasında birbaşa əlaqə var. Psixoloqlar Robert M. Yerkes və John Dillingham Dodson bu qanunu 1908ci ildə inkişaf etdirdilər. Yerkes-Dodson Qanununda deyilir ki, məhsuldarlıq fizioloji və ya zehni oyanma ilə artır, ancaq müəyyən bir nöqtəyə qədər. Həyəcan səviyyəsi çox yüksək olduqda, performans azalır. Bu qanuna görə, həyəcanı və performansı artırmağın ən yaxşı yolu ayıq qalmağımıza imkan verən tapşırıqlar üzərində işləməkdir [5].

Bəzi tədqiqatlardada imtahan həyəcanının təcrübədən asılı olaraq intensivliyinin dəyişdiyi göstərilir. İlk imtahan zamanı olan həyəcan səviyyəsi uzun müddətli təcrübələrdən sonra tədricən azala bilər. Zadar Universitetində aparılmış bir araşdırmada psixologiya tələbələrinin eyni rübdə verdikləri imtahanlarda stress səviyyələrində böyük bir dəyişiklik olmayıb. Lakın nəzərə alınsa ki, bir rübdə imtahanlar arası müddət qısadır bu nəticə tam da doğru hesab olunmaz [6] . O səbəbdən bu hadisə uzun müddətli bir araşdırmada tədqiq olunur . Carreras, P. və Fernandez Castro birinci və ikinci kurs universitet tələbələrində imtahan stressinə uyğunlaşma üzərində tədqiqat aparır. Nəticədə birinci kurs tələbələrinin həyəcan səviyyələri ikinci kurs tələbələrinin həyəcan səviyyələrinə nisbətdə yüksək çıxır [7].

Həyəcan halının emosional tənzimləmə mexanizmini öyrənmək işin əsas məqsədidir. Həyəcanın dərk edilməsinin emosiyaların tənzimlənmə strategiyaları və fərdlərin sıx müsbət

emosiyaları necə idarə etmələri haqqında fikirlər verə bilir. Həyəcan çox vaxt sosial kontekslərdə, məsələn yığıncaqlarda və ya qrup fəaliyyətləri zamanı yaşanır. Həyəcanın öyrənilməsidə bizə onun sosial əlaqə və ünsiyyətdəki rolunu anlamağada kömək edir.

Əsas mətn

Yaddaş göstəricilərin həyəcan səviyyəsindən asıllığını tədqiq etmək üçün ilk olaraq Spilberqer-Xanin hazırladığı situativ və fərdi həyəcan testlərindən istifadə etmişik. İnterpretasiya zamanı nəticəni belə qiymətləndirilməlidir: 30-a qədər - aşağı həyəcanlılıq, 31-45 – orta həyəcanlılıq, 46 və ondan çox isə yüksək həyəcanlılıqdır.

Bizim tədqiq etdiyimiz kurslardakı şəxslərdə 17-21 yaş aralığına daxildir. Tədqiqatımız Qərbi Kaspi Universitetində təhsil alan I, II, III, IV kurs tələbələri üzərində aparılıb. Hər kursda ortalama 25 nəfər üzərində test tətbiq olunub. Tədqiqatlar imtahanın həyəcana təsiri öyrənmək üçün imtahan sesiyyasından əvvəl, adi dərs günlərindən birində keçirilib.Bütün tələbələr eyni şəraitdə testləşdirmə prosesinə cəlb edilib.

Tədqiqatların nəticələrinin statistik işlənməsi zamanı məlum olmuşdur ki, I kurs üzrə təhsil alan tələbələrin situativ həyəcan səviyyələri 34,75 bal , fərdi həyəcan göstəricisi 38.7 bal; II kurs üzrə təhsil alan tələbələrin situativ həyəcan səviyyələri 42.25 bal, fərdi həyəcan göstəricisi 44.3 bal; III kurs üzrə təhsil alan tələbələrin situativ həyəcan səviyyələri 40.35 bal, fərdi həyəcanı 42.1 bal; IV kurs üzrə təhsil alan tələbələrin isə situativ həyəcan səviyyələri 41.82 bal və fərdi həyəcanı 46.3 bal olmuşdur.

Həyəcanın koqnitiv funksiyalar üzərindəki təsirini öyrənmək üçündə qısa müddətli yaddaşı tədqiqi edən " Ədədə görə yaddaş testi" -dən istifadə etdik. Bu test vasitəsi ilə qısamüddətli vizual yaddaşı, onun həcmini və dəqiqiliyini qiymətləndirmək mümkündür. Yetkin şəxslər üçün norma hüdudu 7 ±2 bal sayılır. Nətəcədə qısa müddətli yaddaş I kurs üzrə təhsil alan tələbələrdə 8.02 bal, II kurs üzrə təhsil alan tələbələrdə 8.25 bal , III kurs üzrə təhsil alan tələbələrdə 8.95 bal, IV kurs üzrə təhsil alan tələbələrdə 8.07 bal göstərilir.

Nəticə

Ümumilikdə, aparlan tədqiqatların əldə edilən nəticələrində yaş artdıqca situativ və fərdi həyəcanda yüksəlmə müşahidə olunur. Tədqiqatımızın imtahandan əvvəli adi dərs günülərində aparıldığını və tələbələrin imtahan hazırlığı mərhələsində olduğunu nəzərə alsaq bu optimal həyəcan səviyyəsi sayıla bilər. Optimal həyəcan səviyyəsində orqanizmdə baş verən somatik dəyişikliklər koqnitiv funksiyaların həmçinin yaddaş proseslərinin məhsuldarlığının artmağına da müsbət təsir edir. Optimal həyəcan səviyyəsindən yuxarı həyəcan səviyyəsi isə, əksinə məhsuldarlığın və yaddaş funksiyarının daha da zəifləməsinə səbəb olcaq. Yerkes-Dodson qanununda da deyilir ki, həyəcan koqnitiv proseslərin məhsuldarlığına səbəb olur , ancaqhəyəcanın müəyyən səviyyəsinə qədər və bu səviyyə hər birinsan üçün optimal həyəcan səviyyəsi sayılır. Həyəcan səviyyəsi çox yüksək olduqda, optimal səviyyəni keçdikdə əks proses koqnitiv funksiyalarda eniş müşahidə olunur.Beləliklə, tədqiq olunan tələbələrdə optimal həyəcan səviyyəsinin yaddaş proseslərini aktivləşdirdiyini müşahidə etdik. Qısa müddətli yaddaş göstəricisinin normadan yüksək olması və orta həyəcan səviyyəsi tədqiq olunan tələbələrin praktiki sağlam olmasını, beyinin funksional aktivliyini və lazım olan anda koqnitiv proseslərin aktivləşməsinə imkanı olduğunu qübut etdi. Ümumilikdə, yaddaş proseslərinin həyəcan prosesləri ilə əlaqəli olması qeyd olundu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kərəmova N.Y. Stress və onun koqnitiv proseslərlə qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi problemi. Gənc alimlərin əsərləri, Bakı, №7, 2013, səh.221-228.
2. Искакова У.Б., Абишева З.С., Журунова М.С., Жетписбаева Г.Д., Исмагулова Т.М. Ситуативная тревожность и психо-эмоциональное состояние студентов во время рубежного контроля // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 11-5. – С. 900-902;
3. Proceedings of the I International Scientific and Practical Conference 27-28 February 2024 Madrid.Spain 2024 p 117-118.
4. Vivian, N.G., Koh, D., and Chia, S.E., Examination Stress, Salivary Cortisol, and Academic Performance, Psychol. Rep., 2003, vol. 93, p. 1133.
5. Yerkes RM, Dodson JD. The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation. J.Comp.Neurol.Psychol. 1908;18:459–482.
6. Exam Experience and Some Reactions to Exam Stress1 N. Šimic and I. Manenica University of Zadar Department of Psychology Krešimirova obala 2, Zadar, Croatia Received June 20, 2011
7. Carreras, P. and Fernandez Castro, J., Adaptation to Examination Stress in First and Second Year University Students, Stud. Psychol., 1998, vol. 40, p. 181

Fidan AĞAZADƏ
Odlar Yurdu Universiteti
Pedaqoji psixologiya ixtisası üzrə magistrantı
E-mail: fidanrustamova5@gmail.com

ŞAGİRDLƏRİN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ONLARIN PEŞƏ HAZIRLIĞINA TƏSİRİ

Summary

In the study, the influence of individual characteristics of students on their future professional preparation is brought to the center of attention. The research conducted here is systematized based on certain criteria. It is shown that it is noted that the increase in students' desire for self-actualization and intensive development in the field of education and professional activity has a serious effect on their professional preparation and choice. The article shows that when relationships between personalities are properly established in professional activities, when the psychological characteristics, motivations, needs, goals, and inclinations of each student are taken into account, a healthy psychological environment is formed in the group, and a moral-psychological environment is formed in the group. , the norms of moral and social behavior are followed correctly, and the productivity and efficiency of the activity increases. Therefore, by using the formula of motivation to achieve success in students, it is possible to ensure the adequacy of their professional choice.

Key words: students, individual characteristics, professional training, personal values

Giriş

Mövcud təhsil sistemində islahatların əsası gələcək peşəkar fəaliyyətdə şəxsiyyətin - onun dəyər istiqamətlərinin, mənalarının, ideallarının formalaşmasına vahid yanaşma ehtiyacını nəzərdə tutan orta məktəblərdə tədris prosesinin humanistləşdirilməsidir.Şəxsiyyətyönümlü psixologiyanın əsas vəzifəsi gələcək mütəxəsissin özünə, başqalarına, ətraf aləmə və gələcək peşə fəaliyyətinə münasibətini müəyyən etməkdə kömək etməkdən ibarətdir. Pedaqoji psixoloqların şagirdlərin peşə fəaliyyətinə psixoloji hazırlığının inkişafı şərtlərinin öyrənilməsinin aktuallığı bir sıra amillərlə bağlıdır.Həmin amillərə fərdi inkişaf prosesinin inkişafı üçün əsas olan daxili şərtlər, şagirdlərin peşəkar inkişafını müəyyən edən dəyər yönümləri, maraqlar, münasibətlər və s. ilə xarakterizə olunan sabit motivlər toplusu daxildir. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlərin təhsil və peşə fəaliyyəti sahəsində özünü həyata keçirmə, böyümə və intensiv inkişaf istəyini artıracaq,tələbələrin inkişafında sistem formalaşdıran amil olan peşəkar keyfiyyətlərin, bilik və bacarıqların formalaşdırılmasını, habelə gələcək peşəkar fəaliyyətə marağınını təmin edəcəkdir.Bu baxımdan mövzu olduqca aktualdır.

Əsas mətn

Psixoloji hazırlıq əmək subyektinin resurslarının konkret fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün səfərbər edilməsi ilə xarakterizə olunan vəziyyətdir. İlyasov M., Kabaçenko T., Mitina L.M., R.V.Cabbarov və başqaları hesab edirlər ki, hazırlığın idrak komponentinin formalaşması arzuolunmaz davranışa alternativlərini və şəxsi və peşəkar bacarıqlarını inkişaf etdirmək ehtiyacını başa düşməyə və qiymətləndirməyə imkan verir [1; 2; 3; 4;7;9;12;14]. İ.A. Zimnyayanın tədqiqatları əsasında güman edə bilərik ki, peşəkar fəaliyyətə hazırlığın idrak komponenti aşağıdakı bacarıqlara əsaslanır: analitik - sintetik - yaranan situasiyaları təhlil etmək, problemləri müəyyən etmək və onların həlli yollarını müəyyən etmək bacarığı, metodoloji bilikləri təsnif etmək, sistemləşdirmək bacarığı; proqnozlaşdırıcı – seçilmiş vasitələrin, formaların, metodların və üsulların effektivliyini proqnozlaşdırmaq bacarığı, metodoloji bilik, bacarıq və bacarıqları yeni şəraitdə tətbiq etmək bacarığı; konstruktiv və dizayn - özünütəhsil prosesini qurmaq və qurmaq bacarığı, özünə təsir üsul və üsullarını seçmək, özünütəhsil fəaliyyətini planlaşdırmaq bacarığı [6]. Buna görə hazırlığın idrak komponenti şagirdlərə öz peşə imkanlarını müəyyən etmək, vəziyyəti yaradıcı şəkildə qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq bacarığı, peşəkar inkişaf imkanları və üsulları haqqında biliklər daxildir. Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, motivasiya-dəyər komponenti hazırlığın strukturunda ən əhəmiyyətli xarakterə malikdir[13].

A.K.Markova görə, geniş kontekstdə motivasiya onun iki tərkib aspekti - məzmun və dinamiklik ilə xarakterizə olunur. Dar mənada, konkret məqsəd qoyulmasını müəyyən edən fəaliyyətə olan ehtiyacdan və fəaliyyətdən kənar motivdən ibarətdir. Bu iki komponentin ziddiyyətli vəhdəti istənilən konkret fəaliyyətin hərəkətverici qüvvəsidir [10;11;14]. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, psixoloji hazırlıq əmək subyektinin resurslarının konkret fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün səfərbər edilməsi ilə xarakterizə olunan vəziyyətdir [10]. Tədris fəaliyyətinin növlərinin tədris-idrakdan tədris-tədqiqat yolu ilə tədris-peşə fəaliyyətinə keçməsi zamanı fəaliyyətin predmeti və onun motivləri dəyişir. L.I. Bojovich hesab edir ki, təhsil fəaliyyəti inkişaf etdikcə onun mənası "psixoloji cəhətdən həlledici" olur və motivasiya funksiyasını alır. Motiv "keçici, təsadüfi xarici stimul" deyil, şəxsi formalaşmaya çevrilir [5, s. 51]. Bu baxımdan, şagirdlərin peşə hazırlığının motivasiya komponentinin strukturunda

müxtəlif motivasiya formalarını ayırd etmək olar. Peşəkar fəaliyyətə hazırlığın qiymətləndirici komponentinin öyrənilməsi də bu baxımdan öz şəxsiyyətimizə aid etdiyimiz keyfiyyətlərin həmişə obyektiv olmadığına əsaslanır [8]. Özünü xarakterizə etmək cəhdlərində, bir qayda olaraq, güclü şəxsi qiymətləndirmə elementi var.bütün bunları nəzərə alıb qeyd etmək olar ki, şağirdlərin peşə hazırlığı müxtəlif amillərin təsiri ilə baş verir və müxtəlif mərhələrədən keçir.

Nəticə

Tədqiqatda Səbail rayonu 20 nömrəli məktəbin 9-11-ci sinif şagirdləri iştirak ediblər: Subyektlərin ümumi sayı 100 nəfər olub. Qeyd etmək lazımdır ki, mövzuların tərkibi tədqiqatımızın vəzifəsi – şagirdlərin təhsillərinin müxtəlif mərhələlərində peşə fəaliyyətinə psixoloji hazırlığının komponentlərinin struktur xüsusiyyətlərini müəyyən etmək nəzərə alınmaqla seçilmişdir. Şagirdlərin peşəkar inkişafa münasibətini nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, özünüdəyişdirmək üçün əsas stimul əsasən idrak komponentidir. Qavranılan məlumatların həcminin artması sayəsində tələbələr anlamaq və anlamaq imkanı əldə edirlər arzuolunmaz davranışa alternativləri və peşəkar fəaliyyətlə bağlı şəxsi və peşəkar imkanlarının böyüməsini qiymətləndirmək. İdrak komponentinin inkişaf səviyyəsini öyrənmək üçün D. Saks və S. Levinin "Yarımçıq cümlələr" metodundan istifadə edərək müəllim-psixoloqun peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətləri haqqında əlavə məlumatları təqdim edək. Bu məlumatlar Cədvəl 1-də təqdim olunur.

Cədvəl 1.

9-11-ci sinif şagirdlərinin peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətləri haqqında təsəvvürləri (%)

N	Peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər	IX sinif	Xısinif
1	Həyatsevər	25%	2%
2	Ünsiyyətcil	6%	3%
3	Öz işinin mütəxəsissi	10%	23%
4	Xeyrxah	4%	4%
5	Uşaqlar üçün ideal	16%	20%
6	Məsuliyyət hissi	6%	4%
7	Peşəkar inkişafa cəhd	6%	26%
8	İstənilən problemi həll etmək qabiliyyəti	2%	7%
9	Balanslı	5%	1%
10	Özünəəmin	3%	1%
11	Ünsiyyətə açıqdır	6%	8%
	Dözümlü	1%	1%

Nəticələrin təhlili göstərir ki: bütün şagirdlər hesab edir ki, hər hansı bir pedaqoji psixoloq birinci kurs tələbələrinin adətən IX sinif şagirdləri daha çox şəxsi keyfiyyətlərə diqqət yetirirlər. XI sinif şagirdləri isə daha çox peşəkar əhəmiyyətli şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə diqqət yetirirlər. Onu güclü, daim inkişaf edən şəxsiyyət (23%), peşəkar qabiliyyətlərə, bilik və bacarıqlara malik (26%) kimi xarakterizə edirlər. Beləliklə, XI sinif şagirdləri ümumiyyətlə mütəxəsiss şəxsiyyətinə xas olan peşəkar keyfiyyətlər haqqında lazımi biliklərə malikdirlər.Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirildi ki, peşəkar fəaliyyətdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər düzgün qurulduqda, hər bir şagirdin

psixoloji xüsusiyyətləri, fəaliyyət motivləri, tələbatları, məqsədi, meyli nəzərə alındıqda qrupda həm sağlam psixoloji mühit formalaşır, həm mənəvi-psixoloji, əxlaqi və sosial davranış normalarına düzgün əməl olunur, həm də fəaliyyətin məhsuldarlığı, onun səmərəliliyi yüksəlir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003, 356 s.
3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi (monoqrafik tədqiqat). Bakı: Təhsil, 2008, 136 s.Климов Е.А Как выбрать профессии. М.: Академия, 2005, 220 с.
4. İlyasov M. Peşə , sənət və ixtisas seçmə haqqında söhbətlər. Bakı:2024, 325 s.
5. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка//Изучение мотивации поведения детей и подростков. М., 1972.
6. Зимняя И.А. Личностно-деятельностный подход в обучении русскому как иностранному//Русский язык за рубежом. 1985. № 5.
7. Кабаченко Т. Н. Психологические трудности и ошибки при выборе профессии // Учителям и родителям о психологии подростка.М.: Высш. шк., 1990, с. 154-178
8. Кон И.С. Психология старшеклассника.М.: Просвещение, 1993, с.367.
9. Митина Л.М. Учитель как личность и профессионал. М., 1994
10. Маркова А.К. Психология профессионализма. М., 1996
11. Aliyeva K.R., Cabbarov R.V.Socio-psychological issues of changing values in adolescents-youth in education. Práxis Educacional, 2020, 3(27), 578-590 DOI: 10.224-81/praxisedu.v16i37.6406
12. Jabbarov R.V. Psychological direction of the formation of multicultural values. Revista on line de Política e Gestão Educacional, 2021, 3 (1), 620-637 file:///C:/Users/ACER/Down-loads/24_+ID+15003+RPGE.+Rashid_FT+(rev)%20(1).pdf
13. Jabbarov, R., Valiyeva Y., Nasirova N., Kazimova K. (2020). The creation of feedback in training as a mobilizing factor for the cognitive activity of students. Revista de Investigación Apuntes Universitarios. 10(1), 207 -221 DOI:https://doi.org/10.17162/au.v12i3.1107
14. Vakil, J. R. (2021). Psychologicla direction of the formation of multicultural values. Revista on line de Política e Gestão Educacional, 25(1), 620-637. https://doi.org/10.22633/r-pge.v25iesp.1.15003

Günay Fəzail AĞAMALI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin doktorantı
E-mail: gunayagamali@mail.ru

TƏFƏKKÜRÜN MÜSTƏQİLLİYİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARINA DAİR

Summary

It is noted in the article that the study of independence of thinking in preschool children has a significant impact on the general development of children's personality. Even preschool children, when favorable conditions arise, are able to understand the essence of cognitive objects, draw some conclusions from them, find errors and inconsistencies, make certain

judgments about the reasons that created them. Therefore, it is necessary to put in front of preschool children problems that gradually become more difficult and require relatively intense mental activity, and direct them to solve them independently.
Key words: thinking, child, school, teacher, independence, activity, practical activity

Giriş

Təfəkkürün müstəqilliyi çox mühüm əqli keyfiyyətlərdən biridir. Müstəqillik məfhumu çoxşaxəli olub insan fəaliyyətinin bir çox sahələrini əhatə edir. Təfəkkür sahəsində olan müstəqilliyə insanın özlərinə məxsus fikir və düşüncəsində digərlərinin kor-koranə təqlid eləməməsi, onları düzgün şəkildə qiymətləndirməsi müxtəlif məsələyə dair öz rəyini bildirməsi, yeni və nisbətən mürəkkəb məsələlərdən asanlıqla baş çıxarması və s. daxildir. Belə ki, müstəqil fikirləşməyi bacaran adam bu və ya digər məsələnin müzakirəsində mövcud fikirlərin təsiri altına düşmür, onları ölçüb-biçir, yoxlayır və öz nöqteyi nəzərini bildirir, onu əsaslandırır və müdafiə edir, eləcə də yeni fikirlər irəli sürür. Bu, insanların əməli fəaliyyətinə də ciddi təsir göstərir [1, s.25].

XVII əsrdə yaşamış böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin fikrincə, uşaq özü müşahidə etməli, düşünməli, müstəqil surətdə fəaliyyət göstərməli, bilikləri müstəqil tətbiq etməklə onlardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Təfəkkür müstəqilliyinə malik olan uşaqlar digərlərinin bilik və təcrübəsini şüurlu şəkildə mənimsəyir və yaradıcı surətdə həyata keçirir. Burada deyilənlərdən aydın olur ki, təfəkkür müstəqilliyi onun ən mühüm keyfiyyətlərindəndir; o, başlıca olaraq, uşağın: a) başqalarının yardımı olmadan qarşıya müəyyən sual, problem, məsələ qoymasında; b) qarşıdakı məqsədə nail olmaq, suala cavablandırmaq, məsələ və yaxud problemi həll edə bilmək üçün, kənar göstərişlər olmadan, vasitə, yol tapmasında və müəyyən nəticə əldə olumasında; c) əldə etmiş olduğu bilikləri, mənimsənilmiş qanun və qaydaları digər idrak obyektlərinə tətbiq etməsində ifadə olunur.

Əsas mətn

İntellektual cəhətdən müstəqil fəaliyyət göstərən uşaqlar müəyyən bir işin öhdəsindən gəlmək, verilən sualların cavabını düzgün yerinə yetirəndə çətinlik çəkmirlər. Belə uşaqlara həmyaşıdları, hətta yaşlılar kömək etmək istəyəndə onlar bunu qəbul etmir, inciyirlər, küsürlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, idrak fəaliyyəti zamanı təfəkkürün müstəqilliyi uşağın dərk etmiş olduğu və mənimsədiyi bir çox şeylərə tənqidi münasibəti olmadan qətiyyən mümkün deyildir. Elə buna görə də hər iki əqli keyfiyyəti qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə götürmək lazımdır.

Təfəkkürün müstəqiliyinin, ümumiyyətlə əqli keyfiyyətlərin təzahür xüsusiyyətlərini, onların müxtəlif yaş mərhələlərində inkişafını, ona təsir göstərən amilləri, müstəqilliyin inkişaf dinamikasını müəyənləşdirmək, müasir təlimin fəaliyyətini yüksəltmək nöqteyi-nəzərindən də çox əhəmiyyətlidir. Təcrübə bir daha göstərdi ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında əqli keyfiyyətlərin müstəsna rolu vardır.

Bütün bunlar göstərir ki, uşağın təfəkkürünün müstəqilliyini inkişaf etdirmək məqsədi ilə onu ətraf aləmlə tanış edərkən, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında uşağa məlumat verilməlidir. Belə məlumat verərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, məktəbəqədər yaşlı uşağın həyat təcrübəsi çox məhdud, təfəkkürü isə konkret xarakter daşıyır; buna görə də uşağa verilən hər bir izahat müəyyən konkret material əsasında olmalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, uşağa sadəcə olaraq müəyyən məlumat vermək, ayrı-ayrı faktları yadında saxlamasına nail olmaq təfəkkürün düzgün inkişafını hələ təmin etmir. Təfəkkür məqsədəyönəlmiş fəal psixi proses olduğu üçün uşağın qarşısına müəyyən vəzifələr qoymaq,

müxtəlif məsələləri həll etmələrinə nail olmaq faydalıdır. Buna görə də uşağın düşünməsi üçün onun qarşısına yeni məsələ qoymaq lazımdır. Məsələnin həlli prosesində uşaq malik olduğu biliklərə əsaslanır, onları yeni şəraitə tətbiq edir. [2, s.39]

Uşaqların psixi inkişafında bir çox sosial təsirlərin mövcud olduğunu vurğulayan Jan Piaje həmçinin onların kiçik rol oynadığını göstərir. Həm məktəbəqədər yaşlı, həm də tədris fəailiyyəti aparıcı rol oynayan məktəb yaşlı uşaqlarda məhz əqli inkişafın amillərinə diqqət çəkən Piaje təlimi heç vaxt onların sırasına daxil etməmişdi. Piaje, uşağın psixi inkişafında təlimin rolunu heç də inkar etmir, amma belə hesab eliyir ki, təlim inkişafın məzmununu, və ya ardıcıllığı dəyişə bilməz: yalnız onu ləngidə və ya sürətləndirə bilər.

İnkişaf prosesində məcburi mənəviyyatı, uşağın öz yaşıdlarıyla qarşılıqlı münasibəti zamanı yaranmış əməkdaşlıq mənəviyyatıyla əvəz edilir. Bu münasibətlər ikitərəfli dönmə mahiyyəti daşıyır. Uşaq özünün hərəkətlərini qiymətləndirərkən davranış motivlərini xüsusi ilə nəzərə almağa başlayır. Bu zaman qayda ağıllı razılaşma ilə əvəz olunur, ədalətlilik və bərabərlik mövqeyi baxımından nəzərdən keçirilir.

Təfəkkürün müstəqqiliyinin inkişafı nitqlə ayrılmaz şəkildə əlaqədar olduğundan, uşaq nitqə şüurlu şəkildə yiyələnməyincə, özü də hələ başa düşmür ki, niyə təəccüblənir və ya nəyi bilmir. Bu səbəbdən dil materialı əsasında yaranan sual yaşyarımlıq uşağın qarşısında vəzifə, problem fikri məsələ kimi görünmür. Ona görə də kiçik yaşlı uşaq bu kimi problemin və ya məsələnin həlli üzərində heç də düşünmür, heç bir halda onun həll edilməsi üçün yollar axtarmağa çalışmır. Uşaq hələ nəyi anlamadığını aydınlaşdırmayınca, sahib olduğu biliklərdən yararlanmağı bacarmadıqca, ona görə qeyri-adi sayılan vəziyyəti başa düşmək üçün lazım olan əməliyyatı mütəmadi şəkildə tətbiq etmir. Hərdən təsadüfi hərəkət nəticəsində azyaşlı özü üçün təzə əlaqəni aşkar edərkən belə o, yaranmış əlaqənin mahiyyətini dərk etmir. Anlamır ki, tapdığı nədir, çünki o nəyi axtardığını öncədən bilmirdi. Müstəqil təfəkkür uşağın müxtəlif yaş dövrlərində özünü göstərir. Uşaq yeridikdə bəzi cisimlərə toxunur, onları hərəkətə gətirməyə cəhd göstərir; bəzən bu cisimlər azyaşlının hərəkətinə mane olur ki, bu zaman uşaq ilk qarşısına çıxan əngəli bir başa aradan qaldırmaq, vəziyyətdən yaxa qurtarmağın yollarını və vasitələrini axtarır. Uşağın mövcud yaşayış şəraitindən yaranan belə tələblər məhz onun təfəkkürünün, xüsusilə müstəqilliyinin, tənqidiliyinin inkişafına geniş zəmin yaradır. İlk vaxtlar uşaq belə situasiyaları yaşlıları təqlid etməklə həll edir. dolabın, çarpayının altındakı əşyanı yaşlıların çubuqla çıxartdıqlarını müşahidə edir və o da ondan istifadə edir. Hətta təkcə çubuq deyil, eyni zamanda əlinə gələn istənilən uzun cisimdən – döşəmə silən ağacdan, süpürgədən və s. istifadə eliyir. Məhz cisimlərlə bu cür qarşılıqlı münasibət azyaşlının ağlının sonrakı inkişaf mərhələsində mühüm rol oynayır ki, bunu da şərti olaraq uşaq formalaşmaqda olan təfəkkürünün inkişafında ilk təqlid mərhələsi olaraq adlandırmaq olar. Bu kimi təqlidlər onun həyat təcrübəsini zənginləşdirməyə başlayır.

Nəticə

Müstəqil təfəkkür uşaqların hadisələrin, faktlarının yoxlanılmasında oradakı uyğunsuzluqların tapılmasında, səhvlərin tapılıb düzəldilməsində böyük rol oynayır. Təfəkkürün müstəqilliyinə yiyələnən məktəbəqədər yaşlı uşaqlar daim axtarışlara can atır. Hər bir hadisədə, fikirdə bir qanunauyğunluq axtarır, təhlil-tərkib bacarıqlarını aparır, səhvləri təfəkkür süzgəcindən keçirərək düzəldir. Buna görə də məktəbəqədər uşaqlarda təfəkkürün müstəqilliyini, ona təsir edən amilləri, təlim-tərbiyə prosesində onların inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirmək, təlim tərbiyənin keyfiyyətlərini yüksəltmək nöqteyi nəzərdən də əhəmiyyətlidir.Uşağın qazandığı bu ilk həyat təcrübəsi onun təfəkkürünün, o cümlədən əqli keyfiyyətlərin inkişafına ciddi şəkildə təsir edir. Burada cisim və hadisələrin ilkin təsiri ilə bərabər, yaşlılarla ünsiyyət, onların tərbiyəvi təsiri mühüm rol oynayır. Böyüklər uşağa fərqli tapşırıqlar verir, qarşısına müxtəlif formalı məsələ qoyaraq, bu məsələnin həll olunması yollarını göstərirlər. Bunlar da uşağa cisimləri və onların xassələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə

əks etdirməyə şərait yaradır. Uşaq bir müddət etdiyini öncədən planlaşdırmağı və planlı şəkildə işləməyi öyrənincəyədək böyüklərin göstərişinə, izahına uyğun şəkildə hərəkət etməyi öyrənir ki. bu da onların birmənalı olaraq ağıllı hərəkətinin əsasını təşkil edir. Nəticə etibarı ilə müəyyən yaşda azyaşlının ağıllı hərəkətləri onda ağlın yetkinliyi nəticəsi deyil, şüurlu və ya qeyi-şüuri olaraq müəyyən bir hərəkətlərə yiyələnmək və onları mənimsəməklə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, Azərnəşr.
1967, 198 s.
2. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı. Bakı, Azərnəşr, 1962., 239s
3. Tomlinson, C.A., Kaplan, S.N., Renzulli, J.S., Purcell, J., &Burns, D. (2002) The parallel curriculum: A design to develop high potential and challenge high-ability learners. Thousand Oaks, CA Corwin

Cəmilə Vidadi HÜSEYNLİ
Qərbi Kaspi Universiteti
Psixologiya
E-mail: Cemile.huseynli.01@mail.ru

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ RAST GƏLİNƏN HÜQUQA ZİDD DAVRANIŞIN TƏSNİFATI

Summary

Unlawful behavior can be observed from a young school age. The most common behaviors in them are intentionally harming others, committing murder, stealing, robbery, using drugs, smoking, alcohol, damaging other people's property, etc.

Keywords: Junior schoolchildren, unlawful bihevior, crime, burglary

Giriş

Yaş dövrləri ilə bağlı müxtəlif təsnifatlar mövcuddur. E.Eriksona görə kiçik məktəbli yaş dövrü 6-10 yaşı əhatə edir. Bu dövrdə uşaq yeni mərhələyə keçid edir və buna görə də həm uşaq üçün, həm də valideynləri üçün başlanğıc dövrü adlandırılır. Çünki uşağın ailə mühitindən çıxıb, xarici dünyaya daxil olduğu dönəmdir.Uşağın məsuliyyəti formalaşır, yeni sosial mühitə daxil olaraq, yeni münasibətlərə də daxil olur.Mən mərkəzciliyi azalır və öz yaşıdları onlar üçün önəmli olurlar.Əsas oyun fəaliyyətləri olan oyun fəaliyyətləri təlim fəaliyyəti ilə əvəzlənsə də, oyun yenə də onlar üçün əsas mövqedə dayanır.[1]

Əsas mətn

Uşaq istər bağçaya başlasın, istərsə də məktəbə başlasın ilk başlanğıcda adaptasiya mərhələsi çox önəmlidir.İlk zamanlar uşaqlar demək olar ki hər gün həyəcanlı və ya narahat olurlar. Tədricən bu emosiyalar azalır və adaptasiya prosesi surətlənir. Lakin adaptasiya prosesi heç də bütün uşaqlarda eyni formada və eyni müddətdə baş vermir. Uşağın öz fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən, valideyn tipindən, ailə daxili münasibətlərindən və böyüdülmə şəraitindən asılı olaraq məktəbə adaptasiyası da dəyişilir. Bəzən ümumiyyətlə, müəyyən zaman keçsə də hələ də bu narahatlıqlar davam edir.

Uşaqlar arasında davranış pozuntularına sıx-sıx rast gəlinir. Bəzi hallarda bu davranış pozuntuları antisosial davranışlarla əvəzlənir.Onlarda müşahidə olunan aqressiv, dağıdıcı meyllər ,itaətkarlığa qarşı davranışlar bəzən uşaqlarda antisosial davranışın əlamətləri kimi

özünü biruzə verə bilər. Antisosial davranışları uşaqlarda qanuna zidd davranış olaraq adlandıra bilməsək də, sosial normaların pozulması və başqalarının hüquqların zərər verən hər hansı hərəkət olaraq adlandıra bilərik.[6]. Son zamanlarda uşaqlar arasında cinayət hadisələri artmaqdadır. Xüsusilə, kiçik yaşlı məktəbli uşaqlarda hüquqa zidd davranışın bir çox növlərini müşahidə edə bilərik. Onlarda ən çox rast gəlinən hüquqa zidd davranışların təsnifatına baxsaq cinayət, başqalarına zərər vermək və yaxud başqalarını zədələmək, əmlaka zərər vermək, qaydalara zidd hərəkətlər və ya qaydaları pozmaq, yalan danışmaq, oğurluq və soyğunçuluq, narkotik maddələrin, alkoqol və tütünün istifadəsini müşahidə edilir. [2],[4],[6] Tarix boyu uşaq qatilləri daima diqqət mərkəzində dayanmışdır. Dünyanın bir çox yerlərində uşaq cinayətləri genis araşdırılsa da, hələdə səbəbləri dəqiq formada təsnif edilməmişdir. Ancaq səbəblər nə qədər müxtəlif olsa da qarşısının alınması bir o qədər mürəkkəbləşmişdir. Hazırda uşaq cinayətləri içərisində 11 yaşındakı Andrew Golden və Mitchell Johnsonun öz sinif yoldaşları və müəllimlərini tüfənglə öldürməsi, 10 yaşındakı Mary Bellin öldürməyin necə hiss olduğunu öyrənmək istəməsilə ardıcıl bir neçə cinayət törətməsi, 10 yaşındakı Jon Venables və Robert Thompsonun iki yaşındakı uşağı qaçırıb, işgəncə verdikdən sonra öldürməsi,8 yaşındakı Amarjeet Sadanın öz bacısını,qohumunu və başqa uşağı taxta ilə döyərək öldürməsi,6 yaşındaki Carl Newton Mahanın silahla öz dostunu vurması,11 yaşındakı Jasmine Richardsonun valideynlərini və kiçik qardaşını öldürməsi və bu kimi qətl hadisələri cəmiyyəti naraht edən əsas məslələrdəndir.[3],[5] Uşaqlarda hələ iki yaşında sahiblik,aidlik anlayışı formalaşmadığı üçün, onlara görə hər şey onlarındı.3-4 yaşından etibarən onlarda qismən aidlik formalaşır və onlara aid olmayanları icazə ilə almağa başlayırlar.5-8 yaş kiçik oğurluqların ən çox görüldüyü zamandır.Uşaq doğru olmadığını bilsə də hər şey onun üçün cəzbedici gəlir və onun olmalıdır. Ancaq bu dönəmdə oğurluq qısa müddətlidir. Bəzən isə bir neçə səbəbdən qaynaqlanaraq uşaqda bu kiçik oğurluqlar böyükləri ilə əvəzlənir və artıq böyük əşyalar, böyük məbləğlərdə pul oğurlamağa başlayırlar.[2] Narkotik maddə, spirtli içki, tütün istifadəsinə xüsusilə yeniyetməlik yaşlarından etibarən başlanılır. Lakin bəzən elə kiçik məktəbli yaşından etibarən başlanılır.[4] Hüquqa zidd davranışların olduqca müxtəlif səbəbləri ola bilər. Stressi azaltmaq, bir qrupa daxil olmaq istəyi, ətrafdakıların, dostların təsiri,sevgi və diqqət əksiklliyi, valideyn tipləri,konfliktli ailə münasibətləri, valideynlərin qanuna zidd əməlləri, özünü təstiq və özgüvən əksikliyi, psixi pozuntulardan əziyyət çəkmək, maraq dairəsi,natamam ailələr və s. ən sıx görünən səbəblərdəndir.[2]

Nəticə

Kiçik yaşlı məktəblilərdə səbəblər nə qədər müxtəlif olsada hüquqa zidd davranışlar müxtəlif formalarda özünü göstərir. Bu hissədə profilaktik tədbirlər olduqca böyük rol oynayır. Bu yaşda uşaqlara cəza tətbiq edilməsə də müxtəlif üsullarla həm valideynlər, həm də öəzləri ilə maarifləndirmə işləri aparılmalı, onlardakı narahat edici hallarla mübarizə üsulları və psixoloji dayanıqlıq, münasibətlər, özgüvən və s çalışılmalıdır. Ən əsası yaş xüsusiyyətlərinin tam öyrənilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Çinar çap,2002
2. Antalyapsikiatri.com. Çocuklarda çalma alışkanlığı
3. Milliyet.com . Tarihe damğa vurmuş çocuk katiller
4. Npistanbul.com. Çocuk ve gençlerde madde bağımlılığı
5. Onedio.com. Daha çocuk yaşta işledikleri kan donduran cinayetlerle tarihe geçen psixopatlar, 2023
6. Medicalnewstoday.com. Childhood antisocial behavior:causes and examples, 2022

İbad Müşfiq İBADOV
Qərbi Kaspi Universteti
E-mail: İbadibadov1903@gmail.com

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN ŞƏXSLƏRİN MÜLKİYYƏT ƏLEYHİNƏ CİNAYƏTLƏRİNİN MOTİVLƏRİ

Summary

The thesis is devoted to the study of the motives of juvenile property crimes. The content and semantic content of the motives of property crimes are revealed depending on the needs that constitute the motive of the crime, the age of the minor who committed the crime, his gender, the mechanism of origin of the motive and a certain type. The obtained results are compared with the data of criminological publications of previous years.

Key words: property crime, selfish goal, need, motive.

Giriş

Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin motivləri probleminə kriminoloqların marağı hələ sovet dövründə başlamış, indi də azalmamışdır. Bu heç də təsadüfi deyil. Məlum olduğu kimi, motiv fərdin ehtiyaclarını maddiləşdirən və onun cinayətkar davranışını stimullaşdıran cinayətin müəyyənedici amilidir [7]. Cinayətin motivi daxili subyektiv hərəkətə çağırış kimi, ilk növbədə, cəmiyyətdə hökm sürən və yeniyetmələr tərəfindən qəbul edilən kiçik, mənəvi, hüquqi dəyərlər, stereotiplərin həyat tərzi və tərbiyəsi ilə müəyyən edilir. Müvafiq olaraq, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin motivləri onların xas xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini ortaya qoyur və cəmiyyətin əsas sosial dəyərlərinə münasibətini ifadə edir.

Əsas mətn

Mülkiyyət əleyhinə cinayətlər ənənəvi olaraq yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin əsas hissəsini təşkil edir [4]. Cinayət işlərinin tədqiqi göstərdiyi kimi, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən mülkiyyət cinayətləri başqalarının əmlakını ələ keçirmək və onu öz mənfəətlərinə çevirmək, öz mülahizələri ilə sərəncam vermək məqsədi ilə, yəni eqoist məqsədlər üçün törədilmişdir. Bu cinayətlərin motivləri müxtəlif idi. Onlar son nəticədə cinayətin motivini formalaşdıran həmin konkret ehtiyac və maraqlardan asılı olaraq öz "unikal" məzmununa və semantik məzmununa malik idilər.Tədqiqatın göstərdiyi kimi, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən mülkiyyət cinayətlərinin törədilməsi motivləri arasında əsas motivlər (68%) şəxsi maddi tələbat və mənafeləri başqa şəxslərin hesabına təmin etmək məqsədilə mülkiyyət cinayəti törətmək motivi (eqoist motiv) olmuşdur. Bu motiv toplamaq, əldə etmək istəyi ilə əlaqəli deyildi, utilitar xarakter daşıyırdı. Cinayətlərin böyük əksəriyyəti məhz bu səbəbdən törədilib.

2004-2012-ci illərdə Kemerovo vilayətinin məhkəmələri tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilmiş mülkiyyət əleyhinə cinayətlərə dair 1430 cinayət işinə baxılıb. Bu cinayətlərin əsasını əmlaka qarşı (68%), o cümlədən 52% oğurluq, 75% quldurluq, 51% soyğunçuluq, 54% hədə-qorxu ilə tələb etmə, 26% təşkil edir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, hər bir cinayətdə eqoist motivlər cinayət motivinin altında hansı konkret maddi ehtiyacların olmasından asılı olaraq müxtəlif məzmun daşıyırdı. Tədqiqat göstərdi ki, yetkinlik yaşına çatmayanların mülkiyyət cinayətləri üçün eqoist motivlər "qeyri-işlək həyat tərzini təmin etmək üçün maddi sərvətlərə sahib olmaq istəyini" (38%); "alkoqol və narkotiklərə olan ehtiyacı ödəmək arzusu" (33%); "başqalarından daha pis görünməmək istəyi" ("prestijli" motiv adlanan - 25%); "maddi etibarsızlığı aradan qaldırmaq istəyi" (4%) ifadə edir.

Tədqiqatın göstərdiyi kimi, bəzi yetkinlik yaşına çatmamış cinayətkarların şəxsiyyətinin motivasiya sferasında maddi ehtiyaclar, çox vaxt deformasiyaya uğramış və qeyri-sosial ehtiyaclar üstünlük təşkil edir [4]. Belə bir asosial ehtiyac yeniyetmələrin alkoqol və narkotikə ehtiyacı idi. Cinayətlərin motivlərinin tədqiqi göstərdi ki, "alkoqol və narkotik maddələrə ehtiyac" motivi yetkinlik yaşına çatmayanların əmlak cinayətlərinin bütün motivlərinin üçdə birini (33%) təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, alkoqol ehtiyacı, daha az hallarda isə narkotik maddələrə olan ehtiyac çox vaxt mülkiyyət cinayətləri üçün "qeyri-işlək həyat tərzini təmin etmək üçün maddi sərvətlərə sahib olmaq istəyi" kimi ümumi motivin məzmununu müəyyənləşdirir (xatırlayırıq ki, bu motivə yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin "boş", şən həyat tərzi keçirmək üçün maddi vəsait əldə etmək istəyini ifadə edən motivlər daxildir).

Muzdlu səbəblərdən törədilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin dördüncü hissəsində "prestijli" maddi ehtiyaclar xarakterik idi, yəni. insanın bir növ "status" istehlakına yönəlməsi ilə bağlı ehtiyaclar. "Prestijli" motivlə cinayət törətmiş cinayətkarlar dəbli, nadir, "prestijli" əşyalar almaq üçün vəsait əldə etməyə can atırdılar ki, bu əşyalara sahib olmaq, onların fikrincə, onlara özlərini təsdiq etmək, statuslarını, nüfuzlarını artırmaq imkanı verəcəkdir. Yetkinlik yaşına çatmayanların (xüsusilə qızların) başqalarından pis görünməmək istəyi, özlüyündə gözəl və dəbli, "prestijli" şeylərə ehtiyac, fikrimizcə, mənfi deyil. Lakin cinayət törədən bu qəbildən olan ehtiyac və istəklər onları təmin etmək üçün cinayəti seçmiş yetkinlik yaşına çatmayanların maraqlarının yoxsulluğunu, şəxsiyyətinin mənəvi cəhətdən yetişməmişliyini göstərir. Kriminoloji ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd olunduğu kimi, gözəl şeylərə əsassız, təhrif olunmuş ehtiyacın təhlükəsi ondan ibarətdir ki, o, başqa insan ehtiyac və maraqlarını əvəz edir; hər hansı bir şeyə sahib olmaq bu halda fərd tərəfindən insan fəaliyyətinin yeganə məqsədi kimi qəbul edilir [1]. Bu baxımdan, əmlak cinayətkarlarının həyatlarının əsas dəyərləri ilə bağlı mühakimələri təəccüblü deyil. Yetkinlik yaşına çatmayanlar birinci yerdə şəxsi rifahını, maddi cəhətdən təminatlı həyat tərzini, habelə istirahət və əyləncəni (52%); ikinci yerdə: ictimai tanınma, nüfuz və hörmət (29%); üçüncü yerdə isə - yaxşı maaşlı iş və xoşbəxt ailə həyatı (19%) qoyurlar.

Müqayisə üçün: 1980-ci illərdə. maddi dəyərlərə istiqamətlənmə xeyli az idi. Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların həyatda əsas məqsədləri bunlar idi: maraqlı sevimli iş tapmaq, həqiqi dostlarla, sevilən bir insanla tanış olmaq, təhsil almaq (orta və ya daha yüksək) [1]. Maraqlıdır ki, cinayət törətmiş bütün cinayətkarlar arasında "prestijli" motiv, əksəriyyəti qızlar (63%) təşkil edirdi.

Mülkiyyət cinayətlərinin motivlərinin tədqiqi göstərdi ki, bir sıra hallarda mülkiyyət cinayətləri onları törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların faktiki maddi təminatı ilə əlaqələndirilir. Bu yeniyetmələri cinayətə sövq edən maddi təminatsızlıq bir sıra əlverişsiz həyat şəraiti ilə bağlıdır. Kriminoloji ədəbiyyatda dəfələrlə qeyd edilmişdir ki, yetkinlik yaşına çatmamış cinayətkarın fərdi ehtiyac və maraqları müəyyən mənfi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: müxtəlif növ ehtiyaclar (maddi və mənəvi) arasında balanssızlıq, ümumi yoxsulluq və tez-tez bu cür tələblər bəzilərinin təhrif olunmuş xarakteri, onların qane edilməsinin əxlaqsızlığı və cinayətkarlığı, cinayətkarların məşğuliyyətindən və cinsindən asılı olaraq motivlərin fərqliliyi [5]. Tədqiqat göstərdi ki, əvvəllər qeyd olunan xüsusiyyət bu gün də aktuallığını itirməyib. O, həmçinin göstərdi ki, mülkiyyət cinayətkarlarının motivləri onların məşğuliyyətindən və cinsindən asılıdır.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən mülkiyyət cinayətlərinin törədilməsinin motivlərinin ikinci qrupu, qəti desək, eqoist xarakter daşımayan motivlərdən ibarət idi. Bir sıra cinayətlər qeyri-qanuni varlanma və əmlak nemətlərinə olan ehtiyacların ödənilməsi istəyindən deyil, yetkinlik yaşına çatmayanların yaş xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. Hər üçüncü mülkiyyət cinayətinin (32%) əsasında yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların yaş xüsusiyyətlərini əks etdirən motivlər dayanır. A.İ. Dolqova, "böyümə motivləri"ndə və

ziddiyyətli formada, yeniyetmə üçün əhəmiyyətli olan qrupa "mən də sizin kimiyəm" və eyni zamanda "mən bir insanam" olduğunu sübut etməklə və sonuncu halda, ən çox tez-tez başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində nöqsanların olmasından irəli gəldiyini göstərir [6]. Bu qrupdakı mülkiyyət cinayətlərinin yarıdan çoxu (57%) məhz belə səbəblərdən törədilib. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət cinayətlərinin bütün motivləri təkcə məzmununa görə deyil, həm də onların baş vermə mexanizminə görə fərqlənirdi. Araşdırma göstərdi ki, cinayətlərin böyük əksəriyyəti (67%) "xarici" (situasiya) motivlə yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilib.

Bütün mülkiyyət cinayətlərinin yalnız üçdə biri (33%) "plana uyğun olaraq" qəsdən törədilib. Belə hallarda yetkinlik yaşına çatmayanlar qabaqcadan düşünülmüş fəaliyyət planına malik olaraq öz maddi ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə ("daxili" motiv) əmlak cinayətləri törədirlər. Yeniyetmələr oğurluq (49%) və hədə-qorxu ilə tələb etdikdə (52%) "daxili" motivlərin xüsusi çəkisi xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur.

Son otuz-qırx il ərzində yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən mülkiyyət cinayətlərinin motivləri keyfiyyət və kəmiyyət cəhətdən dəyişmişdir. Belə ki, 60-70-ci illərdə çox vaxt cinayət azyaşlının özünəməxsus müsbət istəkləri, hobbi və maraqları ilə təhrik edilirdi [3]. 80-90-cı illərdə məhkum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yalnız 18,5%-nin adətən eqoist motivi var idi. Yetkinlik yaşına çatmayanların bütün digər əmlak cinayətləri, əsasən, nüfuzlu şeylərə sahib olmaq və onların vasitəsilə öz nüfuzunu, "mən"ini bərqərar etmək istəyindən irəli gəlirdi [2]. Son vaxtlar isə tamah məqsədi ilə törədilən cinayətlərin sayında nəzərə çarpacaq artım (18,5-dən 34%-ə qədər) müşahidə etməmək mümkün deyil.

Demək olar ki, mülkiyyət cinayətlərinin müasir eqoist motivləri yetkinlik yaşına çatmayanların öz maddi ehtiyaclarını başqalarının hesabına ödəmək üçün utilitar, istehlakçı yönümünü üzə çıxarmışdır. Bu ehtiyaclar, bir qayda olaraq, ilkin olaraq "subyektiv" yüksək qiymətləndirilmişdir. Beləliklə, əgər 80-90-cı illərdə. Məhkumların yalnız 10%-i spirtli içki almaq istəyi ilə motivasiya edilmişdirsə [2], indi eyni motiv yetkinlik yaşına çatmayanların hər üçüncü cinayətində aşkar edilir (33%). Bu da onu göstərir ki, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən "prestijli" səbəblərdən törədilmiş cinayətlərin sayı xeyli artmışdır. Onu da demək lazımdır ki, 20-ci əsrin ikinci yarısında bütün mülkiyyət cinayətlərinin demək olar ki, yarısı (40%) cinayətləri törətmiş şəxslərin faktiki maliyyə təminatı ilə bağlı olmuşdur [5]. Hazırda belə səbəblərdən əmlak cinayətləri 5 dəfə az törədilir və yalnız hər 25-ci cinayət (4%) yetkinlik yaşına çatmayanın həqiqətən ağır maddi vəziyyəti ilə bağlıdır.

Nəticə

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən cinayət əməlləri, əməlin motivindən, şəxsin motivasiyasından asılı olaraq dəyişir. Bu şəxslər tərəfindən törədilən əməllər içində mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər üstünlük təşkil edir. Belə ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər tərəfindən törədilən mülkiyyət əleyhinə cinayətlər, əsasə maddi tələbat, ehtiyaclar üçün törədilsə də, burada motiv qismində mənin təsdiq edilməsi, tamah motivi və s. motivlər də iştirak edə bilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dolgova A.I. "Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətlərinin sosial və psixoloji aspektləri". 1981 (səh.160).
2. Eliseev S.A., Prozumentov L.M. "Ümumi cinayət muzdlu cinayətləri: kriminoloji xüsusiyyətləri, cinayət məsuliyyəti". Tomsk, 1991 (səh.78).
3. Eliseev S. A. "Eqoist cinayətlərin qarşısının alınması nəzəriyyəsi və praktikası məsələləri". Tomsk, 1989 (səh.110).
4. Ə.Bayramov, B.Əliyev. Hüquq psixologiyası. – Bakı, 2012 (səh.46-52).

5. Kudryavtsev V.N. "Cinayət davranışının mexanizmi". 1981 (səh.138).
6. Prozumentov L.M. "Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının kriminoloji xüsusiyyətləri": (Regional aspekt). Tomsk, 2004 (səh.106).
7. Qolubev V.P., Kudryakov Y.N. "Eqoist bir cinayətkarın şəxsiyyəti". Tomsk, 1989 (səh.193).

Şərqiyyə Xətai ƏLİYEVA
Elmi rəhbər: b.ü.f.d N.Y.Kərəmova
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: Seliyeva292@icloud.com

SOSİAL FOBİYANIN YARANMASINDA CİNSİYYƏTİN ROLU

Summary
The scientific research presented in the article was conducted by a second-year student of Western Caspian University. The main purpose of the research was to investigate social phobia among young people aged 18-25 of both genders and to determine the role of gender in the development of this phobia. The research was conducted on 70 participants, and the "Liebowitz Social Anxiety Scale" was used for this purpose. The research findings revealed that social phobia, with an average score of 50.7 in women and 34.1 in men, is more prevalent in women compared to men.
Key words: Social fobia, confusion, evade.

Giriş

Təşviş və ya qorxu terminlərindən həyatda insanın üzləşdiyi qorxulu və təhlükəli vəziyyətlərə orqanizmin verdiyi psixi və fizioloji reaksiyaları təsvir etmək üçün istifadə edirlər. Təşviş və ya qorxuyla əlaqədar pozuntular şəxsi, ailə, sosial, təhsil, peşə və digər vacib fəaliyyət sahələrində nəzərə çarpan distress və ya təşviş yarada biləcək davranış pozuntuları ilə xarakterizə olunur [3]. Təşviş pozuntularının generalizə olunmuş təşviş pozuntusu, panik pozuntu, aqorafobiya, sosial təşviş pozuntusu, ayrılıq təşviş pozuntusu və spesifik fobiyalar kimi formaları mövcuddur.

Əsas mətn

Sosial fobiya təşviş pozuntularının ən geniş yayılmış formalarındandır. Bu fobiyanın yaranmasının konkret bir səbəbi olmaması ilə yanaşı, araşdırmaçılar müəyyən etmişdir ki, beynin müəyyən nahiyələri qorxu və təşvişi idarə edir. Genetikanın da bu sahənin işləmə mexanizmasına təsiri böyükdür. Eyni zamanda ətraf-mühit də zamanla sosial fobiyanın yaranmasında iştirak edir [1]. Sosial fobiyanı digər təşviş pozuntusu növlərindən fərqləndirən onun daha tez yaşda müəyyən edilməsi, simptomların daha tez-tez təkrarlanan olması və fərdin şəxsi həyatında yaratdığı təsirləridir [4].

Sosial fobiyanın simptomlarını üç qrupa bölmək olar: fiziki (tərləmə, qızarma, titrəmə), koqnitiv (neqativ dəyərləndirilməkdən qorxma, uğursuzluqdan qorma və.s) və davranış (sosial mühitdən boyunqaçırma) [5]. Bu siptomların tezliyi və dərəcəsi sosial fobiyanın nə səviyyədə olduğundan asılı olaraq dəyişir. Simptomların tezliyi bəzən o həddə çatır ki, fərdin gündəlik həyat fəaliyyətlərinə də ciddi təsir göstərir.

18-25 yaş aralığındaki, hər iki cinsdən də olan 70 iştirakçı üzərində aparılan testlərdə müəyyən edilmişdir ki, sosial fobiya üçün orta bal qadınlar arasında 50.7 olarkən, kişilər arasında bu göstərici 34,1 olmuşdur. Bundan əlavə, iştirak edən qadınların 42,9%-də sosial fobiya aşkarlandığı halda (bu nəticənin 59,8%-ni ciddi sosial fobiya səviyyəsi təşkil edir) kişilərin sadəcə 11%-də sosial fobiya aşkar edilmişdir (sadəcə orta dərəcəli). Bu da onu

deməyə əsas verir ki, qadınlarda sosial fobiyaya meyillilik kişilərə nisbətdə daha çoxdur. Lakin sosial fobiya problemi ilə müəssisələrə üz tutan insanlar arasında aparılan statistikada müəyyən edilmişdir ki, onların 66%-i kişi, 33%-i qadın olmuşdur [2]. Əgər sadəcə müəssisələrdəki statistikaya baxılsaydı, kişilərin sosial fobiya ilə daha çox üzləşdiyini düşünmək olardı. Lakin digər araşdırmalar bizə bunu deməyə əsas verir ki, qadınlarda sosial fobiya səviyyəsi daha yüksəkdir. Hətta evlilik, doğum sonrası kimi situasiyalardan sonra qadınların öz kariyeralarına geri dönməməsi halına da tez-tez rast gəlinir və əksərən buna səbəb onlarda sosial fobiya dərəcəsinin artması olaraq görülür [6]. Müəssisələrdəki statistikada kişilərin daha çox olmasına səbəb isə cəmiyyətdə cinslər üzərindən sosial fobiyaya baxışın fərqli olmasıdır. Bir çox sosial fobiya simptomu cəmiyyətdə "utancaqlıq" olaraq adlandırılır və qadınlarda bu müsbət hal kimi qarşılanır. Lakin kişilər üçün "utancaqlıq" keyfiyyətli xüsusiyyət sayılmadığından, onlar problemin həlli yollarını tapmaq məqsədi ilə müəssisələrə üz tuturlar [2]. Buna görə də statistikalar arasında fərqlər meydana gəlir.

Ümumi olaraq nəzər saldıqda isə yetişdirilmə şəklindən də çox şey asılıdır. Məsələn konservativ ailələrdə qız uşaqlarından sosial mühitdə daha az danışmaları, öz fikirlərini bildirməməyi tələb olunur və buna əməl edən uşaqlar da cəmiyyətdə "ağıllı uşaq" olaraq dəyərləndirilir [2]. Nəticədə həmin uşaqlarda zamanla sosial fobiya inkişaf edir və gələcəkdə sosial mühitlərdən qaçan, ətrafdaki insanlardan çəkinən, öz dəyəri düzgün formalaşmamış və cəmiyyətdə önəmli rol almaqda çətinlik çəkən yetişkinə çevrilirlər. Bu səbəbdən də hər nə qədər ətraf-mühitin çox böyük rolu olsa da ilkin düzgün yetişdirilmə ailədən başlayır.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, sosial fobiya nə qədər geniş olaraq yayılmış bir psixoloji problem olsa da, fərdin sosial həyatında mühüm rola malikdir. Bu səbəbdən də bu problemə dırnaq arası yanaşmaq heç də düzgün deyil. Cəmiyyətimizdə bəzi problemlər normal davranış kimi qarşılandığı üçün bəzən insanlar bu kimi məsələlərin psixoloji problem olduğunu və aradan qaldırılmalı olduğunu anlamırlar. Burada maariflənmənin də rolu böyükdür. İlk öncə hər bir ailə övladlarını yetişdirərkən nəzərə almalıdır ki, cinsiyyətindən asılı olmayaraq hər bir uşaq bir fərddir və hər bir fərdin cəmiyyətdə öz yerini ala bilməsi çox vacib sosial faktordur. Mental sağlamlığımız da ən az fiziki sağlamlığımız qədər vacibdir və hər bir kəs problemlə üzləşdikdə çəkinmədən bir mütəxəsisə yanaşa bilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Department of Health and Human Services; Sosial Anxiety Disorder- more than just shyness, NİH publication, 2022.
2. Dilbaz, N., & Güz, H. (2002). Sosyal Kaygı Bozukluğunda Cinsiyet Farklılıkları. Nöropsikiyatri Arşivi, 39(2-3-4), 79-86
3. Xəstəliklərin və sağlamlıqla bağlı problemlərin beynəlxalq statistik təsnifatı: 10-cu baxış. – I cild. – Cenevrə, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilati, 2012.
4. Social anxiety support. Liebowitz Social Anxiety Scale Test [Electronic resource]. Heimburg, R.G. & Becker, R.E.(2002). Cognitive - Behavioral Group Therapy for Social Phobia. New York, The Guilford Press. - Availabe at: http://www.socialanxietysupport.com/disorder/liebowitz/ (19.04.2013).
5. Vander, J.S. & Wonderlich-Tierney, A.L., & The effects of social support and coping on the relationship between social anxiety and eating disorders. Eating Behaviors, 85-91.

6. Yonkers, K.A., Dyck I. R., & Keller, M.B. (2001). An eight-year longitudinal comparison of clinical course and characteristics of social phobia among men and women. Psychiatry Services, 52, 637-643.

Zöhrə Fateh İSLAMZADƏ
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
E-mail: islamzada.z@gmail.com

UŞAQLIQ TƏŞVİŞİ VƏ İRSİ FAKTORLAR

Summary

Anxiety is generally not pathological as it adapts to many situations during childhood, and it is normal for children to feel anxious or worried from time to time when starting school or kindergarten or moving to a new place. But, anxiety becomes misplaced when it interferes with functionality. Children with anxiety disorders are at higher risk of developing depression, sleep disorders, peer disorders, and substance abuse. If left untreated, anxiety may continue into adulthood in the form of a decrease in health-related quality of life.

Keywords: thinking, child, school, teacher, independence, activity, practical activity

Giriş

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə təşviş pozuntularının inkişafı irsi faktorlar, inkişaf amilləri, koqnitiv və öyrənmə amilləri, neyrobioloji amillər, o cümlədən, genetik faktorlar, sosial və ətraf mühit amilləri arasında qarşılıqlı əlaqəni əhatə edir. Bu amillər təşviş riskini artıra və ya təşvişdən qoruya bilər. Risk faktorlarının dəyişdirilməsi və ya qoruyucu amillərin artırılması uşaqlarda və yeniyetmələrdə təşviş pozuntularının tezliyini və yayılmasını azaltmağa kömək edə bilər (2, s 24).

Uşaqlarda təşviş pozuntusu fizioloji simptomlarda və davranışda özünü göstərir.

a) Davranış əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Təşviş və narahatlıq
- Yuxu problemləri
- Emosionallıq və ağlama
- Diqqəti cəmləyə bilməmək
- Bəzən boş-boş yerə baxmaq

b) Fizioloji simptomlar isə aşağıdakılardır:

- Qarın ağrısı
- Ürəkbulanma
- Əzələ gərginliyi
- Çox tez yorulma

Fizioloji əlamətlər uşaqların qorxu və təşvişlərini ifadə edə bilmədiyi zaman özünü təzahür kimi görülür.

Əsas mətn

Təşvişi geniş mənada təhlükə gözləməsi ilə əlaqəli emosional narahatlıq kimi təyin edə bilərik. Təşviş insanın təcrübə və gözləntilərinə bağlı olaraq meydana gələ bilər və bir çox psixiatrik pozuntularda və fizioloji xəstəliklərdə də görülə bilər.Ayrılıq təşvişi, panik pozuntusu, fobik pozuntu və sosial təşviş pozuntusu uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə əhəmiyyətli narahatlıq və funksiya itkisinə səbəb olsa da, onların gələcək proqnozu çox vaxt normaldır və yetkinlik dövründə qalıcı izlər qoymur. Burada deyə bilərik ki, yalnız ağır ayrılıq təşvişi pozuntusu uzunmüddətli psixoloji problemlərə gətirib çıxaracaq.

Uşağını psixiatra aparan valideynlər çox vaxt narahat olurlar. Onlar uşağın problemi və alacaqları yardımla bağlı qərəzli mühakimələrə malik olsalar da, uşağın probleminə görə günahlandırılmaqdan da qorxurlar. Psixiatriya və psixoterapiya haqqında məlumat eşitmə təşvişi artıra bilər. Ayrılan həyat yoldaşları tez-tez digər valideyni günahlandırmağa meyllidirlər. Valideynlərin səhv davranışları, irsi xəstəliklər, valideyndəki psixoloji problemlər, valideynin həyatındakı mənfiliklər uşaqda təşvişin yaranmasında böyük rol oynaya bilər. Bunları nəzərə almadan uşağa müalicə etmək vaxt itkisi olacaq.

Uşaqlarda narahatlıq əlamətləri böyüklərdəki kimidir. Ürək döyüntüsü, üzün qızarması və ya solğunluğu, əzələlərin daralması, nəfəs darlığı, titrəmə, tərləmə, soyuq əllər və ayaqlar, qarın ağrısı, ürəkbulanma, qusma, baş ağrısı, başgicəllənmə, tez-tez sidiyə getmə, huşunu itirmə, əsəbilik, narahatlıq, həddindən artıq sayıqlıq, yuxusuzluq, utancaqlıq, anadan asılılıq, içə qapalılıq, sosial mühitlərdə narahatlıq, həddindən artıq risk alma və ya riskdən tamamilə qaçma kimi uşaqda narahatlıq əlamətləri meydana gəlir. Erkən uşaqlıqda ümumi narahatlıq, daimi ağlama, narahatlıq və qaz ağrıları təşviş əlamətləri ola bilər.

6-9-cu aylarda yad adama yaxınlaşmaq, hündürlük, parlaq işıqlar, məktəbəqədər dövrdə fiziki zədələnmədən bənzərsiz qorxular, heyvan qorxuları kimi hallar uşaqlıq qorxularının xüsusi hallarıdır və psixiatriyada normal davranışla psixopatologiya arasında sərhədləri çəkmək həmişə asan olmur. . Uşağın yaş inkişafına uyğun uşaqlıq qorxuları həmişə nəzərə alınmalıdır. Psixiatriyada əsas qaydamız uşağın gözlənilən yaşına uyğun sosial və akademik fəaliyyətlərdə iştirak edib-etməməsidir.

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə təşviş pozuntusunun diaqnozunda ilkin məsələ kimi təşviş əlamətlərinin inkişafı valideynin ayrılması, məktəb dəyişikliyi, xəstəlik tarixi, ailənin psixiatrik-psixoloji vəziyyəti və psixi vəziyyətin qiymətləndirilməsi kimi stress faktorlarının olması əhəmiyyətli faktorlardan hesab edilir.

Uşaqlarda təşviş pozuntularının müalicəsində koqnitiv bihevioral terapiya, psixodinamik psixoterapiya və ailə terapiyası mühüm yer tutur. Zəruri hallarda, təşviş əlamətlərini aradan qaldırmaq üçün psixiatrın nəzarəti altında trisiklik antidepresanlar, selektiv serotoninin geri alınması inhibitorları, benzodiazepinlər və bəzi antihistaminiklər istifadə edilə bilər. Yan təsirlərinə görə uşaqlarda təşviş pozuntularının müalicəsində neyroleptik dərmanlara ümumiyyətlə üstünlük verilmir.

Təşviş pozuntularının inkişafında irsiyyətin roluna dair xeyli sübutlar var. Təşvişli uşaqların əksəriyyəti utancaqlığa qarşı temperamentli meyllərlə doğulur və çox vaxt təşvişli valideynləri olur. Ən azı bir təşviş pozuntusu olan valideynlərin uşaqlarında təşviş pozuntusunun inkişaf riski əhəmiyyətli dərəcədə artır və hər iki valideyndə təşviş varsa bu risk daha da artır. Hər bir təşviş pozuntusu və təşvişli xüsusiyyətin irsi təsirləri, ümumiyyətlə, uşaqlarda, yeniyetmələrdə və böyüklərdə oxşardır. Təşviş pozuntularının bir çox digər psixopatoloji vəziyyətlərdən daha erkən başlama yaşı təşvişə səbəb ola biləcək özünəməxsus problemləri dəstəkləyir. Amma müəyyən təşviş növləri üçün orta yaşlarındakı başlanğıc böyük fərqlər (müxtəlif yaşlarda təşvişin ifadəsində inkişaf dəyişikliyinin rolunu) göstərə bilər. Misal üçün; Ayrılıq təşvişi və spesifik fobiya ən erkən uşaqlıqda başlayır, ardınca erkən yeniyetməlik dövründə sosial fobiya, sonra isə gecikmiş yeniyetməlik və erkən yetkinlik dövründə panik pozuntular/aqorafobiya və ümumiləşdirilmiş təşviş pozuntusu başlayır (4, s 81). Monoziqotik cüt daxili korrelyasiya fizioloji və sosial təşviş simptomları üçün diziqotik korrelyasiyadan daha yüksək idi; Bu da bu aspektlərdə irsi təsirlərin olduğunu göstərir. Davranış inhibisiyası ilə əlaqəli ola biləcək fizioloji və sosial təşviş simptomları genetik amillərlə bağlı ola bilir. Bu nəticələr böyüklərdəki əvvəlki əldə edilmiş nəticələrlə əlaqələndirilir (5, s 23). Təşvişin inkişafında üç əsas genetik variantın rolu var: Panik ataklarla SLC6A4-ün 5-HTTLPR polimorfizmi (6, s 55) və COMT-nin Val/Met polimorfizmi və çarpaz pozuntu təşviş fenotipi ilə BDNF-nin Val/Met polimorfizmi. Təşviş pozuntuları həmişə bir-biri ilə hədsiz dərəcədə əlaqələndirilir. İrsi amillər yalnız təşvişin yayılmasına deyil, həm də müşayiət

olunan xəstəliklərə təsir göstərir; (depressiya, ümumiləşdirilmiş təşviş, aqorafobiya, sosial fobiya). Genetik faktorlar da təşvişin sabitliyinə kömək edə bilər.

Nəticə

Təşviş və depressiv pozuntular məktəbə davamiyyətə və dərs fəaliyyətinə dərindən təsir edə bilər. Sosial utancaqlıq təcrid və tənhalığı daha da gücləndirə bilər. Depressiya intihara səbəb ola bilər. Uşaqların, məsələn, məktəbə və ya uşaq bağçasına başlayarkən və ya yeni bir yerə köçərkən zaman-zaman təşviş və ya narahatlıq hiss etməsi normaldır. Uşaqlarda dəyişikliklərə və ya stresli bir hadisəyə başa düşülən bir reaksiyadır (4, s 154).

Ancaq bəzi uşaqların təşvişi gündəlik olaraq davranış və düşüncələrinə təsir edərək məktəb, ev və ictimai həyatlarına təsir edir. Bu, daha ciddi problemə çevrilməzdən əvvəl problemi həll etmək üçün peşəkar yardıma ehtiyac ola bilər. Beləliklə, uşağınızın təşvişinin bu mərhələyə çatdığını necə bilirsiniz? Uşaqlarda təşviş əlamətləri hansılardır? Təşviş uşağın qorxmasına, utanmasına və ya pərt olmasına səbəb ola bilər.

Uşağınızda diqqət etməli olduğunuz bəzi simptomlar bunlardır:

- Konsentrasiyada çətinlik çəkmək
- Yata bilməmək və ya gecələr pis yuxularla oyanmaq
- Düzgün yeməmək
- Tez qəzəbli və ya əsəbi olmaq və əsəbi zamanlarda nəzarətdən çıxmaq
- Daim təşvişli olmaq və ya mənfi düşüncələrə sahib olmaq
- Gərginlik və təşviş hissi və ya tez-tez tualetdən istifadə
- Həmişə ağlamaq
- Həmişə asılı olmaq
- Mədə ağrılarından şikayətlənmə və özünü pis hiss etmək

Uşağınız niyə belə hiss etdiyini başa düşəcək qədər yetkin olmaya bilər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Blaya C, Salum GA, Lima MS, Leistner-Segal S, Manfro GG. Lack of association between the serotonin transporter promoter polymorphism (5-HTTLPR) and panic disorder: a systematic review and meta-analysis. Behav Brain Funct. 2007. 3-41 p.
2. Connolly SD, Bernstein GA. Practice parameters for the assessment and treatment of children and adolescents with anxiety disorders. 2007. 267-83 p.
3. Domschke K, Deckert J, O'donovan MC, Glatt SJ. Meta-analysis of COMT val158met in panic disorder. 2007. 667-73 p.
4. Frustaci A, Pozzi G, Gianfagna F, Manzoli L, Boccia S. Metaanalysis of the brain-derived neurotrophic factor gene (BDNF) Val66Met polymorphism in anxiety disorders and anxiety-related personality traits. 2008. 163-70 p.
5. Hettema JM, Prescott CA, Myers JM, Neale MC, Kendler KS. The structure of genetic and environmental risk factors for anxiety disorders in men and women. 2005. 182-9 p.
6. Zintzaras E, Sakelaridis N. Is 472G/A catechol-O-methyl-transferase gene polymorphism related to panic disorder? 2007. 267-73 p.
7. Warren SL, Huston L, Egeland B, Sroufe LA. Child and adolescent anxiety disorders and early attachment. 1997. 637-44 p.

Ülkər Qaraş QƏNBƏRLİ
Elmi rəhbər: b.ü.f.d. Natəvan Kərəmova
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: *ulkerqenberli@icloud.com*

TƏLƏBƏLƏRDƏ ÜMUMİ HƏYƏCAN VƏ DEPRESSİYA GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQİQİ

Summary

Currently, anxiety is recognized as one of the most prevalent psychological disorders within contemporary society. If left unaddressed, chronic anxiety has the potential to escalate into depression, a serious health concern that can detrimentally impact an individual's daily functioning, interpersonal relationships and occupational performance. This article, a collaborative effort by the researchers of the "Science Group" at Western Caspian University, primarily aims to investigate the impact of general anxiety and depression on students. The research was specifically conducted among students aged 17-18, who are in their first year of study.

Key words: Depression, Generalized anxiety, The Zung Scale, The Taylor's Test, Stress.

Giriş

Həyəcan insanlarda hər hansı bir qorxu anında meydana çıxan güclü daxili sıxıntı hissidir. İmtahandan əvvəl, yeni məktəbə getdiyiniz ilk gün və ya qorxulu filmə baxdıqda, həyəcanlı olmağımız normaldır. Həyəcan həyatın bir hissəsi olsa da, bəzi insanlar bunu digərlərinə görə daha tez-tez yaşayırlar. Bu isə onların gündəlik həyat fəaliyyətində iştirakını çətinləşdirir. Həyəcan pozuntusu hər yaşda, dində və iqtisadi vəziyyətdə olan insanda rast gəlinə bilər [4]. Ümumi həyəcan pozuntusu olan şəxslərin həyat keyfiyyətləri azalır. Həyəcan pozuntusundan əziyyət çəkən şəxslərdə daima qeyri-müəyyən həyəcan hissi və narahatlıq olur. Bu həyəcanın şiddəti bəzən o qədər çox olur ki, insan gündəlik işləri ilə maraqlana bilmir, hətta ətraf aləmdən uzaqlaşmağa başlayır. Həyəcan pozuntusu olan şəxslər digər narahat şəxslərə görə gələcək hadisələr üçün daha çox narahat olurlar. İlkin depressiya diaqnozu qoyulmuş xəstələrin 50%-də digər psixiatrik pozğunluqlar qeydə alınmışdır [2]. Depressiyanın yaranması üçün əsas faktorlardan biri sosial-mühit amilləridir. Ən çox isə emosional gərginliklə xarakterizə olunan şəraitlərdir. Məsələn imtahan prosesi, tədris prosesində kollekvium və s. kimi prosesləri qeyd edə bilərik ki, həyəcanın yüksəlməsi və bəzən də depressiyanın əmələ gəlməsinə gətirib çıxara bilər. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, aparılan tədqiqatlarda həyəcan və depressiya göstəriciləri tədqiq olunmuş, nəticələrin tələbələrin akademik göstəricilərinə təsiri araşdırılmışdır [1].

Əsas mətn

Tədqiqatlar I kursda oxuyan 17-18 yaşlı tələbələr arasında aparılmışdır. 3 mərhələdə testləşdirmə prosesi həyata keçirilmişdir: adi dərs günlərindən birində, imtahandan əvvəl və imtahandan sonra. Alınmış nəticələr statistik işlənmiş və qarfik təsvir edilmşdir.

Həyəcan səviyyəsinin ölçülməsi zamanı Teylor metodikasından istifadə olunur. Bu zaman testi işləyənin qarşısına sorğu vərəqi qoyulur. Sorğu vərəqi 50 ifadədən ibarət olur. Bu testin köməyi ilə həyəcanın müxtəlif səviyyələrini aşkar etmək mümkündür: 40-50 bal- Çox yüksək həyəcan səviyyəsinin göstəricisi; 25-40 bal- Yüksək həyəcan səviyyəsinin göstəricisi; 15-25 bal- Orta (yüksək tendensiyalı) həyəcan səviyyəsi; 5-15 bal- Orta (aşağı tendensiyalı) həyəcan səviyyəsi; 0-5 bal- Həyəcanın aşağı səviyyəsi.

Depressiyanı müəyyən etmək üçün Zung şkalası testindən istifadə edilib. Bu test Uilyam Zanq tərəfindən hazırlanmışdır. Cədvəl 20 bənddən ibarətdir. Nəticələr təhlil edilərkən bir neçə amil qiymətləndirilir. Biz bu testi 17-18 yaşlı tələbələr arasında aparmışıq. Cədvəl doldurulmazdan əvvəl həmin şəxsə cədvəl haqqında məlumat verilir. Nəticədə 20-80 bal arasında olan depressiya səviyyəsi alınır. Əgər, depressiya səviyyəsi 50 baldan çox deyildirsə, "depressiyasız" diaqnozu qoyulur. Əgər, 50 baldan çox və 59 baldan az olarsa, yüngül depressiya diaqnozu qoyulur. Depressiya səviyyəsi 60-69 bal arasında olanda subdepressiv vəziyyət və maskalanmış depressiya diaqnozu qoyulur. Depressiya səviyyəsi 70 baldan çox olanda əsil depressiv vəziyyət diaqnozu qoyulur.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, təbiət elmlərində oxuyan 1-ci kurs tələbələrində adi dərs günündə ümumi həyəcan 23 bal, imtahandan əvvəl 38 bal, imtahandan sonra isə 27 bal olmuşdur. Humanitar sahədə oxuyan tələbələrdə: adi dərs günündə ümumi həyəcan 29 bal, imtahandan əvvəl 41 bal, imtahandan sonra isə 36 bal; dəqiq elmlərdə oxuyan tələbələrdə: adi dərs günündə ümumi həyəcan 29 bal, imtahandan əvvəl 38 bal, imtahandan sonra isə 31 bal; iqtisadiyyat sahəsində oxuyan tələbələrdə ümumi həyəcan adi dərs günündə 29 bal, imtahandan əvvəl 34 bal, imtahandan sonra isə 32 bal olması müəyyən edilmişdir. Depressiya göstəricisinin tədqiqi zamanı maraqlı faktlar aşkar edilmişdir. Belə ki, təbiət elmlərində oxuyan 1-ci kurslarda adi dərs günündə depressiya 28 bal, imtahandan əvvəl 36 bal, imtahandan sonra isə 34 bal olmuşdur. Humanitar sahədə oxuyan tələbələrdə depressiya adi dərs günündə 32 bal, imtahandan əvvəl 35 bal, imtahandan sonra isə 37 bal olması müəyyən edilmişdir. Dəqiq elmlərdə oxuyan tələbələrdə depressiya adi dərs günündə 34 bal, imtahandan əvvəl 36 bal, imtahandan sonra isə 37.5 bala bərabər olması qeyd edilmişdir. İqtisadiyyat sahəsində oxuyan tələbələrdə isə depressiya adi dərs günündə 31.5 bal, imtahandan əvvəl 33 bal, imtahandan sonra isə 36.3 bal olmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, aparılan tədqiqatların nəticələrinin müqayisəli təhlili göstərmişdir ki, adi dərs günündə orta həyəcan səviyyəsi qeyd olunsa da, imtahandan əvvəl həyəcanın çox yüksək səviyyəyə qalxması müşahidə olunub. İmtahan prosesindən sonra isə həyəcanın orta səviyyəyə kimi enməsi qeyd olunub. Alınmış nəticə tələbələrdə yaranmış emosional gərgin vəziyyətə müvafiq olaraq normal reaksiya verməsini və həyəcanın optimal səviyyədən norma hüduduna kimi enməsini müəyyən etdi. Belə ki, tələbələrin imtahan prosesini stress faktor kimi qəbul etməsi, koqnitiv prosesləri aktivləşməsi və yüksək uğur göstərici əldə etmək məsuliyyəti həyəcanın yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Depressiya göstəricisi isə hər üç mərhələdə norma hüdudunda olmuşdur (50 baldan aşağı). Nəticə sağlam və tam funksional ali sinir fəaliyyətinin olmasını sübut edir. Tədqiq olunan tələbələrin akademik uğur göstəricilərinin əldə edilməsi koqnitiv proseslərin də bu fonda aktivləşməsini göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kərəmova N.Y. İmtahan stresinin nəzəri əsasları (ədəbiyyat icmalı). №4, "Elmi Xəbərlər" Qərbi Kaspi Universitetinin jurnali, 2020. Səh. **7-17**
2. Ballenger J.C., Davidson J.R.T., Lecrubier Y., Nutt D.J., Kirmayer L.J., Lepine J. Consensus statement on transcultural issues in depression and anxiety from the İnternational Consensus Group on Depression and Anxiety. J Clin Psychiatry, 2001.
3. Karamova N.Y., Hakverdieva Z., Akbarova Kh., Kazenferov E. The study about the impact of emotional tension on the students' excıtement and memory processes. World Scıence, № 8(48) Vol.3, August 2019, səh. 34-38, Warsaw, Poland, RS Global.
4. Miller E.J., Chung H. A literature review of studies of depression and treatment outcomes among U.S. Collage students since 1990. Psychiatric Services, 2009. J. Eur. Coll. Neuropsychopharmacol, səh. 655-679.

5. Zisook.S, Effect of age at onset on the course of major depressive disorder. The American Journal of Psychiatry, 2007

Lalə Elman İBAYEVA
Odlar Yurdu Universitetinin magistrantı
E-mail: lalam.lalam@list.ru

UŞAQLIQ DÖVRÜ PSİXOLOJİ TRAVMA TƏCRÜBƏSİ VƏ DİQQƏT SƏVİYYƏLƏRİ ARASINDAKI ƏLAQƏNİN TƏDQİQİ

Summary
One of the mental processes negatively affected by psychological trauma is the attention process. Due to the negative impact of psychological trauma on the prefrontal-parietal region, which is responsible for the attention process, the attention process is weakened. It is important to provide pharmacological support parallel to psychological support for the problem of attention. Both professional supports help increase the level of concentration. This article discusses the relationship between attentional level and psychological trauma and the effect of psychological trauma on the attentional sphere.
Keywords: psychological trauma, childhood trauma, attention

Giriş

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına görə, uşaqlıq travmasına 0-18 yaş arası şəxsin başına gələn və psixoloji və fiziki inkişafına mane olan hər cür mənfi təcrübə daxildir. 0-18 yaş arası uşağın birbaşa və ya dolayısı ilə öz iradəsi xaricində yaşadığı bütün neqativ hallar travma sayılır.Uşaq bütün canlılar arasında ən uzun müddət qayğı göstərilməli olan varlıqdır. Uzun müddət baxım verən tərəfindən qorunmalı və dəstəklənməlidir. Bu baxımdan uşaq fiziki və psixoloji travmalara qarşı həssas bir quruluşa malikdir. Uşağın sağlam böyüməsi və inkişafı üçün ətrafının, xüsusən də baxım verənlərinin sevgi və diqqətinə möhtacdır [1, s.561] Bununla yanaşı, uşağın zərər görə biləcəyi bir vəziyyətə müdaxilə etməmək də istismar və laqeydlik sayılır [2, s.14]

Əsas mətn

Fiziki istismar yetkin şəxsin uşağa əllə və ya alətlə xəsarət yetirməsi və uşağa qarşı zorakılıq tətbiq etməsi şəklində ortaya çıxır. Yetkin bir şəxsin uşaq üzərində hakimiyyət qurması, arzuolunmaz vəziyyət qarşısında uşağı cəzalandırması və ya uşaqdan asılı olmadan yaranan qəzəbini uşağa əks etdirməsidir [3, s.108]. Bu səbəblərin mənbəyi valideynlərin uşağa bir fərd kimi baxmaması və uşaq üzərində hüquqlarının olduğunu düşünmələridir. Bu kontekstdə, xüsusilə inkişaf etməmiş ölkələrdə, emosional və cinsi istismarla yanaşı, ən çox yayılmış istismar növü fiziki istismardır [4, s.25]

Emosional istismar və ya digər adıyla psixoloji istismar uşağa baxan insanların uşağa psixoloji cəhətdən dağıdıcı təsirləri ola bilən mənfi davranışlar sərgiləməsi olaraq müəyyən edilir. Cinsi istismar uşağın razılığı olmayan fiziki təmasdan cinsi əlaqəyə qədər olan bütün cinsi hərəkətlərdir [5, s.56]. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı cinsi istismarı, uşağın nə baş verdiyini anlamadığı inkişaf dövründə əxlaq qaydalarına zidd davranışlara məruz qoyması olduğunu bildirir. Uşaq laqeydliyi, başda valideynlər olmaqla ətrafdakılar, müvafiq qurum və təşkilatlar tərəfindən uşağın əsas ehtiyaclarının qarşılanmamasıdır [6, s.43]. Uşağa baxma məsuliyyətini öz üzərinə götürən şəxslərin uşağa qarşı əsas məsuliyyətlərini yerinə yetirməməsidir [7, s.39]. Qidalanma, sığınacaq, sağlamlıq və təhlükəsizlik ehtiyaclarını

qarşılamamaq və məktəbə göndərməmək [8, s.50] laqeyd davranışlardan bəziləridir. Erkən yaşda psixososial məhrumiyyətlər yaşayan uşaqlarda Diqqət Əksikliyi və Hipetaktivliyin inkişaf riski əhəmiyyətli dərəcədə artır [9, s.629] Cunningham bioloji ana və atada antisosial özəlliklər, spirtli içki və narkotik maddə istifadəsi və ya asılılığı olduğunda uşaqda diqqət əksikliyi probleminin yaşandığını bildirmişdir. Uşaqlıqda yaşanmış psixoloji travma diqqət prosesinə ciddi mənfi təsir göstərir. Belə ki, diqqətlə bağlı olan prefrontal - parietal bölgə diqqət proseslərinə cavabdehdir və istismar bu bölgənin funksiyasına mənfi təsir göstərərək diqqətlə bağlı problemlərin yaranmasına səbəb olur. Spesefik travmatik hadisə belə uşaqda patalogiyanın meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Psixoloji travma yaşamış uşaq yaşadığı travmaya fokslandığı üçün ərtafdan gələn siqnalları dərk etməkdə çətinlik çəkir. Blaustein və Kinniburg travma yaşamış insanların ətrafdan gələn siqnalları anlamaq üçün enerji sərf etdiyini bildirirlər. Yəni insan ətrafdan gəlmə ehtimalı olan pis hadisələrə qarşı çox həssas olur və gələn siqnalları da yanlış anlayır. Bu bacarıq əksiklikləri uşaqlarda həmyaşıdları və baxım edən şəxslə münasibətlərə mənfi təsir göstərir [10, s.22] Həyatının erkən yaşlarında psixoloji travma təcrübəsi olan şəxsin stressə reaksiya sisteminin daim hərəkətə keçməsi beyində sinir mexanizmlərinin ciddi bir fərqliliyinə səbəb olur. Sinir mexanizmimdə anormallıq isə diqqət problemlərində və hiperakrivlikdə özünü göstərir [11, s.35] Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, psixoloji travma (cinsi, fiziki, emosional istismar və fiziki və emosional laqeydlik) insanın diqqət sferasına mənfi təsir edərək yetkin yaşlarda da problemin davam etməsinə səbəb olur.

Nəticə

Tədqiqat zamanı psixoloji travmanın diqqət səviyyəsinə nə dərəcədə mənfi təsir göstərdiyi tədqiq edilmişdir. Əsas götürülən fərziyyə isə 0-18 yaş arası baş vermiş psixoloji travmaların uşağın normal inkişafına mənfi təsir edərək diqqət seviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə azaltığı fərziyyəsidir. Tədqiqatda 118 uşaq iştirak edib. Tədqiqat zamanı Sosyal demoqrafiq formadan, diqqət səviyyəsini ölçmək üçün Burdon diqqət testindən, uşaqlıq travmalarını müəyyən etmək üçün Uşaqlıq Travması Şkalasından istifadə edilib.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki:

Uşağın cinsi ilə məruz qaldığı psixoloji travma arasında əhəmiyyətli bir fərqin olmadığı müəyyən edilmişdir.Uşağın yaşı ilə məruz qaldığı travma arasında əhəmiyyətli bir fərqin olmadığı müəyyən edilmişdir.

Uşağın bacı və ya qardaşının olub-olmaması, ailə vəziyyəti, təhsil səviyyəsi, ata və anasının təhsil səviyyəsi, müəssisəyə yerləşdirilmə yaşı, müəssisəyə yerləşdirilmə səbəbi və müəssisəyə kimin yerləşdirməsi dəyişəni ilə uşaqlıq travmaları arasında əhəmiyyətli fərqin olduğu müəyyən edilmişdir

Uşağın bacı və ya qardaşının olub-olmaması, ailə vəziyyəti, təhsil səviyyəsi, ata və anasının təhsil səviyyəsi, müəssisəyə yerləşdirilmə yaşı, müəssisəyə yerləşdirilmə səbəbi və müəssisəyə kimin yerləşdirməsi dəyişəni ilə diqqət səviyyəsi arasında əhəmiyyətli fərqin olduğu müəyyən edilmişdir

Uşağın məruz qaldığı travmanın (psixoloji, fiziki, cinsi istismar və emosional və fiziki laqeydlik) növündən asılı olmayaraq diqqətə mənfi təsir edərək əhəmiyyətli səviyyədə azaltdığı müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Zeytinoğlu, S. (1990) Sağlık, Sosyal Hizmet. Hukuk ve Eğitim Alanlarında Çalışan Türkiye'de Çocuk istismarı ve İhmali Sorunu İle ilgili Görüşler. (V. Ulusal Psikoloji Kongre Kitabı). ss.561-574.
2. Akova, F., Koyuncu, Z., Erol, E., Doğangün, B., Güler Baysoy, N., Dokur, M., Özkılıç, A. ve Karadağ, M. (2022). Child Abuse as an Example of Coexistence of Emotional and

Physical Trauma Among Children: An Academic Overview With Altmetric Perspective. Cureus, 14(3). e23347. doi:10.7759/cureus.23347

3. Güner, İ., Güner, S. ve Şahan, H.M. (2010). Çocuklarda Sosyal ve Medikal Bir Problem; İstismar. Van Tıp Dergisi, 17(3), 108-113.
4. Erol, D. (2007). OKULÖNCESİ EĞİTİM KURUMLARINDA GÖREV YAPAN ÖĞRETMENLERİN, ÇOCUKLARDAKİ FİZİKSEL İSTİSMAR BELİRTİLERİNE İLİŞKİN FARKINDALIKLARI (ESKİŞEHİR İL ÖRNEĞİ). Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir, 25ss.
5. Topçu, S. (2009). Cinsel İstismar. Ankara: Phoenix yayınevi, 56ss.
6. Öztürk, S. (2007). ÇOCUKLARDA DUYGUSAL İSTİSMAR. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 43ss.
7. Gürkaynak, İ., Gözütok, F.D., Akipek, Ş., Bağlı, M.T., Erhürman, T. ve Özdemir Uluç, F. (1998). Yurttaş olmak için. İstanbul: Umut Vakfı, 39ss.
8. Dereobalı, N., Karadağ, S. Ç., & Sönmez, S. (2013). Okulöncesi eğitim öğretmenlerinin çocuk istismarı, ihmali, şiddet ve eğitimcilerin rolü konusundaki görüşleri. Ege Eğitim Dergisi, 14(1), 50–66.
9. McLaughlin, K. A., Sheridan, M. A., Winter, W., Fox, N. A., Zeanah, C. H. ve Nelson, C. A. (2014). Widespread reductions in cortical thickness following severe early-life deprivation: a neurodevelopmental pathway to attention- deficit/hyperactivity disorder. Biological psychiatry, 76(8), 629-638. doi: 10.1016/j.biopsych.2013.08.016
10. Blaustein, M., & Kinniburgh, K. J. (2010). Treating traumatic stress in children and adolescent: How to foster resilience through attachment, self-regulation, and competency. New York: Guilford Press, 22ss.
11. Perry, B. D., & Szalavitz, M. (2015). Köpek gibi büyütülmüş çocuk (E. Söğüt, Trans.) Okuyan Us Yayınları. (Original work published 2006), 35ss.

Leyla İlqar MƏMMƏDOVA
Qərbi kaspi universiteti
Magistrant

SOMATİK XƏSTƏLİKLƏRİN YENİYETMƏLƏRİN HƏYAT KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Summary

The diagnoses under the title of somatic symptomatic and related disorders in children and adolescents are not uncommon psychiatric problems. It can have important consequences in terms of psychosocial development, such as absence from school, decrease in academic performance, avoidance of social activities and decrease in peer interaction. Factors contributing to this group of disorders, diagnostic processes, and treatment approaches vary among these age groups. The attitudes and behaviours of parents and teachers towards symptoms are effective in developing and maintaining somatic symptoms and related disorders. The active participation of the child, parents and teachers in the diagnosis and treatment processes must be ensured, and child psychiatrists and physicians from other branches must work in cooperation.

Keywords: adolescent, stress, disease, somatic, physical

Giriş

Uşaq və yeniyetmələrdə somatik simptomatik və əlaqəli pozuntular başlığı altında qoyulan diaqnozlar nadir psixiatrik problemlər deyil. Bu, məktəbdən yayınma, akademik performansın

azalması, sosial fəaliyyətlərdən qaçınma və həmyaşıdlarla qarşılıqlı əlaqənin azalması kimi psixososial inkişaf baxımından əhəmiyyətli nəticələrə səbəb ola bilər. Bu qrup pozuntulara səbəb olan amillər, diaqnostik proseslər və müalicə yanaşmaları bu yaş qrupları arasında dəyişir. Valideynlərin və müəllimlərin simptomlara münasibət və davranışları somatik simptomun və əlaqəli pozuntuların inkişafı və davamlılığında təsirli olur. Diaqnoz və müalicə proseslərində uşağın, valideynlərin və müəllimlərin fəal iştirakı təmin edilməli, uşaq psixiatrları və digər sahələrin həkimləri əməkdaşlıq etməlidir.

Psixosomatik pozuntular mövcud tibbi xəstəliyin mövcudluğunda qismən emosional amillərin təsiri altında baş verən fizioloji dəyişikliklərlə xarakterizə olunan pozuntular kimi müəyyən edilir. Ürək-damar, tənəffüs, endokrinoloji, dermatoloji və s. müxtəlif sistemlərdə baş verə bilər. Somatik simptom pozuntuları fərqli somatik və ya fizioloji simptomların açıq şəkildə göründüyü psixi pozuntulardır. İnsanlar ümumiyyətlə bədənin müxtəlif yerlərində ağrı, yorğunluq, başgicəllənmə, ürək döyüntüsü və s. Fizioloji şikayətlərlə müraciət edirlər, məsələn: Bir insan eyni anda birdən çox simptomdan şikayət edə bilsə də, daimi və davamlı olan tək bir simptom da ola bilər. İnsan yüksək səviyyədə sağlamlıq qorxusu səbəbindən özünü idarə etmə davranışına da sahib ola bilər. Onlara "tibbi şəraitə təsir edən psixoloji amillər" də deyilir.

Psixosomatik simptom pozuntusunun (Somatoform pozuntusu) simptomları aşağıdakı kimidir:

- ✓ Baş ağrısı
- ✓ Mədə ağrısı
- ✓ Yüksək narahatlıq
- ✓ Daimi yorğunluq, tükənmə
- ✓ Ağrılar
- ✓ Tarazlıq problemləri
- ✓ Görmə pozuntuları
- ✓ Kürək, bel ağrısı
- ✓ Əzələ ağrıları
- ✓ Ürək ağrısı
- ✓ Əsəbi bağırsaq sindromu
- ✓ Müxtəlif dəri xəstəlikləri
- ✓ Saç tökülməsi

Psixosomatik simptom pozuntusunun (Somatoform pozuntusu) səbəbləri aşağıdakı kimi sadalanır:

İstər fizioloji, istərsə də psixoloji fərdin funksionallığını pozan vəziyyətlər "stres" və insan orqanizmi adlanır; Stressə fizioloji, davranış və koqnitiv reaksiyalar verə bilər. Bu reaksiya müasir insanlarda müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına, yəni psixosomatik pozuntuların yaranmasına yol açıb.

Etiologiyası dəqiq olmasa da, araşdırmalar göstərir ki, erkən uşaqlıqda laqeydliklə böyümüş, cinsi istismara məruz qalmış, xaotik həyat tərzi keçirmiş, uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə laqeyd tərbiyə almış uşaqlarda özünü göstərə bilər, özünü ifadə etmək üçün şəraitin olmaması alkoqol və maddə asılılığına gətirə bilər. Bunlar mümkün risk faktorları arasındadır. Somatizasiya və uşağın valideynləri ilə qeyri-sağlam bağlanma nümunələri və uşaqlıq çətinlikləri arasında başqa bir əlaqə də vurğulanır. Etinasız bağlanma yetkinlik dövründə daha sonra somatizasiyanı proqnozlaşdırır.

Şəxsiyyət xüsusiyyətləri, şüuraltı münaqişələr, yanlış davranış nümunələri və psixoloji amillər psixosomatik pozuntuların təşviqedicisi ola bilər.

Stressli həyat hadisələri, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, emosional və şifahi ifadə çətinlikləri kimi ətraf mühit, mədəni, sosial və psixoloji amillər təsir edə bilər. Sosial, mədəni və coğrafi fərqlər psixosomatik pozuntuların tezliyinə təsir göstərir.Somatik simptom pozuntusunun diaqnostik meyarları aşağıdakı kimidir:

A. Gündəlik həyatı narahat edən və ya əhəmiyyətli dərəcədə pozan bir və ya bir neçə fizioloji əlamət

B. Somatik əlamət və ya simptomlar aşağıdakılardan ən azı biri ilə müşayiət olunur (düşüncələr, hisslər və davranışlar);

- ✓ Şəxsin simptomlarının şiddəti ilə mütənasib olmayan davamlı düşüncələr
- ✓ Sağlamlıq və ya somatik simptomlarla bağlı davamlı yüksək səviyyədə narahatlıq
- ✓ Bu əlamətlərə və ya sağlamlıq problemlərinə sərf olunan həddindən artıq vaxt və daxili güc

C. Heç bir somatik simptomun davamlı olaraq mövcud olmamasına baxmayaraq, ən azı 6 ay fasilələrlə simptomatik olması

Psixosomatik simptom pozuntusunun (Somatoform pozuntusun) düzgün müalicə üsulunu təyin etmək üçün somatik simptomlara təsir edən psixoloji, sosial və mədəni amillər müəyyən edilməli və xəstənin həyatında bəzi düzəlişlər etməsi üçün pozuntusun "funksional" olduğu izah edilməlidir. Fərdin fizioloji stresslə aktiv şəkildə mübarizə aparmaq potensialını artırmaq lazımdır.Bəzi xəstələrin sağlamlıq sistemində diqqətdən kənarda və qayğısız olduqlarını nəzərə alsaq, etimadın terapevtik əlaqəsi çərçivəsində yaradılan terapiya əlaqəsinin əhəmiyyəti önə çıxacaqdır. Bu pozuntusu olan uşaqların əksəriyyəti gec yeniyetməlik və ya erkən yetkinlik dövründə sağalır və psixoloq və xəstə arasında güclü, müsbət münasibət vacibdir.

Psixoterapiyada müalicəyə yanaşma seçimi, psixosomatik simptomlara dözümlülük və xəstənin müalicəyə başlamaq imkanları qiymətləndirilərək yol müəyyən edilir. Müalicənin məqsədləri arasında psixosomatik simptomların sayının və şiddətinin yaxşılaşdırılması, gündəlik həyat fəaliyyətlərində işləmə qabiliyyətinin artırılması, emosional mübarizə bacarıqlarının artırılması və əgər varsa, narahatlıq/depressiya əlamətlərinin yaxşılaşdırılması daxil ola bilər.

Əsas mətn

Yeniyetməlik çoxlu fizioloji və psixi dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdür və bu dövrdə somatik xəstəliklərin təsiri çox önəmlidir. Yeniyetməlik dövründə somatik xəstəliklər çox vaxt yeniyetmələrin həyat keyfiyyətinə təsir edir və bəzən uzunmüddətli nəticələrə səbəb ola bilər.Fizioloji İnkişaf və böyümə: Yeniyetməlik dövründə somatik xəstəliklər çox vaxt böyümə və fizioloji inkişafa təsir edir. Xüsusilə, qidalanma pozuntuları, hormonal problemlər və ya xroniki xəstəliklər böyümə və inkişafa mənfi təsir göstərə bilər.

Məktəb performansı: Xroniki xəstəliklər və ya tez-tez təkrarlanan kəskin xəstəliklər yeniyetmələrin məktəb fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Bu vəziyyətdən dərsdən yayınma, diqqət əskikliyi, konsentrasiya çətinliyi kimi problemlər yarana bilər.

Sosial və emosional inkişaf: Yeniyetməlik dövründə somatik xəstəliklər çox vaxt sosial və emosional inkişafa təsir göstərir. Xüsusilə təcrid olunmuş hiss etmək, dostluq münasibətlərində problem yaşamaq və psixi sağlamlıq problemləri kimi təsirlər müşahidə edilə bilər.

Özünə qulluq bacarıqları: Bəzi xroniki xəstəliklər və ya fizioloji qüsurlar yeniyetmələrin özünə qulluq bacarıqlarına təsir edə bilər. Bu, müstəqillik qazanma mərhələsində olan yeniyetmələr üçün xüsusilə vacib ola bilər.

Stress və təşviş: Somatik xəstəliklər yeniyetmələrdə stress və təşviş səviyyələrini artıra bilər. Psixoloji cəhətdən çətin ola biləcək qeyri-müəyyənlik və kontrolsuz vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək xüsusilə çətin ola bilər.

Ailə dinamikası: Uşağın yeniyetməlik dövründə somatik xəstəliyinin olması ailə dinamikasına da təsir edə bilər. Ailə üzvləri arasında ünsiyyət problemləri, rol dəyişiklikləri də ailədə stressi artıra bilər.

Bu səbəblərə görə, yeniyetməlik dövründə somatik xəstəliklərin idarə edilməsi hərtərəfli yanaşma tələb edir və həm fizioloji, həm də psixososial ehtiyacları nəzərə almalıdır. Müalicə planları, adətən, multidisiplinar komanda tərəfindən idarə olunur və xəstənin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılır. Somatik xəstəliklərin yeniyetmələrin həyat fəaliyyətinə təsiri təkcə fizioloji sağlamlıqla məhdudlaşmır, psixi sağlamlıq da mühüm rol oynayır. Somatik xəstəliklərin yeniyetmələrin psixi sağlamlığına təsiri haqqında bəzi məlumatları təqdim edirik:Emosional çətinliklər: Somatik xəstəliklər yeniyetmələrdə emosional çətinliklərə səbəb ola bilər. Xüsusilə fizioloji görünüşlə bağlı problemlər özünə hörmətə təsir edə bilər və depressiya riskini artıra bilər.Sosial təcrid: Xroniki xəstəliklər və ya müəyyən sağlamlıq vəziyyəti yeniyetmələrin sosial qarşılıqlı əlaqəsini məhdudlaşdıra bilər. Bu, psixi sağlamlığa mənfi təsir göstərə biləcək sosial təcrid və təklik hisslərinə səbəb ola bilər.Özünə hörmət və özünə güvən: Somatik xəstəliklər yeniyetmələrin özünə hörmət və özünə inamına təsir edə bilər. Xüsusilə, fizioloji görünüşə diqqət yetirən sosial normaların öhdəsindən gəlmək çətin ola bilər ki, bu da gənclərdə özünə hörmət problemlərinə səbəb ola bilər. Klinik psixoloqlar gənclərin sağlamlıq vəziyyətlərinin öhdəsindən gəlmək və özlərinə inamlarını artırmaq üçün fərdi terapiya və qrup terapiyası kimi üsullardan istifadə edə bilərlər.Müalicə uyğunluğu problemləri: Yeniyetmə pasiyentlər müalicəyə uyğunlaşmaqda bəzi çətinliklərlə üzləşə bilər. Müntəzəm olaraq dərman qəbul etmək, müalicə planlarına əməl etmək, sağlamlıq müayinələrinə getmək kimi problemlər ola bilər. Klinik psixoloqlar xəstələrin müalicə planlarına əməl etmələrinə kömək etmək üçün motivasiya və koqnitiv-davranış terapiyaları kimi üsullardan istifadə edə bilərlər.Somatik xəstəliklərin təsiri yeniyetmələrin həyat keyfiyyətinə geniş şəkildə təsir edə bilər. Fizioloji diskomfort, gündəlik fəaliyyətlərdə məhdudiyyətlər və ictimai aktivliyin olmaması gənclərin həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.Bu səbəblərdən somatik xəstəliklərin yeniyetmələrin psixoloji sağlamlığına təsiri vacibdir və kompleks müalicə yanaşması tələb olunur. Xəstəyə və onun ailəsinə psixoloji dəstək göstərilməli, gənclərin emosional ehtiyacları da nəzərə alınmalıdır. Klinik psixoloqlar yeniyetmələrlə xəstəliyə qarşı mübarizə strategiyalarını inkişaf etdirmək və stress idarə etmə bacarıqlarını gücləndirmək üçün işləyə bilərlər.Emosional Dəstək və Məsləhət: Yeniyetmə xəstələrin emosional dəstəyə və məsləhətə ehtiyacı ola bilər. Klinik psixoloqlar gənclərə emosional çətinliklərini anlamağa kömək edə və onlara sağlam mübarizə strategiyalarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.Ailə terapiyası: Somatik xəstəliklərin yeniyetmələrin həyatına təsiri çox vaxt ailə dinamikasına da təsir edir. Klinik psixoloqlar ailə üzvləri arasında ünsiyyəti gücləndirmək və ailə daxilində stressi azaltmaq üçün ailə terapiyası üsullarından istifadə edə bilərlər.Həyat keyfiyyətinin artırılması və Reabilitasiya: Klinik psixoloqlar yeniyetmələrin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və reabilitasiya prosesini dəstəkləmək üçün psixososial müdaxilələr və resurslar təmin edə bilərlər. İnsanı biopsixososial bütövlük baxımından nəzərdən keçirərək psixika və bədən fərqinə qarşı çıxan bir anlayışdır (1). Psixosomatik pozuntular təxminən iki əsrdir təsvir edilmişdir. O, psixoanalitik tədqiqatlardan yaranmış, zamanla inkişafını davam etdirmiş və psixoimmunologiya, psixoendokrinologiya və psixodermatologiya kimi alt sahələrə bölünmüş və bir çox tibbi xəstəliklərdə psixoloji proseslərin əhəmiyyətinin dərk edilməsinə töhfə vermişdir (2). Bu pozuntuların ümumi xüsusiyyəti olan somatizasiya; Patoloji fizioloji tapıntılarla izah edilə bilməyən fizioloji sıxıntı və simptomları ifadə etmək və yaşamaq, bunları fizioloji xəstəliklər kimi göstərmək və onlar üçün tibbi yardım axtarmaq meyli kimi müəyyən edilir (3). Müxtəlif tədqiqatlarda göstərilmişdir ki, valideyn psixopatologiyası və ailə dinamikası da uşaqda fizioloji əlamətlərin yaranmasına səbəb ola bilər (4,5). Gənclərin fizioloji əlamətləri və ailə sistemi daimi qarşılıqlı əlaqədədir. Bir çox araşdırmada fizioloji əlamətləri

olan gənclərin ailələrində funksionallığın pozula biləcəyi irəli sürülüb. Ailədəki emosional mühitin ən yaxşı göstəricilərindən biri emosional ifadədir (Eİ). Xəstəliyin gedişatına təsir etdiyi düşünülən ailə faktorlarının əhəmiyyətli bir hissəsi DD anlayışı daxilində araşdırılır. DD, evdə ətraf mühitin gərginliyinin tez-tez istifadə edilən ölçüsüdür, qohumların düşmənçilik, tənqid və həddindən artıq emosional qoruyuculuqdan ibarət ünsiyyət üslubları ilə xarakterizə olunur. Yüksək DD xəstəyə qarşı yüksək səviyyəli "tənqidilik", "düşmənçilik", "həddindən artıq müdaxilə" və ya "həddən artıq emosional müdaxilə" daxildir. Tədqiqatlar göstərdi ki, əsas depressiv pozuntu diaqnozu qoyulmuş yeniyetmələrin valideynlərində DD yüksək səviyyədədir. Əhval pozuntuları, xüsusilə depressiya uşaqlarda müxtəlif fizioloji əlamətlərlə özünü göstərə bilər. Bildirilib ki, atipik depressiya diaqnozu qoyulmuş yeniyetmələrdə tez-tez somatizasiya, xüsusən də baş ağrıları müşahidə olunur. Bütün bu məlumatlar bizi yüksək qəbul edilən DD olan xəstələrin daha tez-tez somatik simptomlarla qarşılaşa biləcəyini düşündürür. DD-nin həm klinik, həm də qeyri-klinik populyasiyalarda baş verdiyi məlumdur. Bildirilmişdir ki, DD anlayışını daha yaxşı başa düşmək üçün sağlam nəzarət edən ailələrdə və digər populyasiyalarda DD tədqiqatlarına ehtiyac var. Gənclərdə psixosomatik simptomlar və qəbul edilən DD arasındakı əlaqə və onların gənclərə və onların ailələrinə təsiri geniş, mürəkkəb və az öyrənilmiş bir məsələdir. On iki ilə 16 yaş arası yeniyetmələrlə aparılan bir araşdırmada qızların 11 faizində və oğlanların 4 faizində somatoform pozuntu aşkar edilmişdir. Psixosomatik əlamətlər əsasən qarın ağrısı, başgicəllənmə, baş ağrısı, nəfəs darlığı, ürək döyüntüsü kimi fizioloji simptomları göstərir və bu gənclərin əksəriyyəti uşaq klinikasına müraciət edir. Somatizasiya ilə bağlı əlamətlərdən biri olan baş ağrısı şikayətləri ilə uşaq poliklinikasına müraciət edənlərin nisbəti 20%-dən 55%-ə qədər olduğu halda, təkrarlanan qarın ağrısı ilə müraciətlərin nisbəti 5%-dir. Bildirilib ki, müraciət edənlərin 10%-nin yorğunluq, ürəkbulanma, qarın ağrısı, döş qəfəsində ağrı kimi şikayətləri olub. Ədəbiyyat araşdırıldığında, qəbul edilən DD ilə psixosomatik simptomlar arasında əlaqə ilə bağlı heç bir araşdırma tapılmadı. Bu araşdırmada uşaq klinikalarında tez-tez rast gəlinən bir çox fizioloji əlamətlərlə ailədəki emosional mühitin göstəricisi olan DD arasındakı əlaqəni araşdırmağı məqsəd qoyduq.

Nəticə

Klinik psixoloqlar gənclərin və onların ailələrinin somatik xəstəliklərin öhdəsindən gələrkən ehtiyaclarını qiymətləndirir və müvafiq terapiya və dəstək verirlər. Bu, həm fizioloji, həm də psixi sağlamlıq üçün vacibdir və gənclərin sağlamlıq vəziyyətinə uyğunlaşdırılmış fərdi yanaşma tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Lawrence S. Neinstein. "Adolescent Health Care: A Practical Guide". Baltimore 1996. 1284 p
2. Ronald T. Brown. "Chronic Illness in Children and Adolescents". Hogrefe 2007. 88 p
3. Victor C. Strasburger, Robert A. Aronson, Donald E. Greydanus. "Adolescent Medicine: A Handbook for Primary Care". Saunders, 2006. 612 p
4. William T. O'Donohue, Lorraine T. Benuto, Lauren Woodward Tolle. "Handbook of Adolescent Health Psychology". 2013. 735 p
5. https://www.memorial.com.tr/hastaliklar/somatoform-bozukluk-nedir

Aynura Ali MAGOMEDOVA
Elmi rəhbər: b.ü.f.d Natəvan Kərəmova
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: aynuramagomedova24@gmail.com

18 YAŞLI TƏLƏBƏLƏRİN HƏYƏCAN GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQİQİ

Summary

A number of young people who have completed their secondary education are entering a new stage in their lives. At the same time, this stage is considered a difficult period for students' adaptation. For the first time in their lives, they gain the right to make independent decisions, they struggle with difficulties, but not everyone can overcome these difficulties, therefore, one of our main goals was to analyze the level of excitement among students. Through this research, how anxiety affects students' lives has been studied through the Spilberger-Khanin methodology. This methodology was conducted on 100 students of their 1st year studying in various specialties at the Western Caspian University. The Spiberger-Khanin test was performed on a regular school day, on the eve of the exam and after the exam, according to the results, the indicators of both individual and situational anxiety were noted to be high on the regular school day and the eve of the exam. The reason for this is that first-year students may experience increased excitement about the transition to a new educational environment. Based on the obtained results, the level of excitement in the first courses is optimal.

Keywords: I-year students, excitement, Spielberger-Khanin methodology, educational life

Giriş

Ali təhsil həyatına keçid və sonraki mərhələlər I kursda təhsil alan tələblər üçün əhəmiyyətli dərəcədə stressli və həyəcanlı dövr ola bilər. "I kursda təhsil alan tələbələrin həyəcan göstəricilərinin müqayisəli təhlili" bu məqalədə tələblərin təhsil həyatında yaşadıqları həyəcan səviyyələrini araşdırmaq əsas məqsəd daşıyır. I kurslarda təhsil sahəsinə adaptasiya onlarda stress və həyəcan səviyyəsini artırır. Bu yaranmış vəziyyətin səbəbini bilmək üçün biz həyəcanın nə olduğunu bilməliyik. Həyəcan- gərginlik hissləri, narahat düşüncələr və artan qan təzyiqi kimi fiziki dəyişikliklərlə xarakterizə olunan bir duyğudur. Latın dilindən " angusto" sözü həyəcan və təşviş kimi tərcümə olunaraq, psixologiyada müasir dövrdə daha çox rast gəlinən termindən olan " anxiety" və ya " anxiousness" kimi tanınır [1].Sadalanan həyəcan vəziyyətləri insan orqanizminə də təsiri vardır və hər bir şəxsin özünə görə optimal həyəcan vəziyyəti vardır. Müşahidələrə əsasən, tələbələrin həyəcan səviyyəsi yüksək olduqda o daha çox həyəcan və stress keçirir. Özlərini daima uğursuz hesab edir və stressə daha meyilli olurlar [3].

Əsas mətn

Bu səbəbdən Qərbi Kaspi Universitetinin tədqiqat qrupu olan " Science Group" un qarşıya qoyduğu əsas məqsəd tələbələrdə adi dərs günündə, imtahan ərəfəsində və imtahandan sonra fərdi və situativ həyəcan səviyyəsinin ölçülməsi olmuşdur. Tədqiqat Qərbi Kaspi Universitetinin bakalavr səviyyəsində təhsil alan müxtəlif ixtisaslarda (təbiət elmləri, iqtisadiyyat elmləri, humanitar elmlər, dəqiq elmlər) oxuyan tələbər üzərində aparılmışdır. Tədqiqatda istifadə olunmuş metodika Spilberger-Xanin metodikasıdır. Spilberger xanin metodikası 1976-cı ildə yaradılmışdır [2]. Bu metodikanın istifadəsinin əsas məqsədi

metodikanın informativ xarakter daşımasıdır həm də , bu metodika sadə və çox istifadə olunan metodikalar sırasına daxildir. Bu metodikada həm fərdi həyəcanın tədqiqi, həmdə situativ həyəcanın tədqiqi göstərilmişdir. Əsas məqsədimiz I kursda təhsil alan tələbələrin həyəcan göstəricilərinin müqayisəli təhlili müəyyən etməkdir. Sonda isə I kursda təhsil alan tələbələrə həyəcan prosesinin necə təsir etdiyini təhli etmək əsas məqsəddir [4].

Nəticə

Bu göstəricilərə əsasən tədqiqat Qərbi Kaspi Universitetində I kursda təhsil alan 100 tələbə üzərində aparılmışdır. Hər bir qrupdan 25-27 nəfər tələbə bu testdə iştirak etmişdir. Statistik göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, I kurslarda fərdi və situativ həyəcan səviyyəsi yüksəkdir [4]. Bunun əsas səbəbi isə onların ali təhsil həyatına adaptasiya mərhələsindən keçməsindən ibarətdir. Lakin nətilərə nəzər yetirsək, göstərilən yüksək nəticələr sonradan yenə orta səviyyəyə düşür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Величковская С. Б., Гребенникова Т. О. (2018). Особенности проявлений стресса в период сессии у студентов с разным уровнем личностной тревожности. Образование и педагогические науки.– № 3 (802). – С. 150-165.
2. Петрова Е.Г. (2010). Исследование тревожности студентов в условии экзаменационного стресса. Journal of Volgograd State Medical University 73(1):146-149
3. Щербатых Ю.В. (2001). Вегетативные проявления экзаменационного стресса: автореф. дис д-ра биол. наук. СПб: 38 с.
4. Щербатых Ю.В. (2021). Методики диагностики тревоги и тревожности – сравнительная оценка. Вестник по педагогике и психологии Южной Сибири. – 2021. – № 2.

Şövkət Fayiq MEHTİZADƏ
Qərbi kaspi universiteti
magistrant

TƏŞVİŞİN MƏKTƏBLİLƏRİN MÜVƏFFƏQİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ

Summary

Anxiety can significantly impact students' success in school. It can interfere with concentration, memory, and decision-making, leading to academic difficulties. Additionally, chronic anxiety can affect attendance and participation, hindering overall academic performance and achievement.

Keywords: pupil, anxiety, school, success, physiological

Giriş

Təşviş məktəb mühitinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Bu şərtlər şagirdin sinifdəki davranışına, akademik performansına və sosial qarşılıqlı fəaliyyətinə təsir göstərə bilər.

Biz bilirik ki, təşvişin orta səviyyədə olması öyrənməyə fayda verir, çünki bu, şagirdləri məktəbdə uğur qazanmaq üçün lazım olan işləri görməyə həvəsləndirir. Biz həmçinin bilirik

ki, vacib imtahan və ya təqdimatdan əvvəl bəzi təşvişlər bir çox insanlar üçün xarakterikdir. Test və ya təqdimat başa çatdıqdan sonra təşviş azalır. Bununla belə, zaman keçdikcə davamlı olan yüksək həyəcan səviyyələri öyrənməyə mane ola bilər. O, beyni bloklayır və onu effektiv şəkildə bağlayır. Bəzi ekspertlər ciddi təşvişin öyrənmə qüsuru olduğuna inanırlar. Bu, şagirdin məlumatı mənimsəməsini, emal etməsini və əldə etməsini xeyli çətinləşdirir.

Əsas mətn

Təşvişin məktəbdə şagirdə təsir edə biləcəyi bəzi vəziyyətlər bunlardır:
Məlumat qəbul etməkdə çətinlik: Həddindən artıq təşviş yaşayan şagirdlər öyrənilməli olanlara diqqət yetirməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Şagirdin təşvişi onun beynində çox yer tutur. Bu, onların diqqətini başqa şeylərə cəmləmək, çox addımlı təlimatlara əməl etmək və diqqəti tapşırıqdan vəzifəyə çevik və səmərəli şəkildə köçürmək qabiliyyətinə mane olur. Məsələn, əgər orta məktəb şagirdi tualetdən istifadə etdikdən sonra əllərini lazımi səviyyədə yumadığı üçün HİV-ə yoluxmasından təşvişlidirsə, o, yeni riyaziyyat anlayışını öyrənmək və ya oxumaq və şərh etməkdə daha çox çətinlik çəkəcək. İbtidai sinif şagirdi ayrıldığı üçün anasının başına pis bir şey gələcəyindən qorxursa, o, müəlliminin bədii layihə ilə bağlı çoxmərhələli göstərişlərini yerinə yetirmək üçün yaşıdlarından qat-qat çox işləməli olacaq (1, s 242). Məlumat düzgün işlənməməsi: Həyəcanlı şagirdlər dərsdə diqqətini cəmləyə bilsələr belə, bu, çox vaxt səthi səviyyədə olur, çünki onların idrak qabiliyyətləri təşvişlə yüklənir. Onlar yeni faktları öyrənərkən əvvəllər öyrəndikləri biliklərdən istifadə etmirlər. Buna görə də erkən öyrənmə zənginləşdirici şəkildə genişləndirilmir və inkişaf etdirilmir. Bundan əlavə, diqqət və konsentrasiya fasilələrlə olduğundan, şagirdlər çox vaxt müəyyən bir sahədə natamam biliyə malikdirlər. Məlumat uzunmüddətli yaddaşda saxlanmır və birləşdirilmir. Yeni məlumatlar genişləndirilməsə, düzgün saxlanmayacaq. Nəticədə şagirdlər uzunmüddətli yaddaşdan məlumat əldə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Şagird əvvəllər öyrəndiyi məlumatı xatırlaya bilmirsə, hətta bir gecə əvvəl oxuyub həmin məlumatları bilsə belə, imtahanlarda yaxşı nəticə göstərə bilməyəcək. Nəticədə şagirdlərdə "test Təşvişi" yarana bilər ki, bu da onların məlumat əldə etmək qabiliyyətinə daha da mənfi təsir göstərir (2, s 44). Davranış və sosial təsirlər: Təşviş müxtəlif davranış və sosial təsirlərə malik ola bilər.Məktəbdən imtina: Təşvişli şagirdlər valideynlərindən/baxıcılarından ayrılmaq istəməmək, sosial vəziyyətlərdən qaçmaq istəməmək və ya mədə ağrıları və ya baş ağrıları kimi təşvişlə əlaqəli fizioloji xəstəliklər də daxil olmaqla bir çox səbəblərə görə məktəbi buraxırlar. Şagirdlər tez-tez dərsdən kənarda qalanda dərs vaxtını qaçırırlar. Buraxılmış tapşırıqları yerinə yetirmək çətin ola bilər. Bu, daha çox təşviş və stress yaradır və şagirdin ən yaxşı şəkildə çıxış etmə qabiliyyətinə təsir edir Yuxu pozuntusu: Ev tapşırığını yerinə yetirmək çox vaxt təlaşlı şagirdlərin süründürməçilik, tapşırıqlar arasında keçid çətinliyi, yavaş iş tempi və/yaxud mükəmməlliyə görə daha uzun sürməsinə səbəb olur. Nəticədə şagirdlər ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün gec qalırlar. Yaxud təşvişli olan şagirdlər, qarşıdan gələn imtahan və ya ictimai hadisə kimi təşvişlər səbəbindən yuxuya getməkdə və ya yuxuda qalmaqda çətinlik çəkə bilərlər. Yuxusuzluq aşağı enerji səviyyəsinə səbəb olur. O, həmçinin yaddaş və konsentrasiyanı zəiflədir, bütün bunlar akademik performansa zərər verir.Sosial qarşılıqlı əlaqədə çətinlik – Sosial təşviş şagirdin sinif müzakirələrində, qrup işində, təqdimatlarda və ya həmyaşıdları ilə sosial qarşılıqlı əlaqə tələb edən digər fəaliyyətlərdə iştirak etmək qabiliyyətinə də təsir edə bilər. Şagird dərsə həvəssiz və ya maraqsız görünə bilər. Amma bu, əslində o deməkdir ki, sosial təşviş şagirdləri istəsələr belə fəaliyyətlərdə iştirak etməyə mane olan bir problem yaradır.Yavaş tədris sürəti: Təşvişi

azaltmağa yönəlmiş davranışlar olan kompulsiyalar şagirdin çox yavaş oxumasına səbəb ola bilər. Bu, mükəmməllik və ya qeydləri əhatə edən rituallarla bağlıdır (məsələn, əl yazısının keyfiyyətini yoxlamaq, qeydləri təşkil etmək və hər bir müvafiq məlumatı daxil etmək). Təşvişli olan şagirdlər oxuyarkən məlumatın məcburi təkrar yoxlanılması ilə məşğul ola bilərlər. Bu, onların tempini azaldır və ümumi axıcılığa mane olur. İntruziv təşvişlər çoxseçimli maddələr üzrə qərar qəbul etməyə də təsir edə bilər (məsələn, "Bəlkə nəyisə qaçırdım, icazə verin sonuncu hissəni yenidən oxuyum" və "Səhv etmədiyimə əmin olmaq üçün iki dəfə yoxlamalıyam").Natamam tapşırıqlar: Mükəmməlliyi olan şagirdlər işin kifayət qədər yaxşı və ya tam olduğunu hiss etmədikləri üçün tez-tez tapşırıqları yerinə yetirə bilmirlər. Bu, müəllimlər tərəfindən tapşırığın vaxtında yerinə yetirilməməsi və ya ümumiyyətlə tamamlanmaması kimi başa düşülə bilər. Bu, şagirdin qiymətinə mənfi təsir göstərə bilər.İcraçı funksiyaların çatışmazlıqları: Təşkilat, planlaşdırma və prioritetləşdirmə kimi bacarıqlar akademik uğur üçün vacibdir. Tədqiqatlar göstərir ki, icra funksiyasının pozulması həm təşviş, həm də depressiya olan şagirdlərdə daha çox olur. Simptomlar daha qabarıq olduqda daha da şiddətlənirlər.Həddindən artıq təşvişli olan şagirdlərin təşvişli olmayan həmyaşıdları kimi çıxış etməsi mümkündür. Ancaq bu, daha çox səy tələb edir. Həm də tez-tez uzun müddətdə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək stress səviyyəsi ilə gəlir. Ona görə də müəllimlərin şagirdlərin qiymətlərindən çox iş üslublarına və texnikalarına diqqət yetirmələri vacibdir. Akademik, davranış və/və ya sosial çətinliklərin erkən aşkarlanması müəllimlərə şagirdin məktəb fəaliyyətinə maneələr ciddiləşməmişdən əvvəl onları aradan qaldırmaq üçün şagirdlər və onların valideynləri/təhsilçiləri ilə işləməyə kömək edə bilər.

Şagirdlərdə Təşviş və Depressiyanın Səbəbləri Nələrdir?

Təşviş və depressiya kimi pozuntular davamlı olaraq araşdırılır və hər il yeni irəliləyişlər əldə edilir. Ancaq həkimlər hələ də depressiyanın genetik olaraq ötürüldüyünü və ya sadəcə psixoloji və fizioloji psixi xəstəlik olub-olmadığını bilmirlər. Alimlər və həkimlər bunu öyrənməyə davam edərkən, depressiyanın həm təbiətin, həm də tərbiyənin birləşməsi ola biləcəyinə dair sübutlar var.

Digər tərəfdən, bəzi dəyişənlər də təşviş pozuntusuna səbəb ola bilər. Aşağıdakı hallar baş verərsə, təşviş pozuntusu ümumi ola bilər:

- ✓ Müəyyən bir hadisə və ya həyatın sahəsi ilə bağlı qorxu/təşviş olduqda
- ✓ Qorxu/təşviş yaşıdlarının yaşadıqları ilə müqayisədə həddindən artıqdır və ya yaşa uyğun deyil
- ✓ Qorxu/təşviş hadisələrdən qaçmağa səbəb olur
- ✓ Qorxu/təşviş əhəmiyyətli həyəcan yaradır və/yaxud gündəlik fəaliyyətlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir (3, s 152).

Təşvişin müxtəlif növləri olduğu üçün müəllimlər hər biri ilə necə effektiv işləməyi başa düşmək üçün təlim keçməlidirlər. Təşviş pozuntularının ümumi növlərinə ayrılıq təşvişi pozuntusu, sosial fobiya, ümumiləşdirilmiş təşviş pozuntusu, spesifik fobiya və panik pozuntusu daxildir.

Pəhriz Psixi Sağlamlıq üçün Əhəmiyyətlidir. Hətta yedikləriniz kimi amillər stress, təşviş və depressiyaya təsir edə bilər. Şagirdlərin mütəmadi olaraq sağlam yeməklər yeməsi və yedikləri qidaların tərkibinə diqqət yetirmələri son dərəcə vacibdir. Tədqiqatlar dəfələrlə sübut etdi ki, yediyiniz şey əhvalınıza təsir edir. Müxtəlif qidalar hətta bədənin kimyəvi balansını

dəyişə bilər. Məsələn, triptofan quş əti, yağla zəngin balıq, lobya, bişmiş kartof, yulaf, qoz-fındıq və toxumlarda olur və əhval-ruhiyyəni tənzimləyən serotonin istehsalına kömək edir.

Təşviş və depressiyaya səbəb olan bir çox müxtəlif amilləri nəzərə alsaq, müəllimlərin əvvəlcədən təlim olmadan bu pozuntuları aşkar etməsi demək olar ki, mümkün deyil. Təşviş və depressiya nə qədər uzun müddət müalicə olunmazsa, şagirdlərin vəziyyəti bir o qədər pisləşir, akademik fəaliyyətdən yayınma və akademik performansın kəskin azalması riski bir o qədər çox olur.

Depressiya və təşviş yuxu, qidalanma, əqli və fizioloji sağlamlıq, özünə hörmət, sosial qarşılıqlı əlaqə və akademik performans daxil olmaqla, fərdin rifahının bütün sahələrinə təsir göstərir.

Bu pozuntuları olan şagirdlər zəif akademik performans və məktəblə əlaqəli hər hansı bir şeyə müqavimət riski altındadırlar. Bu, sinifdə iştirakın olmaması, həmyaşıdları və müəllimləri ilə zəif münasibətlər və ehtirasların arxasınca getməyə və gələcək üçün plan qurmağa marağın olmaması ola bilər. Onların öyrənmələri də təsirlənir, çünki təşviş və depressiya iş yaddaşına təsir edir, yeni məlumatları yadda saxlamağı və əvvəllər öyrənilmiş məlumatları xatırlamağı çətinləşdirir.

Təşviş və depressiya akademik tərəqqiyə mənfi təsir göstərir və müvəffəqiyyətsizliyə səbəb olur. Təşviş səviyyəsi yüksək olan şagirdlərin IQ və nailiyyət testlərində yaşıdlarına nisbətən daha az bal aldığı görülür.

Uyğun olmayan akademik nəticələr psixi sağlamlıq problemlərinin göstəricisi ola bilər. Bu pozuntular həm də qeyri-sabit akademik nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, bir şagird bir gün inanılmaz iş çıxara bilər və ertəsi gün bir tapşırığı çətinliklə yerinə yetirə bilər. Bu gözlənilməz davranış, təşviş və ya depressiyanın mövcud ola biləcəyinə dair ümumi bir əlamətdir. Bu pozuntuların uyğunsuzluğu şagirdləri məyus edə bilər və müəllimləri çaşqın vəziyyətə sala bilər və vəziyyətə necə yanaşacaqlarını bilmirlər. Şagirdlər depressiyaya düşdükdə və ya təşvişlə qarşılaşdıqda dərsdən daha çox uzaqlaşırlar. Bu, onların müəyyən hadisələrdən və vəziyyətlərdən qaçmağa imkan verən davranışlar göstərməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, dərsi buraxmaq və ya imtahan və ya təqdimat zamanı tibb bacısını ziyarət etmək şagirdlərin təşviş pozuntularını göstərə biləcəyi üsullardan bir neçəsidir.

Müəllimlər hazır olmalı və hansı əlamətlərə baxmaq lazım olduğunu bilməlidirlər ki, onlar şagirdə həqiqətən nə baş verdiyini və onlara ən yaxşı şəkildə necə kömək edəcəyini müəyyən edə bilsinlər. Dərsdən çıxmaq təşvişin işarəsi ola bilər.

Bu pozuntular məktəbdən imtinaya və ya məktəb fobiyasına da səbəb ola bilər. Bu zaman şagirdin təşvişi və ya depressiyası o qədər şiddətlənir ki, məktəbə getməkdən yayınmağa başlayır. Bu, dərsi buraxmaq, evə tez getmək və evdə qalmaqla başlaya bilər, lakin sonda məktəbi tərk etməyə səbəb ola bilər. Macquarie Universitetinin Emosional Sağlamlıq Mərkəzi bildirir ki, təşvişi olan böyüklərin 49%-i məktəbi erkən tərk etdiyini bildirir, 24%-i isə təşvişin məktəbi tərk etmələrinin əsas səbəbi olduğunu iddia edir.

Təşviş və depressiyanın şagirdlərin akademik fəaliyyətinə mənfi təsiri onlara və ailələrinə zərər vurmaqla yanaşı, lazımi təhsil ala bilmədikləri üçün iqtisadiyyata və bütövlükdə cəmiyyətə də mənfi təsir göstərir.

Təşviş və depressiya müəyyən edilmədikdə və lazımi şəkildə həll edilmədikdə, şagirdlər üçün uzunmüddətli risklər yaranır. Bu pozuntulardan biri ilə məşğul olan şagird diqqətinə,

konsentrasiyasına, yaddaşına, sosial qarşılıqlı fəaliyyətinə və fizioloji sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilər.

Bütün bu amillər hər bir şagirdin akademik uğurunda əsas rol oynayır. Təşvişi olan bir uşaq, diqqətini sinifdə öyrənmə kimi vacib olan şeylərə cəmləməkdənsə, mümkün təhlükə kimi qəbul etdiyi şeylərə daha çox diqqət yetirir. Fərdlər həmçinin gündəlik vəziyyətləri təhlükəli və ya təhdid edici kimi şərh edəcək və çox vaxt ən pis vəziyyət ssenarisini qəbul edəcəklər.

Kimsə təşviş və ya depressiya ilə qarşılaşdıqda, onların zehni imkanlarının çoxu təşvişli fikirləri yaratmaq və emal etmək üçün istifadə olunur. Bu, müsbət fikirlərə fokuslanmağı son dərəcə çətinləşdirə bilər və şagird üçün çox yorucu ola bilər, onların öyrənmə qabiliyyətini azalda bilər. Bu pozuntular təkcə yaddaşa təsir etmir, şagirdlərin məlumatı xatırlamasını çətinləşdirir, həm də şagirdlərin sosial vəziyyətlərdə iştirakına mənfi təsir göstərə bilər. Çox vaxt təşviş və ya depressiya olan şagirdlər həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqədən qaçacaq və neytral vəziyyətləri təhdid kimi qəbul edəcəklər. Bu, başqalarını təşvişli edir və şagirdin özünü tənha, təcrid olunmuş hiss etməsinə səbəb olur, təşviş və depressiyanı artırır.

Baş ağrısı, yorğunluq, ürəkbulanma və səbəbi bilinməyən xəstəliklər kimi fizioloji simptomlar da müalicə olunmayan təşviş və depressiya üçün risklərdir. Bu pozuntuları olan uşaqlarda daha çox istirahət zamanı ürək döyüntüləri, yüksək qan təzyiqi, yüksək kortizol səviyyələri və bədəndə daha çox gərginlik olur. Bu fizioloji təsirlər çox vaxt məktəb günlərinin buraxılması və uşağın geridə qalması ilə nəticələnir.

Diaqnoz qoyulmamış depressiya və ya təşvişlə məşğul olmaq şagirdlərin imkanları daim əldən buraxdığı hissini yarada bilər ki, bu da maddə asılılığına, davranış problemlərinə, psixi sağlamlıq problemlərinə və hətta intihara səbəb ola bilər.

Təşviş və depressiyanın şagirdin akademik tərəqqisinə və ümumi rifahına mənfi təsiri aydındır. Erkən təşviş pozuntuları adətən böyüklərdəki təşviş pozuntularını proqnozlaşdırır, bu da onları erkən həll etməyi vacib edir. Depressiyaya uğramış yeniyetmələrin 85% -ində uşaqlıqda təşviş mövcud olmuşdur. Əgər bu problemlər uşaq məktəbdə olarkən erkən aşkarlanarsa, müalicə və profilaktik baxım üçün daha çox şans yaranır və bununla da yuxarıda göstərilən nəticələrdən qaçınmaq olar (4, s 121).

Əlilliyi olan şəxslər üçün Təhsil Qanununa əsasən, valideynlər övladlarının diaqnozu ilə bağlı müvafiq yerləşdirmə tələb etmək hüququna malikdirlər. Müəllimlər və məktəb işçiləri effektiv cavab verməli və hər bir şagird üçün hansı şəraitin təmin olunacağını bilməlidirlər. Psixi sağlamlıq təhsili məktəblərdə, xüsusən də gündəlik olaraq şagirdlərlə ünsiyyətdə olan və davranışı müşahidə etmək və onlara çatmaq üçün bir çox imkanları olan müəllimlər üçün çox vacibdir.

Psixi sağlamlıq üzrə təlim proqramı müəllimləri və işçiləri təşviş kimi pozuntuları göstərə bilən incə əlamətləri axtarmağa hazırlayacaq. Bu simptomlara artan elastiklik, hiperreaktivlik, emosional intensivlik, dürtüsellik, hərəkətə keçmək və ya vəziyyətdən qaçmaq üçün qaçmaq daxil ola bilər. Çox vaxt şagird imtahan zamanı tibb bacısının yanına gedə və ya məqsədli şəkildə sinifdən qovula bilər. Müəllimlər uşağı sadəcə olaraq problem yaradan və ya tənbəl kimi şərh edə bilərlər, əslində isə onlar çox təşvişlidirlər və özlərini qorumağa çalışırlar.

Təşviş və depressiyanın görünməz xəstəliklər adlandırılmasının bir səbəbi var. Müəllimlər onları dərindən dərk etmədikcə və nə axtarmaq lazım olduğunu dəqiq bilmədikcə şagirdlərdə bu pozuntuları aşkar etmək çox çətin ola bilər. Təhsil lazımdır, çünki bu şərtləri yaxşılaşdırmağın ən yaxşı yolu onları mümkün qədər tez həll etməkdir.

"Əksər məktəblərdə psixi sağlamlıq sertifikatı sosial işçi və ya bələdçi məsləhətçi üçün nəzərdə tutulub," Kaliforniyada bir məktəb direktoru İzabel deyir, "lakin şagirdlərin gündəlik kommunikasiya vaxtının 99,9%-i müəllim, avtobus sürücüsü və ya məşqçimizlə keçir. "Bu böhranla mübarizə aparmaq üçün sıralarda kadrlarımızı hazırlamaq və təchiz etmək lazımdır." Müəllimlər və sinif işçiləri şagirdlərə müvafiq müalicə axtarmağa və təhlükəsiz, rahat mühitdə öyrənməyə kömək etmək üçün çalışırlar. Məktəb işçiləri və müəllimlər lazımi şəkildə təlim keçdikdə, onlar şagirdlər arasında təşviş və depressiyanı effektiv şəkildə aradan qaldıra və daha yüksək akademik nəticələr verəcək daha yaxşı öyrənmə mühiti yarada bilərlər (5, s 137).

Nəticə

Təcrübə Təklifləri (Öyrənmə Əlilləri üzrə Milli Mərkəzdən uyğunlaşdırılmışdır)

1. Uyğunluğu müəyyən etmək üçün sübuta əsaslanan qiymətləndirmə proseslərinə əməl edin. Mədəni və/və ya linqvistik fərqlərin mülahizələrini daxil etmək üçün zəruri hallarda kənar ekspertiza/məsləhətçi axtarın.
2. Rəhbərliyin xüsusi təhsil siyasətlərini və proseslərini, o cümlədən nizam-intizamla bağlı yoxlaması, qərəzliyi müəyyən etmək və onların azaldılmasına çalışmaq üçün təcili tədbirlər görülməlidir.
3. Ailələrlə münasibətləri yaxşılaşdırmaq və açıq dialoq yaratmaq yollarını tapın. Bu, mədəni kontekstləri başa düşməyi yaxşılaşdırmağa və ailənin iştirakını artırmağa kömək edə bilər.
4. Əlilliyin müəyyən edilməsi və şagirdlərə dəstək üzrə bütün müvafiq məktəb işçilərinin təliminə/peşəkar inkişafına sərmayə qoyun. İşçi qüvvəsinin müxtəlifliyinin və mədəni cəhətdən həssas təcrübələrin təkmilləşdirilməsini vurğulayın.
5. Məlumatların toplanması proseslərinin standartlaşdırılması da daxil olmaqla, dəqiq və şəffaf məlumatların toplanması və hesabat verilməsinə üstünlük verin.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Lawrence J. Cohen. "The Opposite of Worry: The Playful Parenting Approach to Childhood Anxieties and Fears". 2013. 308 p
2. Lisa M. Schab. "The Anxiety Workbook for Teens: Activities to Help You Deal with Anxiety and Worry". 2008. 175 p
3. Peg Dawson and Richard Guare. "Smart but Scattered: The Revolutionary "Executive Skills" Approach to Helping Kids Reach Their Potential". 2009. 314 p
4. Ronald M. Rapee, Ann Wignall, Susan H. Spence, and Heidi Lyneham. "Helping Your Anxious Child: A Step-by-Step Guide for Parents". 2008. 252 p
5. Tamar E. Chansky. "Freeing Your Child from Anxiety: Powerful, Practical Solutions to Overcome Your Child's Fears, Worries, and Phobias". 2012. 270 p

Zeynəb Sabir MƏMMƏDOVA
Elmi rəhbər: b.ü.f.d Natəvan Kərəmova
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: *memmedovazeyneb082@gmail.com*

TƏLƏBƏLƏRDƏ GÖRMƏ YADDAŞININ TƏDQİQİ

Summary

Visual memory elucidates the relationship between the encoding, storage and retrieval of neural representations. A study of visual memory was conducted among undergraduate students aged 17-21 years, enrolled in the first and fourth years across a range of disciplines, by the emerging researchers of the "Science Group" at Western Caspian University. The research was executed in three distinct stages: during a regular academic day, prior to an examination, and following the examination. The research provided insights into visual memory, a variant of sensory memory, thereby enhancing the broader understanding of this cognitive process.

Key words: Memory, visual memory, 1st and 4th year students.

Giriş

Yaddaşın insanın yaşaması və həyatı üçün əhəmiyyəti danılmazdır. Yaddaş proseslərini öyrənən psixoloqlar yaddaşın müxtəlif növlərini öyrənməklə insanların hər hansı bir məlumatı yadda saxlamağı və onu qoruyub bir çox bacarıqlara sahib olmasını müəyyənləşdirmişdilər. Yaranan fərqlər irsiyyət,düşünüb qavrama,bu və ya digər duyğuların inkişaf səviyyəsi,eləcə də yaş və s. ilə şərh edilir. Yaddaşın növlərindən biri olan görmə yaddaşı insanlara öz vizual mühitini görməyə, gördüklərini təşkil etməyə, vizual məlumatları şərh etməyə və həmin məlumatları geri qaytarıla bilən yaddaş şəklində kodlamağa imkan verən mürəkkəb psixi proseslər toplusudur. Görmə yaddaşı vasitəsilə yaddaşımızdan obyektlərin, yerlərin, heyvanların zehni görüntüsünü çıxara bilərik. Tədqiqatlarda əsas məqsəd tələbələrdə imtahan stresinin təsiri altında görmə yaddaşını tədqiq etmək olmuşdur[1].

Tədqiqatın obyekti Qərbi Kaspi Universitetinin müxtəlif elmlərdə (humanitar, iqtisadiyyat, dəqiq və təbiət) oxuyan 17-21 yaşlı hər iki cinsdən olan 1-ci və 4-cü kurs tələbələri olmuşdur. Tədqiqatlar zamanı « Təsvirə əsasən görmə yaddaşı » testindən istifadə edilmişdir. Norma göstəricisi 7±2 olmuşdur[3].

Əsas mətn

Beləliklə tədqiqatların sonunda müxtəlif ixtisaslarda oxuyan 1-ci kurs tələbələrində nəticələrin fərqli olduğunu müşahidə etdik. Təbiət elmlərində təhsil alan 1-ci kurs tələbələrində görmə yaddaşının göstəricisi adi dərs günündə 10 bal, imtahandan əvvəl 9,8 bal, imtahandan sonra 11 bal qeydə alınmışdır. Humanitar elmlərdə təhsil alan tələbələrdə görmə yaddaşının göstəricisi adi dərs günündə 14 bal, imtahandan əvvəl 12 bal, imtahandan sonra 13,5 bal olmuşdur. Dəqiq elmlərdə təhsil alan tələbələrdə görmə yaddaşının göstəricisi adi dərs günündə 13,5 bal, imtahandan əvvəl 12 bal, imtahandan sonra 13,5 bal müəyyən edilmişdir. İqtisadiyyat elmlərində təhsil alan tələbələrdə görmə yaddaşının göstəricisi adi dərs günündə 10,5 bal, imtahandan əvvəl 10 bal ,imtahandan sonra 10 bal olmuşdur.Təbiət elmlərində təhsil alan 4-cü kurs tələbələrində görmə yaddaşının göstəricisi adi dərs günündə 13,5 bal, imtahandan əvvəl

12 bal, imtahandan sonra 11,5 bal qeydə alınmışdır. Humanitar elmlərdə təhsil alan tələbələrdə görmə yaddaşının göstəricisi adi dərs günündə 11 bal, imtahandan əvvəl 10 bal, imtahandan sonra 14 bal olması müəyyən edilmişdir. Dəqiq elmlərdə təhsil alan tələbələrdə görmə yaddaşının göstəricisi adi dərs günündə 16 bal, imtahandan əvvəl 11 bal, imtahanda sonra 14 bal olmuşdur. İqtisadiyyat elmlərində təhsil alan tələbələrdə görmə yaddaşının göstəricisi adi dərs günündə 11 bal, imtahandan əvvəl 10,5 bal imtahandan sonra 10,5 bal olmuşdur.

Nəticə

Beləliklə 1-ci və 4-cü kurs tələbələrində aparılan tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, adi dərs günlərində görmə yaddaşı normadan yüksək həddə olmuşdur. Bu da tələbələrdə normal qavramaya malik olduqlarını göstərir. Dəqiq və təbiət elmlərində təhsil alan tələbələrdə görmə yaddaşı çox yüksək səviyyədə olmuşdur. 1-ci kurslara nisbətən 4-cü kurslarda daha yüksək görmə yaddaşı qeydə alınmışdır. Bu da onların daha yetkin, tam formalaşmış adaptasiya sistemlərinə malik olması ilə əlaqəli ola bilər. Sensor yaddaşın stres təsirindən tam zəifləməməsi isə, tədris prosesində yüksək səviyyəli uğur göstəricilərinə sahib olmağa imkan verir. Sensor yaddaşı fizioloji yaşdan asılı olaraq fomalaşır. Bunu biz aldığımız nəticələri təhlil edərkən müşahidə etdik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Kərəmova N Y., Məmmədova Z.M. İmtahan stresi zamanı yaranan simptomlar və profilaktika üsulları. Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olamasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş « Təhsil millətin gələcəyidir » mövzusunda Respublika elmi veb-konfransı. 10 May 2020, Bakı, Qərbi Kaspi Universiteti, səh.76-79.
2. Seyidov S.I.,Həmzəyev M.Ə.Psixologiya Ali Məktəblər üçün dərslik 2007:səh. 255-257.
3. Nəcəfov C.Ə., Zeyniyev N.R., Quliyev S.M « Uşaq anatomiyası və fiziologiyası », Bakı,2005
4. May C.P., Hasher L., Kane M.J. "The role of interference in memory span". Memory & Cognition. 27 (5). September 1999: səh.759–767.
5. Nairne J., Whiteman H., Kelley M. "Short-term forgetting of order under conditions of reduced interference" (PDF). Quarterly Journal of Experimental Psychology A. 52. 1999: səh.241–251.

Nazrin MUSTAFAZADE
PhD. Karamova N.Y
Western Caspian University
E-mail: nazrinmustafazade000@gmail.com

THE VITAL LINK BETWEEN SLEEP AND COGNITIVE FUNCTIONING

Summary

The article explores the critical relationship between sleep and cognitive function, highlighting its impact on memory, emotional regulation, and overall mental sharpness. Sleep is a complex physiological state crucial for memory consolidation, emotional processing, and attention regulation. Research indicates that both Rapid Eye Movement (REM) and Non-Rapid Eye

Movement (NREM) sleep provide unique benefits to memory retention and problem-solving abilities. Adequate sleep enhances emotional resilience, while sleep deprivation may impair decision-making processes and cognitive agility. Common sleep disturbances like insomnia and sleep apnea disrupt sleep architecture, contributing to cognitive and mood disturbances. Understanding sleep's profound impact on cognitive performance underscores the importance of prioritizing sleep hygiene and addressing sleep disorders for public health, education, and clinical practice.

Key words: Sleep, cognitive functioning, memory consolidation, emotional regulation, sleep disorders.

Understanding the Vital Link Between Sleep and Cognitive Functioning

In the quest to comprehend the intricate workings of the human mind, one often overlooked yet essential aspect is the role of sleep in cognitive functioning. The relationship between sleep and cognitive processes has long fascinated researchers, with studies consistently highlighting the profound impact sleep has on memory, emotional regulation, and overall mental acuity. This article delves into the latest findings from scientific literature to illuminate the critical importance of sleep for optimal cognitive performance and mental well-being.

Introduction: Sleep and Cognition

Sleep is a complex physiological state characterized by distinct stages, including rapid eye movement (REM) and non-rapid eye movement (NREM) sleep. Beyond its restorative function, sleep plays a pivotal role in cognitive processes such as memory consolidation, emotional processing, and attentional control. Understanding these mechanisms is crucial for unraveling the mysteries of human cognition.

The Importance of Sleep in Memory Consolidation

One of the most studied facets of sleep's impact on cognition is its role in memory consolidation. Research suggests that both REM and NREM sleep contribute uniquely to memory retention and integration of learned information (Stickgold & Walker, 2013). During sleep, the brain reactivates and strengthens neural connections formed during wakefulness, leading to enhanced recall and problem-solving abilities (Diekelmann & Born, 2010).

Sleep and Emotional Regulation

Sleep also significantly influences emotional regulation. Adequate sleep fosters emotional resilience, while sleep deprivation can heighten emotional reactivity and impair decision-making processes (Altena et al., 2008). Studies highlight the interplay between sleep and emotional processing, underscoring the importance of sleep hygiene in maintaining psychological well-being.

Sleep and Overall Cognitive Performance

Beyond memory and emotion, sleep exerts a pervasive influence on overall cognitive performance. Chronic sleep deprivation is linked to deficits in attention, executive functions, and information processing (Durmer & Dinges, 2005). Even subtle sleep disturbances can impair cognitive flexibility and creative problem-solving skills (Walker, 2009). Conversely, sufficient sleep enhances cognitive abilities, promoting mental clarity and adaptability.

Common Sleep Disorders and Mental Health Impact

Unfortunately, millions worldwide suffer from sleep disorders that adversely affect mental health. Conditions like insomnia, sleep apnea, and restless legs syndrome disrupt sleep

architecture and contribute to cognitive impairments, mood disorders, and decreased quality of life (Baglioni et al., 2011). Recognizing and addressing these disorders is essential for promoting optimal cognitive functioning and mental wellness.

Conclusion and Future Directions

In conclusion, the intricate interplay between sleep and cognitive functioning underscores the importance of prioritizing sleep for overall well-being. As research continues to unravel the complexities of this relationship, interventions aimed at improving sleep quality hold promise for enhancing cognitive resilience and mitigating mental health challenges. Future studies should explore personalized approaches to sleep management and innovative therapies for sleep-related cognitive deficits.

Practical Implications and Recommendations

The insights gleaned from sleep-cognition research have profound implications for various domains, including education, healthcare, and public policy. By prioritizing sleep hygiene and addressing sleep disorders early, individuals can optimize cognitive performance and safeguard mental health. Integrating sleep education into public health initiatives and clinical practice is imperative for promoting cognitive vitality across the lifespan.

In summary, sleep is not merely a passive state but a dynamic process crucial for cognitive vitality. By embracing the significance of sleep in fostering optimal brain function, we can unlock new frontiers in cognitive neuroscience and cultivate healthier, more resilient minds.

REFERENCE LİST

1. Stickgold, R., & Walker, M. P. (2013). Sleep-dependent memory consolidation and reconsolidation. Sleep Medicine, 16(3), 262-264.
2. Diekelmann, S., & Born, J. (2010). The memory function of sleep. Nature Reviews Neuroscience, 11(2), 114-126.
3. Walker, M. P. (2009). The role of sleep in cognition and emotion. Annals of the New York Academy of Sciences, 1156, 168-197.
4. Altena, E., et al. (2008). Sleep loss disrupts the functional connectivity between brain regions involved in emotion regulation. Sleep, 31(9), 1351-1359.
5. Durmer, J. S., & Dinges, D. F. (2005). Neurocognitive consequences of sleep deprivation. Seminars in Neurology, 25(1), 117-129.
6. Banks, S., & Dinges, D. F. (2007). Behavioral and physiological consequences of sleep restriction. Journal of Clinical Sleep Medicine, 3(5), 519-528.
7. Baglioni, C., et al. (2011). Insomnia as a predictor of depression: A meta-analytic evaluation of longitudinal epidemiological studies. Journal of Affective Disorders, 135(1-3), 10-19.
8. Avidan, A. Y., & Gozal, D. (2012). Sleep and its disorders affecting the brain and nervous system. Neurologic Clinics, 30(4), 1175-1190.

Nərgiz BAĞIROVA-KƏRİMLİ
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
E-mail: nargiz.bagirova1408@gmail.com

ASILILIĞIN İNSAN DAVRANIŞINA TƏSİRİ

Summary

Drug use causes changes in human behavior. Previous positive stereotyped forms of behavior are replaced by the sole vital need to take medicine. Drug use in itself acts as an inappropriate way of coping with stressful situations.

Keywords: addiction, behaviour, drug, exposure, disorder

Giriş

Asılılıq qərar qəbul etmə, prioritetlər və ümumi fəaliyyətə təsir edərək insan davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Asılılığı olan insanlar tez-tez maddələr əldə etməyi və istifadə etməyi və ya asılılıq yaradan davranışları digər məsuliyyətlərdən üstün tuturlar. Bu, münasibətlər, iş və şəxsi rifaha laqeyd yanaşılmaya səbəb ola bilər. Asılılığın kompulsiv təbiəti də əhval dəyişikliyinə, əsəbiliyin artmasına və stressi idarə etməkdə çətinliklərə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, fərdlər asılılıqlarını davam etdirmək üçün riskli davranışlarla məşğul ola bilərlər ki, bu da onların ümumi davranışlarına və sağlamlığına daha da təsir edə bilər.

Əsas mətn

Müxtəlif növ dərmanlar bədəninizə müxtəlif yollarla təsir edə bilər və dərmanlarla əlaqəli təsirlər insandan insana dəyişə bilər.

Dərmanın bir insana necə təsir etməsindən asılıdır:

- Bədən ölçüsü
- Ümumi sağlamlıq
- Dərmanın miqdarı və gücü
- Eyni dövrdə başqa bir dərman qəbul edilib-edilməməsi.
- İnsanın əhval-ruhiyyəsi və ya mühiti.

Dərmanların qısamüddətli və uzunmüddətli təsiri var. Bu təsirlər fizioloji və psixoloji ola bilər. Narkotiklər düşüncə tərzinizə, hisslərinizə və hərəkətlərinizə təsir edə bilər. Riskləri bildiyinizə əmin olmaq, yaşadığınız potensial zərəri azaltmağa kömək edə bilər.

İnsanlar bir çox səbəblərdən narkotik istifadə edirlər; bu səbəblərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Özünü yaxşı hiss etmək
- Rahatlamaq
- Stress, narahatlıq və ya depressiya hisslər ilə mübarizə
- Emosional ağrı və ya travma tarixi ilə mübarizə
- Təcrübə
- Oyaq qalmaq
- Yuxulamaq
- Özünə inamı artırmaq

• Əyləncə kimi sosial təcrübələri artırmaq [1]

Bütün narkotik istifadəsi asılılığa səbəb olmur. Narkotik və ya alkoqoldan istifadə edən hər kəs kömək istəmir (və ya ehtiyac duymur).

Uzun müddət müntəzəm olaraq narkotik istifadə edən insanlarda asılılıq və tolerantlıq yarana bilər. Tolerantlıq o deməkdir ki, onlar eyni effekti əldə etmək üçün daha böyük miqdarda qəbul etməlidirlər.

Asılılıq psixoloji, fizioloji və ya hər ikisi ola bilər. Narkotikdən asılı olan insanlar narkotikdən istifadənin həyatlarında digər fəaliyyətlərdən daha vacib olduğunu görə bilərlər.

Unutmayın ki, narkotik istifadəsinin təhlükəsiz səviyyəsi yoxdur. Hər hansı bir dərman qəbul edərkən diqqətli olun.

Nəticə

- Fərqli dərmanlar fərqli təsirlər göstərir.
- Dərmanlar bədənin mərkəzi sinir sisteminə təsir göstərir. Bu, insanın necə düşündüyünə, hiss etdiyinə və davranışına təsir edir. Yeddi əsas növ depressantlar, psixodeliklər, stimulantlar, empatogenlər, opioidlər, kannabinoidlər və dissosiativlərdir.

1. Depressantlar beyinlə bədən arasında gedən mesajları yavaşladır. Onlar oyanma və aktivliyi azalda bilər, bir insanın rahat və ya yuxulu hiss etməsinə səbəb olur.
2. Psixodeliklər bütün hisslərə təsir edərək, insanın düşüncəsini, zaman hissini və emosiyalarını dəyişdirir. Onlar, həmçinin, bir insanın halüsinasiyalar görməsinə, yəni mövcud olmayan və ya təhrif olunmuş şeyləri görməyə və ya eşitməyə səbəb ola bilər.
3. Stimulantlar beyin və bədən arasında mesajların ötürülməsini sürətləndirən dərmanlar sinfidir. Onlar insanı daha ayıq, aktiv, inamlı və ya enerjili hiss etdirə bilər.
4. Empatogenlər insanın başqalarına qarşı empatiya və xeyirxahlıq hissini, həmçinin, sosial qəbul və əlaqə hisslərini artırır.
5. Opioidlərə beyindəki opioid reseptorlarına təsir edən istənilən dərman və tiryəkdən hazırlanmış və ya onunla əlaqəli hər hansı təbii və ya sintetik dərman daxildir. Opioidlər ürək döyüntüsünü və tənəffüsü yavaşladır, həzz və ağrıları aradan qaldırır.
6. Kannabinoidlər sirr bitkisində tapılan kimyəvi birləşmələrdir. Onlar insanın özünü xoşbəxt, rahat, narahat və ya paranoid hiss etməsinə səbəb ola bilər.
7. Dissosiativlər ("dissosiativ anesteziklər" də adlanır) insanları reallıqdan qopmuş və ya ayrılmış hiss edə bilər. Onlar, həmçinin, fikirlərdə, hisslərdə və şüurda halüsinasiyalar və ya digər dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

Dərmanın təsiri və onların nə qədər davam etməsi bir sıra amillərdən asılıdır:

- Növü və təsir gücü
- Dərman necə hazırlanır?
- Boyunuz, çəkiniz, yaşınız və maddələr mübadiləsi
- Aldığınız miqdar
- Siz dərmanı nə qədər tez-tez və ya nə qədər müddətə istifadə edirsiniz? [2]
- Dərman necə qəbul edilir (oral, burun və ya inyeksiya yolu ilə). Udmaqla müqayisədə, burundan və iynə vurma həddindən artıq dozaya səbəb ola bilər. Dərman yeridilirsə, tetanoz, infeksiya və damarların zədələnməsi riski artır. İnyeksiya avadanlığı paylaşıldığı təqdirdə hepatit b, hepatit c və HİV/AİDS riski artır.

Dərmanların, o cümlədən, reseptsiz və ya reseptlə satılan dərmanların qarışdırılması gözlənilməz və təhlükəli ola bilər.

Narkotik istifadəsi fiziki və psixi sağlamlıq da daxil olmaqla qısa və uzunmüddətli sağlamlığa təsir göstərə bilər.

İnsanlar aşağıdakılardan bəzilərini yaşaya bilərlər:

- Sərxoş vəziyyətdə avtomobil idarə etmək və ya qorunmayan seks kimi riskli davranışlarla məşğul olmaq
- Əhvalın dəyişməsi və ya başqalarına qarşı aqressivliyin artması kimi davranış dəyişiklikləri
- Yuxuya və ya yuxusuzluğa təsir edir
- Koqnitiv/yaddaş problemləri
- İştahın azalması və ya balanslaşdırılmış qidalanmanın olmaması
- Daimi soyuqdəymə və qrip
- Qaraciyər, böyrək və ürək problemləri və ya xərçəng kimi sağlamlığa uzunmüddətli təsirlər (istifadə olunan dərman növündən və nə qədər tez-tez istifadə edildiyindən asılı olaraq).
- Diş sağlamlığı problemləri (boşluqlar və diş əti xəstəliyi)
- Təşviş və depressiya kimi psixi sağlamlıq problemləri
- Asılılıq
- Artıq doza
- Psixoz
- Birgə inyeksiya avadanlığı nəticəsində yaranan yoluxucu xəstəliklər
- Təhlükəsiz inyeksiya təcrübələrinə görə damarların zədələnməsi
- Maliyyə, işlə bağlı və ya sosial problemlər [3]

Ümumi dərmanların təsiri:

A) Marixuana (hash, marixuana, narkotik, alaq, ot, skunk, marixuana)

- İstirahətə və qavrayışın dəyişməsinə səbəb ola bilər
- Ürək döyüntüsünün və qan təzyiqinin artmasına səbəb ola bilər
- Sizi rahat və xoşbəxt hiss etdirə bilər, lakin ekstremal hallarda yuxululuq, narahatlıq, paranoya və psixoza da səbəb ola bilər. Psixi xəstəlik tarixi və ya ailə tarixi daha ekstremal psixotik reaksiyaların ehtimalını artıra bilər
- Şizofreniya kimi psixi sağlamlıq problemləri və siqaret çəkərkən astma, xroniki bronxit, ağciyər, boğaz, ağız və dil xərçəngi kimi ağciyər xəstəlikləri ilə əlaqələndirilir.
- Beyninizin işinə təsir edir. Daimi istifadə diqqətinizi cəmləməyi, öyrənməyi və məlumatı yadda saxlamağınızı çətinləşdirə bilər
- Məhsuldarlığınızı azaldır
- Tütünlə qarışdıqda ürək xəstəliyi və ağciyər xərçəngi riskini artırma ehtimalı var.

B) Kokain (toz kokain, kola, zərbə, charlie, crack)

- Sizə daha çox enerji verir
- Sizi xoşbəxt, ayıq, inamlı hiss etdirir və daha az maneə törədir, lakin sizi depressiyaya sala və pis hiss etdirə bilər.
- Ürək və sinir sistemini həddən artıq stimullaşdıra bilər və tutma, beyin qanaması, insult və ya infarkt keçirə bilər (bəzi insanlar kokainin səbəb olduğu ürək çatışmazlığından ölürlər)
- Ağrı qavrayışınızı azaldır və zədə ilə nəticələnə bilər
- Xüsusilə, yüksək qan təzyiqiniz və ya mövcud ürək xəstəliyiniz varsa, spirt və ya digər stimulyatorlarla qarışdıqda daha çox risk yaradır.
- Hamiləlik zamanı körpənizə zərər verə və düşməsinə səbəb ola bilər.

- Təşviş, paranoya və psixoz kimi psixi sağlamlıq problemləri riskini artıra bilər
- Burun vasitəsilə iylədikdə burun keçidinə və burun qişasına zərər verə bilər.
- İnyeksiya edilərsə, damarların çökməsinə səbəb ola bilər və HİV və hepatit infeksiyası riskini artıra bilər

C) Mefedron (miyav miyav, m-cat, fitonutrient, qabarcıq, meph)

- Xoşbəxtlik, həvəs və güvən hisslərinə səbəb ola bilər, eyni zamanda narahatlıq və paranoyaya da səbəb ola bilər.
- Bəzi insanlarda qusma, tərləmə və baş ağrısına səbəb olur
- Ürəyinizi və sinir sisteminizi həddindən artıq stimullaşdıra bilər
- Yuxusuzluğa səbəb ola bilər
- Tutma, təşviş və hallüsinasiyalara səbəb ola bilər
- Böyük miqdarda istifadə edildikdə əllərdə və ayaqlarda civildəmə, qıcolma və tənəffüs çatışmazlığına səbəb ola bilər.
- Ölümlə nəticələnə bilir
- İnyeksiya edilərsə, damarların çökməsinə səbəb ola bilər və HİV və hepatit infeksiyası riskini artırır.

D) Ekstazi (mdma, həblər, e, eckies)

- • Sizi ayıq, isti və danışıq hiss etdirə bilər
- • Səsləri və rəngləri daha sıx göstərə bilər
- • Təşviş, çaşqınlıq, paranoya və hətta psixoza səbəb ola bilər
- • Yaddaş itkisi, depressiya və narahatlıqla əlaqələndirilir (uzunmüddətli istifadə zamanı)
- • Həddindən artıq istiləşmə və susuzluğa səbəb ola bilər
- • Bədəninizin kifayət qədər sidik hasil etməsinin qarşısını almağa meyllidir, buna görə də vücudunuz maye saxlayır.

E) Sürət (amfetamin, billy, vızıltı)

• Sizi ayıq, inamlı və enerjili hiss etdirə bilər
• İştahı azalda bilər
• Sizi narahat və aqressiv edə bilər
• Çaşqınlıq, paranoya və hətta psixoza səbəb ola bilər
• Həddindən artıq istifadə edildikdə, sizi saatlar və ya günlərlə çox depressiyaya sala və letarjik edə bilər
• Yüksək qan təzyiqi və infarktlara səbəb ola bilər
• Alkoqol ilə qarışdırıldıqda və ya qan təzyiqi və ya ürək problemləriniz varsa daha risklidir
• Sürətlə inyeksiya etsəniz, həddindən artıq doza damarların və toxumaların zədələnməsinə səbəb olar və yoluxucu xəstəliklər (məsələn, hepatit C və HİV) riskiniz var.

F) Buz (kristal meth, shabu, kristal, şüşə, qırıq, p):

• Zövq və güvən hissləri yarada bilir
• Sizi ayıq və enerjili hiss etdirə bilər
• Qaşınma və qaşıma kimi sadə şeyləri təkrarlamağınıza səbəb ola bilər
• Genişlənmiş göz bəbəklərinə və ağız quruluğuna səbəb ola bilər
• Dişlərinizi sıxmağınıza səbəb ola bilər
• Həddindən artıq tərləməyə səbəb ola bilər
• Ürək sürətinizi və təngnəfəsliyinizi artıra bilər

• İştahınızı azalda bilər
• Seks istəyinizi artıra bilər
• Əgər siz inyeksiya etsəniz, bu sizi yoluxucu xəstəliklərə (məsələn, hepatit b, hepatit və HİV) məruz qalma riski altına qoyur.
• Onu iyləsəniz, burun keçidlərinizi zədələyə və burun qanamasına səbəb ola bilər.

Ümumi təsirlərə aşağıdakılar daxildir:
• Narahatlıq, depressiya və ya əsəbi reaksiyalar
• Yorğunluq
• Baş gicəllənməsi
• Tərləmə
• Baş ağrıları
• İyrənmə
• İştahsızlıq
• Yuxululuq və ya yata bilməmə [4]

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Ch. Duhigg. The power of habit. United States. Random House 2012. 386 p
2. D. Sheff. Beautiful boy. Boston · New York 2008. 425 p
3. Dr. Gabor Mate. In the realm of hungry ghosts. Https://thezeitgeistmovement.se/files/in_the_realm_of_hungry_ghosts_-_gabor_mate__m.d_.pdf. 473 p.
4. Johann Hari. Chasing the scream: the first and last days of the war on drugs. Bloomsbury USA. 2016. 400 p.
5. Maia Szalavitz. Unbroken brain: a revolutionary new way of understanding addiction. St. Martin's Press 2016. 349 p

Rəna Bəxtiyar RƏHİMLİ
Qərbi kaspi universiteti
magistrant
E-mail: ana.rahimli01@mail.ru

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ TƏŞVİŞ POZUNTULARININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Summary

Anxiety is a normal part of our lives. Anxiety is a natural reaction when faced with a stressful situation. Unless excessive, anxiety is a normal emotional experience in almost every child during development. Exams, meeting new people, giving a public speech, petting a dog, dating someone, or competing in a competition can be a little anxiety-provoking for almost every child, but some children experience extreme anxiety and fear in such situations, their intense anxiety disrupting many aspects of their daily lives. Anxiety Disorders are one of the most common disorders during development and usually appear around the age of 11. Statistics indicate that 1 in 8 children has an Anxiety Disorder. Approximately 25% of 13-18 year olds

have mild or moderate anxiety disorders. More girls are diagnosed with anxiety disorders than boys. Unfortunately, only 20% of children and adolescents with Anxiety Disorder receive treatment; However, research shows that children with untreated Anxiety Disorder experience declines in academic performance, are deprived of important social experiences, and sometimes resort to inappropriate methods such as substance use to cope with anxiety.
Keywords: adolescent, anxiety, disease, child, disorder

Giriş

Uşaq və yeniyetmələrdə ən çox rast gəlinən psixi pozuntular arasında təşviş yer alır. Uşaq və yeniyetmələrdə təşviş pozuntuları xroniki və qısamüddətli ola bilər. Təşviş uşaqların sosial, emosional və akademik uğurlarına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsirlərlə müşayiət olunur. Təşviş pozuntusu olan uşaq və yeniyetmələrin müəyyən edilməsi və müalicəsi bu pozuntunun daha yaxşı idarə olunmasına kömək edə bilər.

Əsas mətn

Uşaqlar yüksək səslərdən yad adamlara, məktəbə getməkdən təqdimata, açıq hovuzda üzməkdən böyük itlərə qədər bir çox səbəbdən narahat ola bilərlər. Təşviş pozuntusu uşağın nədən narahat olduğuna deyil, uşağın təşvişinin onun həyatına necə təsir etdiyinə baxılaraq müəyyən edilən pozuntudur. Təşvişin səbəbi "normal" olsa belə, şiddətli təşviş uşağın sosial və akademik həyatını məhdudlaşdırırsa, təşviş pozuntusu şübhəsi ola bilər. Təşviş pozuntusunun fərqli simptomları olan müxtəlif formaları var, lakin onların hamısında ümumi olan, mövcud vəziyyətə mütənasib olmayan uzunmüddətli, sıx təşvişdir.

Təşviş pozuntuları inkişaf dövründə ən çox görülən pozuntulardan biridir və, adətən, 11 yaş aralığında görünür. Statistika göstərir ki, hər 8 uşaqdan 1-də təşviş pozuntusu var.

13-18 yaş arasında olanların təxminən 25 %-ində yüngül ya da orta səviyyədə təşvişə rast gəlinir. Oğlan uşaqlarına nisbətən daha çox qız uşaqlarında təşviş pozuntusu diaqnozu qoyulur.

Təşviş pozuntusu yaşayan uşaq və yeniyetmələrin təəssüf ki, yalnız 20 %-si müalicə almaqdadır; Lakin araşdırmalar təşviş pozuntusu müalicə edilməyən uşaqların akademik fəaliyyətlərində zəif nəticə yaşadıqlarını, əhəmiyyətli sosial təcrübələrdən məhrum qaldıqlarını və kimi zaman təşvişlə başa çıxmaq üçün maddə istifadəsi kimi uyğunsuz üsullara müraciət etdiklərini göstərir.

1) Ayrılıq təşvişi- Bu, uşağın evdən və ya həyatındakı mühüm fiqurlardan ayrılmaq istəməməsi ilə xarakterizə olunan təşviş pozuntusudur. Onlar ayrılmaq üzrə olduqda və ya mühüm fiqurlardan ayrıldıqda baş ağrısı, qarın ağrısı və ya ürəkbulanma kimi fizioloji şikayətlərlə qarşılaşa bilərlər. Ayrılıq təşvişi ən çox gənc uşaqlarda görülsə də, bu təşviş pozuntusuna yeniyetmələrdə də rast gəlinə bilər.

2) Ümumiləşdirilmiş təşviş pozuntusu- Bu, bir çox fərqli sahədə görülə bilən və vəziyyətə uyğun olmayan daimi və son dərəcə şiddətli təşviş ilə xarakterizə olunan bir təşviş pozuntusudur. Ümumiləşdirilmiş təşviş pozuntusu olan uşaqlar və yeniyetmələr keçmiş söhbətlər və ya davranışlar, qarşıdan gələn hadisələr, məktəb, ailə problemləri, sağlamlıq və bir çox başqa məsələlərdən narahat olurlar. Təşvişlərinin həddən artıq olduğunu və həyatlarına mənfi təsir göstərdiyinin fərqində olsalar da, bu qayğıları idarə etməkdə, sakitləşməkdə çətinlik çəkirlər.

3) Panik pozuntusu- Bu, təkrarlanan panik atakları və başqa bir panik atak keçirəcəyindən güclü qorxu ilə xarakterizə olunan bir təşviş pozuntusudur. Panik pozuntusu olan uşaqlar və yeniyetmələr daha bir atak ehtimalından çox narahat olurlar. Bundan əlavə, yenidən panik atak keçirəcəklərindən narahat olduqları üçün çölə çıxmaqdan, məktəbə getməkdən və ya müxtəlif fəaliyyətlərdə iştirak etməkdən çəkinə bilərlər.

4) Sosial fobiya- Bu, başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə tələb edən sosial vəziyyətlərdə utanmaq və ya çəkinmək qorxusu ilə xarakterizə olunan bir təşviş pozuntusudur. Sosial fobiyası olan uşaqlar və yeniyetmələr narahat olduqları bir vəziyyətlə qarşılaşdıqda üz qızarması, ürək döyüntüsü, nəfəs darlığı və ya bağırsaq problemləri kimi fizioloji şikayətlərlə qarşılaşa bilərlər. Sosial fobiya səbəbiylə dost görüşlərinə qatılmamaq, məktəbdə təqdimat etməmək və ya sinifdə danışmamaq, nüfuzlu şəxslərlə danışmamaq, ictimai yerlərdə yemək yeməmək kimi qaçınma davranışları inkişaf edə bilər.

5) Seçici mutizm- Bu, uşağın müəyyən sosial situasiyalarda danışmaması, başqa situasiyalarda danışması ilə xarakterizə olunan təşviş pozuntusudur. Selektiv mutizm, adətən, gənc uşaqlarda müşahidə olunur. Selektiv mutizmi olan uşaqlar bəzi sosial vəziyyətlərdə onlara sual verildikdə və ya danışmaq lazım gəldikdə donmuş görünə bilər və danışmaq əvəzinə işarə və ya başını tərpətmək kimi jestlərdən istifadə edə bilərlər.

6) Spesifik fobiya- Bu, müəyyən obyektlər və ya vəziyyətlərdən qeyri-real, güclü qorxu ilə xarakterizə olunan bir təşviş pozuntusudur. Hörümçək və ya it qorxusu, ildırım fobiyası, su fobiyası, qan fobiyası, təyyarə fobiyası və qapalı məkan fobiyası kimi uşaqlarda və yeniyetmələrdə rast gəlinən əsas spesifik fobiyalar vardır. Xüsusi fobiyası olan uşaqlar və yeniyetmələr bu qorxuların irrasional və şişirdilmiş olduğunu dərk edə bilməzlər və sıx narahat olduqları üçün ümumiyyətlə qorxduqları obyektə və ya vəziyyətə qarşı çəkinən bir münasibət sərgiləyə bilərlər.

Yüngül və orta dərəcəli simptomlar üçün, randomizə edilmiş sınaqlardan əldə edilən güclü dəlillər, birinci sıra müalicə kimi fərdi və ya qrup şəraitində idarə olunan koqnitiv bihevioral terapiyanın (CBT) istifadəsini dəstəkləyir; Müalicə üçün lazım olan sayı (NNT) 6-dır. CBT düşüncələrin əhval-ruhiyyə və davranışa necə təsir etdiyinə diqqət yetirir.. Seanslar uşaq və ya yeniyetmələr və onların valideynləri ilə keçirilə bilər və uşağa terapiyadan kənar bacarıqları tətbiq etmək imkanı verən ev tapşırıqları verilə bilər. Uşaqlıq dövründəki təşviş pozuntularının əksəriyyəti üçün CBT ilə müalicə 12 ilə 20 həftə çəkir, bəzən bacarıqları gücləndirmək üçün bir neçə ay gücləndirici seanslarla davam edir (5).

CBT-nin iki komponenti var: düşüncə nümunələrinin dəyişdirilməsi (yəni, idrak) və davranış nümunələrinin dəyişdirilməsi (yəni, davranış). Koqnitiv restrukturizasiya CBT-nin vacib aspektidir ki, bu da uşaqlara və ya yeniyetmələrə öz danışıqlarından daha çox xəbərdar olmağa kömək edir, fikirlərin düzgünlüyünü yoxlamaq və onları daha ahəngdar olanlarla əvəz etmək imkanı verir. Davranış komponenti davranışı dəyişdirmək üçün sosial bacarıqların öyrədilməsi, relaksasiya strategiyaları və məruz qalma üsulları kimi strategiyalardan istifadə edir. Exposure (məruz buraxma) üsulları zaman keçdikcə təşvişi qoruduğu və ya pisləşdirdiyi bilinən qaçınma davranışını həll etmək üçün istifadə olunur. Tez-tez istifadə olunan məruz qalma texnikası, qorxulu stimullara tədricən məruz qalmağı nəzərdə tutan sistematik desensitizasiyadır (5).

Uşaq və ya yeniyetmədə orta və ya şiddətli simptomlar (məsələn, panik atakların olması, məktəbə getməmək və ya məktəbə getməkdən imtina) müşahidə edildikdə, CBT yüngül və ya orta dərəcəli təşviş pozuntuları üçün seçim müalicəsi olsa da, istəksiz olduqda farmakoloji müalicə nəzərdən keçirilə bilər və ya psixoterapiyada iştirak edə bilmir və ya CBT-yə zəif cavab verir. Selektiv serotonin geri alış inhibitorları (SSRI) təşviş pozuntuları üçün birinci sıra dərmanlar hesab olunur və ümumiyyətlə yaxşı tolere edilir. (5).

-Bəzi təşvişlər inkişafın normal aspektidir, məsələn:

-Uşaqların əksəriyyəti analarından ayrıldıqda, xüsusən də, tanımadığı bir mühitdə qorxuya düşürlər.

-Qaranlıqdan, canavarlardan, böcəklərdən və hörümçəklərdən qorxmaq 3-4 yaşlı uşaqlarda çox rast gəlinir.

-Utancaq uşaqlar yeni vəziyyətlərə əvvəlcə qorxu və ya geri çəkilmə ilə reaksiya verə bilərlər.

-Yaralanma və ölüm qorxusu daha çox yaşı bir qədər çox olan uşaqlarda olur.

-Yaşı böyük uşaqlar və yeniyetmələr sinif yoldaşlarının qarşısında kitab hesabatı təqdim edərkən çox vaxt narahat olurlar.

-Təşviş pozuntuları 6 yaşlı uşaqların təxminən 3%-də, yeniyetmə oğlanların təxminən 5%-də və yeniyetmə qızların 10%-də (1-3) baş verir. Təşviş pozuntusu olan uşaqlarda daha sonra depressiya (4), intihar davranışı (5, 6), narkotik və alkoqol asılılığı və akademik çətinliklər riski daha yüksəkdir.

Uşaqlarda və yeniyetmələrdə baş verə biləcək təşviş pozuntularına aşağıdakılar daxildir:

- Aqorafobiya
- Ümumiləşdirilmiş təşviş pozuntusu
- Panik atak
- Ayrılıq təşvişi pozuntusu
- Sosial təşviş pozuntusu
- Spesifik fobiyalar

Onlar, adətən, uşaq və yeniyetmələrdə onun əlamətlərinin gizli xarakterinə görə diaqnozsuz qalırlar [2]. Təşviş pozuntuları xeyli inkişaf, psixososial və psixopatoloji ağırlaşmalarla müşayiət olunur. Onlar bir çox sahələrdə emosional, koqnitiv, fizioloji və davranış fəaliyyətini zəiflədir və, adətən, təbiətcə xroniki olurlar. Onlar bir neçə komorbid psixiatrik pozuntu riskini artıra bilərlər [3]. Pediatrik təşviş pozuntuları yetkinlik yaşına çatmışların təşviş pozuntularını və depressiyanı proqnozlaşdırır və maddələrdən istifadə problemləri, intihara cəhd və hospitalizasiya kimi uşaqlıq dövrü problemlərini özündə ehtiva edir [3, 4]. Ona görə də uzunmüddətli nəticələri azaltmaq üçün pediatrik təşviş pozuntusunu müəyyən və müalicə etmək vacibdir. Son 10 il ərzində uşaq və yeniyetmələrdə təşviş pozuntularının fenomenologiyası, neyrobiologiyası, genetikası və müalicəsinin anlayışında xeyli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Uşaqlara psixi sağlamlıq xidmətləri göstərən mütəxəssislər üçün təşviş haqqında ətraflı anlayış olduqca vacibdir.

Nəticə

Uşaqlarda təşviş pozuntularının baş verdiyi yaşa nisbətən az araşdırma marağı olmuşdur. Uşaqlarda ən çox müşahidə olunan təşviş pozuntularına ayrılıq təşvişi, ümumiləşdirilmiş təşviş pozuntusu və spesifik fobiyalar daxildir. Yeniyetməlik dövründə sosial fobiya və panik pozuntu daha çox (QAD və Spesifik Fobiya ilə birlikdə) daha geniş yayılmışdır. Obsessiv Kompulsiv Pozuntu və Post Travmatik Stress Pozuntusu inkişaf aralığında baş verə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Gina M. Biegel. "The Stress Reduction Workbook for Teens: Mindfulness Skills to Help You Deal with Stress". 2023.
2. Lisa M. Schab. "The Anxiety Workbook for Teens: Activities to Help You Deal with Anxiety and Worry". USA 2008.
3. Michael A. Tompkins and Katherine A. Martinez. "My Anxious Mind: A Teen's Guide to Managing Anxiety and Panic". American Psychological Association, 2009
4. Sheri Van Dijk. "Don't Let Your Emotions Run Your Life for Teens: Dialectical Behavior Therapy Skills for Helping You Manage Mood Swings, Control Angry Outbursts, and Get Along with Others". 2011.
5. https://www.elikapsikoloji.com/cocuk-ve-ergenlerde-kaygi-bozukluklari
6. https://www.aacap.org/AACAP/Families_and_Youth/Resource_Centers/Anxiety_Disorder_Resource_Center/Your_Adolescent_Anxiety_and_Avoidant_Disorders.aspx

7. https://www.aafp.org/pubs/afp/issues/2022/1200/anxiety-disorders-children-adolescents.html

Ruslan Fərahim RÜSTƏMLİ
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: rustemliruslan99@mail.ru

AİLƏ-MƏİŞƏT MÜNASİBƏTLƏRİ ZƏMNİNDƏ TÖRƏDİLƏN CİNAYƏTLƏRİN KRİMİNOLOJİ VƏ SOSİAL-PSİXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Summary

Criminological and socio-psychological aspects of crimes committed in the context of family-household relations are one of the important problems that concern the public. This type of crime includes violence and assassinations that occur within the framework of family and intimate relationships. In the criminological aspect, the causes and prevalence of these crimes are investigated. Based on statistical data, strategic approaches for the prevention of criminal behavior are developed.As for the solutions, steps such as public education, legislative reforms, and psychological and legal support for the victims are in the foreground in the fight against family-domestic violence. Systematic implementation of appropriate measures plays an important role in preventing and reducing this type of crime.

Keywords: Domestic violence, Criminological analysis, Socio-psychological factors, Legislative reforms.

Giriş;

Ailə-məişət münasibətləri zəminində baş verən cinayətlər, cəmiyyətimizdə ciddi narahatlıq doğuran bir məsələdir. Bu cinayətlər, ailə içindəki zorakılıq və qarşılıqlı münasibətlərin pozulması kimi ciddi sosial və psixoloji problemlərin nəticəsi olaraq meydana gəlir. Ailə içi zorakılıq, bütün iştirakçılarına - qurbanlara, şahidlərə və zorakılıq edənlərə - dərin psixoloji və emosional zərər verə bilər. Bu səbəbdən, həm kriminoloji, həm də sosial-psixoloji aspektlərdən bu məsələyə dərin və hərtərəfli yanaşma vacibdir. Bu məqalədə, ailə-daxili zorakılıq hadisələrinin arxa planını, onların kriminoloji və sosial-psixoloji aspektlərini və cəmiyyətə olan təsirlərini araşdıracağıq. Eyni zamanda, bu problemlərin həlli yollarını, mümkün qanuni və sosial islahatları, qurbanlara verilən dəstəyi və ailə içi münasibətlərin sağlam şəkildə qurulması üçün təklif olunan yolları təqdim edəcəyik. Ailə-daxili zorakılıq problemi həm fərdi, həm də cəmiyyət səviyyəsində kompleks yanaşma tələb edir və bu məsələnin həllinə yönəlik addımlar hər birimizin üzərinə mühüm məsuliyyətlər yükləyir.

Əsas mətn

Ailə içi zorakılıq məsələsinin qarşısının alınması və mübarizəsində ilk addım, bu problemin köklərini anlamaq və onun cəmiyyətdəki geniş yayılmasının səbəblərini müəyyən etməkdir. Ailə içində baş verən zorakılıq hallarının çoxu, iqtisadi çətinliklər, sosial təzyiqlər, mədəni norma və inanclar, eləcə də ailə üzvləri arasında kommunikasiya və münasibətlərdəki problemlər kimi faktorlarla əlaqədardır. Bu faktorlar, bəzən insanları həddindən artıq stress altına qoyur və münaqişə vəziyyətlərində yanlış qərarlar verməlırinə səbəb olur.

Qanunvericilik çərçivəsinin gücləndirilməsi, bu məsələ ilə mübarizədə əsas yollarından biridir. Ailə içi zorakılıq hadisələrinə müdaxilə edən qanunların daha qətiyyətli və detallı

olması, bu problemin qarşısını almaq üçün zəruridir. Bununla yanaşı, polis və digər təhlükəsizlik qüvvələrinin bu tip hadisələrə səmərəli müdaxiləsi üçün lazımi təlim və resurslara sahib olmaları vacibdir[2,s.80].

Sosial xidmətlərin və dəstək qruplarının mövcudluğu, zorakılıq qurbanlarının travma sonrası toparlanmalarına kömək edir. Bu xidmətlər, həmçinin qarşılıqlı hörmət və sağlam münasibətlərin qurulmasına yönəlik təlimat və məsləhətlər təqdim edə bilər. Qurbanların sosial və psixoloji baxımdan gücləndirilməsi, onların öz hüquqlarını müdafiə etmək və sağlam münasibətlər qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün əsas şərtdir.

Maarifləndirmə və mədəni dəyişikliklər də bu problemin həlli üçün vacibdir. Ailə-daxili zorakılığın qəbuledilməzliyi barədə maarifləndirmə kampaniyaları və seminarlar təşkil etmək, insanların bu məsələyə münasibətini dəyişdirə və daha sağlam cəmiyyət qurmağa kömək edə bilər. Ailə dəyərlərini qorumaq və zorakılığa qarşı sıfır tolerans siyasətini təşviq etmək, həm də mediada və sosial şəbəkələrdə geniş yayılmalıdır [3,s.26].

Nəticədə, ailəiçi zorakılığın qarşısını almaq və onunla mübarizə aparmaq, cəmiyyətin bütün səviyyələrində inteqrasiya olunmuş və multidisiplinar yanaşma tələb edir. Bu yanaşma həm qanunvericilik, həm də sosial və mədəni norma və qiymətlərin yenidən qiymətləndirilməsini əhatə etməlidir.

Eyni zamanda, ailə içi zorakılıq məsələsinin kökündə yatan sosial və iqtisadi amillərə də diqqət yetirmək mühümdür. Yoxsulluq, işsizlik və sosial təcrid kimi amillər ailələrdə gərginliyi artıra və zorakılığa meylli mühit yarada bilər. Bu amillərin aradan qaldırılması üçün iqtisadi dəstək proqramları, iş imkanlarının artırılması və ictimai inteqrasiya layihələri həyata keçirilməlidir. Bu cür tədbirlər, ailələri daha müstəqil və özünəyetərli etməklə, zorakılıq riskini azalda bilər [4,s.67].

Ailəiçi zorakılıqla mübarizədə cəmiyyətin mədəni norma və dəyərlərinin yenidən qiymətləndirilməsi də vacibdir. Kişilər və qadınlar arasında bərabərlik, qarşılıqlı hörmət və zorakılığa sıfır tolerans siyasəti kimi dəyərlər, cəmiyyətin bütün səviyyələrində təbliğ edilməli və hər kəsin həyatına inteqrasiya edilməlidir. Bu dəyərlərin ailələrdə, məktəblərdə və iş yerlərində daimi olaraq təşviq edilməsi, zorakılığa meyilli münasibətlərin dəyişdirilməsinə kömək edə bilər.

Son olaraq, bu mübarizədə qlobal əməkdaşlıq və bilik mübadiləsi də mühüm rol oynayır. Dünya ölkələri arasında təcrübə və məlumat mübadiləsi, bu problemlə bağlı effektiv strategiyaların inkişafında yardımçı olur. Beynəlxalq təşkilatlar və hökumətlərarası panellər vasitəsilə, ailə içi zorakılığa qarşı qlobal səviyyədə yanaşmaların formalaşdırılması və həyata keçirilməsi, bütün insanların daha təhlükəsiz və sağlam bir cəmiyyətdə yaşamasını təmin etmək üçün zəruridir [1,s.53].

Eyni zamanda, cəmiyyətin bu məsələyə münasibəti zamanla dəyişə bilər, və bu dəyişiklikləri izləmək, mübarizə strategiyalarının aktual və effektiv olmasını təmin etmək üçün zəruridir. İctimai rəy sorğuları və mədəni tədqiqatlar, cəmiyyətin ailə içi zorakılığa olan münasibətindəki dəyişiklikləri öyrənmək və bu məlumatları siyasət qurucularına təqdim etmək üçün istifadə edilə bilər [6,s.94].

Bundan əlavə, təhsil və maarifləndirmə kampaniyalarının təsirini ölçmək, bu sahədəki səylərin daha məqsədyönlü və effektiv olmasına kömək edə bilər. Təhsil proqramlarının və məktəblərdə keçirilən təlimat sessiyalarının, uşaqların və gənclərin zorakılıq məsələlərinə olan anlayışını necə dəyişdirdiyini ölçmək, gələcəkdə daha sağlam münasibətlərin qurulmasına zəmin yarada bilər.

Eyni zamanda, məlumat toplama və təhlil sistemi kimi innovativ yanaşmalar, ailə içi zorakılıq hadisələrinin ölçülməsi və izlənilməsi üçün vacibdir. Bu sistəmlər, zorakılıq hadisələrinin coğrafi və demoqrafik məlumatlarını toplayaraq, müxtəlif ərazilərdə zorakılıq risklərinin yüksək olduğu bölgələri müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilə bilər. Beləliklə, yerli

hökumətlər və icmalar bu məlumatlardan istifadə edərək, zorakılıq hallarına qarşı daha hədəflənmiş və səmərəli müdaxilələr təşkil edə bilərlər [1,s.72].

Hüquq-mühafizə orqanlarının təlimatlandırılması və texnoloji bacarıqlarının artırılması da zorakılıq hallarına müdaxilə effektivliyini artırır. Yeni texnologiyalar və data analitikası vasitəsilə, polis qüvvələri daha sürətli və effektiv şəkildə reaksiya göstərə və zorakılıq hallarını daha effektiv araşdıra bilərlər. Bu texnologiyalar, həmçinin zorakılıq hallarının qeydiyyatını və izlənilməsini asanlaşdırır, bu da qanunvericilik dəyişiklikləri və siyasət qərarlarının daha məlumatlı şəkildə qəbul edilməsini təmin edir.

İctimai təhsil və maarifləndirmə kampaniyaları, həmçinin zorakılıq hallarının qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin hər təbəqəsini hədəf alan təhsil proqramları, insanlara zorakılığın qəbul olunmazlığı və sağlam münasibətlərin qurulması haqqında biliklər verir. Bu proqramlar, xüsusilə gənclər və uşaqlar üçün təşkil edilən təhsil sessiyaları vasitəsilə, zorakılığa meyilli davranışların qarşısını almaq üçün vacibdir.

Nəticədə, ailə içi zorakılıqla mübarizə kompleks və çoxcəhətli yanaşma tələb edir ki, bu da yalnız hüquqi çərçivələrin, təhsilin və texnoloji innovasiyaların birləşməsi ilə mümkündür.

Nəticə;

Ailə içi zorakılıqla mübarizədə qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün cəmiyyətin bütün sektorlarının sıx əməkdaşlığı və inteqrasiya olunmuş yanaşması zəruridir. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi, qanunvericilikdə islahatlar, ictimai maarifləndirmə kampaniyaları və sosial xidmətlərin gücləndirilməsi, bu mürəkkəb məsələyə qarşı effektiv mübarizə aparmağa imkan verir. Qlobal əməkdaşlıq və məlumat mübadiləsi, yerli və beynəlxalq səviyyədə ailə içi zorakılığın qarşısının alınmasında və onunla mübarizədə mühüm rol oynayır.Son olaraq, sağlam münasibətlərin qurulması və qarşılıqlı hörmət mədəniyyətinin təşviqi, ailə içi zorakılığın qarşısını almaqda əsas amildir. Hər bir fərd, ailə və icma bu prosesdə aktiv iştirak etməli, ailə içi zorakılığı qəbul olunmaz bir hərəkət kimi tanımalı və ona qarşı durmalıdır. Beləliklə, hər kəs daha təhlükəsiz, sağlam və zəngin bir cəmiyyətdə yaşamaq imkanı tapa bilər. Ailə içi zorakılığa sıfır tolerans siyasəti, hər bir şəxsin hüquq və rifahını qorumağa və cəmiyyətin inkişafına töhfə verməyə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Smith, J. (2020). Family Violence and Communication Patterns. Oxford University Press.
2. Johnson, L. & Carter, M. (2019). Legal Reforms in Domestic Violence Law. Cambridge University Press.
3. Aliyev, H. (2021). Socio-Economic Factors Influencing Domestic Violence in Eastern Europe. Routledge.
4. Brown, T. & Davis, S. (2018). Psychological Impact of Domestic Violence. Springer.

Səkinə İntiqam NAĞIYEVA
Elmi rəhbər: b.ü.f.d. Natəvan Kərəmova
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: *skinnagiyeva328@gmail.com*

TƏLƏBƏLƏRDƏ DEPRESSİYA SƏVİYYƏSİNİN TƏYİNİ

Summary

The primary objective of our research was to investigate the prevalence and levels of depression among students. The study was conducted in collaboration with researchers from

the "Science Group" at Western Caspian University, focusing on undergraduate students aged 17-20 years, enrolled in the first and fourth years across various disciplines. Zung scale was employed to determine the level of depression among students. The study was carried out on a regular academic day, and the findings revealed an absence of neurotic depression among the undergraduate students in both the first and fourth years, which is considered within the normative range.
Key words Depression, 1st and 4th Year Students, Anxiety, Exam Stress, Zung Scale.

Giriş

Tələbələrin psixi sağlamlığı bütün dünyada narahatlıq doğurur. Qlobal miqyasda tələbələrdə depressiya, narahatlıq və stress əlamətləri yüksəkdir . Bunlar insan psixologiyasına mənfi təsir göstərə bilər. İmtahan universitetə qəbul imtahanına hazırlaşan tələbələr üçün narahatlıq mənbəyi ola bilər. Türkiyədə tələbələr arasında 48,1 faizində olan universitetə qəbul imtahanı narahatlığının yüksək yayılması aşkar edilmişdir [1]. İmtahanlar, xüsusən də gələcək perspektivlər və peşəkar yollar üçün meyar rolunu oynadıqda, stressin əsas səbəbi ola bilər. İmtahanla bağlı narahatlıq və stress tələbənin akademik performansına eləcə də fiziki sağlamlığına və inkişafına, həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Bakalavrların əhəmiyyətli bir hissəsi depressiyaya düşə və psixi sağlamlıq yardımına ehtiyac duya bilər. Bunun zərurəti tapıntılarla da təsdiqlənir. Depressiyanın daha yaxşı tanınmasının daha yaxşı depressiya savadlılığı və stiqmanın aşağı səviyyələri ilə əlaqəli olduğunu göstərir.[3]. Bu nəticələrin çoxu ilə əlaqədar olaraq, bakalavrların problemi heç olmasa "ruhi xəstəlik" kimi tanımaq bacarığı tövsiyə olunur. Baxmayaraq ki, bakalavrlar kömək variantları haqqında məlumatlı ola bilərlər, lakin, onlar peşəkar yardım axtarmaqdan çəkinə və bunun əvəzinə qeyri-rəsmi sosial şəbəkələrdən yardım axtara bilərlər. Buna görə də, həm bakalavrların meyli peşəkar yardım axtarmaq və qeyri-rəsmi yardım təminatçılarının psixi sağlamlıq savadlılığı yaxşılaşdırılmalıdır. Bakalavrların depressiyanın "xəstəlik" deyil, "zəiflik" olduğuna inanmaları üçün peşəkar yardımı nəzərdən keçirmələrinə mane ola biləcəyi üçün problem həll edilməlidir. Stiqmanın azaldılması təşəbbüsləri eyni zamanda stiqmanın müxtəlif ölçüləri problemlərin həllini təmin etməlidir[2].

Günümüzün aktual mövzusu olan depressiya ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Amma hələ də cavabsız suallar qalmaqdadır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, apardığımız tədqiqatlarda müxtəlif kurslarda oxuyan tələbələrin depressiya göstəriciləri tədqiq olunmuş və müqayisəli təhlil edilmişdir.

Əsas mətn

Tədqiqatlar Qərbi Kaspi Universitetində təhsil alan 17-21 yaşlı 1-ci və 4-cü kurs bakalavr tələbələri keçirilmişdir. Tədqiqatımız 3 mərhələdə: adi dərs günündə, imtahandan əvvəl və imtahandan sonra aparılmışdır. Tədqiqatı 3 müxtəlif mərhələdə aparmaqda əsas məqsədimiz əldə etdiyimiz nəticələrin maksimum dərəcədə doğru olmasını və müqayisəli təhlili təmin etməkdir. Təqdim olunan məqalədə apardığılan tədqiqata əsasən 1-ci və 4-cü kursda təhsil alan bakalavr tələbələri 4 profil üzrə təhsil alırlar: Təbiət, Humanitar, Dəqiq və İqtisadiyyat. Tədqiqatın müxtəlif profillərdə 1-ci və 4-cü kurslarda ayrı-ayrılıqda aparılmağında əsas məqsəd depressiya səviyyəsinin ixtisaslar arasındakı fərqini qeyd etməkdir. Depressiya səviyyəsini tədqiq etmək üçün depressiya göstəricisi olan Zung şkalasından istifadə etmişik.Uilyam Zanq (William W.K. Zung) tərəfindən yaradılan buu cədvəl depressiyanın diaqnostik kriteriləri və eyni zamanda depressiv pozuntusu olan xəstələr arasında keçirilən sorğular əsasında tərtib edilmişdir. Depressiyanın məhz ağırlıq dərəcəsi isə xəstənin öz-özünü qiymətləndirilməsi əsasında müəyyən edilir. Cədvəl 20 benddən ibarətdir. Müayinə edilən şəxs hər bir bəndin suallarına cavab verərək "nadir hallarda", "arabir", "tez-tez" və ya "əksər

hallarda" cavablardan birini seçir. Müayinənin nəticələri təhlil edilərkən bir neçə amil qiymətləndirilir. Bu faktorlara aşağıdakı simptom qrupları daxildir: ümumi somatik simptomlar, spesifik somatik simptomlar, psixomotor pozuntu simptomları, suisidal tendensiyalar, qıcıqlılıq və qətiyyətsizlik, daxili boşluq hissi, əhvali-ruhiyyənin pozulması.

Nəticə

Tədqiqatlar zamanı 1-ci kurs tələbələridə maraqlı faktlar əldə edilmişdir. Təbiət elmlərində təhsil alan 1-ci kurs tələbələrində depressiya göstəricisi adi dərs günündə 28 bal, imtahandan əvvəl 36 bal, imtahandan sonra 34 bal olmuşdur. Humanitar profildə təhsil alan 1-ci kurs tələbələrində depressiya göstəricisi adi dərs günündə 32 bal, imtahandan əvvəl 35 bal, imtahandan sonra 37 bal olması müəyyən edilmişdir. Dəqiq elmlərdə təhsil alan 1-ci kurs tələbələrində depressiya göstəricisi adi dərs günündə 34 bal, imtahandan əvvəl 36 bal, imtahandan sonra 37,5 bala bərabər olmuşdur. İqtisadiyyat profilində təhsil alan 1-ci kurs tələbələrin depressiya göstəricisi isə adi dərs günündə 31,5 bal, imtahan ərəfəsində 33 bal, imtahandan sonra 36,3 bal səviyyəsində müəyyən edilmişdir. 4-cü kurs tələbələrində fərqli nəticələr əldə edilmişdir. Belə ki, təbiət elmlərində təhsil alan 4-cü kurs tələbələrində depressiya göstəricisi adi dərs günündə 41 bal, imtahandan əvvəl 39 bal, imtahandan sonra 40,5 bal olmuşdur. Humanitar profildə təhsil alan 4-cü kurs tələbələrində depressiya göstəricisi adi dərs günündə 40,2 bal, imtahan ərəfəsində 40,1 bal, imtahandan sonra 42,3 bal olması müəyyən edilmişdir. Dəqiq elmlərdə təhsil alan 4-cü kurs tələbələrində depressiya göstəricisi adi dərs günündə 36,1 bal, imtahandan əvvəl 38.3 bal, imtahandan sonra 39 bal qeyd edilmişdir. İqtisadiyyat profilində təhsil alan 4-cü kurs tələbələrinin depressiya göstəricisi isə adi dərs günündə 40 bal, imtahandan əvvəl 41,2 bal, imtahandan sonra 40,5 bal olması müəyyən edilmişdir. Beləliklə aldığımız nəticələr onu göstərdi ki, tədqiq olunan tələbələrin heç birində həqiqi depressiya səviyyəsi yoxdur. Yəni, bütün tədqiq olunan tələbələrdə aldığımız nəticələr 50 baldan aşağı olmuşdur. Bu göstəricilər tələbələrin praktiki sağlam olduğunu göstərir. Praktiki sağlam insanlar isə düzgün qavrayır və yaranmış situasiyanı düzgün emosional dəyərləndirdiyi üçün depressiya göstəricisi çox yüksək səviyyəyə qalxmayıb. Depressiyanın norma hüdudunda olması tələbələrin təhsil aldığı ixtisasdan asılı olmamışdır. Eyni zamanda depressiyanın olmaması yüksək müvəffəqiyyət göstəricilərinin əldə edilməsinə və gələcəkdə yüksək biliyə malik kadrların yetişdirilməsinə zəmanət verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bayram N., Bilgel N. The prevalence and socio-demographic correlations of depression, anxiety and stress among a group of university students. Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol. 2008, 667–672.
2. Duman R.S. Neuronal damage and protection in the pathophysiology and treatment of psychiatric illness: stress and depression. Dialogues in Clinical Neurosciences. 2009, pp. 239–255.
3. Gatt J.M., Nemeroff C.B., Dobson-Stone C., Paul R.H., Bryant R.A., Schofield P.R., Williams L.M. Interactions between BDNF Val66Met polymorphism and early life stress predict brain and arousal pathways to syndromal depression and anxiety. Molecular psychiatry. 2009, 681–695.
4. Karamova N.Y. The influence of emotional stress on the formation of cognitive processes in schoolchildren, depending on their level of mental development. Information and analytical journal "Actual problems of modern Science", No.4, volume 48, Moscow, 2009, pp. 274-278.
5. Kavakci O., Semiz M., Kartal A., Dikici A., Kugu N. Test anxiety prevalence and related variables in the students who are going to take the university entrance examination. Dusunen Adam. 2014, 301–307.

amira ALİYEVA
Academic advisor: Phd. Natavan Karamova
Western Caspian University
E-mail: samiralyf23@gmail.com

THE INFLUENCE OF PARENT-CHILD ATTACHMENT ON CHILD DEVELOPMENT

Summary

The Attachment Theory is crucial for understanding the complexity of relationships between children and parents. This article explores the impact of attachment on human life, drawing from Ainsworth's attachment classification and Bowlby's attachment theory. Within the framework of Bowlby's attachment theory, it emphasizes the critical role of attachment in children's emotional development and delves into its psychological and social dimensions. It offers insights into the depths of the relationship between children and parents.

Key words: Children, parent, relationship, attachment, impact

İntroduction

One of the important responsibilities of parents is to help their children become independent individuals as they grow. Making decisions based on their own goals, taking responsibilities, helps them become confident individuals. Children under the age of 3 are typically dependent on their parents; they may want to be together constantly, cry when they are not close or visible, and become unhappy and aggressive when they have to share their parents' attention with others.

At this age, children are highly dependent on caregivers for meeting basic needs such as feeding, sleeping, affection, and protection. When they realize that their basic needs will be met and develop a sense of trust, they begin to interact with others, play, explore, and move freely. The attachment figure, usually the mother, serves as the center of trust, and through her predictable and soothing presence, children develop secure behavior patterns. Conversely, dependency on the caregiver, usually the mother, can lead to the child feeling insecure and anxious, unable to relax, and resistant to forming their own opinions or separating from the caregiver. John Bowlby and Mary Ainsworth help to develop attachment theory. According to this theory, newborns form an attachment with whoever provides them care, usually the mother. The quality of this attachment is crucial because the initial attachment formed will significantly influence all other attachments the child forms throughout life. Attachment theory posits that infants form attachment relationships with caregivers through frequent interactions and caregiving. Infants typically respond positively to these caregivers, seeking their presence when scared and feeling better when they are close. While infants may accept care from familiar individuals other than the primary caregiver occasionally, they typically expect only the attachment figure to provide care when they are tired, hungry, hurt, or ill. Infants exhibit stress behaviors when separated from their caregivers, and while they may direct attachment behaviors towards any accessible person initially, by around 6 or 7 months old, they tend to focus on a single individual. (Ainsworth and Bowlby 1969)

Main part

Mary Ainsworth and her colleagues conducted seminal research to classify attachment types in infants based on attachment theory. They designed a situation where infants aged twelve to eighteen months were briefly separated from their mothers and then reunited with them in the presence of a stranger. Through observing the infants' reactions, researchers identified three attachment patterns: secure, anxious, and avoidant. This research highlighted the importance

of the attachment system in nurturing a child's sense of security and fostering exploratory behaviors.

Studies have shown that insecure attachment with the primary caregiver can lead to emotional and behavioral challenges later in life. Children with insecure attachment tend to exhibit more hostility and aggression compared to securely attached children. Furthermore, adolescent aggression and violence have been linked to insecure attachment. In one of the key studies, attachment relationships between infants aged 12-18 months and their primary caregivers were examined, particularly during separation and reunion phases. Three main types of attachment emerged: secure attachment, anxious-ambivalent attachment, and avoidant attachment. Except for secure attachment, the other two types fall into the category of insecure attachment. (Ainsworth 1978)One of the most significant studies was conducted by John Bowlby in the 1940s at the Tavistock Clinic, focusing on the relationship between children and their caregivers (usually mothers) during infancy and early childhood. Attachment theory, which describes the relationships individuals form with others, is a psychological model. (Bowlby 1940) According to Bowlby's attachment theory, two types of attachment relationships can be observed between mother and child: secure and insecure attachment. If the mother understands the child's signals, physical and emotional needs, and establishes a synchronized bond with the child through body language, tone of voice, touch, and responsive movements, a secure attachment forms. However, if the mother is not in a mental state to understand the child's needs, she cannot establish a synchronized relationship with the child, resulting in an insecure attachment. Additionally, the child seeks to be close to the attached object. In times of stress or anxiety, they seek a safe place to relax and go to the attached person. If there are disruptions or problems in these areas, if the mother cannot tolerate the child's crying, resorts to violence, ignores the child, or lacks the energy to calm the child, an insecure attachment forms. Insecurely attached children constantly crave libidinal energy, thus seeking continuous love and attention. (Bowlby 1969) Childhood is a critical period for individuals' psychological, emotional, and social development. The attachment formed between children and their parents, especially mothers, during this period significantly influences their future mental health. Attachment theory explores how the relationships children form with their mothers shape their emotional and social development. However, there is increasing evidence that negative mother-child relationships can lead to serious mental health problems in children, such as suicide, anxiety, and depression. John Bowlby, the founder of attachment theory, stated that attachment relationships during childhood play a critical role in human development. According to Bowlby's theory, secure attachment provides trust and stability in future relationships. However, insecure attachment can lead to future mental health issues. For example, Ainsworth's "Strange Situation Experiment" determined infants' attachment types with their mothers. In this experiment, it was found that infants exhibit different attachment styles (secure, anxious-avoidant, anxious-resistant, and disorganized). These attachment styles can directly affect children's future emotional health. Mary Main and colleagues' "Adult Attachment Interview" showed how childhood attachment styles affect adult relationships. This study demonstrated that insecure attachment can lead to higher levels of anxiety, depression, and other psychological disorders in adulthood. The Strange Situation was devised by Ainsworth and Wittig (1969) and was based on Ainsworth's previous Uganda (1967) and later Baltimore studies (Ainsworth et al., 1971, 1978). Additionally, Harlow's famous "Rhesus Monkey Experiment" (Harlow 1958) showed that the attachment between children and their mothers is based on warmth and affection. Even in rhesus monkeys, a lack of affection was found to cause serious disruptions in social and psychological behaviors.

Conclusion

Adults who exhibit secure attachment tend to have more positive views about their relationships and experience less difficulty in intimacy. They are also observed to be more successful in their romantic relationships. Individuals displaying avoidant attachment tend to be reluctant to engage in romantic relationships and show a tendency to keep their partners at a distance. Those with anxious attachment tend to experience difficulties in trust, display jealous and overly possessive behaviors, and are overly emotional, yet desire closeness. While it can be said that insecure attachment is associated with depression, individuals who exhibit secure attachment tend to have a healthy self-concept, self-esteem, self-efficacy, and are successful individuals who cope well with stress. The phenomenon of attachment is evident not only in individuals' choices of partners but also in their relationships with friends, difficulties with coworkers or bosses, and even in societal and political crises, including the dynamics of wars.

REFERENCE LIST:

1. Karavasilis, L., Doyle, A.B. ve Markiewicz, D. (2003). Associations between parenting style and attachment to mother in middle childhood and adolescence. International Journal of Behavioral Development, 27, 153–164.

2. Ainsworth, M. D. S., Bleher, M. C., Waters, E., ve Wall, S. (1978). Patterns of Attachment: A Psychological Study of The Strange Stiuation. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

3. Bartholomew, K., ve Horowitz, L.M. (1991). Attachment Styles Among YoungAdults: A Test of a Four-Category Model. Journal of Personality and Psychology, 61 (2), 226-244.

4. Bowlby, J. (1969). Attachment. Attachment and loss: Vol. 1. Loss . New York: Basic Books.

Şəlalə ƏSƏDBƏYLİ
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrı
E-mail: selale2910@mail.ru

İNTİHAR HALLARINI YARADAN SƏBƏBLƏR. İNTİHARA APARAN PSİXOLOJİ AMİLLƏR

Summary

Suicidal behavior is one of the global problems in the psychological sphere of modern times. In the globalized world, the increase in the stress factor, and the inability to deal with various difficulties related to social life, this way out is more widespread among young people and teenagers. In this thesis, it is written about the reasons leading to suicide and the depressive messages given to us by the images before suicide. By paying a little attention to the previous behavior of people who are thinking about suicide, we can give some support to the way out for people who are facing these problems today. So, what changes in the behavior of people who think about suicide? What are these reasons and how to increase psychological resilience in people to deal with difficulties?

Keywords: suicidal tendencies, suicidal behaviors, psychological tolerance, steps leading to suicide.

Giriş

İntihar ölümcül olması nəzərdə tutulan özünə zərər vermə aktı nəticəsində yaranan ölümdür. İntihar davranışı intihara cəhd və hazırlıq davranışlarından tamamlanmış intihara qədər davranış spektrini əhatə edir. İntihar düşüncəsi intihar haqqında düşünmə, planlama və onu icraetmə prosesinə aiddir. Bu mənada, iki növ intihar düşüncəsi var: passiv və aktiv. Passiv

intihar düşüncəsi ölümü və ya ölə bilməyi arzuladıqda baş verir, ancaq intiharla ölmək planını tərtib olunmur.Aktiv intihar düşüncəsi isə təkcə bu barədə düşünmək deyil, intihar edərək ölmək niyyətinin olması, o cümlədən bunu necə edəcəyini planlaşdırmaqdır.İntihar düşüncəsi həm böyük depressiyanın, həm də bipolyar pozğunluqda rast gəlinən depressiyanın simptomlarından biridir, lakin bu, digər psixi xəstəlikləri olan və ya ümumiyyətlə psixi xəstəliyi olmayan insanlarda da baş verə bilər.

Əsas mətn

Ümumi dünya əhalisi üçün intihar düşüncəsinin ömür boyu yayılması təxminən 9% və 12 aylıq dövr ərzində təxminən 2% təşkil edir. Psixi sağlamlıq pozğunluğu olan insanlar üçün bu nisbət əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Dəqiq rəqəmlər qeyri-müəyyəndir, lakin intihar düşüncəsi böyük depressiya və bipolyar pozğunluq kimi psixi sağlamlıq pozğunluqlarının əlaməti olduğundan, problem bu populyasiyalarda daha çox faizdə mövcuddur.İntihar fikirlərinin işarə və simptomları əslində diqətli tərəflər üçün bəlli olur. Belə ki, ətrafınızda bu kimi meyillərə qapılan birinin son dövrlər hərəkətlərini müşhidə etsəniz xəbərdarlıq kimi bir sıra halları görmək mümkün olar. Belə insanlar, sanki bir tələyə düşmüş kimi ümidsizliyə qapılır, özünü hər kəsdən təcrid edir,tez-tez ölümlə bağlı danışır, davranışlarında əvvəlki kimi məsuliyyət hiss olunmur , insan sanki, boşluğa düşmüş kimi sadəcə nəfəs alır, əsəbilik, tez-tez dəyişən anormal əhval-ruhiyyə,son dərəcə narahatlılıq kimi hallar görülür. Əgər intiharın özündən danışsaq, o, əsasən intihara meylli insanların əksəriyyətinin keçdiyi üç mərhələyə bölünür:

a) intihardan əvvəl- bu prosesdə insan öz həyatını dəyərsiz hesab edir, “mənə həyat lazım deyil, mən bezmişəm bu cür həyatdan” və başqa fikirlər yaranır, bu prosesdə dərin intihar hissi yaranmır, hiss olunur, ancaq həyatın inkarı görünür. Bu cür intihar formaları adi insanların da başına gələ bilər.

b) növbəti dövr intihardan əvvəlki dövrdür. Misal: "Ölmək yaxşıdır, yatmaq və bir daha oyanmamaq və s." bu fikirlər insanın intihara hazır olduğunu əks etdirir.

c) üçüncü mərhələdə intihar haqqında rəy verilir. Hətta onu necə icra edəcəyini də dəqiqləşdirir. Demək olar ki, bu dövrlər bu və ya digər formada bu hərəkətin hazırlanması və icrası üçün ümumi təsvir yaradır, ümumiyyətlə, affektiv intiharlar baş verir. Bütün bu hərəkətlərdən sonra insan intihar edir. İntihar bir anda, birdən-birə və qaçılmaz olaraq meydana çıxmır. Bu, intihara meyilli insanın son səbr damcısıdır. Məsələn, Z. Freyd “intiharı qəzəb və ya daha doğrusu özünə yönəlmiş qəzəb şəklində hesab etdiyi ölüm instinktinin təzahürü kimi qəbul edirdi”.

İntihara meyilli insanlarda ambivalentlik hissləri üstünlük təşkil edir. Onlar məyus olurlar və xilasa ümid edirlər. Bir çox hallarda intihar etmək istəyi və onun əksi o qədər bərabərdir ki, əgər bu halda onun yaxınları şəfqət və dəstək göstərsələr, o zaman həyat eşqi mütləq uğur qazanacaq. Ona görə də intihara meyilli insanla danışarkən bunu incəliklə etmək lazımdır. Çünki bu iş xüsusi yanaşma tələb edir. Sual yarana bilər ki, həmsöhbətimizin intihar etmək niyyətində olduğunu necə öyrənmək olar?

Məşhur psixoloq Daniel Goulman deyir: "XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq hər bir gələcək nəsil əvvəlki ilə müqayisədə ümidsizlik, ağrılı laqeydlik, narazılıq, oğurluq və başqaları kimi son dərəcə ciddi depressiyalardan əziyyət çəkir" [5, səh. 253] .

İntihar edənlərin şəxsiyyətinə obyektiv qiymət vermək üçün psixoloji qiymətləndirmə aparmaq lazımdır. Psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif üsullar və testlər müəyyən edilmişdir ki, onların vasitəsilə intihara meylli insanların şəxsiyyətinin müxtəlif aspektləri öyrənilir. Bu üsullardan biri hipertimik, emosional-labil, şizoid, epileptoid və hissteroid tipləri ilə qeyri-sabit vurğu növlərini öyrənən və sosial uyğunlaşmanın yüksək səviyyəsini təyin edən Lychko testi "PDO"dur ki, bu da münasibətlərin kəskinləşməsinə səbəb olur, yəni özünü məhv edən davranışa gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, "depressiyaya uğramış xəstələrin 70%-də intihara meyllilik müəyyən edilib, 15%-i isə intihar edib" [4, səh. 13].

Bu səbəbdən intiharlar depressiya problemi hesab olunur. "Depressiv vəziyyət" anlayışı psixi vəziyyətlər sinfinə aiddir. Çünki depressiya, psixoloq Qolovin S.Yu görə " özünəməxsus neqativ emosional tonu ilə seçilən, insanın davranış əxlaqı sferasına, idraki və iradi ideyalarına təsir edən və dəyişikliklər yaradan affektiv vəziyyətdir" [2, səh.133].

İntihar genetik, ekoloji, psixoloji və davranış amillərinin kompleksini özündə cəmləşdirən kompleks sağlamlıq hadisəsidir. Post-mortem psixoloji tədqiqatlar açıq şəkildə göstərir ki, hər bir intihar hadisəsində mərhum intihar üçün çoxsaylı risk faktorlarına məruz qalır. İntihar nəticəsində ölüm, yaş və cins uyğunluğu olan insanlardan daha çox psixi xəstəliyi olan insanlar arasında daha çox rast gəlinir. Bəzi tədqiqatlar intihar nəticəsində ölən insanların təxminən 90%-nin ölüm zamanı diaqnozu qoyulmuş psixi xəstəlik olduğunu göstərir.

Şizofreniya xəstələri arasında intihar nisbəti ümumi əhalidən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Şizofreniya xəstələrinin təxminən 10%-i intihar edir. Şizofreniya xəstələri arasında intihar üçün risk faktorlarına erkən xəstəlik, depressiya epizodları, effektiv müalicənin aparılmaması və ya ona əməl edilməməsi, əlillik, ümidsizlik hissləri və bir sıra digər amillər daxildir. İntihar üçün digər məlum psixososial risk faktorları arasında münasibətlərin pozulması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son zamanlar isə gənclər arasında suisid halları artıb. Burada əhəmiyyət kəsb edən bir sıra faktorlar var. Yaş amilindən tutmuş, sosial durum, coğrfi yerləşmə, demoqrafik vəziyyətlər kimi bir neçə amillə bağlıdır. Yetkinlik intiharı yeniyetmənin emosiya, hiss və intellekt səviyyəsində qeyri-sabit psixi yanaşması ilə əlaqələndirilir. Onlar özünə hörmət baxımından son dərəcə qeyri-sabitdirlər və eyni zamanda maksimalistdirlər, bəziləri daim öz bilik və bacarıqlarına şübhə edirlər, tez-tez əhval dəyişikliyinə məruz qalırlar, narahatdırlar, digərləri isə özünə həddən artıq güvənirlər. Amma istənilən halda problemin əsasında pixoloji dğzümsüzlük dayanır.

Nəticə

Bir çox problemlərin həllində kifayət qədər təcrübəsi olan böyüklərdən fərqli olaraq, gənclər hələ kifayət qədər sosiallaşmayıb və belə təcrübəyə malik deyillər. Sosiallaşma prosesində qarşılaşdıqları problemlərin bir çoxu ilk dəfə onlar tərəfindən həll edilir və heç də həmişə uğurlu olmur. Sırf bu səbəbdən də psixoloji basqıya məruz qalan bu təcrübəsiz gənclər intihara meyl edir. Yeniyetmələr arasında intihar halları artmağa meylli olduğundan, gənclər arasında intihar problemi həqiqətən də cəmiyyətin ən aktual problemlərindən biridir. Uşaq və ya davranışı buna işarə edərsə, heç bir əhəmiyyətsiz problem yoxdur. Yeniyetmə üçün "qlobal" problem ən adi həyat şəraitindən yarana bilər (pis qiymət, bədbəxt sevgi və s. Ailə, sosial və yaradıcı münaqişələr də intihar davranışına birbaşa təsir göstərir). İntihara cəhd edən və ya intihar edən bir çox yeniyetmələr qeyri-funksional ailələrdə böyüyüblər və ya böyüklərin heç nə etmədiyi çətin həyat vəziyyətində olublar. Böyüklər arasında intihar faktorlarının artması isə psixoloji dözümlülüyün yetərli olmaması ilə bağlıdır. Cəmiyyətin yanaşması, ətrafdakı insanların bir-birinə laqeydliyi və diqqətsizliyi deyərdik ki, insanların bir-birinin daxili aləminə daha az bələd olması da intihara meyl edənləri bu yoldan çəkindirməyə mane olan amillərdəndir. Halbu ki, intihardan öncə intiharı planlayan şəxs bəlkə dəfələrlə bu haqda siqnallar ötürür. Çünki , intihar ən son və çıxılmazlıq halıdır. İntihar meyllərinin təzahürünün qarşısını almaq üçün insan gündəlik həyatını, təhsilini, asudə vaxtını səmərəli təşkil etməli - kollektivdə münasibətlər qurmalı, istirahət elementlərini də həyatına daxil etməlidir.

Bu mənada sosial tədbirlər çox vacibdir:

-insanların psixi sağlamlığının qorunmasını təmin edəcək əyləncələrin təşkili;

-vətəndaşların sosial təminatının təmin edilməsi;

-istənilən cəmiyyətdə onu təşil edən fərdlər arasında qeyri-sağlam münasibətlərin qarşısının alınması;

-potensial intiharların qarşısının alınması məqsədilə - hər bir təşkilatın ştatında ixtisaslı psixoloq olmalıdır;

-şəxsi böhran vəziyyətində olan insanlara vaxtında psixoloji yardım göstərmək imkanı cəmiyyətdə bu kimi halların qarşısının alınmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G., Konfliktologiya. Bakı, 2006. – 251 səh.
2. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.B.Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2006, 258 səh.
3. Головин С.Ю. Словарь психолога-практика/С.Ю.Головин.- 2001.- С. 20
4. Смидович С.Г. Самоубийства в зеркале суицидентов/С.Г. Смидович // Социол. Исслед. - 1990. №4. - С.15.
5. Суицидология: Прошлое и настоящее: Проблемы самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. - Ми, «Когито-Центр», 2001. - С.256.

Könül Zaur ŞIXƏLİYEVA
ADPU
E-mail: **konul.eliyeva.17@mail.ru**

UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAFINDA MÜƏLLİM, TƏRBİYƏÇİ VƏ VALİDEYNLƏRİN ROLU

Summary

The fact that a person has speech culture is the main proof of his cultural maturity. For this reason, starting speech development from an early age is one of the main goals set by both the education system and every family today. In modern times, the development of science and technology and the demands of the changing world make speech development necessary. The basis of this process is laid in the family, and preschools, schools, higher education institutions, every conference, event, meeting, competition - in other words, every field we participate in requires us to have a perfect speech.
Key words: Speech, thinking, child.

Giriş

Nitqin insan həyatındakı rolu çox kiçik yaşlarından başlayır. 6-7 aylıq bir uşaq yaşlılarla emosional ünsiyyətdə olur və bu proses davam edərək sonrakı dövrlərdə də onun ətraf aləmlə münasibətində xüsusi rol oynayır. Müasir dövrün tələbi olan mükəmməl nitq üçün onun düzgünlüyü, dəqiqliyi, təmizliyi, aydınlığı, məntiqi ardıcıllığı, gözəlliyi, zənginliyi, sadəliyi, yığcamlığı, ifadəliliyi kimi normalara əməl olunmalıdır. Əlbəttə, burada ən mühüm məqam nitqin bu tələblərini erkən yaşlardan uşaqlara aşılamaqdır. Ümumiyyətlə, nitqin inkişafı dedikdə, anadan olandan uşağın müxtəlif səsləri tələffüz etməsi, nisbətən sonra yaşlıların nitqini qavraması, öz fikirlərini ifadə etməyə başlaması, qırıq-qırıq sözlərdən istifadə etməsi, hətta 2 yaşlı uşaqların artıq sadə cümlələr qurması, məktəbəqədər yaş dövründə ətraf aləmlə, yoldaşları ilə münasibəti nəzərdə tutulur.Uşaq inkişaf etdikcə onun sinir sistemi də inkişaf edir, təfəkkürü formalaşır, nitqi daha aydın və səlis olur. Nisbətən böyük yaşlı uşaqlar ana dilinin

zəngin lüğət tərkibindən istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda dilin qrammatik normalarına əsaslanan bir nitqə malik olurlar. Uşaqlarda yaradıcı təxəyyül inkişaf edir, onlar öyrənməyə, axtarışlar etməyə cəhd edirlər. Bu yaşda uşaqların çoxlu suallar verməsi də bununla əlaqəlidir. Sözsüz ki, uşaq nitqinin kortəbii inkişafına ümid bəsləmək olmaz. Hər bir uşağın nitqinin ədəbi dilin normalarına uyğun inkişafını təmin etmək lazımdır ki, onların düzgün tələffüz qaydalarına əsaslanan ünsiyyət prosesi inkişaf etsin. Düzgün nitq inkişafı şəxsiyyətin formalaşmasının da əsas amilidir. Bu prosesdə müəllim və tərbiyəçilərin üzərinə olduqca böyük məsuliyyət düşür. Onlar uşaq şəxsiyyətinin, əsasən də, onların nitqinin inkişafına istiqamətlənən tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Şagird şəxsiyyətinin inkişafı üçün nitq bacarıqlarının, kommunikativ bacarıqların, sosial mühitdə ünsiyyətin rolu olduqca böyükdür. Nitq bacarıqlarına nail olmaq şagirdin sosial davranışını daha da yaxşılaşdırır. Nitqin inkişafı ilə yanaşı, şagirddə dinləmə və şagird sözləri düzgün tələffüz etməklə üzdənoxuma vərdişlərini inkişaf etdirir, söz ehtiyatı sinifdən-sinfə keçdikcə zənginləşir, öz fikirlərini dəqiq, ardıcıl, rabitəli, səlis şəkildə ifadə etməyi bacarır**.** Nitqimiz kiçik yaşlardan formalaşmağa başlayır və məktəb dövründə daha da inkişaf edir. Şagirdlər hələ məktəbə gəlməmişdən müəyyən nitq vərdişlərinə yiyələnmiş olurlar. Onlar bu vərdişlərə valideynlərinin və ətraf mühitdəkilərin nitqini yamsılamaq və təkrarlamaqla yiyələnirlər. Təhsil müsəssisələrində nitqin inkişafı üçün xüsusi olaraq oxu dərsləri tədris olunur. Oxu dərsləri şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir, onların söz ehtiyatlarını zənginləşdirir və fikrə münasibət bildirmək qabiliyyətini formalaşdırır. Bu dərs vasitəsilə şagirdlər ilk öncə hərflərdən hecalar, hecalardan sözlər tərtib edərək ilkin oxu vərdişlərini formalaşdırırlar. Ibtidai siniflərdə oxu dərsləri onların yaş xüsusiyyəti nəzərə alınaraq kiçik həcmli nağıllar, sadə süjetli bədii əsərlərdən ibarət olur. Ibtidai siniflərdə oxu dərslərinin təşkil olunması ilə təkcə şagirdlərin nitqi inkişaf etmir, həm də mətn əsasında təsvirlər və suallar verilərək onlarda məntiqi təfəkkürü və hadislərə münasibət bildirmək bacarığını inkişaf etdirirlər. Məktəbyaşlı uşaqların fəaliyyəti və nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, öz başına buraxılmış uşağın inkişafı ilə məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə alan uşağın inkişafında fərq var. Buna baxmayaraq, məktəbəqədər müəssisələrdə və sonrakı pillələrdə uşaqlar nitq bacarıqlarına yiyələnsələrdə, onların tam nitq mədəniyyətinə yiyələndiyini deyə bilmərik. Nitq mədəniyyəti nitqin düzgünlüyünü, təmizliyini, ədəbi dilin normalarına uyğun tələffüzünü, sözlərin dəqiq və yerində işlədilməsini tələb edir. Bu baxımdan ibtidai sinif müəllimləri şagirdlərin nitqi üzərində aparılan müşahidələrə əsasən onların düzgün nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinə çalışmalıdırlar.

Əsas mətn

Məktəblilərin şifahi nitqinin inkişafı problemi getdikcə daha çox ictimai əhəmiyyət qazanır, çünki nitq insanın mənəvi mədəniyyətinin inandırıcı göstəricisidir. Ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, mədəniyyət və təhsilin humanistləşdirilməsi proseslərinin dərinləşməsi, mənəviyyatın dirçəlişi, Azərbaycan mədəniyyətinin mənşəyinə və ənənələrinə qayıtmaq, doğmatik və birtərəfli qiymətləndirmələrdən qurtulma sənət fenomenləri insanlar arasındakı ünsiyyət tərzini dəyişdirir, mövzunu genişləndirmək, şifahi nitq zənginliyindən daha mükəmməl istifadə, həmsöhbət şəxsiyyətinə diqqət yönəldir. Məktəb həm də şagirdin şəxsiyyətinə, onun mənəvi inkişafına, mədəniyyətinə, düşüncə tərzi və danışıq tərzinə, yaratma qabiliyyətinə diqqəti artırır. Cəmiyyət bu sözü bilən, inanclarını, baxışlarını müdafiə edən, müzakirə etməyi bacaran, insanlararası ünsiyyət prosesində yaradıcılıqla məşğul olan insanlara ehtiyac duyur.

Ümumiyyətlə, məktəblilər üçün yazılı nitq şifahi nitqə nisbətən çətin və uzun sürən prosesdir. Şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində orfoqrafiya, durğu işarələri və qrammatik qaydaları öyrənməklə sözü, ifadəni məqamında işlətmək, cümlə qurmaq və üslubiyyat üzrə bacarıqlara yiyələnirlər. Bunula belə, yazılı nitq mədəniyyəti məktəblilərdən həm də həyati

müşahidə, dərin bilik, güclü mütaliə vərdişləri tələb edir. Məktəblilərin yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işlər rəngarəngdir. Bu rəngarənglik aşağıda verilən amillərdən asılıdır:

1) Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərindən;

2) Onların ədəbi və nitq inkişaflarının səviyyəsindən;

3)Məktəblilərlə nitq sahəsində aparılan işin bazası əsasında bədii əsərlərin növü və janrından və s. müəllim tərəfindən qavrama və ünsiyyətlə bağlı məsələlərin qoyuluşundan.

Şagirdlərin yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsinin ən əsas yollarından biri inşa yazılardır. "İnşa" sözü qurmaq, yaratmaq mənasında işlənir. Bu yazı növündə məktəblilərin təfəkkürü, nitq bacarıqları, ədəbi inkişaf səviyyəsi daha qabarıq şəkildə meydana çıxır. Şagird inşa yazı növündə ədəbi əsər, mövzu, problem barədə təəssüratından, düşüncələrindən, şəxsi həyat təcrübəsindən, müşahidələrindən söz açır. [1]Müəllim yalnız 45 dəqiqəlik dərs müddətində deyil, dərsdənkənar məşğələlərdə də şagirdlərin nitqinin inkişafına çalışmalıdır. Bunun üçün ekskursiyalar təşkil edilməli, sinifdənxaric ədəbiyyat nümunələri oxudulmalıdır. Bu gün tədris ocağı adlandırdığımız məktəblərdə müəllim şagirdlərə elə sərbəstlik verməlidir ki, onlar gələcəkdə öz fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkməsinlər. Artıq neçə ildir ki, kurikulum sisteminə keçməklə yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunur. Təlim texnologiyaları kurikulumun əsas istiqaməti olan şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm strateji bir xəttdir. Müəllim təlim texnologiyalarından istifadə edərkən onların dərsə uuğunluq dərəcəsini də yoxlamalıdır. Hazırda "Beyin həmləsi", "Söz assosiasiyaları", "Auksion" və s. kimi oyun növləri dərslərdə şagirdlərin nitqinin formalaşmasında kömək edir. Bildiyimiz kimi pedaqoji ünsiyyət məktəbdə müəllimlərin şagirdlərə keçib öyrətdiyi peşə ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət şagirdlərdə hərtərəfli inkişaf etdirilməlidir. Pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyi onun motivlərindən çox asılıdır. Motiv düzgün olarsa, o pedaqoji ünsiyyətin də gedişini şərtləndirə bilər. Hər bir konkret şəxsiyyət kimi müəllimin də ünsiyyətinin təşkili, priyom və metodları özünü cəmləşdirir. Müəllim də dərslərində bu üsul və priyomlardan yerində istifadə etməlidir.

Nəticə

Nitqin inkişafına nail olmaq üçün oxu təlimini müəllim yalnız Azərbaycan dili dərslərində deyil, digər fənlərin tədrisində, ev tapşırıqlarında da ona xüsusi əhəmiyyət verməlidir. Sinifdənxaric oxu üzrə verilən materiallar oxu təliminin əsasını təşkil edir. Şagirdlərin məktəbdə oxu dərsləri vasitəsi ilə əldə etdikləri məlumatlar sinifdənxaric oxunun köməyi ilə daha da dolğunlaşır, tamamlanır. Oxu dərsləri şagirdlərin nitqini inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda oxuya, mütaliəyə meyli gücləndirir. Oxu dərslərinin nəticəsi olaraq şagird öz fikrini sadə şəkildə ifadə edə bilmək, oxuduğu materialı mənimsəyərək nəql edə bilmək və mətni real hadisələrlə əlaqələndirə bilmək bacarığını formalaşdırır. Oxu təlimi yalnız şagirdin nitqini inkişaf etdirmir üçün deyil, həmçinin onların təfəkkürünün inkişafı üçün də zəruridir.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri dərs zamanı şagirdləri müzakirədə fəal iştirak etməyə, problemlə bağlı mühakimə yürütməyə, nümunələr gətirməklə hökmlərini əsaslandırmağa, bu və ya digər fikri müdafiə etməyə, müxalif fikrə təmkinli münasibət bildirməyə sövq edən emosional, təbii, sərbəst nitq mühiti yaratmağa çalışmalıdırlar. Şifahi nitqlə bağlı əsas məsələlərdən biri də şagirdlərə düzgün tələffüz bacarıqlarının aşılanmasıdır. Bunun üçün məktəbdə vahid nitq rejiminə riayət edilməli, bütün dərslərdə nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi, ifadəliliyi tələbləri, fonetik, leksik, qrammatik normalar gözlənilməlidir. [2]

Nəticə olaraq, şifahi və yazılı nitqə yiyələnmiş hər bir məktəbli öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcıllıqla çatdıra bilir, nitqində yerinə düşən sözlərdən istifadə edir, bu sözləri əlaqələndirir,müxtəlif məlumatlara münasibət bildirir və nəticə çıxarır. Şagirdlər Azərbaycan dili dərslərində mətnlərin, ədəbiyyat dərslərində ədəbi əsərlərin məzmun və ideyası ilə bağlı əsaslandırılmış rəy söyləyir, nitqdə obrazlı ifadələrdən bəhrələnir, müxtəlif mövzulara aid müzakirələrdə təqdimatlarla çıxış edir, ədəbi nailiyyətlərə münasibət bildirə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədov B.A. Dərsliklərimizin dili haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 2003, №2, s.18-21
2. Kərimov Y. Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" məcmuəsi, 1999, №3

Solmazxanım Mirqədir ƏZIMOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
magistrant
E-mail: azimovasolmaz4@gmail.com

DOĞUM SONRASI DEPRESSİYANIN KLİNİK-PSİXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI

Summary

One of the most difficult paths a woman goes through in her life cycle is pregnancy and the postpartum period. During this period, there are sudden changes in hormones and all tissues and organs in the body, and she is less productive in the social sphere than in the pre-pregnancy period. Expectations from her increase and the woman may experience inadequacy in the support she needs from her family. All these situations are important factors that reduce the mother's endurance. There is no separate type of depression called postpartum depression. It is a depression that occurs as a result of the stress experienced in the postpartum period in predisposed women.

Keywords: woman, depression, family, child, mood

Giriş

Bir körpənin doğulması çox vaxt sevincli bir dövr hesab olunur, lakin eyni zamanda, qadınlar depressiyaya meyllidirlər. Bu cür hisslər yeni gələn insanın özünə və körpəsinə baxmasını çox çətinləşdirir və ailəni çətin vəziyyətə salır. Körpənin doğulmasından sonra yaranan depressiyaya "postpartum" depressiya deyilir.

Postpartum depressiya nədir?

Postpartum depressiyanın 2 əsas növü var:

1. Doğuşdan sonrakı və ya analıq "depressiyası", qısa müddətli yüngül əhval problemi
2. Postpartum major depressiya ağır və potensial həyati təhlükəsi olan bir xəstəlikdir.

Doğum sonrası depressiya nədir?

Postpartum depressiyası yeni anaların 50-80% -nə təsir edir. Simptomlar, adətən, doğuşdan 3-4 gün və 5-7 gün sonra başlayır. Növbəti bir neçə gün ərzində daha da pisləşir və 12-ci gündə yox olmağa meyllidir. Yeni ana gözyaşardıcı, narahat və ya əsəbi hisslərlə yanaşı, əhvalın dəyişməsi və yatmaqda çətinlik çəkə bilər. Simptomlar 2 həftədən çox davam edərsə, həkimə müraciət etmək vacibdir, çünki doğuşdan sonrakı kədəri yaşayan hər 5 qadından 1-də (20%) doğuşdan sonrakı ağır depressiya inkişaf edir.

Əsas mətn

Postpartum depressiya doğuşdan sonrakı ilk günlər və ya həftələr ərzində istənilən vaxt başlaya bilər. Doğuşda və doğuşdan sonrakı depressiya çox daha ciddidir. Bu, əhval pozuntusunun bir növüdür, beyin kimyasında dəyişikliklər nəticəsində yaranan bioloji xəstəlikdir və ya ananın günahı, ya da "zəif" və ya balanssız şəxsiyyətin nəticəsidir. Bu, bir həkim tərəfindən müalicənin kömək edə biləcəyi bir xəstəlikdir. Depressiya zamanı əvvəllər edilən fəaliyyətlərə maraq və ya həzzin itirilməsi özünü göstərə bilər. Digər simptomlara

yorğunluq, narahatçılıq və ya yavaşlama hissi, günahkarlıq və ya dəyərsizlik hissləri, konsentrasiyada çətinlik, yuxusuzluq və təkrarlanan ölüm və ya intihar düşüncələri daxildir. Qadın da körpəsinin sağlamlığından çox narahat ola bilər. Çox ağır postpartum depressiyaya məruz qalan bəzi qadınlarda psixotik düşüncələr (halüsinasiyalar) inkişaf edir və onların özlərinə zərər verməsi üçün kiçik, lakin real şans var.

Yeni anaların təxminən 10-15% -i doğuşdan sonrakı major depressiyanı inkişaf etdirir, lakin çox vaxt doğumdan bir neçə ay sonra diaqnoz qoyulur. Bəzən yeni ana enerji çatışmazlığı və ya başqalarının nə düşünəcəyindən qorxduğu üçün həkimə müraciət etməyi dayandırır. Yeni ana depressiyaya düşdüyü üçün özünü günahkar hiss edə bilər. Ailə üzvləri və həkimlər də, ananın pis əhval-ruhiyyədə olduğuna inanmalı, depressiya kimi simptomları qəbul etməli, körpəyə qulluq stresini normal qarşılamalıdırlar.

Doğuşdan sonrakı depressiyaya nəyin səbəb olduğunu dəqiq bilmirik, lakin araşdırmalar göstərir ki, hormonal amillər beyin kimyasına təsir edə bilər. Doğuş zamanı qanda və beyində estrogen və progesteronun miqdarı birdən-birə azalır. Doğuşdan sonrakı depressiyanı inkişaf etdirən qadınlar, bədənin "normal tarazlığına" qayıtdığı üçün bu dəyişikliyə xüsusilə həssas ola bilər. Depressiyanın digər mühüm, lakin nadir səbəbi doğuşdan sonra qalxanabənzər vəzinin az fəaliyyət göstərməsidir. Bu, aşkar edilərsə, müalicəsi nisbətən asan olan bir problemdir. Müvafiq ola biləcək digər bioloji və sosial problemləri öyrənmək üçün tədqiqatlar aparılır. Postpartum depressiyanın beyin kimyası, ehtimal ki, tədqiqatçıların digər depressiya növlərində mövcud olduğuna inandıqları hadisələrə bənzəyir. Bu fikir dəstəklənir, çünki doğuşdan sonrakı depressiya daha çox başqa vaxtlarda depressiya keçirmiş və ya yaxın qohumlarında depressiya olan qadınlarda (burada irsi faktor da ola bilər) rast gəlinir. Doğuşdan sonrakı depressiya üçün ən əhəmiyyətli risk faktoru daha əvvəl oxşar bir dövrdən keçməkdir. Uşaq doğulduqdan sonra depressiya keçirən qadınların yarıdan çoxu doğuş zamanı yenidən depressiyaya düşəcək. Əgər qadın həyatının hansısa məqamında depressiyaya düşmüşdürsə, onun doğuşdan sonrakı depressiyaya düşmə riski də təxminən 10%-dən 25%-ə qədər artır. Manik depressiv xəstəliyi (həmçinin bipolyar pozuntu kimi tanınır) olan qadınlar da çox yüksək risk altındadırlar. Qadınlar hamiləlik dövründə depressiyaya düşsələr, hamilə qalmadan əvvəl əhəmiyyətli dərəcədə əhval-ruhiyyədə dəyişmə əlamətləri yaşasalar və ya yaxın qohumlarında depressiya və ya bipolyar pozuntu varsa, bu zaman daha həssas olurlar. Şəxsi və ya ailə keçmişində əhval-ruhiyyə pozuntusu olan bir qadının yaxından izlənilə bilməsi üçün həkimi ilə danışması çox vacibdir. Stressli vəziyyətlər (məsələn, körpənin sağlamlıq problemləri, nikahda nifaq, partnyorun olmaması) da qadını doğuşdan sonra major depressiya yasaması riskini artırır. Depressiyadan əziyyət çəkən analar üzərində aparılan araşdırmalar göstərib ki, doğuşdan sonrakı depressiya körpəyə uşaqlıqda da davam edə biləcək əhəmiyyətli mənfi təsirlər göstərə bilər. Depressiyada olan analar uşaqları ilə daha az maraqlana bilər. Ana və körpə arasında qarşılıqlı əlaqə pozulduqda, bu davranış uşağın sonrakı inkişafına təsir göstərə bilər. Araşdırmalar göstərib ki, belə uşaqlar bəzi fənlərdə yaxşı nəticə göstərə bilmirlər. Depressiyaya uğramayan anaların uşaqları ilə müqayisədə daha zəif nəticə göstərirlər. Həmçinin, onların digər uşaqlarla qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyəti, davranış və öyrənmə problemləri də ola bilər. Buna görə də postpartum depressiyanı mümkün qədər erkən tanımaq və müalicə etmək çox vacibdir.

Nəticə

Postpartum depressiyanın müalicəsi simptomların şiddətindən asılıdır. Tərifə görə, doğuşdan sonrakı depressiya yalnız bir neçə gündən 2 həftəyə qədər davam edir. Yenidoğanın qayğısına qalmaqda əlavə yardım və anaya emosional dəstək ilə bu hisslər adətən tez keçir. Ancaq depressiya dərinləşdikdə və qısa müddətdən çox davam etdikdə daha aktiv müalicə lazımdır. Əgər depressiya qadının işləyə biləcəyi qədər yüngül qalsa, o, mütəxəssis psixoterapiyasından faydalana bilər. Ancaq daha ağır depressiyanın aydın əlamətləri varsa,

mütəxəssislər diqqətlə seçilmiş antidepresan dərmanları psixoterapiya və dəstək ilə birləşdirməyi məsləhət görürlər. Onun müxtəlif təsirləri haqqında məlumat toplanmışdır. Antidepresanlar ana südü ilə qidalanan körpələrdə ciddi problemlərin olduğunu sübut etmir. Depressiya nə qədər şiddətli olarsa, mütəxəssislər dərmanların istifadəsini bir o qədər güclü şəkildə təşviq edirlər. Əgər qadında intihar və ya psixotik düşüncələr kimi çox ağır simptomlar varsa, simptomlar aradan qalxarkən özünün və körpəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həkim onu xəstəxanaya yerləşdirməli ola bilər. Elektrokonvulsiv terapiya ananın dərman qəbul etməməsi və ya ana südü ilə qidalanması və dərman qəbul etməmək istəməsi halında nəzərə alınacaq alternativdir. Müxtəlif kimyəvi təsirləri və yan təsirləri olan bir çox müxtəlif növ antidepresanlar mövcuddur. Hamısı depressiv simptomları müalicə edir və doğuşdan sonrakı depressiyaya kömək edə bilər. Bununla belə, ana südü ilə qidalanan uşaq da ola bilər. O, körpəsi üçün antidepresan dərmanların təhlükəsizliyindən narahatdır. Süd verən anada doğuşdan sonrakı depressiya üçün mütəxəssislər tövsiyə edirlər: serotoninin geri alınması inhibitorları adlanan dərmanlar, beynin kimyəvi tərkibinə, serotoninə təsir göstərir. Bunlar arasında ən çox seçilən, əmizdirən analar və onların körpələrində ən çox öyrənilən antidepresan olan sertralindir (Zoloft). Az miqdarda ana südünə daxil olsa da, körpələrdə az miqdarda və ya heç bir dərman aşkar edilə bilməz və heç bir yan təsir görünmür. Paroksetin (Paxil) də yüksək qiymətləndirilmiş seçimdir. Paroksetin ana südündə və ya ana südü ilə qidalanan körpələrdə aşkar edilə bilməz. Digər iki tez-tez istifadə olunan SSRI, fluoksetin (Prozac) və sitalopram (Celexa) ana südünə az miqdarda daxil olur, lakin məqbul alternativlər hesab olunur. Əgər ana hamiləlik dövründə fluoksetin və ya sitalopramdan istifadə edibsə və doğuşdan sonra dərmanı davam etdirmək lazımdırsa, mütəxəssislər başqa dərmana keçməyi zəruri hesab etmirlər. Köhnə bir dərman növü olan trisiklik antidepresanlar da mütəxəssislər tərəfindən süd verən analar üçün uyğun seçim hesab olunur. İmipramin (Tofranil) və nortriptilin (Pamelor) 2 nümunədir. Trisikliklər anada SSRI-lərdən daha çox yan təsirlərə səbəb olur, lakin bəzən daha təsirli olur. Körpə sağlamdırsa, pediatr körpədə əhəmiyyətli miqdarda antidepresan olub-olmadığını və depressiyaya səbəb olub olmadığını öyrənmək üçün qan nümunəsi götürə bilər. Ananın psixotik simptomları (halüsinasiyalar və ya sayıqlamalar) olduğu depressiyanın son dərəcə ağır forması üçün antidepresanı antipsixotik adlanan başqa bir dərman növü ilə birləşdirmək vacibdir. Körpə ana südü ilə qidalanırsa, mütəxəssislər ənənəvi adlanan daha köhnə bir növü tövsiyə edirlər: antipsixotiklər (məsələn, Haldol); əks halda, daha yeni növlərə (Risperdal və ya Zyprexa kimi atipik antipsixotiklər) üstünlük verilir, lakin əmizdirən analarda və onların körpələrində adekvat şəkildə sınaqdan keçirilməmişdir. Doğuşdan sonra major depressiya keçirən qadına ekspertlər ev işlərində kömək etməyi və psixi sağlamlıq mütəxəssisi ilə müalicə etməyi tövsiyə edirlər. Depressiya şiddətlidirsə, mütəxəssislər ananın yanında qalacaq və ona hər zaman kömək edəcək bir qohum, dost və ya köməkçi tapmağı məsləhət görürlər. Ailə və dostlar mühakimə etmədən dəstək, ümid və yeni ananın qabiliyyətlərinin təsdiqini təklif edə bilərlər. Doğuşdan sonrakı depressiya üçün psixoterapiyada ümumi problemlərə yeni məsuliyyətlərlə bağlı hədsiz qorxular və belə kritik bir zamanda depressiyaya düşmək üçün günahkarlıq hissləri daxildir. Bu məsələləri perspektivə qoyaraq, depressiyanı müalicə edən iki üsul var: interpersonal terapiya və koqnitiv bihevioral terapiya. Həyat yoldaşını və ya digər əsas qayğı göstərəni terapiyaya cəlb etmək, onlara depressiya əlamətlərini aradan qaldırmağın və ailədəki artan stressin öhdəsindən gəlməyin çox vaxt dəyərli olduğunu başa düşməyə kömək etmək lazımdır.Əvvəlki depressiya epizodları qadının doğuşdan sonrakı depressiyaya düşmə riskini artırır. Əvvəlki hamiləlikdən sonra doğuşdan sonra depressiya keçirmiş qadında risk ən yüksəkdir. Bir qadının depressiya keçmişi varsa, onun həkimi xəstəliyin doğuşdan sonra geri dönmə ehtimalını azaldacaq müalicələri müzakirə edə bilər. Əgər bu onun ilk hamiləliyidirsə və heç bir müalicə almadan özünü yaxşı hiss edirsə, əksər ekspertlər diqqətli monitorinqi tövsiyə edir, lakin simptomlar meydana çıxmırsa yeni müalicə

tələb etmir. Bununla belə, əgər qadında keçmişdə doğuşdan sonrakı depressiya olubsa, əksər mütəxəssislər doğuşdan dərhal sonra antidepresan dərmanlar və psixososial müdaxilələrlə profilaktik müalicəyə başlamağı məsləhət görürlər. Bəzi ekspertlər deyirlər ki, əgər ana çox yüksək risk altındadırsa, profilaktik proqrama başlayın. Tipik bir plan kimi son tarixdən 2-3 ay əvvəl psixoterapiyaya başlamaq olar. Son bir neçə həftədə demək olar ki, antidepresan dərman əlavəsi qəbul etmək olar. Bu zaman döl üçün heç bir risk yoxdur.Dəstək qrupları doğuşdan sonrakı depressiya və ya körpə doğulduqdan sonra digər emosional problemləri olan qadınlar üçün çox faydalı ola bilər. Bu qruplar qadına özünü daha az tək hiss etməyə, yeni mübarizə bacarıqlarını öyrənməyə və yerli resursları öyrənməyə kömək edə bilər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Brooke Shields. Down Came the Rain: My Journey Through Postpartum Depression.
2. Karen R. Kleiman and Valerie Davis Raskin. This Isn't What I Expected: Overcoming Postpartum Depression.
3. Karen Kleiman. The Postpartum Husband: Practical Solutions for Living with Postpartum Depression.
4. Shoshana S. Bennett and Pec Indman. Beyond the Blues: Understanding and Treating Prenatal and Postpartum Depression & Anxiety.
5. Sally Placksin. Mothering the New Mother: Women's Feelings & Needs After Childbirth: A Support and Resource Guide.
6. Postpartum Depression for Dummies" by Shoshana S. Bennett and Mary Jo Ricker
7. Ruta Nonacs. A Deeper Shade of Blue: A Woman's Guide to Recognizing and Treating Depression in Her Childbearing Years.
8. Pamela S. Wiegartz and Kevin L. Gyoerkoe. The Pregnancy and Postpartum Anxiety Workbook: Practical Skills to Help You Overcome Anxiety, Worry, Panic Attacks, Obsessions, and Compulsions.

Aytən MUSAYEVA
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı
E-mail: aytenmelikzade7212@gmail.com

QADINLARIN VƏ HAMİLƏLİK DÖVRÜNDƏ UŞAQLARA PSİXOLOJİ MÜNASIBƏTIN ÖYRƏNILMƏSI

Summary

Studies have shown that stress during pregnancy affects the brain development of the baby from the 17th week of pregnancy. Stress during pregnancy has a negative impact on the development of both the mother and the baby. Mutually experienced stress leads to a number of changes in the structure of the couple, which also affects the baby's vision. Stress causes stillbirth. A pregnant woman's stress affects the brain functions and behavior of the unborn baby. As a result of another study, it was found that the baby of a mother who experiences stress during pregnancy becomes hyperactive later. In addition, the tension experienced increases the risk of stillbirth

Key words: pregnancy, research, child, psychology, fear, love

Giriş

Hamiləlik hər bir qadının həyatında bioloji, psixoloji və sosial bir yaşantıdır. Təbii, həm də çətinliklərə uyğunlaşma gözlənilən mürəkkəb bir zaman bölümüdür. Qadın birinci hamiləliyə

uyğunlaşır, sonra isə analığa dönəminə öyrəşmə mərhələsindən keçir. hamiləlik zamanı **qadın 3 mərhələdən ibarət dövrdən keçir:**

0-3 ay – hamilələr uşağı hiss edə bilmədiyi üçün çox narahatlıq və stress keçirə bilirlər. Düşüklərin əksəriyyəti bu aylarda baş verir və ilk dəfə hamilə olan anaları daha çox narahat edir.

3-6ay – uşaqda zehni mərhələnin inkişafının başladığı bir dövrdür. Doğumdan əvvəl ana xarici dillər öyrənmək, rəssamlıq və bu kimi yaradıcı işlərlə məşğul olsa uşaq gələcəkdə o sahələrə daha meyilli olar. Ana hamiləlik zamanı həzin musiqiyə qulaq assa, təbiət qoynunda yetərincə zaman keçirsə və quşların səsini dinləsə uşaq da dünyaya gələndən sonra rahat yatacaq. Ana əgər həyəcanlanarsa və ya qorxarsa həyacan, qorxu hormonları qana ifraz olunar və uşağa təsir göstərər.

6-9 ay – 7-ci ayından etibrən uşaq xaricdən gələn səsləri eşidir və dünyaya gəldikdən sonra səsinə görə bəzi şəxsləri tanıya bilir. Ananın bədənində baş verən dəyişikliklər və doğumun yaxınlaşdığı haqqında məlumat verir.

Əsas mətn

Qadın özünü artıq qadın kimi yox bir ana kimi hiss etməyə başlayır. Evlilikdə ər-arvad rolları ana-ata rolları ilə əvəzlənməyə başlayır. Bu dönəm çox önəmli olduğu qədər, bir o qədər də həssas dövrdür. Xüsusən də, ana qorxularını, narahatlıqlarını, təşvişini yoldaşı ilə paylaşmağı bacarmalıdır. Ana və ata ailə olaraq məsuliyyətlərini birlikdə öz üzərlərinə götürməlidirlər. Yoldaşının dəstəyini hiss edən qadın duyğusal olaraq özünü daha güvəndə hiss edəcək. Ananın sağlam psixoloji durumu övladında psixoloji durumunun sağlam olmasına səbəb olur. Yoldaşının dəstəyi ilə birlikdə qadına anası, rəfiqəsi və digər yaxınları da dəstək olmalıdır. Bu mövzuda daha təcrübəli olan birindən dəstək almaq daha müsbət nəticə göstərər.

Ana bu duyğuları yaşarkən sakitləşmək üçün idman, rəqs, musiqi və ya müəyyən bir hobbi ilə məşğul olmalıdır. Bunlar: üzmək, şəkil çəkmək, gitara çalmaq, toxumaq və ya yeni yeməklər bişirməyi öyrənmək, özünə məşğuliyyət tapmaq kimi işləri aid etmək olar.

Hamiləlik psixologiyası nədir və hamilə bir qadına necə yanaşılmaq lazımdır? Hamiləlik qadının həyatında çoxsaylı dəyişikliklərlə baş verir. Onlara uyğunlaşmaq stress və narahatlıqlarla müşayiət olunur. Hamiləlik hər qadının hayatında bir dönüş nöqtəsi hesab olunur. Hamilə olduğunu öyrənən hər qadın yeni bir dövrə girir. Bu dövrdə yaşanan fiziki dəyişikliklərin yanında bir də psixoloji dəyişikliklər özünü göstərir. Bütün duyğuları eyni anda yaşayan ana namizədi, özünə ətrafdan dəstək axtarır. Bu dövrdə bütün duyğuların bir arada yaşanması son dərəcə normal bir haldır. Çünki, ana həm hamiləliyi, həm də özünündəki dəyişiklikləri kəşf etməyə başlamışdır. Özünü fərqli və dəyişkən bir bədəndə gözləyərkən, hamiləliyin gətirdiyi fiziki problemləri yaşayarkən, digər tərəfdən də uşaqla bağlı beynində yaranan bir çox suallara da cavab tapmağa çalışır. Bu vəziyyətdə ananın etməli olduğu əsas şey hamiləlik halını qəbul etməsi, bütün yaşanan duyğuların hamiləlik dövrünə xas olduğunu anlamasıdır. Həm də ana, uşağın öz bətnində yaşadığını hiss etməli və bu anların dadını çıxarmalıdır. İnsanlar bilmədikləri mövzudan daha çox narahat olurlar və bu baxımdan bir çox problemlər yaşayırlar.

Qadın beyni kişi beynindən tamamilə fərqli çalışan bir sistemə malikdir. Bir qadın dəyər görməyi və xüsusi olduğunu hiss etməyi həmişə hər şeydən çox istəyir. Bu istək hərədə bir cür özünü göstərir. Kimisi özəl hədiyyələr, kimisi xüsusi sözlər, kimisi özəl bir baxışla bunu hiss etməyi istəyir. Amma böyük ehtimalla özəl və xoş sözlərin yerini bir qadın üçün heç nə əvəz etmir. Hər qadın tərifə layiqdir. Hansı məshəbə, hansı cəmiyyətə, hansı əxlaqa malik olmasından asılı olmayaraq, hər xanımın daxilindəki uşaq özəl olduğu bir dünyanın arzusu ilə böyüyür. Amma kimisi bu arzunu gerçəkləşdirir, kimisi isə gerçəkləşdirə bilmir. Buna görə heç bir qadını heç vaxt həyatına görə günahlandırmaq və ya qınamaq olmaz. İstənilən halda ana

olan hər bir qadının daxilində o standart hiss özünü göstərir. bunun adı Qoruyuculuq duyğusudur. Buna görə də analar başımızın tacıdır.

Daxildə yeni həyat inkişaf edəndə bədən və psixikanın eyni olaraq qalması mümkün deyil. Hamiləlik testində iki zolaq görən, sevinc və xoş həyəcandan əlavə, narahatlıq və stress də hiss edə bilər. Belə ki, çox vaxt əhval-ruhiyyəsində dəyişikliklər baş verən qadın doğmalarından dəstək ala bilmir. Onlar deyirlər ki, hamilə qalmaq xəstə olmaq demək deyil və qadının xüsusi qayğıya ehtiyacı olduğuna inanmaq istəmirlər. Bu isə düzgün deyil.Lakin hamiləlik mürəkkəb,çətin prosesdir və bu, qadın psixologiyasının inkişafına təsir edir. Hətta, hamilə ana uzun müddət şəxsiyyət kimi formalaşmış olsa belə. Daxildə yeni həyatın başlaması yeni sualların yaranmasına səbəb olur. Bu sualların cavabı isə tezliklə tapılmır. Əgər qadın onlarla çox vaxt baş-başa qalırsa, narahatlıq halları artırsa, onda qorxular yarana bilər. Bu zaman qadının psixoloji durumunda dəyişikliklər olur. Bəs bu dəyişikliklər nələrdir?

- Əhval-ruhiyyədə tez-tez dəyişiklik olur - səhər o gülümsədi. Nahar vaxtı ağlamaq istəyir, hər şey mənasız və etibarsız görünür.
- Əri ilə münasibət dəyişə və ya pisləşə bilər, çünki qadın ona yeni bir şəkildə – gələcək ata kimi baxmağa başlayır. Sonra onun uşaqla münasibəti, xarakteri, onun və körpənin tam həyat və inkişafı üçün lazımi şərait yarada bilib-bilməyəcəyi barədə düşüncələr formlaşmağa başlayır.
- Qadın hamilə olduğu üçün bundan sonrakı həyatının əvvəlki kimi olmayacağını anlayır. Bəlkə də buna görə də təbiət onu elə yaradıb ki, 9 aydan sonra körpə dünyaya gəlir - bu da bir çox anaların əvvəlki özlərinə məxsus işləri və adət etdikləri işləri görmək imkanı olmayacağı fikrinə alışması üçün kifayət edir.
- Hamiləlik yalnız daxili vəziyyəti deyil, həm də xarici prosesləri də dəyişir. Buna görə də, məsələn, qadın fərqli geyim tərzinə alışır, qidalanma vərdişləri dəyişir, yuxu rejimi dəyişir, yeni dostlar, əhatəsi olur, köhnə rəfiqələrlə münasibətlər əvvəlki kimi olmur. Həmçinin o, valideynlərinə, həyat məqsədlərinə və xəyallarına başqa cür baxmağa başlayır. Bütün bu sadalananlar, arzu olunan hamiləlik şərti ilə, qadını dolğun, dərin və həssas edir.Zaman su kimi axıb gedir. Buna görə bəzi anlar dünən baş vermiş kimi canlanır zehnimizdə. Bəzən illərin necə keçdiyinin fərqində olmur, qırx yaşa çatıb otuz kimi hiss edir, otuzu haqlayıb iyirmi havasında oluruq.Şəkillərə baxanda eyni olduğumuzu düşünür, yaşadıqlarımızı xatırlayanda nə qədər çox yol qət etdiyimiz anlayır və nə qədər dəyişdiyimizin fərqinə varırıq. Yaxşı, bəs insanın dəyişməsi mümkündürmü? Məsələn, tamamilə, başdan-ayağa, sıfırdan düzəlməsi… Araşdırmalar bunun mümkün ola biləcəyini göstərir. Amma bu, həmin şəxsin özü ilə arasında həll edəcəyi məsələdir. Əgər yanlış və mənfi xüsusiyyətinin fərqinə vararsa və bundan sonrakı həyatını düzgün formada davam etdirməyə qərar verərsə, o zaman dəyişimin reallaşması mümkün ola bilər.Tədqiqatlar göstərib ki, hamiləlik zamanı stress keçirmək hamiləliyin 17-ci həftəsindən etibarən körpənin beyin inkişafına öz təsirini göstərir. Hamiləlik zamanı yaşanan stress halları həm ananın, həm də körpənin inkişafına mənfi şəkildə təsir göstərir. Mütəmadi olaraq yaşanan stress ciftin quruluşunda bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da körpənin görmə qabiliyyətinə də təsir edə bilir. Stress hətta uşağın ölü doğulmasına belə səbəb ola bilir. Hamilə qadının stress keçirməyi bətndəki körpənin beyin funksiyalarına və davranışlarına təsir edir. Digər bir araşdırmlar nəticəsində məlum olub ki, hamiləlik dönəmində stress keçirən ananın doğulan körpəsi sonradan hiperaktiv ola bilir. Bütün bunlarla yanaşı, yaşanan gərginlik uşağın ölü doğulması riskini də artıra bilir.8719 hamilə ananın üzərində aparılan iki fərqli müşahidələrə əsasən, 30 həftə mütəmadi olaraq stress yaşayan qadınların vaxtından tez doğum həyata keçirdikləri qeydə alınıb. Birinci araşdırmada erkən doğumun təxminən 34-cü, ikinci araşdırmada isə təxminən 37-ci həftədə olduğu müəyyənləşdirilib və bu qeydlər demək olar ki, özünü doğruldub. Buna görə də hamiləlik zamanı mümkün qədər stress

yaradan hadisələrdən uzaq olmalı və gərginliyi özünüzdən tamamilə uzaqlaşdırmağa çalışmalısız.

Stresdən uzaq durmaq üçün nə edə bilərik?

Stresi azaltmaq üçün yaşam tərzinizi dəyişə, ya da sizə gərginlik gətirən halları birdəfəlik aradan qaldırmaqla həll edə bilərsiniz. Əgər işləyirsinizsə, o zaman yaşam tərzinizi bir qədər də dəyişməyə çalışmalısız. Hamiləlik dövrü irəlilədikcə sizdə fiziki narahatlıqlar da yaranmağa başlayacaq. O səbəbdən də bu dövrü rahat şəraitdə keçirməyiniz daha uyğun olacaqdır. Düzgün qidalanma və hamilələr üçün məşqlərə müraciət edin. Ən əsası isə məşqləri düzgün seçməyə çalışın. Buna görə də mütəxəssisə müraciət etmək məsləhət görülür.

Hamiləlikdə əsəb və stress uzaq durmaq üçün nə etməliyik?

Özünüzə zaman ayırın. Sakit və rahat bir mühitdə dincəlin. Bununla yanaşı, mütəmadi olaraq nəfəs məşqləri edin. Bu məşqlərin sizin üçün çox böyük faydası olacaqdır. Gecələri rahat yata bilməsəniz, bu zaman yatmamışdan əvvəl rahatlamaq üçün olan hərəkətləri edin. Siz hamiləlik dönəmini nə qədər gözəl və sağlam bir şəkildə keçirsəniz, körpəniz də bir o qədər sağlam dünyaya gələcəkdir. Unutmayın ki, körpənizin gələcəyi sizin əlinizdədir.

Nəticə

Hamiləlik qadınların psixoloji narahatlıqlarla müşahidə olunan dövrlərindən biridir. Bu zaman qorxu hissi meydana çıxır. Bəs Hamilə xanımlar nədən qorxurlar?

- Ağrı və doğuş. Uşağın necə doğula biləcəyi fikrindən əlavə, qadın doğuş zamanı ona, yaxud da körpəyə pis bir şeyin baş verməsindən narahat olmağa başlayır. Bu cür narahatlıqlar təbii haldır. Lakin bunlar normadan çox olduqda və qadının şüurunu tamamilə əhatə edəndə, doğuşa olan ümidləri azalmağa başlayır. Doğuş prosesinin necə getdiyini öyrənsəniz, doğuş zamanı nə baş verəcəyi barədə biraz da olsa, təsəvvürə, məlumata malik olsanız, onlardan qurtulmaq asan ola bilir. Doğuş otağı ilə əvvəlcədən tanış olun. Qadını müşayiət edəcək mama-ginekoloq kim olacaq. Həmçinin, obstetriklərin müasir üsulları, onların ana və uşağa təsiri haqqında məlumat əldə etmək də faydalıdır. Beləliklə, yetərincə informasiya əldə etmiş hamilə qadın ağrıdan və doğuşdan çox qorxmayacaq, özünü hazır hiss edəcək.
- Uşağın patologiyalarla doğula biləcəyi ilə bağlı qorxu. Bu cür düşüncələr çox vaxt oxşar təcrübəyə və ya şahid olan qadınları narahat edir - onlar və ya qohumları müxtəlif fiziki və ya əqli patologiya ilə doğulan övladları olub. Bu halda ananın narahatlığına haqq vermək olar. Bu qorxu və narahatlığın səviyyəsini azaltmaq üçün nə etmək lazımdır? Hamiləlik kurslarına getmək olar. həkimi ilə tez tez əlaqə saxlamaq. Gənc ananın əlilliyi olan uşağı dünyaya gətirməsinin riskləri ilə bağlı suallara cavab verə biləcək həkimlərlə mütəmadi əlaqədə olmaq. Hamiləlik dövründə qadın emosional vəziyyətinin qayğısına ətrafındkı insanlar nəzarət etməlidir. Buna görə də ağlına gələn bütün qorxuları ətraflı təhlil etmək və hər biri haqqında məlumat verib rahatlşdırmaq lazımdır.
- Çox vaxt qadınlar uşağın doğulmasından sonra həyatlarının necə olacağı ilə bağlı narahatlıqlar keçirirlər. Bu, gənc anaların hamiləliyə hazır olmadıqları, həyat yoldaşına, özlərinə əmin olmadıqları zaman baş verir. Başa düşürlər ki, uşağın sağlam və düzgün inkişafı üçün lazım olan şərait hələ də hazır deyil.

Hamiləlik zamanı qadın çox emosional olur, bu səbəbdən də belə fikirlər hipertrofiya və panikaya çevrilə bilər. Güclü narahatlığın baş verməməsi üçün özünü idarə etməyi öyrənmək fayda vardır. Əgər ana təkcə hisslərini deyil, həmçinin sağlam düşünməni də öyrənərsə, zamanla həyat şəraiti və başqaları ilə münasibətlərlə bağlı yaranan problemlərin həllini tapacaq. Yaxşı olar ki, bu müddət ərzində etibar edə biləcəyiniz insanlardan - dostlardan və ya qohumlardan dəstək alsın hamilə xanımlar. Əgər yoxdursa, o zaman çətin həyat şəraitində tək analara və hamilə qadınlara yardım təşkil edən xüsusi sosial xidmətlərlə əlaqə saxlayaraq yardım almaq mümkündür. Hər bir halda ana öz qayğısına qalmalıdır, çünki uşaq dünyaya gələndə onun gücünə, emosional sabitliyə və sağlamlığına, bir sözlə anasına hər tərəfli ehtiyacı

olacaq.Qadın dəyişilmiş bədənini qəbul etdiyi zaman daha böyük sevinc və harmoniya ilə dolu olur –hansıki bu onun psixoloji vəziyyətini təyin edir. Bəzən bunu etmək çox çətin olur - yağlılıq, üz cizgilərinin dəyişməsi, saçların və dırnaqların vəziyyətinin mənfi yöndə dəyişilməsi qadının əhval-ruhiyyəsinə öz təsirini göstərir. Hazırda qadın gözəlliyini dəstəkləyə bilən kosmetik vasitələr, həmçinin, gözlənilən ananın yeni obrazını qəbul etməyi və sevməyi öyrənə biləcəyi qruplar var - psixoloji seanslar, hamilə qadınlar üçün kurslar, rəqs dərsləri və meditasiya qrupları mövcuddur. Belə yerlərdə hamilə xanımlar nəinki özlərinə qarşı müsbət münasibət formalaşdıra, həm də ünsiyyət və dəstək vasitəsilə yeni dostlar tapa bilərlər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. S.Afanasyev, A.Filtseva- Xoşbəxt hamiləlik və doğuş
2. Carlos Qonsales- Ömürlük hədiyyə
3. Dr.Uilyam Sirs, M.Sirs- Sağlam hamiləlik
4. İnkişaf və yaş psixologiyası
5. https://news.milli.az/society/503712.html

Muxtar Tahir NƏBİLİ

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

https://orcid.org/0000-0003-4435-9085

E-mail: muxtar.nebili@mail.ru

İDENTİKLİK PROBLEMİNƏ SOSİOLOJİ BAXIŞ

Summary

In modern times, the human factor is the subject of many sciences. It includes the human factor and a set of various points related to it. Personality identity is one of the main research areas of sociology along with historical, philosophical and political sciences. In the history of sociology, the problem was approached from different perspectives at different times. The purpose of the report is a brief interpretation of the sociological view of the identity problem.

Key words: identity, diversity of personality, phenomenological sociology, system theory

Giriş

"İdentiklik" anlayışı latınca "identifico" - "eyniləşdirirəm" sözündən yaranmışdır və Azərbaycan dilinə "kimlik" kimi tərcümə edilir. Elmi ədəbiyyatda sosial kateqoriya olan identiklik ya üzvlük və gözlənilən davranış, ya da insanın xüsusi önəm verdiyi sosial əhəmiyyətli və dəyişməz xüsusiyyətlərlə müəyyən edilir.

Əsas mətn

XIX əsr sosial kimlik haqqında fikirlərin inkişafında dönüş nöqtəsi oldu. Ənənəvi cəmiyyətdən sənaye cəmiyyətinə keçid kontekstində sənayeləşmə və urbanizasiya prosesləri, cəmiyyətin sosial strukturunun mürəkkəbləşməsi və şaquli və üfüqi mobilliyin yeni kanallarının yaranması yeni diferensiallaşmalara - mədəni, milli, dini, siyasi, sosial və s.səbəb oldu. Bütün bunlar fərd üçün öz kimliyini seçmək problemini ortalığa qoydu. Sosial elmlərin qarşısında bu prosesləri nəzəri cəhətdən dərk etmək, sosial kimliklərin qurulması və sabitləşdirilməsi mexanizmlərini müəyyən etmək vəzifəsi yarandı.

İdentikliyi dərk etmək üçün fərqli, lakin bir-biri ilə əlaqəli olan bir neçə fənn yanaşmasını ayırmaq olar: fəlsəfi, psixoloji, antropoloji, etnoloji, sosioloji, politoloji və s. (7) İdentiklik probleminə bizi maraqlandıran sosioloji baxış müxtəlif nəzəri yanaşmalar çərçivəsində işlənib və onun xüsusiyyəti tədqiqat predmetinə daha çoxşaxəli, mürəkkəb, geniş baxışdadır.

Sosioloji baxış çərçivəsində identiklik probleminə bir sıra yanaşmaları ayırd etmək olar: interaksionist, fenomenoloji, struktur-funksionalist və s. Sosiologiya elmində şəxsiyyət problemini dərk etməyə ilk cəhdlər sırasında interaksionist yanaşma olmuşdur. *Simvolik interaksionizm* identikliyin həm tərkib hissələrini (“mən(i)ə” və “Mən”, yəni “me” və “I”), həm də növlərini (sosial, şəxsi, mən- identiklik) fərqləndirir. Lakin onların diqqəti fərdin sosial cəhətdən şərtlənməsinə yönəlmişdir. Məsələn, C.H. Mid, bihevioristlərdən fərqli olaraq, “mən”in (“self”) sosial qarşılıqlı əlaqənin məhsulu olduğunu və fərdin özü haqqında təsəvvürlərinin başqalarının fikirləri əsasında formalaşması fikrini müdafiə edir. İnteraksiyada simvolların (dil, jest və s.) rolu fərdlərin bir-birinə uyğunlaşmasına qədər azalır. Mid şəxsiyyətin identikliyinin müəyyənləşdirilməsində "ümumiləşdirilmiş başqa"lara - fərdin şəxsi identikliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayan yaxınlarına və yaxın əhatəsinə xüsusi əhəmiyyət verir. Məhz onlar onun ümumi ictimai prosesə cəlb edilməsinə töhfə verir və müəyyən sosial norma və dəyərləri təyin edirlər. Bütün bu proses vasitəsilə düşüncə və fəaliyyətin ümumi sosial standartları mənimsənilir. Ç.X. Kuli sosial “mən”in eyniləşdirilməsi problemini fərdin özü haqqında təsəvvürlərini başqalarının onun haqqında təsəvvürlərinə bərabərləşdirdi və bu, onun “güzgü mən” nəzəriyyəsində öz əksini tapdı. Burada identiklik fərdin cəmiyyətdə, üzvü olduğu qrupda dərk edildiyi xassələridir. İ.Hoffman özünün *dramaturgik konsepsiyasında* fərdlərin özünüifadəsi və özləri haqqında təəssüratlarının yaradılması məsələsini nəzərdən keçirir. O, identikliyin iki növünü fərqləndirir: real və virtual (3). Birincisi, konkret şəraitdə fəaliyyət göstərməyə yönəlmiş davranış strategiyasıdır və müxtəlif həyat vəziyyətlərində müxtəlif rolların ifa olunması ilə müşahidə olunur. Həyat "teatrında" Hoffmann "mən" və identikliyi fərqləndirir ki, bu, onun məntiqi düşüncəsində yalnız "mən"in oynadığı rola çevrilir (aktyorların teatrda müxtəlif rolları ifa edərkən girdikləri müxtəlif rollar (maska), həyatda isə həyat şəraiti ilə əlaqəli rol oyunları kimi). Həqiqi identiklik şəxsiyyətin daxili məzmununu ifadə edir, lakin birbaşa qarşılıqlı əlaqə vəziyyətlərində o, çox vaxt virtual identikliklərin arxasında gizlənir.

Fenomenoloji sosiologiya identikliyi gündəlik həyatın məhsulu olan mənalar sferası kimi şərh edir. Belə ki, intersubyektivlik nəzəriyyəsinin yaradıcısı A.Şyutz sosiologiyanın əsas vəzifəsini fərdlərin subyektiv təcrübəsi əsasında sosial hadisələrin obyektivliyə çevrilmə prosesini dərk etməkdə görürdü (8, s. 129-137). O, başqalarının tərkib hissəsi kimi çıxış etdiyi fərdlərin “həyat dünyası”nın subyektlərarası problemini nəzərdən keçirir; “Mən” isə dünyanı təcrübədə digər “Mən”lərin yaşadığı dünya kimi, başqalarının dünyası və başqaları üçün dünya kimi yaşayır. Fenomenoloji hermenevtikanın nümayəndəsi P.Riker identikliyi “həyat hekayəsi” hesab edir. Onun məqsədi publika məkanında dağınıq olana bütövlük və unikal olanı sübuta yetirməkdir. Burada “post-identiklik” fərdi daimi “yenidən formalaşdırılma” proseslərində “dəstəkləyən” “narrativ identiklikdir” (11, s. 20-33). Fenomenoloji yanaşma çərçivəsində identiklik, münasibətlərin yaxınlıq və ya uzaqlıq dərəcəsi ilə fərqlənən, digər "Mən"lərin mövcudluğu ilə məhdudlaşan fərdin həyat dünyası hesab edilə bilər. Başqasının qavrayışı digərinin dərk edən fərddən uzaqlaşdığı qədər tipikləşdirilib (2, s. 117).

Struktur-funksional təhlil identikliyi şəxsiyyət və sosial-mədəni mühit arasındakı əlaqə kontekstində nəzərdən keçirir. Onun görkəmli nümayəndəsi T.Parsons özünün sosial fəaliyyət və sosial sistemlər nəzəriyyəsini izah edərkən “imitasiya” (təqlid) və “identifikasiya” anlayışlarına istinad edir. Belə ki, o, təqlidi mədəniyyət elementlərinin mənimsənildiyi bir proses kimi izah edir və onun üçün identifikasiya əhəmiyyətli başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində insanlar tərəfindən dəyərlərin daxilən qəbul edilməsi kimi çıxış edir. Beləliklə, identiklik anlayışı bir tərəfdən sistemin insan tərəfindən biliyini və onun normativ qiymətləndirilməsini, digər tərəfdən isə fərdin normativ məkanda öz müqəddəratını təyin etməsini nəzərdə tutur (10, s. 20-22).). Struktur funksionalizmin digər görkəmli nümayəndəsi

R. Merton refleksiv qrup anlayışından istifadə edir. Fərdin identikliyi də ona münasibətdə qurulur. Ondakı bu refleksiv qrup hətta əlçatmaz bir xarakter daşıyır (6, 299-313).

E.Giddens *strukturlaşma nəzəriyyəsini* inkişaf etdirərək, struktur funksionalizmi və mikrososiologiyanı sintez etmişdir. Sosial identiklik sosial sistemlərlə fərd arasındakı əlaqənin məhsuludur. Burada fərd cəmiyyətin tarixən və məkanca lokallaşdırılmış, situasiyalara və sosial şəraitə münasibətdə məlumatlı üzvü kimi çıxış edir. Agentlərin davranışı, sosiallaşma proseslərində fərdi iştirak etdikləri vaxt müvəqqəti bir müddətə malikdir. Sosial sistemlər məkan-zaman kontinuumunda yerləşmişlər və onları agentlərin bir-birinə münasibətdə müəyyən mövqe tutduqları struktur sahələr kimi şərh etmək olar. Bu kontekstdə sosial kimlik situasiya sosial praktikaları səviyyəsində özünü göstərir. İdentiklik həm də aktorun aktivləşdirə və ya yerinə yetirə biləcəyi müəyyən hüquq və öhdəliklər toplusunu müəyyən edir.

N. Lumanın *sistem nəzəriyyəsi* funksionalizmi yeniləyərək, özünə istinad edən identiklik (özünəreferentlik) məsələsini ortaya qoyur. Lumanın fikrincə, fərd yalnız özünü öz fərdiliyinə aid etdikdə müxtəlif kontekstlərdə mövcud olmağa qadir sayıla bilər (5, 118-135). Xarici elementlər onun daxili fəaliyyətinə müdaxilə edə bilmədikdə sistem homeostazı qoruya bilir. Əgər bu baş verərsə, o zaman özünə istinad edən identifikasiya ilə bağlı müəyyən problemlər yaranır [4, 194-218].

Fransız sosioloqu P. Burdyenin nəzəriyyəsinin mərkəzi konsepsiyalarından biri "habitus"dur - fərdlərin spesifik sosial praktikalarını doğuran "güclü qazanılmış meyllər sistemi" (10). Habitus həm fərdi, həm də kollektiv təcrübə və struktur yaradır. Habitus, sosial keyfiyyət olaraq, obyektiv zərurət kimi oyuna daxil edilən sonsuz sayda oyun aktları yaratmağa imkan verir. Burdyeyə görə, cəmiyyətin sinfi quruluşu yox olmur, oxşar habituslar əsasında bərpa olunur. Fərd özünü qorumaq üçün habitus baxımından oxşar olan digər insanlarla eyniləşdirir. Hər bir sosial sahədə sosial agentlərin qarşılıqlı ünsiyyətini təmin edən eyni təsnifat sxemlərini tapmaq mümkündür. Habituslar strukturlara uyğunlaşdırılırlar. Onlar həm də fərdi və kollektiv mənalara bənzər vahid obyektiv mənaya malikdir. Bununla əlaqədar olaraq hər bir fərdi tənzimləmə sistemi digərlərinin struktur variantıdır ki, bu da sinif daxilində mövqenin spesifikliyini ifadə edir. P.Burdyenin konsepsiyası identifikasiya prosesini ikili sosial strukturlaşmanın məhsulu kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir ki, burada sosial kimlik fərdin sosial məkandakı mövqeyini əks etdirir və eyni zamanda, şəxsiyyət dispozisiya quruluşları ilə müəyyən edilir.

Giriş

Beləliklə, modernizm və postmodernizmin sosioloji nəzəriyyələrində sosial kimlik mərkəzi problemlərdən birinə çevrilir. Bu, sosial sistemlərə təsir edən ən mühüm sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin təsiri altında baş verir. Bu proseslər milli dövlətlərin, mədəniyyətlərin və kimliklərin coğrafi və sosial məkanını əhatə edir, beynəlxalq miqrasiyanın genişlənməsi və cəmiyyətin qloballaşmasının təsiri altında "sərhədlərin yuyulmasına" çevrilir.

Bu gün identiklik məsələsi müxtəlif elmi fənləri, məktəbləri və cərəyanları birləşdirərək fənlərarası xarakter almışdır. Bu tendensiya həm də müasir sosial elmlərə xas olan "biliyin qloballaşması" (9) fenomeni ilə bağlıdır. Fənlərarası əlaqə identikliyin müasir tədqiqinin prinsipi kimi öyrənilən obyekt haqqında bütün bilikləri birləşdirməyi və yeni biliklərin inteqrasiyası üçün əsas ola bilən meqanəzəriyyənin yaradılmasını nəzərdə tutur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Бурдье П. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. — Том I, 1998. — № 2.
2. Велик А.А., Резник Ю.М. Социокуль турная антропология (историко-теоретическое введение). М.: Изд-во МГСУ "Союз", 1998. С.117.

3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. М.: Канон-Пресс, 2000.
4. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества // Социологос. 1991.
5. Луман Н. Самоописания // Эпистемология и философия науки. 2005. № 2. С. 118–135.
6. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности (Современные буржуазные теории). М.: Прогресс, 1966. С. 299–313.
7. Мухлынкина Ю.В. Этническая идентичность: сущность, содержание и основные тенденции развития. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. Москва – 2011
8. Шюц А. Структура повседневного мышления // Социологические исследования. 1988. № 2. С. 129–137.
9. Albrow M. Globalization, Knowledge and Society / Ed. M. Albrow and E. King, London, Sage Pabl. 1990.
10. Parsons T. The Position of Identity in the General Theory of Action // The Self and Social Interaction / Ed. by K. Gergen, C. Gordon. N. Y.: John Wiley and Sons Inc, 1968. P. 20-22.
11. Ricoeur P. Narrative Identity // On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation / Ed. by D. Wood. L.; N.Y.: Routledge, 1990. P. 20–33.

Azər Aqil SƏMƏDOV
Hüquq psixologiyası üzrə magistr, vəkil

MÜLKI PROSESDƏ MƏHKƏMƏ PSIXIATRIYA EKSPERTIZASININ TƏDQIQI

Summary
Thus, in the preparation of complex forensic-psychological-psychiatric expertise, it is shown that the evaluation of the expertise of chronic mental disorders strictly belongs to the powers of the expert psychiatrist, while the evaluation of cases of temporary mental disorders and mild changes in psychiatry strictly belongs to the powers of the expert-psychiatrist
Keywords*:* forensic, expertise, psychology, civil, process.

Giriş

Müstəqil ekspert tədqiqatının bir növü kimi məhkəmə- psixiatriya ekspertiza öz inkişafında mürəkkəb bir yol keçmişdir: eksperimental psixologiya məlumatlarını hüquqi reallığın ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq cəhdlərindən tutmuş öz məhkəmə psixoloji nəzəriyyəsinin yaradılmasına qədər (təxminən 1960-cı ildən sonra). Ümumi və eksperimental psixologiyanın inkişafı ilə sıx bağlı olan bu proses bu günə qədər davam edir. Məhkəmə psixiatriya ekspertizasının ayrı bir elmi bilik sahəsi kimi tarixə qədərki dövrdə aşağıdakı mərhələləri ayırd etmək olar.

Əsas mətn

Başlanğıc - 19-cu əsrin ortaları. Psixologiya elmi biliklərin müstəqil bir sahəsi kimi, bir elm olaraq hələ də özünü təcrid etməmişdir, lakin psixoloji təlimlərin inkişafı və onlardan praktik fəaliyyətdə istifadə etmək istəyi psixologiya ilə hüquqşünaslıq arasında əlaqənin axtarışına ilk cəhdlərə səbəb oldu. [1,səh,132].

Mülki prosesdə məhkəmə-psixiatr ekspertizasının qiymətləndirilməsi öz xüsusiyyətlərinə malikdir və müəyyən çətinliklərlə bağlıdır. Hüquq qabiliyyətinə

dair şübhələr yaranan subyektin psixi vəziyyətinin düzgün məhkəmə-psixiatrik

qiymətləndirilməsinin əsas şərti onun haqqında işdə, evdə, ailədə, maraqları və dəyişiklikləri haqqında etibarlı məlumat əldə etməkdir. Mövzu və onun davranışı haqqında müxtəlif məlumatlardan istifadə etməlisiniz. Əvvəllər psixiatriya xəstəxanasında müalicə olunan və ya psixonevroloji dispanserdə müşahidə olunan vətəndaşın fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı məsələni həll etmək daha asandır. Psixiatriya müəssisələrinə müraciət etməyən şəxsə ekspert rəyi vermək daha çətindir.

Nəzərə alsaq ki, mülki məhkəmə prosesində iştirak edən tərəflərin baxılan işlə bağlı qeyri-müəyyən, bəzən isə ziddiyyətli maraqları var, o zaman ekspertiza subyektinin psixi durumu və həyatda davranışı haqqında məlumatlar ziddiyyətli ola bilər. Buna görə subyektin psixi vəziyyəti və davranış xüsusiyyətləri haqqında əldə edilən məlumatlar obyektiv müstəqil mənbələrdən və müstəqil şəxslərdən alınan əlavə məlumatlarla müqayisə edilməlidir, çünki ekspert rəyi subyektdəki psixi pozğunluğun həqiqi səviyyəsi haqqında etibarlı məlumatlara əsaslanmalıdır.

Məhkəmə psixiatriya ekspertizasının səlahiyyəti ekspertə verilən sualların həcmini, onun həll etdiyi halların hüdudlarını müəyyən edir və qanunla ciddi şəkildə məhdudlaşdırılır (Cinayət-Prosessual Məcəllə, Mülki Prosessual Məcəllə və s.). Xüsusən də ekspert psixoloq müstəntiqin ona verdiyi sualları qərarında həll edir və bu sualların hüdudlarından kənara çıxmağa haqqı yoxdur. Bəzi hallarda yaranmış hər hansı bir vəziyyəti həll etmək üçün əlavə suallar vermək lazımdır, onda ekspert müstəntiqdən (ibtidai araşdırma aparan şəxsdən) qərara əlavələr edilməsini, bəzi hallarda isə əlavə sorğu vermək hüququna malikdir. Qanun ekspertin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaqla onun həll edə biləcəyi məsələlərin miqyasını müəyyən edir.

Məhkəmə psixoloqunun peşəkar fəaliyyətinin son dərəcə vacib komponenti müəyyən etik prinsiplərin həyata keçirilməsidir. Lakin təəssüf ki, yerli ədəbiyyatda ekspert psixoloqların etik problemləri faktiki olaraq nəzərdən keçirilməmişdir. İnsanlar bir-biri ilə müəyyən əlaqələrə girdikdə, birgə fəaliyyət göstərdikdə yaranır.

Məhkəmə psixoloqunun etikasının əsas prinsipləri humanizm, məsuliyyət, zərər verməmək, xeyirxahlıq kimi praktik psixologiyanın ən ümumi prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Bununla belə, məhkəmə-tibbi ekspertiza orqanları tərəfindən məhkəmə- psixiatriya ekspertizanın rəyindən istifadə edilərkən ekspert psixoloqlar tərəfindən etik standartların praktiki tətbiqinin müəyyən xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Ekspert psixoloqun fəaliyyətinin qanunvericiliklə tənzimlənməsinin qanuniliyi və etikası ilə imtahan çərçivəsində etik standartlar arasındakı əlaqə prinsipi ilə ifadə edilə bilər: psixoloq ciddi şəkildə qanun çərçivəsində hərəkət etməli, ona əməl etməlidir, lakin imtahan zamanı müxtəlif situasiyalarda tez-tez alternativ olan davranış variantları ekspert psixoloqun ümumi mənəvi mövqeyinin diktə etdiyi etik, əxlaqi seçimi nəzərdə tutur. Mütəxəssis psixoloq öz işində mürəkkəb etik konfliktlərlə qarşılaşdıqda ən ümumi əxlaqi dəyərləri dərk etməlidir: həqiqətə və ədalətə xidmət, qərəzsizlik, obyektivlik, məsuliyyət. Bu dəyərlər ekspert psixoloqun fəaliyyətinin əsas etik prinsiplərini müəyyən edir.

Rəsmi etiketi bilmək hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşının peşəkarlığının və ümumi mədəniyyətinin ən mühüm göstəricilərindən (hətta meyarlarından) biridir. Məsələn, polis əməkdaşının davranış mədəniyyəti və vətəndaşlarla münasibətdə davranış qaydaları ilə bağlı bir sıra əmr və tövsiyələr var. Yəqin ki, heç kim mübahisə etməz ki, bütün bu qaydalar geniş və dərindən öyrənilir və hər bir işçi tərəfindən ciddi şəkildə yerinə yetirilir. Amma bu qaydaların həyatda həyata keçirilməsi kadr hazırlığının problemlərindən, onun istiqamətlərindən biridir. Təəssüf ki, son illər vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə, rüşvətxorluq, xidmət maraqlarına xəyanət kimi mənfi, əxlaqsız davranış prinsipləri geniş vüsət alıb.

Ekspert, o cümlədən ekspert psixoloq üçün onun işi və peşə borcu maska və ya zahiri görünüş deyil, fərdin mənəvi dünyası, mənəvi məzmunu ilə bilavasitə bağlı olan və fərdi əxlaq mədəniyyətində özünü göstərən o daxili özəyi təşkil edir. [6].

Bu gün məhkəmə- psixiatriya elmində baş verənləri təhlil etsək, aydın olur ki, elmi tədqiqatın

obyekti təkcə insan psixikası deyil, psixika ilə işləmək təcrübəsidir . Həm elmi dərketmədə, həm də ekspertin praktik fəaliyyətində əsas şey psixika ilə qarşılıqlı əlaqə vasitələridir - ilk növbədə, psixi fəaliyyətin hüquqi əhəmiyyəti olan və müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan bəzi xüsusiyyətlərinin ekspert diaqnostikasının meyarları. Bu mənada, hərtərəfli psixoloji və psixiatrik müayinənin metodologiyasının əsasını F. E. Vasilyuk tərəfindən tərtib edilmiş yanaşma təşkil edir [2,səh,6].

Beləliklə, psixoloqun məhkəmə ekspertiza təcrübəsi, görkəmli sovet psixoloqu L. S. Vygotsky *Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса // Собр.соч.: В 6 т., М., 1982. Т. 1.* tərəfindən başa düşüldüyü kimi, psixotexnikanın təcəssümü kimi çıxış edir. [3,səh,1].

Əsas fikir budur: psixotexniki nəzəriyyə "obyekt" nəzəriyyəsi deyil, praktika nəzəriyyəsidir, "obyektlə psixoloji iş" nəzəriyyəsidir. Psixoloqun iştirakı ilə məhkəmə ekspertizası sahəsində bu mövqe ilk dəfə M. M. Koçenovun doktorluq dissertasiyasında həyata keçirilmişdir: o, elmi tədqiqatının obyekti kimi "ekspert psixoloqların sübut əldə etməyə yönəlmiş peşəkar fəaliyyəti" müəyyən etmişdir Məhz buna görə də məhkəmə ekspertizası məhkəmə ekspertizası nəzəriyyəsidir. A.İ.Vinberqin, N.T.Malaxovskayanın fikrincə, bu, məhkəmə ekspertizasının predmetinə münasibətdə elmi sahədir. Burada əsas elmlərin məhkəmə ekspertizasının predmeti üzrə xüsusi biliklər sisteminə necə çevrildiyi və bu xüsusi biliklərin imtahanların istehsalı zamanı praktik fəaliyyətlərdə necə həyata keçirildiyi izah edilir. [5].

Müvafiq olaraq, məhkəmə psixiatriya ekspertologiyasında "müqayisəli ekspert tədqiqatı" prinsipinə əsasən, tədqiqatın əsas predmeti ümumi psixoloji nəzəri biliklərin məhkəmə psixoloqunun xüsusi biliyinə çevrilməsi mexanizmidir.

[4].

Psixoloji və psixiatrik ekspert tədqiqatının mürəkkəb təbiəti başqa bir prinsipdən - mövzu ekspert elmlərinin inteqrasiyasının və diferensiallaşdırılmasının dialektik birliyindən: məhkəmə psixologiyası və məhkəmə psixiatriyasından istifadəni tələb edir.

Beləliklə, bu gün məhkəmə psixiatriya ekspert təcrübəsinin nəzəriyyəsi artıq idrak subyektinin və obyektinin ziddiyyəti ilə klassik elmi fəaliyyət növünü həyata keçirməməli, idrakın növbəti mərhələsinə uyğun olmalıdır. Elmi rasionallığın qeyri-klassik növü təkcə obyekt haqqında bilikləri deyil, həm də obyekt haqqında biliklər ilə tədqiqatçının vasitələri və əməliyyatlarının xarakteri arasındakı əlaqələri nəzərə alır. Obyektiv olaraq doğru təsvir və izahat bu əlaqələrin əksini ilkin şərt kimi nəzərdə tutur. Bu baxımdan məhkəmə-psixiatriya ekspert fəaliyyətini məhkəmə ekspertizasının kontekstində təhlil edilməli olan psixotexniki sistem hesab etmək olar.

Müqayisəli ekspert tədqiqatları prinsipi ekspert konsepsiyaları nəzəriyyəsində həyata keçirilir. Müvafiq olaraq, müxtəlif fənn ixtisaslarının

inteqrasiyası və diferensiallaşdınlması prinsipi məhkəmə-tibbi tədqiqat

prosesində psixoloq və psixiatrın xüsusi biliklərinin inteqrasiya növlərinin modelləşdirilməsinə gətirib çıxarır.

Nəticə

Ekspert məhkəmə psixoloji anlayışları ümumi psixoloji anlayışlar və hüquqi təriflər arasında aralıq mövqe tutur. Onları psixologiya nəzəriyyəsindən dəyişmədən götürmək olmaz, çünki məhkəmə-psixiatriya ekspertiza ilə ümumi psixologiya arasında əlaqə həmişə dolayı xarakter daşıyır: ümumi psixoloji anlayışlarda onların hüquqi əhəmiyyəti haqqında heç bir məlumat yoxdur. Eyni zamanda, ekspert məhkəmə-psixiatriya anlayışlar tamamilə qanuni kimi qəbul edilə bilməz - onlar fənlərarası xarakter daşıyır.

Beləliklə, məhkəmə üçün hüquqi (sübut) əhəmiyyəti bir tərəfdən psixoloji məzmunu olan hüquq normalarını deyil, digər tərəfdən ekspert tərəfindən diaqnoz qoyulmayan ümumi psixoloji hadisələri müəyyən edən ekspert rəyləridir, digər tərəfdən ekspert anlayışlarıdır.

Bu mülki hüquq anlayışlarının psixoloji məzmununun klinik-psixoloji təhlili nəticəsində hərtərəfli psixoloji-psixiatrik ekspertizada tədqiqat obyekti olan əsas ekspert anlayışları müəyyən edilmişdir.

İndiyədək hüquqi əhəmiyyətli qabiliyyətlərin (hərəkətlərinin faktiki mahiyyətini və ictimai

təhlükəliliyini dərk etmək və cinayət törədərkən onları idarə etmək bacarığı, öz hərəkətlərinin mənasını başa düşmək və idarə etmək bacarığı) pozuntusunu sübut etmək metodologiyası.

Məhkəmə psixiatriyasına dair ən son yerli təlimat mürəkkəb məhkəmə psixoloji və psixiatrik ekspertizaları apararkən dəlilik haqqında ekspert rəyinin birgə sübutunun zəruriliyini əsaslandırır: həm məhkəmə-psixiatr eksperti, həm də psixoloq.

Xəstəlik səbəbindən pozulmuş fəaliyyətin könüllü özünü tənzimləmə qabiliyyətinin mövcudluğunu sübut etmək üçün subyektin davranışının psixoloji və patopsixoloji təhlili imkanı psixoloqlar tərəfindən hərtərəfli məhkəmə psixoloji və psixiatrik qiymətləndirməyə həsr olunmuş son nəşrlərdə də tanınır. Eyni zamanda, psixoloqun səlahiyyətlərinin mümkün genişləndirilməsi ilə əlaqəli bir sıra problemlər müəyyən edilir

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Алексеева JI.B. Проблема юридически значимых эмоциональных состояний: Учеб, пособие. — Тюмень: Тюм. ГУ, 1996. 132.
2. Василюк Ф. Е. Методологический смысл психологического схизиса // Вопросы психологии. 1986. № 6.
3. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса // Собр.соч.: В 6 т., М., 1982. Т. 1.
4. Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Волгоград, 1979.
5. Коченов М. М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы: Автореф. дисс. ... докт. психол. наук. М., 1991.
6. Spinelli MG. Infanticide: contrasting views. Arch Women Ment Health. 2005;8:15- 24.

.

Rövşən Abdulla NƏZƏRLİ
Odlar Yurdu Universitetinin
Klinik psixologiya ixtisası üzrə magistrantı
E-mail: Nazarli.01@mail.ru

TƏLƏBƏLƏRİN UĞUR QAZANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏRƏ DAİR

Summary

In the article, the factors that determine the success of requirements are brought to the center of attention, and the research conducted in this field is systematized. It is noted that the psychological basis of the student's success can be determined from the lens of the psychology of success. The article talks about the application of a practical assessment tool to check the health and functionality of our students and shows that the application of this tool can create a basis for an objective assessment of success. The author concludes that if we don't feel that our work and relationships nurture the psychology of success within us, we won't be as effective or meaningful as we could be, and we won't be able to direct success strategies. Therefore, by using the taught optimism formula, it is possible to activate internal psychological motives in students.

Key words: students, success, internal factors, psychological conditions, trained optimism.

Giriş

Müasir dövrdə uğur psixologiyasının araşdırılması vacib bir problem kimi diqqət mərkəzindədir. Çünki dövrün inkişaf tendensiyası hər kəsin uğur qazanmasını diktə edir. Müvəffəqiyyət psixologiyası ideyasını araşdırdığımız zaman görə bilərik ki, ümumi bir fenomenə köklənmiş bir sıra ideyalar var. Özünəhörmət, nailiyyət psixologiyası, daxili motivasiya, hərəkət psixologiyası və uğur psixologiyası anlayışları eyni fundamental komponentlərlə xarakterizə olunur. Əhəmiyyətli tədqiqatlar göstərir ki, bütün bu istiqamətlər akademik uğura gətirib çıxarır (1;2;7; 9,10).

Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, uğura doğru psixoloji oriyentasiyanı təşkil edən üç amil var. Onlar aşağıdakılardır:

1. Öz-özünə effektivliklə əlaqəli olaraq, bacarıqsız yönəlmələrə qarşı bacarıqlı oriyentasiya;
2. Özünüqəbuletmənin və özünəməxsusluğun yüksək səviyyəsi;
3. Daxili və xarici nəzarət lokusu (1;9).

Dveck C. və onun həmkarları 30 il ərzində apardıqları tədqiqatlarda akademik mənlik anlayışını, nailiyyətləri və motivasiyanı araşdırmaq üçün çox faydalı bir paradiqma hazırlamışlar. Onlar tələbələrlə apardıqları bir sıra tədqiqatlarda nümayiş etdirmişlər ki, gələcək uğur istedadın və ya hazırkı nailiyyət səviyyəsinin nəticəsi deyil, onun təlim tapşırıqlarına yanaşmaq üçün istifadə etdiyi yönəlmənin idrak strategiyasının nəticəsidir (6).

Əsas mətn

Müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar sağlam düşüncə, insanın səriştə (və ya özünüeffektivlik) hissi səviyyəsinin özünəhörmət səviyyəsi ilə əlaqəli olması fikrini dəstəkləyir (5). Biz, əlbəttə ki, tələbələrin sağlam özünəhörmət səviyyələrini yaşamasını istəyirik. Bununla belə, bu səriştə hissini əldə etmək üçün istifadə edə biləcəyi müxtəlif idrak strategiyaları, xüsusən də uzunmüddətli perspektivdə eyni nəticəyə nail olmayacaq. Dveck insanın özünü səriştəli hiss etməsi üçün iki ziddiyyətli koqnitiv strategiyanı və zamanla onların kəskin şəkildə fərqli nəticələrini ayırd etmək üçün faydalı strategiyalar təklif edir (6).

Dveck ardıcıl olaraq müxtəlif auiditoriyalarda tələbələri yoxlayarkən, onların qabiliyyət və zəkasının təbiəti ilə bağlı iki qavrayışdan birinə sahib olduqlarını aşkar etdi. Əksər siniflər hər bir istiqamət üzrə tələbələrin balanslaşdırılmış hissəsindən ibarət idi. Bir qrup tələbə Dveckin "sabit qabiliyyətli" intellekt və qabiliyyət nəzəriyyəsi adlandırdığı nəzəriyyəyə sahib idi. Bu tələbələr öz qabiliyyətlərinə müəyyən və sabit bir şey kimi baxırdılar. Özlərinə ağıllı və zəkalı deyildilər. Onlar ya bu işdə yaxşı olduqlarına inanır, ya da inanmırdılar. Zəkalarının təbiətinə dair bu baxışın nəticəsi olaraq, bu tələbələr ağıllı və istedadlı görünməkdən çəkinməyə çalışaraq müəyyən edilmiş davranış modelini inkişaf etdirdilər. Onların ən böyük arzusu tapşırıqları uğurla yerinə yetirmək və bacarıqlarını başqalarına sübut etmək idi. Onlar inanırdılar ki, əgər uğur qazansalar, bu, onların ağıllı və ya istedadlı olduqlarını nümayiş etdirəcək. Beləliklə, onlar başqalarına yaxşı görünmələrini təmin etmək üçün özlərini bacarıqlı hesab etdikləri vəzifələrdə axtarır və çətin hesab etdikləri vəzifələrdən qaçırdılar. Digər qrup tələbələr isə Dveckin intellekt və qabiliyyətin "artan irəliləyiş nəzəriyyəsi" adlandırdığı struktura sahib idilər. Bu qrup zəkaya sabit bir proses kimi deyil, zamanla inkişaf etmiş bir şey kimi baxırdı. Bu tələbələr öyrənmə və bilik və ya bacarıq əldə etməyi öyrənmə prosesinə sərmayə qoyuluşu kimi qəbul etdilər. Öyrənmədə iştirak etmək üçün hər fürsət daha yaxşı olmaq üçün bir zəmin idi. Onlar tapşırığa nəticənin onların qabiliyyətləri haqqında başqalarının nə deyəcəyini soruşmaqla deyil, müəssisədən nəyi götürə biləcəklərini düşünməklə yanaşırdılar (6).

Bir araşdırmada Dveck (1999) iki qrupdakı tələbələrin uğursuzluq vəziyyətinə reaksiyalarını qiymətləndirdi. Tədqiqatda tələbələrə nisbətən sadə olan yeddi və həlli mümkün olmayan üç riyaziyyat problemi verilmişdir. Uğursuzluqla qarşılaşdıqda, sabit qabiliyyət yönümlü tələbələr

bundan sonra edə biləcəkləri heç bir şeyin olmadığını düşünərək, bununla məşğul olurdular. Onlar əsəbiləşdilər və tez təslim oldular. Onların fərziyyələrinə görə, onların bacarıqları tapşırıqların öhdəsindən gəlmək üçün kifayət deyil və buna görə də özlərini çarəsiz hiss edirdilər. Bu uğursuzluğu yaşadıqdan sonra onlar tez öz qabiliyyətlərini, zəkalarını alçaltmağa başladılar və bütün səylərini uğursuz kimi qəbul etdiklərini bildirdilər, hətta bunun əslində qeyri-mütənasib bir qiymətləndirmə olduğunu düşündülər. Dveck (1999) bu şərtlənmiş reaksiyanı "çarəsizlik" adlandırdı (6).

Uğursuzluq vəziyyəti ilə qarşılaşdıqda, inkişaf yönümlü tələbələr qrupu dərhal tapşırığa fərqli yanaşmağın müxtəlif yollarını nəzərdən keçirməyə başladılar. Onlar dayanmalı olduqları deyilənə qədər bu işdə israr etdilər. Tapşırıq boyunca çətin tapşırıqda özlərini motivasiya etmək və istiqamətləndirmək üçün öz-özünə təlimat və müsbət danışıqdan istifadə etdilər. Tapşırıq bitdikdən sonra bunun heç bir hissəsinə uğursuzluq kimi baxmadılar, ancaq vaxtlarının tükəndiyini hiss etdilər. Dveck (1999) bu şərtlənmiş reaksiyanı "Mastery-Oriented Pattern" (usta yönümlü model adlandırdı (6).

Tədqiqatlar göstərir ki, tələbələr öz-özünə effektivlik və inam hissini hiss etməlidirlər, lakin güvən kimi görünə bilən şey çox vaxt müəyyən bir vəziyyətdə birinin ətrafdakılardan daha yaxşı olduğuna və ya onlardan tələb olunan şey üçün "kifayət qədər yaxşı" olduğuna dair kövrək bir inam ola bilər (10).

Əgər səriştə və güvən bir işdə "nə qədər yaxşı olduğumuzdan" qaynaqlanırsa (anadangəlmə qabiliyyətlə bağlıdır), onda biz uğursuzluqlar qarşısında tez təslim olmağa və eqomuzu qorumağa meylliyik. Akademik karyera boyu bu uğursuzluq qorxusu və performansının adekvatlığı ilə əlaqəli böyük bir narahatlıq ilə müəyyən edilən bir modelə gətirib çıxarır. Müvəffəqiyyət psixologiyası anlayışını araşdırdıqca, çarəsiz bir model oriyentasiyası ilə uğursuzluq psixologiyası dediyimiz proses arasında güclü əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir (7;11).

Bir çoxumuz üçün akademik həyatımızın çox hissəsini qabiliyyət haqqında sabit bir baxışla keçirməyimiz və nəticədə uğursuzluq qorxusu ilə idarə olunmağımız adi bir haldır. Bəzilərimiz hətta qorxunun yaratdığı motivasiyanı və onun yaratdığı yüksək test nəticələrini tərifləyə bilərik (3;7).

Burada bir neçə cəhəti fərqləndirə bilərik. Əvvəla, sabit qabiliyyət yönümü olan tələbələr artan tərəqqi yönümlü həmyaşıdlarından getdikcə daha aşağı bal toplamağa meyllidirlər. Bu, zamanla doğru yanaşma hesab edirdi. Müxtəlif qruplar arasındakı nailiyyət fərqinin illər keçdikcə artdığı göstərildi. İkincisi, uğursuzluq qorxusu və onun koqnitiv yaxını, "ağrıya əsaslanan məntiq" müəyyən motivasiya verə bilsə də, uğur psixologiyasına gətirib çıxara bilməz və əslində, əks istiqamətə aparacaqdır. Ağrıya əsaslanan məntiq nümunələrini nə qədər tez buraxsa, bir o qədər yaxşıdır. Üçüncüsü, etiraf etməliyik ki, valideynlərimiz, yəqin, bizi ən azı bir qədər uğursuzluq qorxusu ilə tərbiyə ediblər. Bununla belə, sonda uğurlu olmağımız bunun qayğı göstərdiyimiz insanlara ötürmək istədiyimiz bir strategiya olduğu demək deyil. Tələbələrimizi motivasiya etmək üçün fərqli, daha sağlam yollar öyrənmək mümkündür.

Nəticə

Müvəffəqiyyət psixologiyasının obyektivindən istifadə, demək olar ki, hər hansı bir insan kontekstinin keyfiyyətini araşdırmaq üçün faydalı bir vasitəni təmin edə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən vaxt müvəffəqiyyət emosional sağlamlığa faydalı bir pəncərə təmin edə bilər. Beləliklə, tədqiqat göstərdi ki, sinifdə uğurun inkişaf etdirilməsi tələbənin düşüncəsində idraki ziddiyyət yaratma strategiyasından keçir. Bir şey yaxşı getmədikdə, adətən bir və ya bir neçə sahədə izlənilə bilər. Əgər biz müəllimlər özümüzü gücləndirilmiş, sevildiyimiz və ya sanki öyrənirik kimi hiss etməsək, bu şeyləri tələbələrimizə təbliğ etməkdə, bacardığımız qədər təsirli ola bilməyəcəyik.

Tədqiqat göstərdi ki, tələbələrə öz əsl təbiətini və daxili ilham mənbələrini tapmaq imkanı verəndə, biz sinif daxilində, hər hansı bir qrup tələbə arasında disfunksiya və qorxunun altında

mövcud olan təbii şəraiti təşviq edirik. Bildiyimiz kimi, transformasiya yolu saysız-hesabsız kiçik praktik seçimlərlə müəyyən edilir. Müvəffəqiyyət psixologiyası konsepsiyasının işlənilməsi bu seçimləri etmək üçün bir sıra rəhbər prinsiplər təqdim edir. Qeyd olunanların nəzərə alınması təlim-tərbiyə işinin və psixoterapiya strategiyasının adekvat qurulmasına zəmin yarada və yeni ideyalar təklif edə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

4. Cabbarov R.V. Gerçəklik terapiyası. Bakı: 2017, Zərdabi MMC, 260 s.
5. Auer, C.J. A Comparison of the Locus of Control of First and Second Grade Students in Whole Language, Basal Reader, and Eclectic Instructional Approach Classrooms (Doctoral Dissertation, Northern Illinois University, 1992). Dissertation Abstracts International, 1992, 53 (11), 3856.
6. Aliyeva K.R., Cabbarov R.V. Socio-psychological issues of changing values in adolescents-youth in education. Práxis Educacional, 2020, 3(27), 578-590
7. Benham M.J. Fostering Self- Motivated Behavior, Personal Responsibility, and Internal Locus of Control , Eugene, Oregon. Office of Educational Research and Improvement (ERIC Document Reproduction No 1993, ED 386 621).
8. Davis L.E. and Peck H.I. Outcome Measures--School Climate: Curriculum and Instruction. Paper presented at the Annual Meeting of the Mid-South Educational Research Association (ERIC Document Reproduction No. 1992, ED 353 335).
9. Dweck C. Self-Theories; Their Role in Motivation, Personality and Development. Lillington, NC: Psychologists Press. 2000
10. Jabbarov R.V. Psychological direction of the formation of multicultural values. Revista on line de Política e Gestão Educacional, 2021, 3 (1), 620-637
11. Fitch G. Effects of Self-Esteem, Perceived Performance and Choice on Causal Attributions. Journal of Personality and Social Psychology, 1970, 44, 419-427
12. Klein J. D. and Keller J.M. (1990). Influence of Student Ability, Locus of Control, and Type of Instructional Control on Performance and Confidence. Journal of Educational Research, 83(3) 140-46.
13. Rennie, L.J. The Relationship between Affect and Achievement in Science. Journal of Research in Science Teaching,, 1991, 28 (2) 193-09.
14. Solley C.M. and Stagner R. (1956). Effect of Magnitude of Temporal Barriers, Types of Perception of Self. Journal of Experimental Psychology, 51, 62-70.

Günay Kamran BAĞIROVA-BABAZADƏ
Xəzər Universiteti, bakalavr
Qərbi Kaspi Universiteti, magistr
140 saylı tam orta məktəb,psixoloq
E-mail: gunaybabazade4@gmail.com

PSİXOLOJİ STRESSİN İNSANIN İMMUN SİSTEMİNƏ TƏSİRİNİN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Summary

Psychological stress has been empirically linked to dysregulation of aspects of the human immune system. Recent studies have attempted to investigate risk factors for immune dysregulation and the source of these risks. The adaptive features of stress-immunological

reactions are clarified in the thesis. Clinical studies have found that high levels of stress also lead to brain changes associated with schizophrenia..
Key words: stress , immune system, psychological stress, human

Giriş

Stress- fizioloji, emosional və psixoloji gərginliyin səbəbi olaraq, dəyişiklik növü kimi müəyyən olunur. Hazırki dövrümüzdə hər kəs psixoloji stressi müxtəlif dərəcədə yaşamaqdadır. Buna baxmayaraq stressə verilən cavab reaksiyasının hansı formada olmasından asılı olaraq insanın uğur qazanmasında köməkçi rolu vardır. Psixoloji stress, nevroloji reaksiya olduğundan insanda gərginlik və əsəbilik yaratması səbəbilə çox zaman müvəffəqiyyət qazanmağın qarşısını alır. Uzunmüddət davam edən stress zehni yorğunluq və emosional tükənmə ilə nəticələnərək, endokrin sistemin reaksiyası olaraq fiziki narahatlıq əlamətləri göstərir.

İnsanın həyatında stressli hadisələr onun infeksiyalara qarşı müqavimətini azaldır. Qoyulan tələblərin qarşısında öhdəsindən gəlinəcək qabiliyyətlərin aşağı olması mənfi idrak və emosional vəziyyətlərdən ibarət psixoloji stress reaksiyasını yaradır.

Psixoloji stressin öz növbəsində avtonom sinirlər vasitəsilə immun sisteminin funksiyasına təsir etdiyi müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda siqaret çəkmə və alkoqol kimi zərərli vərdişlərin artması nəticəsində immunitet reaksiyalarını dəyişdirə bilər. Bununla yanaşı, fiziki simptomların immunitet sistemində pozuntu yaradaraq insanın sağlamlığında ciddi risklər yaratdığı müəyyən olunmuşdur.

Əsas mətn

Mərkəzi Sinir Sistemi (MSS) endokrin və immun sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Qarşılıqlı əlaqəyə bağlı olaraq hər iki sistem stress səviyyəsindəki dalğalanmalara qarşı həssaslıq göstərməkdədir. Aparılan tədqiqatların nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, stresslə immun sistemi arasındakı əlaqə dolayı və birbaşa yolla həyata keçir. Belə ki, stress insanın ilk növbədə yuxu və iştahına təsir göstərərək, infeksion xəstəliklərə qarşı immun reaksiyasının azalmasına səbəb olur. Psixoloji stress bədənin metabolik resurslarının "diqqətini yayındıraraq", immun sisteminin bəzi funksiyalarını sıradan çıxarır.

Qeyd olunan dövr ərzində, insan, infeksiyalara qarşı zəif immun reaksiyaları, yaraların sağalmaması riskini daşıyır. Bunadan əlavə, iltihab yaradan hüceyrələrin istehsalı çoxalaraq, uzun müddət davam edən iltihab nəticəsində toxuma zədələnməsi təhlükəsi yarandığı tədqiq olumuşdur.

Nəticə

Segerstrom və Millerin meta-analizindən sonra stressin immunoloji təsirləri ilə bağlı tədqiqatlar son on ildə inkişaf etmişdir. Nəticə olaraq, həyat boyu- uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik və qocalıq yaş dövründə baş verən stress amilləri, eləcə də xroniki stressorlara məruz qalan şəxslər, davamlı immun tənzimləmə pozuntusu nümayiş etdirməkdədirlər. Klinik populyasiyalarda stressin iltihaba təsirləri ilə bağlı araşdırmalar, bir çox xəstəliklərin ehtimalını artıraraq, hazırki şərtləri daha da ağırlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Godbout, J.P., Glaser, R. Stress-Induced Immune Dysregulation: Implications for Wound Healing, Infectious Disease, and Cancer. Jrnl Neuroimmune Pharm 1, 421–427 (2006)
2. Glaser, R. and Kiecolt-glaser, J., 2009. Stress Damages Immune System and Health
3. S.İ.Seyidov, M.Ə.həmzəyev. Psixologiya, Bakı, 2007
4. www.discoverymedicine.com/Ronald-Glaser/2009/07/18/stress-damages-immune-system-and-health

Aybəniz Bəxtiyar HACIYEVA, Günay Firuz ƏLİHƏSƏNOVA
Dendrologiya Bağı PHŞ
E-mail: aybi5589@gmail.com, gunaylihsnova@gmail.com

DENDROLOGİYA BAĞI ƏRAZİSİNƏ İNTRODUKSİYA EDİLMİŞ DƏRMAN BİTKİLƏRİNDƏN EFİR YAĞININ ALINMASI VƏ FİTOKİMYƏVİ TƏDQİQİ

Summary

The use of essential oils in folk medicine dates back to ancient times. The mechanism of action of essential oils depends on the complex chemical compounds in its composition. Fats contain 75-79% hydrocarbons, 11-13% hydrogen and 10-12% oxygen. In the article are given the analysis of the essential oil obtained from the species Melissa officinalis L. and Lavandula angustifolia Mill. by gas chromatography method and the component composition of the essential oil. The main purpose of the work is the introduction of the species to the territory of "Dendrology Garden", the study of biomorphological, physiological, vegetative, generative reproduction characteristics and phytochemical research. The chemical composition of essential oil obtained from plants was analyzed in KRISTAL-2000M gas chromatography apparatus.

Key words: essential oil, component, chromatography method

Giriş

Qeyd etmək lazımdır ki, müalicəvi əhəmiyyətə malik olan bir sıra dərman bitkisinin tərkibində xüsusi təsiredici maddələr vardır ki, bunlar-alkalloidlər, qlyukozidlər, saponinlər, aşı maddələri, efirli yağlar, acı maddələr, selik, vitaminlər, qətranlar, fitonsidlər adlanırlar. Məlum məsələdir ki, hər bir dərman bitkisinin insan orqanizminə müəyyən təsiri onun tərkibində olan təsiredici maddələrin az və ya çox olması ilə qiymətləndirilir. Dərman bitkilərinin tərkibində olan təsiredici maddələrin miqdarı həmin bitkilərin inkişaf dövrü ilə əlaqədardır. Təsiredici maddələr adətən dərman bitkilərinin müəyyən hissələrində-köklərində, gövdələrində, yarpaqlarında, çiçəklərində müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif miqdarda olur. Buna görə də bitkilərdə olan dərman xammalının ancaq lazımi hissələri toplanaraq tədarük edilir.

Əsas mətn:

Məqalədə dərman əhəmiyyətli bitkilərdən *Melissa officinalis* L. və *Lavandula angustifolia* Mill. növləri haqqında və həmin növlərdən alınan efir yağının qaz-xromatoqrafiya üsulu ilə analizi və efir yağının komponent tərkibi verilmişdir. Dərman bədrənci (*Melissa officinalis* L.) Damazkimilər (Lamiacea Martinov.) fəsiləsinin Bədrənc (Melissa L.) cinsinə aiddir. Dərman Bədrənci təbii halda Cənubi Avropada yaransa da, hazırda Şimali Amerikadan Yeni Zelandiyaya qədər bütün dünyada təbii halda yayılmışdır. Dərman bədrənci kökümsov gövdəli, çoxillik ot bitkisi olub, hündürlüyü 30-120 sm-ə bərabərdir. 0,5-1 m boyunca yayılır. Saçaqlı kök sisteminə malikdir. Əlavə yan köklər də inkişaf etmişdir. Gövdəsi dörd tilli, düz qalxan, yaşıl bir qədər tüklü və budaqlanandır. Diametri 0,4 sm - dir. Budaqlar gövdəyə kəskin bucaq altında birləşir. Yarpaqlar qarşı-qarşıya düzülüşlü, saplaqlı, yumurtavari, uzunluğu 4.2 sm, eni isə 2,8 sm, kənarları iri mişardişli, bir qədər tüklü, alt tərəfi üst tərəfinə nisbətən bir qədər açıq rəngli, üst yarpaqlar adətən alt yarpaqlardan böyük, səthi bir qədər qırışmışdır. Yarpaqlardakı damarlar rahatlıqla görülə bilir. Çiçəkləri ağ rəngdə xırda, yarım köbə şəklində yarpaq qoltuqlarında inkişaf edir. Çarpaz tozlanır. Çiçək qrupu spiral şəkilli budaqlanan formalı 20-40 sm uzunluqda olur. Toxumları yumurtavari, qəhvəyi, uzunluğu 2 mm və diametri 1 mm-dir. Meyvəsi dörd kiçik qozcuqdan ibarət açıq qonur və boz rəngli olur. Aprelin ilk on günlüyündə böyümə başlayır. İyun ayının sonunda qönçələnir, iyul ayında çiçəkləyir və sentyabr aylarında meyvə verir. Ballınanə işıqsevən bitkidir. Kölgə şəraitində inkişaf etdikdə yarpaqlarında efir yağlarının miqdarı azalır və bitki az ətirli olur. İstiliyə tələbat göstərir. Toxumlarının cücərməsi üçün 10- 12°C istilik lazımdır. İnkişafı üçün optimal temperatur 20-25°C hesab edilir [1]. Ballınanə torpağa çox da tələbkar deyil. Yüngül strukturlu münbit, zəif turş neytrala yaxın turşuluqlu torpaqlarda yaxşı bitir. Soyuğadavamlı bitki hesab olunur, ancaq bəzən onu şaxta vura bilir. Qışda bitkinin üst hissəsi məhv olur, yazda yenidən inkişaf edir. Növ xalq təbabətində, eləcə də,

farmokologiyada və baytarlıqda geniş tətbiq edilir [3]. Tərkibi sitral, sitronellol, heraniol, nerol, linalol, heranilasetat, mirsen və terpenoid maddələri vardır. Bundan başqa flavonoidlər, piyli yağlar, C, B_1, B_2 vitaminləri, karotin, kumarinlər, aşı maddələri və aromatik birləşmələrlə zəngindir. Tərkibində fenollu birləşmələr, antioksidant aktivliyə malik flavonoidlər-apigenin, kosmosiin, lyuteolin, sinarozid, ramnositrin, fenol - karbon turşularından – hentizin, salisil, para-hidroksibenzoy, vanilin, protokatexin turşusu vardır. Vitaminlərdən B_1, B_2, C, β-karotin, makroelementlərdən, kalium, kalsium, maqnezium, dəmir, mikroelementlərdən isə manqan, mis, sink, molibden, xrom, selen, nikel və vanadium vardır. Bədrəncin efir yağlarının tərkibində 55-60%-ə qədər sitral və 5%-ə qədər sitronemeola vardır. Aromatik, spazmolitik və sakitləşdirici xüsusiyyətlərinə görə bitki çayı kimi istifadə olunur. Bu bitki antioksidant, antibakterial, antifunqal, antivirus, sakitləşdirici, hipotenziv, ödqovucu, hemostatik, damardaraldıcı, ağrıkəsici, işlədici və iltihab proseslərinə qarşı təsirə malikdir. Bədrəncdən nevroz, isteriya, miqren, halsızlıq, arterial hipertenziya, ateroskleroz, baş gicəllənmə və qulaqlarda küy zamanı istifadə edilməsi məsləhət görülür. Xaricə işlətdikdə dəriyə antibakterial, antivirus, frunkulyoz, herpes, stomatit və parodontozlara yaxşı təsir edir. Bədrəncdən hazırlanmış isti çaylar baş ağrılarını və baş gicəllənmələrini aradan qaldırır, qan təzyiqini aşağı salır. Melissa çayı həddindən artıq içildikdə baş ağrısı, baş gicəllənmə, mədə bulantısı, qusma, qarın ağrısı, nadir hallarda bədən temperaturunun artmasına səbəb ola bilər. Dadı bir qədər büzüşdürücü dada malikdir [2]. Əsl lavanda (*Lavandula angustifolia* Mill.) Dalamazkimilər (*Lamiaceae* Martinov) fəsiləsinin Lavanda (*Lavandula* L.) cinsinə aiddir. Vətəni Aralıq dənizinin Fransa və İspaniya sahilləridir. Şimali Afrikada və Şimali Amerikada, Rusiyada, Qafqazın Qara dəniz sahilində bitir. Hündürlüyü 40-60 sm, kəskin qoxulu, həmişəyaşıl, bozumtul tükcüklü yarımkoldur. Kök sistemi saçaqlı və odunlaşmışdır. Budaqları çox şaxələnmiş, yuxarı qalxan, çoxsaylı cavan zoğludur; çiçəkli zoğları dörd hissəli, uzun, yuxarı buğumaralıdır. Yarpaqları üzbəüz, oturaq, uzunsov-xətvari, kənarları burulmuş, uzunluğu 2-6 sm, yaşıl və ya boz-yaşıl tükcüklüdür. Lavanda iyun ayının ortalarından başlayaraq 20-35 gün ərzində çiçəkləyir. Çiçəkləri sünbülvari çiçək qrupları əmələ gətirən yalançı çiçək köbələrinə yığılmışdır. Çiçək tacı ikidodaqlı, uzunluğu təxminən 1 sm, əsasən mavi-bənövşəyi, tükcüklüdür. Çarpaz tozlanır. Meyvəsi qalın kasacığa daxil olan dörd qozadan ibarətdir. Istiliksevən, işıqsevəndir, həmçinin soyuğadavamlıdır və -25 ºC-dək şaxtaya dözür [1]. Lavanda turş torpaqlara dözür, lakin neytral və qələvi torpaqlara üstünlük verir. Əsasən quru daşlı yerlərdə bitir. Bitkinin bütün hissələrində 0,8-3% efir yağı, çiçəklərində 12%-ə qədər aşılayıcı maddələr, qatranlar, ursol turşusu, kumarin, qerniarin mövcuddur. Distillə yolu ilə alınmış efir yağlarından tibb, kosmetologiya və ətriyyat sahəsində istifadə olunur. Efir yağının əsas komponenti linalool və linaliasetatdır. Mürəkkəb efirlərdən: valerian, yağ, sirkə və kapron turşularının efirləri (30-60%) də bitkinin əsas komponentlərindən sayılır. Lavanda yağı emosional balanslaşdırıcı, ruhlandırıcı, depressiyanı yüngülləşdirən və daxili disharmoniyanı tarazlayan bir vasitə hesab olunur. Lavanda spirti antiseptik təsirli vasitə kimi bəzi linimentlər və məlhəmlərin tərkibində də olur. Təzə lavanda çiçəklərindən əldə edilən təbii yağ bütün bədən sistemlərinin tarazlığını bərpa etmək qabiliyyətinə malikdir. Sakitləşdirici və antidepresan xüsusiyyətlərə malikdir, yuxusuzluğu və sinir gərginliyini azaldır [3]. Revmatizm, otit və miqren zamanı ağrıkəsici təsir göstərir. Bakterisid, funqisid və insektisid təsirə malikdir (güvələri, həşəratları dəf edir və dişləmələrin təsirini sakitləşdirir). Yaraların, dəri qıcıqlanmalarının və yanıqların, o cümlədən günəş yanıqlarının sağalmasını sürətləndirir. Dərinin infeksiyasına səbəb olan bakteriyaları öldürür, dərini hamarlayır, qırışları azaldır və sebum ifrazını azaldır. Romalılar lavandanı iyinə və müalicəvi xüsusiyyətinə görə çox qiymətləndirirlər [4].

Nəticə:

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi üçün bitkilərdən müəyyən miqdarda biokütlə (yarpaqlar) toplanmışdır. Xırdalanmış bitki xammalından 200-300 q dəqiq çəkib həcmi 700-800 ml olan kolbaya yerləşdirib rezin tıxacla boğazına bağlanmışdır. Rezin tıxaca əvvəlcədən V şəkilli Ginzberq sınaq şüşəsi birləşdirilmişdir. Kolbaya 300 ml su əlavə edilib, geriyə soyuducu ilə birləşdirib qaynayana qədər qızdırılır və zəif qaynamanı xammal üçün göstərilmiş müddətdə davam etdirilir. Proses bitdikdən sonra, istifadə olunan vasitələr otaq temperaturuna qədər soyuduldu və alınmış efir yağının

miqdarı tamamilə quru xammala görə, həcm-çəki faiziylə (X) hesablandı. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edildi:

$$X = \frac{V * 100}{m}$$

V – alınmış yağın millilitrlə həcmi;
m – istifadə olunan xammalın qramla çəkisi

Efir yağının alınması farmakopeya üsuluna uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. əldə edilən efir yağının kimyəvi tərkibi KRISTAL-2000M qaz xromatoqrafiya aparatında analiz edilmişdir.

Bədrəncdən alınmış efir yağının komponent tərkibinin analizi 28-ci dəqiqədə başa çatmış və 21 pik müəyyənləşdirilmişdir.

Lavandadan alınmış efir yağının komponent tərkibinin analizi 22-ci dəqiqədə başa çatmış və 17 pik müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hümbətov H.S., Bəşirov V. V., Mohumayev V. R. Yağlı və efir yağlı bitkilər, Bakı, 2016, 248 s.
2. Qasımov M.Ə., Qasımova T., Qədirova G. XXI Əsrin dərman bitkiləri, Bakı, 2006, 429 s.
3. Qasımov M.Ə., Məmmədov T.S. Fitoterapiya, Bakı, 2014, 299 s.
4. Lomakina L.Q. Mir svetov i rasteniy. Lavanda, melissa i druqiye selebniye rasteniya, Feniks, 2002, 160 s.

Aysun Zahid ABDDULLAYEVA
S.Ə. AĞAYEVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: abdllyvaaysun@gmail.com

ÜZVİ MADDƏLƏR VƏ METOBALİZM

Summary

In this text, we will learn about organic substances, their function, structure, importance in the cell, and how these substances are assimilated by living organisms, broken down, and final decomposition products. As we know, substances in nature are divided into two types: inorganic substances and organic substances. Examples of inorganic substances are water and salts, and examples of organic substances include proteins, fats, carbohydrates, hormones, vitamins, enzymes, and nucleic acids. Organic matter molecules differ from each other according to their structure. Some of them make up the structure of tissues and cells, some of them supply cells with energy, and others influence the regulation of intracellular processes. The decomposition of organic substances by the action of enzymes and the elimination of the final products from the body is called metabolism.

Key words: Protein, carbohydrate, fats, metabolism or metabolism, energy metabolism.

Giriş

Hüceyrə canlıları cansızlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərə malik struktur elementdir. Hüceyrə canlıların əsas quruluş və funksional vahidini təşkil edir və ayrı-ayrı orqan və toxumaların hər birinin özünə məxsus hüceyrə quruluşu vardır. Bu hüceyrənin tərkibində isə üzvi və qeyri-üzvi maddələrə rast gəlinir. Bu maddələr hüceyrədə müxtəlif miqdarda paylanmışdır *(N.M. Yusifov, K.Ş. Daşdəmirov, 2012)*. Hüceyrələrdə baş verən biokimyəvi proseslərdə iştirak edən üzvi maddə molekullarına bioüzvi molekullar adı verilmişdir. Karbohidratlar, lipidlər, zülallar və nuklein turşuları bioüzvi molekulların ən mühüm tipləridir. Bu bioüzvi maddələr insan və digər canlı orqanizmlərə xaricdən daxil olaraq orqanizmdə müxtəlif birləşmələrin təsirindən parçalanır və son

məhsullar orqanizmdən xaric olunur. Belə prosesə maddələr mübadiləsi və ya metabolizm deyilir. Hüceyrədə ən çox rast gəlinən üzvi maddələrə zülallar, yağlar, karbohidratlar aiddir. Bunlardan əlavə hüceyrədə fermentlər, hormonlar, nuklein turşuları, vitaminlərə və.s. digər maddələrə də rast gəlmək mümkündür.

Əsas mətn

Maddələr mübadiləsi zamanı parçalanan üzvi maddələrdən ən geniş yayılanı məhz zülallardır. Zülallar ilk dəfə *Bekkari* tərəfindən buğda ununun tərkibindən alınmışdır. Əzələ kütləsinin inkişafı və böyüməsi üçün vacib qida əlavəsidir. Zülallar karbon, hidrogen, azot, oksigen və kükürd kimi təbii birləşmələrdən ibarət amin turşulardan əmələ gəlir. Bir sözlə zülalların monomerləri aminturşulardır. Züllalar həm insan, həm də heyvan orqanizmi üçün çox vacib bir üzvi birləşmədir. Belə ki, zülallar orqanizmdə nəqliyyat, inşaat, tənzimləyici, müdafiə, siqnal, biokatalizator, hərəkət, ehtiyat kimi bir sıra funksiyaları yerinə yetirir (*F.İ.İslamzadə, A.M.Əfəndiyev, F.Q.İslamzadə.2015).* 1qr zülalın parçalanması zamanı 17,6 kC enerji ayrılır. Zülallar canlı kütlənin 55-85%-ni təşkil edir. İnsan və heyvanlarda ən çox dalaqda, əzələlərdə, qaraciyərdə olur. Zülallar kimyəvi tərkibinə görə 2 qrupa bölünür: Sadə və mürəkkəb zülallar. Karbohidratlar isə bitki və heyvan orqanizmlərində olan üzvi birləşmələrdən bir qrupu da karbohidratlardır. Bunlara *sulu karbonlar* və ya *qlüsidlər* də deyilir. Karbohidratlar təbiətdə ən çox yayılmış üzvi birləşmələrdir. Bunların mürəkkəb formalarına daha çox rast gəlinir. Yalnız sellüloza təbiətdə olan bütün üzvi maddələrin yarıdan çoxunu təşkil edir. Karbohidratlar mühüm bioloji vəzifə daşıyır. Belə ki, onlar vacib energetik material, ehtiyat qida maddəsi, sementləşdirici maddə sayılır. Bütün canlılar əsasən bunların oksidləşməsindən alınan enerji hesabına fəaliyyət göstərir. Bu birləşmələr bitkilərdə, insan və heyvanlarda müdafiə, habelə antikoaqulyant, antifriz və sürtkü materialı funksyasını yerinə yetirir. Zəhərli maddələri zərərsizləşdirir. Nuklein turşularının, aromatik amin turşularının biosintezində, hüceyrələrin bir-birilə və xarici mühitlə əlaqəsinin yaranmasında, qan qruplarının spesifikliyində iştirak edir. Karbohidratlar tərkiblərinə görə 3 qrupa: monosaxaridlərə, oliqosaxaridlərə və polisaxaridlərə bölünür. Metabolizm prosesində iştirak edən və geniş yayılan üzvi maddələrdən biri də lipidlərdir. Lipidlər-ali yağ turşularının, spirtlərin, aldehidlərin təbii üzvi törəmələridir. Lipidlərə yağlar və yağabənzər maddələr aiddir. Lipidlər energetik maddələrdir. Onlar insan və heyvanlarda ehtiyat qida maddəsi kimi toplanır. Bitkilərdə ən çox pambıqda, soyada, günəbaxanda, xaşxaşda və s.-də olur. İnsan və heyvanda yağlar xüsusi yağ hüceyrələrində, dərialtı qatda, daxili üzvlərin pərdəsində və s.-də toplanır. Lipidlər iki qrupa: sadə və mürəkkəb lipidlərə bölünür. Sadə lipidlərə neytral yağlar, mumlar və steridlər, mürəkkəb lipidlərə isə fosfatidlər və qlikolipidlər aiddir. Maddələr mübadiləsi bir-biri ilə sıx əlaqəsi olan və birbirini tamamlayan ardıcıl kimyəvi çevrilmələrdən ibarət mürəkkəb bir çevrilmədir. Heterotrof orqanizmlərdə qida vasitəsilə hazır şəkildə qəbul edilən üzvi maddələr kimyəvi proseslər nəticəsində bir-birinə əlaqəli şəkildə çevrilirlər və bunun hesabına canlı orqanizm qurulur. Canlı orqanizmdə zülalların, karbohidratların, nuklein turşularının və lipidlərin mübadiləsinin bir-biri ilə əlaqəsi aralıq məhsulların yəni, metabolitlərin hesabına yaranır. Bu məhsullar karbohidratların zülallara, nuklein turşularına, zülalların nuklein turşularına, lipidlərə və karbohidratlara, lipidlərin zülallara, nuklein turşularına və karbohidratlara çevrilməsinə şərait yaradır.

Nəticə:

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, bütün üzvi maddələr canlı orqanizmin qurulmasında və hüceyrədə gedən bütün biokimyəvi proseslərdə iştirak edirlər. Bu cür üzvi maddələrin hüceyrələr tərəfindən mənimsənilməsi, müəyyən çevrilmələrə məruz qalması, parçalanması və son parçalanma məhsullarının orqanizmdən xaric olunması maddələr mübadiləsi və ya metabolizm adlanır. Orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsi isə qida maddələrini enerjiyə çevirmək və bədən funksiyalarını qorumaq üçün vacib və eyni zamanda mürəkkəb bir prosesdir. Bu proeses anabolizm və katobolizm adlanan və bir-birinin ardınca gedən iki prosesdən ibarətdir. Bu proeses insanın yaşına, sağlamlıq dərəcəsinə görə də dəyişə bilir.*(Северин Е. С., Алейникова Т. Л., Осипов Е. В.2003).* Bəzən olur ki, aldığımız dərman peraparatları, qidalar, içkilər metobalizmanı yavaşladır və bu da üzvi maddələrin sintezi ilə əlaqəli olur. Eyni zamanda yuxusuzluq, stress, hormonal balansızlıq, yaşlanma kimi fizioloji dəyişikliklər də metobalizmanının zəifləməsinə və üzvi maddələrin daha az

sintez olunmasına gətirib çıxarır və metabolik dəyişiklik və metabolik pozulma adlanır. Metabolik pozulma zamanı bir çox xəstəliklər də, məsələn, şəkərli diabet, qlikogen depo xəstəlikləri, bir çox endokrin xəstəliklər də yarana bilir. Metabolik pozulma zamanı yaranan simptomlara kəskin kilo itkisi, qızolmlar, sarılıq, qaraciyər və dalaqda böyümə və.s. kimi simptomlar aiddir. Metabolik xəstəliklərin yaranma səbəbi olaraq isə, mütəxəssislər bildirmişlər ki, səhər yeməyindən imtina, gecə yemək, maye, su qəbulunun az olması, gündə müxtəlif vaxtlarda qeyri-müntəzəm yemək, zərərli qidalar, çörək, karbohidrat çoxluğu, stress, az yatmaq kimi faktorlar təsir edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. N. M. Yusifov, K. Ş. Daşdəmirov. Bioloji kimya (2012). Səh.5.
2. F.İ.İslamzadə, A.M.Əfəndiyev, F.Q.İslamzadə. İnsan biokimyasının əsasları, Tibb Universiteti (2015), II cild, səh. 20-22. ISBN 978-9952-435-60-3
3. https://life-sport.az/mobile/blog/az/22/protein-nedir-protein-faydalari zererleri-ve-protein-terkibli-qidalar
4. https://medlineplus.gov/carbohydrates.html
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Oil#Organic_oils
6. https://kidshealth.org/en/teens/metabolism.html
7. https://www.betterhealth.vic.gov.au/health/conditionsandtreatments/metabolism
8. https://az.rayhaber.com/2022/03/metabolizma-nedir-nasil-hizlandirilir-hizli-metabolizma-neden-onemlidir/
9. https://vetennamine.az/madd%C9%99l%C9%99r-mubadil%C9%99si-n%C9%99dir/
10. Северин Е. С., Алейникова Т. Л., Осипов Е. В. Биохимия. - Москва. Медицина. 2003.

Ağgül Xankişi AĞAZADƏ
N.Y. KƏRƏMOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: agazade.aggul2021@gmail.com

ELEKTROMAQNİT ŞÜALANMANIN MƏRKƏZİ SİNİR SİSTEMİNƏ TƏSİRİ

Summary

One of the issues that experts have emphasized and drawn attention to in recent years is electromagnetic radiation or radiation. As we know, technology is developing day by day and this is in many fields, especially medicine, healthcare, etc. it is widely used in other fields. In addition, although we know that technology has developed so widely and become a part of our lives, that is, we know how useful it is, but we also know about its harmful aspects. Although technology has many harms, one of the greatest harms from a physiological point of view is scattered electromagnetic radiation or radiation (Weisstein, Eric W. 11 yanvar 2014).

Key words: ER, sources of ER, negative effects of ER.

Giriş:

Şüalanma. Enerjinin elektromaqnit dalğaları və ya hissəcikləri şəklində yayılması, ötürülməsidir. Daha doğrusu enerjinin dalğalar və ya hissəciklər vasitəsilə kosmosda və maddi mühitdə yayılması və ya ötürülməsidir.(Dr. S.C. Liew. 27 oktyabr 2006).

Əsas mətn

Elektromaqnit şüalanma mənbələri 2 cür ola bilər. Təbii elektromaqnit şüalanma mənbələri və Süni elektromaqnit şüalanma mənbələri.Təbii elektromaqnit şüalanma mənbələri- Təbii şüalanma mənbələri təbiətdə insanın iştirakı olmadan mövcud olan şüalanma mənbələridir. İnsanların məruz qaldığı radiasiyanın təxminən 85%-i təbii mənşəlidir. Bu təbii təsir prosesində Yerin maqnitosfer və atmosferində biosferin canlı orqanizmlərinə və yaşayış mühitinə bilavasitə təsir göstərən mürəkkəb

qarşılıqlı hadisələr baş vermişdir. Təbii infraqırmızı şüalanma mənbələrinə misal olaraq vulkanlar, termal sular, atmosferdə istilik- kütlə prosesləri, bunlara misal olaraq - kütləvi şəkildə meşə yanğınları, bütün qızmış cisimləri göstərmək olar. İnfraqırmızı şüalanmanın kosmik mənbələrinə, toz buludlarını, qalaktikaların nüvələrini, kvarkları, ulduzları misal göstərmək olar. Süni elektromaqnit şüalanma mənbələri- Elmi-texniki proqress nəticəsində hal hazırda Yerin elektromaqnit şüalanması nəinki artmışdır, o həmçinin kəmiyyətcə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Süni elektromaqnit şüalanma mənbələrinə misal ən geniş yayılmış közərmə lampasını göstərmək lazımdır. Süni elekromaqnit şüalanma mənbələri insani, yəni antropogen mənşəli də ola bilirlər. Bunlara sənaye-texnoloji avadanlıqlar; televiziya və radiolokasiya stansiyaları; güclü radiotexniki obyektlər; sənaye tezlikli və yüksək gərginlikli elektrik ötürmə xətləri; texniki sexlər; plazma, lazer və rentgen qurğuları; atom və nüvə reaktorları və s. Bildiyimiz kimi elektromaqnit radiasiya və ya şüalanma birbaşa olaraq ilk növbədə bizim mərkəzi sinir sisitemimizə təsir edir. Təbii ki, elektromaqnit şüalanma mərkəzi sinir sisteminə daha çox mənfi təsir göstərərək bir çox sinir sistemi xəstəliklərinin yaranmasına səbəb olur. Ancaq tibbdə, səhiyyədə isə elektromaqnit şüaları bir çox xəstəliklərin həm diaqnozunun qoyulmasında, həm də müalicəsində istifadə olunur. Bura rentgen və ya X şüaları, ionlaşdırıcı şüalar və s.aiddir. Bu elektromaqnit şüalarından istifadə etməklə diaqnozu qoyulan və müalicə edilən üsullardan biri də elektroensefaloqrafiya metodudur. Elektroensefaloqrafiya və ya EEQ - baş beyinin elektrik aktivliyini qeydə almaq və qiymətləndirmək üçün istifadə olunan nevroloji bir müayinə metodudur. Elektromaqnit şüalanmaya misal olaraq mobil telefonları da göstərmək olar. Mobil telefondan da istifadə zamanı kranial sinir sisteminin elektromaqnit şüalanmaya məruz qalması nəticəsində müxtəlif nevroloji təsirlərin yarana biləcəyi fərz edilmişdir. Bu nevroloji təsirlərə baş ağrısı, tremor, başgicəllənmə, yaddaş itkisi, konsentrasiya itkisi, yuxu vərdişlərindəki dəyişikliklər, elektroensefaloqrammada və qan təzyiqində dəyişikliklər aiddir və bunlar bir sıra epidemioloji tədqiqatlar tərəfindən bildirilmişdir. Texnologiyanın inkişafı ilə smartfonların sürətlə yayılması elm aləmində yeni müzakirələrə səbəb olub. (Frey AH.1998). Tədqiqatçılar smartfondan istifadənin yaddaşa mənfi təsir etdiyini və Alzheimer və demans kimi problemlərin çox erkən yaşlarda müşahidə oluna biləcəyini iddia edirlər. Bir çox tədqiqatçılar və araşdırmacılar qeyd etmişlər ki, böyüklərdə, ən çox isə uşaqlarda diqqət pozulmasının səbəbi, məhz saatlarla telefondan istifadə edərək sosial şəbəkələrdə vaxt keçirtmək və ya televizorun qarşısında saatla oturmaq həm gözlərimizin, həm də beynimizin xüsusilə mərkəzi sinir sistemimizin işinə mənfi təsir göstərərək elektromaqnit şüalanmaya məruz qaldığını qeyd edirlər. (Wagner P, Roschke J, Mann K, Hiller W, Frank C. Pulsed. 1998.).

Nəticə:

Elektromaqnit şüalanma həm daxili orqan və toxumalarımıza mənfi təsir göstərərək müxtəlif xəstəliklər əmələ gətirir, həm də başlıca olaraq mərkəzi sinir sistemimizə mənfi təsir göstərir. Beləliklə, televiziya, telefon, planşetlər, mikrodalğalı sobalar, cib telefonları, radiolar və digər texnoloji avadanlıqlardan insan orqanizminə elektromaqnit şüalanmanın müxtəlif növləri nüfuz edərək xəstəliklərə səbəb olur. Buna xərçəng, baş beynin müxtəlif xəstəlikləri, Alhzeimer, Parkinson xəstəliyi, yuxusuz, yaddaş itkisi, diqqət zəifliyi, davranış pozulması, tremor, baş ağrısı və s. aid edə bilərik. Həmçinin, bu zaman digər ciddi xəstəlik və dəyişikliklər də əmələ gəlir. Odur ki, bu cür insan sağlamlığına mənfi təsir göstərən avadanlıqlardan və elektromaqnit şüalarından uzaq duraq.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Frey AH. Cib telefonlarından baş ağrıları: bunlar realdırmı və fəsadları nələrdir?Ətraf Mühitin Sağlamlığı Perspektivi. 1998; 106 :101–103. doi:10.1289/ehp.98106101.

2. Wagner P, Roschke J, Mann K, Hiller W, Frank C. Pulsed radiotezlikli elektromaqnit sahələrinin təsiri altında insan yuxusu: standart şərtlərdən istifadə edərək polisomnoqrafik tədqiqat. Bioelektromaqnit. 1998; 19 :199–202.doi:10.1002/(SICI)1521-186X(1998)19:3<199::AID BEM8>3.0.CO;2-X.

3. Weisstein, Eric W. "Radiasiya" . Erik Veysşteynin Fizika Dünyası WolframAraşdırması . 11 yanvar 2014-cü ildə alındı .

4.https://kompy.info/elektromaqnit-sualanma-menbeleri-tebii-elektromaqnit-sualanma.html?page=3 5. http://bilheal.bilkent.edu.tr/aykonu/ay2011/radyasyonturk.htm

6. Mann K, Wagner P, Brunn G, Hassan F, Hiemke C, Roschke J. impulslu yüksək tezlikli elektromaqnit sahələrinin neyroendokrin sistemə təsiri. Neyroendokrinologiya. 1998; 67 :139-144.

7. Braune S, Wrocklage C, Raczek J, Gailus T, Lucking CH. Radiotezlikli elektromaqnit sahəsinə məruz qaldıqda istirahət zamanı qan təzyiqi yüksəlir. Lancet. 1998; 351:1857-1858.

8. Kolodinski AA, Kolodinska VV. Latviyada Skrunda Radio Location Station ərazisində yaşayan məktəbli uşaqların motor və psixoloji funksiyaları. Sci Total Environ. 1996; 180:87-93.

9. Santini R, Santini P, Danze JM, Le Ruz P, Seigne M. Mobil telefon baza stansiyalarının yaxınlığında yaşayan insanların sağlamlığının öyrənilməsi: I. Məsafə və cinsin təsiri. Patol. Biol. 2002; 50 :369–373.

10. Hutter HP, Moshammer H, Wallner P, Kundi M. Mobil telefon baza stansiyalarının yaxınlığında yaşayan subyektlərdə subyektiv simptomlar, yuxu problemləri və koqnitiv performans. Occup Environ Med. 2006; 63 :307–313.

A.B. VALİYEVA
M.A. ABBASOV[2,3]
Baku State University
Genetic Resources institute of ARSEM
Western Caspian University
[*]E-mail: aqasimovabio@gmail.com

STUDY OF DNA EXTRACTION METHODS FROM DIARY PRODUCTS: A REVIEW PERSPECTIVE

Summary

In recent years, there has been an increased focus on routinely evaluating the quality of dairy products through the use of innovative technology. In order to get a significant amount of high-quality DNA for quality control investigations, an appropriate DNA extraction technique must be applied. The methods used for manufacture, extraction, and constituent composition in the nutritional matrix under study can all affect the DNA's quality. Therefore, it is necessary to improve and modify DNA extraction in order to make analysis easier.

Key words: DNA extraction, PCR, Species differentiation

Giriş

Scientific investigations into the health and production of animals are increasingly turning to molecular techniques like real-time PCR and micro-arrays for dealing with challenges like food traceability, genome mapping, marker-assisted selection, quantitative trait loci (QTL) identification, and susceptibility to disease [1]. For such applications, it is necessary to isolate a substantial quantity of high-quality DNA, and choosing the right DNA extraction technique is crucial in this respect. Depending on the tissue being extracted, a variety of techniques can be used to extract DNA from a wide range of material supplies. The application of novel technologies for regular quality control in dairy products has drawn more attention in recent years. The dairy food chain has been monitored using experimental devices and microdevices based on biological sensing. Most fascinating are devices that use protein and DNA analysis. To assess potential food adulteration, a number of analytical techniques based on protein detection have been developed, including immunology, chromatography, and electrophoresis [2]. Conversely, since DNA is a reliable molecule that may retain sequence-specific information that can be retrieved by a straightforward amplification reaction, DNA-based approaches may be a viable substitute [3].

Əsas mətn

PCR is widely recognized as the most versatile and well-recognized DNA-based test technology, with the ability to replicate genetic information from severely damaged DNA sequences. In addition to identifying species substitution, this analytical technique is thought to be highly effective in detecting food adulteration, pollutants, infections, allergies, and genetically engineered material. The most important stage in the PCR application process is frequently the extraction of DNA from the diverse dietary item. Food samples are complicated combinations that contain PCR inhibitors that can affect how well DNA can be amplified. Consequently, the way PCR-based techniques are applied relies on the food sample's makeup. More precisely, excessive fat, protein, and calcium content in milk can reduce the efficiency of DNA amplification [4].

Effectiveness and efficiency in DNA extraction processes, as well as accuracy in assessing the quantity and quality of isolated DNA, are necessary for these reasons. To directly extract DNA from food, there are a number of techniques available, including commercial kits and experimental procedures. In order to identify a dependable, efficient, and cost-effective method for extracting DNA from dairy products such as milk, yoghurt, cream, and cheese, several approaches have already been developed. Hence, several techniques for extracting DNA have been tried, the pure DNA solutions have been examined on an agarose gel, and the extracted DNA has been measured using fluorometric and spectrophotometric techniques [5].

The DNA extraction procedure's effectiveness is significantly impacted by the makeup of dairy products. The fat percentage of various dairy products, for instance, varies; it can range from 80% to 84% in butter, 25% in cream, and 30% in cheese. Depending on the technique, a larger fat content will cause additional difficulties with the DNA extraction process [6]. The yield of target DNA may also be influenced by additional variables, such as the co-extraction of microbial DNA from the microbes used in dairy processing. Typical procedures used in the extraction of DNA from dairy products include centrifugation of milk, homogenization of cheese samples, lysis, centrifugation, and a variable purifying step. The conventional techniques for extracting DNA consist of salting-out and phenol-chloroform extraction.

The process of extracting phenol, chloroform, or organic solvents is called traditional approach to extracting DNA. First, proteinase K and sodium dodecyl sulfate (SDS) are used to lyse cells and liberate DNA in order to extract phenol chloroform. In order to separate proteins from the DNA, phenol, chloroform, and isoamyl alcohol are then added to the cell lysate. Centrifugation is used to separate the aqueous phase containing molecules of DNA from the undesirable protein and cellular debris that compose the organic phase. Then, with extreme caution and without disrupting the contact, the aqueous phase is separated. The last step involves precipitating DNA and resuspending it in an ultra-pure water solution of Tris-ethylenediaminetetraacetic acid (EDTA). The extraction of DNA that has good integrity, high purity, and yields are benefits of using this approach. The use of volatile solvents, the lengthy technique, and having to move the material between several tubes are the disadvantages of this approach. Large-scale use of this technique is also undesirable since it is difficult to ensure consistency in the quantity of DNA collected [7].

A low-cost technique for extracting DNA is salting out. The basis of this technique is the selective precipitation of pollutants and proteins in the sample upon addition of a saturated salt solution (5 or 6 M NaCl). Following centrifugation, the protein-containing insoluble fraction is separated from the DNA-containing supernatant [8]. The DNA can then be resuspended in ultra-pure water or the suitable storage buffer following precipitation with pure ethanol or isopropanol. This technique yields less pure DNA than the phenol-chloroform extraction method, but it is quicker, safer, and requires less labor because no hazardous solvents are used.

Nəticə

The ever expanding worldwide reach of food chains has led to a rise in food fraudulent activities even in spite of increasingly stringent food safety regulations, particularly with regard to food labelling and traceability. Because they are sensitive and reliable, companies and labs have taken a particular interest in DNA-based technologies for food verification. However, the extraction

technique used, the production process, and the chemical makeup of the food matrix under investigation can all have an impact on the quality of the DNA. Consequently, to enable downstream analysis, DNA extraction has to be enhanced and modified [9].

REFERENCE LIST:

1. D'Angelo F, Santillo A, Sevi A, Albenzio M. Technical note: A simple salting-out method for DNA extraction from milk somatic cells: investigation into the goat CSN1S1 Gene. J Dairy Sci 2007;90:3550e2.
2. Lipp, M. (2003). Testing for foods derived from modern biotechnology: Opportunities and limitations for metrology. Accreditation and Quality Assurance, 8, 454–460.
3. Feligni, M., Bonizzi, I., Cubric Curik, V., Parma, P., Greppi, G. F., & Enne, G. (2005). Detection of adulteration in Italian cheese using mitochondrial DNA templates as biomarkers. Food Technology and Biotechnology, 43, 91–95.
4. Andrea Pirondini, Urbana Bonas, Elena Maestri, Giovanna Visioli, Marta Marmiroli, Nelson Marmiroli, Yield and amplificability of different DNA extraction procedures for traceability in the dairy food chain, Food Control 21 (2010) 663–668
5. Bania, J., Ugorski, M., Polanowski, A., & Adamczyk, E. (2001). Application of polymerase chain reaction for detection of goats' milk adulteration by milk cow. Journal of Dairy Science, 68, 333–336.
6. Sajali, N., Wong, S. C., Hanapi, U. K., Jamaluddin, A. B. S., Tasrip, N. A., & Mohd Desa, M. N. (2018). The challenges of DNA extraction in different assorted food matrices: A review. Journal of Food Science, 83(10), 2409–2414. https://doi.org/ 10.1111/1750-3841.14338.
7. Psifidi, A., Dovas, C. I., & Banos, G. (2010). A comparison of six methods for genomic DNA extraction suitable for PCR-based genotyping applications using ovine milk samples. Molecular and Cellular Probes, 24(2), 93–98. https://doi.org/10.1016/j. mcp.2009.11.001.
8. Kawe¸ cka, A., Gurgul, A., & Miksza-Cybulska, A. (2016). The use of SNP microarrays for biodiversity studies of sheep - a review. Annals of Animal Science, 16(4), 975–987. https://doi.org/10.1515/aoas-2016-0017
9. Marlene Baptista, Joana T. Cunha, Lucília Domingues,DNA-based approaches for dairy products authentication: A review and perspectives,Trends in Food Science & Technology.

Aişə Bahadır HÜSEYNZADƏ
Səbinə Aydın ABASOVA
Aysel Vüqar FƏRZƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-mail: aisha.huseynzada@gmail.com

PYTHON'S INFLUENCE: SHAPING TOMORROW'S TECH

Summary

Python, a widely recognized programming language celebrated for its simplicity and adaptability, has permeated various domains, from artificial intelligence to web development. Through an examination of its applications in machine learning, data analysis, cybersecurity, and beyond, this study elucidates Python's transformative impact on the digital landscape. Drawing upon insights from industry trends and community-driven initiatives, the thesis explores Python's potential for driving innovation and shaping the future of technology. Through this exploration, it becomes evident that Python's influence extends far beyond mere programming syntax, positioning it as a linchpin for unlocking new possibilities in tomorrow's tech-driven world.

Key words: Python, technology, machine learning, data analysis, web development

Introduction

Python, a widely recognized programming language, has transcended its niche origins to become an integral part of everyday technology. Its intuitive syntax and broad applicability have led to its adoption across diverse fields, from data analysis to web development. In this discourse, we embark on an exploration of Python's impact, elucidating its role in shaping contemporary digital landscapes and its potential for future innovation. [1]

Body part

In the realm of machine learning and artificial intelligence (AI), Python stands as a cornerstone, enabling developers to create intelligent systems capable of mimicking human cognition. Leveraging powerful libraries such as TensorFlow, PyTorch, and scikit-learn, Python facilitates the development of algorithms that can learn from data, recognize patterns, and make predictions. These advancements pave the way for a future where AI-driven solutions enhance various facets of our lives, from personalized recommendations in online shopping to medical diagnosis assistance [2].

Python's prowess extends into the realm of data science and big data analysis, where its robust ecosystem of libraries and tools empowers analysts to glean insights from vast datasets. With libraries like Pandas, NumPy, and Matplotlib, Python facilitates the manipulation, visualization, and interpretation of data, enabling organizations to make informed decisions and uncover hidden trends. As the volume and complexity of data continue to burgeon, Python's role as a linchpin in the data-driven decision-making process becomes increasingly indispensable, fostering innovation across industries ranging from finance to healthcare [3].

Python's influence reverberates through the domain of web development, where frameworks like Django and Flask have streamlined the creation of dynamic and scalable web applications. With Python, developers can rapidly prototype and deploy feature-rich websites and web services, harnessing its simplicity and flexibility to meet the evolving demands of users. As the digital landscape evolves and user expectations soar, Python's role in powering the backend logic of web applications ensures that future websites and services will continue to deliver seamless experiences across devices and platforms [1].

Python's versatility extends to the realm of Internet of Things (IoT) development, where it serves as a linchpin for creating interconnected and intelligent devices. With Python's lightweight footprint and extensive libraries, developers can prototype and deploy IoT solutions with ease, enabling devices to communicate, process data, and interact seamlessly with their surroundings. From smart home appliances to industrial sensors, Python empowers the proliferation of IoT applications, driving innovation and efficiency across diverse sectors. As the IoT ecosystem continues to expand, Python's role in shaping connected technologies remains instrumental in shaping a more interconnected and intelligent world [4].

In the realm of quantum computing, Python emerges as a pivotal language, facilitating research and development in this cutting-edge field. With libraries like Qiskit and PyQuil, Python provides a user-friendly interface for programming quantum computers, democratizing access to quantum technology. Python's versatility and community support enable researchers to explore novel quantum algorithms and applications, unlocking the potential for exponential advancements in fields ranging from cryptography to drug discovery. As quantum computing matures, Python's role in bridging the gap between theoretical concepts and practical implementations will continue to drive innovation in this transformative domain [5].

Python's adaptability extends to the burgeoning field of edge computing, where it facilitates the development of intelligent applications that operate closer to the data source. With Python's support for microcontrollers and single-board computers, developers can create edge solutions that process data locally, reducing latency and enhancing responsiveness. From smart sensors in industrial settings to wearable devices monitoring health metrics, Python enables the deployment of intelligent edge applications that empower real-time decision-making and enhance user experiences. As edge computing gains traction, Python's role in enabling distributed intelligence at the network's edge will continue to drive innovation in this transformative field [6]

Reference list

Python's collaborative nature facilitates cross-disciplinary cooperation, fostering innovation at the intersection of diverse fields. With its accessible syntax and extensive libraries, Python serves as a common language that enables experts from various domains to collaborate effectively. From scientists analyzing data to artists creating interactive installations, Python empowers individuals to transcend disciplinary boundaries and explore new frontiers of creativity and innovation. As interdisciplinary projects become increasingly prevalent, Python's role as a unifying force for collaboration continues to fuel cross-pollination of ideas and drive groundbreaking discoveries across diverse domains [1].

REFERENCE LIST:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Python_(programming_language)
2. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00401706.2023.2237826
3. https://medium.com/@datasciencedelight/simplifying-data-analysis-with-python-a-beginners-guide-f79211c08842
4. https://medium.com/@ayushidubeydigibask/python-for-iot-internet-of-things-powering-the-future-of-connected-devices-7a7a6ac72dfe
5. https://www.datatobiz.com/blog/quantum-computing-concepts-and-implementation-in-python/
6. https://medium.com/@restudad/pythons-role-in-the-rise-of-edge-computing-4d251ef19409

Ayçilər Mübariz QULUZADƏ
Qərbi Kaspi Unıversıteti
E-mail: aycilerrquluzade@gmail.com

AÇIQ MƏNBƏ KODLU PROQRAMLAR VƏ E-TƏHSİL SİSTEMİNDƏ İSTİFADƏSİ

Summary

Opened source code programs and their use in e-learning were analyzed in this thesis. For the freedom to make changes and distribute improved versions (distributed to everyone), the source code of the program must be available. Therefore, a free software environment is needed to access the source code. [2] Free software is based on the user's freedom to run, copy, distribute, study, modify and improve the software. More specifically, users are granted the following rights:

Key words: E-learning, open source software, software, electronic resources

Giriş

Sürətlə inkişaf edən texnologiya sayəsində informasiyaya çıxış asanlaşıb. İnformasiyanın əlçatanlığı informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafına imkan verdi. Kompüter texnologiyaları məlumatın yayılmasına, inkişafına, paylaşılmasına və asan ötürülməsinə imkan verən ən böyük texnologiyadır. Ancaq bunun bu qədər asan olması hər kəs üçün məqbul görünmür. Bunun nəticəsidir ki, mətbəə, yəni kütləvi istehsal üçün yüksək həcmli surət çıxarma texnologiyası ilə informasiya istehsal edənlərin hüquqlarını qorumaq üçün müəllif hüquqları sistemi yaranmışdır. Müəllif hüququ sistemi, başqa sözlə, surət çıxarma hüququnun proqram məhsullarının sahiblərinə aid olduğunu göstərir, onların əksəriyyəti sözügedən proqram təminatının ictimaiyyətə qarşı potensial faydalarını məhdudlaşdırmağı düşünür və proqram təminatını kopyalamaq və dəyişdirmək hüququna sahib olmaq istəyirlər [1].

Əsas mətn

Kompüter texnologiyalarında müəllif hüququ məsələsi Süni İntellekt laboratoriş-yalarında pulsuz proqram təminatı anlayışına bir ölçü əlavə etdi. (Massaçusets Texnologiya İnstitutu) 1970-ci illərdə 1980-ci illərin əvvəllərinə qədər onu proqram təminatı tərtibatçısı kimi qəbul edən bir qrupla proqram təminatı tərtibatçısı kimi çalışmışdır. Beləliklə, 1984-cü ildə tamamilə pulsuz proqram təminatı ilə yaradılmış əməliyyat sistemi və əməliyyat sisteminin alətlərinin hazırlanmasına başlanıldı və işin adı

GNU-ya verildi. GNU "azad sənədlərin 26 lisenziyası" deməkdir. Beləliklə, GNU "azad sənədlərin lisenziyası" mənasını verən rekursiv sözdür. FSF (Free Software Foundation) 1985-ci ildə Stallman tərəfindən bir çətir altında yazılmış pulsuz proqram təminatını toplamaq üçün quruldu və GNU proqramını qorumaq üçün GPL (General Public License) adlı proqram lisenziyası ortaya çıxdı. GPL lisenziyası ilə lisenziyalaşdırılmış pulsuz proqram təminatının məqsədləri onların azadlığını qorumaqdır [2].

Dəyişikliklər etmək və təkmil versiyaları yaymaq (hər kəsə yayılmış) azadlığı üçün proqramın mənbə kodu əlçatan olmalıdır. Buna görə də mənbə koduna daxil olmaq üçün pulsuz proqram təminatı mühiti lazımdır [2]. Azad proqram təminatının əsası istifadəçinin proqram təminatını işlətmək, kopyalamaq, yaymaq, öyrənmək, dəyişdirmək və təkmilləşdirmək azadlığındadır. Daha dəqiq desək, istifadəçilərə aşağıdakı hüquqlar verilir: [3].

- Proqramı istənilən məqsədlə işlətmək azadlığı,
- Proqramın necə işlədiyini yoxlamaq və onu öz ehtiyaclarına uyğun olaraq dəyişdirmək azadlığı,
- Proqramın mənbə koduna giriş bunun üçün ilkin şərtdir,
- Yenidən bölüşdürülməsi və ictimai azadlıqla bölüşdürülməsi,
- Proqramın işlənib hazırlanmış formada ictimaiyyətə yayılması azadlığı

Beləliklə, proqram təminatı bütün cəmiyyətin xeyrinə hazırlanmışdır. Proqramın mənbə koduna giriş də bunun üçün ilkin şərtdir. Proqram bütün istifadəçiləri bütün bu hüquqlara malik olduqda pulsuz proqrama çevrilir.

Yəni, siz kopyalamaq, dəyişdirmək, olduğu kimi və ya pul müqabilində dəyişiklik etməklə satmaq, hər kəsə və hər yerdə yaymaq və pulsuz vermək azadlığınız olmalıdır. Bu azadlıqlara sahib olmaq heç kimdən icazə istəməmək və icazə üçün heç bir şey ödəməməkdən ibarətdir. Siz həmçinin proqramda hər hansı dəyişiklik etmək və ondan biznes və ya əyləncəniz üçün istifadə etmək hüququnuz var. Bu dəyişikliklərin mövcudluğu barədə heç kimə məlumat verməyə belə ehtiyac yoxdur. Dəyişiklikləri dərc etsəniz və ya yaysanız, heç kimə məlumat vermək məcburiyyətində deyilsiniz [4].

"Açıq Mənbə" proqram təminatı adətən əməkdaşlıq mədəniyyətini nümayiş etdirir, bu vəziyyət kompüter elminin ilk günlərindən bəri mövcuddur. Açıq kod proqram təminatı bilikləri paylaşmaqla inkişafı sürətləndirir və virtual mühitdə əməkdaşlığa imkan verir. İndiki böyük şirkətlər bu əməkdaşlığı dəstəkləməyə başlayıblar və bir çox ölkələr hətta açıq mənbəli proqram təminatının inkişafına öz töhfələrini verirlər. Peru, İsrail, İspaniya və Almaniya qapalı mənbə və xüsusi proqram təminatının əlçatmaz və qəbuledilməz olduğuna qərar verən ölkələrdən yalnız bir neçəsidir, xüsusən də təhlükəsizlik məsələsində. Bu səbəbdən bu ölkələrdə açıq mənbə sistemlərinə keçid üçün böyük addımlar atılır. Açıq mənbəli proqram təminatının ölkə üçün daha lazımlı və faydalı olacağı göz qabağındadır.

Nəticə

Ənənəvi öyrənmə mühitləri ilə müqayisədə elektron təhsilin ən böyük dezavantajı olan xərc açıq kod proqramı sayəsində böyük ölçüdə aradan qaldırılacaq. Bu, elektron tədris mühitlərində istifadə olunan yüksək qiymətli proqram təminatı əvəzinə eyni funksiyaları yerinə yetirən GPL lisenziyalı proqram təminatından istifadə etməklə mümkün olacaq. Elektron təhsilin sürətli inkişafı üçün açıq mənbə kodundan geniş istifadə təhsilin keyfiyyətinin və tədris vasitələrinin inkişafını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Забуга А. А. Теоретические основы информатики. Для бакалавров и специалистов [Текст]: учебное пособие по дисциплине "Информатика" для студентов вузов – Санкт-Петербург [и др.]: Питер, 2014. - 208 с.: ил.

2. Исаев Г. Н. Информационные технологии [Текст]: учебное пособие / Г. Н. Исаев. - 2-е изд., стер. - Москва: Омега-Л, 2013. - 464 с.: ил. - (Высшее техническое образование). - Библиогр: с. 462-464 (44 назв.).

3. Orhun, E. (1998). Bilgisayar-Destekli Eğitim İçin Bir Kavramsal Çerçeve: Eğitimde Bilişim Teknolojileri Yeniliği. Türkiye ikinci Uluslararası Uzaktan Eğitim Sempozyumu-Bildiriler. 4-8 Mayıs 1998. Ankara: MEB ve Uzaktan Eğitim Vakfı.

4. Gülnar, B. (2003). Bilgisayar ve İnternet Destekli Uzaktan Eğitim Programlarının Tasarım, Geliştirme ve Değerlendirme Aşamaları (SUZEP örneği), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, SBE. Konya.

Günel Vüqar FƏRZƏLİZADƏ
Aydan Elşad RZAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-mail: aydanrzayeva5656@gmail.com

YAĞIŞDAN ELEKTRİK ENERJİSİNİN ALINMASI

Summary

In our modern era, green energy plays a very important role. Today, the most famous sources of green energy are solar and wind. However, we will discuss the possibility of obtaining energy from rain. There are relatively few startups in this field. One of them is WL Energy.

Key words: WL energy, Green energy, Rain.

Giriş:

WL energy hədəfi ekvatorial ərazilərdə yağış vasitəsilə enerji alınmasıdır. Bunun üçün evin kənarındakı yağış üçün nəzərdə tutulmuş nav borular, Dinamo, batareya və plc qurğusu bəs edir [1]. İş prinsipi çox sadədir. Boru daxilinə pər yerləşdirilir. Bu pər dinamoya birləşir. Yağış borudan keçərək pəri hərəkətə gətirir. Pər fırlandıqca dinamo mexaniki enerjini elektrik enerjisinə çevirir. Alınan enerji batareyaya ötürülür. Plc qurğusu isə alınan enerjinin batareyada toplanmasını və ya bir başa evdə istifadəyə veriləcəyini təyin edir.

Əsas mətn:

Bu ideyaya uyğun olan pulvia nəzər salaq. Bu qurğu divar yarılaraq divarın daxilinə yerləşdirilir. Borunun ən yuxarısında bər yerləşir burdan enerji alınmasına çalışılır. Pulvianın əsas məqsədi yağış sularının toplanaraq istifadəyə verilməsidir [2].

WL energy isə divarı yarmağa ehtiyac yoxdu. Pər, dinamo, batareya və plc bir dəmir qutu daxilinə yığılır. İstifadəçi bu cihazı asanlıqla evinin kənarında olan navlara birləşdirərək yağışdam enerji toplaya bilər. Hədəf kütləsinin ekvatorial bölgələr olmasının səbəbi həmin ərazilərdə çoxlu yağışların olmasıdır. Digər bir səbəb kimi göstərmək olar ki, ekvatorial ərazilərə düşən ölkələr əsasən kasıb ölkələrdir, yağan güclü yağışlar həmin ərazidə naqillərin qırılmasına gətirib çıxardır. Nəticədə əhali elektrik xətləri bərpa olunanadək elektrik enerjisindən məhrum qalırlar. Elektrik xətləri bərpası dedikdə, naqillər yenilənmir sadecə qırılmış yerlər yenidən birləşdirilir. Buda problemi həll etmir. Şiddətli yağış yağdıqda və ya külək əsdikdə naqillər yenidən qırılır. Nəticədə WL energy problemi yaradan yağışdan həll yaradır. İnsanlar istədikləri vaxt batareyaya toplanmış enerjini plc qurğusu vasitəsilə evdə istifadə üçün yönləndirə bilirlər. Bu enerji elektrik xətləri bərpa olunanadək insanları enerji ilə təmin edə bilir [3].

Nəticə:

Bu startup layihəsi ilə ekvatorial ərazilərdə elektrik enerjisi ilə təmin olunması mümkündür. Həmin ərazilərdə yaşıl emrjinin tətbiqi üçün effektiv bir yoldur. WL energy-in ekvatorial bölgələrdə tətbiqi və inkişaf etdirilməsi elektrik təhlükəsizliyi və yaşıl enerji sahəsində önəmli irəliləyiş ola bilər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Jenkins, N., Jenkins, N., Jenkins, N., & Ekins, P. (2016). Renewable Energy: Power for a Sustainable Future. Oxford University Press. Pg 50-200.

2. Manahan, S. E. (2019). Environmental Science and Technology: A Sustainable Approach to Green Science and Technology. CRC Press. Pg 100-400.

3. Tester, J. W., Tester, J. W., Tester, J. W., & Malhotra, D. (2015). Sustainable Energy: Choosing Among Options. The MIT Press. Pg 150-550.

Aynura Shamsaddin HEYBATOVA

Western Caspian University
E-mail: aynure.heybatova@gmail.com

EXPLORING THE INFLUENCE OF INDUSTRY 4.0 TECHNOLOGY ON SUPPLY CHAIN AGILITY

Summary

Considering the important role Information Technology (IT) plays in achieving performance improvements in business processes, this paper aims to investigate the potential impact of the Industry 4.0 and its associated technological advances on Supply Chain performance. Hence, by conducting a systematic literature review, the paper attempts to explore the impact of Industry 4.0 on Supply Chain performance. Based on this study, the implementation of Industry 4.0 enabling technologies is expected to provide significant performance improvements in SCM by enabling a holistic approach to supply chain management as a result of extensive supply chain integration as well as information sharing and transparency throughout the supply chain.

Key words: information technologies, supply chain, industry 4.0, competition.

Introduction:

Technology is the driving force behind leaps and bounds in all aspects of life in the 21st century. It has become an essential part of our life making it easy. A lot has changed with the introduction of the Fourth Industrial Revolution. More serious examples can be presented from different fields, such as health, education, diverse industry or trade. Well, while we believe that human labor should never be underestimated – we are the creators of all this top-notch engineering – yet we must confess that advanced technologies improve our quality of life significantly.

Body part

The fourth industrial revolution, like the industrial revolutions before it, has an impact on many areas and results in changes. For this reason, it is noted that it is necessary to acquire many skills to adapt to these changes.

Tomorrow's workforce must be prepared by conducting an assessment to reduce these negative effects and turn them into a positive direction.

In order to take advantage of the positive aspects of the 4th industrial revolution, it is necessary to be ready for it, to prepare jobs and the workforce with the necessary skills to improve the welfare of the population. We think that we can use it in a better direction by being ready for this industrial revolution. Also, the study of the 4th industrial revolution will lead to the release of its negative effects in the competitive market.

As we know, industrial revolutions change our life in several directions. It can be said that the impact of the 4th industrial revolution is greater than the previous industrial revolutions. When we evaluate, we will see that the 4th industrial revolution has as many positive effects as negative effects. For example: although the 4th industrial revolution helped increase productivity, it led to the elimination of some jobs, which could lead to unemployment in the future. There are various differences of opinion between techno pessimists who exaggerate the negative consequences of these effects and techno optimists who emphasize their positive aspects. Techno pessimists oppose the 4th industrial revolution and the development of technology. Techno optimists willingly support the 4th

industrial revolution. Therefore, it is very difficult to avoid disagreements in order to take advantage of the positive aspects of the industrial revolution [1].

İndustry 4.0 and how do technologies shape the competition

The Fourth Industrial Revolution is changing the competition in a number of ways. Some of these directions are economic growth and economic development, business and entrepreneurship, labor market, employment, nature of work, productivity, income and well-being [8].

In Klaus Schwab's book "The Fourth Industrial Revolution", these changes are grouped together and four main effects of the fourth industrial revolution on companies in all sectors are noted: customer preferences vary; data improves products, which increases asset productivity; as companies learn the importance of new forms of collaboration, new partnerships are formed; operating models are becoming new digital models [10].

As mentioned above, the fourth industrial revolution is causing a number of changes in the direction of the economy and with a number of effects on companies. Tomorrow's workforce must be prepared by conducting an assessment to reduce these negative effects and turn them into a positive direction.

Workforce Readiness, soft skills, technical skills, entrepreneurship are the main key skills that will help candidates face the wave of the fourth industrial revolution.

Although many jobs and fields of work have disappeared, experts believe that the demand for job roles such as Data Analysts and Data Scientists, Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) Specialists, Digital Marketing Specialists, Internet of Things (IoT) Experts, Cybersecurity Specialists may increase in the future.

There is competition between companies in terms of price, quality, features and offerings. The main interest of the business is to increase the sales, get high profit and attract more customers. Competition is part of the success or failure of companies. In order to gain a competitive advantage, all companies try to develop themselves in a certain way and differentiate themselves from their competitors by creating their own sustainable development model. Technological changes and innovations are the main criterion of competition. Technology plays a major role in the structural change of the industry and helps in restructuring the business framework. Before the transition to the 4th Industrial Revolution, many advanced firms could not sustainably compete because they lacked sufficient technological capabilities and knowledge.

In modern society, technological development and enlightenment have resulted in a noticeable rivalry among the countries of the world. That's the reason why companies pay so much attention to technology, trying to increase their productivity and provide better service to their customers. Technological innovations can have a significant impact on individual companies and industries. But not all technological changes are strategically beneficial; they can aggravate a firm's competitive position and industrial charm. High technology does not guarantee profitability. Because of their disadvantageous structure, many high-tech industries are much less profitable than some low-tech industries.

The fourth industrial revolution has emerged as a crucial period of technical developments that are reshaping how companies run and compete. The integration of digital technologies and automation, which characterizes this transformational period, has a significant global impact on many different businesses and economies. By examining earlier studies and research in the subject, we hope to analyze the topic of the fourth industrial revolution and its impact on competition in this literature review.

In the fast changing digital environment of today, the subject of the fourth industrial revolution is of the utmost importance. It signifies a substantial change in how companies approach innovation, production, and customer involvement. The emergence of technologies like the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI), big data analytics, and robotics has presented sectors with opportunities and challenges that have never before existed.

Boston Consulting Group (BCG) explores Industry 4.0's technical enablers, which include automation, data analytics, the Internet of Things (IoT), and artificial intelligence (AI) [2]. These

technologies have the power to transform industrial operations, boost productivity, and open up new commercial opportunities. The necessity of digital transformation for organizations to take advantage of Industry 4.0's potential is emphasized in the article.

Boston Consulting Group (BCG) found that the adoption of Industry 4.0 technologies can significantly increase the productivity and growth of manufacturing industries. They give instances of businesses who effectively applied these technologies and saw considerable performance improvements [2].

Industry 4.0 – Smart Manufacturing

The improvements in smart manufacturing—which incorporate cutting-edge technologies like IoT, cloud computing, and big data analytics—are covered by the writers in this article. They draw attention to the advantages of smart manufacturing, including raised output, quality, and sustainability [7].

Industry 4.0 – Cyber-Physical Systems

The integration of physical and computational components, real-time monitoring and control, and the ability to adapt and react to changes are just some of the key features of CPS. Furthermore, CPS has the potential to revolutionize industries such as manufacturing, transportation, healthcare, and energy [8].

CPS affects industrial operations, highlighting how it can increase production, efficiency, and safety. The authors also discuss the difficulties in implementing CPS, such as security worries, interoperability problems, and the requirement for professional labor [8].

The impact of the fourth industrial revolution

The effects of Industry 4.0 are compared on a national and regional level. The goal is to evaluate the preparedness and acceptance of Industry 4.0 technologies across various nations and regions and to examine the ramifications for the economy, society, and environment [5].

Some of the potential economic benefits of Industry 4.0 such as higher productivity, more employment opportunities and competitiveness are described. In addition, social and environmental impacts are covered, including workforce adjustments, skills requirements and sustainability initiatives. It also recommends that governments encourage the use of Industry 4.0 technologies, such as creating supportive regulations, spending on research and development, and promoting digital literacy and skills [9].

Smart Factory for Industry 4.0

Here, the idea of smart factories is thoroughly explored in relation to Industry 4.0. describing the main features and principles of "smart factories", special attention is paid to the connectivity, automation and data-driven decision-making capabilities of these devices. It is emphasized that modern technologies such as the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI) and big data analytics exist in smart factories, enabling seamless integration and communication between equipment, systems and people [7].

Literature Synthesis

It can be said that Industry 4.0 – the affects on productivity and growth means that this industrial revolution leads to the development of technology and artificial intelligence, which in turn increases productivity [2]. When Industry 4.0 – Smart Manufacturing is mentioned, it is understood that it means smart manufacturing and serves to increase productivity as a more advanced form of technology [6]. Industry 4.0 – Cyber-Physical Systems has been highlighted as having the potential to revolutionize industries such as manufacturing, transportation, healthcare, and energy, and CPS has been highlighted as having the potential to revolutionize industries such as manufacturing, transportation, healthcare, and energy [8].

Impact of Industry 4.0 on supply chains

As discussed in the previous section, Industry 4.0 is helping to redefine traditional industrial processes by using several advanced tools and technologies. Supply chains are making great strides towards becoming digital, automated and agile in their operations. Today's digital SC networks use many different technologies to develop efficient, transparent, adaptive and sustainable systems at

different stages of SCs, including new product development, procurement, manufacturing, planning, logistics and marketing. The effects of Industry 4.0 can be felt at different stages of SCs, as well as supply chain management (SCM) strategies; for example, more accurate forecasting and planning through integrated flow and increased traceability of materials and products, improved supplier performance due to real-time information exchange and synchronization with suppliers, and intelligent warehouse and vehicle routing systems [6].

The disruption caused by digitization demands companies to rethink the design of SC networks. The transparency and easy access to multiple choices of where to shop, what to buy and when to buy, enabled by e-commerce platforms intensifies competition in supply chains. In particular, IoT plays an important role in the transformation of SCs by providing a wide range of capabilities such as remote and real-time monitoring of the location and speed of vehicles, the status of perishable products through temperature sensors, the performance and status of machines, etc. The increased connectivity between SC stakeholders and the growing importance of stakeholder collaboration require an assessment of the impact of Industry 4.0 implementation on the SC network level. Alejandro Germán Frank define the Smart Supply Chain as a dimension of Industry 4.0 that encompasses digital platforms with suppliers, retailers, customers and partners. The information sharing and synchronisation of operations between SC partners help to decrease overall costs and increase the agility and efficiency of SCs [3]. The improved transparency and collaboration along the SC network also leads to increased trust and stronger relationships between SC members.

Industry 4.0 enabled opportunities including highly organized interactions and real-time monitoring and control of materials, equipment, location, speed of vehicles, and SC parameters, help to improve the overall value chain performance and reduce risks. Incorporation of Industry 4.0 technologies lead to the transformation in management strategies and business models in these networks [3]. In addition to the requirements and trends that drive digital transformation in supply chains, new obstacles and risks arise as a result of the evolving business environment and digital transformation trend, such as lack of information, information security risk, and lack of skilled labor. Therefore, both conceptual frameworks and empirical research are needed to guide companies to develop successful and robust Industry 4.0-adapted supply chains and rapidly adapt to ever-evolving technologies and markets.

Conclusion:

In modern society, technological development and enlightenment have resulted in a noticeable rivalry among the countries of the world. That's the reason why companies pay so much attention to technology, trying to increase their productivity and provide better service to their customers. Technological changes are one of the main factors of competition and play a major role in the structural change of the industry. Technological innovations are helping to restructure the business framework. Technological innovations can have a significant strategic impact on individual companies and firms and can have a major impact on entire industries as a whole.

Continuous assessment is essential to better understand how supply chain relationships and performance are affected by the proliferation of advancing technologies, such as those examined in this study. The motivation for this study began with a desire to learn more about the return on investment of Industry 4.0 technologies. This study examine the intangible benefits by investigating whether and how Industry 4.0 technology affects supply chain agility.

REFERENCE LIST:

1. Aoun A, Ilinca A, Ghandour M, Ibrahim H. A review of Industry 4.0 characteristics and challenges, with potential improvements using Blockchain technology. Computers & Industrial Engineering; 2021;162:1-11.

2. Boston Consulting Group (2015). Industry 4.0: The future of productivity and growth in manufacturing industries. Retrieved from https://www.bcg.com/publications/2015/engineered_products_project_business_industry_4_future_productivity_growth_manufacturing_industries.aspx

3. Frank, A.G., Dalenogare, L.S., Ayala, N.F. (2019), "Industry 4.0 technologies: Implementation patterns in manufacturing companies", International Journal of Production Economics, 210, pp. 15–26.

4. Ghadge A, Er Kara M, Moradlou H, Goswami M. The impact of industry 4.0 implementation on supply chains. Journal of ManufacturingTechnology Management. 2020;31(4).

5. Hodzic, E. (2015). Smart factory for Industry 4.0: A review. International Journal of Modern Manufacturing Technologies, 7(1), (28-35).

6. Hofmann, E. And Rüsch, M. (2017). "Industry 4.0 and the current status as well as future prospects on logistics", Computers in Industry, 89, pp. 23–34.

7. Kang, H. S., Lee, J. Y., Choi, S., Kim, H., Park, J. H., Son, J. Y., Kim, B. H., & Noh, S. D. (2016). Smart manufacturing: Past research, present findings, and future directions. International Journal of Precision Engineering and Manufacturing-Green Technology, Volume(3), (111-128).

8. Kyoung-Dae Kim; P. R. Kumar (2012). A cyber-physical systems architecture for Industry 4.0-based manufacturing systems. Manufacturing Letters, 3, 18-23.

9. Liao, Y., Loures, E. R., Deschamps, F., Brezinski, G., & Venâncio, A. (2018). The impact of the fourth industrial revolution: A cross-country/region comparison. Journal Production, 28(1), 24-47.

10. Schwab K. (2016) The fourth industrial revolution. World Economic Forum. CH-1223 Cologny/Geneva Switzerland. ISBN-13: 978-1-944835-01-9

Mübariz SÜLEYMANOV[1]
Aygün ƏLƏKBƏROVA[1,2]
BDU-nun Qazax filialı
[2]Azərbaycan Texnologiya Universiteti
E-mail: mubariz.suleymanov.74@bk.ru,
aygunelekberov50@gmail.com

TARİX TƏLİMİNDƏ OYUN TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ OLUNMASINA QISA NƏZƏRİ BAXIŞ

Summary

In our modern world, in a time when science is developing rapidly, the education system does not lag behind this development. The teacher who uses games in his lessons does so with the aim of increasing students' interest in lessons and making the received information more understandable. When are games needed? Educational games can be used primarily in the formation of communicative relationships, especially at the beginning of the school year, when teacher-student relations are balanced. Games are one of the good tools for concentrating students' thoughts.

Key words: lesson, teacher, student, information technologies, educational process, game tools.

Giriş

Tarixin tədrisi prosesində oyun əsasdır.Müəllim oyun vasitələri ilə dərsi tədris edərkən, şagirdlərin yalnız gələcəyini deyil, bugünkü maraqlarını da diqqətə almalıdır. Oyun şagirdləri ruhlandırır, Şagird özündən asılı olmadan suallara verilən cavablarla maraqlanır,fikirləşməyə başlayırlar.Oyunda müəllim yalnız təşkilatçı yox,həmdə iştirakçı olaraq dərsin axarını tənzim etməlidir.Dərslərdə oyunlara çoxda aludə olmaq lazım deyil, belə ki, müxtəlif mənfi nəticələrə gətirib çıxarar.

Əsas mətn

Oyun – dərsin keçirilməsində müəllim ardıcıllğa da əsaslanmalıdır:

- təlim tapşırığının qoyulması
- qoyulmuş tapşırığın həlliu
- yoxlama

- biliklərin yoxlanılması.

Oyunların təşkilində əsas tələblərə əməl etmək lazımdır: Oyun maraqlı olmalı,şagirdlərə xoş təəsürat bağışlamalı,oyun məntiqi maraqlı qurulmalı,oyunda komandalar arasında yarışma elementinin olması mütləqdir.

Nəticə

İnformasiya texnologiyaları vasitəsi ilə yalnız fənn üzrə axtarış işini deyl, həmçinin yoxlama və treninq(məşq) tapşırqlarınıda tşkil etmək olar. İnternetin meydana gəlməsi və orda mətnlərin olması şagirdlərə dərslərdə çıxış etmək üçün hazır konspektlərdən istifadə etməyə şərait yaradır.

Oyun zamanı uşaq dünyası ilə elm dünyası birləşir.Buna görə təlim zamanı bəzən şagirdin anlamadığını oyun zamanı asanlıqla anlayır.Maraq və məmnunluq oyunun əsas psicoloji faktorudur.Dərs prosesində oyunlardan istifadə olunması aşağıdakı məqsədlərin reallaşmasına imkan yaradır:

- Didaktik məqsədlər
- Tərbiyəedici
- İnkişafetdirici
- Sosiallaşma

Oyunlardan istifadə şagirdlərin intizamlı olmasına çox kömək edir.Belə ki hər oyunda qaydalara riayət olunmalıdır.Oyun zamanı şagirdlər daha məsuliyyətli olmağı öyrənir,özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə bacarıqlarını formalaşdırır.Bugün hər bir uşağın dərsə marağını müxtəlif yollarla artırmaq vacib məsələlərdən biridir.Şagirdlərin dərs öyrənməyə müsbət münasibəti davamlı və ardıcıl olmur.Oyunlardan istifadə edərkən yeniliklər etməyi yaddan çıxarmamaq laxımdır, çünki eyni oyun şagirdləri bir müddət sora yorur. Oyunlar hazırlanarkən nəyə diqqət yetirilməlidir:

- Məqsəd əsas götürülməlidir
- Şagirdlərin marağı nəzərə alınmalıdır
- Oyun şagirdə aydın olmalıdır
- Keçilən mövzuya uyğun olmalıdır
- Şagirdlərin özlərini ifadə etməsi təmin olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. M.Əmirov. " Tam Orta Məktəbdə Tarixin Fəal /İnteraktiv Təlimi Metodikası ". Bakı (2011)
2. Kərimov Y.Ş.(2009) Təlim metodları.Bakı.

Şövkət Elxan ƏZİZOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: shovketazizova@gmail.com

BİTKİLƏRİN MƏHSULDARLIĞINDA GÜBRƏLƏRİN ROLU

Summary

Fertilizers are organic and mineral substances that are applied to the soil and sometimes to the leaves (foliar feeding) to provide nutrients to plants. Fertilizers according to composition or origin: organic, mineral, organic-mineral, bacterial, hormonal fertilizers; according to the composition of nutrients: one-sided (simple) and multi-sided (complex and mixed) fertilizers; according to the composition of useful elements: simple and enriched fertilizers; according to the effect on the soil: acid, neutral and alkaline fertilizers; according to the type of effect: they are divided into groups of direct-acting, indirect-acting and stimulating fertilizers. None of the fertilizers alone can ensure high productivity of plants. Therefore, other mineral or organic fertilizers are used during additional feeding with complex fertilizers.

Key words: Fertilizer, mineral , potassium, phosphorus, nitrogen

Giriş:

Gübrələr bitkiləri qida ilə təmin etmək üçün torpağa, bəzən də yarpaqlara (yarpaqdan qidalanma) vurulan üzvi və mineral maddələrdir. Gübrələr bitkini asanlıqla qəbul edə biləcəyi formada qida maddələri ilə təmin edir. Bundan əlavə, gübrələr torpağın fiziki, kimyəvi və bioloji xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırır ki, bu da məhsuldarlığın artmasına və keyfiyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur. Gübrə verməklə torpaqdan alınan qidalar məhsulla birlikdə torpağa qaytarılır. Bununla da torpağın münbitliyi bərpa olunur. Gübrələr tərkibinə və ya mənşəyinə görə: üzvi, mineral, üzvi-mineral, bakterial, hormonal gübrələr; qida maddələrinin tərkibinə görə: birtərəfli (sadə) və çoxtərəfli (mürəkkəb və qarışıq) gübrələr; faydalı elementlərin tərkibinə görə: sadə və zənginləşdirilmiş gübrələr; torpağa təsirinə görə: turşu, neytral və qələvi gübrələr; təsir növünə görə: birbaşa təsir edən, dolayı təsir edən və stimullaşdırıcı gübrələr qruplarına bölünürlər. Kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək məhsul əldə etmək və torpağın münbitliyini artırmaq üçün aqrotexniki sistemlərdə gübrələrdən istifadə tədbirləri mühüm yerlərdən birini tutur. Üzvi və mineral gübrələrin tətbiqi bütün kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırır və keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Gübrələrdən səmərəli istifadə bitkilərdə şəkərin, nişastanın, yağların, zülalların və vitaminlərin miqdarını artırır. Üzvi və mineral gübrələr torpağın strukturuna təsir göstərir, torpaq məhlulunun reaksiyasını, mikrobioloji prosesləri yaxşılaşdırır və onun münbitliyinin artırılmasında fəal iştirak edir. Kənd təsərrüfatında üzvi, mineral, bakterial və meliorativ gübrələrdən istifadə olunur.

Əsas mətn:

Mineral gübrələr — bitkilər üçün qida maddələri olan və əsasən duzlardan ibarət birləşmələrdir. Onlar bitkilərin sürətli inkişafını və məhsuldarlığını təmin edən maddələr toplusundan ibarət xüsusi kimyəvi məhsullardır.

Bitkilərə böyük miqdarda lazım olan elementlər (C, O, H, N, P, K, Ca, Mg, Fe, S) makroelementlər, bu elementləri ehtiva edən gübrələr isə makro gübrələr və ya şərti gübrələr hesab edilir.

Bitkilər üçün az miqdarda lazım olan elementlər (B, Cu, Co, Mn, Zn, Mo və s.) mikroelementlər, bu elementləri ehtiva edən gübrələr isə mikrogübrələr kimi qiymətləndirilir.

Makroelementlər arasında 3 elementə - azot, fosfor, kaliuma- bitkilər daha çox miqdarda ehtiyac duyur.

Bütün mineral gübrələrdə bir neçə kimyəvi element var, bunlardan bəziləri bitkilərə zərər verə bilər. Bütün sadə gübrələrdə (ammonyak duzu, karbamid, superfosfat) mikroelementlər; sulfatlarda kükürd (kalium, maqnezium, ammonium); superfosfatda flüor; kalium duzları və kalium xlorid xlorid və natrium ehtiva edir ki, bu da az miqdarda bitkilər üçün faydalı, artıq olduqda isə zərərlidir.

Mineral gübrələr şumun altına payız və yazda (əsas gübrələr), səpinlə birlikdə (səpin gübrələri) vegetasiya dövründə verilir.

Gübrələrin heç biri tək başına bitkilərin yüksək məhsuldarlığını təmin edə bilmir. Buna görə də, kompleks gübrələrlə əlavə qidalanma zamanı digər mineral və ya üzvi gübrələrdən istifadə edilir.

Nəticə:

Bağçılıqda bitkilərin böyüməsinə və məhsuldarlığına xeyli təsir göstərən bir çox növ gübrələr sırasında azot , fosfor və kalium tərkibli birləşmələr üstünlük təşkil edirlər:

Azot gübrələri - Azot gübrəsi bitkilərin azot ehtiyacını ödəmək üçün istifadə olunan bir gübrə növüdür. Bu gübrələr əsasən bitkilərin yetişməsini və məhsul verilməsini artırmaq üçün istifadə olunur.

Fosfor gübrələri- Fosfor bitkilər üçün əsas dəyərlərdən biri olaraq təsnif edilir, çünki onun mənimsənməsi bitkilərin inkişafı və büyüməsi üçün əhəmiyyətlidir. Fosfor gübrələri torpağın fosfor mənbələrini artıraraq bitkilərin yaxşı formada yetişməsinə kömək edir. Bu gübrələr, bitkilərin kök sisteminin inkişafını, toxum və meyvə yetişdirməsinə kömək edir. Fosfor, bitkilərdə metabolizmanın vacib hissəsidir və geniş tətbiq sahələrinə malik olan effektiv gübrədir.

Kaliumlu gübrələr- Bitkilər üçün kaliumun əhəmiyyəti yüksəkdir. Kalium bitkilərin əsas qida maddələrindən biri olaraq təsvir olunur çünki o:

- Bitkilər üçün osmotik davranış və su mənbəyində əhəmiyyətli rol oynayır.

- Bitkilərdə metabolik prosesləri təmin edir və protein, şəkər, və ya yağların sintezinə kömək edir.
- Bitkilərin qida və qabıq qatının qalınlaşmasına kömək edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Babayev A., Babayev V. Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları.Bakı 2021, 383 səh.
2. Brady, N.C., Weil, R.R., & Brady, N,C. (2010). Elements of the nature and properties of soils.
3. Ələkbərova Z.Ə.Gəncə-Qazax bölgəsində mineral gübrələrin müxtəlif miqdar və nisbətlərdə verilməsinin istixana şəraitində xiyar və pomidor bitkisinin böyüməsinə təsiri// AMEA-nın Gəncə Regional Elmi Mərkəzinin Xəbərlər Məcmusəi Gəncə 2012.
4. Məmmədov Q,Xəlilov M,Məmmədova S.Aqroekologiya.Bakı 2010.550 səh.

Günel İSMAYILOVA
Mehrac ABBASOV
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: gunel.ismayilova.505_2g@wcu.edu.az
mehraj_genetic@yahoo.com

SOĞAN SORTLARININ MOLEKULYAR GENETİK TƏDQİQİNDƏ SSR MARKERLƏRDƏN İSTİFADƏ

Summary

Onion is a genetically understudied vegetable. Carrying out selective work in the future requires a wealth of genetic information of any plant. In our study, molecular studies conducted with SSR markers on onion plants on different platforms were analyzed. The number of primers with high polymorphic indicators of SSR markers made it possible to say that the use of these selected primers on the onion plant grown in Azerbaijan can play an important role in agriculture.

Key words: Onion, SSR marker, *Allium cera* L.

Giriş

Soğan dünyada pomidordan sonra ən vacib olan ikinci tərəvəzdir [4]. İqtisadi əhəmiyyətinə və funksional qida kimi dəyərinə baxmayaraq, soğan genetik müxtəlifliyi baxımından zəif tədqiq edilmişdir. Bu, əsasən onun iki illik bitki olması, yüksək heteroziqotluluğu, çarpaz tozlanma təbiəti, böyük genom ölçüsünə (16,3 Gbp) sahib olması və selektiv markerlərinin nadirliyi ilə əlaqələndirilə bilər [5]. Hər bir bölgənin özünəməxsus soğan ekotipi var ki, bu da onun coğrafi mənşəyinə uyğunlaşdırılmış genetik xüsusiyyətlərə malik olan, genetik cəhətdən fərqli olan populyasiyaya sahib olması deməkdir [2].

Əsas mətn:

Araşdırma işimiz PUBMED və ELSEVIER platformalarında araşdırılmış məqalələrin nəzərdən keçirilməsi və bu məqalələr üzərində soğanın genetik müxtəlifliyinin təyinində polimorfizmə malik sadə ardıcıllıq təkrarları (SSR) markerlərin genetik əhəmiyyətinin dəyərləndirmələri əsasında edilmişdir.Tandem təkrarların sayı müxtəlif nümunələrdə müxtəlif olub, markerin yüksək polimorfluğunu təmin edir və elektroforetik yolla müəyyən olunur. Praymerin uzunluğunun 12-28 nukleotid cütü arasında dəyişməsi onun digər markerlərlə (RAPD) müqayisədə daha çox məhsuldar olmasını səbəb olur. Tək lokuslu bu markerlərin multialelliyi, hipervariabelliyi, kodominant xarakteri onları genetik xəritələrin qurulması və bir çox digər analizlər üçün əvəz olunmaz edir [6]. Aparılan təhlilimizdə araşdırma aparılmış ESTəsaslı olan SSR markerlərin siyahısından ACM004, ACM091, ACM124, ACM229, ACM379, ACM407, ACM449 praymerləri soğan bitkilərinin genetik müxtəliflik araşdırmalarında yüksək polimorfluq göstərdiyi [1, 3, 7] və bu praymerlərin Azərbaycanda müxtəlif soğan sortları üzərində araşdırılmasının filogenetik əlaqələrin təyinində mühüm rol oynaya biləcəyi müəyyən olunmuşdur.

Nəticə

Azərbaycanda mürəkkəbçiçəklilərin Allium cinsinə aid olan baş soğan (*Allium cera.* L) üzərində polimorfluğu təyin etmək üçün ACM004, ACM091, ACM124, ACM229, ACM379, ACM407, ACM449 markerlərin də istifadəsi gələcəkdə məhsuldarlığın artırılması və faydalı hibridləşmələrin aparılması üçün kənd təsərrüfatına əhəmiyyətli töhfələr verməklə qalmayıb, eyni zamanda məhsuldar yeni soğan sortlarının əldə olunmasında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Barboza K., Beretta V., Kozub P.C and et all. Microsatellite analysis and marker development in garlic: distribution in EST sequence, genetic diversity analysis, and marker transferability across Alliaceae // *Mol Genet Genomics*., 2018, v.293(5), p.1091-1106.

2. Brahimi A., Landschoot S., Bekaert B. and et all. Exploring the genetic and phenotypic diversity within and between onion (Allium cepa L.) ecotypes in Morocco // *J Genet Eng Biotechnol.,* 2022, v.20, p.96.

3. Fornestar L., Navinder S., Ambika B.G. and et all. Genetic diversity and population structure in onion (Allium cepa L.) accessions based on morphological and molecular approaches // Physiol Mol Biol Plants, 2021, v.27(11), p.2517–2532.

4. Kale R.B., Gadge S.S., Venkata R.B., Mahajan V. and Major S. Good Agricultural Practices in Onion and Garlic Production // National Institute of Agricultural Extension Management (MANAGE) and ICAR- Directorate of Onion and Garlic Research, Pune, Maharashtra, 2022, p.1-3

5. Lee YR., Kim C.W., Han J.W. and et all. Genotyping-by-Sequencing Derived Genetic Linkage Map and Quantitative Trait Loci for Sugar Content in Onion (Allium cepa L.) // *Plants (Basel).,* 2021, v.10(11), p.2267.

6. Nayak S.N., Zhu H., Varghese N. and others. Integration of novel SSR and gene-based SNP marker loci in the chickpea genetic map and establishment of new anchor points with Medicago truncatula genome // Theor. Appl. Genet., 2010, v.120, p.1415–1441.

7. Susana G.P., Cristina M., Ana G.C., Fuencisla M. and et all. Exploring genetic diversity and quality traits in a collection of onion (Allium cepa l) landraces from north-west spain // Genetika, 2015, v.47(3), p.885-900.

Fərİdə Firqət HƏBİYEVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: farida.habiyeva@gmail.com

NEYRODEGENERATİV XƏSTƏLİKLƏRİN YARANMASINA TƏSİR EDƏN GENETİK AMİLLƏRİN TƏDQİQİ

Summary

On last decades the burden of neurodegenerative diseases continue to increase and as WHO declares it is estimated these diseases to be the second most widespread death cause in near 20 years. Genetics is essential to understand the structure, pattern of inheritance and risk factors of neurodegenerative diseases. Many genes involved in this group of diseases are investigated and many more waits to be found. It can pave the way for developing effective treatment and prevention strategies.
Key words: neurodegenerative diseases, genetics, molecular basis.

Giriş

Neyrodegenerativ xəstəliklər (NDX) dünya miqyasında milyonlarla insanın həyatına mənfi təsir göstərən və mərkəzi sinir sistemində (MSS) və ya periferik sinir sistemində (PSS) neyronların proqressiv itkisinə səbəb olan heterogen nevroloji xəstəliklər qrupudur. Bunlara Alsheymer, Parkinson, Hentinqton, Dağınıq skleroz, Frontotemporal demensiya və digərləri aiddir. Neyron şəbəkələrinin strukturunun və funksiyasının zədələnməsi və son dərəcə differensial xarakter daşıdığı

üçün özünü səmərəli şəkildə yeniləyə bilməyən neyronların itirilməsi əsas kommunikativ dövrənin pozulması, bununla da yaddaşın, idrakın, davranışın, hissiyyatın və/və ya motor funksiyanın pozulması ilə nəticələnir [1]. Alsheymer xəstəliyi, amiotrofik lateral skleroz, prion xəstəlikləri və Parkinson xəstəliyi kimi bu xəstəliklərin bəziləri sporadik olaraq baş verə və bəzi hallarda gen mutasiyalarının irsiyyətlə ötürülməsi nəticəsində qazanıla bilər. Hentinqton xəstəliyi tamamilə genetik şəkildə əldə edilir [2].

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə Alsheymer və digər demensiyalar dünyada ilk onluqda olan ölüm səbəbləri üzrə yeddinci yerdə qərarlaşıb. Yuxarı orta gəlirli ölkələrdə bu səbəb səkkizinci, yüksək gəlirli ölkələrdə isə ikinci yerdədir. Azərbaycanda bu xəstəliklər ümumi ölüm səbəbləri üzrə ilk onluqda olmasalar da, qadınların ölüm səbəbləri arasında hər 100000 ölümdən 17.8-nə səbəb olmaqla yeddinci yerdədir [3].

Əsas mətn

Hal-hazırda heç bir neyrodegenerativ xəstəliyin müalicəsi yoxdur və mövcud müalicələr yalnız simptomları idarə edir və ya xəstəliyin proqressivləşməsini dayandırır. Buna görə də, bu növ xəstəliklərin yeni müalicə üsullarına təcili ehtiyac var, çünki Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı motor funksiyasına təsir edən neyrodegenerativ xəstəliklərin növbəti 20 ildə ikinci ən çox yayılmış ölüm səbəbi olacağını proqnozlaşdırmışdır [4]. Genetik amillər həm irsi xəstəliyin monogen səbəbləri, həm də kompleks, sporadik pozğunluqlara həssaslığın təyinediciləri kimi neyrodegenerasiyanın etiologiyasında mərkəzi yer tutur. Son iki onillikdə bir çox xəstəlik genlərinin və risk lokuslarının yeri müəyyən edilmişdir. Yeni tədqiqat dizaynları və metodologiyada irəliləyişlər neyrodegenerativ xəstəlikləri genom və genetik səviyyədə anlama imkanlarını genişləndirir. Bu sahə hələ də sürətlə inkişaf edir və bu sahədə diaqnostika və müalicəyə gələcəkdə daha çox təsir edəcəyi gözlənilir [5].

Ailə aqreqasiyası bir çox neyrodegenerativ pozğunluqların əsas xüsusiyyəti kimi əsas molekulyar genetik və ya biokimyəvi xüsusiyyətlər məlum olmamışdan onilliklər əvvəl bilinirdi. Alsheymerin erkən başlayan ailəvi növü bütün Alsheymer hallarının kiçik bir hissəsi ($\leq$5%) və adətən 65 yaşdan kiçik başlanğıc yaşları ilə müşahidə olunur, təsirlənmiş ailələrdə autosomal dominant ötürülmə formasını göstərir. Bu günə qədər 3 gendə 160-dan çox mutasiyaların erkən başlayan növə səbəb olduğu bildirilmişdir. Bunlara 21-ci xromosomda Aβ prekursor zülalı (APP), 14-cü xromosomda presenilin 1 (PSEN1) və 1-ci xromosomda presenilin 2 (PSEN2) daxildir. Ən tez-tez mutasiyaya uğrayan gen, PSEN1, 50 yaşından əvvəl başlayan Alsheymer hallarının əksəriyyətini təşkil edir. Bu mutasiyalar 3 müxtəlif xromosomda yerləşən 3 fərqli gendə baş versə də, onların hamısı ortaq biokimyəvi yolu paylaşır. Gec başlayan forma klassik olaraq 65 yaş və ya daha yuxarı yaşda başlayan Alsheymer kimi müəyyən edilir və bütün Alsheymer hallarının böyük əksəriyyətini təmsil edir. Tədqiqatlar bu formada genetik faktorların əsas rolunu qəti şəkildə irəli sürsə də, bu günə qədər yalnız 1 belə amil, 19q13-cü xromosomda apolipoprotein E geninin ε4 alleli müəyyən edilmişdir [6].

Ən azı 5 gendə mutasiyaların ailəvi erkən başlayan parkinsonizmə səbəb ola biləcəyi aşkarlanıb (SNCA və ya PARK1; PRKN və ya PARK2; DJ1 və ya PARK7; PINK1 və ya PARK6; LRRK2 və ya PARK8). SNCA və LRRK2-dəki dəyişikliklər Parkinson xəstəliyinin autosomal-dominant formalarının aparıcı səbəbləri olsa da, təsirlənmiş nəsillərin əksəriyyəti əslində resessiv irsiyyət rejimini göstərir. Resessiv parkinsonizmdə ən çox iştirak edən gen 6q25 xromosomunda yerləşən parkindir (PRKN) [6].

Əksər neyrodegenerativ xəstəliklər multifaktorial xarakterə malikdir. Burada Hentinqton xəstəliyi istisnadır. Son araşdırmalara görə bəzi genlər bir deyil, bir neçə neyrodegenerativ xəstəlik üçün risk faktoru sayıla bilər [6].

Nəticə:

Müasir dövrdə gen terapiyası metodları sürətlə inkişaf edir. Bu üsullar neyrodegenerativ xəstəlikərin də müalicəsinə və ya üzə çıxmazdan əvvəl aşkarlanıb qarşısının alınmasına imkan yarada bilər. Lakin bunun üçün öncə həmin gen bölgələrinin dəqiqləşdirilməsi vacibdir. Aşkarlanan çox sayda genetik səbəb və risk faktoru lokusları olsa da, daha artığının olduğu düşünülür. Azərbaycanda bu xəstəliklərin molekulyar genetik əsaslarının tədqiqi ilə əldə ediləcək nəticələr gələcəkdə bu xəstəliklərin müalicəsinə zəmin yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. David M. Wilson, Mark R. Cookson, Ludo Van Den Bosch, Henrik Zetterberg, David M. Holtzman and Ilse Dewachter. Hallmarks of neurodegenerative diseases. Cell, February 16, 2023, volume 186, issue 4, P693-714.
2. Donald L. Price et al. Genetic Neurodegenerative Diseases: The Human Illness and Transgenic Models. Science, November 6, 1998, Volume 282, p1079-1083.
3. Global Health Estimates 2020: Deaths by Cause, Age, Sex, by Country and by Region, 2000-2019. Geneva, World Health Organization; 2020.
4. Durães, Fernando, Madalena Pinto, and Emília Sousa. Old Drugs as New Treatments for Neurodegenerative Diseases. Pharmaceuticals, volume 11, issue 2, 2018, p44.
5. Lasse Pihlstrøm, Sarah Wiethoff, Henry Houlden. Handbook of Clinical Neurology, Chapter 22 - Genetics of neurodegenerative diseases: an overview, Elsevier, Volume 145, 2018, p309-323.
6. Bertram, L., & Tanzi, R. E. The genetic epidemiology of neurodegenerative disease. The Journal of clinical investigation, June 1, 2005, volume 115, issue 6, p1449–1457.

Aysel Vüqar FƏRZƏLİZADƏ
Rəşad Rüfət HEYDAROV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-mail: heydarovresad32@gmail.com

PROQRAM VASİTƏSİLƏ SOS ÇAĞIRIŞLAR EDİLMƏSİ

Summary

In today's tourism industry, finding an effective solution for tourists to seek emergency assistance and contact the police in unfamiliar areas is crucial. In this article, we will discuss the potential offered by an advanced program developed to address this issue. The program, named SOS.az, is designed for SOS calls, as implied by its name. This technology is intended for the comfort and safety of tourists and local residents, representing a significant step towards social security.

Key words: SOS.az, Tourist, Security

Giriş

SOS.az olduğunuz məkanı bilmək və istifadəçiyə problemini qısa şəkildə qeyd tməsi üçün yer veriləcək. Əgər çağırışı edən turistdirsə, əlavə edəcəyi şərh proqramda avtomatik tərcümə olunaraq qarşı tərəfə ötürüləcək. Yerli əhalinin proqramdan qeydiyyat üçün asan login və ya sima istifadə etməsi daha da rahatlıq yaradır. Turistlərin qeydiyyatı isə ölkəyə gəldikdə onlara bu proqramı təbliğ edən zaman verilmiş xüsusi seria nömrəsi ilə olacaqdır. Bu tip proqramların əsas məqsədi yerli əhali və turistlərin sürətli və rahat şəkildə təhlükəsizliyinin təminidir.

Əsas mətn

Tədqiqat metodu:

Adi qaydada sos çağırışlara diqqət yetirək. Səhətində problem olan şəxs ambulansı çağırmaq üçün zəng vasitəsi ilə operatorla əlaqə saxlayır. Bu zaman operator şəxsdən şəxsi məlumatları və yaranan problemi soruşur. Nəzərə almaq lazımdır ki, operatorla əlaqə yaradana kimi və şəxsi məlumatları, yaranan problemi bildirənə kimi zaman gedir [1]. Bunun qarşısını almaq üçün App yaratmaq və əhaliyə, turistlərə təbliğ etmək olar.

App proqramı SOS.az haqqında danışaq. Bir proqram vasitəsi ilə yalnız bir toxunuşla olduğunuz yerə ambulans və ya polis çağırmaq mümkündür. Proqramı yükləyərkən bir dəfə qeydiyyatdan keçmək, hər dəfə şəxsi məlumatları səsləndirməkdən daha yaxşıdır. Sürətli, və yaxın dairədəki ambulans və polisə müraciət etmək, proqramı əvvəlki üsuldan fərqləndirir. Tətbiqdən qeydiyyatdan

keçən zaman asan login istifadə etmək olar ki bu həm şəxsi məlumatların götürülməsini dahada asanlaşdırar, həm də yalnış çağırışın qarşısını alar.

Tanınmış Norveç Ali Məhkəməsinin vəkili John Chr. Elden düşünür ki bu cür proqram həlləri Cinayyətlərin qarşısını alacaq [2].

Proqramların, telefon vasitəsi ilə çağırışdan fərqli olaraq sürətli olması və tanımadığımız ərazilərə çağıra bilməyimiz və bir çox digər üstünlüyü olsada, çatışmayan cəhətlərido vardır. Mənfi cəhətinə misal olaraq, "Hər kəsdə smartfon yoxdur" fikrini göstərmək olar. Bu tam olaraq proqramdan asılı olmayan səbəb olsada, hər kəs üçün əlçatan olmamasının səbəbidir. Digər çatışmazlıq isə internet şəbəkəsi əlçatan olmaya bilər. İstifadəçinin məkan və şəxsi məlumatlarını ambulunsa və ya polisə ötürülməsi üçün proqrama internet şəbəkəsi lazımdır [3]. Digər bir mənfi cəhət yalnış çağırış baş verə bilər. Bunun qarşısının alınması üçün asan login istifadə olunduğundan yalnış çağırışı edəcək şəxs bir başa aşkarlanacaq.

Nəticə:

Turizm sahəsində təhlükəsizliyi təmin etmək üçün SOS.az adında bir proqram yaratmaq mümkündür. Bu proqram, turistlər və yerli əhalinin tanımadığı ərazilərdə təcili yardım və polis çağırmaq üçün effektivir. SOS.az, sosial təhlükəsizliyə töhvə vermək, rahatlığı və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. Bu proqramın tətbiqi, yerli əhalinin və turistlərin sürətli və rahat şəkildə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Assiouras, I., Skourtis, G., Giannopoulos, A., Buhalis, D., Karaosmanoglu, E. (2023). Testing the relationship between value co-creation, perceived justice and guests' enjoyment.Current Issues inTourism,26(4), 587–602.

2. Atzeni, M., Del Chiappa, G., & Mei Pung, J. (2022). Enhancing visit inten-tion in heritage tourism: The role of object-based and existentialauthenticity in non-immersive virtual reality heritage experiences.International Journal of Tourism Research,24(2), 240–255.

3. Bae, S. Y., & Chang, P. J. (2021). The effect of coronavirus disease-19(COVID-19) risk perception on behavioural intention towards'untact'tourism in South Korea during the first wave of the pandemic (March2020).Current Issues in Tourism,24(7), 1017–1035.

Samirə Behbud BAĞIROVA
Hökümə İlham MEHRƏLİYEVA
Şəlalə Abuzər MƏMMƏDOVA
Zəhra Namiq ALLAHVERDİYEVA
Aydan Qəhrəman AĞAMALIYEVA
Bakı Şəhər İcra Başçısının Tabeliyində "Dendrologiya Bağı" Publik Hüquqi Şəxs
E-mail: hokume.mehreliyeva@mail.ru

ABŞERON ŞƏRAİTİNDƏ PİNUS LONGİFOLİA ROXB. NÖVÜNÜN DENDROXRONOLOJİ TƏHLİLİ VƏ İNKİŞAF DİNAMİKASININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Summary

As a result of climate change in recent years, trees, shrubs, bushes, semi-shrubs, semi-shrubs, lianas, perennial grasses with geophytes, annual, annual-biennial grasses are widely found in Absheron flora. As a result of the conducted research, it was found that the warming observed in the peninsula has a greater impact on drought stress in the same areas, as a result of which some plants dry up in the areas, causing the spread of new types of pests. Dendrochronological analyzes were carried out in the direction of investigating these or other problems caused by climate change in the peninsula, studying most of the biological changes occurring in some species used in greening.

Key words: Absheron flora, tree age, wood ring

Giriş

Respublikamızda insanların geniş təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olduğu ərazilərdən biri də Abşeron yarımadasıdır. Yarımada respublikamızın şərq hissəsini əhatə etməklə böyük bir ərazini əhatə edir. Respublikamızın digər ərazilərindən fərqli olaraq Abşeron yarımadasının torpaq iqlim şəraiti bitkilərin becərilməsi baxımından nisbətən əlverişsiz ərazilər sayılır [2].

İqlimi əsasən mülayim isti və quru subtropikdir. İl ərzindəki günəşli zamanın həcmi 2200–2400 saatdır. Ən soyuq ayın orta temperaturu qışın sərtliyi ərazi üçün yumşaq (0; −5 °C), çox yumşaq (2.5–0 °C) və həddən çox yumşaq (5–2.5 °C) şəraitdə keçir. Ölkənin ən az yağıntılı (200–400 mm) və ən küləkli ərazilərindəndir. İsti dövrlərdəki (aprel-oktyabr) mümkün buxarlanma 1000 mm tərtibindədir. İyun-sentyabr aylarında quraqlıq keçən günlərin sayı 5–25 gün ətrafında tərəddüd edir [1].Ölkəmizdə xüsusilə Abşeron yarmadasında meşə fondunun artırılması, yeni park və bağların salınması, ərazilərin landşaft memarlığı əsasında yaşıllaşdırılması istiqamətlərində bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Həmin ərazilərin yaşıllaşdırılmasında yerli flora ilə yanaşı dünya ölkələrindən gətirilmiş bir çox dekorativ bitkilərə, o cümlədən *Pinus longifolia* Roxb. növü növlərinə də rast gəlinir. Qeyd etmək lazımdır ki, şam cinsinə aid növlər dekorativ, uzunömürlü, hündür, oduncağı möhkəm, güclü kök sisteminə malik, fitonsid xüsusiyyəti baxımından ətraf mühitin mühafizəsində və torpaq deqradasiyasının qarşısının alınmasında xüsusi əhəmiyyətə malik olub, aktuallıq kəsb edir. Bu səbəbdən yaşıllaşdırmada geniş istifadə olunan şam cinsinə aid perspektivli növlərin Abşeron şəraitində bioekoloji xüsusiyyətlərinin və dendroxronologiyasının öyrənilməsi müasir dövrün tələbləri ilə uzlaşır və xüsusi əhəmiyyətə malikdir [3].

Əsas mətn

Təhlil, müzakirə: Dendroxronoloji təhlilin aparılmasında əsas məqsəd ağac gövdəsinin xarici mühitlə əlaqələrini, oduncağın illər üzrə dəyişkənliyini, ekoloji amillərdən asılı olaraq baş vermiş hadisələrin onlara təsirini və yaşının elmi əsaslarla öyrənilməsidir. Bu məqsədlə Dendrologiya bağı ərazisində əsas tədqiqat obyekti seçilən *Pinus longifolia* Roxb. növü dendroxronoloji tədqiq edilmişdir. Abşeron şəraitində dendroxronoloji təhlili və inkişaf dinamikası öyrənilmişdir. Növ hündürlüyü 25 m olan dekorativ ağacdır, uzunsov qozalara malikdir. Gövdəsi boz rəngli, qalın və çat-çat olmuş qabıq ilə örtülüdür. İynəyarpaqları açıq-yaşıldır, 25-27 sm uzunluğunda olub, aşağıya doğru sallanır. Çətiri yığcam ellipsvarıdır. Qozaların uzunluğu 18 sm-dir. Qozaların qabığının uzunsov qalxanlara malik olması ilə fərqlənir. Burada iri qozalar əmələ gətirir, lakin toxum tam yetişmir. Tezböyüyən, işıq və rütubətsevən şamdır. Torpağa az tələbkar, quraqlığa davamlıdır, olduqca zəif boy atır. Çox quraqlıq dövrdə iynəyarpaqlarının yarısını tökür. **.**

Tədqiqat işi çöl və laborator şəritdə həyata keçirilmişdir . Növlərdən Suunto burğusu vasitəsi ilə şaquli sahəyə perependikulyar olaraq 1.5 m hündürlükdən, diametri 4-5 mm və uzunluğu 32-38 sm olan nümunələr götürülmüşdür. Laboratoriyada LİNTAB 6 binokulyar mikroskopundan və TSAPwin statistik proqramından istifadə etməklə gövdədəki halqalar əsasında təbiətdə baş vermiş qlobal dəyişikliklər haqqında məlumat almaq mümkündür. Halqalar üzərindəki məlumatlarının oxunması *Schweingruber* metodikası əsasında aparılmışdır. Mikroskopla halqaların təyinində *Cook-Kairiukstisin* üsulundan, yalançı və itmiş halqaların aşkar edilməsində F.Rinin tətbiq etdiyi TSAPwin proqramından istifadə edilmişdir [4,5].

Dendroxronoloji təhlil zamanı *Pinus longifolia* Roxb. növündən götürülən nümunələrin göstəricilərinə əsasən ağacın yaşının 70 il olduğu təyin edilmişdir. Növdə 1957, 1962, 1973, 2019-cu illərdə yüksək inkişaf dinamikasının getdiyi müşahidə olunmuşdur. Bunu növdən götürülmüş nümunədəki halqalar arası məsafədən də aydın müşahidə etmək mümkündür. 1959, 1980, 2002-ci illərdə isə iqlim amillərinin təsiri altında növdə aşağı göstəricilərin olduğu müəyyən edilmişdir.

Nəticə

Dendroxronoloji təhlilə əsaslanaraq oduncaq halqalarının illər üzrə inkişaf dinamikasının ağacın yaşından, bitmə şəraitindən və ona təsir edən ekoloji amillərdən aslılığı müəyyən olunmuşdur.Bütün statistik analizlər və təhlillərdən alınan nəticəyə əsasən ekoloji amillərlə radial artım arasındakı əlaqənin yüksək olduğu məlum olmuşdur. Beləki, tədqiqatlar zamanı ontogenezin müxtəlif

mərhələlərində ağacların böyüməsinin eyni ətraf mühit amillərinə reyaksiyasındakı fərqlər növlərin inkişafınada öz təsirini göstərmişdir. Halqa qalınlığında müşahidə olunan həssaslığa təsir edən göstəricilərdən bir də ağacların yaşıdır. Beləki, binokulyar mikroskop altında aparılan müşahidəyə əsasən yaşı ötmüş ağaclardan götürülən nümunələrdə mərkəzdən qabığa doğru halqaların inkişafında zəifləmə müşahidə edilmişdir.Bu da yaş ötdükcə ağacda fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərin zəifləməsinin nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Q.Ş.Məmmədov, M.Y.Xəlilov, S.Z.Məmmədova Azərbaycan Respublikası: ekoloji atlası Bakı-2009. 3-4 səh

2. K.S.Əsədov, O.H.Mirzəyev, İF.M.Məmmədovi: Dendrologiya Bakı-2014. 114 səh

3. S.B.Bağırova: dis.avtoreferat Abşeron şəraitində EUCALYPTUS L'HERİT. Cinsinə aid bəzi növlərin biekoloji xüsusiyyətləri və dendroxronoloji təhlili Bakı-2017. 2 səh

4. F.H.Schweingruber Tree Rings and evaronment Dendrochronology// D.Reidel Bern, Stutgard, Wenna, Paul Haupt, 1996, pp 609

5. Rinn F. TSAP. Version 3.0 Reference manual computer program for time series analysis and presentation copyright Frank RinDistrubution, Heidelberg, Germany, 1996, 246 p.

Kenan Eldeniz MEDETOV
Western Caspian University
E-mail: kenanmedetov1@gmail.com

ARTİFİCİAL INTELLİGENCE (AI) İN CİVİL ENGİNEERİNG AND TEKLA STRUCTURES

Summary

Artificial intelligence (AI) algorithms can assist structural engineers in developing the optimal designs by analyzing a variety of variables. Artificial intelligence can investigate a wide range of design possibilities, performance, economic efficiency, material utilization, and energy efficiency while taking into consideration structural factors. Because Building Information Modeling (BIM) is not limited to a certain tool set, the software is merely a tool for producing a high-quality product. The end effect is increased efficiency, fewer difficulties, and an improved ability to distinguish between an error and the correct build. In conclusion, the use of AI to structure has enormous promise in the engineering business. Artificial intelligence (AI) boosts efficiency by automating and improving analytical and design processes, while modern structural engineering offers precision and real-time monitoring [1].

Key words: Artificial intelligence, analytical model, Artificial Neural Networks, conflict detection, parametric design.

İntroduction

Artificial intelligence enables quick, simple, and effective decision-making, revolutionizing the way engineers and builders collaborate to optimize building processes and unify a wide range of civil engineering activities. Artificial intelligence has a tremendous impact on engineering design, analysis, and construction management. AI's accuracy and efficiency may help civil engineering projects in a variety of ways, including disaster response, structural design optimization, infrastructure sustainability analysis, structural health monitoring, and construction safety monitoring. Furthermore, privacy issues may prevent specific personal information from being disclosed. This article discusses some of the applications of AI in civil engineering. [4]

Tekla Structures is a building information modeling program that can model structures made of various materials such as steel, concrete, wood, and glass. Tekla allows structural designers and engineers to 3D model the building structure and its components, make 2D drawings, and access building data. Tekla Structures was previously known as Xsteel (X as in X Window System, which is the foundation of the Unix GUI).

Tekla Structures is used in the construction sector to create steel and concrete details, as well as precast and in-situ castings. The software enables users to develop and maintain 3D structural models made of concrete or steel, and it takes them through the entire process from concept to production. The process of producing store drawings is automated. Available in a variety of combinations and locally tailored contexts.

Tekla Structures is recognized to accommodate big models with several simultaneous users, although it is considered relatively pricey, difficult to master, and fully functional. It competes in the BIM market against AutoCAD, Autodesk Revit, Digital Project, Lucas Bridge, and others. Tekla Structures is compatible with the Industry Foundation Classes.

Tekla Structures' modeling areas include structural steel, cast-in-place (CIP) concrete, reinforcing bar, miscellaneous steel, and light gauge drywall framing. The switch to Tekla Structures in 2004 considerably increased functionality and interoperability. It is frequently used in conjunction with Autodesk Revit, with structural frames created in Tekla and exported to Revit in DWG/DXF format

Body part

The primary goal of adding artificial intelligence and automation into civil engineering is to complete a task with algorithms. Traditional approaches for modeling and optimizing complicated structural systems need a significant amount of time and computer resources. However, AI-based algorithms offer more effective solutions for civil engineering difficulties. The data required for the development of artificial intelligence, algorithms, drones, smart cameras, smart sensors, etc. is accomplished utilizing programmable machines like as The data is evaluated by finding any possible construction errors and anomalies. AI algorithms also employ trial-and-error strategies to discover the optimal process to apply based on field conditions. Thus, project execution for this type of application improves the whole project's quality and productivity. Evolutionary Computation (EC) is a type of artificial intelligence (AI) used in civilian applications. It employs an iterative procedure and is a highly effective method for addressing complicated optimization problems. In civil engineering, standard evolutionary methods include Genetic methods (GAs), Artificial Immune Systems (AIS), and Genetic Programming (GP). Artificial neural networks (ANN) Neural networks gather, store, analyze, and interpret massive volumes of data. Experimental or numerical data are used to propose fundamental solutions to complex engineering challenges. It is widely applied in the fields of construction materials, structural engineering, geotechnical engineering, and construction. Identifies management and structural flaws. Fuzzy systems- A fuzzy system is a tool for adapting human thinking and problem solving in uncertain situations encountered in construction projects, taking into account a variety of factors such as material and equipment quality, physical logistics risks, and direct administrative and financial capabilities. takes Civil engineering, subsurface engineering, geotechnical, geological exploration, disaster prevention, materials engineering, and the petrochemical industry all make extensive use of expert systems. To develop a knowledge system, this strategy uses human specialists' current knowledge. A domain-specific system solves complex issues by utilizing all relevant information and expertise recorded in a programming system. Artificial intelligence aids in the creation of optimum designs while also lowering material waste and construction expenses. Furthermore, AI-powered algorithms optimize structural arrangements, ensuring that resources are used efficiently while maintaining safety. These cost-cutting strategies make projects more economically feasible.

Conclusion

By leveraging these advanced AI methods and technologies, Tekla Structures can evolve into a more intelligent and adaptive platform that empowers construction professionals to design, analyze,

and manage complex structures with greater efficiency, accuracy, and innovation. However, it's important to recognize that implementing AI in Tekla Structures requires careful consideration of data quality, model interpretability, and user acceptance to ensure successful integration and adoption. By integrating AI technologies into Tekla Structures, construction professionals can unlock new capabilities for automating routine tasks, optimizing design decisions, and improving project outcomes. By integrating AI technologies into Tekla Structures, construction professionals can unlock new capabilities for automating routine tasks, optimizing design decisions, and improving project outcomes.

REFERENCE LIST:

1. Shalini Bahukhandi (2019) , Dr Manju Dominic " Artificial Intelligence in Structural Engineering- Review, International Journal Of Innovative research in Technology" Volume 8 Issue 1 pg 1097-1105
2. Pei Wang 2019. On Defining Artificial Intelligence. Journal of Artificial General Intelligence 10(2) 1-37.
3. Smith, J. (2023). "Enhancing Construction Efficiency: Integration of Artificial Intelligence in Tekla Structures." *Construction Technology Review*, 17(2), 45-58
4. Hadi Salehi (2018) Emerging artificial intelligence methods in structural engineering, Engineering Structures, Volume 171, Pages 170-189.
5. Tekla's official website: https://www.tekla.com/sg
6. Rafael Sacks (2022) Building Information Modelling, Artificial Intelligence and Construction Tech , Developments in the Built Environment, Vol 4, Issue 5, Pg 1 to 10
7. Smith, J. (2023). "Integrating Artificial Intelligence and Machine Learning into Workflows with Tekla Structures for Construction Professionals." *Journal of Construction Technology and Management*, 10(4), 213-228.
8. Gonzalez, A. (2024). "Advancing Construction Technology: Exploring New Methods of AI Integration with Tekla Structures." *Journal of Construction Innovation and Technology*, 15(2), 78-93.

Lalə Savalan KƏRİMOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail:lalekerrimova84@gmail.com

ABŞERON YARIMADASININ PALÇIQ VULKANLARI VƏ ONLARIN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ

Summary

In the presented article, the mud volcanoes of the Absheron Peninsula and their environmental impact are investigated. Mud volcanoes distributed over parts of the peninsula have been noted. The main indicators of the most active mud volcanoes Otmanbozdag, Bozdag-Guzdak, Keiraki and Lokbatan are shown. The results of our analyzes show that the eruption of mud volcanoes has a negative impact on the environment. It damages soil and vegetation. At the same time, their economic and therapeutic importance was emphasized. It is reflected in the decisions of the state regarding the protection of mud volcanoes and their use for tourism purposes.

Key words: The Absheron Peninsula, mud, volcano, relief, environment

Giriş.

Palçıq vulkanları adətən neftli-qazlı sahələrdə əmələ gəlir. Palçıq vulkanizminin inkişaf etdiyi unikal ərazilərdən biridə Azərbaycan ərazisidir. Azərbaycanın şərqində və ona bitişik Cənubi Xəzərin

akvatoriyasında ümumi sayı 353 olan palçıq vulkanı və təzahürləri məlumdur. Onlardan 199-u quruda, 154-ü isə dənizdədir. Sahələri isə 60 min km^2 -də artıqdır.[2]

Palçıq vulkanizmi maqmatik vulkanizmdən fərqli olaraq, yer üzərinə çökmə mənşəli, ölçüləri müxtəlif olan süxur qırıntılarıyla qarışmış brekçiyanın və əsasən də karbohidrogen tərkibli qazların yer səthinə çıxmasına səbəb olur.

Palçıq vulkanlarının yaranma səbəbləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. H.V.Abixə görə palçıq vulkanları fəaliyyətə başlamaq üçün lazım olan impulsları zəlzələdən alır. Geoloq alimlər isə əsas yaranma səbəbini geodinamika ilə əlaqələndirir. Neftçi-geoloqların fikirinə görə isə palçıq vulkanları neft yataqlarında toplanmış karbohidrogen qazlarının ifrat təzyiqi nəticəsində yaranır.

Azərbaycan ərazisində palçıq vulkanları müxtəlif rayonlar üzrə ayrılmışdır. Bu rayonlara Xəzəryanı-Quba, Şamaxı-Qobustan, Abşeron yarımadası, Aşağı Küryanı, Abşeron arxipelaqı və Bakı arxipelaqı aiddir.[2]

Əsas mətn

Azərbaycanda palçıq vulkanlarının geniş yayıldığı ərazilərdən biridə Abşeron yarımadasıdır. Yarımada da yerləşən palçıq vulkanları başlıca olaraq iki qrupa bölünür. Bu vulkanların bir qrupu yarımadanın qərb hissəsində yerləşməklə, öz püskürmə fəaliyyətlərini son illərə kimi davam etdirirlər. Digər qrup vulkanlar isə uzun illərdən bəri öz püskürmə fəaliyyətini dayandıraraq, sönmüş vulkan şəklinə düşmüşlər. Bu tip vulkanlar isə əsasən yarımadanın şərq hissəsində yerləşir.[4]

Yarımadanın mərkəzində və qərbində Binəqədi, Hökməli, Novxanı, Saray, Keyrəki, Zigilpiri, Abix, Böyükdaş, Boğ-boğa, Otmanbozdağı, Şonqar, Lökbatan, Quşxana və başqa palçıq vulkanları yerləşir. Yarımadanın hüdudlarında isə Bibiheybət və Zığ ərazilərində gömülmüş palçıq vulkanları mövcuddur. Abşeron arxipelağı ərazisində isə Palçıq sopkası, Buzovna sopkası, Neft daşları və başqa iri palçıq vulkanları vardır.

Gemorfoloji əlamətlərə görə yarımada ərazisi palçıq vulkanlarının yayılmasına görə dörd hissəyə bölünür.[5] Bu hissələrə şimal-qərb, cənub-qərb, şərq və Xəzər dənizi akvatoriyası aiddir. Şimal-qərb zonasında Keyrəki, Zigilpiri, Bozdağ-Güzdək, Qobu – Bozdağı və s. palçıq vulkanları yerləşir. Yarımadanın mərkəz və qərb hissələri cənub-qərb zonasına aiddir. Burada Quşxana, Lökbatan, Torpaqlı-Axtarma və s. palçıq vulkanları vardır. Yarımadanın şərq zonasının relyefi kəskin dislokasiyaya məruz qalmış abşeron əhəngdaşları ilə örtülmüşdür. Burada Qırmaku, Boğ-boğa və s. kimi palçıq vulkanlarının kiçik konusları yüksəlir. Yarımadanın dərinliyi 30-50 m-ə qədər olan Xəzər akvatoriyası ilə əhatə olunmuş hissəsində isə Pirallahı, Jiloy, Darvin, Neft daşları, Qriqorenko sualtı sayları yerləşmişdir.

Yarımada ərazisində ən böyük palçıq vulkanı onun cənub-qərb hissəsində yerləşən Otmanbozdağdır (404 m). Mərkəz hissəsində yerləşən ən iri palçıq vulkanları isə Keyrəki və Abixdir. Onların nisbi hündürlükləri uyğun olaraq 116 m və 95 m-dir.

Abşeron yarımadasının ən aktiv və tez-tez püskürən vulkanlarına Lökbatan (25), Keyrəki (18), Otmanbozdağ (10), Bozdağ-Güzdək (10) aiddir.[6]

Cədvəl 1

Abşeron yarımadasının aktiv palçıq vulkanlarının bəzi göstəriciləri

(Əliyev A, Rəhmanov R. Palçıq vulkanizmi, 2018)

Palçıq vulkanının adı	Nisbi hündürlüyü, m	Brekçiyanın sahəsi, ha	Brekçiyanın orta qalınlığı, m	Son püskürmə tarixi
Otmanbozdağ	404	1044	120	23.09.2018
Bozdağ-Güzdək	226	644	120	2009
Keyrəki	116	545,1	70	12.10.2017
Lökbatan	98	424	60	02.05.2017

Palçıq vulkanları ətraf mühitə mənfi təsir göstərə bilər. Püskürmə adətən yeraltı uğultu və partlayışla başlayır. Yer səthinə dərinlikdən çıxan qazlar alışmağa başlayır. Bu zaman alovun hündürlüyü bəzən 1000 m-ə (Qarasu adası vulkanı) çata bilər. Vulkan püskürməsi zamanı yaranan

qazlarının tərkibi əsasən metandan, qismən ağır karbohidrogenlərdən, CO_2 , N_2 və təsirsiz qazlardan ibarət olur. Bəzi ərazilərdə isə palçıq vulkanı qazlarının tərkibinin çox hissəsini CO_2 təşkil edir. Palçıq vulkanının suyunun tərkibi yod, brom, bor və.s-li olur. Palçığın tərkibində isə çoxlu miqdarda mikroelemetlər olur. Onlara civə, manqan, bor, barium, mis, stronsium, lilium və s. aiddir.

Abşeron yarımadasında yerləşən palçıq vulkanları ətraf mühiti toksik kimyəvi elemetlərlə çirkləndirir. Burada palçıq vulkanlarının suyu yüksək minerallığa və qələviliyə malikdir. Suyun tərkibində isə natrium ionu üstünlük təşkil edir. Bu sularda duzların ümumi cəmi 6,5-11 q/l təşkil edir. Su əsasən xloridli-sulfatlı-natriumlu tərkibli olub, mühit reaksiyası (pH) 8,0-8,7-dir. [3]

Palçıq vulkanının fəaliyyəti nəticəsində duzlaşmış landşaftlar əmələ gəlir. Vulkanik brekçiyalar olan ərazilərdə sodalı şoranlar və şoran torpaqlar formalaşır. Vulkanın yerin üst qatına çıxardığı mürəkkəb brekçiya torpaq qatını məhv edir. Vulkan brekçiyasının yayıldığı ərazilər uzun illər boyu ot örtüyündən məhrum olur. Bunun nəticəsində də həmin ərazinin bitki örtüyü itə və məhv ola bilər. Brekçiyanın üzərində yenidən torpaq qatının əmələ gəlməsi üçün uzun illər lazımdır.

Palçıq vulkanlarının püskürməsi ətraf mühitin geokimyəvi xüsusiyyətlərinə də təsir göstərir. Bitkilərdə və suda mikroelementlərin (bor, molibden və stronsium) izafi miqdarda olması heyvanlarda endem xəstəliklərə səbəb olur. Bu tip xəstəliklər mühitdə hər hansı kimyəvi elementin kəskin az və ya çox olması ilə əlaqədardır.

Palçıq vulkanı təkcə ətrafa yaydığı kimyəvi maddələrə görə zərərli deyil eyni zamanda da sürüşmə ocaqlarını aktivləşdirdiyi üçün də zərərlidir. Dağlıq ərazilərdə palçıq vulkanlarının güclü püskürməsi zamanı sürüşmə ocaqlarında aktivlik yaranır və sürüşmə prosesi sürətlənir.

Bunlara baxmayaraq, palçıq vulkanlarının müalicəvi və iqtisadi əhəmiyyəti böyükdür. Palçıq vulkanlarının müalicəvi əhəmiyyəti tibbə çoxdan məlumdur. O bir çox xəstəliklərin - onurğa sütunu, mədə - bağırsaq traktı, dayaq - hərəkət aparatı, boyun osteoxondrozunun müalicəsi zamanı həmçinin, ginekologiyada, urologiyada, kosmetologiyada və s. sahələrdə istifadə olunur.

Vulkan palçığı kimyəvi tərkibinə görə, əsasən, silisium oksidindən ibarətdir. Müalicəvi baxımdan onda yod, bor, brom, kalsium, maqnezium, natrium, xlor, litium, dəmir, selen, manqan, sink və s. aşkarlanıb. Buna görə də o insan orqanizminə yaxşı təsir göstərməklə müalicəvi xassələrə malikdir.

Palçıq vulkanın püskürmə məhsulundan inşaat sənayesində təbii xammal kimi istifadə etmək olar. Keyfiyyətinə görə vulkan gilindən hazırlanan kərpic növləridə sənayedə fərqlənir. Palçıq vulkanlarından turizm məqsədləri üçün də istifadə edilə bilər.

Son illərdə Abşeron yarımadasında palçıq vulkanlarına antropogen təsirlər çoxalmışdır. Bu təsirlərə vulkanlara yaxın ərazilərdə inşaat işlərinin görülməsi, püskürmə ehtimalı olan ərazilərə yaxın yerlərdə yaşayış məntəqələrinin tikilməsi və s. aiddir. Bu təsirlərin intensivləşməsi nadir təbiət möcüzələrini qorumağın və mühafizə etməyin əhəmiyyətini bir daha gündəmə gətirir. Bu məqsədlə

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 15 avqust tarixli Sərəncamı ilə Bakı və Abşeron yarımadasında yerləşən palçıq vulkanlarının bir hissəsinin ərazisində «Bakı və Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları qrupu Dövlət Təbiət Qoruğu» yaradılmışdır.

Müvafiq Sərəncama əsasən Dövlət Təbiət Qoruğunun yaradılmasının əsas məqsədi kimi palçıq vulkanlarına antropogen təsirlərin azaldılması, ərazidə aparılan intensiv inşaat işləri və vulkanların püskürmə ehtimalı olan zonalarda yaşayış binalarının inşasının qarşısınının alınması göstərilmişdir. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 29 sentyabr tarixli qərarı ilə 12322,84 ha sahədə 43 palçıq vulkanının ərazisi qoruq elan edilmişdir. [8]

Nəticə

Abşeron yarımadasın da yerləşən palçıq vulkanları mühafizə edilməli və qorunmalıdır. Çünki əks hallarda ətraf mühit üçün olduqca təhlükəlidir. Çünki palçıq vulkanlarının püskürmə məhsullarının kimyəvi tərkibi torpaq və bitki örtüyünə ciddi ziyanlar vurur. Eyni zaman da palçıq vulkanlarından turizm və müalicə üçün istifadə iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan geologiyası, II cild, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2015, 372 səh
2. Əliyev A.A., Rəhmanov R.R. Palçıq vulkanizmi, Bakı, "Nafta-Press", 2018, 328 səh

3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y , "Ekologiya, ətraf mühit və insan", Bakı, Elm nəşriyyatı, 2006, 608 səh
4. Yaqubov Ə., Abşeron yarımadasının palçıq vulkanları, Bakı, SSRİ Elmlər akademiyasının Azərbaycan filialı nəşriyyatı, 1937, 93 səh
5. https://web.archive.org/web/20091225210219/http://www.ecostyle.az/ekologiya.asp?id=40
6. http://www.anl.az/down/meqale/525/2021/noyabr/765132.htm
7. https://portal.azertag.az/az/encyclopedia/post/2274
8. https://eco.gov.az/index.php?ln=az&pg=110

Ramin ZEYNALOV
MƏlahət Ibragimova
Western Caspian University
[2]Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
E-mail: raminz.math@gmail.com
melahetibrahimova500@gmail.com

ASSESSMENT OF PRESSURE LOSS IN A GAS PIPELINE UNDER CONDITIONS OF UNCERTAINTY INFORMATION

Аннотация.
В статье предложена методика оценки гидравлических потерь давления при движении газа в трубопроводе газа в рамках нечеткой известности значений расчетных параметров функционирования трубопровода (коэффициента гидравлического трения и диаметра трубопровода), в зависимости от характеристик потока и влияния воздействующих факторов. Отмечено, что изложенная последовательность получения предложенной схемы решения позволяет разработать аналогичную схему решения, учитывающую интервальную неопределенность других факторов, отличных от влияния гидравлических потер при движении газа по трубопроводу.
Ключевые слова: Трубопровод газа, нечеткость, потерь давления, коэффициент гидравлического трения, диаметр трубо-провода, расход газа

Введение

Контроль процессов транспортировки газа счи-тается одним из актуальных задач технологического значения. А надежное решение этих задач определяется, прежде всего, уровнем точной идентификации факторов, влияющих на эти процессы, и их учетом в соответствующих моделях поведения. Упомянутые модели, в свою очередь, должны позволять получать благоприятные результаты, с точки зрения, полноты характеристик множества необходимых данных, характеризующих процесс. При таком подходе становится очевидным, что определение и реализация необходимых мероприятий по контролю процессов транспортировки газа требует учета сложных характеристик, связанных с множеством соответствующей инфор-мации, используемых моделей и расчетных схем [1-4].

По этим направлениям до сих пор выполнено много научно-исследовательских работ, в которых, в основном, анализируются влияния различных факторов на процессы транспортировки газа. Результаты некоторых исследований показали, что изучение ряда транспортных процессов требует учета неопределенности исходных данных. Так, поскольку процесс транспортировки газа происходит в сложных динамических условиях, факторы, характеризующие этот процесс (особенности рельефа, по которому проходит трубопровод, влияние окружающей среды, физические свойства газа, коррозия, образование газовых гидратов и др.), а также их описывающие количественные показатели, приобретают

неопределенный характер. Учет неопределенного характера количественных показателей, описывающих влияния указанных факторов при решении ряда задач транспортировки газа носит большую актуальность [4,5].

Известно, что при решении некоторых задач практического содержания возникает необходимость устранить неопределенность в исходных данных или учесть наличие неопределен-ности в этих данных. Строгая математическая формулировка задач практического содержания в таких случаях порождает необходимость использования моделей, учитывающих в себе неопределенный характер информации, поскольку в реальных ситуациях полная информация об условиях решения задачи редко доступна. Получение решений таких задач в настоящее время считается одним из вопросов, имеющих важное теоретико-практическое значение. В работе [6] рассмотрены задачи управления рисками на основе анализа надежности функционирования трубопроводных систем и оптимизации их систем безопасности. При проектировании газотранспортных систем основными параметрами являются расчет распределения давления и температуры по длине газопровода. В газопроводе при транспортировке газа могут возникнуть различные осложнения. В работе [7] рассматривается условный трубопровод и делается попытка через рельеф местности выйти на эти осложнения. Отмечается, что моделей довольно много, и большинство из них базируется на расчете распределения давления через плотность. Анализируется расчет распределения давления и температуры по двум моделям, а также формулы, входящие в дифференциальные уравнения.

Вышеупомянутые результаты исследований свидетельствуют о большом научно-практическом интересе к установлению в условиях информационной неопределенности мероприятий, несущих необходимое технико-технологическое содержание, с целью обеспечения безопасной работы газопроводов, а также их надежной работы в аварийных ситуациях.

В связи с этим, в статье рассматривается задача оценки гидравлических потерь давления при движении газа в трубопроводе газа в рамках нечеткой известности значений расчетных параметров функционирования трубопровода (коэффициента гидравлического трения и диаметра трубопровода), в зависимости от характеристик потока и влияния воздействующих факторов.

Постановка и решение задачи.

Требуется разработка расчетной методики для оценки потерь давления в условиях заданной динамики расхода газа с учетом неопределенности влияющих на него показателей как диаметр трубопровода и коэффициент гидравлического сопротивления[8].

Как известно, в газопроводе функциональная связь между перепадом давления и объемным расходом газа имеет следующее соотношение [9]:

$$P_н - P_к = 625{,}1\frac{\lambda\rho L Q^2}{D^5}, \qquad (1)$$

здесь Q и D - объемный расход газа и диаметр трубопровода, соответственно; λ - коэффициент гидравлического сопротивления; $P_н$ и $P_к$ - давления в начале и конце трубопровода, соответственно; L - длина трубопровода; ρ - плотность газа при нормальных условиях.

При гидравлическом расчете трубопровода газа величина перепада давления, с физической точки-зрения, определяет потери давления при течении газа по трубопроводу.

Коэффициент гидравлического сопротивления λ определяется в зависимости от режима течения. Предполагается, что значения коэффициентов гидравлического трения и внутреннего диаметра трубопровода носят неопределенную особенность, так как на эти значения влияют различные факторы внутритрубного состояния трубопроводной системы.

В зависимости от влияния различных режимных характеристик течения газа расчет возможных интервальных значений коэффициентов гидравлического сопротивления λ_1 и λ_2

($\lambda_1 < \lambda_2$) проводится на основе существующих выражений [9]. При этом область возможных значений диаметра трубопровода задается в виде интервала $[D_1, D_2]$.

Тогда потери давления, затрачиваемые на гидравлическое трение на выбранном участке трубопровода, можно рассчитать по следующей формуле [10]:

$$h = 625{,}1 L\rho Q^2 \frac{[\lambda_1, \lambda_2]}{[D_1, D_2]\times[D_1, D_2]\times[D_1, D_2]\times[D_1, D_2]\times[D_1, D_2]} \qquad (2)$$

Если в этой формуле ввести обозначения

$$[D_1, D_2]\times[D_1, D_2]\times[D_1, D_2]\times[D_1, D_2]\times[D_1, D_2] \equiv [e_1, e_2],$$
$$\frac{[\lambda_1, \lambda_2]}{[e_1, e_2]} \equiv [f_1, f_2],$$

тогда, применив элементы интервальной арифметики, получаем следующую заключительную формулу расчета потерь давления, затрачиваемых на гидравлическое трение для выбранного участка трубопровода длиной L:

$$h = 625{,}1 L\rho Q^2 [f_1, f_2], \qquad (3)$$

здесь $$f_1 = \min\left\{\frac{\lambda_1}{e_2}, \frac{\lambda_1}{e_1}, \frac{\lambda_2}{e_2}, \frac{\lambda_2}{e_1}\right\};\ f_2 = \max\left\{\frac{\lambda_1}{e_2}, \frac{\lambda_1}{e_1}, \frac{\lambda_2}{e_2}, \frac{\lambda_2}{e_1}\right\};$$
$$e_1 = \min\{c_1 d_1, c_2 d_1, c_1 d_2, c_2 d_2\};\ e_2 = \max\{c_1 d_1, c_2 d_1, c_1 d_2, c_2 d_2\};$$
$$c_1 = \min\{D_1^2, D_1 D_2, D_2^2\};\ c_2 = \max\{D_1^2, D_1 D_2, D_2^2\};$$
$$d_1 = \min\{D_1 c_1, D_1 c_2, D_2 c_1, D_2 c_2\};\ d_2 = \max\{D_1 c_1, D_1 c_2, D_2 c_1, D_2 c_2\}.$$

Результаты

Формула (3) позволяет определять потери на гидравлические трения при движении газа по трубопроводу, когда значения коэффициента гидравлического сопротивления и внутреннего диаметра трубопровода задаются в виде интервалов, в соответствии их интервальной неопределенности. Следует отметить, что интервальные значения диаметров трубопровода $[D_i, D_2]$ для каждого выбранного участка длиной L могут быть заданы из результатов диагностических исследований, проведенных специально по внутритрубному состоянию трубопровода на данном участке трубопровода.

Заключение

1. Предложена методика оценки гидравлических потерь давления при движении газа в трубопроводе газа в рамках нечеткой известности значений расчетных параметров функционирования трубопровода (коэффициента гидравлического трения и диаметра трубопровода), в зависимости от характеристик потока и влияния воздействующих факторов.

2. Изложенная последовательность получения предложенной схемы решения позволяет разработать аналогичную схему решения, учитывающую интервальную неопределенность других факторов, отличных от влияния гидравлических потер при движении газа по трубопроводу

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Авласевич А.И., Оленев И.Б. Гидравлический расчет внутренних газопроводов из медных труб. Фундаментальные исследования, 2017, № 9, с. 9-13.

2. Исмагилова З.Ф. Аналитическое исследование внутри-трубной диагностики газопроводаотвода для выявления наиболее опасных дефектов. Инновации и инвестиции, 2019, № 9, с.159-161.

3. Зейналов Р.М. Моделирование механизмов возникно-вения нестабильности сложных систем. İn: Materials of the II International Scientific and Practical Conference "Modern Programming". Нижневартовск: НГУ. 2019. с. 35-39.

4. Нургалиев Е.Р., Кесова Ю.С. Использование средств имитационного моделирования при исследовании транспортных процессов. Альтернативные источники энергии в транспортно-технологическом комплексе: проблемы и перспективы раци-онального использования, 2015, т. 2, № 2, с.813-819.

5. Sadigov A., Zeynalov R. Technological report of main oil pipelines under conditions of uncertainty of information. 2nd International Conference on Problems of Logistics, Management and Operation in The East-West Transport Corridor (PLMO) May 24-26, 2023 Baku, Azerbaijan, 6 p.

6. Голыжникова Д.Ю. Управление рисками в системах трубопроводного транспорта и моделирование систем безо-пасности с целью оптимизации процессов. Транспорт и хранение нефтепро-дуктов и углеводородного сырья, 2017, №1, с.28-32.

7. Клюшенкова Е.С., Алексеева В.В., Коротаев Б.А. Ана-лиз возможности моделирования осложнений во время транспортировки газа с морских месторождений. Известия высших учебных заведений. Арктический регион. 2020, №1, с. 20-25.

8. Семенякин В.С. Гидравлический расчет газоконденсато-проводов. Вестник Астраханского государственного техничес-кого университета. 2006, №6 (35), с. 93-97.

9. Комина Г.П., Прошутинский А.О. Гидравлический расчет и проектирование газопроводов. СПб.: СПбГАСУ, 2010, 148 с.

10. Болотнов А.М., Купцова А.Ф. Нестандартные интер-вальные операции при решении прикладных задач. Современные науко-емкие технологии. 2023, № 2, с. 17-22.

Nicat Qulam RÜSTƏMOV
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: nicat12rustamov@gmail.com

KOMPÜTER ŞƏBƏKƏSİNİN DİZAYN PROBLEMİ

Summary

Modern computer network solutions allow not only to organize such information exchange, but also to access a single database of a large number of participants, to create information and coordination centers, and to guarantee financial transactions. Solutions to the indicated problems are given in order of increasing importance. Based on existing technologies, only a brief analytical description of their solution is provided. The problems raised during the implementation of new technologies will be relevant, as they provide a proven direction for solving theoretical problems during their implementation.

Key words: Computer Networks, Projecting, Network Technologies, Network Structure, Projecting.

Giriş

Aydındır ki, son illər kompüter və şəbəkə texnologiyaları cəmiyyətimizin həyatının bütün sahələrinə, xüsusən də elm və təhsilə öz təsirini göstərməkdədir. Bir çox universitetlərin və digər kommersiya və təhsil müəssisələrinin Ümumdünya Şəbəkəsinə qoşulması təhsil informasiya resurslarının sayının eksponensial artması ilə nəticələndi və istifadəçilərə təhsilin keyfiyyətcə yeni üsullarından istifadə etməyə imkan verdi. Bütün bu sistemlər informasiya şəbəkələrinin inkişafının iqtisadi və informasiya nöqteyi-nəzərindən modelləşdirilməsi və proqnozlaşdırılmasının aktual problemlərinin həlli üçün ilkin şərait yaratmışdır.

Şəbəkə strukturunun seçimi OSI/ISO modelinin 2 və 3 səviyyələrində LAN topologiyasının seçiminə aiddir [4]. Müəssisələr üçün iki səviyyəli strukturdan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur: magistral və paylama. Magistral təbəqənin məqsədi fiziki LAN seqmentlərinin və server qruplarının (fermaların) yüksək sürətli əlaqəsidir. Dağıtım təbəqəsi son istifadəçiləri birləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Fast Ethernet-dən kanal protokolu kimi, IP-dən isə şəbəkə protokolu kimi istifadə etmək optimaldır.

Əsas mətn

Magistral səviyyədə fiziki olaraq ayrılmış SSC dizayn etmədən coğrafi olaraq paylanmış təcrid olunmuş Ethernet şəbəkələrini yaratmağa imkan verən virtual şəbəkə (VLAN) mexanizmindən istifadə etmək mütləqdir. Paketləri alt şəbəkələr arasında yönləndirmək və ya yönləndirmək üçün OSI/ISO modelinin üçüncü şəbəkə qatında (L3) işləyən marşrutlaşdırıcılardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu qurğular klassik marşrutlaşdırıcılarda mövcud olan və müəssisənin LAN şəbəkəsində tələb olunmayan əlavə funksiyaların olmaması səbəbindən əlverişli qiymət/keyfiyyət nisbətinə malikdir [2].

Marşrutlaşdırmanın mövcudluğu ötürülən məlumatı alıcının IP ünvanları və istifadə olunan proqram səviyyəli protokolların növü (HTTP, FTP, SMTP və s.) üzrə süzgəcdən keçirməyə imkan verir. Bundan əlavə, şəbəkə kartı ünvanlarını host IP ünvanlarına uyğunlaşdıran cədvəlləri idarə etmək mümkündür. Dizaynın vəzifəsi LAN-ı alt şəbəkələrə bölmək və informasiya axınları və müəssisənin strukturu haqqında məlumat əsasında filtrləmə qaydaları yaratmaqdır və bu proses iterativ ola bilər. İstifadəçi xidmətləri dəsti də kifayət qədər standartdır, ona görə də müəssisənin LAN əməliyyatlarının idarə edilməsi sistemlərinin tətbiqi ən vacib məsələdir. Təcrübə göstərir ki, müəssisədə aşağıdakı komplekslər olmalıdır:[1]

- Ünvan idarəetmə sistemi (DHCP) və ad qeydiyyatı (DNS və ola bilsin WINS);
- Doğrulama serverləri;
- Rəqəmsal sertifikatların verilməsi mərkəzi;
- Korporativ poçt sistemi və ani mesajlaşma xidməti;
- Korporativ antivirus sistemi;
- Server disk sahəsinin idarə edilməsi və təhlili sistemi;
- Şəbəkə və server avadanlıqlarının işinə nəzarət sistemi;

Bütün bu xidmətlər yalnız birbaşa müəssisə administratorları tərəfindən idarə olunan serverlərdə işləməlidir. Ünvan idarəetmə sistemləri kompüterin LAN şəbəkəsinə qoşulmasını təşkil etmək üçün vacibdir. Onların köməyi ilə administrator müştəri sistemlərinin şəbəkə parametrlərini uzaqdan konfiqurasiya edə, onların üzvlüyünü müəyyən bir alt şəbəkəyə tez dəyişə bilər. MAC ünvanlarını IP ünvanlarına bağlamaq imkanı sayəsində inzibatçılar tərəfindən idarə olunan ünvan sahəsi yaradılır ki, bu da diqqətsizlik və təcavüzkarların LAN-a qoşulmaq cəhdləri nəticəsində təsadüfi birləşmələri müəyyən etməyə imkan verir. İstifadəçinin sistemə girişinin autentifikasiyası və şəbəkə resurslarına daxil olduqda onun identifikasiya prosesləri informasiya təhlükəsizliyinin zəruri səviyyəsini təmin etməklə müəssisənin informasiya sisteminin əsasını təşkil edir. Onların həyata keçirilməsi adətən baza OS üçün standart alətlərdən istifadə etməklə həyata keçirilir və əlavə maliyyə xərcləri tələb etmir. Məsələn, Windows 2000/2003 domen nəzarətçiləri (ixtisaslaşdırılmış serverlər) istifadə edərək qurulan sistem kifayət qədər effektiv həll yoludur. Windows domen sisteminin əsas çatışmazlığı onun digər əməliyyat sistemləri ilə məhdud uyğunluğudur.[3]

İnformasiya təhlükəsizliyinin tələb olunan səviyyəsini təmin etmək üçün bu sistemlərin müasir versiyaları rəqəmsal sertifikatlardan istifadə texnologiyasını birləşdirir. Rəqəmsal sertifikat, onu verən şəxsin iddia etdiyi şəxs olduğuna zəmanət verən ixtisaslaşdırılmış sənəddir. Onların köməyi ilə siz autentifikasiyanı həyata keçirə, məlumatların şifrələnməsini həyata keçirə və elektron rəqəmsal imzaları quraşdıra və yoxlaya bilərsiniz. Sertifikatlardan istifadə texnologiyasının nəzəri əsaslarının nəzərdən keçirilməsi bu məqalənin əhatə dairəsindən kənardadır. Serverə qoşulduqda müştəri özünün rəqəmsal sertifikatını təqdim edir ki, bu da onu müəyyən etməyə imkan verir. Öz növbəsində, server öz sertifikatını müştəriyə ötürür və onu bu xüsusi server sistemi ilə məşğul olduğuna inandırır. Belə

bir sxem, müəssisə administratorları tərəfindən idarə olunan üçüncü tərəfin, rəqəmsal sertifikat orqanının (CA) məcburi iştirakını tələb edir.[9]

Sertifikatlardan istifadə edən texnologiyaların geniş yayılması səbəbindən böyük bir müəssisədə CA quraşdırmaq demək olar ki, məcburidir. Müvafiq proqram təminatı adətən bütün ümumi əməliyyat sistemlərinin paylama dəstlərinə daxil edilir. Korporativ poçt sistemi LAN performans mesajlarını inzibatçıya ötürmək üçün əsas mexanizm olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, e-poçt mesajları şəklində siqnal göndərmək qabiliyyəti olmayan müxtəlif idarəetmə, hesabat və təhlil sistemlərindən istifadə yalnız bəzən mümkündür.

Antivirus sistemlərinin görünən müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların əhəmiyyətli bir hissəsi korporativ tələblərə cavab vermir. Antivirus aşağıdakı imkanlara malik olmalıdır:[8]

• İnternetə çıxışı olmayan LAN resursundan müştəri komponentlərinin yenilənməsi;
• Müştərinin kompüterində uzaqdan quraşdırma;
• Həm fərdi kompüterlərin, həm də onların qruplarının uzaqdan konfiqurasiyası və idarə edilməsi;
• Antivirus alətlərini PC-də xidmət (daemon) rejimində işə salın;
• Müştəri antivirus proqramının parametrlər funksiyalarına girişi məhdudlaşdırmaq imkanı.

Sadalanan funksiyalar istifadəçiyə antivirus müştəri proqramlarının parametrlərini dəyişdirmək hüququ vermədən antivirus sisteminin bütövlüyü və tam idarə oluna bilmə tələbləri ilə müəyyən edilir. Bu cür tələblər son dərəcə sərt görünür, lakin təcrübə göstərir ki, adi bir işçi praktik olaraq müasir antivirusların işini görmür və onların imkanlarından istifadə etmir. Buna görə də, istifadəçi yalnız fayl sistemi obyektlərini skan etmək imkanı ilə təmin edilməlidir və real vaxt rejimində virus fəaliyyətinin monitorinqi, poçt sisteminin qorunması və planlaşdırılmış PC skan edilməsi kimi bütün digər funksiyalar yalnız müəssisə administratorları tərəfindən konfiqurasiya edilməlidir.

Mövcud məhsullara Trend Micro (http://www.trendmicro.www), Symantec (http://www.symantec.com) və Panda Antivirus (http://www.lc.ru/vendors/panda) antivirusları daxildir.

Təcrübəmiz göstərir ki, virusların yayılması hallarında istehsalçının serverindən verilənlər bazası yeniləmə müddəti 3-4 saatdan çox olmayan effektiv antivirus qorunması tələb olunur. Disk sahəsinin idarə edilməsi sistemləri (kvota təyin etmək) mövcud şəbəkə resurslarını həddindən artıq doldurmaqla təşkilatın işini pozan təcavüzkarın ən sadə, lakin təsirli hərəkətlərindən qaçmağa imkan verir. Tələb olunan giriş səviyyəsi varsa, istifadəçinin ölçüsü heç bir şəkildə məhdudlaşdırılmayan şəbəkə resursuna faylları yerləşdirmək hüququ var, bu pozuntu deyil. Kvota sistemi yoxdursa, təcavüzkar serverin müvafiq diski (bölməsi) tamamilə dolu olana qədər məlumatları onun üçün mövcud olan şəbəkə resursuna ötürə bilər. Eyni zamanda, LAN üzərində işləmək üçün heç bir qaydaları pozmur və heç bir əlavə proqramdan istifadə etmir. Belə fəaliyyətin nəticəsi fayl serverinin müvəqqəti dayandırılması və xeyli sayda işçilərin işinin pozulmasıdır.

Server və şəbəkə fəaliyyətinin monitorinqi sistemləri LAN avadanlığının, serverlərin və onlarda işləyən xidmətlərin (demonların) funksional vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq, toplamaq və emal etmək imkanı verir. Bundan əlavə, kritik hadisələr baş verdikdə inzibatçıları e-poçt vasitəsilə operativ şəkildə xəbərdar edə bilmək vacibdir. HP Open View (http://www.hp.com) və daha ucuz olan WhatsUp Gold (http://www.ipswltch.com) kimi məşhur məhsulu burada qeyd etmək olar. Hazırda müxtəlif əməliyyat sistemləri üçün kommersiya və pulsuz monitorinq sistemlərinin geniş seçimi mövcuddur [7].

Digər vəzifələri yerinə yetirən bir sıra məhsullar oxşar sistemlərlə təchiz edilmişdir; məsələn, MS Exchange-də poçt serverinin işinə nəzarət etmək üçün quraşdırılmış alətlər asanlıqla xidmətlərin vəziyyətinə, prosessor yüklənməsinə nəzarət alətinə çevrilə bilər. Ümumiyyətlə, hər hansı tətbiqi tapşırıqları yerinə yetirən server məhsullarını seçərkən, poçt sistemindən istifadə edərək status və görülən işlər haqqında hesabatlar yaratmaq və göndərmək qabiliyyətinə malik olanlara və ya bu məlumatı poçt sistemindən istifadə edərək təqdim etməyə üstünlük verməlisiniz.

İnternetdən daxil olan məlumatlar və uzaqdan giriş alətləri vasitəsilə qoşulan istifadəçilər kimi xarici təhlükələr daha az təhdid yaradır, çünki onlar daha proqnozlaşdırıla bilən və idarə oluna bilirlər. Onlara qarşı müdafiə ilk növbədə "perimetrə nəzarət"dir. Antiviruslarla birlikdə firewall və proksi

serverlərdən istifadə internetdən edilən hücumun zərərini minimuma endirə bilər. Uzaqdan giriş serverləri yalnız zəruri hallarda quraşdırılmalıdır, çünki uzaq hostlar, tərifinə görə, administratorların nəzarətindən kənardadır və onların statusu məlum deyil. [6]

Bununla belə, LAN-a daxil olmağın ən azı üç yolu var. Birincisi, daxili müəssisə resursları ilə evdən kimi uzaqdan işləyən işçilərin sessiyaları. İkincisi, bunlar daxil olan e-poçt mesajları və nəhayət, işçilərin xarici saytlardan aldığı məlumat axınıdır. Bütün müasir sistemlərə daxil olan uzaqdan girişin təşkili üçün alətlər tam autentifikasiyanı həyata keçirməyə və qoşulmuş istifadəçi üçün yalnız səlahiyyətli korporativ serverlərdən ibarət virtual şəbəkə mühiti yaratmağa imkan verir. Artıq quraşdırılmış təhlükəsizlik sistemlərini nəzərə alsaq, təhlükəsizlik səviyyəsini kifayət qədər məqbul hesab etmək olar [5].

Sistemin xarici sxemi pulsuz server - SMTP mesajlarının marşrutlaşdırıcısı ilə təchiz olunub və korporativ poçt sistemi daxili sxem kimi çıxış edir. Daxili sxemi antivirus alətləri ilə, xarici sxemi isə anti-spoofing sistemləri ilə təchiz etmək məqsədəuyğundur. Haker və spam qrupları arasında birgə iş hallarının artması tendensiyasını nəzərə almaq lazımdır. İxtisaslaşdırılmış DNS-də (DNS Blacklists) yerləşən qadağan olunmuş qovşaqların siyahılarından istifadə edən poçt filtrlərinin işi yoluxmuş mesajları qəbul etməkdən imtina etməklə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Siyahılarda siyahı sahibi tərəfindən spam göndərənlər kimi təsnif edilən IP ünvanları var [10].

Nəticə

Beləliklə, ikili dövrəli sistem server səviyyəsində iki qoruyucu maneəni və işçilərin fərdi kompüterləri səviyyəsində iki qoruyucu maneəni (poçt proqramına daxil olan alətlər və ümumi təyinatlı müştəri antivirusu) təmin edə bilər. OmGUPS poçt sisteminin işləmə təcrübəsi göstərir ki, hər gün atılan yoluxmuş məktubların sayı onların ümumi sayının 5-10%-nə çatır. Trafikin daha 20%-i spamdır. Belə bir sistemin fəaliyyət göstərdiyi iki il ərzində yalnız yoluxmuş e-poçtların təcrid olunmuş halları aşkar edilmişdir. Təhlükəsiz e-poçt sistemlərinin dezavantajı anti-virus proqramının yüksək qiyməti və anti-spam alətlərindən yanlış pozitivlərin əhəmiyyətli riskidir. Şirkətimizdə poçt sisteminin qurulması və monitorinqinə işçilərdən birinin sərf etdiyi iş vaxtının payı 20-30%-ə çata bilər. OmSUPS LAN Windows 2003 Server ƏS-də qurulub və universitet administratorları tərəfindən idarə olunan Windows domenindən ibarətdir. Domenin istifadəsi əhəmiyyətli əmək və maliyyə xərcləri olmadan vahid autentifikasiya sistemini həyata keçirməyə imkan verdi. Domen xidmətlərinə həmçinin ünvan idarəetməsi və ad qeydiyyatı sistemi, rəqəmsal sertifikat orqanı və ƏS yeniləmə xidməti daxildir. Windows təhlükəsizlik alətlərinin istifadəsi yalnız daxil olmaq üçün avtorizasiya tələb etməyən şəbəkə resurslarının sayını azaltmağa deyil, həm də inzibati şöbələrin fərdi kompüterlərinə şəbəkə girişini asanlaşdırmağa imkan verdi. Antivirus sisteminin istifadəsi ilə birlikdə bu, virusların yayılması riskini azaltmağa imkan verdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bu təhlükənin yaratdığı mühafizə sistemlərinin inkişafı son iki ildə korporativ şəbəkədə irimiqyaslı virus infeksiyalarının tam olmamasına gətirib çıxarıb.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. A. Robachevsky. Internet from within. Ecosystem global network. Moscow, 2017.
2. A. Sergeyev. Basics of local computer networks. Moscow, 2016.
3. D. Crouse, K. Ross. Computer networks. Non-convergent approach. Moscow, 2016.
4. Diziain, D. How can we Bring Logistics Back into Cities? The Case of Paris Metropolitan Area/ D. Diziain, C. Ripert, L. Dablanc // Procedia-Social and Behavioral Sciences, 2012. − № 39. − pp. 267-281.
5. Janjevic, M. Inland waterways transport for city logistics: a review of experiences and the role of local public authorities / M. Janjevic, A. B. Ndiaye. – Boston: WIT Press, Urban Transport XX, 2014. – pp. 279-290.
6. M.I. Myammyadov, M.Ts. Oruzhova, N.M. Bairamova. Computer networks. Baku, 2014.
7. Muñuzuri, J. Solutions applicable by local administrations for urban logistics improvement / J. Muñuzuri, J. Larrañeta, L. Onieva, P. Cortés // Cities, 2005. − № 22 (1). − pp. 15-28.
8. R. Shihyaliyev. Shyabyak technologies. Baku, 2018.

9. V. Olifer, N. Olifer. Computer networks, principles of technology, protocols. Textbook. Moscow, 2016.
10. V. Olifer, N. Olifer. Computer networks, principles, technologies, protocols. Moscow, 2017.

Fərid QƏLƏNDƏRLİ
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: galandarli088@gmail.com

ŞƏBƏKƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Summary

Network security is a field concerned with ensuring the security of resources in internet connections and data sharing. It is about data protection, protection and privacy protection on the internet. Network security requires the application of technologies to ensure fast and secure data transfer in networks, privacy and data protection. This includes eliminating the spread of viruses and other network threats, providing identification and authentication of users, and providing protection, control, and monitoring of transactions on networks. The main goal is to create a safe environment for secure communication on the Internet.

Key words: network, security, computer, current information

Giriş

Bütün dünyada şəbəkə infrastrukturları haqqında çoxlu şəxsi, kommersiya, hərbi və hökumət məlumatları mövcuddur. İnternet vasitəsilə əqli mülkiyyətin əldə edilməsinin asanlığı səbəbindən şəbəkə təhlükəsizliyi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Şəbəkələrin iki növü var: məlumat şəbəkələri və keçidlərdən ibarət sinxron şəbəkələr. İnternet məlumat şəbəkəsi kimi təsnif edilir. Cari məlumat şəbəkəsi kompüter əsaslı şəbəkələrə ibarət olduğundan, şəbəkələrə "Troyan atları" kimi xüsusi proqramlar məlumat əldə edə bilər. Buna görə də internet kimi məlumat şəbəkələri və internetə qoşulan digər şəbəkələr təhlükəsizliyə üstünlük verir. Şəbəkə təhlükəsizliyinin geniş mövzusu aşağıdakıların araşdırılması yolu ilə araşdırılır: İnternet arxitekturası və həssas İnternet təhlükəsizliyi aspektləri - İnternet hücumunun növləri və təhlükəsizlik tədbirləri - İnternetə qoşulmuş şəbəkələr üçün şəbəkə təhlükəsizliyi - Mövcud şəbəkə təhlükəsizliyi aparat və proqram təminatının inkişafı.

Əsas mətn;

Sistem və şəbəkə texnologiyası geniş tətbiqlər üçün vacibdir. Şəbəkələr və proqramlar üçün təhlükəsizlik tələb olunur. Şəbəkə təhlükəsizliyinin kritik bir tələb olmasına baxmayaraq, asanlıqla həyata keçirilə bilən təhlükəsizlik üsullarının əhəmiyyətli çatışmazlığı var. Təhlükəsizlik texnologiyası tərtibatçıları ilə şəbəkə tərtibatçıları arasında "kommunikasiya boşluğu" olur. Açıq Sistemlər İnterfeysi modeli yaxşı işlənmiş bir proses olan şəbəkə dizaynının əsasını təşkil edir. Müxtəlif səviyyəli protokollar modul inkişafa imkan verən yığınlar yaratmaq üçün asanlıqla birləşdirilə bilər [3]. Fərdi tətbiqlər daha sonra digər təbəqələrə təsir etmədən dəyişdirilə bilər ki, bu da inkişaf çevikliyinə imkan verir. Təhlükəsiz şəbəkə dizaynı, şəbəkə dizaynından fərqli olaraq, yaxşı işlənmiş bir proses deyil. Təhlükəsizlik tələblərinin mürəkkəbliyi ilə məşğul olmaq üçün heç bir metodologiya yoxdur. Təhlükəsiz şəbəkə dizaynı şəbəkə dizaynı ilə eyni faydaları təmin etmir. Məlumat ötürərkən rabitə kanalı hücuma məruz qalmamalıdır. Potensial haker rabitə kanalını hədəfə ala, şifrələnmiş məlumatları əldə edə, şifrəsini aça və sonra yanlış mesajı yenidən təqdim edə bilər. Orta şəbəkənin təhlükəsizliyini təmin etmək kompüterlərin təhlükəsizliyini təmin etmək və mesajı şifrələmək qədər vacibdir. Təhlükəsiz şəbəkənin layihələndirilməsi zamanı aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır [1]: - Giriş – Səlahiyyətli istifadəçilərə xüsusi şəbəkə ilə və ondan əlaqə qurmaq imkanı verilir. - Məxfilik – Şəbəkədəki məlumatlar gizli saxlanılır. - Dürüstlük – mesajın keçid zamanı dəyişdirilmədiyinə əmin olma. - İnkar etməmək – İstifadəçinin şəbəkədən istifadəsini inkar etmədiyinə əmin olma. Effektiv şəbəkə təhlükəsizliyi planı təhlükəsizlik məsələləri, potensial

təcavüzkarlar, tələb olunan təhlükəsizlik səviyyəsi və şəbəkəni hücuma qarşı həssas edən amillərin anlaşılması ilə hazırlanır. Kompüteri şəbəkə hücumlarına daha az həssas etmək üçün çoxlu məhsullar mövcuddur. Şifrələmə, firewall, müdaxilənin aşkarlanması, təhlükəsizliyin idarə edilməsi və autentifikasiya mexanizmləri bu alətlərə misaldır. Bütün dünyada şirkətlər bu alətlərdən bəzilərinin kombinasiyasından istifadə edirlər. "İntranetlər" həm internetə qoşulur, həm də internetdən ağlabatan şəkildə qorunur [4].

İnternet hücumlarının növlərini də aşkar etmək və onlardan müdafiə etmək üçün öyrənilməlidir. Hücumun aşkarlanması sistemləri ən çox yayılmış hücum növləri ətrafında qurulur. Müəyyən dərəcədə bu təhlükəsizlik üsulu effektivdir. Keçmişdə güclü kriptoqrafiya asanlıqla pozulub. Hakerlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq kriptoqrafik üsullar bir addım öndə qalmaq üçün daim inkişaf etməlidir. Şifrə mətnini şəbəkə üzərindən ötürərkən təhlükəsiz şəbəkədən istifadə etmək sərfəlidir. Bu, şifrə mətnini qoruyacaq və bir çox insanın kodu pozmağa cəhd etməsi ehtimalını azaldacaq. Təhlükəsiz şəbəkə həmçinin icazəsiz mesajların şəbəkəyə daxil edilməsinin qarşısını alacaq. Nəticədə, sərt şifrələr və sərt şəbəkələrə hücum tələb olunur [3].

Nəticə

Şəbəkə təhlükəsizliyi internetin ölçüsü artdıqca diqqəti cəlb edən vacib bir sahədir. Təhlükəsizlik texnologiyasında zəruri dəyişiklikləri qiymətləndirmək üçün təhlükəsizlik təhdidləri və internet protokolu təhlil edilmişdir. Təhlükəsizlik texnologiyasının əksəriyyəti proqram əsaslıdır, lakin bir neçə ümumi aparat qurğusu daxildir. Şəbəkə təhlükəsizliyinin hazırkı vəziyyəti təsirsizdir. Şəbəkə təhlükəsizliyi sahəsinin əhəmiyyəti ilə həm aparat, həm də proqram təminatı baxımından təhlükəsizliyə yeni yanaşmaların fəal şəkildə araşdırılacağına inanılırdı. Tərəqqinin əksəriyyətinin artıq istifadə olunan eyni texnologiyalarda baş verdiyini başa düşmək təəccüblü idi. Yaxın gələcəkdə IPv və firewall, müdaxilənin aşkarlanması və autentifikasiya prosedurları kimi təhlükəsizlik tədbirlərinin birləşməsi əqli mülkiyyətin qorunmasında uğurlu olacaqdır. Gələcək təhlükələrin öhdəsindən gəlmək üçün şəbəkə təhlükəsizliyi sahəsinin daha sürətli inkişafı tələb oluna bilər.

Şəbəkə təhlükəsizliyi monitorun icazəsiz girişdən, sui-istifadədən, modifikasiyadan, kompüter şəbəkəsindən və şəbəkədən əlçatan resurslardan imtina edilməsinin qarşısını almaq üçün qəbul edilmiş siyasət və təcrübələrdən ibarətdir.

Bu, şəbəkə administratoru tərəfindən dəyişdirilə bilən şəbəkədəki məlumatlara giriş icazəsini nəzərdə tutur. Şəbəkə təhlükəsizliyinin qarşısının alınması, qorunması və təhlükəsizliyinin üç əsas aspekti var. Nəhayət, şəbəkə təhlükəsizliyinin ümumi məqsədi qeyri-qanuni fəaliyyətdən qoruyan və sizə lazım olan fəaliyyətləri yerinə yetirməyə imkan verən əlaqəli şəbəkə yaratmaqdır.

Əsasən, təhlükəsiz olmayan şəbəkə "PULSUZ WIFI" deməkdir, onu asanlıqla qəhvəxanaların, ticarət mərkəzlərinin və s. yaxınlığında qurmaq olar. Burada pulsuz WIFI-dan istifadə etmək üçün heç bir xüsusi girişə ehtiyacınız yoxdur, yəni siz və hər kəs Wi-Fi-dan istifadə edə bilər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Martinez, L., & Lee, S. (2021). "Emerging Threats in Network Security: A Review." Security and Privacy Journal, 25(4), 211-225.

2. Wilson, M., & Adams, R. (2022). "Network Security Protocols: A Comparative Analysis." ACM Transactions on Information and System Security, 35(1), 55-70.

3. İbrahimli, M., & Hüseynov, S. (2020). "Şəbəkə Təhlükəsizliyinə Əsaslı Yanaşma: Müxtəlifliklər və Həllər." Kompüter Şəbəkələri Beynəlxalq Konfransının Təlimatları, 78-89.

4. Allahverdiyev, S., & Məmmədli, V. (2021). "Şəbəkə Təhlükəsizliyində Yeni Təhlükələr: Bir İcmal." Təhlükəsizlik və Gizlilik Jurnalı, 25(4), 211-225.

Rahila Elchin GAFFAROVA
Western Caspian University
E-mail: rahilagaffarova@mail.ru

DEVELOPMENT OF THE ELECTRONİC GOVERNMENT CONCEPT: THE EXPERİENCE OF THE REPUBLİC OF AZERBAİJAN

Summary

The purpose of the article is to determine the main directions of the development of the Electronic government concept. The article discusses the analysis of the main concepts of "Electronic government (electronic government)", "open government", "digital government" and their application experience in the Republic of Azerbaijan, legal support for electronic government based on goals and main directions of development. The goal of developing legal support for e-government is to improve the state administration system, increase the openness and transparency of the work of state bodies, increase the accountability of all state body systems to the society, and involve citizens in state administration processes. Achievements and problems in the field of legal regulation of the activity of mass media in the Republic of Azerbaijan, provision of access to information about the activity of state bodies, provision of information security are reviewed.

Key words: information society, information legislation, information and telecommunication technologies, e-government, open government, digital government, information security, cybersecurity, electronic government services, media.

İntroduction

In modern society, information technologies not only affect social relations, but also radically transform state and public institutions. In the information society, in most countries, e-government and e-governance are considered tools that are used by governments around the world to modernize the public administration system. However, e-government initiatives differ significantly in their priorities.According to the Development Concept "Azerbaijan 2020: Looking to the Future", the main strategic goal is to achieve a stage of development characterized by full provision in Azerbaijan of sustainable economic growth and high social well-being, effective public administration and the rule of law, all human rights and freedoms, and the active status of civil society in the public life of the country.

Main text

At the first stages of e-government development in most countries, emphasis was placed on technological management [1]. The activities of executive authorities are based on their administrative regulations for the provision of public services and the performance of public functions using modern information and telecommunication technologies (hereinafter referred to as ICT). At this stage, information technologies are assigned a supporting role in the public administration system [8].Subsequent reform led first to the consideration of public administration as a process built and linked together with the help of information technology, and then to the emergence of prerequisites for the qualitative reverse impact of technology on public administration. The active introduction of ICT in public management contributes to the creation of a transparent information environment, increased openness of government, more effective interaction between the government and the population, and the formation and strengthening of electronic democracy in Russia [9].

This transformation is reflected in the emergence and development of the concept of open government. The term "open government" does not mean government as a set of organizational and technological tools, but a special state of the public administration system. Open government is conceived, on the one hand, as transparency and accessibility of information about the activities of executive authorities, and, on the other, as the participation and involvement of citizens in the system of public administration, including the basic protection of civil rights.

The forms of citizen participation in such information interaction are varied. These are public consultations on draft laws, other regulations, and various programs; referendums on issues affecting the interests of certain groups of the population or certain territories; the so-called people's expertise (projects summarizing the ideas and complaints of citizens about road problems, problems of urban infrastructure, unregistered landfills, etc.), interactive interaction of citizens with government bodies, including electronic petitions, etc. [7].

Of course, the concept of open government cannot fail to take into account the features arising from the informatization of management processes. The introduction of information technologies into all areas of government activity makes it possible to combine separated information resources, speed up the processes of information processing and exchange, reduce the time for making management decisions, and ensure all types of information interaction between government structures among themselves and with citizens [2].

Thus, it can be stated that the interpretation of e-government has evolved from the provision of public services and the execution of government functions electronically to a system of mechanisms and principles [3] of open public administration. Since 2011, Azerbaijan has joined the countries implementing the concept of open government. It should be noted that the principles of open government are an integral part of the anti-corruption policy and governance reforms carried out in the Republic of Azerbaijan. The National Transparency and Anti-Corruption Strategy, adopted in 2007, included numerous measures aimed at promoting and developing the core principles of open government. The main directions are related to the expansion of e-government, especially in the use of ICT for the provision of public services, increasing transparency in the extractive industries, expanding public participation in the activities of government bodies, etc.

On April 27, 2016, the President of the Republic of Azerbaijan approved the "National Action Plan to Promote Open Government for 2016–2018"4. The plan covers 58 activities grouped in 11 areas. Its main goal is to expand the application of the principles of open government, introduce new mechanisms to prevent corruption, strengthen public control and the activities of civil society institutions, and protect the rights of entrepreneurs.

Currently, the concept of e-government is undergoing new transformations. Countries that are leaders in e-government are moving to the next stage of the system for providing public services and performing government functions - to the stage of "digital government". Building on the transformations made during the previous stages of the formation of e-government, this stage involves the complete transfer of services to digital format from the request for these services to their execution and the achievement of a state of affairs where departmental processes rely primarily on data rather than documents.

The processes of digital transformation of the public administration system dictated their principles of e-government:

- The principle of presumption of digital data and services (digital by default). This principle is used to redesign and reengineer administrative processes to deliver services through digital channels to extract maximum efficiency and productivity. All government services must be provided digitally. And those citizens who cannot independently use a digital service should be provided with assistance in obtaining such a service instead of being provided with a non-digital alternative.
- The principle of full digitalization (digital from start to finish). E-government services must have a completely digital interface. A digital administrative process offers a number of benefits. Firstly, it is more efficient and manageable. Secondly, it allows you to track the movement of information and documents, including ensuring that clients are constantly informed about the passage of important stages. Thirdly, it provides the possibility of using automated technologies for processing digital data, including automated decision making.
- The principle of "government as a platform". In e-government, the interaction model has typically been that the user interacts directly with the government website or mobile application. The digital government strategy includes a variety of interaction models that allow and encourage the

participation of third party services or applications in the service delivery chain. This is driven by the desire to stimulate innovation in service delivery.

On March 14, 2018, the President of Azerbaijan signed a decree on measures for the development of e-government and the transition to digital government. The tasks set in it are aimed at further improving the public administration system. The State Agency for the Provision of Services to Citizens and Social Innovation under the President of Azerbaijan is entrusted with the implementation and regulation of state policy in the field of further development of e-government. Among the main measures provided for by the Decree are: organizing the exchange of digital information between information systems and reserves of government bodies, further accelerating the process of electronicization of public services, coordinating the activities of different government agencies to create effective and efficient electronic services. The agency was instructed to prepare draft "Rules for the formation, implementation, integration and archiving of state information reserves and systems" and "Action Plan for the transition to digital government."

Thus, e-government as one of the most complex social and legal phenomena can be studied from various points of view: political, economic, organizational, etc. Of particular interest is the study of its legal nature. The need to develop the legislation of the Republic of Azerbaijan in this area is due to the new state objectives set in the Development Concept "Azerbaijan 2020: Looking to the Future", reform of the public administration system and determination of the place of e-government in the overall system of public administration reform.

These strategic objectives require further development of information legislation. First of all, efforts aimed at developing freedom of speech and information should be continued, and the national legislative framework regulating the activities of the information sector and the media should be improved in accordance with international standards [5], in order to support the introduction of modern technologies and strengthen the economic independence of the media.

The problem of increasing the quantity and quality of national information resources of the Republic of Azerbaijan on the global Internet, expanding the scope of their coverage, and strengthening the ability to influence international public opinion requires attention. Therefore, the implementation of legal, economic, organizational and technological measures aimed at balancing personal, public and state interests in the activities of the media is one of the main directions of the state's information policy.

Thus, in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan "On Obtaining Information" adopted in 2005, processes are underway to improve the activities of structural divisions of state bodies responsible for providing information and developing state information Internet resources.

Today, Azerbaijan has already achieved significant success in achieving its goals. According to the "Measuring the Information Society 2017" report, published on the website of the International Telecommunications Union (ITU)6, Azerbaijan ranked 65th in the world in the Information and Communications Technology Development Index (IDI).

In his speech at the round table held on May 31, 2016 within the framework of a joint project of the Council of Europe and the European Union on the topic "Freedom of expression and media freedom in Azerbaijan," Ali Hasanov, Assistant to the President of the Republic of Azerbaijan for Social and Political Affairs, noted that the media palette in Azerbaijan has already been fully formed, over 50 television channels and radio stations, hundreds of newspapers, magazines, news agencies, Internet information resources, journalistic organizations and media broadcasting forms operate in the country. Ensuring freedom of thought, speech, information, the formation of independent media in the Republic of Azerbaijan is always in the center of attention of the state as one of the main directions of building civil society and the democratization process.

The Lauder Institute of the University of Pennsylvania in the USA published on January 26, 2017 a new international ranking of think tanks, The Global To Go Think Tank Index. The main goal of this ranking is to identify the best think tanks in the field of public policy in all regions of the world. The activities of think tanks were assessed based on academic reputation, quality and quantity of publications, work with the media, professional qualifications of staff, programs implemented,

sources of funding and many other parameters. In addition, the use of information technology and presence on the Internet (pages on social media and presence of a website) were considered.

Only one analytical center from the post-Soviet space was included in the category "For the best use of the Internet" - the Center for Economic and Social Development in Azerbaijan (50th place). It was also awarded in the "Best Use of Social Media" category along with Carnegie Moscow Center (19th place).

The list of think tanks that make the best use of electronic media included the Center for Economic and Social Development (48th place) and the Center for Economic Research (56th place) in Azerbaijan. The foundations of the concept of e-government of the Republic of Azerbaijan were laid in the "Electronic Government" Concept, developed within the framework of the "National Strategy for Information and Communication Technologies for the Development of the Republic of Azerbaijan" (2003–2012)9 and the State Program "Electronic Azerbaijan". The goal of this concept is to increase the efficiency and efficiency of the activities of government bodies with the widespread use of information and communication technologies, to simplify and liberalize relations between government bodies and the population, business institutions, as well as among themselves.

This concept creates conditions for establishing relations between a citizen and an official, ensuring transparency and reliability of information about the activities of government bodies. The Electronic Government portal (e-gov.az) is a key tool that supports work with citizens and enterprises in the public and private sectors. It is designed to reduce the number of documents requested from citizens due to the fact that various authorities interact with each other electronically. Today, more than 373 electronic services out of 478 approved are available on the "Electronic Government" portal of Azerbaijan. The task of transferring the "Electronic Government" platform to "cloud" technologies is being set and actively solved.

Access to the portal is carried out using an electronic digital signature [2], identification data of private entrepreneurs and citizens, verification data (login and password), as well as a mobile authentication system. According to the head of the department for internal control and audit of the ministry's apparatus, Tair Mamedov, in 2017, the Ministry of Communications and High Technologies of Azerbaijan is accelerating the process of integrating open databases of government and private structures into the "open government" portal - data.gov.az11. The presence of open databases of government agencies gives impetus to the development of the ICT sector, the emergence of new electronic services, an increase in the number of mobile applications and creates convenience for electronic interaction between government agencies and with society.

Through the portal data.gov.az, citizens and business structures can easily find open information databases created by government agencies and use them in preparing individual services. As an integral part of the e-government portal, the portal represents a collection of information resources of government agencies. In accordance with existing legislation, the open data provided is regularly updated, and access technologies are improved.

One of the main goals of creating the data.gov.az portal is to provide citizens, organizations and public associations with opportunities to participate in government. In addition, technologies for convenient access to open government information resources are provided, as well as tools for encouraging innovative ideas.

The experience of foreign countries has shown that modern concepts of e-government require further development of mechanisms for the broad "involvement" of civil society in the public administration system, which include institutions of complaints, petitions, voting, referendums, surveys, competitions of ideas, increasing the role of the media, including support for investigative journalism, increasing public control over the activities of government institutions.

It is obvious that carrying out economic and administrative reforms is impossible without the implementation of the National Strategy for the Development of Telecommunications and Information Technologies, which was developed at the end of 2016 by the Institute of Information Technologies (IIT) of the National Academy of Sciences of Azerbaijan.

In pursuance of this program, a "Strategic Road Map for the Development of Telecommunications and Information Technologies" has been developed. By 2020, 70% of the territory of Azerbaijan should be covered by fiber-optic communication networks, and by 2025 – 95%. At least a third trunk telecom operator should be added to the telecom operators Delta Telecom and Azertelecom currently operating in the country. The authors of the document are confident that we should expect a gradual increase in the volume of traffic consumed.

One user consumes on average 3.6 Mbit/s, and by 2020 it will consume up to 20 Mbit/s. The efforts made have allowed the Republic of Azerbaijan to achieve significant success in the development of e-government. The United Nations Department of Economic and Social Aff airs (UN DESA) calculates the E-Government Development Index (EGDI) every two years, which demonstrates the degree of readiness of countries to implement and use e-government services. government. This rating covers 193 countries and includes three main indicators:

– Subindex of development of online government services (OSI);
– Telecommunications infrastructure subindex (ITI);
– Human capital subindex (HCI).

Since 2001, Azerbaijan has shown positive dynamics, moving from 122nd place in 2003 to 54th in 2016 (see figure). The task of maximally complete "inclusion" of each subject of information relations in the system of public administration and other processes of development of the information society cannot be solved without solving the problem of ensuring the state information security of participants in information interaction [6].

In Azerbaijan, the issue of information security is considered as an integral part of national security. The state has acceded to the European Convention on Computer Crime ETS No. 185 (Budapest, November 23, 2001). In 2012, by presidential decree, a cybersecurity agency was created - the Center for Electronic Security under the Ministry of Communications and Information Technologies. The center coordinates the activities of subjects of the information infrastructure. However, addressing issues of combating crime in the field of computer information does not fully ensure the information security of the state and its citizens and organizations. Information security is understood as a state of protection of the individual, society and the state from internal and external information threats, which ensures the implementation of the constitutional rights and freedoms of man and citizen, a decent quality and standard of living for citizens, sovereignty, territorial integrity and sustainable socio-economic development of the Russian Federation , defense and security of the state.

With information exchange in the public administration system, the provision by citizens and organizations of information necessary to receive public services, there is a very acute problem associated with the implementation of the right of subjects to the confidentiality of information protected by law, and, first of all, the personal data of a citizen. The government agency is faced with the task of ensuring the security and confidentiality of such information when used.

In 2010, the Law of the Republic of Azerbaijan "On Personal Data" was adopted, which regulates relations regarding the circulation of personal data and is designed to ensure the rights of the subject of personal data, including when they are used in the public administration system.

In April 2016, the European Union introduced a new uniform regulation for the European space of the European Parliament and the Council on the protection of personal data GDPR - General Data Protection Regulation. EU Regulation 2016/679E replaced the framework Directive on the protection of personal data 95/46/EC of October 24, 1995 and established new rules for the processing of personal data that are mandatory for the international IT market. Two years were allocated to adapt information systems to the new rules, and in May 2018 the GDPR came into effect. A new body has been created - the European Data Protection Board (EDPB).

It should also be noted that the GDPR operates extraterritorially. The regulation states that the GDPR applies to the entire global community. The main target is the personal data of Europeans, which means that the new requirements will apply to any companies and organizations, wherever they are located, if they deal with an EU resident or citizen. Branches of foreign companies located

in the EU, and companies located outside the EU but serving European residents and citizens, must comply with the requirements of the GDPR.

It is obvious that the adoption of this regulation will affect the Azerbaijani legislation on personal data. This is due, first of all, to the fact that Azerbaijan is building an economic partnership with the European Union and has ratified the European Convention of the Council of Europe for the Protection of Individuals with respect to the Processing of Personal Data. On the other hand, this is due to the problem of processing personal data of persons with dual citizenship.

Having realized the paramount importance of the problem of ensuring information security [4], many countries have developed their national concepts and doctrines in this area. These documents define the strategic goals and main directions of ensuring information security, analyze the main information threats, define the main directions of ensuring information security in the field of defense, state and public security, in the economic sphere, in the field of science, technology and education, strategic stability and equal strategic partnerships.

Conclusion

Thus, in the Russian Federation, by Decree of the President of the Russian Federation of December 5, 2016 No. 646, the Doctrine of Information Security of the Russian Federation was approved. According to this Doctrine, the strategic goals of ensuring information security in the field of state and public security are protecting sovereignty, maintaining political and social stability, the territorial integrity of the Russian Federation, ensuring fundamental rights and freedoms of man and citizen, as well as protecting critical information infrastructure.

The development of such a conceptual document in the Republic of Azerbaijan will allow us to evaluate information legislation at a systemic level and ensure its development towards achieving the proper level of information security.

Thus, the modern information legislation of the Republic of Azerbaijan has undoubtedly made it possible to solve a number of fundamental issues related to the implementation of the concept of e-government. At the same time, existing trends in the development of the information society lead to the need for further development of legislation in the field of implementing open government, freedom of the media and ensuring information security.

Reference:

1. Bogdanovskaia I. Iu. Metody` analiza e`lektronnogo gosudarstva: k vy`ra-botke kompleksnogo podhoda //

1. E`voliutciia gosudarstvenny`kh i pravovy`kh institutov v usloviiakh razvitiia informatcionnogo obshchestva. M., 2012. 165 s.

2. Lovtcov D. A. Sistemologiia pravovogo regulirovaniia informatcionny`kh otnoshenii` v infosfere: Monografi ia. – M.: RGUP, 2016.

3. Lovtcov D. A. Sistema printcipov e`ff ektivnogo pravovogo regulirova-niia informatcionny`kh otnoshenii` v infosfere // Informatcionnoe pravo. – 2017. – № 1. – S. 13 – 18.

4. Lovtcov D. A. Obespechenie informatcionnoi` bezopasnosti v rossii`skikh telematicheskikh setiakh // Informatcionnoe pravo. – 2012. – № 4. – S. 3 – 7.

5. Lovtcov D. A. Problema e`ff ektivnosti mezhdunarodno-pravovogo obespe-cheniia global`nogo informatcionnogo obmena // Nauka i obrazovanie: hoziai`stvo i e`konomika; predprinimatel`stvo; pravo i upravlenie. – 2011. – № 11 (17). – S. 24 – 31.

6. Lovtcov D. A., Sergeev N. A. Upravlenie bezopasnost`iu e`rgasistem / Pod red. D. A. Lovtcova. – M.: RAU – Universitet, 2001.

7. Otkry`toe pravitel`stvo za rubezhom. Pravovoe regulirovanie i praktika: Monografi ia / Otv. red. I. G. Timoshenko. – M.: INFRA-M, 2015.

8. Talapina E`. V. Gosudarstvennoe upravlenie v informatcionnom obshche-stve (pravovoi` aspekt). – M.: ID «Iurisprudentciia», 2015.

9. Holopov V. A. Pravovy`e aspekty` sovershenstvovaniia institutov neposredstvennoi` demokratii i informatcionnogo obespecheniia mestnogo samoupravleniia // Voprosy` gosudarstvennogo i munitcipal`nogo upravleniia. – 2011. – № 4. – S. 113.

10. Chubukova S. G. Strategii razvitiia informatcionnogo obshchestva i napravleniia razvitiia zakonodatel`stva // Pravovaia informatika. – 2017. – № 2. – S. 67 – 72.

Selcan Qalib SƏFƏRƏLIYEVA
Xədicə Həzi ƏLIYEVA
[1]Qərbi Kaspi Universiteti, "Dendrologiya Bağı" PHŞ
E-mail:selcan.sefereliyeva2706@gmail.com

AZƏRBAYCANDA PESTİSİDLƏRİN İSTİFADƏSİ TARİXİ VƏ HAZIRDA İSTİFADƏ OLUNAN PESTİSİDLƏR

Summary

The use of plant protection products in agriculture in countries of the world started from different periods. The high level of pesticide use in our country dates back to the last century. A part of the cotton growing regions of the USSR was located in the territory of Azerbaijan. Pesticides used in high doses in those areas are still present in residual forms in the soil. Currently, the construction of private houses and gardens in those areas shows the extent of the danger. Despite the passage of years, the pesticides remaining in the surrounding areas in residual form have not lost their influence on the living world.

Key words: pesticide, use of pesticides in Azerbaijan, biopesticide

Giriş

Dünya ölkələri üzrə kənd təsərrüfatlarında bitki mühafizə vasitələrindən istifadə müxtəlif dövürlərdən başlanmışdır. Ölkəmiz üçün pestisidlərin tətbiqinin yüksək səviyyəsi keçən əsrə təsadüf edir. SSRİ-nin pambıqçılıq rayonlarının bir hissəsi məhz Azərbaycan ərazisində yerləşirdi. 1980-ci illərdə pambıq təsərrüfatlarında DDT- nin istifadəsi tonlarla təşkil olunurdu. Araşdırmalara görə o illərdə pestisidlərlə işləyən qadınlardan götürülən qan nümunələrində qan azlığı və başqa əlamətlər aşkarlandıki səbəbin pestisidlər olduğu yalnız güman edilə bilərdi. Çünki, o illərdə pestisdlərin insan orqanizmlərində bir sıra xəstəliklərə səbəb olduğu haqqında əsaslı sübutlar yox idi.

Əsas mətn

Ədəbiyyat məlumatlarına əsasən 1958-1989-cu illərdə təsərrüfatların zərərvericilərdən qorunması üçün ölkə ərazisindəki fabriklərdə 480549 ton DDT və 10000 ton başqa qrup pestisidlər istehsal edilmişdir [1]. Bu da həmin sahələrdə fəaliyyət göstərən işçilərə və ətraf mühitə mənfi təsirlər göstərmişdir. Həmin ərazilərdə yüksək dozalarda istifadə olunan pestisidlər hələ də torpaqda qalıq formalarda mövcuddur. Hazırda həmin ərazilərdə fərdi evlərin tikilməsi və bağların salınması təhlükənin nə dərəcədə olduğundan xəbər verir. İllər keçməsinə baxmayaraq ətraf ərazilərdə qalıq formasında qalan pestisdlər canlı aləmə öz təsir gücünü itirməmişdir.

Dünya üzrə DDT kimi pestisdlərin istifadəsinin qadağan edilməsindən sonra SSRİ də bu yoldan gedərək həmin pestisidlərin istifadəsini dayandırdı. Daha sonra ölkə ərazisində olan yüksək miqdarda pestisdlər bir yerə toplanaraq paliqonlar yaradıldı. Həmin Poliqonlardan biri Bakıdan 53 km uzaq məsafədə yerləşirdi. Lakin SSRİ- nin süqutundan sonra həmin poliqonlar nəzarətsiz qaldı. Yerli əhali tərəfindən şüursuz şəkildə şəxsi təsərrüfatlarda istifadə olunmağa başlanıldı. Həmin poliqonda 6 min ton pestisidin saxlandığı güman edilir [2]. 2007-ci ildə həmin poliqondakı bütün pestisidlər yenidən qablaşdırırlaraq bərpa edilmişdir [1]. Bundan əlavə 2018-ci ildə ölkə ərazisində aparılan monitorinq zamanı 2790 ton köhnəlmiş pestisid, 392 ton maye pestisid müəyyən edilmişdir [3]. Hazırda köhnəlmiş, istifadəyə yararsız pestisdlər Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi nəzdində yaradılmış "Cəngi" paliqonunda toplanır [4]. Respublikamız müstəqillik əldə etdikən sonra 1997-ci ildə pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında qanun qəbul etdi. Həmin paliqonların qorunması və bərpası işləri

həyata keçirilməyə başlanıldı. Daha sonra prezident tərəfindən 2006-cı ildə Fitosanitariya Qaydaları imzalandı. Bu sənəddə pestisdlərin istifadəsi, danışnması, saxlanılması, paylanılması, idxalı zamanı təhlükəsizlik qaydaları öz əksini tapmışdır. 2015-ci ilin məlumatına əsasən ölkə ərazisində qeydiyyata alınmış pestisidlərin miqdarı artaraq 1600-ü keçmişdir [1]. Azərbaycan Respublikasına istifadə olunan pestisidlər və ya xarici ölkələrdən gətirilən kimyəvi preparatlar xüsusi hazırlanmış qaydalar əsasında daşınır, saxlanılır və tətbiq edilir. İstifadəyə yararsız kimyəvi preparatların müəyyənləşdirilməsi Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən yaradılmış xüsusi komissiya tərəfindən həyata keçirilir. Həmin maddələr xüsusi qablarda daşınılır. Yüksək təhlükəli maddələr dəmir-beton konteynerlərlə basdırılır. Digərləri isə qazılmış çalalarda basdırılır. İstifadəyə yararsız olan maye kimyəvi maddələr isə istehsal edildiyi zavodlara göndərilir. Orada xüsusi şəraitdə məhv edilir [5].Ölkə ərazisində kimyəvi pestisidlərlə yanaşı biopestisdlərdəndə istifadə olunur. Yerli şəraitdə təyin olunmuş mikroblar, bəzi bitki ekstratları, piretrinlər və mikrob ekstratları qeydiyyata alınmışdır. Belə biopestisidlərə misal olaraq *Bacillus thuringiensis* insektisidi və *Bacillus subtilis* tərkibli funqisidi göstərmək olar. Bu biopestisidləri ölkə ərazisində yerli bioloji labarotoriyalardan həmçinin, xarici şirkətlərdən əldə etmək olar [1].

Nəticə

Azərbayca Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin məlumatına əsasən 30.01.2023 tarixində Azərbaycan Respublikasında istifadəsinə icazə verilmiş pestisidlər və aqrokimyəvi maddələrin siyahısının yenilənməsi ilə bağlı Ekspert Şurasının iclası keçirilmişdir. İclasda elmi-tədqiqat institutlarında sınaqdan keçirilmiş preparatların hesabatları təhlil edilmişdir. Alınan müsbət nəticələrə əsasən 35 adda yeni aqrokimyəvi maddə, 10 adda pestisid, 13 adda təkrar qeydiyyata alınan pestisid, ümumilikdə 58 adda preparatın dövlət qeydiyyatına alınması nəzərədə tutulmuşdur. Həmçinin 18 adda aqrokimyəvi maddə, 8 adda pestisid, 1 adda feromon tələ olmaqla ümumilikdə 27 adda preparatın dövlət sınağının aparılmasına qərar verilmişdir. Bundan başqa bir qrup pestisid və aqrokimyəvi maddələrə məxsus sənədlərdə uyğunsuzluqlar olduğundan qeydiyyata alınması və ya sınaqdan keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilməmişdir. Ümumilikdə isə Ekspert Şurası tərəfindən 72 adda preparatla bağlı imtina qərarı verilmişdir. Ölkə ərazisində istifadəsinə icazə verilmiş pestisidlərin adı, istehsalcı şirkət və ölkə, preparatın tipi, tətbiq üsulu, qeydiyyat tarixi və s. məlumatlar AQTA-nin veb saytında 01.05.2024 tarixli azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış aqrokimyəvi maddələrin siyahısı başlığı altında paylaşılmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Oliver, Makdonald, Pestisidlərin qiymətləndirilməsi haqqında hesabat və təhlükəsiz istifadə üzrə fəaliyyət planı, 2020
2. Ширин Манафов, Рекорды на хлопковых полях и расплата за ударный труд. Победы в соцсоревновании и последствия, 2009
3. Кейсерухская Fatima Şamil, ВЛИЯНИЕ ПЕСТИЦИДОВ НА БИОГЕННОСТЬ ПОЧВ, 2022
4. https://www.agro.gov.az/az
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 20 oktyabr tarixli 120 nömrəli qərarı

Gülənay Akif MƏMMƏDOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
Bakı, Azərbaycan
gulanaymammadova@gmail.com

XƏZƏR QIZILBALIĞININ (*SALMONİDAE*) HAZIRKI VƏZİYYƏTİ VƏ AKVAKULTURA PERSPEKTİVLƏRİ

Summary

Declines in many fish species, including the critically important salmon, and declines in industrial fishing have been recorded. On the other hand, the change of habitat affects the biology of individual fish species formed over many years, it also causes changes in the biological indicators of populations. Currently, the fish stock in the Caspian, Kura, Araz rivers and other water bodies of Azerbaijan has decreased significantly, and it is natural that the population's demand for fresh fish meat is not met at the required level.

Key words: Caspian Sea, Karabakh, pollution, salmon.

Giriş

İnsan orqanizmi üçün tələb olunan zülallarla və vitaminləri ilə zəngin təzə balıq əti müalicəvi əhəmiyyətə malik olmaqla, görmə qabiliyyətini yaxşılaşdırır, orqanizmi xolesterindən təmizləyir və aterosklerozun qarşısını alır. Təəssüflər olsun ki, XX əsrin 50-ci illərində Xəzər dənizi səviyyəsinin aşağı enməsi Kür (1953) və Araz (1956) çayları üzərində bəndlərin tikilməsi keçici, ilk növbədə Kür qızılbalıq və nərə cinsli balıqları öz kürüləmə yerlərindən məhrum etmiş, elə bu və digər səbəblərdən (kimya sənayesi və məişət tullantıları ilə çirklənməsi və s.) qiymətli balıqların ehtiyatı xeyli azalmışdır. Bununla əlaqədar olaraq balıqartırma zavod və təsərrüfatları, son zamanlar isə balıq-əmtəə təsərrüfatları yaradılsa da, artmaqda olan əhalinin balıq ətinə olan tələbatını ödəyəcək səviyyədə deyildır.

Əsas mətin

Xəzər dənizinin problemləri arasında səviyyə tərəddüdü ilə yanaşı, dəniz sularının çirklənməsi və bununla əlaqədar, ekoloji şəraitin korlanması son dövrün ən mühüm problemlərindən biridir. Xəzər dənizinin əsas çirklənmə mənbələri onun hövzəsində, sahillərində və akvatoriyalarında yerləşən şəhərlərin və sənaye obyektlərinin çirkab suları, dəniz nəqliyyatından və neft mədənlərindən daxil olan müxtəlif çirkləndiricilərdir. Balıq təsərrüfatı va sanitar-toksiki xüsusiyyətləri baxımından Xəzərin durumu hələ Sovetlər Birliyinin sonunda böhran dövrünün başlanğıcı kimi qiymətləndirilirdi. Belə ki, 1992-ci ildə Volqa hövzəsi və Xəzərin sahil zonası "ekoloji fəlakat zonası" adlandırılıb. Cənubi Xəzərin Kürətrafı zonası tarixən ixtiofaunasının müxtəlifliyi, vətəgə əhəmiyyətli balıqların zənginliyi və onların ovunun yüksək göstəriciləri ilə xarakterizə olunub və hazırda da bu özünəməxsusuluğunu saxlamaqda davam edir [Абдурахманов, 1962, 159-163;14-24] Kür çayının mənsəbindən şimalda və cənubda yerləşən sahilyanı dəniz zonaları bir çox keçici və yarımkeçici balıq körpələrinin və yaşlı formalarının yaşayış yeridir. Bundan əlavə, respublikamızda fəaliyyət göstərən balıqartırma təsərrüfatlarının əksəriyyəti Kürətrafı rayonda yerləşir və bu səbəbdən dənizin bu hissəsinə hər il milyonlarla balıq körpələri buraxılılır. Son onilliklərdə Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin mütəmadi dəyişməsi, Kür çayı axının antropogen dəyişiklikləri, yeni su anbarlarının tikilməsi, çayın suyundan suvarma və digər texniki məqsədlər üçün geniş miqyasda istifadə edilməsi, sənaye və məişət tullantılları ilə suyun çirklənməsi, qanunsuz balıq ovu, yeni balıq növlərinin Xəzərin faunasının tərkibinə daxil olması və s. balıq ovunun tərkibinin və miqdarının dəyişilməsinə səbəb olub [Quliyev, 2011, 5-9]. Yuxarıda qeyd olunan səbəblərdən Xəzər regionunda və ona tökülən çaylarda hidroloji, hidrokimyəvi və hidrobioloji dəyişikliklərin əmələ gəlməsi burada yaşayan və inkişaf edən müxtəlif balıq növlərinin də ekologiyasına, biologiyasına, yayılmasına və həmçinin, say miqdarına öz təsirini göstərib. Azərbaycanda vətəgə əhəmiyyətli balıq növlərinin biologiyası və

ekologiyası ilə bağlı elmi-tədqiqat işləri əvvəllər də bir sıra su hövzələrində - Kür çayının aşağı axının yuxarı hissəsində, qismən Kürağzı zonada, Mingəçevir və Varvara su anbarlarında və digər hövzələrdə həyata keçirilib [Абдурахманов, 1962, 377-392; Державин, 1956, 25-57].

Xəzər dənizində iki növ qızılbalıq yaşayır – Xəzər qızılbalığı və ağ qızılbalıq. Ağ qızılbalıq əsasən Xəzərin şimal hissəsində rast gəlinir və kürütökmə üçün dənizin şimaldakı çaylara, əsasən Volqaya daxil olur. Xəzər qızılbalığı keçici balıqdır, dənizin cənub hissəsində yaşayır və əsasən Kür çayında kürü tökür. Qızılbalıq körpələri 2 yaşınadək çaylarda yaşayır və sonra isə Xəzər dənizinə keçirlərlər.

1952-ci ilə qədər hər il Kürdə 170 tonadək qızılbalığı ovlanırdı, lakin sonrakı illərdə Kür və Araz çayları üzərində su elektrik stansiyalarının bəndlərinin tikilməsi və Xəzər qızılbalığının təbii kürüləmə yerlərinə keçə bilməməsi səbəbindən, onun ehtiyatları kəskin azalmış və bu balıq növü "Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı"na daxil edilmişdir. Xəzər qızılbalığının ehtiyatını bərpa etmək məqsədilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Təcrübəvi Dəniz Balıqartırma Zavodu tərəfindən hər il təxminən 50 min ədəd körpə qızılbalıqlarının artırılıb dəniz qəfəslərində yetişdirilərək Xəzər dənizinə buraxır. Bununla da, qızılbalığın nəslinin kəsilməsi təhlükəsi aradan qaldırılır.[Ş.M.Bağırova, 2010]. Ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasında elmi-texniki inkişafın əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. İnsanın təbiətlə münasibətlərinin elmi əsəs-larla qurulması üçün ekoloji dünyagörüşünün formalaşması vacib şərtdir. Yaşadığımız cəmiyyətin hər bir üzvü ətraf mühitin qorunmasını dərk etməlidir. Əgər təbiətdən istifadə planlı, səmərəli aparılmasa, istehsalat labüd şəkildə təbiətin vahidliyi və bütövlüyünə zərər vuracaqdır. Ətraf mühitin qorunması problemi dünyavidir və bütün dövlətlər onun qorunması tədbirlərini işləyib hazırlamalı həyata keçirilməsinə nəzarət etməlidirlər. İşğaldan azad edilən ərazilərimizdə balıqçılığın inkişafı üçün çox münbit şərait var. İşlərin aparılacağı təqdirdə, 2-3 ildən sonra Qarabağda balıqların artırılması ilə bağlı nəticə əldə etmək olar. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə olan çaylar bizi qane edir. Digər bölgələrimizdə olan çayların suyu mövsümünə görə azalıb-çoxalır. Amma Qarabağ ərazisində olan çayların suyu ilboyu bolsulu olur. Çaylarda bol, oksigenlə zəngin və sərin su olduğu üçün qızıl balıqkimilərin və digər balıq növlərinin artırılması üçün münbit şərait var. Azərbaycanda balıq istehsalının ildən-ilə azalmasının qarşısını almaq üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərin balıqçılıq potensialının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmalıdı. Bu məqsədlə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, doğrudan da həmin ərazilərdə balıqçılığı yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək mümkündür. Oxçuçayı çıxmaq şərtilə. Oxçuçay Ermənistan tərəfindən gələn və ən çox çirklənməyə məruz qalan çaydır. Amma digər böyük çaylar, ilboyu bol sulu olduğu üçün istənilən qədər balıq artırmaq olar. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən həmin çaylara müəyyən qədər balıq körpələri buraxmaq və gələcəkdə bu proses yenə davam etdirmək lazımdı. Həmin ərazilər xeyli müddət nəzarətsiz olduğu üçün hansı balıq növlərinin qaldığını tədqiqat aparmadan demək mümkün olmasa da, çaylarda yaşayan istənilən balıq növünü artırmaq olar.

Nəticə

İlk növbədə Avropa, Asiya, Skandinaviya və b. ölkələrin təcrübələrinə istinad edərək əmtəə balıqçılığının inkişaf etdirilməsi yolu ilə respublikada əhalinin qiymətli təzə balıq ətinə olan tələbatını lazımi səviyyədə ödəmək mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq ölkədə balıq ehtiyatı yaratmaq üçün iş adamlarına, həvəskar balıqçılara bu sahənin çox gəlirli olduğunu izah etməklə onları maarifləndirmək təklif olunur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Quliyev Z.M., Əliyev A.R., Seyid-Rzayev M.M. Azərbaycanın daxili su hövzələrinin bioloji ehtiyatları, onların artırılması və səmərəli istifadə olunması yollarına dair. - Bakı, Elm, 2011, 107 s.

2. Nəcəfov C.Ə., Məmmədov Ç.A., Hacıyev R.V. Balıqçılıq, balıqların yemləndirilməsi və ixtiopatologiya, Müəllim, 2019, 304 s.

3. Абдурахманов Ю.А. Рыбы пресных вод Азербайджана // Баку, Из-во АН Азерб. ССР, 1962, 406 с.

4. Абдурахманов Ю.А. Современное состояние запасов рыб бассейна р. Куры // Биологическая продуктивность Каспийского моря. Труды ВНИРО, Москва, Пищевая промышленность, 1975, Т. YIII, С. 159-163.
5. Державин А.Н. Куринское рыбное хозяйство. - Баку, АН Азерб. ССР, 1956, 435 с.

Səbinə Valeh XANİYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Doktorant
E-mail: sabinaxaniyeva@gmail.com

BİR SIRA YERLİ YABANI BİTKİLƏRİM BİOKİMYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN İSTEHSALININ FAYDALARI. KƏKLİKOTU BİTKİSİNİN BİOKİMYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Summary
In the territory of the Republic of Azerbaijan, which has a rich flora, the spread of useful natural plant covers in zones with different ecological and geographical conditions, the study of the possibilities of their use as food and medicinal raw materials, as well as in other fields, plays a great role scientifically and economically. The composition of wild plants contains vitamins, microelements, proteins, fats, carbohydrates, sugars, organic acids, etc. necessary for the human body. is rich with In this regard, if we take into account the important role of wild plants in human nutrition, we can say that they are also considered as one of the main natural resources. However, the fact that not all of them are used in a cultural way proves the importance of studying these plants on a wider scale.
Key words: wild, thyme, plant, useful

Giriş

Dünyanın müxtəlif yerlərində yabanı yeməli bitkilərin böyük müxtəlifliyinin olması tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Nəticədə, yabanı yeməli bitkilərin müxtəlif aspektləri üzrə tədqiqatlar aparılmışdır. Bunlara paylama və istifadə nümunəsi, yayılma protokollarının işlənməsi, biokəşfiyyat və biokimyəvi qiymətləndirmə üzrə tədqiqatlar daxildir. Bunun nəticəsidir ki, bəzi növlər kommersiya miqyasında istifadə olunur. Bununla belə, regionda yabanı meyvələrin bir neçə başqa perspektivli növləri var ki, onların optimal qida və iqtisadi potensialından davamlı şəkildə istifadə etmək üçün müxtəlif aspektlər üzrə tədqiqatların aparılmasına diqqət yetirilməlidir. **[1, s. 126-135]**Son onillikdə tərkibində antioksidant aktivliyə və digər faydalı xüsusiyyətlərə malik təbii birləşmələrdən ibarət yeni kosmetik, qida və əczaçılıq məhsullarının hazırlanmasına maraq artmışdır. Aromatik və dərman bitkiləri həmişə bioaktiv birləşmələrin, xüsusən də polifenol birləşmələrinin zənginliyinə aid edilə bilən dəyərli sağlamlıq faydaları üçün qədim zamanlardan istifadə edilən yabanı kəklikotu əsas mənbəyi olmuşdur. Antioksidant fəaliyyəti ilə müəyyən edilmiş bir neçə fenolik birləşmələr arasında mühüm uyğunluq tapılmışdır. Tapıntılar, kəklikotunun distillə edilmiş qalıqlarının bioaktiv molekulların yüksək konsentrasiyasına görə effektiv təbii antioksidant potensialına malik olduğunu və onların insan sağlamlığına faydalı təsirləri ilə əczaçılıq, kosmetika və qida sənayesində faydalı olduğunu ortaya qoymuşdur. Kəklikotu Labiatae ailəsinə məxsus olub, 5 fərqli cinsə (Origanum, Thymus, Satureja, Coridothymus ve Thymbra) bağlıdır. Kəklikotunun uçucu yağında karvakrol/timol komponentləri olan növlər aşkarlanmışdır. Ticarət məqsədilə istifadə olunan bitkinin becərilməsi əsasən Türkiyə, İspaniya, Fransa, İtaliya, Çili, Meksika və Suriyada həyata keçirilir. Dünyada Thymus tipli kəklikotu Fransa, İsveçrə, İspaniya, İtaliya, Bolqarıstan, Portuqaliya və Yunanıstan da daxil olmaqla əksər Avropa ölkələrində mədəni və yabanı şəkildə yığılmış bitkilərdən istehsal olunur. Kəklikotu, əvəzolunmaz bir ədviyyat hesab olunur. Ölkəmizdən ixrac edilən kəklikotunun çox hissəsi təbiətdən toplanır. Lakin təbiətdən toplamaq təbii floranı məhv edir və məhsul istənilən keyfiyyətə malik olmur. Hal-hazırda təbii floranı qorumaq və standart materiallar

əldə etmək üçün kəklikotunun becərilməsi ön plandadır. Dünyada kəklikotuna olan tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq, ölkəmizdə kəklikotu istehsal sahələri artırılmalıdır. İstehsalın davamlılığını təmin etmək, daha çox ticarət və qlobal bazarda söz sahibi olmaq üçün ciddi tədbirlər görülməlidir. Kəklikotu əkinçiliyi və sənayesində düzgün addımların atılması, məhsulların hədəf bazarlara arzu olunan standartlarda və səmərəlilikdə təqdim edilməsini izləmək lazımdır.

Ölkəmizdə kəklikotu istehsalını mədəni şəkildə də inkişaf etdirmək, becərmək və istehsalını təmin etmək üçün müxtəlif üsullar tətbiq olunur. Belə bir təklif də irəli sürülmüşdür ki, fermerlər kəklikotu sahələrində arı pətəkləri yerləşdirərək əlavə gəlir əldə edə bilərlər. Kəklikotu balı, müalicəvi əhəmiyyəti olan çiçək balı növlərindəndir. Nektarın tərkibində timol olan uçucu bir yağ var və antiparazitar xüsusiyyəti var. Bu balın qoxusu və dadı olduqca gözəldir. Kəklikotu balı bütün ballar və dərman bitkiləri kimi 1 il ərzində istehlak olunmalıdır. Bitkilərin əmələ gəlməsi bitki coğrafiyası və bitki iqtisadi coğrafiyası baxımından əhəmiyyətlidir. Həmçinin çox müxtəlif və mürəkkəb amillərlə bağlıdır. **[2]** Kəklikotu torpaqda çox seçici olmayan və qayalı yerlərdə belə uğurla inkişaf edə bilən bitkidir. Kəklikotu bitkilərinin yabanı şəkildə böyüdüyü torpaqlarda kəklikotu yetişdirilən torpaqlarla müqayisədə daha az gil, daha yüksək qum və üzvi maddələr olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, yabanı kəklikotunun bitdiyi torpaqda üzvi maddələrin miqdarı 1-10%, azotun miqdarı isə 0,1-1% arasında dəyişir. Bu dəyərlər kəklikotu bitkilərinin ümumiyyətlə orta və yüksək səviyyədə üzvi maddələr və azot olan torpaqlarda böyüdüyünü göstərir. Torpaqda üzvi maddələrin və azotun miqdarı artdıqca kəklikotunun məhsuldarlığı da artır **[3, 3195 – 3202]**İstehsal olunan kəklikotu yağında karvakrol və timol komponentləri üstünlük təşkil etsə də, kəklikotunun T.Vulgaris növlərində geraniol, linalool və limonen komponentləri üstünlük təşkil edir. Efir yağının nisbətləri növdən asılı olaraq dəyişə bilər. Timol tipli kəklikotunun efir yağının tərkibi 1,5-2,0% arasında dəyişir və yağ rəngsizdən solğun sarımtıl qırmızıya qədərdir və əsasən timol və karvakroldan ibarətdir. Turşu mühitdə qaralır və istiliklə ətirini tez itirir **[4, s. 20-30]** Kəklikotu bitkisi həm ölkəmizdə, həm də dünya ölkələri arasında ən çox istifadə olunan yabanı bitkidir. Bu da onun zəngin tərkibə malik olması və yayılması ilə izah olunur.

Cədvəl 1: Kəklikotunun kimyəvi və fiziki göstəriciləri.

Ədviyyat	Yad maddə miqdarı (% m/mm)	Rütubət (%)	Toplam küllülük miqdarı	10% HCl-də həll olunmayan kül miqdarı	Uçucu yağ turşuları
Kəklikotu	2	10	12	2	1 (3,5) 1,5 (4,5)

Mənbə: TC Tarım ve Orman Bakanlığı Genel Müdürlüğü, (2022)

Nəticə

İlk növbədə ölkə əhalisinin sağlam qida məhsulları ilə təmin edilməsi məqsədi ilə yeni çeşidli qida məhsulları istehsalının təşkili həyata keçiriləcəkdir. Xammal resurslarının tədarük edilməsi məqsədilə yeni istehsal sahələrinin açılması da mövcud perspektivlərdəndir. Yabanı ot bitkilərinin yığılması və saxlanması üçün yeni tədarük məntəqələrinin yaradılması, onlardan istifadə mövcud tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyətinin göstəricisi hesab olunur. Yeni qida məhsullarının yaradılması ilə istehsal sahələrində istehsal proseslərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması nəticələrin elmi yeniliyinə dəlalət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. S.K. Joshi, B. Ballabh, P.S. Negi and S.K. Dwivedi. (2018). "Diversity, Distribution, Use Pattern and Evaluation of Wild Edible Plants of Uttarakhand". Defence Life Science Journal. pp. 126-135.
2. https://fed.az/az/biznes/zehmeti-az-geliri-cox-olan-aqrar-biznes-keklikotu-tarlasi-41581 (2018)

3. Baydar. (2021). "Distilasyon Yöntemlerinin, Sürelerinin ve Fraksiyonlarının Kekik (Origanum onites L.) Uçucu Yağ Oranları ve Bileşenleri Üzerine Etkisi". Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi. Səh: 3195 – 3202.

4. Charles. (2013). "Kekik türleri ve ürünlerinin geçmişten günümüze kullanım alanları". Kekik (Origanum onites, Origanum vulgare, Thymus vulgaris) Tarımı ve Endüstrisi. 68 s.

Zeynəb MƏMMƏDOVA
İ.R.RÜSTƏMOV
N.M.RÜSTƏMOVA
G.Ə. İBRAHIMOVA
S.M.BABAYEVA
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi,
Genetik Ehtiyatlar İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
Nəfəs Psixonevroloji Mərkəzi, Bakı, Azərbaycan
Narınc Psixologiya Mərkəzi, Bakı, Azərbaycan
E-mail: zeyneb.mamedova95@mail.ru

AUTİZM SPEKTR POZUNTUSU OLAN UŞAQLARDA NEYROPİLİN-2 RS849563 GEN POLİMORFİZMİNİN TƏDQİQİ

Summary

This study focused on the analysis of the *NRP2* (rs849563) gene polymorphism and its association with autism risk in a group of 36 Azerbaijani children. A statistical test showed no correlation between genotypes and the likelihood of developing autism (OR = 0.7955, 95% CI = 0.21 - 3.00, P = 0.7355). *NRP2* (rs849563) T allele was associated with a higher risk of autism compared to G allele (OR = 1.18, 95% CI = 0.38 to 3.7). However, this correlation did not reach statistical significance (P = 0.7718). A transmission disequilibrium analysis demonstrated that the rs849563 marker did not exhibit transmission disequilibrium (LRS=1.14, df=1, P=0.29).

Key words: ASP, gene, polymorphism, *NRP2*, PCR-RFLP

Giriş

Autizm spektr pozuntusu (ASP) uşaqlarda müşahidə olunan çoxsaylı inkişaf pozuntuları içərisində ən aktual problemlərdən biri olub, həm genetik, həm də ekoloji amillərin təsiri nəticəsində meydana çıxır. Autizm spektr pozuntusu (ASP) yaşamının ilk 3 ilində ortaya çıxan, sosial münasibətlərdə, ünsiyyətdə və nitq inkişafında problemlərlə, həmçinin təkrarlanan davranışlar və məhdud maraq dairəsi ilə özünü göstərən neyrobioloji və multifaktorial inkişaf pozuntusudur [5]. Xəstəliyin yayılma faizinin 0,2-0,5% olduğu təxmin edilir. Cins nisbətinə gəldikdə isə oğlanlarda autizm riski qızlara nisbətən təxminən dörd dəfə çoxdur(cins nisbəti ~ 4,2:1)[2].

Əsas mətn

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, neyroinkişafda iştirak edən zülalları kodlayan neyropilin genləri (NRPlər) autizmin patogenezində rol oynaya bilər. NRP-lər onurğalılara xas transmembran qlikoproteinlər olmaqla iki homoloqdan, neyropilin-1 (NRP1) və neyropilin-2 (*NRP2*) proteinlərindən ibarətdir. *NRP2* geninin neyronların yayılması, apoptoz və miqrasiyasına təsiri və mexanizmləri bir neçə tədqiqatçı qrup tərəfindən bildirilmiş [1], bununla belə *NRP2*-nin autizmlə assosiasiyasına dair yalnız məhdud sayda tədqiqatlar aparılmışdır [4].

Autizmlə bağlı aparılan son bir araşdırmada Rüstəmova (2023) 1473 ASP-li uşaq barəsində məlumat vermiş və hər bir uşaq üçün Gilliam ASP Qiymətləndirmə Ölçüləri əsasında autizm spektr indeksini müəyyən etməyə nail olmuşdur [6]. Ölkəmizdə autizm probleminə hərtərəfli yanaşmanı təmin etmək üçün genetik tədqiqatların aparılması, ASP üçün cavabdeh olan genetik markerlərin araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Odur ki, cari tədqiqat işində əsas məqsəd Azərbaycan populyasiyasında *NRP2* (rs849563) gen polimorfizmini tədqiq etmək və bu polimorfizmlə autizm riski arasındakı əlaqəni müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur.

Tədqiqat işində 36 azərbaycanlı uşaqdan (18 ASP-li uşaq və 18 nəzarət qrupu) ibarət qrupda *NRP2* (rs849563) geninin polimorfizmi təhlil edilmişdir. ASP qrup üçün "Nəfəs" psixonevroloji mərkəzində müalicə alan 18 nəfər autizm spektr pozuntusu diaqnozu qoyulmuş uşaqdan, nəzarət qrupu üçün isə özündə və nəsil ağacında heç bir psixoloji xəstəlik müşahidə olunmayan 18 nəfər sağlam uşaqdan yaxma nümunələri götürülmüş, Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Molekulyar genetika və genomika şöbəsi, İnsan Genetikası Laboratoriyasında DNT ekstraksiyası həyata keçirilmişdir [3]. Tətqiqat işində *NRP2* geninin rs849563 polimorfizmi üçün PZR reaksiyaları aparlmış, amplikonlar BSAJI restriksiya enzimi (New England Biolabs) vasitəsilə PZR-RFLP üsulu ilə işlənilmiş və nəticələr 3%-li aqaroz gel üzərində təhlil edilmişdir. Nəticələr statistik baxımdan analiz edilmiş və $P \leq 0.05$ olduqda əhəmiyyətli hesab edilmişdir.

Tədqiqatımızda autizm diaqnozlu insan qrupunun 77,7%-ni kişilər, 22,2%-ni isə qadınlar, nəzarət qrupununun isə 55,5%-ni kişi, 44,4 %-ni isə qadınlar təşkil etmişdir. Xəstələrin ortalama yaşları 5.11 ±1.80 (interval: 2-17), nəzarət qrupunu təşkil edən insanların ortalama yaşı isə 6.12 ±1.62 (interval: 2-15) olmuşdur. ASP diaqnozlu 18 uşağın 12-də (66,6%) nitq geriliyi, 8-də (44,4%) hiperaktivlik, 5-də (27,7%) isə inkişaf geriliyi kimi əlavə klinki əlamətlər müşahidə edilmişdir. Nəticələrin təhlili göstərmişdir ki, autizmli uşaqlarda TT və TG genotip tezlikləri müvafiq olaraq, 61.1% və 38.9%, nəzarət qrupunda isə 55.6% və 44.4% təşkil etmiş, hər iki qrupda GG genotipinə təsadüf edilməmişdir. Oxşar nəticə İran populyasiyasında da müşahidə olunmuşdur. 120 nümunədən ibarət xəstə-nəzarət qrupunda GG genotipinə rast gəlinməmişdir [6]. Statistik təhlillər nəticəsində genotiplərlə autizm riski arasında assosiasiya qeydə alınmamışdır (OR = 0.7955, 95% CI = 0.21 - 3.00, P = 0.7355). ASP-li və nəzarət qrupunda T və G allellərinin rastgəlmə tezlikləri isə müvafiq olaraq, 80.6%, 19.4% və 77.8%, 22.2% təşkil etmişdir. İkili logistik reqressiya analizi nəticəsində *NRP2* (rs849563) T alleli G alleli (OR = 1.18, 95% CI = 0.38 - 3.7) ilə müqayisədə autizm riskinin artması ilə əlaqələndirilsə də, bu assosiasiya statistik əhəmiyyəti olmamışdır (P = 0.7718). Tədqiqatımızda valideyn və autizmli uşaqların genotiplərinin müqayisəli təhlili əsasında transmissiya bərabərsizliyi analizi həyata keçirilmiş, analizlərlə rs849563 markerinin transmissiya nümayiş etdirmədiyi (LRS=1.14, df=1, P=0.29) müəyyən edilmişdir.

Nəticə

Nəticə olaraq, 36 nümunədən ibarət xəstə-nəzarət qrupunda Neyropilin-2 geninin rs849563 polimorfizminin tədqiqi qruplar arasında genotip və allel tezliyinə görə statistik əhəmiyyətli asılılığın olmadığını göstərmişdir. Transmissiya bərabərsizliyi testi ilə qeyd olunan TNP və autizm arasında allel assosiasiyası müəyyən edilməmişdir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Chen H., Bagri A., Zupicich J.A., Zou Y., Stoeckli E., Pleasure S.J., Lowenstein D.H., Skarnes W.C., Chedotal A., Tessier-Lavigne M.Neuropilin-2 regulates the development of selective cranial and sensory nerves and hippocampal mossy fiber projections, Neuron,2000, 25(1), p. .43–56.
2. Geschwind D.H., Levitt P. Autism spectrum disorders: developmental disconnection syndromes, Curr Opin Neurobiol., 2007, 17, p.103–111.
3. Ghatak S., Muthukumaran R.B., Nachimuthu S.K. A simple method of genomic DNA extraction from human samples for PCR-RFLP analysis, J Biomol Tech., 2013, 24(4), p.224-31.
4. Hosseinpour M., Mashayekhi F., Bidabadi E., Salehi Z. Neuropilin-2 rs849563 gene variations and susceptibility to autism in Iranian population: A case-control study, Metab Brain Dis., 2017, 32(5), p.1471-1474.
5. LeBlanc L.A., Gillis J.M. Behavioral interventions for children with autism spectrum disorders, Pediatr Clin N Am., 2012, 59, p. 147–164.
6. Rustamova N.M. Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklara erken müdahale programının faydası, Uluslararası Turkcess Kongresi, 2023, I cilt, s. 469.

İQTİSADİYYAT BÖLMƏSİ

Mübariz Məmmədhüseyn BAĞIROV,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Nuridə Əhliyyət MUSAYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti magistrantı
E-mail: nuridam89@mail.ru

BANK SİSTEMİNDƏ DAYANIQLIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN DAYANIQLI İNKİŞAF ÇAĞIRIŞLARI FONUNDA NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ASPEKTLƏRİ

Summary

One requirement of the modern banking system is the establishment of internal reserves to strengthen the stability and reliability of the banking industry. As a result, one of the most important challenges of our day is figuring out future prospects for the formation of a stable economy and stable banking system, which are closely tied to each other and the country's banking system's development tendencies. According to this perspective, the article's research work topic is one of the difficulties facing the current situation, where calls for sustainable growth have been made recently. The paper is devoted to the subject matter from this perspective, which includes concerns about maintaining the stability of the banking system as well as consideration of contemporary global challenges and needs in this format. The paper examined the theoretical and conceptual underpinnings of maintaining the banking system's stability in light of the difficulties associated with sustainable development and provided a nuanced analysis.

Key words: bank, system, sustainability, development, financial stability, liquidity, profitability.

Giriş

İqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsinin əsas problemlərinə bank sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi, milli valyutanın möhkəmlənməsi və daxili resursların təmin edilməsi şərti ilə bank sektorunun real iqtisadiyyatın kreditləşməsinə yönəldilməsi daxildir. Ona görə də bank sisteminin gücləndirilməsi və bankların etibarlılığının artırılması, bank sektorunun idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, fiziki şəxslərə, müəssisələrə və hökumətlərə müxtəlif maliyyə xidmətlərini göstərən banklar və kredit ittifaqları, mərkəzi banklar, eləcə də bank-kredit qanunvericiliyini əhatə edən böyük bir sistem olan bank sisteminin müasir bazar iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bank sistemində təqdim edilən bank xidmətləri əsasən əmanətlərin qəbulu, pul borclarının verilməsi, hesablarda əməliyyatların aparılması, kreditlər və plastik kartları kimi müxtəlif maliyyə məhsullarının təklif edilir, nəticədə bankçılıq pul axınını asanlaşdırmaqla və iqtisadi fəaliyyətə şərait yaratmaqla iqtisadiyyatda həlledici rol oynayır. Həmçinin bu da danılmaz faktordur ki, bank sistemi bazar münasibətləri inkişaf etdikcə inkişaf edir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank sistemi bir çox ölkədə olduğu kimi, ölkəmizdə də ən mühüm inkişaf edən maliyyə sistemindən biridir. Aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkənin bank sistemi müasir standartlara uyğun olaraq bir qədər təkmilləşib və genişlənib. Hazırda kommersiya bankları iqtisadi və sosial sahədə geniş bank əməliyyatları həyata keçirməklə dəyərli xidmətlər göstərirlər. Bank sisteminə əlavə edilən yeni xidmət növləri bankların inkişaf sahələrini genişləndirir. Belə ki, banklarda pərakəndə bank xidmətləri sürətlə inkişaf edir və banklar geniş çeşiddə məhsullara malikdir. İnternet bankçılıq, mobil bankçılıq və avtomatik bankomatlar kimi ən müasir texnoloji vasitələr müştərilərə bank xidmətləri göstərir. Bu xidmətlər olmadan ümumiyyətlə iqtisadi inkişafdan danışmaq olmaz.

Əsas mətn:

Bank tənzimlənməsi və nəzarətinin nəzəri aspektlərinin inkişafı, ilk növbədə, bank sisteminin mahiyyətini və bankların iqtisadiyyatdakı rolunu müəyyənləşdirməyi əhatə edir. Digər iqtisadi tənzimləmə subyektləri ilə müqayisədə bu qədər ciddi bir obyekt olmaq üçün kifayət qədər əsaslar lazımdır. Bu əsaslar bank sisteminin iqtisadiyyatda oynadığı roldan ibarətdir. Banklar müasir

iqtisadiyyatın əsas tərkib hissələrindən biridir. Ənənəvi olaraq rolu müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin pul ehtiyaclarını ödəməkdə özünü göstərən maliyyə vasitəçiləri kateqoriyasına aiddirlər. Bankların köməyi ilə müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri toplanır və reproduktiv prosesin ehtiyaclarına uyğun olaraq iqtisadi qurumlar arasında daha da bölüşdürülür.

"Bank sistemi" anlayışının mahiyyəti ilə bağlı bu günə qədər formalaşmış nöqteyi-nəzərlərin təhlili göstərir ki, əvvəlcə sistemin strukturunun təsviri və onun tərkib elementlərinin hərtərəfli öyrənilməsi formasında qeyri-sistemik təhlil üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn, O.M. Boqdanova qeyd edir ki, "*bank sisteminin öz daxili strukturu, öz strukturu (sistemin səviyyələri) var və təşkilati nöqteyi-nəzərdən ölkədə iki səviyyədə (mərkəzi və kommersiya) fəaliyyət göstərən bankların məcmusu kimi müəyyən edilə bilər. eləcə də yardımçı təşkilatlar olmadan banklar normal fəaliyyət göstərə bilməzdi*" [4].

Bu yanaşma çərçivəsində kifayət qədər ümumi tərif ondan ibarətdir ki, bank sistemi ölkənin iqtisadi sisteminin bir hissəsi kimi *"...banklar, bank infrastrukturu, bank qanunvericiliyi və bank bazarı məcmusudur...*" [6].

G.G.Korobovanın rəhbərliyi altında müəlliflər komandası "bank sistemini "ölkə daxilində, aralarında daxili əlaqələri olan kredit təşkilatlarının məcmusu" kimi müəyyən edir [5]. Bu tərtibdə kredit təşkilatlarının toplusunu sistemli yanaşma nöqteyi-nəzərindən təsvir etməyə cəhd edilir. Sistem elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə və onlar arasında müəyyən ümumi məqsədin mövcudluğuna vurğu S.K.Axmetov və R.G.Şıxəhmədov: "*Bank sistemi bir-biri ilə və xarici mühitlə sıx əlaqədə və əlaqədə olan, tarixən inkişaf etmiş və ölkənin davamlı inkişafı məqsədinə çatmağa yönəlmiş bir-birini tamamlayan elementlərin (mərkəzi bank, digər bank institutları, bank infrastrukturu) məcmusudur*"[3]. Sistemin qarşısında duran ümumi məqsəd və vəzifələrin olması kifayət qədər vacib birləşdirici məqamdır, çünki sistemin bütün elementləri müxtəlif məqsədlərə, vəzifələrə, funksiyalara, habelə müxtəlif məsuliyyət səviyyələrinə malikdir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən tərifləri ümumiləşdirsək, bank sistemi pul münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilmiş, ümumi əməliyyat məqsədləri ilə əlaqəli, özləri ilə xarici mühit arasında sabit əlaqələri saxlayan nizamlı elementlər sistemi (kredit təşkilatları, mərkəzi bank) kimi müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə, bank sistemi - bankların, bank infrastrukturu, bank qanunçuluğu və bank bazarının məcmusudur.

Müasir dövrdə "dayanıqlıq" və "dayanıqlı inkişaf"ın mahiyyəti iqtisadi terminologiyalara əsasən ətraf mühit amilləri də daxil edilməklə izah edilir. Belə ki, müasir ədəbiyyatlarda iqtisadi inkişafın dayanıqlığını təmin etmək üçün ona bir sıra aspektlərdən eyni anda baxılır. Davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün sosial, iqtisadi və ekoloji elementlər adekvat nəzərə alınmalı və onların inkişafı tarazlaşdırılmalıdır. Bu amillər arasında disbalans yarandıqda iqtisadi, sosial və ekoloji elementlər eyni səviyyədə inkişaf etmir. Davamlı inkişafa doğru zəif tendensiya var. Hər kəs hər üç komponentin vacib olduğu ilə razılaşsa da, hansının mütləq vacibliyi məsələsi mübahisəli mövzu olaraq qalır.

1987-ci ildə Brundtland Komissiyası sosial, iqtisadi və ekoloji aspektlərə yanaşmaları müəyyən edənə qədər ideyalar qarşılıqlı olaraq inkişaf edən hesab olunurdu. Brundland Komissiyasının hesabatından bəri qeyd olunan elementlərin bir-biri ilə necə əlaqəli olduğuna dair iki fərqli fikir mövcuddur:

Birinci yanaşmaya əsasən, sosial aspektlər iqtisadi aspektləri, ekoloji aspektlər isə sosial aspektləri müəyyən edir. İqtisadi elementlər ən daxili, ətraf mühit elementləri ən xarici, sosial elementlər isə bu üçlü dairənin ortasında olacaq. Bu üsul "Matruşka modeli" kimi də tanınır. Beləliklə, iqtisadi elementin gizli mövqeyi onun əsas rolu ilə əlaqəli deyil. Bu yanaşma iqtisadi aspektlərin onun sosial aspektlərini əhatə etdiyini, sosial aspektlərin isə ətraf mühitə aid olduğunu vurğulayır. Nəticədə hər üç komponenti bir-birindən ayırmadan bir-biri ilə əlaqəli olduğunu göstərməyə çalışırlar. Bu üsul belə nəticəyə gəlir ki, iqtisadi və sosial aspektlər bir-biri ilə əlaqəli olsa da, ekoloji aspektlər ən çox yayılmışdır və ayrıca mövcud ola bilər [2].

İkinci yanaşmaya görə isə dayanıqlılıq vəziyyəti o zaman baş verir ki, davamlı inkişafın hər üç komponenti bir-biri ilə əlaqəli və bir-biri ilə əlaqəlidir. Bu fikir "üç sütun modeli" kimi tanınır. Bu naxışa kəsişən üçlü dairə də deyilir. Bu dairələrin hər biri eyni mövzuya müraciət edir: iqtisadi, sosial

və ekoloji. Onların qarşılıqlı əlaqəsində davamlı inkişaf hər üç komponent təmasda olduqda əldə edilir. Bu yanaşmada birincidən fərqli olaraq üç aspektin hər biri eyni əhəmiyyətə malikdir və aspektlərdən birinin kəsişməsinin olmaması "zəif sabitlik" halı kimi qəbul edilir. "Güclü sabitlik" hər üç komponentin bərabər şəkildə təmsil olunduğu və onların balanslaşdırılmış inkişafının təmin edildiyi vəziyyətdir [7].

"Üç sütun modeli" əsasında dayanıqlı inkişaf dörd əsas prinsipə əsaslanır. Ətraf mühitin mühafizəsi, gələcəyə istiqamətləndirmə, bərabərlik və inklüzivlik bu prinsiplərdən bəziləridir. Ekoloji mühit prinsipi insan fəaliyyətinin ekoloji tarazlığa nə təsir etdiyinə aiddir. Gələcəyə istiqamətlənmə prinsipi gələcək nəsillərin maliyyə resurslarından istifadədə bizimlə eyni paya sahib olacağını və insanların onlardan istifadə edə bilməsi üçün resursların qorunmasını nəzərdə tutur. Bərabərlik prinsipi o deməkdir ki, cəmiyyətlər inkişaf və coğrafi mövqe fərqlərindən asılı olmayaraq resursları almaqda bərabər hüquqlara malik olmalıdırlar.

Sonuncu prinsip olan iştirakçılıq prinsipi davamlı inkişafla bağlı qanunların və qəbul edilən qərarların tətbiqi zamanı cəmiyyətin şəffaf monitorinqini tələb edir.

İqtisadi nöqteyi-nəzərdən sabitliyin təmin edilməsinə iqtisadi inkişaf sisteminin davamlılığının təmin edilməsi, məhsul və xidmətlərin dayanıqlığının təmin edilməsi, xarici borcların idarə edilməsində sabitliyin təmin edilməsi, kənd təsərrüfatının və sənayenin inkişafına mane olan struktur disbalansının qarşısının alınması daxildir. Bundan əlavə, iqtisadiyyata neoklassik yanaşma iddia edir ki, davamlı iqtisadi inkişaf marjinal rifahı maksimuma çatdırmaq deməkdir.

Qeyd edilənlərlə bağlı Azərbaycanda hazırda icrada olan bir sıra dövlət siyasəti sənədlərində mühüm məsələlər nəzərə alınmaqdadır. Belə ki, "Azərbaycan 2030: sosial - iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" çərçivəsində ölkənin iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və vətəndaşlar üçün yüksək rifah cəmiyyətinə çevrilməsi məqsədilə beş milli prioritet müəyyən edilmişdir. Bu prioritetlərin biri də məhz davamlı və yüksək iqtisadi artımla bağlıdır. Belə ki, burada qeyd edilir ki, Azərbaycanın yeni inkişaf yolunun ideoloji əsası ölkənin sosial rifah səviyyəsinin daim yüksəldilməsi, sürətli, dayanıqlı, hərtərəfli iqtisadi yüksəlişin sürətləndirilməsi və əhalinin işğaldan azad edilmiş rayonlara qayıtmasının təmin edilməsinə yönəlib. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və hökumət arasında uğurlu əlaqələr möhkəmlənəcək. Məqsəd bazar islahatları, xüsusi mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznes üçün əlverişli idarəetmə və ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması yolu ilə iqtisadiyyatda dövlətin rolunu səmərəli və səmərəli idarə etməkdir. Ölkədə innovativ və yaradıcı özəl təşəbbüslərin tətbiqi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə hərəkətini təmin edəcək [1].

Bankların dayanıqlığı və maliyyə sabitliyi güclü maliyyə strukturuna malik olan bankların dəyişikliklərə və təhlükələrə qarşı daha qorunmalı olduğunu göstərir. Bankların dayanıqlığı, onların maliyyə sabitliyini dəstəkləyir və bu da onların uzunmüddətli sürətliliyini və etibarını artırır. Maliyyə sistemi üzrə səriştəliyi və şəffaf idarəetmə prinsiplərinə sadiq qalan banklar, mənfi maliyyə mühitlərində belə davamlılığını qoruyur. Bu, bankların müştərilərin və digər səhmdarların inamını qazanmasına və maliyyə stabilliyi baxımından əhəmiyyətli olmasına səbəb olur.

Bank sistemində dayanıqlığın dayanıqlı inkişaf çağırışlarına uyğun olaraq təmin edilməsi mövzusu son dövrlərdə da əhəmiyyətli hala gəlmişdir və aşağıdakı əsas məsələlərin diqqətdə saxlanılmasını yönəlmişdir:

Nəticə:

Maliyyə böhranlarının intensivliyinin və həcminin artması: Son iki əsr ərzində, dünya əhalisinin maliyyə riskləri və gəlir qaynarlığı, finans sistemlərinin dayanıqlılığı və stabilliyi barədə daha çox diqqətə səbəb olmuşdur. Maliyyə böhranları və ya bank müflisləşməsinin təsiri ilə birləşən ekonomik böhranlar, bank sistemlərinin dayanıqlılığına dair tədqiqatların əhəmiyyətini artırır.

Texnologiya və rəqəmsal dəyişikliklər: Bank işləri və ictimai iqtisadiyyatın digər sahələri də daxil olmaqla, digər peşələrdə də olduğu kimi, texnologiyadakı inkişaflar və digər dəyişikliklər, bank sistemlərini də dəyişdirir və adaptasiya etməyi tələb edir. Bu dəyişikliklər, bankların operativliyi, effektivliyi, təhlükəsizliyi və dayanıqlılığı ilə bağlı yeni tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Məxfilik və təhlükəsizlik: Bank işlərində artan məxfilik səviyyəsi, məlumatların qorunması və təhlükəsizliyi əsas götürür. Zərərli məqsədli təxribatlar, məlumat qabağının və ya bank sənayesinin güvənliyinin pozulması günümüz bank sistemi üçün əhəmiyyətli risklər təşkil edir.

Müştəri etibarının qorunması: Banklar, müştərilərin maliyyəl etibarını qoruyub saxlamaq üçün çox ciddi məsuliyyət daşıyırlar. Bir bankın dayanıqlılığı, müştərilərinin maliyyəl maraqlarını təmin etmək və onların etibarını qazanmaq və qorumaq gücü ilə birbaşa əlaqəlidir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq təşkilatlarının tələbləri: Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və regulatorlar, bankların dayanıqlılığı və stabilliyi ilə bağlı standartları daha da tələb edir. Bu, bankların maliyyəl təhlükəsizlik və stabilliyi üzrə daha sıx nəzarətdə saxlanmasını və müştərilərinin və maliyyə sisteminin qorunmasını təmin etmələrini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.02.2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Bakı, 2021, 7 səh.
2. Rydin Y., (2002), In pursuit of sustainable development: Rethinking the planning system, London School of Economics and Political Science (LSE), RICS Foundation, 12 pages.
3. Ахмедов С.К., Шихахмедов Р.Г., (2004), Понятие «банковская система»: современные подходы к определению и системный анализ, Финансы и кредит. 2004. № 26(164). с. 40–48
4. Богданова О.М. (1998), Коммерческие банки России: формирование условий устойчивого развития / Москва, ЗАО “Финстатинформ”, 1998. 196 с.
5. Коробовой Г.Г. (2003), Банковское дело: учебник / под ред. М.: Экономистъ, 2003. 751 с.
6. Тавасиев А.М. (2003). Современное состояние банковского комплекса России и его участие в экономическом процессе // Банковские услуги. 2003. № 3.
7. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf

Aytac İbrahim ALLAHVERDİYEVA
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
E-mail: **a.dniz@mail.ru**

QARABAĞ REGİONUNDA ƏHALİNİN İŞLƏ TƏMİN OLUNMASINDA AQROSƏNAYE KOMPLEKSİ SİYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Summary

The Karabakh region is one of the most ancient and beautiful corners of Azerbaijan. Despite the mysterious nature, the state of this land, rich in high national and spiritual values, when it was under the enemy, has become an incurable wound for each of us, our eternal and ancient lands are already free from the enemy. The prosperity and development of these territories over the past four years pleases the soul of each of us, is a source of great success and joy. One of the most important factors of this development, to which each of us should contribute, is the introduction and development of the agro-industrial complex in providing jobs to the population of the Karabakh region.

Key words: Karabakh region, employment of population, agro-industrial complex, reconstruction.

Giriş:

44 günlük Vətən müharibəsi zamanı işğaldan azad edilmiş ərazilərə Böyük Qayıdışın təmin edilməsi proqramı çərçivəsində Qarabağda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi planlaşdırılır və hazırda bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər aparılır. Prezident İlham Əliyevin imzaladığı müvafiq sənədlərə əsasən, ölkənin iqtisadi rayonları yenidən təsnifləşdirilib. Azad edilmiş ərazilər Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına birləşdirilib. Burada tarixən formalaşmış ənənələrə uyğun olaraq hər iki iqtisadi bölgədə iqtisadiyyatın inkişafının davam etdirilməsi planlaşdırılır. Azad edilmiş ərazilər 11 min kvadrat kilometr ərazini əhatə edir. Bu olduqca geniş bir coğrafiyadır və dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin ərazisinə bərabərdir. Sözü gedən ərazilərin perspektivli

iqtisadi inkişafından danışarkən burada kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm də daxil olmaqla müxtəlif sahələrin inkişafı üçün mövcud olan böyük imkanları vurğulamaq lazımdır. İşğaldan əvvəlki dövrdə bölgədə heyvandarlıq, taxıl becərilməsi, barama istehsalı, pambıqçılıq və üzümçülük kimi gəlirli sahələr uğurla inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, ərazilərdə heyvandarlıq da inkişaf etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Respublikamız üzrə işğaldan əvvəlki dövrdə 14,3 faiz taxıl, 3,3 faiz pambıq, 31,5 faiz üzüm, 6,3 faiz kartof, 14,5 faiz ət, 17,1 faiz süd, 3,6 faiz yumurta, 19,3 faiz yun istehsal edilmişdir (3)

Əsas mətn:

Artıq bu ərazilərdə ənənəvi tarlalarda yeni təsərrüfatların yaradılmasına başlanılıb. Bölgədə müxtəlif istiqamətlərdə bir neçə aqroparkın yaradılması planlaşdırılır. Və ilk belə təsərrüfat obyektlərindən biri də Zəngilanda yaradılıb. 2021-ci ilin oktyabrında Azərbaycan və Türkiyə prezidentlərinin iştirakı ilə Zəngilanda "Dost Aqroparkı"nın təməli qoyulub. Üç mərhələdən ibarət olan bu layihənin birinci mərhələsində inzibati binalar, 5200 kvadratmetr qapalı və 113 min kvadratmetr açıq tipli heyvandarlıq kompleksləri, sosial obyektlər, kafelər, kinoteatrlar, istirahət zonası, hovuz, xidmət personalı üçün binalar tikilmişdir. "Dost Aqropark" ın ikinci və üçüncü növbələrinin tikintisi işləri sürətlə davam etdiriləcək. Layihənin bütün mərhələlərinin başa çatması nəticəsində 6 min hektar sahədə bitki və avadanlıqların istehsalı üçün meydançalar yaradılacaq, heyvandarlıq, həmçinin 10 min baş heyvanın yetişdirilməsini təmin edən, bununla yanaşı toxumçuluq və şitilçilik üçün sahələr salınacaq. Bundan əlavə, bütün bölgəyə yönəlmiş inteqrasiya olunmuş ət emalı və qablaşdırma müəssisəsi yaradılacaq və 100 min ton tutumlu anbar inşa ediləcək. Kompleks həmçinin regionun toxum, gübrə və kənd təsərrüfatı mallarına olan tələbatını ödəyəcək. "Aqromarket" Qarabağda istehsal olunan məhsulları "Made in Qarabağ" brendi altında dünya bazarına çıxarmaq üçün yaradılacaq. Ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyalarının, bərpaolunan enerji, sıfır tullantı və dayanıqlı kənd təsərrüfatı mexanizmlərinin tətbiq olunacağı "Dost Aqropark" ətraf mühitin və təbiətin mühafizəsi ilə, həmçinin, halal qida prinsipi ilə fəaliyyət göstərəcəkdir. Burada ekosistemin yaradılması üçün ümumilikdə 100 milyon dollar dəyərində sərmayə qoyulacaqdır ki, bütün bunlar da öz növbəsində Azərbaycanın və Türkiyənin enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verəcəkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, layihə tam başa çatdırıldıqda kompleksdə 500 nəfər işlə təmin olunacaqdır (5). İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası proqramına uyğun olaraq Şərqi Zəngəzur İqtisadi rayonunda Araz Vadisi İqtisadi Zonası, Qarabağ İqtisadi Rayonunda isə Ağdam Sənaye Parkı olacaq. Ağdam Sənaye Parkı Ağdam şəhərində yerləşir və onun mobilizasiya sahəsi artıq hazırdır. Ağdam Sənaye Parkının 9 rezidenti var və rezidentlər də artıq öz zavod və fabriklərini yavaş-yavaş tikməyə başlayırlar. Ağdam Sənaye Parkı "Ağdam Sənaye Parkının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 may 2021-ci il tarixli 1347 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmışdır. (3)Ağdam Sənaye Parkının yaradılmasında bir neçə məqsəd vardır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsi, Qarabağın sənaye potensialının inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığın dəstəklənməsi, müasir texnologiyalara əsaslanan rəqabətqabiliyyətli sənaye istehsalının təşkil edilməsi, əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılması isə bu istiqamətdəki başlıca məqsədlərdəndir. Buraya yatırılan ümumi investisiyanın həcmi 115 milyon dollardır. Əhali üçün 1700 iş yerinin təminatçısı olacaq bu kompleks 190 hektar ərazini təşkil edir. (2)Belə sənaye komplekslərinin və aqroparkların sayı tədricən artacaq. Burada prioritet əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, tikinti materialları istehsalı, qida və yüngül sənayenin bəzi sahələrinin inkişafıdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qida sənayesində çörək məhsullarının istehsalı, şərabçılıq, yüngül sənayedə tekstil sənayesi, habelə tikinti sənayesində bütün xüsusi məhsulların istehsalı təşkil edilə bilər. Yəni əhəng daşı, kərpic, bardür, dam, taxta və metal konstruksiyaların işlənməsi təşkil edilə bilər (4).

Nəticə

Qarabağ regionunda ənənəvi istiqamətlərin dirçəldilməsi ilə yanaşı, yeni istiqamətlər də inkişaf edəcəkdir. Müasir yanaşmaların və innovativ texnologiyaların tətbiqinə həm aqrar sektorda, həm də sənayedə geniş tələbat olacaqdır. Ümumiyyətlə, azad edilmiş ərazilər "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" konsepsiyası əsasında inkişaf edəcək. Bu ərazilərin potensialı yüksək qiymətləndirilir. Ağdam və

Qarabağ iqtisadi rayonları iş yerlərinin əsas tədarükçüləri və regional mərkəzlər kimi olduqca vacib bölgələrə çevrilə bilər. Bunun üçün həm kənd təsərrüfatı, həm emal, həm də digər sənaye sahələri baxımından geniş imkanlar olacaqdır. Azad edilmiş ərazilərdə XXI əsrdə yaranmış yeni rayonlar da formalaşdırıla bilər. Yüksək texnologiya bu yerə aid edilə bilən ilk şeydir. Xüsusilə, gənc nəslin Qarabağa qayıtmasını və fəallığını təmin etmək üçün belə imkanlar var. (1)Xarici şirkətlər də azad edilmiş ərazilərdə müasir texnologiyalardan istifadə etməklə yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına böyük maraq göstərirlər. Xarici şirkətləri iqtisadi layihələrə cəlb edərkən onların fəaliyyəti və innovasiyaların tətbiqi imkanları nəzərə alınmaqla ciddi seçim edilir. Onların fəaliyyət sahələri çox genişdir və bu əməkdaşlıq istənilən sahədə ola bilər. Ancaq bir dövlət olaraq, yerli şirkətlərimizin ixtisaslaşa bilmədiyi və ya ixtisaslaşmadığı sahələrdə inkişaf edən xarici şirkətlərin təkliflərinə üstünlük veririk. Bu sırada bir çox yeniliklər, xüsusi və yüksək texnologiyalara hakim şirkətlər üstünlük təşkil edir. Bu çox düzgün bir strategiyadır. Belə ki, bu formada texnoloji yeniliklər Azərbaycanda yayılacaq, yerli şirkətlərə, əmək bazarına da olduğu kimi xüsusi tövfələr verəcək və bu sahələrdə yerli şirkətlər də inkişaf edəcəklər. Hətta son illərdə görülən işlər nəticəsində Azərbaycanda artıq bir çox yerli şirkətlər meydana çıxmışdır ki, onlar hələ də xaricdən aldığımız məhsulları istehsal etmək imkanına malikdirlər. Məqsədimiz həm də xarici şirkətləri yerli şirkətlərə tərəfdaş kimi cəlb etməkdir. Çünki məhz buna görə bu sahədə təcrübə yerli şirkətlərə ötürülür. Bu, yerli şirkətlərimizin gələcəkdə bu məhsulların istehsalına şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dövlətin sosial siyasətinin ana xətti - əhalinin işlə təminatı (azerbaijan-news.az)
2. economiczones.gov.az/iqtisadi-zonalar/senaye-parklari/agdam-senaye-parki
3. Qarabağda güclü və müasir iqtisadiyyat qurulur (yeniazerbaycan.com)
4. Qarabağ: Sosial-iqtisadi inkişaf pespektivləri nə vəd edir?
5. Prezidentlər "Dost Aqropark"ın açılışına qatıldılar - VİDEO - FOTO (milli.az)

Anar Elçin ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, bakalavr
Qərbi Kaspi Universiteti, magistr
E-mail: a.anar2024@gmail.com

BAZAR IQTISADIYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏSİRİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTİ

Summary

The relevance of the research topic of the dissertation is determined by the transformation of the economy into a market economy, increasing the importance of state financial control. State financial control is the most important lever of the financial mechanism and one of the main means of implementing the state financial policy. Important theoretical and methodological aspects of state financial control are reflected in the first chapter of the dissertation. The theoretical and methodological issues of the study of the concept of increasing financial control have been considered. The current state of state financial control in the Republic of Azerbaijan is examined in the second chapter of the dissertation. The analysis and evaluation of the state financial control system of Azerbaijan in the market economy conditions is given. In the third chapter, the effectiveness of research on financial control in the market economy is revealed. The effectiveness of financial control research in a market economy has been shown to increase

Keywords: State control, audit, financial control, social economy.

Giriş

Dövlətin iqtisadi siyasəti maliyyə-kredit rıçaqlarının köməyi ilə həyata keçirilir. Maliyyə nəzarəti maliyyə sisteminin idarə olunmasının ən mühüm rıçaqlarından biridir. Azərbaycanın hazırkı inkişaf mərhələsi dövlət hakimiyyətinin gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın idarə edilməsi sistemində dövlətin rolunun artırılması, iqtisadi sahədə korrupsiya və hüquqpozmalara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi meyilləri ilə xarakterizə olunur [1]. Bu baxımdan maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti və rolu obyektiv şəkildə artır. Ona görə də effektiv və səmərəli maliyyə nəzarəti güclü hökumətin zəruri şərti, dövlət quruculuğunun ən mühüm amilidir.Maliyyə nəzarətinin mövcudluğu obyektiv olaraq onunla bağlıdır ki, maliyyə bir iqtisadi kateqoriya kimi təkcə bölgü deyil, həm də nəzarət funksiyalarına malikdir. Maliyyə nəzarəti hüquqi normalarla müəyyən edilmiş qaydada dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının bütün sistemi, o cümlədən ictimai təşkilatların, əmək kollektivlərinin və vətəndaşların iştirakı ilə xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.Təşkilatın hazırkı mərhələsində maliyyə nəzarəti böyük dəyişikliklərə məruz qalır. Bu, müasir Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin prinsipcə yeni xarakter daşıması, müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması və ölkə üçün yeni maliyyə bazarının yaranması ilə bağlıdır. Dövlət və idarə nəzarəti ilə yanaşı, maliyyə nəzarətinin yeni təşkilati forması - audit yaranmışdır. Maliyyə nəzarətinin zəruriliyi, onun mahiyyəti və əhəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının qanunları və normativ hüquqi aktları ilə müəyyən edilir. Dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəsaitlərinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsində qanunvericiliyə riayət edilməsi tələbi qanunvericilik əsasına malikdir. Dövlət hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, vəzifəli şəxslər, vətəndaşlar və onların birlikləri Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əməl etməyə borcludurlar. Hazırda Azərbaycanda bazar münasibətlərinin formalaşması və bununla bağlı bütün dövlət institutlarının transformasiyaları dövrünü yaşadığı bir vaxtda icra və nümayəndəlik orqanlarının müxtəlif nəzarət orqanlarının funksiyalarının vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti məsələsi çox aktualdır. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı getdikcə daha da güclənir. Bununla yanaşı, iqtisadi prosesin tənzimlənməsinin əsas mexanizmi kimi rəqabət də güclənir. Uğurlu maliyyə fəaliyyəti aşağıdakılara yönəldilməlidir:

- şirkətin rəqabət mühitində sağ qalması;
- iflas və böyük maliyyə uğursuzluqlarının qarşısının alınması;
- rəqiblərlə mübarizədə liderlik; şirkətin iqtisadi potensialının məqbul artım templəri;
- istehsal və satış həcmlərinin artımı;
- mənfəətin maksimallaşdırılması;
- xərclərin minimuma endirilməsi;
- şirkətin gəlirli fəaliyyətinin təmin edilməsi.

Dissertasiya işində dövlətin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan, dövlət pul fondlarının formalaşmasına, bölüşdürülməsinə və istifadəsinə yönəldilən, dövlət maliyyə nəzarəti sistemi tədqiq edilir.

Həmçinin dövlət maliyyə nəzarətinin maliyyə-iqtisadi aspektlərinin, xüsusən də onun nəzəri əsaslarının, beynəlxalq səviyyədə təşkili prinsiplərinin və milli təhlükəsizlik sistemində rolunun, eləcə də onun müasir forması kimi səmərəlik auditinin təhlili aparılır.

Dissertasiya tədqiqatının məqsədi davamlı iqtisadi inkişafı təmin edən dövlət maliyyə nəzarətinin vahid sisteminin formalaşdırılması üçün fərdi konseptual nəzəri və tətbiqi təkliflərin işlənib hazırlanması perspektivi ilə, dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri məsələlərinin və praktiki problemlərinin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın qarşısına qoyulan məqsəd aşağıda göstərilən məsələlərin həllinin zəruriyyətini müəyyən etdi:

- dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri əsaslarını araşdırmaq və onun mahiyyətini, mənasını və funksiyalarını müəyyən etmək;
- dövlət maliyyə nəzarətinin metodoloji əsaslarını araşdırmaq və onun növlərini, forma və üsullarını təsnif etmək;

- dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyasının zəruriliyini əsaslandırmaq;
- dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini artırmaq üçün təkliflər hazırlamaq;
- yerli və xarici təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini təklif etmək.

Dissertasiya tədqiqatı tarixi metod, elmi abstraksiya metodu, müqayisəli metod, iqtisadi təhlil kimi tədqiqat metodlarından istifadə etməklə aparılmışdır. Alim - iqtisadçıların və dövlət maliyyə nəzarətinin aparıcı elmi işçilərinin əsərləri, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin nəzəri və praktiki aspektləri, habelə dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları öyrənilmişdir. Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini və effektivliyini artırmaq üçün metodiki və praktiki tövsiyələrin əsaslandırılmasındadır.

Əsas mətn:

Sosial və iqtisadi proseslərin inkişafına dair nəzarət iqtisadi idarəetmənin mühüm sahəsidir [2]. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti funksiyası dövlət idarəçiliyində aparıcı funksiyaya çevrilir. Maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin və idarəetmə orqanlarının (dövlət, müəssisələr, idarələr) fəaliyyətinin pul və əlaqəli məsələlərini öz müəssisələrinin konkret forma və üsullarından istifadə etməklə yoxlamaq üçün tədbirlər və əməliyyatlar məcmusudur. O, bütün səviyyələrdə qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları, habelə xüsusi yaradılmış qurumlar tərəfindən həyata keçirilir.Tədqiqatın nəticələri maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri, onun effektivliyinin qiymətləndirilməsi meyarları və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının keyfiyyətinə təsir dərəcəsi haqqında mövcud elmi anlayışı dərinləşdirməyə imkan verir. Dissertasiyanın elmi, nəzəri və praktiki nəticələri dövlət maliyyə nəzarəti sistemini təkmilləşdirməyə imkan verir və tədris prosesində də istifadə oluna bilər.

Nəticə

Yuxarıda göstərilənlər dissertasiya mövzusunun həm nəzəri, həm də praktiki mövqelərdən aktuallığını və tələbatını təsdiqləyir. İşin məqsədinə nail olunmuşdur. Yuxarıda göstərilən vəzifələrin həlli dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini artırmağa, maliyyə sektorunda sui-istifadə və hüquqpozma hallarının sayını azaltmağa və ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına imkan verir.

Bu gün Azərbaycanda sosial-iqtisadi dəyişikliklər prosesi gedir. Dissertasiya işinin elmi-praktiki əhəmiyyəti yeni inkişaf yolunun açılmasında və ciddi struktur dəyişikliklərinin aparılmasındadır. Maliyyə nəzarət sisteminin mövcud vəziyyətə uyğun olmasını təmin etmək zərurəti özünü büruzə vermişdir. Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti ölkədə baş verən dəyişikliklərə və bazar münasibətlərinin inkişafına uyğun olaraq büdcə-maliyyə nəzarəti sisteminin dəqiq təkmilləşdirilməsindən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Allahverdiyev, D.İ. Dünya iqtisadiyyatı: iqtisadi mənafelər, mövcud reallıqlar və perspektivlər: monoqrafiya / Dağbəyi Allahverdiyev; elmi red. Z.H.Əliyev, K.N.Abdullayev; elmi məsl. Ə.Nuriyev; AMEA , İqtisadiyyat İn-tu. – Bakı: Elm və təhsil, 2020. –351, [1] s.
2. Müslümov, S.Y. Maliyyə təhlili: dərslik / S.Y.Müslümov, R.N.Kazımov; rəyçilər S.M.Səbzəliyev, İ.M.Abbasov, M.X.Həsənli; Azərb Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti. – Bakı: Azərnəşr, 2011. – 311 s.
3. Novruzov N.A. "Büdcə sistemi" (dərslik) / N.Novruzov, T.İbrahimov; elmi məs. B.Ataşov; elmi red. M.Həsənli; rəyçi Ə.Nuriyev [və b.]. – Bakı, 2012. – 471 s.

Hüseyn Məmməd RÜSTƏMLİ
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı şəhəri

CURRENT SITUATION OF STARTUPS AND STARTUP ECOSYSTEM IN AZERBAIJAN

Summary

Despite the preparation of the startup ecosystem map in Azerbaijan, it is difficult to get information about the startup ecosystem and its actors. The presence of an ecosystem map can allow gathering information on innovative development in Azerbaijan in one database and monitoring the dynamics of development. In our research, we will try to conduct a comparative analysis of countries that can be compared with Azerbaijan based on one or another indicator, using the reports of the StartupBlink organization.

Key words:

Giriş

Müqayisə üçün ilk göstərici olaraq, əhalinin sayını qəbul edəcəyik. Belə təsnifləşdirmə zamanı əhali sayı Azərbaycanda olduğundan çox və az olan 10 ölkə götürüləcək. Onların sıralanması və GSEİ üzrə göstərəciləri 1-ci cədvəldə verilmişdir. Belə təsnifləşdirmədən istifadənin əsas məntiqi ondan ibarətdir ki, startap ekosisteminin inkişafında, digər amillərlə yanaşı, əhali sayı da müəyyən rol oynayır. [1]

Əsas mətn

Cədvəl 1

Əhalisi Azərbaycan əhalisi ilə müqayisə edilə bilən 20 ölkə (2022-ci il)

	Ölkələr	əhalinin sayı	GSEİ (2023-cü il)			Ölkələr	əhalinin sayı	GSEİ (2023-cü il)
1	İordaniya	11285869	1.567		11	Azərbaycan	10141756	0.626
2	Dominikan Resp.	11228821	-		12	Tacikistan	9952787	-
3	Kuba	11212191	-		13	Macarıstan	9643048	4.438
4	Cənubi Sudan	10913164	-		14	İsrail	9557500	46.573
5	Çexiya	10672118	6.337		15	BƏƏ	9441129	-
6	İsveç	10486941	27.074		16	Belarus	9228071	0.707
7	Honduras	10432860	-		17	Avstriya	9041851	9.840
8	Yunanıstan	10426919	5.071		18	Toqo	8848699	-
9	Portuqaliya	10409704	9.692		19	İsveçrə	8775760	21.125
10	Papua-Y.Qvineya	10142619	-		20	Syerra-Leone	8605718	-
					21	Laos XDR	7529475	-

Qeyd: Müəllif tərəfindən tərtib edilib

Əhali sayı Azərbaycanla müqayisə edilə bilən ölkələr arasında GSEİ ən yüksək olan ölkə İsraildir (46.573). İsveç (27.074), İsveçrə (21.125), Avstriya (9.840), Portuqaliya (9.692) yüksək GSEİ-nə malikdirlər. Bu ölkələr arasında Avstriyanın ərazisi (83.871 kv.km) də Azərbaycanla müqayisə edilə bilən ölçüdədir. GSEİ üzrə Azərbaycanla Avstriyanın göstəriciləri arasında 15.7 dəfə fərqin olması bu ölkənin startap ekosistemini daha dərindən öyrənməyə sövq edir. Avstriya 2023-cü ildə GSEİ üzrə 100 ölkə arasında 25-ci yerdə qərarlaşıb. 2020-ci və 2021-ci illərdə onun mövqeyi 28-ci, 2022-ci ildə isə 23-cü olub. Avropa ölkələri arasında isə Avstriya ilk 20-likdə yer alır. Avstriyanın 7 şəhəri StartupBlink tərəfindən hazırlanan 1000 şəhər startapları arasında yer alıb. Bunlar Vyana (8.80), Graz (1.85), Linz (1.50), Salzburq (0.58), Klagenfurt am Wörthersee (0.26), Innsbruck (0.23) və Wiener Neustadtdır (0.19). Qeyd edək ki, 1000 şəhər startap sıralamalarında Azərbaycandan yalnız Bakı şəhəri yer alıb. Regionların iqtisadi inkişafı nöqteyi-nəzərindən regional startap ekosisteminin inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, Avstriya startaplarının böyük

əksəriyyəti informasiya texnologiyaları sahəsinə yönəlib. Avstriyada yeni biznesin başlanması üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması və startaplar üçün əlverişli vergi sistemi Yeni Şirkətlərin Dəstəklənməsi Aktı (NeuFöG) vasitəsilə tənzimlənir. Avstriyada ABA-İnvest ilkin mərhələdə olan startapların dəstəklənməsi işini yerinə yetirir. Avstriyada startap ekosisteminin inkişafını təmin edən geniş struktur mövcuddur. Bunlar arasında "Austrian StartUps", "Austrian Angel Investors Association", "Austrian Venture Capital və Private Equity Organisation" mühüm rola malikdirlər. 2020-2022-ci illərarası dövrdə Avstriya startaplarının inkişafına 2,8 ABŞ dollarından çox vəsait qoyulmuşdur. Bu ölkədə startap ekosisteminin inkişafına yönələn maliyyə mənbələri arasında Austrian Research Promotion Agency (FFG) və Austria Wirtschaftsservice (AWS) xüsusi yer tutur. Bu maliyyə mənbələri startapları qrantlarla və subsidiyalaşmış kreditlə təmin edirlər. Qeyd edək ki, 2021-ci ildə Avstriyada R&D xərclərinin ÜDM-dəki payı 3.26% olub. Bu cari ABŞ dolları ilə 15,6 mlrd edir. Bu ölkədə tədqiqatçılarının sayının 56795 nəfər olduğunu nəzərə alsaq, bir tədqiqatçıya yönələn xərc 274800,6 ABŞ dolları edir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin ildə Azərbaycanda bu rəqəm 6518,07 ABŞ dolları səviyyəsində olub. Bir tədqiqatçıya yönələn xərc Avstriyada Azərbaycanda olduğundan 42 dəfə çoxdur. Avstriyanın startap ekosisteminin inkişafına bu ölkənin Avropada təqribən coğrafi mərkəzdə yerləşməsi və əhatəsində olan ölkələrin geniş bazarından istifadə edə bilməsi də rol oynayır. Şübhəsiz ki, ölkənin 70 ildən çox bir dövrdə siyasi stabillik şəraitində yaşaması və ölkədə institusional islahatlar da öz töhfəsini verib. Avstriyada investisiya qoyan immiqrantlar üçün viza rejiminin asanlığı ölkəyə böyük həcmdə maliyyə axınını təmin edib. [2]

Müqayisə üçün ikinci göstərici olaraq, Azərbaycanla ticarət əlaqəsi daha geniş olan ölkələri qəbul edə bilərik. Azərbaycanla daha geniş ticarət dövriyyəsi olan ölkələrin siyahısı 2-ci cədvəldə verilmişdir. Belə təsnifləşdirmənin məntiqi əsası onunla bağlıdır ki, Azərbaycan bu ölkələrlə daha geniş ticarət əlaqəsində olduğundan bu ölkələrin bazarına çıxış Azərbaycan startapları üçün daha asan ola bilər. Bu göstərici üzrə təsnifləşmədə çatışmayan cəhət neft məhsullarının Azərbaycanın xarici ticarət həcmində əsas paya malik olmasıdır. Məsələn, 2022-ci ildə (hətta son 10 ildə) Azərbaycanla ticarət dövriyyəsi ən yüksək olan İtaliya əsasən neft idxal edir. Startapların ənənəvi ticarət əlaqələrindən istifadə edərək böyük bazarlara çıxmasında belə idxalın rolu bir qədər şübhəlidir. [3]

Cədvəl 2

Azərbaycanla ticarət dövriyyəsi ən yüksək olan ilk 20 ölkə (2022-ci il)

	Ölkələr	Ticarət dövriyyəsi	GSEİ (2023-cü il)			Ölkələr	Ticarət dövriyyəsi	GSEİ (2023-cü il)
1	İtaliya	18 122 940,7	7.897		11	Çexiya	989 582,6	6.337
2	Türkiyə	5 842 177,8	5.126		12	Xorvatiya	964 121,6	5.136
3	Rusiya	3 710 239,4	8.095		13	Gürcüstan	771 781,5	1.034
4	Çin	2 159 049,9	20.491		14	Portuqaliya	756 619,6	9.692
5	Hindistan	1 882 072,6	11.982		15	İndoneziya	710 790,9	5.411
6	İsrail	1 718 390,3	46.573		16	Ukrayna	617 779,4	4.634
7	Yunanıstan	1 420 184,8	5.071		17	Qazaxıstan	598 468,5	0.914
8	Almaniya	1 254 900,1	25.939		18	Vyetnam	594 610,6	2.469
9	İspaniya	1 103 780,5	16.958		19	ABŞ	570 158,8	198.080
10	Birləşmiş Krallıq	1 036 197,2	51.218		20	Türkmənistan	535 397,1	-

Qeyd: Müəllif tərəfindən tərtib edilib

Əhali sayı Azərbaycanla müqayisə ediləbilən və Azərbaycanla ticarət dövriyyəsi yüksək olan ölkələrdən biri, həm də yüksək səviyyədə startap ekosisteminə malik olan ölkələrdən biri İsraildir. Bu ölkənin ərazisi Azərbaycanla müqayisədə xeyli azdır. Lakin Azərbaycanla ticarət dövriyyəsi həcminə görə İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Çin və Hindistandan sonra altıncı sıradadır. Bu ölkənin GSEİ son illər ABŞ və Birləşmiş Krallıqdan sonra 3-cü mövqedədir. Yaxın Şərq ölkələri arasında İsrailin mövqeyi birincidir. Bu ölkənin 10 şəhəri StartupBlink tərəfindən hazırlanan 1000 şəhər sıralamasında

yer alıb. Hətta 2023-cü il hesabatına əsasən Təl-Əviv şəhəri 56.77 balla 1000 şəhər arasında 10-cu yerdə qərarlaşıb. Jerusalem 8.48 balla 79-cu, Haifa 5.25 balla 133-cü, Yokneam 1.39 balla 295-ci, Beer Sheva 1.16 balla 324-cü, Caesarea-Or Akiva 0.91 balla 378-ci, Nazareth 0.52 balla 484-cü, Moddin-Maccabim-Reut 0.50 balla 499-cu, Ashdod 0.43 balla 543-cü, Eilat 0.34 balla 617-ci yerdə qərarlaşıblar. [4]

Nəticə

Bütün kiçik ölkələrin, xüsusilə qeyri-stabil regionlardakı kiçik ölkələrin startap ekosisteminə xas olan zəif cəhətlərdən biri beyin axınlarıdır. Baxmayaraq ki, bu ölkələrdə həyat şəraiti, rifah halı yüksəkdir, yüksək ixtisaslı kadrların daha böyük iqtisadiyyatlı ölkələrdə və təhlükəsiz şəraitdə çalışmaq istəyi qalmaqdadır. Bəzi hallarda bazarın kiçik olması startapların böyüməsinə və qlobal səviyyədə tanınmasına imkan vermir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1)WB, 2023. Population. Elektron resurs: https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL
2)UNDP (2024). Human Development Reports.
3)ARDSK, (2024). Elektron resurs: https://stat.gov.az/source/trade/
4)OECD (2024), Researchers (indicator). doi: 10.1787/20ddfb0f-en (Accessed on 26 May 2024)

Bənövşə Qurban ƏLİYEVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: aliyevabanovsha@gmail.com

AZƏRBAYCANDA YAŞIL İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ TARİXİ PRESPEKTİVLƏRİ

Summary

The presented work provides comprehensive information on the historical prospects of the development of the green economy in Azerbaijan. As we know, the Republic of Azerbaijan is rapidly updating and has become the focus of attention of world and regional leaders in its economic and social progress through the diversification of industry, agriculture, and service sectors, optimal regulation of planning and management, and the application of continuously developing technologies. The successes achieved are also highly appreciated in the official reports of many international organizations. Such issues are reflected in the presented work.

Keywords: Azerbaijan, green economy, history of development, prospects, principle.

Giriş

Azərbaycan Respublikası, sürətlə yenilənir və ölkə, sənaye, kənd təsərrüfatı, və xidmət sahələrinin diversifikasiyası, planlaşdırma və idarəetmənin optimal tənzimlənməsi, fasiləsiz inkişaf edən texnologiyaların tətbiqi ilə iqtisadi və sosial irəliləyisində dünya və regional liderlərin diqqət mərkəzinə çevrilib. Əldə edilmiş uğurlar, bir çox beynəlxalq təşkilatların rəsmi hesabatlarında da yüksək qiymətləndirilir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev, qısa zaman ərzində qazanılan uğurların əsasında yerləşən inkişaf strategiyasını insan potensialı və innovativ texnologiyalara üstünlük verərək yenidən tərtib etdi. Bu strateji, iqtisadi və sosial prioritetlərin sərtləşdirilməsində və milli maraqların qarşılıqlı təminində düzgün müəyyən edilməsinə həsr olunmuşdur. Bu stratejiyaya əsaslanaraq, Prezident İlham Əliyev 2014-cü ili "Sənaye İli" kimi elan etdi, bu isə Azərbaycan Respublikasının inkişafının növbəti mərhələsini açıqlamışdır [1,s.123].

Əsas mətn

Qeyd edək ki, davamlı inkişaf konsepsiyası 5 əsas prinsipə əsaslanır:

1. Bəşəriyyət təbiətə həqiqətin davamlılığı və uzunmüddətli mövcudluğu verə bilər.

2. Təbii ehtiyatların istismarı sahəsində məhdudiyyətlər nisbidir - bunlar texnologiyaların və sosial təşkilatın müasir inkişaf səviyyəsi, həmçinin biosferin insan fəaliyyətinin nəticələrini aradan qaldırmaq qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir.
3. Bütün insanların adi ehtiyaclarını ödəmək və hər kəsin gələcəkdə daha yaxşı bir həyat ümidini reallaşdırmaq üçün şərait yaratmaq lazımdır.
4. Böyük vasitələrə (kapital və maddi) sahib insanların həyat tərzi planetin ekoloji imkanları, xüsusən də enerji istehlakı ilə uyğunlaşdırılmalıdır.
5. Əhalinin sayı və böyümə sürəti yerin qlobal ekosisteminin dəyişən istehsal potensialı ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Davamlı inkişaf dinamikası xüsusi diqqətə layiqdir.

Bu prinsipləri diqqətlə nəzərdən keçirsək, iqtisadiyyatın vahid olduğunu görərik, ümumiyyətlə, yəni sosial və ekoloji aspektləri birləşdirərək insan amilini və gələcəyini ön plana çıxarır. Bunu praktikada tətbiq etmək üçün dünyanın bir çox ölkəsi özləri üçün davamlı inkişaf konsepsiyaları hazırlamışlar. Belə proqramların hazırlanması, elmi konfransların keçirilməsi, elmi-texniki tədqiqatların aparılması zamanı aydın oldu ki, biz "yaşıl iqtisadiyyat"modelini tətbiq etməklə belə inkişafa nail ola bilərik [5, s. 278].

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, tarixi perspektivlərdən baxıldığında, özünü müasir mədəniyyətə və sosial-iqtisadi dəyişikliklərə uyğunlaşdırmağa çalışan bir proses kimi təsnif edilir. Bu, ölkənin sənaye dövründən isti aznayış və yağmaçılıq dövründən kənd təsərrüfatı və digər ekosistemlərə olan fokusunun dəyişməsi ilə əlaqəlidir. Yaşıl iqtisadiyyatın Azərbaycandakı tarixi perspektivləri, ölkənin iqtisadiyyatının müxtəlif dövrlərində mühüm dəyişikliklərə şahid olmuşdur. Bu dövrlərdə, ölkə iqtisadiyyatının strukturu və inkişafının sosial və ekoloji dəyərlərə uyğunlaşması müzakirə edilir. Ən əhəmiyyətli dönüş, müstəqillik əldə edilməsi ilə başlayır və müasir dövrlərdə davam edir. Bu dönüş, ekoloji sürətli dəyişim, sənaye tərəqqi və sosial mühitə diqqət mərkəzi ilə əlaqəlidir. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, yaşıl iqtisadiyyatın əsas fokus mərkəzi, sürətli dəyişən ekoloji və iqtisadiyyatın dəyişən tələblərinə uyğun şəkildə ayarlanmaq üçün xidmət etmək olmuşdur. Bu dəyişikliklər, ölkənin yaşıl iqtisadiyyat perspektivlərindən birinin inkişafında mövcud olduğunu və bu sahədə daha çox fəaliyyət göstəriləcəyini göstərir. Bu prosesin davam etməsi ilə, Azərbaycan daha çox sənaye dəyərlərindən uzaqlaşaraq, ekoloji sürətli dəyişim və quruluşlararası tələblərə uyğunlaşa bilər. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı, dərin təhlil və tədqiqat işlərinin aparılmasını tələb edir. Bu, sənaye sahələrinin yerinə ekoloji əsaslı, sürətli dəyişimə uyğun istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsini də tələb edir. Bundan əlavə, mədəni və cəmiyyət əməkdaşlığı, təhsil və texnologiyaların inkisarəti də yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında vacibdir. Tədqiqatların təşkil edilməsi və yaşılan təcrübənin dəyərləndirilməsi, bu prosesə kömək edə bilər. Ən nəzərdə tutulan nəticələrdən biri, yaşıl enerji istehsalı, təbii resursların effektiv istifadəsi və çevik iqtisadiyyatın inkişafı olacaq. Yerli iqtisadiyyatın, sənaye, turizm və digər sahələrdə yaşıl inkişafı, milli iqtisadiyyatın müasir tələblərə cavab verməsini təmin edəcəkdir. Bu, Azərbaycanın sürətli dəyişən iqtisadiyyat dəyərlərinə uyğunlaşmasına və sosial-ekoloji inkisarətə aparan yolda inkişafına nail olmasına kömək edəcəkdir. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf tarixini bir neçə bölməyə ayırmaq mümkündür:

Başlanğıc dövrü (1990-ların əvvəlləri):

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan müstəqillik qazanmış və yeni iqtisadi iradələrini təbliğ edərək yaşıl iqtisadiyyatın əsaslarını atmağa başlamışdır. Bu dövr Azərbaycanın təbii resurslarının effektiv istifadəsi, orman sənayesinin inkisarəti və su ehtiyatlarının idarə olunması sahəsində irəliləmələrlə xarakterizə olunur.

Orta dövr (2000-ci illər):

Bu dövr Azərbaycanın sənaye sahələrinin modernizasiyası və enerji sahəsində yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ilə xarakterizə olunur. Yerli enerji istehsalının artırılması, alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi və yaşıl texnologiyaların tətbiqi bu dövrün əsas məqsədləridir.

Yeni dövr (2010-cu illər və sonrası):

Bu dövr Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında daha irəliləmələri nəzərdə tutur. Bu dövr Azərbaycanın mədəni və iqtisadi dəyişiklikləri tətbiq etməsi və bölgesində liderliyini möhkəmlətməsi

ilə əlaqələndirilir. Yerli iqtisadiyyatın, sənaye, turizm və digər sahələrdə yaşıl inkişafı milli iqtisadiyyatın müasir tələblərə cavab verməsini təmin edir.

Müasir dövr (2020-ci illər və sonrası):

Bu dövr Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatən hazırki vəziyyətini nəzərdə tutur.

1990-ların əvvəlləri Azərbaycan üçün yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına görə bir başlanğıc mərhələsidir. Bu dövr Azərbaycanın müstəqilliyini qazanmasından sonra iqtisadiyyatın bərpası, sənaye sahəsində yaşıl inkişaf və təbii resursların effektiv istifadəsi ilə bağlı geniş bir perspektivləri açır. Bu dövr Azərbaycanın təbii ehtiyaclarına uyğun şəkildə sənaye sahələrini inkişaf etdirməsi və təsirli iqtisadi siyasətləri tətbiq etməsi ilə xarakterizə olunur. Perspektivlər arasında:

Nəticə

- Azərbaycan bu dövrdə təbii ehtiyaclarını mümkün qədər effektiv şəkildə istifadə etmək üçün yeni texnologiyaların və praktikaların tətbiqini nəzərdə tutur.
- Ərazi genişliyi və təbii ehtiyatların çeşidliliyi ilə Azərbaycan, sənaye sahələrində inkişaf imkanlarını mümkün qədər genişləndirmək məqsədindədir. Bu, yerli sənaye sahələrinin müstəqil şəkildə inkişafını təmin edəcək sənaye mərkəzlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur.
- Ətraflı tədqiqat və inkişaf təşkilatlarının dəstəklənməsi və yenilikçi texnologiyaların tətbiqi vasitəsilə Azərbaycan yaşıl iqtisadiyyatın inkişafını daha sürətləndirməyə nail olmağı planlaşdırır. Bu, sənaye sahələrində müasir texnologiyaların tətbiqi, alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi və səma təbii ehtiyatlarının effektiv istifadəsi ilə həyata keçirilə bilər.
- Azərbaycan bu dövr ərzində beynəlxalq əməkdaşlıq və investisiyalar əsasında yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına dəstək axtarır. Beynəlxalq təşkilatlar, qurumlar və layihələrə qatılım vasitəsilə bu sahədə daha böyük imkanlar əldə edilməsi məqsədində işləyir.

Bu perspektivlər Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyatın inkişafında yeni irəliləmələrə nail olmağa kömək edəcək və ölkənin sürətli inkişafını təmin edəcəkdir.

Orta dövr, yəni 2000-ci illər, Azərbaycan üçün iqtisadiyyatda stabilizasiyanın və inkşafın olduğu bir dövrdür. Bu dövrdə iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir sıra perspektivlər əhəmiyyətli rol oynayır:

- Bu dövr Azərbaycanda iqtisadiyyatın strukturunu dəyişməklə, sənaye sahələrinin inkişafını təmin etməklə xarakterizə olunur. Yerli sənaye sahələrinin qüvvələndirilməsi və alternativ sektorların inkişafı, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını artıraraq risklərin azaldılmasına kömək edir.
- Bu dövr ərzində Azərbaycanda neft və qaz sənaye sahələri daha da inkişaf edir. Bu, ölkənin iqtisadiyyatının əsasına daha sağlam bir əsas qoyaraq sürətli iqtisadiyyat artımına yol açır.
- 2000-ci illərdə Azərbaycanda texnologiyaların inkişafı daha da sürətlənir. İnformasiya texnologiyalarının və kommunikasiya infrastrukturunun inkişafı, iqtisadiyyatın müasir və sürətli inkişafını təmin edir.
- Azərbaycan bu dövr ərzində beynəlxalq əməkdaşlıq və investisiyalar əsasında iqtisadiyyatın inkişafına dəstək axtarır. Bu, ölkədə yeni sənaye sahələrinin inkişafına imkan verir və müxtəlif iqtisadi sahələrdə iş birliyinin genişlənməsinə imkan verir [2, s. 87].

Orta dövr Azərbaycan üçün sürətli iqtisadi artımın olduğu bir dövrdür. Bu, ölkənin iqtisadiyyatının möhkəmlənməsini və beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində daha aktiv rol oynamağını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram, 18 fevral 2003-cü il, http://www.eco.gov.az

2. Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı, 21 oktyabr 2004-cü il, http://www.eco.gov.az

3. "Azərbaycan - 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası, 29 dekabr 2012-ci il, http://www.president.az.

4. "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya", 2 aprel 2014-cü il, www.president.az

5. www.oecd.org, http://www.unep.org, www.fao.org/home/en

Gültəkin İkram CƏFƏROVA
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
E-mail: gultekinceferova2@gmail.com

DAVAMLI TURİZMİN İNKİŞAFI SİSTEMİNDƏ KƏND TURİZMİ

Summary

The concept of rural tourism has gained popularity all over the world by encompassing different types of tourism based on the region and exploiting natural, historical and cultural resources. Often referred to as "agritourism", "farm tourism" or "rural tourism", rural tourism is considered a component of ecotourism and offers a range of services such as accommodation, food and entertainment, among others. It mainly depends on the number of local farmers and the preferences of tourists. Russian scientist M.B. The term "green tourism" is defined differently by different authors; some see it as a synonym for rural tourism, while others see it as a type of tourism where urban families visit places of natural beauty.

Key words: Rural tourism, agro, environment.

Giriş

Son iki onillikdə kənd turizmi Avropa ölkələrində inkişaf edib və turizm sənayesi daxilində yüksək gəlirli seqment kimi ortaya çıxıb. Kəndlərində iqtisadi problemlərlə üzləşən bir çox Şərqi Avropa ölkələri inkişafı stimullaşdırmaq üçün kənd turizminə baxır. Baltikyanı ölkələr, Belarus, Ukrayna və hətta Rusiya kimi ölkələr artıq kənd turizminin inkişafının faydalarını yaşayırlar. [2,s 75]

Əsas mətn

Azərbaycanda, xüsusən də Lənkəran bölgəsində kənd turizmi sosial, iqtisadi və ekoloji problemlər kimi müxtəlif problemləri həll edə bilən perspektivli sahə kimi qiymətləndirilir. Bölgənin əlverişli iqlimi, gözəl landşaftları və kənd təsərrüfatı resursları onu turistlər üçün cəlbedici məkana çevirir. Bundan əlavə, kiçik və orta təsərrüfatların mövcudluğu ziyarətçilər üçün daha fərdi və orijinal təcrübəyə imkan verir. Rayonun zəngin mədəni irsi və adət-ənənələri, təbii görməli yerlərə yaxınlığı da onun cəlbediciliyinə öz töhfəsini verir. Lənkəranda və ona bənzər rayonlarda kənd turizminin inkişafı müxtəlif problemləri, o cümlədən iqtisadi inkişafın aşağı səviyyəsini, şəhər miqrasiyası və kiçik təsərrüfatların müasirləşdirilməsini həll edə bilər. O, həmçinin yerli resurslardan səmərəli istifadə etməklə və yerli infrastrukturu gücləndirməklə daxili turizmin təşkilini yaxşılaşdırmağa və kənd iqtisadiyyatlarını canlandırmağa kömək edə bilər. Bütövlükdə kənd turizmi kənd yerlərinin iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafına töhfə verən transformasiyaedici qüvvə olmaq potensialına malikdir. Kənd turizmi təbiət, təmiz hava, ekoloji cəhətdən təmiz qida, həyat tərzi dəyişikliyi, mədəni təcrübələr və müvəqqəti kənd təsərrüfatı və ya bağçılıq fəaliyyətləri ilə təklik axtaran şəxslərə müraciət edir. Məktəbəqədər və məktəb yaşlı uşaqlar da kənd turizmindən yararlana bilərlər. İki əsas təşkilati struktur belə təcrübələri asanlaşdırır:[5]

1. Kiçik evlərdə və ya mənzərəli ərazilərdə yerləşən mənzillərdə, istər otellərdə, istərsə də kotteclərdə kirayə kimi yerləşmələr.

2. Kənd evlərində qonaqlara kənd həyatına dalmaq, yeni insanlarla tanış olmaq, adət-ənənələri öyrənmək, məişət işlərində iştirak etmək və yerli mətbəxdən həzz almaq imkanları təklif edən evlər.

Qonaqları qəbul etmək əvvəlcə ev sahibləri üçün narahatlıq yaratsa da, həm də gəlir mənbəyidir. Şəxsi qonaq otaqları və ya evlər yataq dəstləri və digər zəruri əşyalar kimi zəruri şəraiti təmin etməklə adekvat şəkildə təchiz olunmalıdır. Kənd turizmi vergilər və digər vasitələrlə turizm təşkilatlarına və dövlətə gəlir gətirə bilər. Təbii və mədəni turizm kənd turizminin inkişafına müsbət təsir göstərən ekoloji və tarixi aspektləri vurğulayaraq kənd turizmini tamamlayır. Azərbaycanda kənd turizmi ilə bağlı güclü tərəflərin, imkanların, zəif tərəflərin və təhlükələrin qiymətləndirilməsi onun həyata keçirilməsindən əvvəl aparılmalıdır. Bundan əlavə, turizmin təbii mühitə təsiri

əhəmiyyətlidir və turizm potensialını maksimum dərəcədə artırmaqla ekoloji tarazlığı qorumaq üçün balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir. Müxtəlif ölkələrdə ixtisaslaşmış turizm-rekreasiya zonalarının inkişafı təbiət tarazlığının nəzərə alınmasının və potensial mənfi təsirlərin aradan qaldırılmasının vacibliyini nümayiş etdirir. Kənd turizmi təbiətlə sıx bağlı olmaqla təbii sərvətlərə məsuliyyətlə yanaşmağı, onların mühafizəsini və davamlı istifadəsini təmin etməyi zəruri edir. Ümumiyyətlə, kənd turizmi kənd yerlərində ətraf mühitin mühafizəsi, mədəni zənginləşdirilməsi və iqtisadi artımı təşviq etməklə davamlı inkişaf üçün unikal imkan təqdim edir. [1,s 38]

Kənd turizminin arxasında duran amillərdən biri ovla maraqlanan şəxslər üçün cəlbediciliyidir. Bu turizm növü təbii landşaftlarla zəngin ərazilər üçün ən uyğundur. Bu illər ərzində Çexiya, Polşa, Rumıniya, İspaniya, Bolqarıstan, Rusiya, Slovakiya və digərləri, xüsusən meşəlik əraziləri, dağ ətəklərində kənd yaşayış məntəqələri olan ölkələrlə ov turizmi bütün dünyada geniş vüsət almışdır. bu sektor. Azərbaycanda yaxşı təşkil olunmuş ov sənayesinin inkişafı həm turizmin inkişafında, həm də ətraf mühitin qorunmasında həlledici rol oynaya bilər. Azərbaycanda 35 məməli və 128 quş növü vardır ki, onların bəziləri populyasiyalarının azlığına görə "Qırmızı Kitab"a daxil edilmişdir. Respublikada ovçuluq təsərrüfatlarının fauna ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək və mühafizə məsələlərini həll etmək üçün potensialını hərtərəfli öyrənmək vacibdir.[4]

Azərbaycanın Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala və Lənkəran kimi bir sıra regionları kənd turizmi üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. USTDA-nın maliyyələşdirdiyi proqram bu regionları turizmin inkişafı üçün əlverişli imkanlara malik kimi müəyyən etmişdir. Kənd yerlərində turistlər üçün yerləşdirmələr bütöv evlərin və ya mənzillərin icarəyə verilməsindən tutmuş ev sahibinin evində ayrıca otaqların təklif edilməsinə qədər dəyişir. Bu bölgələr zəngin təbii və tarixi-mədəni potensiala, nisbətən əlverişli turizm infrastrukturuna, həm yerli, həm də xarici turistləri cəlb etmək imkanlarına malikdir. SWOT təhlilinin aparılması bu ərazilərdə kənd turizminin imkanlarını və potensial inkişafını qiymətləndirmək üçün çox vacibdir. Kənd turizminin güclü tərəflərinə onun əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii və tarixi-mədəni sərvətləri və qonaqpərvər yerli əhalisi daxildir. Əksinə, kənd turizminin davamlı inkişafı üçün mövsümilik, məhdud kommunikasiya və əyləncə variantları, tarixi və mədəni mühafizənin olmaması və qeyri-adekvat nəqliyyat şəbəkələri kimi zəif cəhətlər aradan qaldırılmalıdır.

Nəticə

İqtisadiyyatda kənd turizminin rolu çox geniş perspektivdə vacibdir. Bu turizm forması, kənd əhalisinə alternativ mənbələr təmin edir və yaranmış təsirin ətraf mühitin və mədəniyyətin qorunmasına töhfə verir. Aşağıdakı səbəblər kənd turizminin iqtisadiyyata olan əhəmiyyətini göstərir:

- Gəlir Mənbəyi: Kənd turizmi, kənd əhalisinə əlavə gəlir mənbəyi təmin edir. Turistlər kənddəki xidmətlərdən (meyvə və tərəvəzlər, yeməklər, konaklama və digər təkliflər) istifadə etdikcə, yerli kənd təsərrüfatı və turizm sahələri artan ticarət əməliyyatları ilə bağlı sənayələrə də dəstək verilir.
- İş İmkanları: Kənd turizmi yerli əhalinin iş yaratmaq və işgüzarlığı təmin etmək üçün bir imkan yaradır. Bu, restoranlar, otellər, rehberlik xidmətləri, mətbəxlər və digər turizm əlaqəli sahələrdə iş yaradır.
- Mədəniyyətin Qorunması: Kənd turizmi, ətraf mühit və yerli mədəniyyətin qorunmasına dəstək olur. Turistlər genellikle yerli mədəni irsin keyfiyyətini və ətraf mühiti görmək üçün kəndə gəlirlər. Bu da mədəni irsin, ətradın və tarixi obyektlərin qorunması üçün də maddi və mənəvi stimullaşma yaradır.
- Mənzil Baxımı və İnkişaf: Kənd turizmi, infrastruktur və turizm obyektlərinin inkişafına təkan verir. Yerli icma və təşkilatlar, turizm sahələrinin və infrastrukturun inkişafına dəstək verməklə kəndin yaşayış keyfiyyətini artırmağa və turistlərin qarşılamağa hazır olmasına kömək edir.
- Tarixi və Ekoloji Məkanların İcraçılığı: Kənd turizmi, tarixi və ekoloji məkanların icraçılığı üçün bir imkan yaradır. Bu, turistlərə doğal güzellikləri və tarixi məkanları təqdim edir və yerli icma üçün əlavə mənzil icraçılığı təmin edir.

Bütün bu səbəblərə görə, kənd turizmi iqtisadiyyata möhkəm bir dəstək və əlavə bir gəlir mənbəyi təmin edir və eyni zamanda mədəniyyəti, tarixi və ətraf mühiti qorumağa dəstək olur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bilalov. B.Ə. Gülalıyev.Ç.G. Turizmin əsasları. Bakı, 2015, 489 s
2. Məmmədova.Ş. Xəlilov.M.Y. Ekologiya,ətraf mühit və insan. Bakı, 2000
3. Hacıyev.E. Yeganlı.S. Turizm. Bakı, 2016
4. https://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2010/iyun/122392.htm
5. https://tourism.gov.az/uploads/documents/agritourism_handbook2020.pdf

Heybət Eldar ƏLİZADƏ, Ələsgər Mehti ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti
E-mail: heybet.alizade.2019@gmail.com

REGİONUN DAVAMLI İNKİŞAFI ÜÇÜN İDARƏETMƏ VASİTƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Summary
The research explores the methodology of improving the tools for managing the sustainable development of the region. An analysis of the current heterogeneity of natural resources in the regional economic space was carried out. The author evaluates the influence of the heterogeneity of the socio-economic development of municipalities on the regional socio-economic system as a whole. In our country, the relationship between the stages of development of spatial and economic research and the stages of socio-political development has been revealed. Special attention is paid to calculating the percentage difference from the calculated average between regions and cities. The research is dedicated to expanding the knowledge about the management tools of sustainable development of the region.
Key words: sustainable development, regional economy, regional economic space, spatial economy

Giriş:

Sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığı problemlərinə dair nəşrlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, dayanıqlılıq anlayışının şərhinə əsasən büdcə və maliyyə dayanıqlığı çərçivəsində rast gəlinir. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının davamlılığı regional iqtisadi məkanın vəziyyətindən asılıdır. Regional iqtisadi məkan ayrı-ayrı bələdiyyələrin iqtisadi məkanlarının məcmusundan formalaşır. Öz növbəsində regional təkrar istehsal prosesi real sərhədlərin və yayılma sahələrinin iqtisadi transformasiyası prosesidir, həmçinin "insan, təbii resurs, texniki və texnoloji, təşkilati, institusional və informasiyanın formalaşması, hərəkəti, saxlanması və yaşlanmasının real vaxtıdır. Sübut edilmiş fərziyyəni nəzərə alsaq ki, "Respublikanın bir subyekti daxilində ayrı-ayrı əraziləri xarakterizə edən mühüm iqtisadi göstəricilər Respublikanın subyektlərində oxşar göstəricilərin fərq dərəcəsindən daha çox dərəcədə bir-birindən fərqlənir", o zaman bələdiyyələrin davamlılığını artırmaq üçün yol və vasitələrin axtarışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bələdiyyələrin davamlılığı problemlərinin aktuallaşması onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin göstərilməsini və qiymətləndirilməsini zəruri edir [2]. Hazırda sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsində mövcud yanaşmaları aşağıdakı qruplara bölmək olar: indikativ yanaşma, meyar əsaslı yanaşma, reytinq yanaşması, inteqrasiya olunmuş yanaşma. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının monitorinqinin onun planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması məqsədilə idarəetmə praktikasına tətbiqi bazarın idarə edilməsi ilə planlaşdırmanın uyğunsuzluğu kimi müəyyən bir qrup problemlə bağlıdır; planlaşdırma və proqnozlaşdırma üçün metodların, mütəxəssislərin və vasitələrin olmaması; planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın yalnız büdcə təşkilatları üçün aktuallığı; digər səbəblər (korrupsiya, təkmil olmayan qanunvericilik).

Əsas mətn;

Bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının monitorinqinin idarəetmə praktikasına daxil edilməsinin çətinləşməsinin ikinci mühüm səbəbi xüsusi effektiv metodların, mütəxəssislərin və vəsaitlərin olmamasıdır ki, bu da bu sahədə tədqiqatların sayının artmasına səbəb olur. Regional iqtisadi sistemlərin müasir inkişafı şəraitində onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini keyfiyyət dəyişiklikləri nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirməyə ehtiyac var.

Ölkəmizdə məkan və iqtisadi tədqiqatların inkişaf mərhələləri ictimai-siyasi inkişaf mərhələləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Yerli məkan tədqiqatlarının inkişafının birinci mərhələsini “regional iqtisadiyyat” və ya “iqtisadi coğrafiya” adlandırmaq olar. Məkan tədqiqatının inkişafının ilk mərhələsini xarakterizə edərək, aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edirik [3]:

- İqtisadi rayonların inzibati və siyasi rayonlarla əlaqəsi;
- İqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün coğrafi, təbii-iqlim şəraitinin və əhalinin səylərinin müəyyənedici rolu;
- Təsərrüfat subyektlərinin müəyyən bir ərazidə cəmləşməsi, müəyyən ehtiyacları ödəyən əmtəə və xidmətlərin istehsalına kömək edən amillərin məkanın müəyyən nöqtəsində mövcudluğuna diqqət yetirilməsi;
- Fəzavi əmək bölgüsünə zəmin yaradan ayrı-ayrı ərazilərin müəyyən əmtəə və xidmətlərin istehsalı üzrə ixtisaslaşması;
- İqtisadi rayonların formalaşması təbii və əmək ehtiyatlarının məkan müxtəlifliyi ilə müəyyən edilirdi.

Yerli məkan tədqiqatlarının inkişafının ikinci mərhələsi “regional iqtisadiyyat” elminin formalaşması ilə bağlıdır və aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur [4]:

- Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi bazar mexanizmləri ilə müəyyən edilirdi;
- Təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün təbii və iqlim şəraiti ilə yanaşı iqtisadi şəraitin artan rolu;
- İqtisadi rayonların formalaşması kapitalın məkan heterojenliyi ilə müəyyən edildi ki, bu da differensasiyanın artmasına və aşkar sənaye mərkəzi olan "qovşaq sahələrinin" yaranmasına səbəb oldu;
- Region milli və dünya iqtisadiyyatının ümumi sisteminin bir hissəsi olduğu zaman regionlararası qarşılıqlı əlaqələrin rolunun gücləndirilməsi;
- Milli iqtisadiyyat bir çox ərazi altsistemləri ilə təmsil olunurdu ki, onların hər biri müəyyən məhdud ərazi daxilində iqtisadi sistem idi, mübadilə əlaqələri sabit qarşılıqlı əlaqə xarakteri almışdır.

Yerli məkan tədqiqatlarının inkişafının üçüncü mərhələsi "məkan iqtisadiyyatı" nın meydana çıxmasını qeyd etdi və aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur [1]:

- Müəyyən ərazidə sosial, texniki və institusional sistemlə inteqrasiya olunmuş regional iqtisadi sistemin artan mürəkkəblik səviyyəsi;
- İstehsalın ənənəvi istehsal amilləri, texnologiya və institutlarla yanaşı, sosial-iqtisadi tərəqqinin mühüm amilə çevrilməsi səbəbindən dövlətin regional iqtisadi siyasətinin formalaşdırılması;
- Qlobal miqyasda resursların bölüşdürülməsi və qarşılıqlı əlaqəsi sahəsində optimal həll yollarının tapılması zərurəti vahid qlobal iqtisadi məkanın tənzimlənməsinə hesablanmış qlobal iqtisadi siyasətin meydana çıxmasını zəruri edir.

Nəticə

Regionun davamlı inkişafının idarə edilməsi alətlərinin təkmilləşdirilməsinə dair araşdırmanın sonunda biz aşağıdakı nəticələri ümumiləşdiririk.

1. Bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının heterojenliyi bütövlükdə regional sosial-iqtisadi sistemi xarakterizə edən mühüm göstəricidir. Bələdiyyələr arasında şəraitin, resursların, amillərin və məhsulların mövcudluğu baxımından fərq dərəcəsi regionda gedən sosial-iqtisadi proseslərin ümumi

xarakterini və bu proseslərin regional səviyyədə idarə olunmasının xüsusiyyətlərini daha çox müəyyən edir.

2. Bölgədə özünüidarəetmə orqanlarının, bələdiyyə əhalisinin və sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən təsərrüfat subyektlərinin bir-biri ilə və xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi bir sıra problemlərə səbəb olur ki, bu da dövlətin davamlı inkişafının səmərəsiz idarə olunmasına gətirib çıxarır.

3. Regionun davamlı inkişafının idarə edilməsi alətlərinin təkmilləşdirilməsində əsas rol regionda bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə aid edilməlidir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Камаев В.А. Анализ социально-экономического развития муниципальных образований на примере Волгоградской области с использованием моделей MINING // Известия ВолгГТУ. – 2010. – № 6. – С. 103–106.
2. Комплексные программы социально-экономического развития муниципальных образований: опыт, проблемы, рекомендации / И.С. Головко, Т.В. Писарева, Е.В. Репина-Гаврикова *и др.+. – Новосибирск, 2006. – 544 с.
3. Петрова Т.А. Некоторые аспекты формирования устойчивого развития муниципальных образований // Инновации. – 2008. – № 3. – С. 91–93.
4. Робозов С.А., Ерунова М.Г., Мальцев К.В. Оценка качества регионального и муниципального управления в автоматизированной информационной системе мониторинга муниципальных образований // Вестник Сибирского государственного аэрокосмического университета имени академика М.Ф. Решетнева. – 2010. – № 1. – С. 176–181.

Fərid Rasim QULUZADƏ
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: quluzade444@gmail.com

İNNOVATİV İNKİŞAF LAYİHƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ METODU

Summary

The article provides an analysis of foreign and recently published local project management standards. The author offers a project management method that will help companies develop in the intended direction when designing projects. The functions of each of the 6 stages of this method are reviewed in detail.

Key words: project management standards, innovation, development, method.

Giriş:

İnnovasiya fəaliyyətinin layihə idarəçiliyi konsepsiyasının mahiyyəti mövcud sistemdə istənilən məqsədyönlü dəyişikliyi real aktivlərə uzunmüddətli investisiya layihəsi kimi təqdim etməkdən ibarətdir ki, onun həyata keçirilməsi vaxt və pul xərclənməsi ilə bağlıdır. Müəyyən edilmiş büdcə və vaxt məhdudiyyətləri daxilində müəyyən qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilən bu dəyişikliklərin prosesi layihənin idarə edilməsidir. Sistemlərdə aparılan dəyişikliklər, bir qayda olaraq, innovativ transformasiya xarakteri daşıdığından, bu halda söhbət innovativ layihələrdən və innovativ layihələrin idarə edilməsindən gedir. Layihə idarəetməsi arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, innovasiya dövrü çərçivəsində bütün iş kompleksi yüksək mərkəzləşdirilmiş idarəetmə dərəcəsinə malik xüsusi yaradılmış ifaçılar komandası tərəfindən vahid kompleks iş proqramı kimi planlaşdırılır və həyata keçirilir. İnnovativ layihənin və layihənin idarə edilməsi metodologiyasının mühüm xüsusiyyəti, mümkün riskləri nəzərə alaraq və onun həyata keçirilməsi vaxtı və büdcəsinə qoyulan məhdudiyyətlər çərçivəsində son nəticənin əldə edilməsinə (çox vaxt kommersiya xarakterli) məqsədyönlü diqqət yetirməsidir.

Əsas hissə:

Bütün dünyada müxtəlif növ layihələrin idarə edilməsi standartları mövcuddur ki, onların əsasında istənilən sahədə biznes menecerləri öz layihə idarəetmə sistemini yaradırlar. Beləliklə, onlar ciddi şəkildə riayət edilməli olan məcburi qaydalar deyil. Lazım gələrsə, nəzərdə tutulan plana riayət etmək kifayətdir, istənilən nəticənin əldə edilməsinə mane olarsa, prinsiplər və ya məqsədlər sistemindən bir şey çıxarıla bilər.

Mütəxəssislər iddia edirlər ki, yaradılan layihələrin idarə edilməsi standartları, vaxtından, məlumatın həcmindən, keyfiyyətindən, dərc olunduğu ölkədən asılı olmayaraq, təkmilləşdirilməli, eləcə də nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmaq üçün zəruri olan bəzi məqamların istisna edilməsi və ya əlavələrin tətbiqi tələb olunur.[3]

Standartlar müxtəlif ölkələrdə qəbul edilir və milli olur:

- ABŞ-da - NASA Project Management, TenStep.
- Böyük Britaniyada - BSI BS 6079, OSCEng, APM Body of Knowledge.
- Almaniyada - DIN 69901, V-Modell.
- Yaponiyada - P2M.
- Rusiyada - GOST R 54869-2011

Rusiya standartlarının hazırlanması 2008-ci ildə başladı. Beləliklə, 2012-ci ildə üç GOST standartı nəşr olundu: GOST R 54869-2011, GOST R 54870-2011, GOST R 54871, GOST R 54869-2011. Layihənin İdarə Edilməsi Tələbləri – layihə məqsədlərinə effektiv nail olunmasını təmin etmək üçün layihənin idarə edilməsi tələblərini müəyyən edir. Bu standartın tələbləri istənilən müddətə, miqyasda və mürəkkəblikdə olan layihələrin idarə edilməsinə şamil edilir. Standartın tələbləri hüquqi və ya fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən layihələrə tətbiq oluna bilər. Layihələr müqavilə əsasında həyata keçirilə və ya təşkilat daxilində həyata keçirilə bilər [1, s. 3].

GOST R 54870-2011 "Layihənin idarə edilməsi. Layihə portfelinin idarə edilməsinə dair tələblər" təşkilatın məqsədlərinə səmərəli nail olunmasını təmin etmək və layihə portfelinin formalaşdırılması, monitorinqi və həyata keçirilməsinə nəzarət zamanı qəbul edilən qərarların keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün layihə portfelinin idarə edilməsinə dair tələbləri müəyyən edir. Standartın tələbləri portfelə daxil olan komponentlərin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq istənilən layihə portfelini idarə etmək üçün tətbiq oluna bilər. Standart layihə portfelinin idarə edilməsinin standartda müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər [2, s. 3].Standartın tələbləri ölçüsündən və mürəkkəblik səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən proqramları idarə etmək üçün tətbiq oluna bilər. Standart proqram idarəetməsinin standartda müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər [3, s. 3].Hər üç GOST məcburi deyil, sadəcə olaraq ümumiyyətlə necə hərəkət edəcəyini göstərir. Standartlar sisteminin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var. Layihə idarəetmə standartlarını müxtəlif fəaliyyət növlərində sektorlara bölmək lazımdır. Məsələn, şirkətin ölçüsünə, sənayesinə, pul vəsaitlərinin hərəkətinə və s.[2,s 6] TenStep® layihənin idarə edilməsi prosesi layihə menecerlərinə bütün növ layihələri uğurla idarə etməyə kömək edir. TenStep prosesi uğurlu layihə meneceri olmaq üçün lazım olan məlumatları təmin edir. TenStep ən sadə şeylərdən başlayaraq, konkret layihəni idarə etmək üçün lazım olan qədər mürəkkəb texnika ilə bitən addım-addım yanaşma təklif edir. TenStep layihənin idarə edilməsi prosesi bir layihə kimi işi idarə etmək üçün bir metodologiyadır. Layihəni idarə etmək üçün lazım olan qədər çox çeviklik təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. P2M metodologiyası məhsul və ya proses fokusuna deyil, layihələr nəticəsində təşkilatın təkmilləşdirilməsinə əsaslanır. Başqa sözlə desək, metodologiya şirkətin inkişafı üçün layihələr nəticəsində əldə edilmiş təcrübədən necə istifadə olunacağını təsvir edir [4, s. 168]. PMBOK standartı bir qrup standart proseslər vasitəsilə layihənin idarə edilməsi konsepsiyasına əsaslanır. Bununla belə, PMBOK standartının ən son versiyası metodologiyanın interaktiv üsullara doğru əhəmiyyətli korreksiyasını əks etdirir [3, s. 115]. Onların hamısı olduqca yaygındır və həm xarici, həm də yerli müəssisələr arasında böyük tələbat var. Ən populyar olanlar P2M, PMBOK, TenStep-dir, şirkətlər müxtəlif sahələrdə, o cümlədən innovasiyalarda layihələrin idarə edilməsini yaradırlar. Beləliklə, 2011-ci ildə Yaponiyada qəbul edilmiş standart, yəni P2M istifadə edildi. Bu metodologiyanın fərqi ondan ibarətdir ki, o, məhsula deyil, layihələr nəticəsində təşkilatın

təkmilləşdirilməsinə yönəlib. Başqa sözlə, metodologiya davam edən layihə və proqramları şirkətin biznes strategiyası ilə necə birləşdirməyi və inkişaf və strateji məqsədlərə doğru irəliləyiş üçün layihələr nəticəsində əldə edilmiş təcrübədən necə istifadə etməyi təsvir edir [1, s. 5]. F. Yaroshenko, S.D. Buşuev və H.Tanaka "P2M bilik sisteminə əsaslanan innovativ layihələrin və proqramların idarə edilməsi" seminarı keçirmiş və 2012-ci ildə ilk kitabı nəşr edilmişdir. Üç QOST-u ehtiva edən Rusiya standartlarına gəldikdə, burada işlər daha mürəkkəbdir. Onları tədqiq edən ekspertlər iddia edirlər ki, GOST-larda çoxlu səhvlər, ziddiyyətlər, çatışmazlıqlar və çatışmazlıqlar var, həyata keçirilən layihələrin düzgün idarə olunması üçün məlumat tamlığı yoxdur. Bu standartlar Rusiya şirkətləri arasında tələb olunmayacaq, çünki 20 ildən artıqdır ki, xarici qaydalar kodları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişib və müəssisələr üçün lazım olanı əks etdirir. Amma hər halda qeyd etmək lazımdır ki, layihənin idarə olunması üçün universal üsullar yoxdur. Buna görə də, yapon alimləri tərəfindən hazırlanmış P2M standartına əsaslanaraq, Rusiya iqtisadiyyatında uğurlu layihələrin idarə edilməsi üçün zəruri olan faktorları özündə birləşdirəcək innovativ inkişaf layihələrinin idarə edilməsi üçün müstəqil metodun təkmilləşdirilməsi və hazırlanması təklif olunur.

Layihənin idarə edilməsində ilk addım problemi anlamaqdır. Bu, problemin əsaslandırılması, məqsəd, missiyanın müəyyən edilməsi, layihə planının layihəsinin yaradılması, layihənin yaradılması, layihənin həyata keçirilməsinin həqiqətən zəruri olub-olmadığını əsaslandırmaq kimi funksiyaları əhatə edən ən mühüm və əsas mərhələdir. İkinci mərhələ imkanların təhlilidir. Bu mərhələdə resurs potensialının təhlili, metodların seçilməsi, zəruri vəsaitlərin hesablanması, vəzifələrin bölüşdürülməsi, insanların təyin edilməsi və onlar arasında vəzifələrin bölüşdürülməsi həyata keçirilir. Bu mərhələdə yaradılan layihəni mövcud vəsaitlə həyata keçirməyin mümkün olub-olmayacağına tam əmin olmaq lazımdır. Əgər mümkün vəsait çatışmazlığı varsa, qarşıya qoyulan məqsədləri və ya vəzifələri düzəltmək üçün çox güman ki, birinci mərhələyə qayıtmaq lazım gələcək. Ya istifadə olunan vasitələri bir-birini əvəz edənlərlə əvəz etmək lazımdır, ya da xərclərin ən aşağı olacağı üsullardan istifadə etmək lazımdır.Üçüncü mərhələ icradır. Bu mərhələdə müəssisədə layihənin özü həyata keçirilir, həmçinin layihənin monitorinqi aparılır ki, hər şey plana uyğun gedirmi və onun düzəlişlərə ehtiyacı varmı. Layihənin yaxşı nəticə verəcəyinə və zərərli olmayacağına əmin olmalısınız. Bu halda ya ikinci nöqtəyə qayıtmaq, ya da bütün layihəni ləğv etmək lazımdır. Dördüncü mərhələ tənzimləmə olacaq. Düzəliş bir layihədə dəyişiklik və təkmilləşdirmədir. Bu mərhələdə layihənin başa çatıb-çatmamasından asılı olmayaraq, əldə edilən nəticələr təhlil edilir. Həmçinin tənzimləmə mərhələsində səhvlər və çatışmazlıqlar təhlil edilir. Bu mərhələ təqdim edilən layihənin effektivliyi haqqında tam təsəvvür yaradacaqdır. Beşinci mərhələ yekun layihənin həyata keçirilməsidir. Bu mərhələ, bütün dəyişikliklər və dəyişikliklərlə yekun layihənin həyata keçirilməsini əhatə edir, son nəticə, problemin və onun dərhal həlli yollarının tam genişliyinə malik olan, bütün sonrakı şərtlərlə mükəmməl tərtib edilmiş yenilikçi layihə olmalıdır. Bu mərhələdə heç bir pis nəticə ola bilməz. Hazırkı mərhələdə yekun layihəni həyata keçirərkən layihənin özünün prosesinə nəzarət etmək kifayətdir. Bu mərhələ nəzarətdən başqa heç bir hərəkət tələb etmir, çünki bütün layihə yekunlaşdırılıb və düzəliş edilib və layihəni sistemdə saxlayarkən qüsursuz və qəfil problemsiz işləməlidir. Altıncı mərhələ layihənin çıxışıdır. Bu sistemdən çıxan layihədir. Budur, əldə edilən nəticələrin təhlili, gələcək layihə üçün məqsədlərin təyin edilməsi, səhvlərin dərk edilməsi və onları qəbul etmək qorxusunun olmaması. Əldə edilən nəticələri təhlil edərkən təqdim olunan layihənin müsbət və ya mənfi təsir göstərdiyini dəqiq bilmək lazımdır. Təsir müsbət olarsa, növbəti layihənin yaradılmasına keçmək lazımdır. Əgər mənfidirsə, səhvlərin hansı mərhələdə edildiyini təhlil etmək, onları təhlil etməyə çalışmaq və onları düzəltməyin mümkün olub-olmadığını anlamaq və düzəlişlərlə buraxıldığı mərhələyə keçmək lazımdır. Bu üsul layihəni daim tənzimləməyə imkan verir. Və zəruri hallarda əvvəlki mərhələyə qayıdın. Metod layihəni müsbət nəticəyə aparmağa imkan verəcək, çünki demək olar ki, hər mərhələdə layihəni tənzimləmək və təkmilləşdirmək mümkündür.

Nəticə

Beləliklə, ölkədə 2012-ci ilin sentyabrında nəşr olunan layihələrin idarə edilməsinə dair GOST standartları istisna olmaqla, innovativ inkişafın düzgün idarə edilməsi haqqında heç bir anlayış yoxdur. ABŞ, Yaponiya, Avropa ölkələri kimi ölkələrdə uzun müddətdir ki, milli standartlardan

istifadə edirlər, lakin onları universal hesab etmirlər və şirkətlərin öz istədikləri kimi dəyişmək hüququ var. Dəyişikliklər, fərdi qaydalara uyğun gəlməyən çox sayda müxtəlif növ sahənin olması ilə əlaqədardır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. ГОСТ Р 54869-2011 «Проектный менеджмент. Требования к управлению проектом» (Россия). – М.: Изд-во станд., 2011.
2. ГОСТ Р 54870-2011 «Проектный менеджмент. Требования к управлению портфелем проектов» (Россия). – М.: Изд-во станд., 2011.
3. ГОСТ Р 54871-2011 «Проектный менеджмент. Требования к управлению программой» (Россия). – М.: Изд-во станд., 2011.
4. Стандарт P2M – «A Guidebook of Project and Program Management for Enterprise Innovation», Япония.

Fidan Valeriy CƏBRAYILOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
E-mail: fcebrayilova@std.beu.edu.az

QLOBAL MALİYYƏ BÖHRANINDAN SONRA AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ OLUNAN PUL SİYASƏTİ

Summary

The essence of this study consists in the analysis of the goals, implementation methodologies and results of Azerbaijan's post-crisis monetary policy. The article aims to highlight how these policy measures contribute to stabilizing prices, increasing export competitiveness and promoting sustainable economic growth. In addition, the study examines the challenges faced in implementing the policy and assesses its overall impact on Azerbaijan's economic landscape, investor confidence, and financial sector stability. By examining these aspects, this study aims to provide a comprehensive understanding of Azerbaijan's post-GFC monetary policy, highlighting its effectiveness, limitations and areas for future policy refinement.

Key words: Global Financial Crisis, Central Bank of Azerbaijan, monetary policy, monetary policy

Giriş:

Qlobal Maliyyə Böhranından sonra ölkənin mərkəzi bankı olan Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) inflyasiyanın idarə edilməsi, iqtisadi artımın təşviqi və maliyyə sabitliyinin qorunması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Azərbaycanın post-böhran monetar siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri daha çevik məzənnə rejiminin qəbul edilməsi idi. Bu dəyişiklik Azərbaycan manatının xarici iqtisadi şəraitə uyğunlaşmasına şərait yaratdı, ixracın rəqabət qabiliyyətini və xarici tarazlığı dəstəkləməyə kömək etdi. AMB həmçinin pul siyasəti çərçivəsinin təkmilləşdirilməsinə, o cümlədən faiz dərəcəsinin hədəflənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və likvidliyin idarə edilməsi alətlərinin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirmişdir. Bu səylər maliyyə sektorunun dayanıqlığını gücləndirmək və iqtisadiyyatın bərpasını dəstəkləmək üçün kredit əlçatanlığını artırmaq məqsədi daşıyırdı. 2008-ci ilin Qlobal Maliyyə Böhranı (GFC) Azərbaycan da daxil olmaqla bütün dünya iqtisadiyyatlarına dərin təsir göstərmişdir. Neftdən asılı iqtisadiyyat kimi Azərbaycan neftin qiymətinin düşməsi, xarici investisiyaların azalması və xarici zəifliklərin artması kimi mühüm problemlərlə üzləşdi. Bu çağırışlara cavab olaraq Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinə, inflyasiyanın idarə olunmasına, artımın təşviqinə və maliyyə sektorunun gücləndirilməsinə yönəlmiş bir sıra pul siyasəti tədbirləri həyata keçirmişdir. Bu tezisdə Azərbaycanın böhrandan sonrakı pul siyasətinin strategiyaları, təsirləri və problemləri araşdırılır [1].

Qlobal maliyyə böhranından sonra Azərbaycanda həyata keçirilən pul siyasəti ilə bağlı araşdırmaların əksəriyyətinə ümumilikdə iqtisadi təhlillər və siyasətin qiymətləndirilməsi daxildir. Bu tədqiqatların əksəriyyəti Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) siyasət faiz dərəcələrinin idarə edilməsi strategiyaları, inflyasiya hədəflənməsi və maliyyə sabitliyini qorumaq səylərinə aiddir. Bu mövzuda aparılan ***tədqiqatlardan bəzi nümunələr***: Azərbaycan Mərkəzi Bankının Pul Siyasəti Strategiyaları: Bu tədqiqatlarda AMB-nin qlobal maliyyə böhranından sonra hansı pul siyasəti strategiyasını qəbul edib həyata keçirdiyi araşdırılmışdır. İnflyasiyanın hədəflənməsi və makroiqtisadi göstəricilər: Bəzi tədqiqatlar inflyasiyanın hədəflənməsi siyasətinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini qiymətləndirir. Bu cür tədqiqatlar inflyasiyanın nəzarət altında saxlanmasının iqtisadi artıma, məşğulluğa və ümumi makroiqtisadi göstəricilərə təsirlərini araşdıra bilər. Maliyyə Sabitliyi və Bank Sektorunun Təhlili: Qlobal maliyyə böhranından sonra Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin necə əldə edildiyi və bank sektorunun böhrana müqavimətinin necə olduğu ilə bağlı araşdırmalar da var. Bu tədqiqatlarda tez-tez ECB-nin maliyyə tənzimləmə və nəzarət siyasətini, banklararası likvidliyi və kapital adekvatlığı araşdırılmışdır. Pul Siyasətinin İqtisadi İnkişafa və Məşğulluğa Təsirləri: Bəzi tədqiqatlar Azərbaycanda həyata keçirilən pul siyasətinin iqtisadi artıma və məşğulluğa təsirini qiymətləndirir. Bu cür tədqiqatlarda ECB-nin siyasət faiz dərəcələrinin real sektora təsirini, investisiyaları stimullaşdırmaq potensialı və işsizlik dərəcələri təhlil edilə bilər.

Qlobal maliyyə böhranından sonra Azərbaycanda tətbiq olunan pul siyasəti:

Pul siyasəti iqtisadiyyatların sabitləşdirilməsində və maliyyə böhranlarının təsirinin azaldılmasında həlledici rol oynayır. 2008-ci il Qlobal Maliyyə Böhranından sonra bir çox ölkələr, o cümlədən Azərbaycan, iqtisadi problemlərin həlli və dirçəlişi gücləndirmək üçün pul siyasətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər həyata keçirdi. Bu tezisdə Qlobal Maliyyə Böhranından sonra Azərbaycanda tətbiq edilən pul siyasəti tədbirləri araşdırılır, onların məqsədlərinə, icra strategiyalarına və nəticələrinə diqqət yetirilir.

Azərbaycanın post-böhran monetar siyasətinin əsas məqsədlərindən biri inflyasiya təzyiqlərini idarə etmək olub. AMB inflyasiyaya nəzarət etmək və qiymətləri sabitləşdirmək üçün faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, məcburi ehtiyat normalarının dəyişdirilməsi və açıq bazar əməliyyatları daxil olmaqla bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlər qiymət sabitliyinin qorunmasında və Azərbaycan manatının alıcılıq qabiliyyətinin qorunmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi [2].

Digər əsas strategiya daha çevik məzənnə rejiminin qəbul edilməsi idi. Bu, Azərbaycan manatının ixrac rəqabət qabiliyyətini və xarici tarazlığı dəstəkləyərək xarici bazar şərtlərinə uyğunlaşmasına imkan verdi. AMB həmçinin bazar gözləntiləri və siyasətin effektivliyi üçün vacib olan kommunikasiya, şəffaflıq və etibarlılığı təkmilləşdirməklə pul siyasəti çərçivəsini gücləndirməyə diqqət yetirmişdir.

Qlobal Maliyyə Böhranından sonra Azərbaycan neftin qiymətinin düşməsi, birbaşa xarici investisiyaların azalması və xarici zəifliyin artması kimi iqtisadi problemlərlə üzləşdi. Buna cavab olaraq, Azərbaycan Mərkəzi Bankı (AMB) iqtisadi sabitliyi və artımı təşviq etmək üçün bir sıra pul siyasəti tədbirləri həyata keçirib.

Azərbaycanın post-böhran monetar siyasətinin əsas məqsədlərindən biri inflyasiya təzyiqlərini idarə etmək olub. AMB inflyasiyaya nəzarət etmək və qiymətləri sabitləşdirmək üçün faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi, ehtiyat tələbləri və açıq bazar əməliyyatlarının birləşməsindən istifadə etmişdir. Bu tədbirlər qiymət sabitliyini qorumaq və davamlı iqtisadi artımı dəstəkləmək məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycanın pul siyasətinin digər istiqaməti daha çevik məzənnə rejiminin həyata keçirilməsi idi. Bu, Azərbaycan manatının xarici bazar şərtlərinə uyğunlaşmasına, ixracın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və xarici tarazlığın dəstəklənməsinə imkan verib. AMB həmçinin kommunikasiya, şəffaflıq və etibarlılığı artırmaqla pul siyasəti çərçivəsini təkmilləşdirməyə diqqət yetirmişdir [3].

Bundan əlavə, AMB bank sektorunun gücləndirilməsi, o cümlədən tənzimləyici nəzarətin gücləndirilməsi, risklərin idarə edilməsi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi və problemli kreditlərin aradan qaldırılması üçün tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu təşəbbüslər maliyyə sektorunun

dayanıqlığını artırmaq və iqtisadiyyatın bərpasını dəstəkləmək üçün kredit əlçatanlığını təşviq etmək məqsədi daşıyırdı.

AMB-nin böhrandan sonra həyata keçirdiyi pul siyasəti tədbirləri Azərbaycan iqtisadiyyatına bir sıra nəzərəçarpacaq təsirlər göstərmişdir. Birincisi, xarici qlobal əmtəə qiymətlərindəki dalğalanmalara baxmayaraq, inflyasiya nisbətən səngimişdir. Qiymətlərdəki bu sabitlik ümumi makroiqtisadi sabitliyə və investorların inamına töhfə verdi.

Çevik məzənnə rejiminin qəbulu xüsusilə neft qiymətlərinin dəyişkən olduğu dövrlərdə xarici şokların təsirini azaltmağa kömək etdi. Manatın tənzimləmə qabiliyyəti daha balanslaşdırılmış xarici mövqeyə, ixracyönümlü sahələri dəstəkləməyə və idxal xərclərini azaltmağa imkan verdi.

Bundan əlavə, gücləndirilmiş tənzimləyici nəzarət, təkmilləşdirilmiş risklərin idarə edilməsi təcrübələri və problemli kreditlərin (QİK) həlli yolu ilə bank sektorunun gücləndirilməsi maliyyə sabitliyinə töhfə verdi. AMB-nin QİK-lərin həlli və kredit əlçatanlığının artırılması səyləri özəl sektora kredit verilməsini dəstəkləyərək, iqtisadi dirçəlişi və artımı asanlaşdırdı [4].

Azərbaycanda post-böhran pul siyasətinin uğurlarına baxmayaraq, bir sıra problemlər qalmaqdadır. Problemlərdən biri inflyasiyanın idarə edilməsi ilə iqtisadi artımın dəstəklənməsi arasında tarazlığın qorunmasıdır. İqtisadiyyat şaxələndirildikdə və inkişaf etdikcə, AMB davamlı və inklüziv artımı təşviq etmək üçün öz siyasət tədbirlərini diqqətlə yoxlamalıdır.

Azərbaycanın neft ixracından və qlobal bazar dinamikasından asılılığını nəzərə alsaq, digər problem xarici zəiflikdir. Neft qiymətlərindəki dalğalanmalar və ya qlobal iqtisadi şəraitdə dəyişikliklər ölkənin fiskal və xarici tarazlıqlarına təsir göstərə bilər ki, bu da diqqətli monitorinq və siyasi tədbirlər tələb edir.

Bundan əlavə, maliyyə sektorunu gücləndirmək, maliyyə savadlılığını artırmaq və maliyyə xidmətlərinə inklüziv çıxışı təşviq etmək üçün davamlı səylərə ehtiyac var. Bu təşəbbüslər sahibkarlığın, investisiyaların və iqtisadi dayanıqlığın dəstəklənməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın böhrandan sonrakı monetar siyasəti iqtisadi çağırışların öhdəsindən gəlmək, sabitliyin qorunması və artımın təşviq edilməsində mühüm rol oynamışdır. AMB-nin inflyasiyanın idarə edilməsi, məzənnə çevikliyi və maliyyə sektorunda islahatlar da daxil olmaqla strategiyaları iqtisadiyyata müsbət təsir göstərmişdir. Bununla belə, xarici zəifliklər və tarazlaşdırma artım məqsədləri kimi davam edən problemlər davamlı siyasətə düzəlişlər və ehtiyatlı idarəetməni tələb edir. Bütövlükdə, Azərbaycanın böhrandan sonrakı pul siyasəti təcrübəsi xarici problemləri və struktur dəyişiklikləri ilə üzləşən inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün effektiv siyasət çərçivələri haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir.

Nəticə:

Bu pul siyasəti tədbirləri nəticəsində Azərbaycan Qlobal Maliyyə Böhranının yaratdığı çağırışların öhdəsindən gələ bildi və iqtisadi sabitliyə nail oldu. Bu zaman inflyasiya nəzarət altında qaldı, məzənnənin tənzimlənməsi ixracın rəqabət qabiliyyətini dəstəklədi və bank sektoru daha möhkəm oldu. Bu nəticələr davamlı iqtisadi artıma və xarici şoklar qarşısında dayanıqlılığa töhfə verdi.

Bütövlükdə, Azərbaycanda böhrandan sonrakı pul siyasəti iqtisadi problemlərin həllinə, sabitliyin möhkəmləndirilməsinə və uzunmüddətli artım hədəflərinin dəstəklənməsinə proaktiv yanaşma nümayiş etdirdi. İnflyasiyanın idarə edilməsi, məzənnə çevikliyi və maliyyə sektorunda islahatların kombinasiyası sayəsində Azərbaycanın monetar orqanları post-böhran dövründən uğurla keçə bildilər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. "Qlobal Maliyyə Böhrani Və Dövlət Idarəçilik Sistemində Antiböhran Siyasət: Dünya Təcrübəsi Və Azərbaycan Modeli" (2010) mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 429 səh.
2. Ələsgərov A., Ramazanov N. https://uploads.cbar.az/assets/40ec73f00fa2b228a22d14a8f.pdf

3. Zeynalov V. Z. (2010). Qlobal maliyyə böhranı kontekstində dövlət monetar idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli// AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. №2, 5-15 s.

4. Zeynalov V.Z. (2012). Maliyyə böhranı və antiböhran idarəetmə siyasəti. Bakı, Azərnəşr. 2012. 224 s.

Gülnar Salman MURADZADƏ
Xanım Yusif AĞAYEVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: Muradzadegulnar7@gmail.com

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI: REAL VƏZIYYƏT VƏ PERSPEKTIVLƏR

Summary

One of the important successes achieved by Azerbaijan in its short history of independence is related to the successful transformation to a liberal economy. Especially in the last 18 years, a strong army of entrepreneurs has been formed in our republic. It is a matter of pride that our national companies make significant contributions to the formation of the country's gross domestic product by directing large investments in various projects in industry and agriculture. Currently, the share of the private sector in GDP production in our country has increased to 80 percent, which is quite a good indicator. At the same time, the role of business entities in expanding the integration of the country's citizens into the labor market has increased significantly.

Key words: GDP, economy, entrepreneurship.

Giriş

Respublikamızda qısa müddətdə güclü milli sahibkarlar ordusunun formalaşması aparılan məqsədyönlü dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsidir. Azərbaycan dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsinə istinad etməklə özəl sektorun qeyri-neft iqtisadiyyatının drayverinə çevrilməsini hədəfləyən siyasət həyata keçirir. Prezident İlham Əliyev həmişə sahibkarların yanında olduğunu dəfələrlə bəyan edib. Dövlət başçımızın belə qətiyyətli mövqeyinə uyğun olaraq ölkəmizdə özəl sektor həm siyasi, həm də maddi cəhətdən güclü şəkildə dəstəklənir. Son illərdə dövlət başçısının imzaladığı müvafiq sənədlər əsasında reallaşdırılan islahatların böyük qismi sosial-iqtisadi məzmunludur. Həyata keçirilən islahatlar sayəsində ölkəmizdə şəffaflıq artıb, ixracın və investisiyaların səmərəli təşviq mexanizmləri işə salınıb, vergitutma bazasının genişləndirilməsi yolu ilə vergi yükü azaldılıb, daxili istehsalın dəstəklənməsinə hədəflənən çoxsaylı tədbirlər görülüb ki, bütün bunlar da sahibkarların marağında olan məsələlərdir.

Əsas mətn

Eyni zamanda, aparılan islahatlar çərçivəsində ölkəmizdə kiçik və orta biznesin inkişafı təşviq edilir, sahibkarlıq subyektlərinin maliyə mənbələrinə çıxış imkanları daha da genişləndirilir. Məsələn, son vaxtlardagüzəştli kreditlərin əldə edilməsi və digər maliyyə dəstəyi mexanizmlərindən istifadə ilə bağlı prosedurlar sadələşdirilib. Belə ki, sənədlər üzrə tələblər azaldılıb, 200 min manatadək kredit müraciətləri üzrə biznes plan tələbi ləğv edilib, ilkin monitorinqin keçirilməsi tələbi 20 min manatdan 50 min manata qaldırılıb. Kredit almaq üçün tələb olunan sənədlərin sayının azaldılması barədə də qərar qəbul edilib. Digər mühüm dəyişiklik sənədlərin notarial təsdiqininaradan qaldırılması ilə bağlıdır. Bütün bu kimi islahat tədbirləri ölkə üzrə sahibkarlıq mühitinin daha da optimallaşmasına müsbət təsir göstərir. İnsanlar sərbəst şəkildə maraq göstərdikləri sahələrdə biznes fəaliyyətinə başlayırlar və yaxud mövcud sahibkarlıq subyektlərini daha da genişləndirirlər. Respublikamızda sahibkarlara dəstək mexanizmləri də getdikcə təkmilləşdirilir və bu zaman daha çevik, sahibkara daha əlçatan olan strukturların formalaşdırılmasına üstünlük verilir. "Sahibkarlara göstərilən xidmətlərin

yaxşılaşdırılması və effektivliyinin artırılması, bu sahədə operativliyin və rahatlığın təmin olunması baxımdan KOB evləri unikal modellərdəndir. Sahibkarlar üçün dövlət-biznes (G2B) və zəruri biznes-biznes (B2B) xidmətlərinin vahid məkanda göstərildiyi KOB evləri hazırda Xaçmaz və Yevlax şəhərlərində fəaliyyət göstərir". Bu barədə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) İdarə Heyətinin sədri Orxan Məmmədovun KİV-ə açıqlamasında bildirib. Qeyd edək ki, respublikamızda KOB-ların yaradılması yeni ideyadır. KOBİA-nın strukturuna daxil olan KOB evlərində sahibkarlara vergi, əmlak, kommunal xidmətlərə qoşulma, qida təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı, reklam, poçt, mənşə sertifikatının, lisenziya və icazələrin alınması üzrə dövlət xidmətləri, eləcə də özəl sektor tərəfindən bank, sığorta, lizinq, tərcümə, layihələndirmə kimi zəruri biznes xidmətləri göstərilir. Ümumiyyətlə, KOB evlərinin hər birində sahibkarlara 20-yə yaxın dövlət və özəl qurumlar tərəfindən 200-dən çox "G2B" və "B2B" xidmətləri göstərilir. 2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Xaçmaz və Yevlax KOB evlərində dövlət və özəl qurumlar tərəfindən göstərilən xidmətlərdən 29500-ə yaxın sahibkar istifadə edib. Sahibkarların KOB evlərində göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsi 98% təşkil edir. Hazırda ölkə üzrə KOB evləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi istiqamətində intensiv iş aparılır.

Nəticə

Ölkəmiz 2030-cu ildək olan dövrü əhatə edən yeni strateji mərhələyə daxil olub. Bu mərhələdə respublikamızda kiçik və orta biznesin daha dinamik inkişafı hədəflənib. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli müvafiq Sərəncamı ilə "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədi təsdiqlənib. Sənədə əsasən növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş Milli Prioritetin reallaşdırılması hədəflənib. Burada, həmçinin özəl sektorun perspektiv inkişafını özündə ehtiva edən bir sıra müddəalar öz əksini tapıb. Bu günlərdə isə Prezident İlham Əliyev "Sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərman imzalayıb. Sənədə əsasən müvafiq qurumların birləşmə formasında yenidən təşkili yolu ilə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində "Azərbaycan Biznesinin İnkişafı Fondu" publik hüquqi şəxs yaradılıb. Yeni strukturun formalaşdırılması iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşunun təşviqi, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi sahəsində idarəetmə sisteminin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, əlaqələndirmənin gücləndirilməsi, bu sahədə şəffaflığın və sahibkar məmnunluğunun daha da artırılması məqsədi daşıyır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Hüseynli İ.Q Respublikamızda kiçik biznesin mövcud vəziyyətinin statistik təhlili, "Tikintinin menecmenti və iqtisadiyytaı" juralı, №10-12, 2023.
2. OECD. Enhancing the Contributions of SMEs in a Global and Digitalised Economy. Meeting of the OECD Council at Ministerial Level Paris, 7-8 June 2017. p.24.
3. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı. "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. 2011. 370 s. 14.
4. Tərbiz N. Əliyev, Bəxtiyar V. İsmayılov Aran iqtisadi rayonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili: reallıqlar və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. "Elm və Bilik". Bakı. 2018 – 224 s.

Günay İmaməddin QASIMOVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: gunay.qasimova@wcu.edu.az

RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ AXTARIŞ METODLARINDAN İSTİFADƏNİN PEDAQOJİ-METODİK ƏSASLARI

Summary

The research, pedagogical and methodological methods in primary mathematics teaching the basics of search is written on. The first chapter of this research is the search methods, their classification, search methods are talking about traditional and modern approaches.
Key words: Search methods, modern approaches, applied methods, traditional training.

Giriş:

Riyaziyyat təlimində axtarış metodları, onların təsnifatı, axtarış metodlarına ənənəvi və müasir yanaşmalardan bəhs olunur. Axtarış metodlarının tətbiqi üsulları və ənənəvi təlim metodlarla birlikdə istifadəsinin təlimin keyfiyyətinə təsiri qeyd edilib. Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi vəzifəsinin reallaşdırılması riyaziyyat kursunun təlimindən çox asılıdır. Riyaziyyatın öyrənilməsi tələbələrin düşüncəsini, məntiqi mühakiməsini, hafizəsini, diqqətini, iradəsini və hisslərini əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirir. Riyaziyyatın öyrənilməsi tələbələrdə təfəkkürün inkişafına güclü təsir göstərir. Müasir dövrdə riyaziyyatın tədrisində didaktik prinsiplərin tələblərinə əməl edilir, təlim metodları və vasitələrindən geniş istifadə olunur. Riyaziyyat fənninin tədrisi tələbələrin ümumi orta təhsil almasına xidmət göstərməklə, həm də onları tərbiyə etməlidir. Bu o deməkdir ki, riyaziyyat təlimi tələbələrin bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminə yiyələnməsini təmin etməklə, həm də ümumi mədəniyyət formalaşdırmalıdır. İlk növbədə çalışmaq lazımdır ki, tələbələr cəmiyyətin inkişafında riyaziyyatın rolunu qiymətləndirə bilsin. Riyaziyyat fənninin bugünkü yaşamımızda rolunu tələbələr dərk etsin.

Əsas mətn:

Bəzi gənclərə riyaziyyat fənninin mənimsənilməsi çətin olur. Onlar bəzi tərifləri qavramaq əvəzinə onun yolunu əzbərləməkdə görürlər. Riyazi təriflərin öyrənilməsində həm yaddaşın, həm də təfəkkürün yüklənməsi zərərlidir. Bir sıra anlayış, aksiom və teoremin dəqiq öyrənilməsi çox vacibdir. Onların dəqiq mənimsənilməsi zəruri bünövrə təşkil edir. Bütün anlayışın əzbər öyrənilməsini tələb etmək düzgün deyil. Riyazi tərifləri müstəqil surətdə gəncin öz sözləri ilə ifadə etməsi daha əhəmiyyətlidir. Müəllim bu cür mövzuları tədris edərkən daha səmərəli üsul və formanı əvvəlcədən düşünüb seçməlidir. Məşhur alim, pedaqoq Y.A.Komenskinin fikrincə desək, "bizim didaktikamızın alfa və omeqası elə yollar axtarıb tapmaqdan ibarət olsun ki, bunun sayəsində öyrədənlər az öyrətsinlər, öyrənənlər isə çox öyrənsinlər. Məktəblərdə səs-küy, başgicəlləndirilməsi, faydasız əmək az, əyləncə, sevinc və möhkəm müvəffəqiyyət isə çox olsun".[5,seh 29] Təlim prosesində şagirdyönümlülük şagirdi tədqiqatçı mövqeyinə çıxarır. O, müstəqil araşdırma, tədqiqat aparır. Bu heç də müəllimin rolunu minimuma endirməyə əsas vermir. Riyaziyyat müəllimi yol göstərən, istiqamət verən, əlavə sualların köməyi ilə şagirdləri fəallaşdıran, onların biliklərə yiyələnmələrinin təşkilatçısı rolunu oynayır. Riyaziyyat müəllimi öyrətmə anlarını düzgün planlaşdırır, şagirdlərə hazır biliklər, hazır faktlar verən kimi deyil, onlarda bilik əldə etməyə həvəs oyadan, öyrənənlərin fəal düşünmələrini təmin edən kimi tanınır. O, öyrənənlərin gələcək inkişafını təmin etməyə çalışır. Avropada belə şəraiti yaradan müəllimi fasilitator, əlverişli şərait yaradan hesab edirlər.

Təfəkkürün məntiqi əməliyyatı tədris materialının məzmununu dərk etməyə imkan verir. Tələbə problemi həll edərkən elm sahələri tərəfindən qəbul olunmuş nəticəyə gəlməli olurlar. Məhz belə elmi nətícə tələbələrin məhsuldar elmi təfəkkürünü fəallaşdırır, idrak fəallığını artırır. Bu prosesdə müəllim bir şeyi bilməlidir ki,bizim məktəblərimiz riyaziyyatçı, fizik hazırlamağa deyil,özünə sərbəst peşə seçə bilən və həyatın müəyyən sahəsində çalışmağa hazır olan cəmiyyətin yetkin üzvünü,vətəndaşı hazırlamağa xidmət edir.

Riyaziyyat təlimi prosesini intensivləşdirmək üçün, şagirdləri fəallaşdırmaq üçün müasir dövrdə məktəblərimizdə müəllimlərin bir xeyli qismi axtarış metodlarına üstünlük verir. Akademik L.V.Zankovun sözüylə desek "dərs şagirdlərin gücləriçatan ən yüksək çətinlik səviyyəsidə qurulmalıdır"[8,seh 18]. Bu, indiki dövrdə bizim fəaliyyətimizin əsasında duran ən mühüm prinsipdir. Həmin prosesi barışdırmaq yox, birləşdirmək lazımdır. Problemi həll etmək üçün şagirdlərin bilikləri azlıq etdiyindən onlar əvvəl öyrəndiklərinə müraciət edir, araşdırırlar. Beləliklə, problemli təlim üçün əlverişli şərait yaranır. Problemli təlim belə bir psixoloji qaydaya əsaslanır ki, şagirdlərin fikri-fəaliyyəti suallar və tapşırıqlarla stimullaşsın.

Nəticə

Riyaziyyat dərslərində tətbiq olunan axtarış metodları şagirdin biliyini,bacarığını və dünyagörüşünü maksimum dərəcədə inkişaf etdirir, müstəqil şəkildə bilik əldə etməsinə imkan yaradır, təlim-tərbiyə maraqlı və əhəmiyyətli fəaliyyət obyektinə çevirir. Şagirdlərin idraki qabiliyyəti , əsasən, təlim prosesində təşəkkül tapır və inkişaf edir.Riyaziyyat təlimi prosesi təkcə bilik mənimsətmək prosesi olmayıb eyni zamanda şagirdlərin müstəqil olaraq öz axtarışlarına əsaslanan bilik əldə etmə prosesidir. Dərsin bütün mərhələlərində təlimin inkişafetdirici xarakterinin nəzərə alınması, interaktiv və fəal təlim metodlarından istifadə, şagird axtarıcılığının səmərəli təşkili sahəsində müntəzəm və sistemli işin aparılması riyaziyyat təliminin əsas vəzifələrindəndir. Müasir riyaziyyyatın tədrisi metodikası inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri-tədris prosesini təlim vasitələri ilə təhciz etmək, riyaziyyat dərslərində istifadə olunan axtarış metodlarını daha da təkmilləşdirmək, yeni metodlar işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. XXI əsrdə fənlərin tədrisi prosesində müasir təlim metodlarından inkişafetdirici təlim metodu, interaktiv təlim metodları daha geniş vüsət almaqdadır.İbtidai siniflərdə tədris prosesində müxtəlif metodlardan, vasitələrdən, təlimin təşkili formalarından istifadə riyaziyyat təliminin səmərəliliyini artırır, keyfiyyətini yüksəldir. Təlim prosesində didaktik oyunlar və əyləncəli məsələlər şagirdlərin riyaziyyata marağını, yaradıcılığını inkişaf etdirir.Təlim prosesində didaktik prinsiplərin mühüm tələblərinə əməl edilməsi məktəblilərin daha yüksək və daha möhkəm nəticələrə nail olmalarına səbəb olur.Riyaziyyat dərslərində müxtəlif metodlardan istifadə edilməli, təlimin prinsiplərinə əməl edilməlidir. Təlim - tərbiyə sistemində tətbiq edilən texnologiyaların, innovasiyaların son məqsədi şagirdlərin intelektual və ümumi inkişafına təkan verməkdir. İntellektual potensialın inkişaf etdirilməsi və onun qorunub saxlanılması hər bir dövlətin öz qarşısında qoyduğu əsas məqsəddir. Bu da ölkənin gələcəyi haqqında qayğı deməkdir. Ölkənin sabahı onların bu gün məktəbdə hansı bilik və bacarıqlar əldə etmələrindən asılıdır.Azərbaycanın gələcəkdə daha da inkişaf edib, tərəqqi tapması üçün ona müstəqil düşünən, təhliletmə və ümumiləşdirmə aparmağı, düzgün nəticə çıxarmağı bacaran şəxslər lazımdır. Belə şəxsləri məktəbdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə yolu ilə formalaşdırmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.S. S. Həmidov. I - V siniflərdə riyaziyyatın tədrisi metodikası (xüsusi metodika). Bakı - ADPU . 2004.

1.S. A. Feyziyev, A. P. Bayramov. İbtidai riyaziyyat kursunun əsasları məsələ və misallarda, I hissə, Bakı, "Təfəkkür ", 2000

3.N. A. Sadıqov. Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları, " Maarif", 1991

4.M. Baharlı, A. Quliyev. " Dünya təhsil sistemi ". Bakı – 2002

5.İ. F. Əliyev. Riyazi məntiq, Bakı, 1982

6.H.Hüseynov, B.Səlimxanov. Fəal təlim və müasir riyaziyyat dərsi ,Bakı-2010

7.Ağayev., Y. Talıbov., A. Eminov., İ. İsayev. Pedaqogika. Bakı, " Adiloğlu ". 2006

8.Adıgözəlov. A. S, İsmayıl Əhmədov İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin xüsusi metodikası Bakı 2001

9.Adıgözəlov. A. S, X. S. Həsənova Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi metodikası Bakı, ADPU, 2011

10.A.Həsənov, Ə. Ağayev. Pedaqogika." Nasir ". Bakı – 2007

11.http://en.calameo.com/read/0025540502f74f89dda73

12.http://respublica-news.az/index.php/elm-v-t-hsil/item/4359-taehsilin-keyfiyyaetini-shaertlaendiraen-aesas-amil-taehsil-alanlar-n-saghlaml-gh-d-r
13.http://www.muallim.edu.az/arxiv/2009/n4/xeberler.html
14.http://www.shekiami.az/attachments/article/286/%C4%B0btidai%20sinifd%C9%99%20nitq%20hiss%C9%99l%C9%99rinin%20t%C9%99drisi%20prosesind%C9%99%20interaktiv.pdf
15https://www.facebook.com/MentiqVe Riyaziyyatsual/posts/43474149332251591

Fərid Vaqif HACIMİRZƏYEV
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: hacimirzyev2014@mail.ru

AZƏRBAYCANDA BİZNESİN RƏQABƏT MÜHİTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ DÖVLƏTİN ROLU

Summary
After the Republic of Azerbaijan gained its independence, the business environment began to be rebuilt. New laws and normative legal acts have been adopted in this field. Starting from the 1990s, this area began to be renewed. Special concessions for engaging in business activities have begun to be included in the legal framework. After gaining our independence, the state paid more attention in this field, promotion and encouragement of business activity began to have a special role.
Key words: Bussines, Competition, Government

Giriş

Dövlət strukturlarında biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi yanaşma tələb olunmağa başlamışdır. Biznes fəaliyyətinin sərbəst və rahat aparılması üçün indi də dövlət tərəfindən islahatlar davam etməkdədir. Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olanlara dövlət tərəfindən xüsusi güzəştli dəstək mexanizmi daşıyan kreditlərin verilməsi məhz dövlətimizin bu sahəyə dəstəyini ifadə edir.

Əsas mətn:

Dövlət bu sahədə yalnız qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş müddəalara riayət olunmasına nəzarət funksiyasını saxlamaqdadır. Qanunvericilik aktları məhz Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə və dünyada bu sahədə böyük təcrübəyə malik olan dövlətlərin təcrübələrinə əsasən qəbul edilmişdir.[1]

Biznes sahəsində dövlətin strateji istiqamətləri istisna olmaqla digər sahələrdə qiymət tənzimlənməsi bazarda tələb və təklifə əsasən formalaşmışdır. İnhisarın qarşısını alınması və haqsız rəqabətə yol verilməməsi üçün dövlət strukturları bu məsələdə öz nəzarət funksiyalarını həyata keçirir. Bu yaxınlarda yeni Rəqabət məcəlləsinin qəbul edilməsi məhz dövlət sektorunun bu sahədə rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına xidmət edir. [2]

Rəqabət məcəlləsi məhz biznes subyektləri arasında sağlam rəqabətin aparılmasına xidmət edir. Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlar rahat dövlət orqanlarından məlumatların əldə edilməsi və müraciətlərin qəbul edilməsi üçün Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin KOB evləri fəaliyyət göstərir. Bu evlərdə sahibkarlar "bir pəncərə" sistemi əsasında müxtəlif əməliyyatları rahat şəkildə həyata keçirməsi üçün şərait yaradılmışdır. [3]

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların sərbəst biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və respublikamıza investisiyaların cəlb edilməsi üçün şəraitin yaradılması. Dövlət bu sahədə qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, biznes sahəsi ilə bağlı müraciətlərin sürətləndirilməsi üçün elektron sistemə keçir. Bazarlarda rəqabət mühitinin sağlamlaşdırılması, qiymətlərin tələb və təklif əsasında müəyyən olunması.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017.
2. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi (qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar). Azərbaycan Respublikası Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi; "Səda" nəşriyyatı, Bakı, 2000, 273 s.
3. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar). Azərbaycan Respublikası Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi; "Araz" nəşriyyatı, Bakı, 2000, 188 s.

Həsən Elvır HƏSƏNOV
Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti Bakı, Azərbaycan
E-mail: Hesen_h99@mail.ru

THE IMPACT OF ARTIFICAL INTELLEGENCE ON MANAGEMENT AND ECONOMICS

Summary

Personalized consumer experiences, process optimization, and data-driven decision-making are how artificial intelligence (AI) is revolutionizing economics and management. AI-driven supply chain management improves efficiency and resilience, while predictive analytics helps businesses to foresee market changes and reduce risks. Tools for workforce optimization increase efficiency and streamline talent management. When combined, these developments powered by AI enable companies to lead innovation, make well-informed decisions, and promote economic expansion in the digital age.

Key words: Artificial intelligence (AI), Data analysis, Supply chain management, Digital age, Predictive analytics

Introduction:

Artificial intelligence (AI) is a game-changing force in business and economics today, redefining conventional methods and approaches. Artificial Intelligence (AI) has become an indispensable tool in modern management and economic decision-making due to its unmatched capacity to evaluate large volumes of data. This essay examines the various ways that artificial intelligence (AI) is influencing different fields, focusing on how AI promotes productivity, creativity, and strategic vision. Artificial Intelligence (AI) is influencing every facet of organizational operations, from data-driven decision-making to tailored customer experiences. In order to successfully navigate the challenges of the digital age and open up new opportunities for growth and success, it is imperative to comprehend the deep implications of AI in management and economics.

Main part

Data-Driven Decision-Making: One of the primary contributions of AI to management and economics lies in its ability to facilitate data-driven decision-making. By harnessing advanced algorithms, AI empowers organizations to analyze vast amounts of data rapidly and accurately. [3] This capability enables managers to derive actionable insights, optimize processes, and allocate resources effectively. Consequently, businesses can make informed decisions that align with strategic objectives, leading to improved operational efficiency and economic outcomes. Process optimization AI-driven automation revolutionizes traditional business processes by streamlining workflows and eliminating inefficiencies. [4] Through machine learning algorithms and robotic process automation (RPA), organizations can automate repetitive tasks, enhance productivity, and reduce operational costs. [2] This optimization not only boosts efficiency but also frees up human capital to focus on higher-value activities, fostering innovation and economic growth. Personalized Customer Experiences:In the digital age, delivering personalized customer experiences is paramount for businesses seeking to gain a competitive edge. AI enables organizations to analyze vast troves of

customer data and leverage insights to tailor products, services, and marketing strategies to individual preferences. By offering personalized recommendations, advertisements, and support, businesses can enhance customer satisfaction, loyalty, and ultimately, economic performance. [5] Market analysis and forecasting require fast and accurate information to make strategic decisions in competitive markets. AI-powered market analysis solutions process massive volumes of data to deliver meaningful insights into market trends, rival activity, and customer sentiment. Businesses can use this knowledge to change their strategy, capitalize on emerging opportunities, and manage risks, resulting in economic development and competitiveness. [6] Supply chain management efficient supply chain management is critical for organizations to meet customer demands, minimize costs, and maintain operational continuity. [4] AI plays a pivotal role in optimizing supply chain operations by predicting demand, optimizing inventory levels, and identifying potential disruptions. [1] By enhancing efficiency and resilience, AI-driven supply chain management contributes to cost reduction, improved resource utilization, and economic stability. Workforce Efficiency Predictive analytics, chatbots, and virtual assistants are examples of AI technologies that are revolutionizing workforce management. Artificial intelligence (AI) increases worker productivity and efficiency by automating repetitive operations, matching abilities to assignments, and forecasting staffing requirements. AI-driven talent management solutions also make hiring, training, and performance reviews easier. This guarantees that businesses have the personnel on hand to foster innovation and financial success

Conclusion

In conclusion, the incorporation of artificial intelligence (AI) into management and economics has heralded a new era of efficiency, creativity, and strategic agility. AI's ability to analyze massive volumes of data has transformed decision-making processes, allowing firms to make more informed decisions that promote growth and competitiveness. From streamlining supply chains and projecting market trends to providing tailored consumer experiences, artificial intelligence has proven vital in navigating the intricacies of the digital age. Furthermore, AI-powered workforce management systems have accelerated talent acquisition and development, increasing organizational productivity and resilience. As organizations continue to leverage the capabilities of AI technologies, they must prioritize ethical issues and human oversight to ensure responsible deployment and reduce possible hazards. Finally, AI helps firms to unlock new opportunities and adapt to influence market dynamics and affect the future of management and economics. By embracing AI as a strategic enabler, organizations may position themselves for long-term success in a dynamic and competitive global landscape.

REFERENCE LİST:

1. Shoshana Zuboff, "The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power", PublicAffairs, 2019
2. Kai-Fu Lee, "AI Superpowers: China, Silicon Valley, and the New World Order", Houghton Mifflin Harcourt, 2018
3. Tom Taulli, "AI and the Future of Work: How New Technologies Are Transforming Jobs", Apress, 2020
4. Harvard Business Review (HBR) - HBR offers a plethora of articles and case studies on AI's influence on management and economics. (https://hbr.org/)
5. World Economic Forum (WEF) - WEF's website features articles and reports on the economic implications of AI adoption and its role in shaping global business landscapes. (https://www.weforum.org/)
6. McKinsey & Company Insights - McKinsey provides in-depth analyses and reports on AI's impact on various industries, including management and economics. (https://www.mckinsey.com/insights)

Fatimə Elçin HEYDƏROVA
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
E-mail: Heyderove933@gmail.com

MÜALİCƏ-SAĞLAMLIQ TURİZM SƏNAYESİ

Summary

Medical tourism, a notable facet of globalization, involves individuals traveling abroad for medical care due to factors like high costs or limited access to treatments in their home countries. While there are perceived benefits such as cost savings and shorter wait times, there are also risks to consider. Although some destination countries boast accredited facilities, the lack of benefits for local citizens raises equity concerns. Improved data collection and studies are necessary to understand the true extent and health impacts of this phenomenon.

Keywords: medical tourism; global health equity; cross-border health care

Giriş

Sağlamlıq turizmi və ya tibbi səyahət kimi də tanınan tibbi turizm, insanların aşağı xərclər, daha qısa gözləmə müddətləri və ya öz ölkələrində mövcud olmayan xidmətlərə çıxış kimi amillərə görə sərhədləri aşaraq müalicə axtardıqları qlobal səhiyyədə artan tendensiyadır. Bu təcrübə tez-tez xəstələrə yeni mədəni şəraitə uyğunlaşmağa və prosedurlardan əvvəl və sonra məşğul olmağa kömək etmək üçün tibbi müalicəni turist fəaliyyətləri ilə birləşdirməyi əhatə edir.

Əsas mətn

Tənqidçilər xəstələrin təhlükəsizliyi, reproduktiv və ya transplantasiya turizmi kimi müəyyən qayğı növləri ilə bağlı etik məsələlər və yaxşı təchiz olunmuş dövlət sistemləri hesabına inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özəl səhiyyə bazarlarının genişlənməsi ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə edirlər. [4,s 223]. Bununla belə, xaricə müalicə üçün müraciət edən xəstələrin, xüsusən daha varlı bölgələrdən daha az inkişaf etmiş bölgələrə doğru meylinin artacağına dair konsensus var.

Müalicə-sağlamlıq səyahəti yeni bir konsepsiya olmasa da, qlobal transsərhəd tibbi xidmət sənayesinin yüksəlişi sürətli olmuşdur. Bu artım xəstələri səhiyyə müəssisələri ilə birləşdirən çoxsaylı internet əsaslı platformalar tərəfindən dəstəklənir. Bu veb-saytlar istifadəçilərə xidmətləri planlaşdırmaq, mütəxəssislərlə ünsiyyət qurmaq, səyahət və yaşayış yerləri sifariş etmək və hətta turist fəaliyyətlərini planlaşdırmaq imkanı verir. Bu platformaların əsas diqqəti xüsusilə aşağı və orta gəlirli ölkələrdə xərclərə qənaət etməkdir. Əhəmiyyətli xərc üstünlüklərinə görə ilkin olaraq Asiya ölkələrində məşhur olsa da, bir çox Cənubi Amerika ölkələri indi ingilisdilli, ilk növbədə amerikalı istehlakçılara cərrahi, kosmetik və reproduktiv xidmətləri fəal şəkildə təbliğ edirlər [1,s 111].

Müalicə-sağlamlıq turizm agentlikləri yüksək qayğı standartını vurğulayır, tez-tez tibb müəssisələrinin qərb ixtisaslarını və təlimlərini, habelə Joint Commission International (JCI) kimi orqanlar tərəfindən beynəlxalq akkreditasiyasını vurğulayır.[3]. Bir çoxu 2000-ci illərin ortalarında akkreditə olunmuş müxtəlif qitələrdə 123-dən çox akkreditə olunmuş müəssisə ilə bu, tibbi turizmin artan cəlbediciliyini əks etdirir. Bundan əlavə, bir neçə beynəlxalq tibb müəssisəsi nüfuzunu və potensial xəstələrə siqnal keyfiyyətini artırmaq üçün tanınmış qərb tədris xəstəxanaları ilə əməkdaşlıq edir.

Nəticə:

Müalicə sağlamlıq turizmi, bir ölkədəki sağlamlıq infrastrukturunun, tibbi xidmətlərin və təbii gözəlliklərin turistlər üçün təqdim edilməsi ilə bağlıdır. Bu sektörün inkişafı çoxsaylı cəhətləri ilə dövlətlərə müsbət təsir edir.

- ✓ Ekonomik Büyümə: Sağlamlıq turizmi, turistlərin mənzillərə, restoranlara, əyləncə yerlərinə və digər xidmətlərə pul xərcləməsi ilə yerli iqtisadiyyata dəstək verir. Bu, iş yaradır, turizm sektoru üzərində işləmək üçün yeni fərqli sahələr təşkil edir və dövlət gəlirlərini artırır.
- ✓ Sağlamlıq İnfrastrukturunun İnkişafı: Sağlamlıq turizmi üçün yüksək keyfiyyətli xidmətlər tələb olunur. Bu, yerli sağlamlıq infrastrukturunun, məruz qalanların keyfiyyətini artırmaq üçün yatırımlar tələb edir.

- ✓ Regionun Reputasiyasının Yaxşılaşması: Sağlamlıq turizmi, ölkənin və ya bölgənin sağlamlıq xidmətləri, tibbi innovasiyalar və yaxşılaşan tibbi şəraitləri ilə tanınmasına kömək edir. Bu, ölkənin beynəlxalq arenada reputasiyasını artırır və başqa sahələrdə də işləyə bilər.
- ✓ Mənzil Dəyərlərinin Artması: Sağlamlıq turizmi, turistlərin genişlənmiş mənzil və otel keyfiyyətini tələb etməsi ilə əlaqələndirilir. Bu da yerli əmlak bazarının dəyərini artırır.
- ✓ Yerli Mədəniyyət və Mənfəət: Turistlər səyahətlərinin bir hissəsi olaraq yerli mədəniyyətə, mədəni tərəflərə və təbii cəhətlərə maraqlanırlar. Bu, yerli mədəniyyətin qorunmasına və inkişafına dəstək verir.
- ✓ Tibbi İnnovasiyaların Təşviki: Sağlamlıq turizmi, təcrübələrin, tədqiqatların və tibbi innovasiyaların tətbiqi üçün bir sahə olaraq fəaliyyət göstərə bilər. Turistlərin gəlişi, tibbi inovasiyaların inkişafına dəstək verə bilər və bu da yerli və beynəlxalq sağlamlıq sektoru üçün faydalı olar.

Dolayısı ilə, müalicə sağlamlıq turizmi dövlətlər üçün bir çox müsbət təsirlərə səbəb ola bilər. Bununla birlikdə, bu təşkilatın inkişafında infrastruktur, təhlükəsizlik və keyfiyyət standartlarına səmərəli investisiyalar tələb olunur.

ƏBƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Smith, R.D. (2004) Foreign direct investment and trade in health services: A review of the literature. Social Science & Medicine
2. Cortez, N. (2008) Patients without borders: The emerging global market for patients and the evolution of modern health care. Indiana Law Journal
3. Reed, C.M. (2008) Medical tourism. Medical Clinics of North America
4. Turner, L. (2007b) Medical tourism: Family medicine and international health-related travel. Canadian Family Physician
5.Deloitte Center for Health Solutions. (2008) Medical tourism

Cavid Dilqam HÜSEYNOV
Bakı Dövlət Universiteti
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: chuseynov052@gmail.com

DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ ONUN BÜDCƏ VƏSAİTLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİNDƏ ROLU

Summary
The dissertation is dedicated to the study of the issues of improving budget and financial control in modern conditions. Budget-financial control, being a part of state financial control, reflects the activity of competent state bodies to verify the legality, appropriateness and efficiency of measures implemented in the process of formation, distribution and use of centralized state funds. The first chapter of the study is devoted to the theoretical foundations of the formation of budget-financial control. The second chapter provides an analysis and assessment of the current state of state financial control in Azerbaijan. The activity of state financial control bodies in Azerbaijan was investigated.The third chapter is devoted to the improvement of state financial control and increasing its efficiency. The concept of the audit of the efficiency of the use of public funds is given.
Key words: financial control, budget system, state budget, audit, efficiency audit.

Giriş:

Dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi dövlət resurslarından istifadənin səmərəliliyini və məqsədəuyğunluğunu artırmaqdır. Mövcud, daim dəyişən iqtisadi şəraitdə dövlət maliyyə nəzarəti problemlərinin həllində elmi yanaşmanın rolu ön plana çıxır. Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili

strukturunun yenidən nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac duyulur. [1] Nəzarətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış yeni məqsəd və vəzifələrini, dövlət sektoru subyektlərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin yol və vasitələrinin işlənib hazırlanması, dövlət maliyyə nəzarəti və auditinin vahid metodoloji əsaslarının işlənib hazırlanması, Azərbaycanda onların islahat yolları, və onların həyata keçirilməsi üçün təkmilləşdirilmiş formalara keçidini inkişaf etdirmək zəruridir.Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının əsaslarının formalaşmasının xüsusiyyətləri ilə əlaqədar müvafiq dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət funksiyaları da müvafiq olaraq dəyişir. Hal hazırda dövlət resurslarına nəzarət sisteminin bütün elementləri uğurla fəaliyyət göstərir. Ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin son onilliklərini nəzərdən keçirərək əminliklə deyə bilərik ki, dövlətin iqtisadi potensialı lazımi səviyyədə olsa belə, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq həmişə mümkün olmur. Buna səbəb dövlət maliyyə nəzarəti sistemindəki çatışmazlıqlardır. İqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatına çevrilməsi dövlət vəsaitlərindən istifadənin qanunauyğunluğuna və rasionallığına riayət olunmasına dövlət maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətini artırmışdır.Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə mexanizminin ən mühüm rıçaqıdır və dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində əsas vasitələrdən biridir.Dövlət maliyyə nəzarətinin rolu maliyyə strategiyasının və taktikasının uğurla həyata keçirilməsinə, habelə dövlət maliyyə resurslarının məqsədəuyğun və səmərəli formalaşdırılmasına, bölüşdürülməsinə və istifadəsinə dəstək verməkdən ibarətdir [5].

Əsas mətn

İşdə dövlətin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün zəruri olan dövlət pul fondlarının formalaşmasına, bölüşdürülməsinə və istifadəsinə yönəldilmiş dövlət maliyyə nəzarəti sistemi, habelə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Hesablama Palatasının, Auditorlar Palatasının və dövlət vəsaitlərinin istifadəsinə və idarə olunmasına dair nəzarəti həyata keçirən digər dövlət orqanlarının fəaliyyəti araşdırılır.Dissertasiya işində dövlət maliyyə nəzarətinin maliyyə-iqtisadi aspektləri, xüsusilə onun nəzəri əsasları, beynəlxalq səviyyədə təşkili prinsipləri və milli təhlükəsizlik sistemində rolu, müasir forma kimi fəaliyyət auditi, eləcə də Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin müasir standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinin metodiki və təşkilati aspektləri tədqiq olunur.Dissertasiya tədqiqatının məqsədi dövlət maliyyə nəzarətinin nəzəri məsələlərinin və praktiki problemlərinin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsidir. Dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətində effektiv nəzarət sisteminin tətbiqini, auditin səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş metodların işlənib hazırlanmasını, habelə dövlət resurslarının idarə edilməsində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin formalaşdırılmasını nəzərdən keçirmək zəruridir. [3] Tədqiqatın qarşısına qoyulan məqsəd aşağıdakı problemlərin həllinin zərurətini müəyyən edir:

- Dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyətini və əhəmiyyətini müəyyən etmək;
- Dövlət maliyyə nəzarətinin formalarını, növlərini və üsullarını göstərmək;
- Dövlət nəzarəti və onun ölkəmizdə tətbiqi sahəsində xarici təcrübəni təhlil etmək;

Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin təhlilini aparmaq;

Dövlət maliyyə nəzarətini qiymətləndirmək;

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində hesabatların təhlilini aparmaq

Dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin və maliyyə nəzarətinin müasir formalarının auditini nəzərdən keçirmək;

Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin auditinin inkişafı sahəsində mövcud problemləri aşkar etmək.

Nəticə:

Dissertasiya tədqiqatı tarixi metod, müqayisəli metod, iqtisadi təhlil kimi tədqiqat metodlarından istifadə etməklə aparılmışdır. Alim - iqtisadçıların və dövlət maliyyə nəzarətinin aparıcı elmi işçilərinin əsərləri, dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin nəzəri və praktiki aspektləri, habelə dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktları öyrənilmişdir. Dissertasiya tədqiqatının elmi yeniliyi dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini və effektivliyini artırmaq üçün metodiki və praktiki tövsiyələrin əsaslandırılmasındadır. Tədqiqatın nəticələri maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri, onun

effektivliyinin qiymətləndirilməsi meyarları və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının keyfiyyətinə təsir dərəcəsi haqqında mövcud elmi anlayışı dərinləşdirməyə imkan verir. Dissertasiyanın yazılması nəticəsində işin məqsədinə nail olunmuşdur. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit mexanizmlərinin rolu və əhəmiyyəti müəyyən edilmiş, tənzimləyici orqanların hüquq və səlahiyyətləri öyrənilmiş, Azərbaycanda maliyyə nəzarətini tənzimləyən orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün tədbirlər hazırlanmış və təmin edilmişdir. Dissertasiyanın elmi, nəzəri və praktiki nəticələri dövlət maliyyə nəzarəti sistemini təkmilləşdirməyə imkan verir və tədris prosesində də istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Xankişiyev, B.A. Maliyyə nəzarəti: Dərs vəsaiti / Bəybala Xankişiyev; elmi red. A.M.Kərimov. – Bakı: Turan, 2002. – 94 s.
2. Bağırov, D.A. Vergi nəzarəti: ali məktəb tələbələri üçün dərslik / D.A.Bağırov; elmi red. Y.A.Kəlbiyev. – Bakı: [Təfəkkür Universiteti], 2006. – 411, [1] s.
3. Rzayeva, E.X. Sosial sahələrdə strateji dövlət proqramlarının maliyyə təminatı, uçotu və nəzarəti işinin təkmilləşdirilməsi: iqtisad elmləri [üzrə] fəlsəfə d-ru e. dər. al. üçün təq. ed. dis-nın avtoreferatı: 5303.01 /ElinaRzayeva. – Gəncə, 2021. – 22s.
4. Борисова Н.М. Контроль и ревизия учебное пособие / Н.М.Борисова, Г.В.Цветова. – Хабаровск: Дальневосточный институт управления – филиал РАНХиГС. 2017. – 117 с.
5. Брюммерхофф, Д. Теория государственных финансов / Пер. 7-го нем. издания. Под ред. А. Л. Кудрина, В. Д. Дзгоева. — Владикавказ: Пионер-Пресс, 2002. – 458 с.
6. Gülməmmədov, V. Büdcə vəsaitləri ölkənin inkişafına və xalqın rifahına xidmət etməlidir: Vüqar Gülməmmədov: "Dövlət başçısı tərəfindən verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə bağlı maliyyə nəzarəti tədbirlərinin gücləndirilməsi fəaliyyətimizin əsas istiqamətidir" /VüqarGülməmmədov; R.Məmmədov//Azərbaycan. – 2019. – 2 aprel. –s.5

Fərhan Rövnəq MƏMMƏDOV
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: farhan.mammadov@outlook.com

TURİZM DESTİNASİYALARININ İNFRASUTRUKTURUN FORMALAŞMASINA VƏ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Summary

The formalization of the infrastructure plays an important role in making the arrival and departure of tourists to tourist destinations efficient and uncertain. Good roads, airports, railways and seaports make it quick and easy for tourists to get to and from their destination. Along with these, good transport infrastructure helps tourists to move around comfortably. When the infrastructure of tourism destinations is formalized, it is also possible to take some measures to increase the quality of recreation provision and ensure the beauty of travel landscapes. These issues include the necessary financial and technical support to ensure the quality of restaurants, hotels, shops and other tourism services. Also, when the tourism infrastructure is formalized, it ensures the development of the areas around these tourist destinations. It supports the development of the local economy and culture, creates new jobs and improves the quality of life for those living in the surrounding areas. For all these reasons, the formalization and development of the infrastructure of tourism destinations is an important step to increase the tourism potential of a region, strengthen its economy and improve the quality of life of the local population. It helps to increase the competitiveness of a region's tourism industry, create new jobs and delight tourists.

Key words: Tourism, Region, Places, Trade, Region

Giriş

Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi və inkişafı, bir regionun turizm sənayesinin müvəffəqiyyəti üçün əsas bir amildir. Bu, yerli və xarici səyahətçilərin çəkici məkanlara rahat və səmərəli bir şəkildə gəlməsinə imkan verir və turizm təkliflərinin inkişafına imkan yaradır. Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi, bir regionun turizm potensialını artırmaq və yerli iqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək üçün əhəmiyyətli bir addımdır. İnfrastrukturun formalizə edilməsi, əvvəlcədən turistlərin və yerli sakinlərin rahatlığını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün tədbirlər görmək deməkdir. Yaxşı yollar, hava limanları və dəniz limanları, turistlərin məkanlara gəliş və getməsini asanlaşdırır və turizm sənayesinin inkişafına imkan verir.

Əsas mətn

Turizm məkanlarının infrastrukturu formalizə olunduqda, bu məkanlarda turistlərin istirahət təminatı da daha yaxşılaşır. Keyfiyyətli restoranlar, otellər, mağazalar və digər turizm xidmətləri, turistlərin məkanı daha rahat şəkildə təcrübə etməsinə imkan verir. Bununla birlikdə, turizm infrastrukturu formalizə olunduqda, ətraf ərazilərin də inkişafı dəstəklənir. Bu, yerli iqtisadiyyatın inkişafına və iş sahələrinin yaradılmasına kömək edir. Turizmə bağlı olan sahələrdən kənarda, ətraf ərazilərdə yaşayanların yaşayış keyfiyyəti də artır, onlara yeni iş imkanları və təcrübələr təklif edir. Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi, bir regionun turizm sənayesinin konkurentliyini artırır və yerli iqtisadiyyatı gücləndirir. Bu, turizm sənayesinin inkişafına dəstək verir, yeni turizm məkanlarının yaradılmasına imkan verir və turistləri memnun etmək üçün tələb olunan şəraitin yaradılmasına kömək edir. Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi və inkişafı, bir regionun turizm sənayesinin gələcəyini şekillləndirən əsas amillərdən biridir. Bu proses, bir regionun turizm potensialını artırmaq, iqtisadiyyatını gücləndirmək və mədəniyyətini zənginləşdirmək üçün əhəmiyyətli bir addımdır. İnfrastrukturun formalizə edilməsi, bir regionun turizm məkanlarının gələcəkdəki inkişafı üçün əsaslı bir zəmin yaratır. Yaxşı yol və nəqliyyat şəbəkəsi, hava limanları, dəmir yolları və dəniz limanları, turistlərin bu məkanlara səmərəli şəkildə gəlməsinə imkan verir. Bu da turizm sənayesinin inkişafını və turist cəlb etməsini dəstəkləyir. Turizm məkanlarının infrastrukturu formalizə edildikdə, istirahət təminatı və xidmətlər də ciddi şəkildə yaxşılaşır. Keyfiyyətli restoranlar, otellər, alış-veriş mərkəzləri və əyləncə mərkəzləri, turistlərin məkanı daha da məmnunluqla təcrübə etməsini təmin edir. Bununla birlikdə, turizm infrastrukturu formalizə edilməsi, yerli iqtisadiyyatın inkişafına da təsir edir. Yeni turizm məkanlarının yaradılması və mövcud olanların genişləndirilməsi, yerli iş yaradılmasına və ticarət imkanlarının artmasına səbəb olur.Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi, bir regionun turizm potensialını artırır, iqtisadiyyatını gücləndirir və yerli əhali üçün yeni imkanlar yaradır. Bu, bir regionun turizm sənayesinin rekreativ mərkəzləri olaraq inkişafına dəstək verir və bütün tərəflər üçün mənfi olmayan bir mühit yaradır. Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi, bir regionun turizm potensialını artırmaq və iqtisadiyyatını gücləndirmək üçün strateji bir mərhələdir. İnfrastrukturun formalizə edilməsi, turistlərin rahatlığını təmin etməklə yanaşı, turizm məkanlarının keyfiyyətini də artırır. Bu formalizə prosesi, yolların, hava limanlarının, dəmir yolu və dəniz limanlarının təkmilləşdirilməsi ilə başlayır. Bu, turistlərin məkanlara gəliş və gediləcək yerlərinə daha sürətli və asan bir şəkildə çatmasını təmin edir. Həmçinin, turizm infrastrukturu, məkanlarda istirahət və keyfiyyətli xidmətlərin təmin edilməsini də əhatə edir. Bu, restoranlar, otellər, mağazalar və turistlərə məkanın mədəniyyət və əyləncə imkanlarının artırılmasını dəstəkləyir. Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi, yerli iqtisadiyyatın inkişafına da təkan verir. Yeni turizm obyektlərinin inşası və mövcud olanların modernizasiyası, iş yaradılması və yerli ticarət imkanlarının artmasına kömək edir. Bu, ətraf ərazilərdə yaşayan insanların məkanın turizm potensialından faydalanması üçün də imkanlar yaradır. Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi, bir regionun turizm sənayesinin inkişafını dəstəkləyir və yerli əhali üçün yeni imkanlar yaradır. Bu, bir regionun turizm sənayesinin müasir, sürətli inkişafına imkan verir və bölgənin mədəniyyətini və tədqiqat potensialını təşviq edir.

Nəticə

Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi və inkişafı, bir regionun turizm potensialını artırmaq, iqtisadiyyatını gücləndirmək və mədəniyyətini zənginləşdirmək üçün əhəmiyyətli bir mərhələdir. Bu proses, yolların, hava limanlarının, dəmir yollarının və dəniz limanlarının təkmilləşdirilməsi ilə başlayır və turizm məkanlarının keyfiyyətli və çəkici olmasını təmin edir. İnfrastrukturun formalizə edilməsi, turistlərin rahatlığına və təhlükəsizliyinə diqqət yetirərkən, məkanlarda sunulan xidmətlərin və imkanların keyfiyyətini də artırır. Bu, restoranlar, otellər, mağazalar və turizmə yönlənmiş digər sahələrdə məsləhətli inkişaf və genişlənmə ilə nəticələnir.Həmçinin, turizm infrastrukturu formalizə olunduqda, yerli iqtisadiyyatın da inkişafına dəstək olunur. Yeni turizm məkanlarının yaradılması, yerli iş sahələrinin inkişafı və ticarət imkanlarının artması ilə nəticələn. Turizm destinasiyalarının infrastrukturunun formalizə edilməsi, bir regionun turizm sənayesinin sürətli inkişafını dəstəkləyir və bölgədə yaşayan əhaliyə yeni imkanlar yaradır. Bu proses, mədəniyyəti zənginləşdirir, iqtisadiyyatı canlandırır və turizm məkanlarının sürətli və müvəffəqiyyətli inkişafını təmin edir. Bu sürətli inkişaf, turistlərin məkanlara daha çox cəlb olunmasına və turizm sənayesinin rekord mənfəətlərinə nail olmasına imkan verir. Bunun nəticəsi olaraq, regionun tanınması artır, turistlərin vəsaiti artır və yerli iqtisadiyyat güclənir. Lakin, bu infrastruktur inkişafı da bəzi çətinliklərlə gəlir. Məsələn, artan turist həcmi, mühit təsirlərinin artmasına və ətraf məkanların ətrafındakı yerli məsələlərin artmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən, sürətli inkişaf strategiyası hazırlanmalıdır ki, bu, turizm sənayesinin və əhalinin sürətli inkişafı ilə əlaqəli olan müxtəlif tələbləri nəzərə almalıdır.

Elşən Gülməmməd ALCANSOY
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: elshan.alcansoy@gmail.com

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR FONUNDA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN İNKİŞAFININ İNSAN RESURSLARININ İDARƏ OLUNMASINA TƏSİRİ

Summary

The article explores the profound impact of globalization and international relations on the management of human resources (HR). It highlights how the evolving global landscape necessitates organizations to adapt their HR policies and practices to effectively attract, retain, and develop talent. By embracing diversity, fostering cross-cultural collaboration, and aligning HR strategies with international trends, organizations can navigate the complexities of the global environment. The article emphasizes the importance of a strategic approach to HR management informed by international relations, enabling businesses to thrive while addressing the diverse needs of their workforce.

Key words: "Globalization", "International Relations", "Human Resource Management", "Talent Acquisition", "Workforce Diversity"

Giriş:

Qloballaşmanın beynəlxalq münasibətlərə əsas təsirlərindən biri ölkələr arasında ünsiyyət və qarşılıqlı fəaliyyət üçün ənənəvi maneələrin aşınmasıdır. İnternet və sosial media platformalarının yayılması fərdlərə və təşkilatlara siyasi və mədəni ayrılıqları aşaraq, coğrafi sərhədləri ani şəkildə birləşdirməyə və əməkdaşlıq etməyə imkan verdi. Bu, qloballaşan ictimai sferanın yaranmasına gətirib çıxarıb ki, burada iqlim dəyişikliyi, insan hüquqları və iqtisadi inkişaf kimi ümumi maraq doğuran məsələlərin qlobal miqyasda müzakirə olunduması və uyğunlaşdırılmış həllini tələb edir. Eyni zaman da, burada beynəlxalq bazarlar və iştirakçılıq, iqtisadi və ticari əlaqələr, qarşılıqlı maraqlardan yaranan şəbəkələşmə özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Əsas mətn

İqtisadi baxımdan qloballaşma milli iqtisadiyyatların vahid qlobal bazara inteqrasiyasına səbəb olmuşdur. Azad ticarət sazişləri, transmilli korporasiyalar və qlobal təchizat zəncirləri malların, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərhədlər arasında hərəkətini asanlaşdıraraq, iqtisadi artım və inkişaf üçün yeni imkanlar yaradıb. Həmçinin, qloballaşma həm də ölkələr arasında və ölkə daxilində iqtisadi bərabərsizlikləri gücləndirib, rəqabət mühitini genişləndirib. Bu da öz növbəsində iş yerlərində ciddi dəyişikliklərə, təkamül proseslərinin sürətlənməsinə, əmək haqqı və iş qrafiki məsələlərinə yeni baxışın yaranmasına səbəb olub.

Siyasi baxımdan qloballaşma dövlət suverenliyi ilə bağlı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının da quruluşunun məntiqi nəzəriyyəsi olan ənənəvi Vestfal anlayışına meydan oxudu və beynəlxalq siyasətin dinamikasını yenidən formalaşdırdı. Terrorizm, yoluxucu xəstəliklər və kibermüharibə kimi transmilli problemlər beynəlxalq ictimaiyyətdən milli sərhədləri və yurisdiksiyaları aşan koordinasiya edə biləcək çevik reaksiyalar tələb edir. Eyni zamanda, qloballaşma qlobal idarəçilik və siyasətin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərən transmilli korporasiyalar, qeyri-hökumət təşkilatları və transmilli vəkillik şəbəkələri kimi qeyri-dövlət subyektlərinin yüksəlişinə təkan verib.

Qloballaşma, geosiyasi dəyişikliklər və texnoloji tərəqqi ilə formalaşan getdikcə bir-birinə bağlı dünyada beynəlxalq münasibətlərin dinamikası təşkilatların insan kapitalını necə idarə etməsinə dərin təsir göstərir. Bu qarşılıqlı əlaqəni araşdırmaqla, məqalə qloballaşan mühitlərdə naviqasiya zamanı HR menecerlərinin üzləşdiyi mürəkkəb problemlərə və imkanlara işıq salmaq məqsədi daşıyır.

Tezisin əsasında insan resurslarının idarə edilməsinin daha geniş geosiyasi tendensiyalardan və beynəlxalq hadisələrdən ayrıla bilməyəcəyinin etirafı dayanır. Millətlər geosiyasi rəqabətdə iştirak etdikcə, ittifaqlar qurduqca və ticarət müqavilələri bağladıqca təşkilatlar geosiyasi riskləri idarə etmək, qlobal istedad hovuzlarına çıxış əldə etmək və beynəlxalq qaydalara riayət etmək üçün öz HR strategiyalarını uyğunlaşdırmalıdırlar. Üstəlik, pandemiyalar, iqlim dəyişikliyi və geosiyasi münaqişələr kimi ortaya çıxan qlobal problemlər birbaşa işçi qüvvəsinin dinamikasına, əmək bazarlarına və təşkilati dayanıqlığa təsir edərək, önləyici insan resurslarını idarəetmə strategiyalarını tələb edir.

Məqalə müxtəlif sənaye və regionlardan nümunə araşdırmalarını, empirik tədqiqatları və ən yaxşı təcrübələri təhlil etməklə təşkilatların HR idarəetmə təcrübələrini artırmaq və qlobal problemləri effektiv şəkildə həll etmək üçün beynəlxalq əlaqələr tendensiyalarından necə istifadə edə biləcəyinə dair fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Qloballaşma, texnologiyaların sürətli inkişafı və demoqrafik dəyişikliklər son illərdə insan resurslarının idarə edilməsinin (HRM) mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirərək HR funksiyalarının müxtəlif aspektlərində həlledici praktiki rol oynamışdır.

İşə qəbul və istedadların əldə edilməsi: Ərizəçi izləmə sistemləri (ATS), süni intellekt (AI) və məlumat analitikası kimi texnologiyadakı irəliləyişlər işə qəbul prosesində inqilab etdi. Bu alətlər HR mütəxəssislərinə namizədlərin axtarışını asanlaşdırmağa, namizədlərin bacarıqlarını daha səmərəli qiymətləndirməyə və yüksək səviyyəli istedadları müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, süni intellektlə işləyən alqoritmlər CV-ləri təhlil edə, namizədləri yoxlaya və hətta ilkin müsahibələr apara, HR komandaları üçün vaxt və resurslara qənaət edə bilər. Bundan əlavə, minilliklərin yüksəlişi və işçi qüvvəsində Z nəsli kimi demoqrafik dəyişikliklər təşkilatları gənc nəsillərin üstünlükləri və dəyərlərinə uyğunlaşdırılmış innovativ işə götürmə strategiyaları qəbul etməyə sövq edir.

İşçi qüvvəsinin müxtəlifliyi və inklüzivliyi: Artan mədəni müxtəliflik və qocalmış işçi qüvvəsi də daxil olmaqla, demoqrafik dəyişikliklər HRM-də müxtəliflik və inklüzivlik (D&I) təşəbbüslərinin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Texnologiya inklüziv işə qəbul təcrübələrini asanlaşdırmaqla, e-tədris platformaları vasitəsilə şüursuz qərəzli təlimlər təklif etməklə və müxtəliflik ölçülərini izləmək və təkmilləşdirmək üçün müxtəliflik analitikası alətlərini tətbiq etməklə D&I-nin təşviqində praktiki rol oynayır. Məsələn, HR proqramı işçilərin demoqrafik göstəricilərini izləyə, təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən edə və D&I proqramlarının effektivliyini ölçə, daha inklüziv iş yeri mədəniyyətini inkişaf etdirə bilər.

İşçilərin Təlimi və İnkişafı: Öyrənmə idarəetmə sistemləri (LMS) və virtual reallıq (VR) simulyasiyaları kimi texnologiyaya əsaslanan təlim platformaları işçilərin təlimi və inkişafı

təşəbbüslərində inqilab etdi. Bu alətlər müxtəlif öyrənmə üslublarına və seçimlərinə cavab verən çevik, fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri təklif edir. Məsələn, VR simulyasiyaları yüksək riskli və ya texniki sahələrdə, məsələn, səhiyyə və ya istehsalatda işçilər üçün immersiv təlim təcrübələri təqdim edərək, onlara təhlükəsiz mühitdə bacarıqları tətbiq etməyə imkan verə bilər. Bundan əlavə, çox nəsil işçi qüvvəsi kimi demoqrafik dəyişikliklər HR mütəxəssislərini müxtəlif yaş qruplarının unikal ehtiyaclarına və üstünlüklərinə cavab verən fərdiləşdirilmiş təlim proqramları təklif etməyə sövq etmişdir.

İnsan resursları (HR) siyasət və təcrübələrinin formalaşdırılmasında beynəlxalq əlaqələrin rolu dərindir və təşkilatların istedadların idarə edilməsinə, işçi qüvvəsinin müxtəlifliyinə, işçilərlə münasibətlərə və s. yanaşmalarına təsir göstərir. Beynəlxalq münasibətlər və HR arasındakı bu kəsişmə siyasi, iqtisadi və sosial dinamikanın HR strategiyaları və təcrübələrini formalaşdırdığı bugünkü qloballaşan dünyanın bir-biri ilə əlaqəli təbiətini əks etdirir.

Təşkilatlar beynəlxalq istedadları işə götürərkən və ya xaricdə əməliyyatları genişləndirərkən viza qaydalarına, iş icazələrinə və mədəni mülahizələrə diqqət yetirməlidirlər. Eyni zamanda, beynəlxalq əlaqələr qlobal mobillik proqramlarını formalaşdırır, işçilərin tapşırıqlar, köçürmələr və ya beynəlxalq layihələr üçün sərhədlər arasında hərəkətini asanlaşdırır.

Əmək Münasibətləri və İnsan Hüquqları: Beynəlxalq əlaqələr İK siyasətlərinə və təcrübələrinə birbaşa təsir edən əmək münasibətlərinin və insan hüquqları standartlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bir çox ölkələrdə fəaliyyət göstərən təşkilatlar əmək haqqı, iş şəraiti və işçilərin hüquqlarını tənzimləyən beynəlxalq əmək qanunlarına, konvensiyalarına və qaydalara əməl etməlidir. Uşaq əməyi, məcburi əmək və iş yerinin təhlükəsizliyi kimi insan hüquqları mülahizələri, normative hüquqi aktlar HR mütəxəssislərindən bütün təchizat zəncirində möhkəm siyasətlər, lazımi araşdırma prosesləri və etik qaynaq təcrübələri tətbiq etməyi tələb edir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) kimi beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə qurmaq təşkilatlara inkişaf edən standartlar və ən yaxşı təcrübələr barədə məlumatlı olmağa imkan verir.

Nəticə:

Nəticə olaraq, beynəlxalq əlaqələr və insan resurslarının idarə edilməsi arasında simbiotik əlaqə təşkilatların qlobal çağırışlara uyğunlaşmağın vacibliyini vurğulayır. Qloballaşma sürətləndikcə, müəssisələr işçi qüvvəsinin müxtəlifliyini əhatə etməklə texnoloji irəliləyişləri və demoqrafik dəyişiklikləri idarə etməlidirlər. Təşkilatlar HR siyasətlərini, beynəlxalq əlaqələr strategiyaları ilə uyğunlaşdırmaqla, innovasiyaları tətbiq etməklə, peşəkar kadr bazası formalaşdırmaqla, rəqabətə davamlılığı və düzənli inkişafı qoruyub saxlaya bilər. Çünki, yaranan qlobal tendensiyalar çeviklik və dayanıqlıq və dinamik yanaşma tələb edir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Shumana Mostafa, A Thesis report submitted to the BRAC Business School in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Business Administration, 2022
2. Adler, N. J. (2017). International dimensions of organizational behavior. Cengage Learning.
3. Brewster, C., Mayrhofer, W., & Farndale, E. (Eds.). (2018). Handbook of research on comparative human resource management. Edward Elgar Publishing.
4. Harzing, A. W., & Pinnington, A. (Eds.). (2018). International human resource management. Sage.
5. Stahl, G. K., Björkman, I., & Morris, S. (2012). Handbook of research in international human resource management. Edward Elgar Publishing.
6. https://www.academia.edu/
7. https://lms2.iba.edu.pk/lms/view.php?SITE_ID=af6ec463-91fb-42df-8878-15b16d4d34d2
8. https://www.mheducation.com/highered/product/managing-human-resources-cascio/M9781260681352.html#toc
9. https://prezi.com/4rapa5biqwcd/chapter-1-human-resources-in-a-globally-competitive-business/
10. https://www.researchgate.net/publication/234075674_Strategic_Management_of_Human_Resources_For_Global_Competitive_Advantage

Röyal Mehman NƏSİBOV
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
E-mail: r.nasibov2002@gmail.com

ORGANIZATION OF MUSEUM MANAGEMENT

Summary

The organization of museum management involves structuring the administrative, curatorial, and operational aspects of a museum to ensure efficient functioning. This includes delineating roles and responsibilities, establishing hierarchical structures, and implementing strategic planning for collections, exhibitions, finances, and visitor engagement. Effective museum management fosters preservation, education, and public accessibility while balancing institutional objectives and stakeholder interests.

Key words: Museum management, operational efficiency, digital infrastructure, institutional advancement.

Introduction:

This thesis explores the intricacies of management organization within museums, aiming to delineate optimal strategies for improving operational efficiency and achieving organizational objectives. Museum management organization plays a pivotal role in the preservation, interpretation, and presentation of cultural heritage to the public. Museums serve as custodians of humanity's collective memory, housing artifacts, artworks, and historical documents that illuminate our past, enrich our present, and inspire our future. The significance of effective museum management organization cannot be overstated, as it ensures the smooth functioning of these institutions, facilitates engagement with diverse audiences [1]. The evolution of museum management practices and organizational structures reflects the changing roles and perceptions of museums within society.Historically, museums originated as private collections of wealthy individuals or institutions, primarily serving as repositories of rare artifacts and curiosities.Over time, museums transitioned into public institutions with a broader mandate to educate and enlighten the public.

Main Body:

Museum management encompasses the administrative, operational, and strategic functions required to ensure the effective functioning of cultural institutions [2]. It involves a multidisciplinary approach that draws from fields such as museum studies, business administration, and cultural heritage preservation.Administrative functions within museum management involve the day-to-day operational tasks necessary for the smooth running of the institution.These tasks may include: Human Resources Management: Hiring, training, and managing museum staff, including curators, educators, administrative personnel, and facilities maintenance staff [3]. Financial Management: Budgeting, accounting, and financial planning to ensure fiscal responsibility and sustainability.This includes managing revenue streams such as admissions, memberships, donations, and grants, as well as overseeing expenses related to collections care, exhibitions, programs, and facilities maintenance..These functions may include: collections management: acquiring, cataloging, conserving, and interpreting museum collections, including artworks, artifacts, specimens, documents, and digital assets. Collections management involves ensuring the physical integrity and intellectual accessibility of museum holdings, as well as facilitating research, exhibitions, and educational programs [3]. Exhibition Development: Planning, designing, and installing museum exhibitions that engage and educate visitors. This includes conceptualizing exhibition themes, selecting objects, designing gallery layouts, creating interpretive materials, and coordinating installation logistics [4]. Visitor Services: Providing high-quality experiences for museum visitors, including admissions, tours, educational programs, events, and customer service. Visitor services aim to enhance visitor satisfaction, engagement, and learning outcomes, as well as promote repeat

visitation and positive word-of-mouth recommendations. Marketing and Public Relations: Promoting museum programs, exhibitions, and events to attract diverse audiences and generate public interest and support. This includes developing marketing campaigns, managing social media accounts, cultivating media relations, and engaging with community stakeholders [5]. Strategic functions involve long-term planning and decision-making aimed at advancing the mission and goals of the museum. These functions may include strategic planning: Developing and implementing strategic plans that articulate the museum's vision, values, goals, and priorities. Strategic planning involves assessing internal strengths and weaknesses, external opportunities and threats, and setting clear objectives and action plans to guide organizational growth and development.Institutional Advancement: Cultivating relationships with donors, sponsors, and funding partners to secure financial support for museum initiatives. This includes grant writing, donor cultivation, sponsorship solicitation, and stewardship activities aimed at building sustainable revenue streams and philanthropic partnerships [6].

Comparing museum management in the United States, Europe, and Azerbaijan.Governance Structures:USA: Museums in the United States often operate as independent nonprofit organizations governed by boards of trustees or directors. These boards are responsible for setting strategic direction, overseeing financial management, and ensuring compliance with legal and ethical standards. The decentralized nature of governance allows museums to maintain flexibility and autonomy in decision-making.Europe: In Europe, museum governance structures vary widely depending on national and regional contexts. Some museums are government-owned and operated, with oversight from cultural ministries or agencies. Others may be managed by nonprofit foundations, trusts, or municipalities. Azerbaijan: In Azerbaijan, museums are overseen by government agencies responsible for culture and heritage. There is no centralized governance structure control over museum operations and decision-making.Funding Mechanisms:USA: Museums in the United States rely on diverse funding sources, including government grants, private donations, corporate sponsorships, and earned revenue. The nonprofit status of many museums enables them to solicit tax-deductible donations and apply for philanthropic support from foundations and individuals.Europe: Funding mechanisms for European museums vary by country and can include government subsidies, grants, membership fees, and ticket sales. Some European countries have centraled robust public funding systems for cultural institutions, while others rely more heavily on private philanthropy or self-generated revenue.Azerbaijan: Funding for museums in Azerbaijan primarily come from government sources. Organizational Practices:USA: Museum management in the United States often emphasizes audience engagement, educational programming, and community outreach. Many museums offer extensive public programs, interactive exhibits, and digital initiatives to attract and retain visitors. Collaboration with local communities, schools, and cultural organizations is common.Europe: European museums are known for their rich collections and scholarly research. Management practices may prioritize conservation, curation, and academic collaborations. Some European museums place greater emphasis on cultural diplomacy, international partnerships, and touring exhibitions to enhance their global impact. Azerbaijani museums may prioritize the preservation of national heritage and cultural identity. Government involvement may shape exhibition content and programming to reflect national narratives.

Conclusion:

1. Investing Leadership Development: Museums should prioritize leadership development programs to cultivate transformational and adaptive leaders. This includes providing training in areas such as strategic planning, team building, and emotional intelligence. Mentoring programs can also facilitate knowledge transfer and succession planning.

2. Embracing Strategic Planning: Museums should engage in regular strategic planning processes that involve key stakeholders and reflect the institution's mission and vision. Strategic plans should be dynamic documents that allow for flexibility and adaptation to changing circumstances. Performance metrics should be established to measure progress and inform decision-making.

3. Fostering Stakeholder Engagement: Museums should adopt inclusive approaches to stakeholder engagement, involving diverse communities, visitors, donors, staff, and partner organizations in decision-making processes. This can include advisory councils, community forums, and participatory programming initiatives. Feedback mechanisms should be established to ensure ongoing dialogue and responsiveness to stakeholder needs.

4. Investing in Digital Infrastructure: In an increasingly digital world, museums should invest in robust digital infrastructure to enhance accessibility, outreach, and engagement. This includes digitizing collections, developing interactive online exhibits, and leveraging social media platforms to reach new audiences. Staff should receive training in digital technologies and digital content creation to maximize impact.

REFERENCE LIST:

1. Richard Sandell , "Museum Management and Marketing", Routledge, 2009,(page.78)
2. Timothy A. Ambler, Howard Rosenbaum," Strategic Management for Museums: Theory and Practice", Routledge, 2001,(page.45)
3. Hugh H. Genoways, Lynne M. Ireland,"Museum Administration: An Introduction", Rowman & Littlefield Publishers, 2003(page.31)
4. Michael Fopp, "Managing Museums and Galleries", Routledge, 1997,(page.93)
5. American Alliance of Museums (AAM) - https://www.aam-us.org/
6. International Council of Museums (ICOM) - https://icom.museum/en/

Azad Nəriman NIFTƏLIYEV
V.Z. RAMAZANOV
Azərbaycan Dövlət Memarlıq və İnşaat Universiteti
E-mail: Azadnifteliyev926@gmail.com

REGİONAL İSTEHSAL KOMPLEKSLƏRİ ÜÇÜN İNVESTİSİYA STRATEGİYALARININ FORMALAŞDIRILMASI

Summary

The research examines the process of forming investments in the fixed capital of industrial enterprises. In the study, the dialectical method of understanding processes in the field of economy and social development, the system analysis method, and the formal logical method were used. As a result of the research, proposals for improving the state and regional investment policy were formulated in the process of forming investment strategies for regional production complexes. Conclusions are made about the validity of the measures taken in the process of economic growth of the country and the preferred means of support.

Keywords: strategic planning, investment strategies, regional economy, regional performance indicators, industrial complex, sustainable development.

Giriş

Strateji planlaşdırma müasir dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu gün demək olar ki, bütün sənaye və ictimai fəaliyyət sahələri üzrə strateji sənədlər və ya inkişaf proqramları hazırlanıb təsdiq edilib. Strateji inkişafın xüsusiyyəti əsaslı "yol xəritəsi"nin və dəqiq müəyyən edilmiş yekun göstəricilərin olmasıdır ki, bu da icranın istənilən mərhələsində cari və proqnoz məlumatlarını müqayisə etməklə planın icra səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Müsbət effekt əldə etmək üçün hər hansı bir transformasiyanın aparılması maliyyə investisiyaları tələb edir. Dövlət idarəçiliyinin vəzifəsi təkcə birbaşa maliyyələşmə deyil, həm də belə layihələrə investisiya cəlb etmək üçün əlverişli şərait yaratmaqdır. İnvestisiya resursları iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsidir, ona görə də onların məqsədyönlü cəlb edilməsi və rasional istifadəsi üçün şəraitin yaradılması xüsusilə vacibdir.

Əsas mətn

Geniş mənada strategiya dedikdə, həyata keçirilməsi istənilən nəticənin - hədəf göstəricinin əldə edilməsinə səbəb olan bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyətlərin müəyyən ardıcıllığı başa düşülür. R.M. Falmer (1992) strategiyanı "kritik istiqaməti təyin edən və resursların bölüşdürülməsinə rəhbərlik edən" təlimat kimi müəyyən edir. Müəllif strategiyanın həyata keçirilməsi mərhələlərini təşkil edən tədbirlər toplusunu uzunmüddətli rifaha nail olmağın standart nəticələri ilə müqayisə edir. M. Porter

(2011) strategiyanı SWOT təhlili əsasında müəyyən edilmiş üstünlüklər hesabına xarici təhdidlər və imkanlar toplusuna cavab növü, həmçinin daxili zəif tərəflərin optimallaşdırılması kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir. Strateji sənədləri daha yaxından araşdırdıqda aydın olur ki, SWOT təhlili onların inkişafı üçün ən vacib vasitədir [3].

E.İ. Evenko mikro səviyyədə strategiyanı ətraf mühit amillərinin dinamikasına əsaslanan və uzunmüddətli məqsədlərin formalaşdırılması və onlara nail olmaq üçün resursların axtarışı yolu ilə həyata keçirilən "inkişaf yolunun dəqiqləşdirilməsi" kimi müəyyən edir.

Təqdim olunan şərhlər strategiyanı proqram sənədi kimi deyil, məqsədə doğru irəliləyişin konkret prosesi və ya metodu kimi müəyyən edir. Strategiya müəyyən səviyyədə təsdiq edilmiş sənəd kimi imkan və üstünlüklərdən fəal istifadə etməklə, eləcə də ekoloji məhdudiyyətlərə qarşı durmaqla uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyət proqramıdır [2].

Azərbaycan Respublikasının strategiyaların bir neçə təsnifatı var: ərazi mənsubiyyətinə (dövlət, regional), fəaliyyət sahəsinə (turizm, sənaye, enerji), həyata keçirilmə müddəti (qısa, orta və uzunmüddətli), inkişaf istiqamətləri (innovativ, sosial-iqtisadi, investisiya) və s. Elmi nəşrlərin təhlili bir-biri ilə əlaqəli bir neçə anlayışın nəzərdən keçirildiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir: istehsal kompleksi, ərazi istehsal kompleksi, sənaye klasteri. Onlar nəzərdən keçirilən strukturların tarixi inkişafını və subyektlər arasında yaranan istehsal münasibətlərinin xüsusiyyətlərini təqdim edir; rayonların reproduktiv strukturunda sənaye komplekslərinin rolu əsaslandırılır. İstehsalın təşkilinin ən səmərəli forması kimi sənaye klasterlərinə geniş tədqiqatlar həsr edilmişdir [4].

Bu araşdırma çərçivəsində investisiya strategiyaları xüsusilə istehsal sektorunda maraq doğurur. Müxtəliflik baxımından bütün strateji sənədlər regionun və ya sənayenin iqtisadi rəqabət qabiliyyətinin və səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib. İnvestisiya strategiyasında maliyyə resursları və onların cəlb edilməsi şərtləri davamlı inkişafın mənbəyi kimi çıxış edir. Regionun investisiya strategiyasının əsas məqsədləri arasında [1]:

- Yerli iqtisadi artımın sürətləndirilməsi.
- Xarici təhlükə və risklərlə mübarizə.
- İqtisadi sistemin maliyyə dayanıqlığının artırılması.
- İstehsal gücünün yenilənməsi.
- Biznesin inkişafı, regiona yeni layihələrin cəlb edilməsi.
- Artan gəlirlilik və məhsuldarlıq.
- Əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması.

İnvestisiya strategiyasının yaradılmasının əsas məqsədi regionun fəaliyyətinin ən mühüm göstəricilərinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi və onların əsasında sabitləşdirici və stimullaşdırıcı tədbirlərin siyahısını formalaşdırmaqdır. Strategiyanın həyata keçirilməsinin nəticəsi rəqabət üstünlüklərindən istifadə etməklə rayon iqtisadiyyatının investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi və sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin yüksəldilməsidir.

Sənaye istehsalına və regional istehsal komplekslərinə investisiya qoyuluşu problemi bir çox alimlər tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Yerli müəlliflərin çoxlu sayda əsərləri iqtisadiyyatın əsas sektorlarında investisiya prosesinə həsr edilmişdir: müdafiə sənayesi, mədənçıxarma və emal sənayesi üçün avadanlıq istehsalı8, çətin vəziyyət şəraitində istehsal dövrünə maliyyə və iqtisadi dəstək. ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyət.

Bir çox nəşrlər investisiya strategiyasının hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə təsir edən amilləri, o cümlədən regionlarda mövcud təbii resurs, infrastruktur və sosial-iqtisadi potensialı tədqiq etmişdir: investisiya potensialının təhlili, investisiya layihələrinin sektoral ixtisaslaşmasından asılı olaraq, investisiya layihəsinin keyfiyyətinin artırılması.

Nəticə:

Tədqiqat nəticəsində belə nəticəyə gələ bilərik ki, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrdə sənaye komplekslərinin investisiya strategiyaları bir neçə əsas amildən asılıdır: dövlət dəstəyinin səviyyəsi; sənaye istehsalının payları; əsas istehsal fondlarının yenilənməsi ehtiyacları. İnvestisiyaların sənaye istehsalına təsirinin bütün şərait və amillərinin qiymətləndirilməsinin çətinliyinə baxmayaraq, qeyd etmək olar ki, investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə sənaye istehsalı indeksində artım müşahidə olunur. Rayonlarda investisiya prosesinin planlaşdırılmış və faktiki göstəriciləri arasında əhəmiyyətli fərq proqram-məqsədli yanaşma ilə yanaşı, bir neçə alətdən istifadə etmək zərurətindən xəbər verir. İnvestisiya resurslarının tənzimlənməsi prioritet yüksək texnoloji sahələrin inkişafına əsaslanmalıdır ki, bunlar arasında sənaye istehsalının təyyarə istehsalı, gəmiqayırma, müdafiə sənayesi, yeni kompozit materialların istehsalı, radioelektronika, robot texnikası kimi sahələri qeyd edilməlidir. Regional sənaye komplekslərinin davamlılığının təmin edilməsi investisiya prosesinin uğurundan və istehsal ehtiyaclarından asılı olaraq onun diversifikasiyasından asılıdır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Бочуров А.А., Курбанов А.Х. Перспективы и проблемы развития отечественного оборонно-промышленного комплекса в современных условиях // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера технологии. 2017. № 9. С. 5–14.

2. Вертакова Ю.В., Плотникова Н.А., Плотников В.А. Промышленная политика России: направленность и инструментарий // Экономическое возрождение России. 2017. № 3 (53). С. 49–56.

3. Викулов С.Ф., Коновалов В.Б., Хрусталёв Е.Ю. Финансовые и экономические войны в эпоху сетевого мироустройства // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного ун-та. 2015. № 111. С. 1549–1565.

4. Гайдук В.И., Лукьяненко Е.В., Гайдук М.В. Приоритеты инвестиционной политики в АПК региона// Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного ун-та. 2017. № 128 (04). С. 15–22.

Nihad Nazim ATAXANLI
Bakı Mühəndislik Universiteti
E-mail: nataxanli1@std.beu.edu.az

DRIVING ECONOMIC TRANSFORMATION: THE IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON AZERBAIJAN'S DIVERSIFICATION AND DEVELOPMENT

Summary

This article examines the impact of Foreign Direct Investment (FDI) on Azerbaijan's economy. It highlights how FDI has driven economic diversification, infrastructure development, and job creation, and also, how the Azerbaijani government's strategic policies and incentives have successfully attracted foreign capital, enhancing service standards and international connectivity. This influx of foreign investment significantly contributes to the country's sustainable economic growth and positions Azerbaijan as an attractive destination for international investors.

Key words: Foreign direct investment, Azerbaijan economy, government policies, economic development

Introduction:

Azerbaijan, strategically positioned at the crossroads of Eastern Europe and Western Asia, has experienced significant economic transformations since gaining independence from the Soviet Union in 1991. Transitioning from a centrally planned economy to a market-oriented system, Azerbaijan has pursued a variety of strategies to stimulate economic development. The "Law on Foreign Investments" adopted in 1992 laid the foundation for attracting foreign capital by providing guarantees for the rights and protections of foreign investors and offering tax and other related

incentives [1]. Foreign investments have played a vital role in the economic modernization of Azerbaijan, particularly in the energy sector, which has historically been the backbone of the Azerbaijani economy. Foreign capital involved in the exploitation of oil and gas reserves has generated significant revenue streams and facilitated infrastructure development. However, as the country strives to diversify its economic base, understanding the broader impacts of foreign investments across various sectors has become essential.

Body part

Driving economic transformation: the impact of foreign direct investment on Azerbaijan's diversification and development.

Foreign investments have played a significant role in ensuring growth and development across various sectors of the Azerbaijani economy. Key areas attracting significant inflows of foreign capital include the energy sector, infrastructure development, tourism, as well as agriculture and food processing. According to the Central Bank's data, the total amount of foreign direct investments attracted to the Azerbaijani economy in 2023 amounted to $6.7 billion. In that year, the largest investors in the country's economy were the United Kingdom ($1.9 billion), Turkey ($1.3 billion), Cyprus ($0.79 billion), Russia ($0.62 billion), and Iran ($0.4 billion) [2].

The significant influx of foreign direct investments (FDI) into the oil and gas sector highlights Azerbaijan's attractiveness to international investors. According to the Central Bank's data for 2023, the oil and gas sector accounted for a substantial portion, making up 69.9% of the structure of FDI into the country's economy [3]. International oil companies actively participate in joint ventures and production-sharing agreements, using their expertise and technologies to maximize hydrocarbon reserves' production. These companies have been actively engaged in exploration and production activities in Azerbaijan's oil fields, especially in projects like Azeri-Chirag-Gunashli and Shah Deniz. These investments have not only led to the discovery of new reserves but also facilitated the efficient extraction of existing reserves through the application of advanced technologies and expertise. Azerbaijan's active participation in energy projects such as Shah Deniz-2, the Southern Gas Corridor, TANAP, and TAP underscores its role as a reliable energy supplier to European markets, enhancing its geopolitical significance and further increasing its attractiveness to investors. Collaboration with foreign oil companies facilitates the development of Azerbaijan's domestic oil industry by facilitating technology transfer and knowledge exchange. Joint ventures and partnerships provide valuable skills and experience, contributing to the professional development of local workforce.

Furthermore, Azerbaijan has taken specific steps to promote the development of renewable energy projects in the energy sector. Foreign investments in Azerbaijan's renewable energy sector spur innovation, support economic growth, and play a significant role in promoting environmental sustainability. One of the key factors driving investment in Azerbaijan's renewable energy sector is the country's vast untapped potential in renewable sources, including solar, wind, and hydroelectric power. Thus, investors have the opportunity to harness these abundant resources and contribute to the country's energy transition. The decision to host the 29th session of the United Nations Climate Change Conference (COP29) in Azerbaijan not only recognizes the country's environmental commitment but also reaffirms its emerging role on the global stage in this sector. The choice of Azerbaijan as the host for COP29 underscores its growing influence as a key player in addressing climate change. President Ilham Aliyev's declaration of 2024 as the "Green World Solidarity Year" further emphasizes Azerbaijan's commitment to combating climate change and proof its proactive approach to environmental conservation.

For our country, which aims to reduce its dependency on profits from oil and gas by diversifying the economy and exports, attracting foreign direct investments (FDI) to the non-oil sector has a significant importance. Azerbaijan's focus on diversifying its economy beyond oil and gas is reflected in its investments in sectors such as construction, transportation, electricity generation, and science. These initiatives not only create new opportunities for foreign investors but also contribute to sustainable economic development and job creation. By promoting investments in non-oil sectors, Azerbaijan aims to reduce its dependency on hydrocarbon revenues and build a sustainable and

diversified economy that can withstand external shocks. According to 2023 assessments, the total amount of foreign direct investments attracted to the country's non-oil and gas sector was $2.0 billion. [3] Among these sectors, tourism stands out due to Azerbaijan's rich cultural heritage and natural attractions, forming as a field that attracts foreign investments. Investments in this sector contribute to job creation and strengthen Azerbaijan's image as a major tourist destination in the region [4]. In the agriculture sector, foreign investments are aimed at modernizing farming practices, increasing productivity, and promoting other processing activities. Modernization projects in agriculture have attracted foreign expertise and technology focused on increasing productivity, optimizing irrigation management, and implementing sustainable farming practices. Foreign investments in food processing have facilitated the transformation of raw agricultural products into higher-value goods, thus driving the development of the value chain and increasing export potential of the goods. According to the "Strategic Roadmap for National Economy Perspective of the Republic of Azerbaijan," one of the government's goals to be achieved by 2025 is to ensure that "the share of foreign direct investments in the non-oil GDP reaches 4%." [5].

The Azerbaijani government has implemented various strategies to promote foreign investments, including targeted marketing campaigns, investment forums, and business matching events. Legislative reforms, the creation of investment promotion mechanisms, and simplified licensing procedures demonstrate Azerbaijan's commitment to facilitating business activities and promoting investments across various sectors. One of the such measures is the presidential decree "On Certain Measures in the Field of Licensing" dated December 21, 2015, aimed at improving the investment environment and facilitating business activities in the country. According to this decree, the number of activities requiring licenses was reduced from 59 to 37. Additionally, to attract foreign investors, special economic zones and industrial parks have been established, offering preferential regimes, simplified regulatory procedures, and infrastructure support in key sectors such as energy, agriculture, and tourism. One of the incentives for investors includes benefits for residents of the established industrial parks. These parks provide general physical infrastructure and utility services funded by the state, and residents are granted tax exemptions for 10 years, including exemptions from income and property taxes, VAT, and import duties, along with lower rental rates [6].

The government has also created specific agencies and institutions, such as the Azerbaijan Investment Holding, to facilitate and coordinate investment activities. These entities play a crucial role in assisting investors, conducting feasibility studies, and identifying potential investment opportunities.

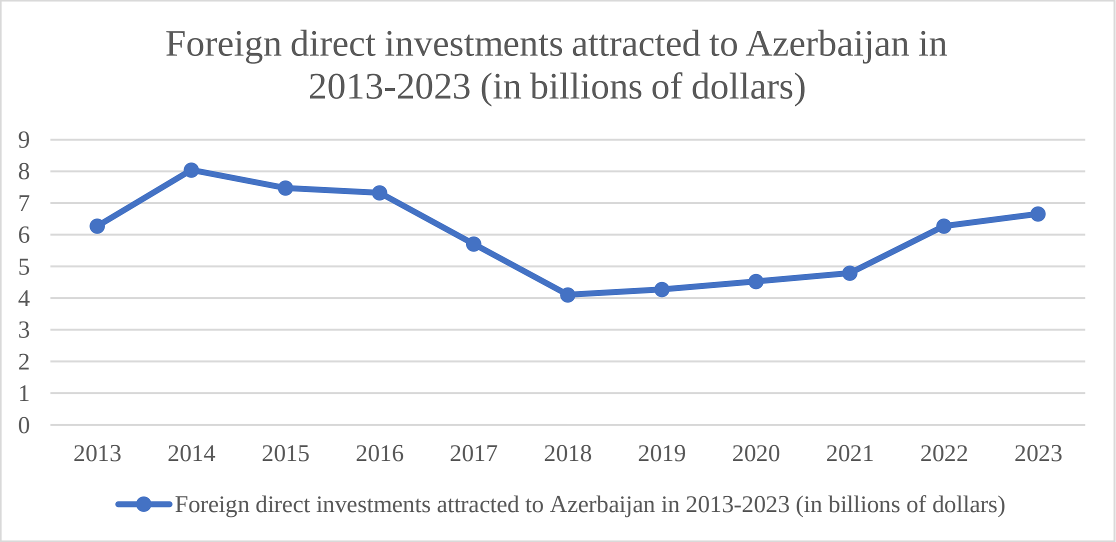

Source: The graph is prepared by the author based on the Central Bank's statistics on the external sector.

Conclusion

Foreign direct investments (FDI) have been a driving force behind Azerbaijan's economic transformation, significantly contributing to the diversification of the economy, infrastructure development, and job creation. Government initiatives, such as strategic policies and investment incentives, have played a crucial role in attracting and retaining foreign investment, thereby supporting sustainable economic growth and development. Azerbaijan, continuing to leverage FDI for its economic development, must maintain and strengthen policies that turn the country into an attractive destination for international investors. By addressing potential challenges and seizing opportunities, Azerbaijan can further enhance its economic resilience and inclusivity. Sustained focus on promoting a favorable investment environment will not only sustain economic growth but also ensure the broad distribution of benefits from foreign investments, contributing to long-term prosperity and stability.

REFERENCE LİST:

1. Azerbaijan-Country economic memorandum: a new silk road-export-led diversification. The World Bank's report, № 44365, December 23, 2009.
2. Azerbaijan Central Bank's "Foreign Direct Investments Statistics for 2023" report
3. Azerbaijan Central Bank's "Balance of Payments of the Republic of Azerbaijan for 2023" report
4. Investment Opportunities in Azerbaijan: Oil and non-oil sectors development prospects. Report from the 12th Economic Forum of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), 2024, Prague.
5. Strategic Road Map of the perspective of the national economy of the Republic of Azerbaijan, p.52.
6. "Industrial parks", the official website of the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan.

Nəcəf QASIMOV
Qərbi Kaspi Universiteti
Najafgasimov@mail.ru

AZƏRBAYCANDA TURİZM SAHƏSİNDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN STİMULLAŞDIRILMASI

Summary

Stimulating steps such as financial support, promotion of investments, development of tourism centers, promotion of local products and inter-organizational cooperation are being taken for the development of entrepreneurship in the field of tourism in Azerbaijan. These steps involve entrepreneurs in the field of tourism and increase the tourism potential of the country.

Key words Entrepreneurship, Entrepreneurship activity, Entrepreneurship Development Fund, Stimulus

Giriş:

Azərbaycanda turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti son illərdə artan diqqət mərkəzindədir. Ölkə, turizm sektorunun inkişafını təmin etmək üçün müxtəlif stimullaşdırıcı addımlar atır. Mali dəstək proqramları, investisiya təşviqi, turizm mərkəzlərinin inkişafı, yerli məhsulların tanıtılması və təşkilatlararası iş birliyi kimi addımlar sahibkarların turizm sahəsində fəaliyyət göstərməsinə kömək edir. Bu addımlar Azərbaycanın turizm potensialını artırmağa və ölkəni beynəlxalq arenada turizm mərkəzi kimi mövcudluğunu daha da gücləndirməyə yardım edir.

Əsas mətn:

Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən turizmin tərifi aşağıdakı kimi verilmişdir: Turizm – Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və yaxud vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müvəqqəti olaraq getdiyi ölkədə gəlir əldə etmək məqsədi olmamaq şərtilə istirahət, sağlamlıq,idman və yaxud dini məqsədlərlə yaşadığı yerdən müvəqqəti səyahətidir [1].

Sahibkarlıq cəmiyyətə lazım olan məhsul və xidmətləri aşkara çıxaran və cəmiyyətin tələbatını ödəmək üçün müəssisələr yaradan bir anlayışdır ki sahibkarlıqla məşğul olan şəxslər sahibkar adlanırlar.Sahibkarlar uğurlu olması üçün bir sıra xüsusiyyətlərə malik olmalıdırlar ki, bu xüsusiyyətlər də cəsarət,yaradıcılıq,liderlik bacarığı və.s dir.Sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə isə cəmiyyətin ehtiyac duyduğu məhsulların və xidmətlərin aşkara çıxarılması, və bu ehtiyac duyulan məhsulların və ya xidmətlərin ödənilməsi üçün sahibkarlıq müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulur.Sahibkarlığın bir çox forma və növləri vardır ki onlardan biri də məhz turizm sahibkarlığıdır [2]. Turizmdə sahibkarlıq müəssisələrinə otellər, restoranlar,sağlamlıq mərkəzləri,əyləncə obyektləri və.s daxildir.Bu müəssisələrin fəaliyyətində dövlət tərəfindən bir sıra tənzimləmələr və stimullaşdırıcı tədbirlər aparılır ki, bütün bunlar turizmdə sahibkarlığın inkişafına xidmət göstərir. Turizm sahəsində dövlət tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün aparılan tədbirlərə təlimlər, maliyyə dəstəkləri, vergi güzəştləri,investisiya yatırımları,infrastruktur dəstəyi və.s daxildir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında əsas çətinliklərdən biri maliyyə problemidir. Xüsusilə gənc sahibkarlar bu problemlə üzləşirlər.Sahibkarlıqla məşğul olan kiçik sahibkarlar maliyyə dəstəyini əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir.Kiçik sahibkarlara maliyyə imkanlarından yararlanmaq üçün kredit təminatı fondu yaradılıb.Bu da sahibkarlığa olan marağın artmasına səbəb olur. Turizm sahibkarlarına vergi güzəştlərinin edilməsi də sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdıran amillərdəndir.Sahibkarlıqla məşğul olan şəxslərin vergi yükünün azaldılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi və inkişafına dair bir sıra mühim dəyişikliklər edilmişdir ki, bu dəyişikliklərdən biri də turizmdə sahibkarlıq müəssisələri sayılan mehmanxanalar, otellər, restoranlar və.s kimi obyektlərə əmlak vergisi üzrə vergi təşviqininin həyata keçirilməsi olmuşdur. Bu cür vergi təşviqlərinin həyata keçirilməsi həm Azərbaycanda regional turizmin inkişaf etdirilməsinə, həm də sahibkarların vergi xərclərinin azalmasına gətirib çıxardır [3].Regionlarda sahibkarlığın inkişafı üçün vacib məsələlərdən biri də infrastrukturun yaradılması və bərpasıdır.Azərbaycan ərazisinin 3 istiqamətdə beynəlxalq səviyyəli yollarla əhatə olunması həmin yollar üzərində rekreasiya obyektlərinin tikilərək bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin artmasına şərait yaradır.Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti əsasən mövsümü xarakter daşıyır bu mövsümülik turizm ehtiyatlarından daimi istifadəyə gətirib çıxardır.Dövlət tərəfində regionlarımızda infrastrukturun bərbası və yenidən qurulması bu ərazilərdə yerli və xarici sahibkarların yeni sahibkarlıq müəssisələri açmalarına təşviq edir.Bunun nəticəsi olaraq sahibkarlıq müəssisələrinin sayı artır və regionlarımızda işsizliyin azaldılmasına gətirib çıxardır [4].Ölkəmizdə olan təbii resurslardan turizm məqsədilə istifadə olunması yeni turizm formalarının yaradılmasına və kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşmasına gətirib çıxardır.Həmçinin turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti bir sıra problemləri həll edir ki onlardan biri də məşğulluğun artması və biznes fəaliyyətlərinin inkişafıdır [5].

Sahibkarlara dəstək üçün dövlət tərəfindən Sahibkarığın İnkişaf Fondu yaradılmışdır. Bu fondun əsas vəzifələrinə sahibkarlıq subyektlərini maliyyələşdirmək, maliyyə bazarından kreditlər cəlb etmək,sahibkarlıq subyektləri üçün kadrlar hazırlamaq və onların ixtisaslarını artırmaq,yeni biliklər və teknoloji yeniiliklər haqqında sahibkarları məlumatlandırmaqdır [6].

Bütün bu tədbirlərin və fəaliyyətlərin əsas məqsədi turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək,yeni sahibkarları bu sahəyə cəlb etmək və həvəsləndirmək, regionlarda da sahibkarlığın inkişafını təmin etmək və orada yeni sahibkarlıq müəssisələri yaratmaq, bölgələrdə işsizliyin sayını azaltmaq və məşğulluğu artırmaqdır.Bu istiqamətdə dövlət tərəfindən proqramlar həyata keçirilir və növbəti illərdə də daha yüksək səviyyədə həyata keçirilməyi nəzərdə tutulur.Həmçinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə və yeni sahibkarlıq müəssisələrinin yaradılması məqsədilə həmin ərazilərdə infrastrukturun bərpası və yenidən qurulma işlərinin aparılması sürətlə davam etməkdədir.Gözəl təbiətə məxsus Qarabağ ərazisi turizm üçün böyük potensiala malikdir. Həmçinin bu ərazilərdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən sahibkarlar üçün də xüsusi güzəştlər və təşviqlər yaradılır.Xarici və yerli investorların da bu sahəyə marağı olduqca böyükdür.

Nəticə:

Azərbaycanda turizm sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti, ölkənin turizm potensialını artırmaq və səyahət mənsubiyyətinə daha çox turist cəlb etmək məqsədi ilə genişlənir. Mali dəstək təşkilatları, investisiya təşviqi, turizm mərkəzlərinin infrastrukturunun inkişafı və yerli məhsulların beynəlxalq bazarlarda tanıdılması, sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır. Bu addımların nəticəsi olaraq, Azərbaycan turizm sahəsində daha çoxsayan imkanlar və xeyirli iş sahələri yaranır, həm də ölkənin beynəlxalq arenada tanınırlığı artır. Turizm sahəsindəki bu inkişaf, ölkənin iqtisadiyyatına və sosial mənsubiyyətinə də böyük təsir edir, daha da əhəmiyyətli səyahət təcrübələri təmin edərək ölkənin turizm mərkəzi kimi möhkəmlənməsinə kömək edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1.Bahadur Bilalov – Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi Bakı 2006

2.Romella Məhərrəmova , Solmaz Musayeva – Sahibkarlıq Bakı 2019

3. (taxes.gov.az)

4.Ə.Q.Əlirzayev – Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi Bakı 2010

5. E.Q.Məmmədov – Azərbaycanda turizm bazarının formalaşması və idarə olunmasının regional xüsusiyyətləri Bakı 2013

6. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu (edf.gov.az)

Səbinə Rasim ŞAHVERDİYEVA
Qərbi Kaspi Universiteti,
E-mail: sabina_shahverdiyeva@mail.ru

VİRTUAL MÜƏSSİSƏLƏR VƏ QLOBAL RƏQABƏTLİLİK STRATEJİ ÜSTÜNLÜKLƏR VƏ RİSKLƏR

Summary

Discusses the strategic advantages of virtual enterprises in global competitiveness and the risks associated with them. This business model has created a significant transformation in the work environment by minimizing the need for a physical office and removing geographical constraints. The study highlights that virtual enterprises face risks such as technological security and data protection, in addition to the advantages of increasing financial efficiency, providing easy access to global talent, and being integrated into large markets. The study highlights the importance of strong encryption standards and data protection procedures to protect the integrity of these businesses.

Key words: Virtual Enterprises, Global Competitiveness, virtual risks.

Giriş

Virtual müəssisə anlayışı, müasir iş dünyasında əhəmiyyətli bir dönüşümü əks etdirən yenilikçi bir iş modelini təsvir edir. Fiziki ofis məkanına olan tələbatın minimuma endirildiyi bu model, əsasən rəqəmsal kommunikasiya vasitələri və internet texnologiyaları üzərində qurulub. Aşağıdakı abzaslar, virtual müəssisənin xüsusiyyətlərini, üstünlüklərini və onun qlobal iş mühitində necə inteqrasiya olunduğunu elmi bir dildə izah edir. Virtual müəssisələr, fiziki coğrafiyadan asılı olmayan strukturlar olaraq tanınır. Bu iş modeli, dünyanın hər hansı bir nöqtəsindən idarə edilə bilən və işçilərinin yerli və qlobal müştəri bazasına xidmət etmək üçün eyni şəkildə dünyanın müxtəlif yerlərindən işləyə biləcəyi bir mühit yaradır. Bu, həm işgücü bazasının genişləndirilməsi həm də müxtəlif bazarlara daha sürətli inteqrasiya olunması imkanlarını açır [1].

Virtual müəssisələr, fiziki ofis məkanının tələblərini və ilə bağlı xərcləri minimuma endirərək, işlərin səmərəliliyini maksimum dərəcədə artıran bir model təklif edir. Bu modelin tətbiqi, əməkdaşların uzaqdan işləməsi və esnek iş saatlarının təmin edilməsi ilə mümkün olur, bu da işçilərin

motivasiyasını və ümumi iş məhsuldarlığını artırır. Əmək haqqı, icarə və digər ənənəvi iş yerinə bağlı xərclərin azaldılması, müəssisələrin maliyyə səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır.

Əsas mətn:

Virtual iş modelinin tətbiqi, işgücü bazasının coğrafi məhdudiyyətlərdən azad edilməsi ilə müəyyən edilir. Bu, müəssisələrə dünya üzrə ən yaxşı və ən uyğun talentləri cəlb etmə və onları saxlama imkanı verir. Müxtəlif mədəniyyət və bacarıqlara malik bir işgücünün inteqrasiyası, yenilikçilik potensialını və kreativ həllərin tətbiqini artırır, bu da müəssisənin qlobal rəqabətlilik qabiliyyətini gücləndirir.

Virtual müəssisə modelinin əsas risklərindən biri, texnoloji güvənlik və məlumatın mühafizəsi ilə bağlıdır. Kiber təhlükəsizlik hədəflərinin artması və məlumat oğurluğu hallarının çoxalması, virtual müəssisələrin qarşılaşdığı əsas çağırışlardan birinə çevrilmişdir. Bu səbəbdən, güclü şifrələmə standartları, məlumatın qorunması prosedurları və texnoloji təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsi, virtual müəssisələrin etibarlılığını və uzunmüddətli uğurunu qorumaq üçün əsas prioritetlərdən biri olmalıdır.

Virtual müəssisələrin qlobal rəqabətlilikdəki rolu və onların strateji üstünlükləri ilə yanaşı karşılaşdığı risklər, müasir iqtisadi mühitin mürəkkəb dinamikalarını əks etdirir. Bu kontekstdə, həmin müəssisələrin qlobal bazarlarda uğur qazanmaq üçün necə yenilikçi yanaşmalar tətbiq etdiyi və eyni zamanda müxtəlif risklərlə necə üzləşdiyi detallı şəkildə araşdırılmalıdır [2].

Virtual müəssisələr, fiziki olaraq bir yerdə yerləşmədikləri üçün, coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldıraraq dünya üzrə müxtəlif bazarlara asanlıqla giriş imkanı əldə edirlər. Bu yanaşma, həm məhsul və xidmətlərin daha geniş müştəri bazasına çatdırılmasını təmin edir, həm də qlobal miqyasda marka şüurunun artırılmasına kömək edir. Buna baxmayaraq, bu genişlənmə, həmçinin lokal bazarların mədəni və istehlak xüsusiyyətlərinin dərindən başa düşülməsini tələb edir.

Uzaqdan işləmə imkanları sayəsində virtual müəssisələr, əmək haqqı, icarə və digər işlərlə bağlı xərcləri azalda bilirlər. Bu, xüsusilə işgücü xərclərinin yüksək olduğu ölkələrdə mühüm bir maliyyə avantajı yarada bilər. Lakin, işlərin səmərəliliyinin artırılması prosesi, effektiv virtual komanda idarəetməsi və texnoloji infrastrukturun gücləndirilməsi kimi məsələləri də gündəmə gətirir [3].

Nəticə:

Virtual müəssisələrin coğrafi məhdudiyyətlər olmadan dünya üzrə ən yaxşı talentləri cəlb etmək və saxlamaq imkanı, onlara qlobal rəqabətdə əhəmiyyətli bir üstünlük verir. Bu, müxtəlif mədəniyyətlərə və bacarıqlara malik komandaların yaradılmasına imkan yaradır ki, bu da yenilikçilik və yaradıcılığı təşviq edir. Bununla birlikdə, mədəni və dil fərqlərinin idarə edilməsi, virtual müəssisələrin qarşısında duran əsas çağırışlardan biridir [4].

Cyber təhlükəsizlik və məlumatın qorunması, virtual müəssisələrin qlobal rəqabətlilikdə üzləşdiyi əsas risklərdən biridir. Müştəri və şirkət məlumatlarının qorunması, bu müəssisələrin etibarlılığı və müştəri münasibətləri üçün kritik əhəmiyyətə malikdir. Bu kontekstdə, güclü şifrələmə standartları və məlumat mühafizəsi prosedurlarının tətbiqi, müəssisələrin bu riskləri idarə etməsində mühüm rol oynayır [5].

Virtual müəssisələrin qlobal rəqabətlilikdə əldə etdiyi strateji üstünlüklər və üzləşdiyi risklər, onların qlobal iqtisadiyyatda mühüm oyunçular olaraq qalmaq üçün sürekli adaptasiya və yenilikçilik göstərməsinin zəruriliyini vurğulayır. Bu adaptasiya və yenilikçilik prosesi, həm texnoloji həm də idarəetmə bacarıqlarının gücləndirilməsini tələb edir. Virtual müəssisələr, bu dinamik mühitdə uğur qazanmaq üçün strateji üstünlüklərini maksimum dərəcədə istifadə etməli və eyni zamanda karşılaşdıqları riskləri effektiv şəkildə idarə etməli olan müəssisələrdir [6].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev, Ümummilli Lider Heydər "Rəqəmsal Texnologiyaların Cəmiyyətin Və İqtisadiyyatın İnkişafında Həlledici Rolu X Ü L A S Ə" Аудит 1.39 (2023): 38-48.

2. Əliquliyev, R. M., & Əliyev, Ə. Q. İqtısadi İnkişafın İnklüzivlik Xüsusiyyətləri Və Onun Formalaşması Səviyyəsinin Qiymətləndirilməsinin Metodoloji Əsasları.

3. Панахалиева, M. O. (2021). Elektron Ticarətin İnkişaf Etdirilməsi Yolları. İnformasiya Cəmiyyətində İqtisadiyyatın Davamlı İnkişaf Problemləri (Pp. 79-83).

4. Əhmədov, İ. (2020). Azərbaycanda sosial inkişaf: illüziya və reallıq.

5. İsmayılov, A., & Alıyev, X. (2013). İnnovasiya Əsaslı İqtisadi İnkişaf Və Dövlət Təşviqlərinin Əhəmiyyəti. Journal Of Qafqaz University, 1(2).

6. Hüseynzadə, M. R. O. (2023). Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın gücləndirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması (Doctoral dissertation).

Nərmin Valeh SƏFƏRLİ

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

AZƏRBAYCAN TEATRININ MALİYYƏLƏŞMƏSİ VƏ BAZAR İQTİSADİYYATINDA ROLU

Summary

Today, there are many big and small achievements of theater art. The theater educates talented young people in various fields. But the theater can't survive only on personnel. The State Theater System, which is the main theater system in our country, is mainly financed from the state budget, and there are almost no cases of alternative funding sources being used. There are complex reasons for this, and a way to solve them must be found.

Key words: budget, financial system, strategy, development.

Giriş:

Teatr və bazar münasibətlərinin inkişaf yönünü təyin edən mövcud strategiya, müəssisənin biznes strategiyasına və onun inkişafına söykənməlidir. Teatrların PR və marketinq istiqamətindəki apardığı işlər hər hansı konkret plana, konseptual yanaşmaya deyil, rəhbər şəxlərin, və ya mətbuat katiblərinin şəxsi zövqünə əsasən işlənir. Teatrların vizyonu, missiyası, hədəfləri, məqsəd və vəzifələri mütləq şəkildə təyin edilməli, media kanalları həmçinin reklam büdcələri müəyyənləşdirilməlidir.

Əsas mətn

Teatr fəaliyyətində kraudfandinq, fandrayzinq, patereon hesabı da tətbiqi mümkün olan alternativ maliyyə mexanizmlər sırasındadır. Fandreyzinq iqtisadi, siyasi və ya sosial-mədəni məqsədlər üçün ictimaiyyət nümayəndələrindən vəsaitin toplanması deməkdir. Kraudfandinq isə hər hansı layihənin həyata keçirilməsi üçün çoxlu sayda insandan maliyyə vəsaitinin toplanmasıdır. Azərbaycan teatrları xeyriyyə eləcə də, şərti-qaytarılan kraundfandinq mexanizmindən istifadə edə bilərlər. Günümüzdə teatrların maliyyə sistemi ilə bağlı kifayət qədər ciddi boşluqları mövcuddur. Dövr, zaman və iqtisadi şərait dəyişsə belə, teatrların maliyyə sistemində hələ də sovet dövründən qalmış mexanizmlər tətbiq olunur.

Nəticə

Sözsüz ki, teatrların problemləri sadalananlarla bitmir və bu çatışmazlıqları istənilən qədər uzatmaq mümkündür. Lakin problemi görmək və göstərməklə məsələ bitmiş olmur, bu gün Azərbaycan teatrını içində olduğu problemlerdən, boşluqlardan çıxarmaq üçün mütləq şəkildə kompleks tədbirlər həyata keçirilməli və konstruktiv təkliflər irəli sürülməlidir. Bu səbəbdən dünya təcrübəsinə, uzunmüddətli analizlərə və teatrşünasların şəxsi təcrübəsinə əsaslanan bir sıra təkliflər irəli sürmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Arıkan Y, Uygulamalı Tiyatro eğitimi, Pozitiv yayınları, 2021, 504 s

2. Neville D, Paulin I, The theatre of business ,BookSurge Publishing,2005, 112 p

3. Preschutti S, Practices of İndependent Theatrical Film Finance, İndependently Published, 2020, 124 p

4. https://teatro.az/az/post/elcin-ceferov---teatrin-bazari-ve-bazar-iqtisadiyyati

Şəhla Firuz CABBAROVA
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: Shahlajabbarovaa@gmail.com

RƏQABƏTLİ UĞURU TƏMİN ETMƏK ÜÇÜN İSTİFADƏ OLUNAN STRATEJİ HR TƏTBİQLƏRİ

Summary
The new economic conditions brought about by globalization make businesses dependent on strategic human resource management (HRM) to gain competitive advantage. In this context, enterprises are introducing new HRM processes that include best practices and best adaptation approaches to gain a greater competitive advantage. The most appropriate approach argues that harmony or a strong connection should be established between the HRM strategy and the overall strategy of the business. According to the best practice approach, HRM must identify best practices that support the strategy adopted by the business by developing a creative and flexible organizational culture, mission and vision. In this context, the starting point of the research is to conduct a theoretical analysis based on the best practice approach to reveal the role and effectiveness of strategic HRM in global competition.
Key words: HR applications, creating organizational culture, defining a global vision, defining a new mission and defining functional practices

Giriş

İnsan resurslarının idarə edilməsi strateji uğuru təmin etmək və ya rəqabət strategiyasını effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün qabaqcıl təcrübələri müəyyən etməli və tətbiq etməlidir. Bu kontekstdə rəqabət strategiyasının uğuru və ya həyata keçirilməsi üçün tələb oluna biləcək ən yaxşı strateji təcrübələr yeni təşkilat mədəniyyətinin yaradılması, qlobal baxışın müəyyən edilməsi, yeni missiyanın müəyyən edilməsi və ən yaxşı funksional təcrübələrin müəyyən edilməsi kimi qruplaşdırılır.

Əsas mətn

1. Yeni Təşkilat Mədəniyyətinin Yaradılması

Qlobal rəqabət mühitində strateji insan resurslarının idarə edilməsinin uğuru əsasən təşkilat mədəniyyətindən asılıdır. Təşkilat mədəniyyəti təşkilat üzvlərinin özlərini və davranışlarını şərh etdiyi və qiymətləndirdiyi normalar, dəyərlər və ya qaydalar şəklində ortaya çıxır. Müəssisələrin təşkilati mədəniyyətlərində "birgə baxış" və "təşkilati məqsədlər və dəyərlər" anlayışının müxtəlif səviyyələri mövcuddur. Bu fərqliliyə görə, strateji insan resurslarının idarə edilməsi müxtəlif təşkilati ehtiyacları və dəyərləri ehtiva edir. Rəqabət strategiyası baxımından mövcud mədəniyyəti daha açıq struktura çevirməklə yeni təşkilat mədəniyyəti yaratmaq olar. Rəqabət strategiyasında təşkilat addım-addım, mərkəzdən və yuxarıdan idarə olunan, qaydalara əsaslanan (nəzarət əsaslı) təşkilati mədəniyyətdən effektiv ünsiyyətlə işləyən, məsuliyyətləri bölüşən və çevik təşkilat mədəniyyətinə (çevik əsaslı) uyğunlaşan aşağıdan yuxarı struktura çevrilməlidir. Çünki nəzarətə əsaslanan mədəniyyətə malik təşkilatların insan resursları təcrübələri çevik mədəniyyətə əsaslanan təşkilatlardan fərqlidir. Nəzarətə əsaslanan mədəniyyətdə işçilərin məhsuldar olması və əmrlərlə tənzimlənən bir vəziyyətdə davranması gözlənilir, halbuki çevik əsaslı strukturda bu belə deyil.

Qloballaşma ilə ortaya çıxan rəqabət mühitində çevik əsaslı mədəniyyətə malik müəssisələrin strateji insan resursları təcrübələri daha çevik, təşəbbüskar və strateji olaraq qiymətləndirilir.

2. Qlobal Baxışın müəyyən edilməsi

Təşkilati struktur baxımından baxışın əldə edilməsi nəzərdə tutulan uzunmüddətli bir görüntü kimi qəbul edilə bilər. Vizyonu təşkilatın bu gündən etibarən gələcək imicini müəyyən edilməsidir. Təşkilatın vizyonu təşkilatın məqsədlərini, strategiyalarını və qərarlarını istiqamətləndirən və təsir edən bir xüsusiyyətə malikdir.

Qloballaşma ilə birlikdə top menecerlər, insan resursları və digər işçilər biznesin imicinin necə olacağına qərar vermək üçün birlikdə qərarlar qəbul etməlidirlər. Bu, əslində gələcək haqqında

danışmaq və düşünmək üçün alternativ bir yol kimi üstünlük təşkil edə bilər. Bu alternativ yolu qısaca "birləşən arzular" adlandırmaq olar. Rəqabətlə gələcəkdə nələrin vacib olacağı və bu arzuların necə reallaşacağı bu qruplar tərəfindən birgə müəyyən edilməli və rəqabət üçün zəruri olan amillər izah edilməlidir.

Qloballaşma prosesi ilə əlaqədar təşkilati strukturun yenilənməsi əslində gələcək üçün modernləşmə işidir. Bu modernləşməni əslində qloballaşma ilə yanaşı gələcəyin təşkilatlanmasına yönəlmiş tədqiqatlar toplusu kimi də görmək olar.

3. Yeni Missiyanın müəyyənləşdirilməsi

Rəqabət strategiyasında təşkilati baxışla bağlı bu araşdırmalardan sonra yeni təşkilati missiya müəyyən edilməlidir. Təşkilatın vizyonunu müəyyən etmədən yeni missiya müəyyən etmək mümkün deyil. Missiya qısa şəkildə "işin (təşkilatın) mövcud olmasının səbəbi" kimi müəyyən edilə bilər. Rəqabət strategiyasında şirkətin yeni missiya ilə bağlı açıqlamalarında və ya yeni missiyanın yaradılması səylərində bütün işçilərin fikirləri qəbul edilə bilər.

Qloballaşma prosesində rəqabət mühitində müəyyən ediləcək yeni təşkilati missiya bütün təşkilat üçün ümumi istiqamət yaradır. Təşkilat mədəniyyətindəki bəzi dəyərlər də yeni missiyaya uyğun olaraq formalaşır. Yeni təşkilati missiya bütün təşkilatın birliyini təmin etməli və mistik çərçivədə təşkilata ümumi düşüncə və missiya qoymalıdır. Bu ümumi vəzifəni yerinə yetirəcək insanların tapılması, işə götürülməsi, öyrədilməsi, mükafatlandırılması və s. kimi vəzifələr insan resurslarının idarə edilməsinin əsas funksiyalarıdır. Əslində insan resurslarının planlaşdırılması zamanı biznes missiyası nəzərə alınmalıdır.

4. Ən yaxşı funksional təcrübələrin müəyyən edilməsi

Strateji biznes məqsədlərinə nail olmaq üçün insan resursları və digər sahə menecerləri tərəfindən funksional və spesifik biznes məsələləri birlikdə həll edilməlidir. Beləliklə, qloballaşma ilə ortaya çıxan bu təcrübələri rəqabət faktoru ilə bağlı ümumilikdə üç başlıq altında toplamaq olar. Bunları innovasiyalara, keyfiyyətin yüksəldilməsinə və xərclərin azaldılmasına yönəlmiş insan resursları funksiyalarının strateji təcrübələri hesab etmək olar.

İnnovasiya üçün Strateji HRM Funksional Tətbiqləri

Rəqabət strategiyasının istiqaməti ilə bağlı kritik amillərdən birincisi innovasiya ilə bağlıdır. Yenilikçi olmaq, inkişaf edən və dəyişən şərtləri nəzərə alaraq davamlı təkmilləşdirmə yolu ilə bu dəyişikliyə və inkişafa təsir edən bir prosesə aiddir. Bu prosesdə struktur fəaliyyətlərlə yanaşı insan resursları prosesləri ilə bağlı elementlər də yenilənməlidir.

Bu təcrübələri aşağıdakı kimi sıralamaq olar: Qruplar arasında sıx qarşılıqlı əlaqə və koordinasiya tələb edən yeni iş və vəzifələrin yaradılması,qrup və ya komanda əsaslı nailiyyətləri əks etdirmək üçün performansın qiymətləndirilməsi və mükafatlandırılması, bazar əsaslı və ya xarici bərabərlikdən daha çox daxili bərabərliyə əsaslanan yüksəliş sistemlərinin inkişafı və geniş çeşidli kadrların inkişafını təşviq edəcək qabiliyyət,istedad və bacarıqları ilə geniş karyera yollarının yaradılması və s.**Keyfiyyətin *Təkmilləşdirilməsi üçün Strateji HRM Funksional Tətbiqləri***

Rəqabət strategiyalarının istiqaməti ilə bağlı digər kritik amil keyfiyyətin yüksəldilməsi idi. İnsan resurslarının idarə edilməsi baxımından keyfiyyətin yüksəldilməsi daxili insan resurslarının bacarıq, bilik, təcrübə səviyyələrinin artırılmasını, proseslərin texniki-iqtisadi elementlərinin təkmilləşdirilməsini, funksional proseslərdə iş və tapşırıqların daha səmərəli yerinə yetirilməsini təmin edən proses kimi başa düşülür. Müəssisələr arasında rəqabətin əsas meyarlarından biri olan keyfiyyətin artırılması xərclərin azaldılması kontekstində strateji əhəmiyyətə malikdir. Belə strategiyanın həyata keçirilməsi biznes funksiyalarına və xüsusən də insan resursları funksiyasına müsbət təsir göstərəcəyindən biznes proseslərində daha müsbət nəticələr əldə etmək olar.

Keyfiyyətin yaxşılaşdırılması üçün qəbul edilmiş rəqabət strategiyasına uyğun olaraq ən yaxşı HR funksional təcrübələri aşağıdakı kimidir: Rəqabət üstünlüyü əldə etmək və cari biznes prosesləri və insan resurslarının vəzifələrini daha yaxşı yerinə yetirmək üçün təlim və inkişaf fəaliyyətləri vasitəsilə insan resurslarının istedadlarını, bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirilməsi, biznes daxilində vəzifə və prosesləri daha aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, işçilərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və işin özünün təkmilləşdirilməsi, qərarların qəbulunda işçilərin yüksək

töhfəsinin təmin edilməsi, biznes proseslərindən irəli gələn vəzifələrin daha keyfiyyətli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün davamlı və vaxtaşırı olaraq təlimlərin inkişafı üzrə tədqiqatlar aparılması.

Xərclərin Azaldılması üçün Strateji HRM Funksional Tətbiqləri

Rəqabət strategiyasının istiqaməti ilə bağlı kritik amillərdən sonuncusu xərclərin azaldılması ilə bağlıdır. HR idarəçiliyində xərclərin azaldılması rəqabət strategiyasının əsas məqsədi insan resursları xərclərini funksional olaraq azaltmaqdır. Bu strategiya ilə funksional insan resurslarının idarə edilməsi üçün tələb olunan əmək xərcləri sabit və ya azaldılır. Xərcləri azaltmaq üçün qəbul edilmiş rəqabət strategiyasına uyğun olaraq ən yaxşı HR funksional təcrübələri aşağıda verilmişdir:

- İşin təsviri. İş təsvirləri anlaşılmazlıqların qarşısını almaq üçün dəqiq və aydın formada olmalıdır.
- İşin biznes və proseslərlə bağlılığı. İş və proseslərlə bağlı əmək bölgüsü və ixtisaslaşma işçilərin məhsuldarlığını və effektivliyini artıracaq struktura çevrilməlidir. Beləliklə, birtərəfli və ya dar sahəli iş və karyera yolları yaratmaqla vəzifələrdə lazımsız iş yerləri aradan qaldırılır. Nəticədə işlərdə və vəzifələrdə qənaət əldə oluna bilər.
- Mükafatlandırma. Mükafatlandırma qısamüddətli və nəticəyə əsaslanan fəaliyyətin qiymətləndirilməsinə əsaslanmalıdır. Bundan əlavə, biznesin əmək haqqı səviyyəsini mümkün qədər bazar orta səviyyəsindən yuxarı qaldırmamağa diqqət yetirilməlidir.
- İşçi seçimi. İşçi seçərkən ixtisaslı işçi qüvvəsinə üstünlük verilməlidir. Bu təcrübə xərclərin azaldılması strategiyası baxımından son dərəcə vacibdir. İxtisaslı işçilərin seçilməsi işin səmərəli aparılmasını təmin etdiyindən, təlimin inkişafı prosesində müəssisənin xərclərini minimuma endirəcəkdir.

Nəticə:

Nəticə etibarı ilə, yuxarıdakı tətbiqlər diqqətlə araşdırıldığında, bu strateji tətbiqlərin funksional olmasına baxmayaraq, bütün biznesin ümumi xərclərini azaltmağı hədəflədiklərini görmək olar.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. A., Tekin, Stratejik İnsan Kaynakları yönetimi, 2002, İ.Ü.iktisat Fakültesi Maliye Araş.Merkezi Konferansları 41. Seri, s 21-57
2. B., Serkan, Stratejik ve Stratejik Olmayan İnsan Kaynakları Yönetimi, 2002, Beta A.Ş, İstanbul
3. Ü.,Hayri, S.K,Mirze, İşletmelerde Stratejik Yönetim, 2004, Literatür Yayncılık, İstanbul, s. 325
4. W.M. Patrick, Strategic Human Resource Management Research in the 21st Century, 1998, Human Resource Management Review, Vol. 8, Iss. 3, pp.187-191.

Surə Təbriz ŞÜKÜRLÜ
Bakı Mühəndislik Unversiteti
E-mail: sshukurlu2@std.beu.edu.az

TOWARDS A GREENER FUTURE: AZERBAIJAN'S ENERGY POLICY IN FOCUS

Summary

As the world deals with the urgent need to mitigate climate change and transition towards sustainable energy systems, nations across the globe are increasingly turning to renewable energy sources as a viable solution. In this context, Azerbaijan, historically known for its abundant oil and gas reserves, is also navigating a transition towards a more diversified and sustainable energy future. This thesis examines the current potential and current state of green energy in Azerbaijan, the state's energy-related policy, and also, the benefits of the transition to green energy for the country's economy.

Key words: Renewable energy, green energy, state policy, investment

Introduction

In the historical context of Azerbaijan's energy landscape, the long-standing dominance of oil and gas as the main power for the country's economy has often clashed with imperatives for sustainability and environmental conservation. In this backdrop, the concept of green energy has emerged as a strategic imperative for Azerbaijan, offering solutions to issues of sustainable development and energy security.As Azerbaijan transitions towards a more sustainable energy future, it faces various challenges, including limited financial options, infrastructure limitations, and regulatory barriers. However, through strategic investments, innovative policies, and collective efforts, Azerbaijan has the potential to emerge as a regional leader in green energy innovation and make significant contributions to global efforts in the fight against climate change.

Towards a greener future: Azerbaijan's energy policy in focus

Azerbaijan has formulated a comprehensive energy strategy aimed at promoting the development of green energy projects and reducing dependency on fossil fuels. This strategy contains specific goals for expanding the use of renewable energy sources such as solar, wind, water, and biomass for production of electricity. To achieve these goals, the state regulates two main processes: adopting legislative and regulatory frameworks that stimulate investments, ensure ecological sustainability, and promote the integration of renewable energy sources into the national energy system: while also utilizing various incentive and support mechanisms to stimulate investment in projects [1]. Having specific legislation governing the renewable energy landscape is crucial for ensuring accurate and reliable long-term perspectives for participants in the renewable energy market [2]. Currently, Azerbaijan's renewable energy landscape is regulated by the Law of the Republic of Azerbaijan on "The use of renewable energy sources in electricity production."The Azerbaijani government has implemented various incentive and support mechanisms to stimulate investments in renewable energy projects. These include additional tariffs, tax incentives, and financial subsidies for renewable energy producers. Additionally, Azerbaijan has established a regulatory framework and institutional measures to regulate the development and exploitation of green energy projects. The Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan, along with the State Agency for Renewable Energy Sources under the Ministry of Energy, established in 2020, as well as regulatory bodies such as the Energy Regulation Agency, oversee the implementation of renewable energy policies and ensure compliance with regulatory requirements.

The Azerbaijani government establishes partnership relations with international organizations and development banks to support the financing and implementation of green energy projects. The state receives support from the International Finance Corporation, the Asian Development Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, and some financial institutions in Germany to attract foreign consulting firms for the implementation of renewable energy projects [3]. Companies collaborating with the government on renewable energy projects include Masdar, ACWA Power, BP, Fortescue Future Industries, China Gezhouba Group Overseas Investment, Total Energies, Nobel Energy, A-Z Czech Engineering, and Baltech. Collaboration with these consulting firms has led to the implementation of the country's largest industrial-scale green energy projects. For example, the "Garadagh Solar Power Station," the largest solar power station in the Caspian region and the CIS, with a capacity of 262 megawatts, was constructed through collaboration with Masdar, attracting foreign investment worth $262 million. Similarly, Azerbaijan has partnered with Masdar for the construction of solar power stations in Bilasuvar and Banka villages in the Neftchala region, as well as a wind power station in the Absheron-Garadagh region. ACWA Power collaborated with Azerbaijan in the construction of the "Khizi-Absheron Wind Power Station," with a project investment of $286 million. Additionally, the Ministry of Energy of the Republic of Azerbaijan has signed a contract with Australia's Fortescue Future Industries (FFI) for the exploration and implementation of projects with a total capacity of up to 12 gigawatts related to green hydrogen production. In recent years, Azerbaijan has embarked on a significant initiative to establish "green energy zones" in its liberated territories, marking a pivotal development in the country's renewable energy landscape. As part of this endeavor, Azerbaijan has initiated a partnership with Japan's TEPSCO company [4].

In Azerbaijan, the effectiveness of green energy projects can be assessed based on various criteria, including energy production capacity, economic efficiency, environmental performance, and socio-economic benefits. By evaluating the outcomes of renewable energy projects, insights can be gained into their contributions to Azerbaijan's energy transition and sustainable development goals. Additionally, understanding the effectiveness of these initiatives can be achieved by analyzing the potential of the country's renewable energy infrastructure as an initial result of the country's strategy and policy in this concept.

Graph 1. The potential evolution of renewable energy infrastructure in Azerbaijan over the years

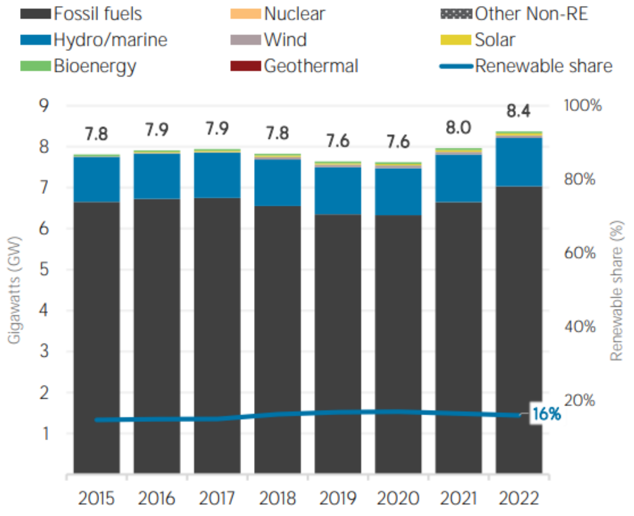

Source: IRENA (2023). Energy profile: Azerbaijan.
https://www.irena.org/IRENADocuments/Statistical_Profiles/Eurasia/Azerbaijan_Eurasia_RE_SP.pdf

If we evaluate the share of electricity obtained from renewable energy sources in the total electricity produced, this ratio was 20.3% in 2023. In that year, the total electricity production in the republic amounted to 29.3 billion kWh, with 1,757.2 million kWh generated at hydroelectric power plants and 359 million kWh from other sources (thermal power plants, solar power plants, and the waste-to-energy plant). During the year, wind power plants produced 56.6 million kWh, solar power plants produced 79.4 million kWh, and the waste-to-energy plant produced 223 million kWh of electricity [6].

The development of green energy projects in Azerbaijan also holds significant socio-economic benefits, including the creation of new jobs, economic growth, and enhanced energy security. By employing the local workforce and sourcing domestic materials, green energy projects can stimulate economic activity, contribute to reducing unemployment, and promote social integration. Additionally, the diversification of the energy sector through the development of renewable energy can enhance energy security by reducing dependence on fossil fuels. Green energy projects have the potential to mitigate environmental impacts associated with traditional energy sources, such as air and water pollution, habitat destruction, and carbon emissions. However, the development and operation of renewable energy infrastructure can also lead to ecological consequences, such as changes in land use, disruption of wildlife, and depletion of water resources. By evaluating the environmental impacts of green energy projects and identifying mitigation measures, it is possible to gain insights into the balance between environmental protection and the development of renewable energy in Azerbaijan.

Azerbaijan's commitment to the green energy concept is underscored by the declaration of 2024 as the "Green World Solidarity Year" by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev. This initiative highlights the nation's dedication to promoting sustainable development, environmental protection, and renewable energy solutions. Furthermore, Azerbaijan's selection as the

host of 29th United Nations Climate Change conference in 2024 is a testament to its growing role in the global environmental arena. Hosting this pivotal climate conference not only underscores Azerbaijan's progress in green energy concept but also provides a platform to showcase its initiatives, to share best practices, and to collaborate with other nations to address the pressing challenges of climate change.

Conclusion:

In Azerbaijan, government incentives and support mechanisms have played a crucial role in accelerating the implementation of renewable energy sources and transitioning to a sustainable energy future. The government has successfully created an enabling environment for investment in green energy projects by offering favorable tariffs, tax incentives, financial support programs, and regulatory frameworks. Additionally, initiatives aimed at enhancing the sector's potential and providing technical assistance contribute to the creation of local expertise and institutional capacity in the renewable energy sector, further supporting its growth and development. By leveraging government incentives and support mechanisms, the country is not only diversifying its energy system but also reducing its reliance on fossil fuels. With a growing emphasis on green energy projects and the cultivation of local expertise, Azerbaijan is poised to play a leading role in the global transition towards a more sustainable and environmentally friendly energy landscape.

REFERENCE LİST:

1. IRENA (2019), Renewables Readiness Assessment: Azerbaijan, International Renewable Energy Agency, Abu Dhabi
2. Hamidova, L., Huseynov, A., Samadova E. Challenges in Implementing Renewable Energy Sources in Azerbaijan, International Journal of Energy Economics and Policy, 2022, 12(6), pp. 441-446.
3. EaP Green. Scaling up green investment and finance in Azerbaijan, a report prepared to support discussion at a workshop on green finance in Azerbaijan helded on 4 April 2018 in Baku.
4. Abbaszadə, F., & Satıcı, A. (2023). Azərbaycan Respublikasının yaşıl enerji potensialından istifadə məsələləri [Utilization issues of the green energy potential of the Republic of Azerbaijan]. "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnal, 4(5), Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi.
5. Azerbaijan Republic State Agency for Renewable and Alternative Energy Sources. Official statistics on electricity generation at renewable energy stations in 2023.

Elmir Zabit TAĞIYEV
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: elmirtaghisoy@gmail.com

ELEKTRON BİZNESİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Summary

Developing and widespread computer and communication technologies have made the Internet an integral part of our lives in recent years. With increasing access to the Internet; playing online games on the Internet, chatting with friends, staying on social networks, having the opportunity to get the information we want at any time, being able to get the current news from the Internet media, which is available 24/7 unlike the newspaper, newspapers and magazines, which are the main topic of our thesis, and shopping on the Internet. are just a few of the first uses of the coming internet. The reason for the ever-increasing commercial volume and popularity of e-commerce is that it benefits all involved. From the consumer's point of view, it provides the ability to shop quickly, easily and at more affordable prices as it eliminates middlemen such as wholesalers, retailers and in some cases

carriers. It is a sales and marketing method that provides significant savings for the seller as it eliminates issues such as physical location, staffing and inventory costs.
Key words: Communication, information, communication, business, digital.

Giriş

Elektron ticarətin getdikcə artan kommersiya həcminin və populyarlığının səbəbi onun bütün iştirakçılara fayda verməsidir. İstehlakçı baxımından; Topdan satıcılar, pərakəndə satıcılar və bəzi hallarda daşıyıcılar kimi vasitəçiləri ortadan qaldırdığı üçün tez, asan və daha sərfəli qiymətlərlə alış-veriş etmək imkanı təqdim edir. Satıcı üçün; Fiziki yer, işçi heyəti və ehtiyatların dəyəri kimi problemləri aradan qaldırdığı üçün əhəmiyyətli qənaət təmin edən satış və marketinq üsuludur.

Təhlükəsizlik elektron ticarətdə ən vacib problemlərdən biridir. Ticarət üçün zəruri olan qarşılıqlı etimad yaratmaqdır. Tərəflərin yenicə alışmağa başladığı onlayn alış-verişin yaratdığı narahatlıq olduğu halda, digər tərəfdən internet şəbəkəsinin hər kəsə açıq olmasının yaratdığı təhlükələr də var. Şəbəkələr üzərindən məlumatların ötürülməsində, məlumatların məxfiliyinin qorunmasında, məlumatların dəyişdirildiyi halda aşkar edilməsində, göndərən və qəbul edənin şəxsiyyətinin yoxlanılmasında problemlər yaranır.

Əsas mətn:

Elektron ticarətdə alıcılar elektron ticarət saytlarından alış-veriş etmək üçün kredit kartları və s. verməli olurlar. İnformasiyanın internet üzərindən ötürülməsi zamanı üçüncü şəxslər tərəfindən ələ keçirilə bilmə riski də var. Bununla belə, elektron ticarətdə kredit kartı məlumatlarının başqalarının əlinə keçmə riski gündəlik həyatda olduğundan qat-qat azdır. Gündəlik həyatda ödəniş edərkən kredit kartı başqasına verilir, ona görə də kredit kartındakı məlumatların məxfiliyi böyük ölçüdə aradan qaldırılır.Elektron ticarətdə alıcılar və satıcılar bir-birini görmədən iş gördükləri üçün qarşılıqlı etimadı təmin etmək üçün əlavə tədbirlər görməlidirlər. İlk növbədə alıcı və satıcı tərəflər bir-birinin kimliyindən əmin olmaq istəyirlər. Virtual alış-veriş xidmətləri göstərən şirkətlər kredit kartı məlumatlarının təhlükəsizliyini və məxfiliyini təmin etmək üçün SSL və SET kimi təhlükəsizlik standartlarından istifadə edirlər.İnternetdə məlumat axını zamanı məlumatın müxtəlif texniki aspektlərdən qiymətləndirilməsi və zərərli istifadə üçün tutulması təhlükəsi var. İnformasiyanın kanallar vasitəsilə ötürülməsi zamanı onun oğurlanma və ya dəyişdirilmə riski olmadan alıcıya göndərilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün müxtəlif kriptologiya üsulları və alətləri hazırlanmışdır.Bu yazıda mağazalardan alış-veriş edən istehlakçıların onlayn alış-verişə münasibəti, təhlükəsizliyin bu münasibətə təsiri, onlayn alış-veriş etməyən istehlakçıların onlayn alış-veriş etməməsinin səbəbləri və təhlükəsizliyin buna təsiri araşdırılıb.ÜTT-nin tərifinə görə, elektron ticarət; Malların və xidmətlərin istehsalı, reklamı, satışı və paylanması telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə həyata keçirilir (Altun, 2005:2). Elektron ticarət proqram proqramları kimi "fiziki" - maddi malların və "qeyri-fiziki" malların alqı-satqısı və onların istehlakçılara marketinqi kimi geniş spektrli fəaliyyətləri əhatə edir (Süer, 2006:16). İnformasiya və kommunikasiya sisteminin məxfiliyinə, bütövlüyünə və əlçatanlığına qarşı internet hücumu ilə əldə ediləcək məqsədlər üç əsas başlıq altında müzakirə edilə bilər: icazəsiz giriş, məlumatların dəyişdirilməsi və məhv edilməsi və xidmətin bloklanması (Ünver, 2009:16). İnformasiya texnologiyaları sisteminin geniş tətbiqi ilə yeni onlayn ödəniş və kredit sistemlərinin ortaya çıxması bankların ənənəvi ödəniş sistemi təşkilatlarını şübhə altına almasına səbəb olmuşdur (S Söylemez, 2001:45). Alış-veriş zamanı kredit kartı məlumatlarının üçüncü şəxslər tərəfindən tutulmasının qarşısını almaq üçün məlumatların şifrələnməsinə əsaslanan SSL və SET protokolları ilə alış-veriş təhlükəsizliyi təmin edilir (Doğaner, 2007:50). Virtual pul, kredit kartı ödənişləri üçün vahid xərcləri yüksək olan aşağı məbləğli alışlar üçün idealdır (Kırım, 2007:35).

Elektron ticarətdə alıcılar və satıcılar bir-birini görmədən iş gördükləri üçün qarşılıqlı etimadı təmin etmək üçün əlavə tədbirlər görməlidirlər. İlk növbədə alıcı və satıcı tərəflər bir-birinin kimliyindən əmin olmaq istəyirlər. Məhz bu zərurətdən sonra haqqında danışacağımız "rəqəmsal imza" və "rəqəmsal sertifikat" anlayışları işlənib hazırlanmışdır.

Bunların vasitəsilə iki tərəf bir-birinin kimliyindən əmin ola bilər. Türkiyədə rəqəmsal sertifikatlarla bağlı hüquqi infrastruktur hələ qurulmadığı üçün alıcı tərəfdə olan fərdi istifadəçilər hələ rəqəmsal sertifikatlardan istifadə etməyə başlamamış və satış saytları müştərilərinə bunu tələb etməmişdir. Bu səbəbdən satıcılar alıcıların kimliyini yoxlaya bilmir. Bəzi özəl qurumlar xüsusi sistemlər hazırlayaraq bu şübhəni aradan qaldırmağa çalışırlar.

Elektron ticarətdə təhlükəsizliklə bağlı qiymətləndirilməsi lazım olan digər bir məsələ də alıcıların elektron ticarət saytlarında alış-veriş etmək üçün verməli olduğu kredit kartı və s.dir. İnternet üzərindən ötürülən məlumatların üçüncü şəxslər tərəfindən ələ keçirilməsi riskidir. Məlum olduğu kimi, xüsusilə telefonla edilən satışlarda (qəzetdə elan yerləşdirmək, kataloq satışı və s.) alış-veriş üçün kredit kartı nömrəsi və son istifadə tarixi kifayət edir. Buna görə də bu məlumatların qorunması e-ticarətin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla belə, e-ticarətdə kredit kartı məlumatlarının başqalarının əlinə keçmə riski gündəlik həyatda olduğundan çox azdır. Gündəlik həyatda ödəniş edərkən kredit kartı başqasına verilir, ona görə də kredit kartındakı məlumatların məxfiliyi böyük ölçüdə aradan qaldırılır. Virtual alış-veriş xidmətləri göstərən şirkətlər kredit kartı məlumatlarının təhlükəsizliyini və məxfiliyini təmin etmək üçün SSL və SET kimi təhlükəsizlik standartlarından istifadə edirlər. İstifadəçi, iş yeri və bank arasında məlumat axını zamanı məlumatların şifrələnməsi və ötürülməsi prinsipinə əsaslanan təhlükəsizlik sistemləri sayəsində məlumatın başqa bir şəxsin əlinə keçməsi halında şifrənin açılmasının (yəni istifadə edilməsinin) qarşısı alınır. Beləliklə, kart məlumatlarının məxfiliyi və alış-verişin təhlükəsizliyi təmin edilir. Burada vacib məqam, məxfilik təmin olunsa belə, müştəriyə etiraz etmək hüququnun verilib-verilməyəcəyidir (Təşkilatlar ümumiyyətlə etiraz etmək hüququ verir.)

Eynilə kredit kartınızın oğurlanması, itirilməsi, kassada unudulması və s. Normal istifadə riskləri varsa, məsələn, onlayn alış-verişdə oxşar risklər varsa, məsələn, kredit kartınızı başqasına vermişsinizsə və başqaları şəxsi məlumatlarınızı (ad, ünvan, telefon nömrəsi və s.) bilirsə. Lakin bu risk ümumiyyətlə texnologiyanın qeyri-kafi olmasından deyil, əksinə, onun düzgün və şüursuz istifadəsindən yaranır.

Təhlükəsizlik üçün istifadə olunan ümumi protokollar:

İnternetdə səyahət edən informasiya paketləri bir sıra təhlükəsizlik protokollarının köməyi ilə "şifrələnmiş" göndərilir. Bunlardan ən populyarları SSL (təhlükəsiz veb-sessiya və qarşılıqlı məlumat mübadiləsi) və SET (kredit kartı proqramları)dır. SSL (Secure Sockets layer) və SET (Secure Electronic Transaction) sayəsində informasiya təhlükəsiz şəkildə "yalnız" lazımi şəxsə ötürülür və məlumatı göndərən kompüterlə onu qəbul edən kompüter arasında təhlükəsiz məlumat əlaqəsi qurulur.

Nəticə

Son illərdə sürətlə inkişaf edən internet özü ilə bir çox imkanlar da gətirib. İnternetin verdiyi imkanlardan biri olan e-ticarət həyatımıza daxil olduğu andan müştərilərinə rahatlıq və yeniliklər gətirmişdir. Təbii ki, yeni inkişaf edən bu sahənin bir çox üstünlükləri ilə yanaşı, çatışmazlıqları da çoxdur.Qiymət və rahatlıq istehlakçıları elektron ticarətə sövq edən və onun çatışmazlıqlarını geridə qoyan əsas səbəblərdir. Elektron ticarət müştəriləri ilk növbədə məhsulu münasib qiymətə almaq və mümkün qədər tez çatdırılmasını istəyirlər. Bəzi kiçik e-ticarət müştəriləri böyük e-ticarət şirkətlərində tapa bilmədikləri fərqli məhsulları fərqli saytlarda kəşf etmək istəyirlər. İstehlakçıların virtual aləmdə onlayn reklam edilən məhsullara sahib olmaq istəyi pərakəndə satışçılara əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Gözləntiləri qarşılayanlar uğur qazanır, uğursuzluğa düçar olmayanlar. Sorğunun nəticələrinə əsasən demək olar ki, Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı sürətlə gedir. Bu, əsasən müştəri marağından irəli gəlir. Müştərilər e-ticarətin təqdim etdiyi imkanlarla yaxından maraqlanır, onun üstünlüklərindən yararlanır və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirirlər. Ən çox istifadə olunan onlayn mağazalar arasında vasitəçilərin üstünlük təşkil etməsi onların daha populyar və tələbatlı olmasının göstəricisidir. Buna səbəb ticarət etmək istəyənlərin üzləşdiyi problemlərdir. Bu problemlər internetin yüksək qiyməti, yüksək vergilər, təhlükəsizlik problemləri və s. aid edilir. Bu sahəyə marağın artırılması üçün dövlət səviyyəsində tədbirlərin görülməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Muradov, Bağırzadə,2022 . "Azerbaycan İqtisadiyyatı". Şerq-Qerb neşriyyatı, Bakü, Azerbaycan.
2. Rahmanov, Suleymanov, Ibrahimova, 2019. "Azerbaycanda dövlət xidmet keyfiyyetinin yükseldilmesinde elektron hökumet innovativ texnologiyalarından istifadenin inkişafı" .
3. Azərbaycanın innovativ inkişafında mühəndisliyin rolu: hədəflər və perspektivlər Beynəlxalq Konfransı. 29-30 Noyabr, Bakü, Azerbaycan.
4. Kantarcı, Özalp, Sezginsoy, Özaşkınlı,Cavlak, 2014. https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/9675-dijitallesen-dunyanin-itici-gucu-e-ticaret .
5. İbrahimova, 2021: Azerbaycanda informasiya kommunikasiya texnologiyalarının reqemsal iqtisadiyyatın inkişafında ve formalaşmasında tesiri. Journal of Baku Engineering University. Volume 5, Number 2 s.s. 136-144.
6. Özen, Üstün, "Web Tabanlı Uzaktan Eğitimde Sistem Tasarımı", Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, Şubat Sayısı, 86, (2001).
7. Özme, Şule (2003) "Ağ Ekonomisinde Yeni Ticaret Yolu: E-ticaret", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
8. Saka, Tamer (2001) "Türk Bankacılık Sektöründe Bilgi Teknolojileri Denetimi", TBB Yayınları No.224, İstanbul.
9. Takan, Mehmet-Boyacıoğlu, Melek Acar "Bankacılık Teori, Uygulama ve Yöntem", Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 319, 508, (2011).

Cavid Firuddin TAHİRLİ
Azərbaycan Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: Javidtahirli97@gmail.com

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ VƏSAİTLƏRİNƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN PRİORİTET İSTQAMƏTLƏRİ

Summary

Modern financial control mechanisms are applied to the budget funds in the article. A particular attention is paid to defining the single methodological basis that is the major direction of developing and increasing the rationality of state financial control, which is the most crucial component of financial control, as well as interaction mechanism between state financial control authorities. The scientific results that found by the author are reflected at the end.

Key words: budget funds, financial control, accounting chamber

Giriş:

Azərbaycanda maliyyə nəzarətini həyata keçirən ayrı-ayrı qurumların strukturunun və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə neqativ halların minimuma endirilməsi, o cümlədən maliyyə nəzarətinin ən mühüm aspektlərinin, mükəmməl və müasir nəzarət sisteminin yaradılması qarşıda duran vəzifələrdən biridir desək, yanılmarıq. Müasir dünya təcrübəsinin istər audit nəzarəti çərçivəsində, istər özəl maliyyə nəzarəti kimi çıxış edən, istərsə də dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən müxtəlif dövlət orqanlarının səlahiyyətləri çərçivəsində tətbiqi, xarici dövlətlərin təcrübəsinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması şərti ilə həyata keçirilməsi, mövcud problemlərin həlli sahəsində Azərbaycanın reallıqları mövcud nəzarət sistemini təkmilləşdirməyə imkan verən şəraitdir.

Əsas mətn:

Maliyyə nəzarəti ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dövlət orqanlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri hesab olunur. Maliyyə fəaliyyətinin qanunauyğunluğunun yoxlanılması, onun rasionallığının və məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi, maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə

düzgün xərclənməsinin müəyyən edilməsi dəqiq maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasını tələb edir. Bu problemin həlli hazırda dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi prosesində əsas yer tutur. Düzgün təşkil edilmiş nəzarət sistemi ölkənin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində aparıcı rol oynayır [1]. Fikrimizcə, maliyyə nəzarətini təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı problemləri həll etmək vacibdir:

- maliyyə nəzarəti sistemi hüquqi bazanı aydın və tam müəyyən etməlidir;
- dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının təşkilati strukturu dövlət strukturunun xüsusiyyətlərini kifayət qədər əks etdirməlidir;
- ölkədə bütün maliyyə nəzarəti subyektlərinin statusunu və əhatə dairəsini dəqiq müəyyən etmək lazımdır;
- nəzarət orqanları bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəni daha da gücləndirməlidir.

Müasir iqtisadi şəraitə uyğun olaraq maliyyə idarəetmə sistemlərinin yaradılmasında maliyyə nəzarətinin rolunu qiymətləndirmək olmaz. Bu baxımdan maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətini və rasionallığını artırmaq üçün onun davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin ən mühüm tərkib hissəsi olan dövlət maliyyə nəzarətinin rasionallığının təkmilləşdirilməsi və artırılmasının əsas istiqaməti onun vahid metodoloji əsaslarının, habelə dövlət maliyyə nəzarəti orqanları arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizminin müəyyən edilməsidir.

İndiki mərhələdə dövlət maliyyə nəzarəti orqanları ilə icra hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı əlaqə mexanizmi hələ də lazımi səviyyədə deyildir. Bundan əlavə, ali nəzarət orqanı statuslu strukturun yaradılması da kifayət qədər vacib məsələdir. Bundan əlavə, hələ də həllini tapmamış "Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti haqqında" Qanun kimi əsas hüquqi aktın işlənib hazırlanması məsələsini də həll etmək lazımdır.

Dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün nəzarət prosesinin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində auditə keçmək lazımdır. Hal-hazırda dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin rasionallığını yoxlamaq üçün auditin aparılma-sının vahid metodu mövcud deyildir, üstəlik, dövlət maliyyəsindən səmərəli istifadə meyarları müəyyən edilməmişdir [2,3].

Maliyyə nəzarəti zamanı aşkar edilmiş hüquqpozmaların həcminin əhəmiyyətli bir hissəsi dövlət büdcəsinin vəsaitindən məqsədyönlü istifadə və ya başqa məqsədlər üçün xərclənmənin payına düşür. Belə bir şəraitdə mənimsəmənin mövcudluğunun müəyyən edilməli olduğu meyarın dəqiq müəyyən edilməməsi, dövlət maliyyəsindən qeyri-rasional istifadəyə görə məsuliyyətə cəlb edilməsi tədbirlərinin gücləndirilməsinə yönəlmiş hüquqi mexanizmin hələ də qeyri-mükəmməl qalması diqqəti cəlb edir.

Strateji proqnozlaşdırma və planlaşdırma ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına əsaslı ilkin nəzarəti və uzunmüddətli dövlət proqramlarının qəbulunu tələb edir. Strateji proqnozlar auditin təkmilləşdirilməsini, bu proqnozların həyata keçirilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsini və yekun nəticələrin əhəmiyyətini tələb edir.

Bundan əlavə, dövlət büdcəsinə daxilolmaların tam və vaxtında daxil olmasının təmin edilməsi, büdcə xərclərinin rasionallığının artırılması maliyyə nəzarətində qarşılıqlı fəaliyyətin təkmilləşdirilməsini və onun məhsuldarlığının artırılmasını tələb edir.

Respublikamızda aşağıdakı nəzarət orqanları- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, habelə Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası. fəaliyyət göstərir. Fikrimizcə, onların fəaliyyətinin, habelə maliyyə nəzarətini və tənzimləməni həyata keçirən digər orqanların işini təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- yuxarıda qeyd olunan nəzarət orqanlarının fəaliyyətində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi;
- ayrı-ayrı yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərən müvafiq nəzarət orqanlarının

təcrübəsinin öyrənilməsi və bu təcrübənin tətbiqi imkanlarının müəyyən edilməsi;

- bir-birini təkrarlayan və ya oxşar funksiyaları yerinə yetirən orqan və strukturların fəaliyyətinin dəqiqləşdirilməsi, zəruri hallarda onların birləşdirilməsi;
- yuxarıda göstərilən nəzarət orqanlarının əməkdaşlarının öz xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən maksimum qərəzsizliyə nail olması;
- tənzimləyici orqanlar tərəfindən əsassız və təkrar yoxlamalar təcrübəsinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- müvafiq nəzarət orqanlarının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması və onların icrasının təmin edilməsi

Bazar münasibətləri dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi imkanlarını heç də istisna etmir. Müxtəlif nəzəriyyələr də müxtəlif dərəcələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin vacibliyinə işarə edir. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə liberal iqtisadiyyat şəraiti ilə müqayisədə dövlət müdaxiləsi daha aydın və daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Nəticə:

Apardığımız tədqiqat nəticəsində belə nəticəyə gəldik ki, bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dövlətin rolunun artırılması üçün real təsir ölçüsü kimi maliyyə nəzarətinin aşağıdakı sahələrinin təkmilləşdirilməsi müsbət nəticələr verə bilər:

1. nəzarət orqanlarının statusu, sistemi, səlahiyyətləri müvafiq qanunvericilikdə aydın və dolğun şəkildə əks etdirilməlidir;
2. nəzarət fəaliyyətinin bütün iştirakçıları üçün müəyyən normaları, qaydaları və xüsusiyyətləri əks etdirən dövlət maliyyə nəzarəti standartları hazırlanmalı və qəbul edilməlidir;
3. nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin daha yaxşı əlaqələndirilməsi üçün konkret addımlar atılmalıdır;
4. korrupsiyaya və dövlət vəsaitlərindən sui-istifadəyə görə inzibati və cinayət məsuliyyətini daha da təkmilləşdirmək lazımdır;
5. ilkin və cari dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi sistemi qabaqcıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla yenidən işlənməlidir;
6. dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin nəticələrinin uçotunun ümummilli sistemi yaradılmalıdır;
7. dövlət maliyyə nəzarəti orqanları ilə hüquq-mühafizə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi sahəsində yol verilmiş pozuntulara vaxtında cavab vermək, habelə birgə yoxlamalar haqqında məlumatların ötürülməsi üçün qanunvericilikdə müəyyən tənzimləmənin həyata keçirilməsi zəruridir;
8. bütün dövlət maliyyə nəzarəti orqanları üçün iqtisadi fəaliyyət sahəsində hüquqpozmaların və cinayətlərin uçotunun aparılması üçün ümumi məlumat bazasının yaradılması zəruridir;
9. nəzarət orqanları işçilərinin sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilməlidir;
10. dövlət nəzarəti aparatının işçilərinin dövri attestasiyasının və onların rotasiyasının aparılması, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanmasının müasir, təkmilləşdirilmiş sistemini yaratmaq lazımdır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI:

1. Bağırov M.M., Bağırov F.D. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində pul-kredit siyasətinin rolu və bank gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi. Azərbaycanın davamlı inkişafında vergi siyasətinin rolu elmi-praktik konfransın materiallar, Bakı, Şamaxı 5 iyun 2015-ci il.
2. Ələkbərov Ə., Məmmədov Z., Hüseynova A. “Maliyyə bazarları”. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2021,- 232 s.
3. Овсянников Л.Н. Государственный финансовый контроль: подходы к стандартизации. // Финансы, 2010.-s.15.

Xəqani Əyyub MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
E-mail: khaganimammadli1999@gmail.com

TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN İDARƏEDİLMƏSİNİN İŞ PERFORMANSINA TƏSİRİ

Summary

Perfect supply chain management has a huge impact on a company's economic performance. Here, proper planning, communication, and use of new technologies, when properly implemented, increase the income of this enterprise and increase its competitiveness both in the local market and in the global markets. In order to increase the efficiency of production, to increase the quality of the produced product, to correctly evaluate the demand and supply criteria and manage the enterprise accordingly, it is important to manage the supply chain carefully, following modern trends, to deliver the product to the right place at the right time.

Key words: Supply chain, business, performance, management

Giriş:

Təchizat zəncirinin idarə edilməsi və anlaşılması müəssisələr üçün çox vacib məsələdir. Düzgün həyata keçirildikdə, müəssisələrin gəlirliliyini artıra, xərclərini minimuma endirə, ən əsası isə müştərilərə təklif olunan məhsul və ya xidmətin keyfiyyətini və dəyərini artıra bilər. Buna görə də, maliyyə hesabatlarında və göstəricilərində görülən gəlirlilik və xərc kimi dəyərlərə əlavə olaraq, iş performansına birbaşa təsir edən və müştəri dəyəri yaradan fəaliyyətləri araşdırmaq vacibdir. Effektiv təchizat zəncirinin idarə edilməsinin biznes performansına təsirini müxtəlif sahələrdə görmək olar. Bu kontekstdə, effektiv təchizat zəncirinin idarə edilməsinin biznes performansına təsir sahələrinin bəziləri aşağıda verilmişdir.

Əsas mətn

Keçmiş tədqiqatlarda istehsalın səmərəliliyini artırmaq üçün məhsulun maya dəyərini azaltmaq üçün ümumiyyətlə materialların ən münasib qiymətə alınmasına diqqət yetirilmişdir. Bununla belə, bu gün əsas xərc maddəsinin istehsal əməliyyatlarının dizaynı olduğu bildirilir [1]. Buna görə də, təchizat zəncirinin idarə edilməsinin əsas məqsədi xammal və digər daxilolma xərcləri, logistika xərcləri, obyekt investisiya xərcləri, istehsal xərcləri, paylama mərkəzi xərcləri, anbar daşıma xərcləri, obyektlərarası nəqliyyat xərcləri və tələb olunan logistika xərcləri kimi xərc maddələrini minimuma endirməkdir [2]. Düzgün planlaşdırılmış təchizat zənciri təkcə resurslardan səmərəli istifadəni təmin etmir, həm də tələb və istehsal şəraitində gözlənilməz dəyişikliklərə tez uyğunlaşmaq imkanı təklif edir. Bu yolla müəssisənin daxili səmərəliliyini və istehsal səmərəliliyini artırmaq olar.

Təchizat zəncirinin idarə edilməsini uğurla həyata keçirən müəssisələr məhsullarını son istehlakçıya daha tez çatdıra və tələblərə daha çevik cavab verə bilərlər. Bütün tədarük zənciri proseslərini birləşdirərək, məhsulların müştəriyə çatdırılması üçün lazım olan vaxtı minimuma endirirlər [3]. Bu yanaşma müştəri məmnuniyyətini artırır və xidmət keyfiyyətini artırır. Hər bir müəssisənin tədarük zəncirində bazar tələbləri və istehsal problemləri fərqlidir. Ona görə də bizneslər bu xüsusi şərtləri nəzərə alaraq strategiyalarını müəyyən etməlidirlər. Müştəri məmnuniyyətini təmin etmək üçün qeyri-müəyyənlikləri, xüsusilə də qeyri-müəyyən çatdırılma tarixlərini aradan qaldırmaq vacibdir. Təchizat zənciri üzvləri arasında məlumat mübadiləsinin koordinasiyası və sinxronlaşdırılması qeyri-müəyyənliyi azaltmaqla müəssisələrə inventarlara daha az sərmayə qoymağa kömək edir [4]. Bu, effektiv təchizat zəncirinin idarə edilməsinin əsas üstünlüyüdür. Koordinasiya və sinxronizasiya sayəsində qeyri-müəyyənliklər aradan qaldırılır, təchizat zəncirinin iştirakçıları arasında məlumat axını artır və müəssisələrin çatdırılma performansı yaxşılaşır.

Qloballaşmanın gətirdiyi çətinliklərə baxmayaraq, müəssisələr bu vəziyyəti üstünlüyə çevirmək üçün müştəriləri ilə daim əlaqə saxlayırlar. Müştəri tələblərinin necə dəyişdiyini və gələcək ehtiyacların necə inkişaf edə biləcəyini izləmək vacibdir. Dəyişiklikləri və inkişafları izləyərək müştəri məmnuniyyətini ən yüksək səviyyədə saxlamaq biznesin davamlılığı üçün lazımdır. Bu

yanaşma bizneslərə qlobal təchizat şəbəkəsində yeni məhsullar inkişaf etdirməklə rəqiblərini qabaqlamağa və yeni müştərilər qazanmağa imkan verir. Tələbin idarə edilməsi prosesi müştəri ehtiyaclarının və biznesin tədarük həcminin tələb proqnozu ilə tarazlaşdırıldığı və istehsalla əlaqəli bütün şöbələrin bu proqnozla koordinasiya edildiyi bir prosesdir. Gözlənilməz vəziyyətlərin planlaşdırılması və idarə edilməsi kimi proseslər istehsal, satınalma və paylama kimi şöbələrin əməkdaşlığı ilə həyata keçirilir[4]. Müştəri tələbinin qeyri-müəyyən olduğu situasiyalarda istehsalçıların öz təchizatçıları ilə sıx əlaqələr qurması və qəfil situasiyalarda birgə səylər göstərməsi vacibdir. Buna görə də, tələbin ödənilməsi səviyyəsini artırmaq üçün təchizatçı seçiminə diqqət yetirilməlidir.

Təchizat zəncirinin idarə edilməsinə və biznesin performansına təsir edən digər mühüm amil məhsulun keyfiyyətidir. Müəssisələr istehsal prosesi zamanı yenidən işləmə, qırıntılar, tullantılar və itirilmiş vaxt kimi xərcləri artıran amillərlə qarşılaşa bilər. Buna görə də, tədarükçülərdən yüksək keyfiyyətli məhsulların alınması xərcləri azaltmaq və maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün çox vacibdir. Keyfiyyətsiz məhsulların istifadəsi son məhsulun keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir və müəssisənin istehsal və nəzarət xərclərini artırır [5]. Keyfiyyətsiz məhsulların istifadəsi qısa müddətdə müəssisələr üçün xərcləri aşağı saxlaya bilsə də, ümumi xərcləri artıra, imicinə xələl gətirə və uzunmüddətli perspektivdə bazar payını azalda bilər. Buna görə də qeyd edildiyi kimi, təchizatçılardan təqdim olunan keyfiyyətli məhsullar sayəsində müştəri məmnuniyyəti təmin edilərək xərclər azalır, maliyyə göstəriciləri yüksəlir və əməliyyat performansı artırılır. Nəticədə, təchizat zəncirinin idarə edilməsində keyfiyyətli məhsulların istifadəsi biznesin performansına müsbət töhfə verir.

Nəticə:

Təchizat zəncirinin idarə edilməsi müəssisələr üçün əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü təmin edir. Müştəri tələblərinin düzgün idarə edilməsi məhsulların sürətli və effektiv tədarükü və müştəri məmnuniyyətinin artırılmasını təmin edir. Bu prosesdə tədarük zənciri daxilində əməliyyatların inteqrasiyası və koordinasiyası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, təchizat zəncirinin idarə edilməsinin müvəffəqiyyəti biznesə xərcləri azaltmağa və maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Məhsulun keyfiyyəti bu prosesdə mühüm amildir. Keyfiyyətli məhsulların istifadəsi biznesin ümumi xərclərini azaltsa da, keyfiyyətsiz məhsulların istifadəsi uzunmüddətli perspektivdə xərcləri artıra və biznesin nüfuzuna xələl gətirə bilər. Buna görə də, təchizat zəncirinin idarə edilməsində keyfiyyətli məhsulların istifadəsi biznesin performansına müsbət təsir göstərir və rəqabət üstünlüyü təmin edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Zalluhoğlu, A. Erhan. (2007). Tedarik Zincir Yönetiminde Dış Kaynak Kullanımı, (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir. ss.26.
2. Güleş, H. K., Öğüt, A. & Paksoy, T. (2005). İşletmelerde Tedarik Zinciri Yönetim Sistemi Etkinliğinin Artırılmasında Kurumsal Kaynak Planlaması'nın Rolü. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 5(9): 90-106.
3. Türköz, Ö. (2007). Tedarik Zinciri Yönetiminde Dağıtım Gereksinim Planlaması (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul. ss.22.
4. Özdemir, A.İ. (2004). Tedarik Zinciri Yönetiminin Gelişimi, Süreçleri Ve Yararları. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 23: 87-96
5. Erdem, G. (2013). Tedarik Zinciri Yönetimi Uygulamalarının Benimsenmesinin, Tedarik Zinciri ve İşletme Performansına Etkisi. (Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çorum. ss.18-31.

Cabarova Turan MEHYƏDDİN
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail:turan.cabarova@wcu.edu.az

TURİZMİN İNKİŞAFINDA SOSİAL ŞƏBƏKƏLƏRİN ROLU

Summary

This study examined the possibilities of using social networks in various fields. It has been determined that the development of information technology has recently brought innovation to the tourism sector. It is shown that faster dissemination of information, faster and cheaper advertising on social networks gives an additional impetus to the development of tourism. New opportunities have emerged on these platforms, especially for introducing new spaces. Media information about several tourist centers of Azerbaijan was collected and their statistical analysis was carried out, showing the tourism potential of Azerbaijan.

Key words: teurism, development, media, fields

Giriş:

Turizm son dövrlərdə ən çox öyrənilən və reakreasiya coğrafiyasının əsas tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Ona görə də bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar aparılır. Bu elm sahəsi həm iqtisadi coğrafiya, həm də əhali coğrafiyası ilə sıx bağlıdır. Məlumdur ki, hər bir turuzm zonasının inkişaf etdirmək üçün həmin bölgənin tarixi, coğrafiyası, mədəni dəyərlərinin öyrənilməsi çox vacibdir. Turizm təkcə insanların səyahətlarinin təşkilinə xidmət etmir, həm də insanların dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsinə, onların müxtəlif sahələr üzrə mariflədirilməsinə yardımçı olur. İndiki dövürdə turizmin təşkilini kultroloji proseselərdən ayrı təsəvver etmək mümkün deyildir. Tətbiqi kulturologiya elmi turizmə kulturologiyanın böyük bir sahəsi və asudə vaxt şəraitində sosial mədəni fəaliyyətin bir növü kimi yanaşır.Turizmin inkişafında sosial medianın rolu tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, hər hansı bir bölgədə turizmin inkişaf etidirilməsi üçün sosial mediyanın imkanlarından yararlanmaq, həmin bölgə haqqında insanlar arasında məlumatların yayılmasına dəstək olur. Ona görə də son zamanlarda sosial medianın turizmə təsiri müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmaqdadır [1,2]. Məlumdur ki, Azərbaycanın geniş turizm potensialı vardır. Qafqaz dağları və Xəzər dənizi həm qız turizmini, həm də yay turizmini inkişaf etdirməyə imkan verir. Meşələr və çaylar ilə zəngin olan bölgələrdə turizm üçün geniş imkanlar vardır. Bu istiqaməti inkişaf etmək üçün insanlar (turistlər) məlumatlandırılmalıdır. Təqdim edilən işdə turizmin inkişafında sosial şəbəkənin rolu araşdırılmışdır.

Əsas mətn:

Azərbaycanın turizmə yararlı və ya turizm profilli bir ölkəyə çevrilməsi dunyada tanınması üçün həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən mühümdür. Məlumdur ki, 44 günlük müharibədən sonra artıq Azərbaycana olan inam və maraq daha da artmışdır. Qarabağda olan mədəni-irsi abidələr, onlara dəymiş zərər xarici turustlər üçün çox maraqlıdır. Digər tərəfdən Qarabağın səfalı təbiəti də turistləri cəlb edir. Ona görə də bu bölgədə yeni turzmin qurulması həm iqtisadi gəlirlərin əldə edilməsi baxımından, həm də siyasi məqsədlər üçün çox əlverişlidir. Lakin bu işin təşkili üçün müasir metodlardan istifadə edilməlidir. Belə metodlardan biri də sosial media, o cümlədən sosial şəbəkələr üzərindən təbliğatın aparılmasıdır. Məlumdur ki, informasiya texnologiyalarının inkişaf etməsi səbəbindən son illər bir çox axtarışlar sosial şəbəkələr üzərindən həyata keçirilir. Sosial şəbəkələr üzərindən turist zonaların şəkillərinin paylaşılması, onların daha çox görünməsinə şərait yaradır.
2001-ci ilin sentyabr ayının 25-də Cənubi Koreya Respublikasının paytaxtında Ümumdünya Turizim Təşkilatının XIV Baş Assambleyasında Azərbaycan Respublikası bu beynəlxalq turist təşkilatına üzv qəbul olunmuşdur. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər il ölkəmizdə 27 sentyabr Turizm günü kimi qeyd edilir. Respublikamızın prezidenti, cənab İlham Əliyevin 2016-cı il sentyabrın 1 də

imzaladığı Sərəncama əsasən Dünya Turizm Günü ölkəmizdə "Turizm işçiləri günü" kimi qeyd olunur. Bununla bağlı müxtəlif xarakterli tədbirlər, turizm ixtisasına həsr edilmiş konfransları, turizm sahəsinə aid müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Azərbaycanda turizm müasir həyat tərzinin və mədəniyyətin mühüm atributlarından biri, beynəlxalq əlaqələrin qurulması və inkişafında mühüm rol oynayan amil kimi inkişaf etdirilir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində mehmanxanalar (otellər), istirahət mərkəzləri, idman kompleksləri fəaliyyət göstərməkdədir. "Şahdağ" turizm mərkəzi son illərdə qış turizminin inkişafı mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. "Xınalıq" Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğunun mədəni tarixi və etnoqrafik məkan olaraq qorunması və turizm imkanlarının inkişaf etdirliməsi üçün "Xınalığın inkişf proqramı" layihəsi işlənib hazırlanmışdır. Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət beşiyi olan Şuşada tarixi "Xarıbülbül" Festivali və "Xarıbülbül" oteli yenidən yaradılmışdır. Ölkə rəhbərliyinin nəzarəti altında Şuşa şəhəri tarixi simasını saxlamaqla ən müasir formada bərpa edilir, müasir standartlara cavab verən turizm infrasturuktoru yaradılır. Tarixi məkanlarımız olan İsa bulağı, Turşsu, Səkili bulağı, Soyuqbulaq və.s təbiət möcuzələrinə sahib olan Şuşa şəhəri yaxın illərdə nəinki Azərbaycanın, eləcə də bütün türk və islam dünyasının o cümlədən Qafqazın ən gözəl turizm mərkəzlərindən biri olacaqdır [3]. Bu turizm potensialını nəzərə almaqla, mütləq şəkildə turizm iqtisadiyyatı və turizm siyasəti formalaşmalıdır. Belə ki, turistlər üçün tarixi simvollarımızı əks etdirən əşyalar hazırlanmalı, maraqlı mənzərələrə malik olan yerlərimizin kolleksiyaları hazırlanmalı və sosial şəbəkələr üzərindən yayınlanmalıdır.

Nəticə

Azərbaycanın turizm potensialı araşdırılmış, turizmin inkişafı metodları təyin edilmişdir. Göstərilmişdir ki, tarixi, coğrafi, iqtisadi və siyasi amillərə əsasən ölkəmizin kifayət qədər yüksək turizm potensialı vardır. Son zamanlar informasiya texnologiyalarının, o cümlədən sosial şəbəkələrin insan faktoruna təsiri araşdırılmış və müəyyən edilmişdir ki, sosial şəbəkələrin hazırda turizmin inkişafına böyük dəstəyi vardır. Ölkəmizin hazırki turizm potensialını sosial şəbəkələrdən istifadə edərək daha da genişləndirilməsi yolları göstərilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. X. Liu, F. Mehraliyev, C. Liu, M. Schuckert, The roles of social media in tourists' choices of travel components, Tourist studies, 20, 1, P.27-48, 2020.

2. F. Mehraliyev, I.C.C. Chan, Y. Choi, M.A. Koseoglu, R. Law, A state-of-the-art review of smart tourism research, Journal of Travel & Tourism Marketing, 37, 1, P.78-91, 2020.

3. T. Tamarashvili, Of tourism development in the South Caucasus: past and present, "Intercultural Dialogues" Transactıons, 7, 2023.

Gülnar Salman MURADZADƏ
Ağayeva Xanım Yusif
Qərbi Kaspi Universiteti
E-mail: Muradzadegulnar7@gmail.com

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI: REAL VƏZİYYƏT VƏ PERSPEKTİVLƏR

Summary

One of the important successes achieved by Azerbaijan in its short history of independence is related to the successful transformation to a liberal economy. Especially in the last 18 years, a strong army of entrepreneurs has been formed in our republic. It is a matter of pride that our national companies make significant contributions to the formation of the country's gross domestic product by directing large investments in various projects in industry and agriculture. Currently, the share of the private sector in GDP production in our country has increased to 80 percent, which is quite a good indicator.

At the same time, the role of business entities in expanding the integration of the country's citizens into the labor market has increased significantly.
Key words: GDP, economy, entrepreneurship

Giriş

Respublikamızda qısa müddətdə güclü milli sahibkarlar ordusunun formalaşması aparılan məqsədyönlü dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsidir. Azərbaycan dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsinə istinad etməklə özəl sektorun qeyri-neft iqtisadiyyatının drayverinə çevrilməsini hədəfləyən siyasət həyata keçirir. Prezident İlham Əliyev həmişə sahibkarların yanında olduğunu dəfələrlə bəyan edib. Dövlət başçımızın belə qətiyyətli mövqeyinə uyğun olaraq ölkəmizdə özəl sektor həm siyasi, həm də maddi cəhətdən güclü şəkildə dəstəklənir. Son illərdə dövlət başçısının imzaladığı müvafiq sənədlər əsasında reallaşdırılan islahatların böyük qismi sosial-iqtisadi məzmunludur. Həyata keçirilən islahatlar sayəsində ölkəmizdə şəffaflıq artıb, ixracın və investisiyaların səmərəli təşviq mexanizmləri işə salınıb, vergitutma bazasının genişləndirilməsi yolu ilə vergi yükü azaldılıb, daxili istehsalın dəstəklənməsinə hədəflənən çoxsaylı tədbirlər görülüb ki, bütün bunlar da sahibkarların marağında olan məsələlərdir.

Əsas mətn

Eyni zamanda, aparılan islahatlar çərçivəsində ölkəmizdə kiçik və orta biznesin inkişafı təşviq edilir, sahibkarlıq subyektlərinin maliyə mənbələrinə çıxış imkanları daha da genişləndirilir. Məsələn, son vaxtlardagüzəştli kreditlərin əldə edilməsi və digər maliyyə dəstəyi mexanizmlərindən istifadə ilə bağlı prosedurlar sadələşdirilib. Belə ki, sənədlər üzrə tələblər azaldılıb, 200 min manatadək kredit müraciətləri üzrə biznes plan tələbi ləğv edilib, ilkin monitorinqin keçirilməsi tələbi 20 min manatdan 50 min manata qaldırılıb. Kredit almaq üçün tələb olunan sənədlərin sayının azaldılması barədə də qərar qəbul edilib. Digər mühüm dəyişiklik sənədlərin notarial təsdiqininaradan qaldırılması ilə bağlıdır.

Bütün bu kimi islahat tədbirləri ölkə üzrə sahibkarlıq mühitinin daha da optimallaşmasına müsbət təsir göstərir. İnsanlar sərbəst şəkildə maraq göstərdikləri sahələrdə biznes fəaliyyətinə başlayırlar və yaxud mövcud sahibkarlıq subyektlərini daha da genişləndirirlər.

Respublikamızda sahibkarlara dəstək mexanizmləri də getdikcə təkmilləşdirilir və bu zaman daha çevik, sahibkara daha əlçatan olan strukturların formalaşdırılmasına üstünlük verilir. “Sahibkarlara göstərilən xidmətlərin yaxşılaşdırılması və effektivliyinin artırılması, bu sahədə operativliyin və rahatlığın təmin olunması baxımdan KOB evləri unikal modellərdəndir. Sahibkarlar üçün dövlət-biznes (G2B) və zəruri biznes-biznes (B2B) xidmətlərinin vahid məkanda göstərildiyi KOB evləri hazırda Xaçmaz və Yevlax şəhərlərində fəaliyyət göstərir”. Bu barədə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) İdarə Heyətinin sədri Orxan Məmmədovun KİV-ə açıqlamasında bildirib.

Qeyd edək ki, respublikamızda KOB-ların yaradılması yeni ideyadır. KOBİA-nın strukturuna daxil olan KOB evlərində sahibkarlara vergi, əmlak, kommunal xidmətlərə qoşulma, qida təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı, reklam, poçt, mənşə sertifikatının, lisenziya və icazələrin alınması üzrə dövlət xidmətləri, eləcə də özəl sektor tərəfindən bank, sığorta, lizinq, tərcümə, layihələndirmə kimi zəruri biznes xidmətləri göstərilir. Ümumiyyətlə, KOB evlərinin hər birində sahibkarlara 20-yə yaxın dövlət və özəl qurumlar tərəfindən 200-dən çox “G2B” və “B2B” xidmətləri göstərilir. 2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Xaçmaz və Yevlax KOB evlərində dövlət və özəl qurumlar tərəfindən göstərilən xidmətlərdən 29500-ə yaxın sahibkar istifadə edib. Sahibkarların KOB evlərində göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsi 98% təşkil edir. Hazırda ölkə üzrə KOB evləri şəbəkəsinin genişləndirlməsi istiqamətində intensiv iş aparılır.

Ölkəmiz 2030-cu ildək olan dövrü əhatə edən yeni strateji mərhələyə daxil olub. Bu mərhələdə respublikamızda kiçik və orta biznesin daha dinamik inkişafı hədəflənib. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli müvafiq Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi təsdiqlənib. Sənədə əsasən növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş Milli Prioritetin reallaşdırılması hədəflənib. Burada, həmçinin özəl sektorun perspektiv inkişafını özündə ehtiva edən bir sıra müddəalar öz əksini tapıb.

Nəticə

Bu günlərdə isə Prezident İlham Əliyev “Sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman imzalayıb. Sənədə əsasən müvafiq qurumların birləşmə formasında yenidən təşkili yolu ilə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində “Azərbaycan Biznesinin İnkişafı Fondu” publik hüquqi şəxs yaradılıb. Yeni strukturun formalaşdırılması iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşunun təşviqi, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi sahəsində idarəetmə sisteminin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi, əlaqələndirmənin gücləndirilməsi, bu sahədə şəffaflığın və sahibkar məmnunluğunun daha da artırılması məqsədi daşıyır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Hüseynli İ.Q Respublikamızda kiçik biznesin mövcud vəziyyətinin statistik təhlili, “ Tikintinin menecmenti və iqtisadiyytaı” juralı, №10-12, 2023
2. OECD. Enhancing the Contributions of SMEs in a Global and Digitalised Economy. Meeting of the OECD Council at Ministerial Level Paris, 7-8 June 2017. p.24.
3. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. 2011. 370 s. 14.
4. Tərbiz N. Əliyev, Bəxtiyar V. İsmayılov Aran iqtisadi rayonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili: reallıqlar və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. “Elm və Bilik”. Bakı. 2018 – 224 s.

Sadiq Elçin GÖZƏLOV
Qərbi Kaspi Universiteti,
Maliyyə və menecment kafedrası, magistrant
E-mail: sadiqgozelov1999@gmail.com

MÜASIR İQTİSADİ SİSTEMDƏ KİÇİK SAHİBKARLIĞIN ROLU

Summary
In this thesis, the role of small business in the modern economic system was discussed. The innovative features of small enterprises were discussed and their contribution to the economy was investigated. Also, the problems that small enterprises often face with financing were also touched upon.
Keywords: Small business, Economic system, Small enterprises

.

Giriş

Kiçik biznes müasir iqtisadi sistemdə həlledici rol oynayır, iş yerlərinin yaradılmasına, innovasiyalara və cəmiyyətin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Çox vaxt 500-dən az işçisi olan bu müəssisələr yerli iqtisadiyyatları stimullaşdırmaq və aşağı səviyyədə məşğulluq imkanlarını təmin etmək üçün çox vacibdir. Bir çox ölkələrdə kiçik bizneslər bütün müəssisələrin 90%-dən çoxunu təşkil edir və yeni iş yerlərinin əhəmiyyətli bir hissəsinin yaradılmasına cavabdehdirlər.

Əsas mətn

Kiçik firmaların çevikliyi onlara dəyişən bazar şərtlərinə və müştərilərin üstünlüklərinə tez uyğunlaşmağa imkan verir ki, bu da sürətlə inkişaf edən qlobal iqtisadiyyatda vacibdir. Bundan əlavə, kiçik müəssisələr yeni məhsul və xidmətlər təqdim etməklə innovasiyaya təkan verir, tez-tez daha böyük korporasiyaların gözdən qaçıra biləcəyi boşluqları doldurur [3].

Əhəmiyyətinə baxmayaraq, kiçik bizneslər onların böyüməsinə və davamlılığına mane ola biləcək unikal problemlərlə üzləşirlər. Maliyyələşdirməyə çıxış ən mühüm maneələrdən biridir, çünki ənənəvi kredit təşkilatları kifayət qədər girov və məhdud maliyyə tarixçələrini əsas gətirərək kiçik

müəssisələri çox riskli hesab edirlər. Bu problem bir çox kiçik biznes sahiblərini şəxsi əmanətlərə və ya qeyri-ənənəvi kreditorlardan yüksək faizli kreditlərə etibar etməyə məcbur edir ki, bu da artımı və innovasiyanı boğa bilər. Üstəlik, kiçik bizneslər adətən daha böyük şirkətlərə nisbətən daha az sövdələşmə gücünə malik olurlar ki, bu da özlüyündə onların təchizatçılardan və müştərilərdən əlverişli şərtləri təmin etməyi çətinləşdirir [2].

Kiçik müəssisələrin iqtisadi təsiri onların bilavasitə maliyyə töhfələrindən kənara çıxar. Onlar cəmiyyətin kimliyini və birliyini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayırlar. Kiçik müəssisələr həmçinin yerli ərazilərdə məşğulluq imkanları təmin etməklə, fərdlərin iş axtarışında miqrasiya ehtiyacını azaltmaqla sosial sabitliyə töhfə verir.

Bundan əlavə, kiçik bizneslər çox vaxt davamlı və etik biznes təcrübələrində ön sıralarda olurlar. Onların miqyası onlara innovativ, ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri daha böyük həmkarlarından daha sürətlə həyata keçirməyə imkan verir. Məsələn, bir çox kiçik müəssisələr tullantıların azaldılması, yerli mənbələrin tapılması və davamlı materiallardan istifadə edilməsində liderlik edir və istehlakçıların məsuliyyətli biznes təcrübələri üçün artan tələbinə birbaşa cavab verir. Bu öhdəlik təkcə ətraf mühitə təsirin azaldılmasına kömək etmir, həm də şüurlu istehlakçılar arasında onların bazar mövqeyini gücləndirir [1].

Siyasətçilər kiçik biznesin iqtisadiyyatda əhəmiyyətini getdikcə daha çox dərk edirlər və müxtəlif təşəbbüslərlə onları dəstəkləmək üçün addımlar atırlar. Vergi güzəştləri, sadələşdirilmiş tənzimləmə prosedurları və maliyyəyə çıxış üçün dəstək kiçik biznesin böyüməsinə kömək etmək üçün istifadə olunan ümumi strategiyalardır. Hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlar sağlam kiçik biznes sektorunun iqtisadi müxtəliflik və innovasiyalar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qəbul edərək, bürokratiyanın kiçik müəssisələrin yükünü yüngülləşdirən siyasətləri müdafiə edirlər.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edək ki, kiçik biznes müasir iqtisadi sistem üçün əvəzsizdir. Onlar təkcə iqtisadi məhsuldarlığa və məşğulluğa töhfə vermir, həm də cəmiyyətin rifahını artırır və innovasiyalara təkan verir. Onların üzləşdiyi problemlər, xüsusən də maliyyələşdirmə və bazara çıxış, iqtisadi spektr üzrə maraqlı tərəflərdən davamlı diqqət və fəaliyyət tələb edir. Bu problemlərin həlli təkcə kiçik biznesi dəstəkləməyəcək, həm də daha möhkəm, dinamik və dayanıqlı qlobal iqtisadiyyatı təşviq edəcək. Kiçik biznesə effektiv dəstək bu müəssisələrin inkişaf edə biləcəyi və daha geniş cəmiyyətə saysız-hesabsız şəkildə fayda gətirə biləcəyi mühiti inkişaf etdirmək üçün vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aharoni, Y. (2024). The Role of Small Firms in an Interdependent World. In Standing on the Shoulders of International Business Giants (pp. 237-261).
2. Dörr, J. O., Licht, G., & Murmann, S. (2022). Small firms and the COVID-19 insolvency gap. Small Business Economics, 58(2), 887-917.
3. Mazzarol, T., Reboud, S., Mazzarol, T., & Reboud, S. (2020). Innovation in small firms. Entrepreneurship and Innovation: Theory, Practice and Context, 131-164.

Sardar ABDULLAYEV
Qərbi kaspi Universiteti
E-Mail: serdar.abdul@mail.ru

SƏNAYE SAHƏLƏRINDƏ RƏQƏMSAL TEXNOLOGIYALARDAN ISTIFADƏ MÜHiTiNiN XARAKTERiSTiKASI

Summary

The use of digital technologies in industries is widespread in order to increase the efficiency of industrial processes, reduce production costs and improve product quality. These technologies play an important role in increasing the competitiveness of industrial enterprises and gaining advantage in the market. The adoption of digital technologies also ensures that industrial operations are more

flexible and adaptive.Automation and robotic technologies increase the speed and accuracy of operations in industrial processes. These technologies lower operating costs and improve product quality by reducing human labor. Robots are used in assembly, welding, packaging and other operations, which increase the efficiency of production processes.IoT technologies enable the interconnection of various equipment and devices in industrial enterprises. Data collected through sensors and other IoT devices enables real-time monitoring and control of production processes. This helps to monitor the condition of the equipment, detect potential problems in time and increase operational efficiency.Data analysis and artificial intelligence technologies enable the analysis of large amounts of data in industrial enterprises. Through these technologies, it is possible to optimize production processes, increase product quality and reduce costs. AI algorithms detect anomalies and trends in processes and enable preventive measures to be taken.Digital twin technologies are used to create digital models of physical objects and processes. Through these models, industrial enterprises can simulate and optimize processes. Digital twins are widely used to monitor the condition of equipment, improve process efficiency and improve product quality.

Key words: Industries, Digital technologies, Automation, Robotic technologies, Internet of Things (IoT)

Giriş

Avtomatlaşdırma, insan əməyini minimuma endirərək istehsal proseslərini daha sürətli və dəqiq hala gətirir. Süni intellekt, qərar qəbul etmə proseslərini təkmilləşdirir və kompleks istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır. Böyük məlumat analitikası, geniş məlumat dəstələrinin təhlili vasitəsilə əməliyyatların effektivliyini artırır və yeni imkanlar aşkar edir. Bulud hesablama, məlumatların saxlanması və emalı üçün geniş imkanlar təmin edərək, müəssisələrin məlumatlara daha asan və təhlükəsiz şəkildə əlçatan olmasını təmin edir. IoT isə müxtəlif avadanlıqlar və sistemlər arasında əlaqəni təmin edərək, real vaxtda məlumat mübadiləsini və nəzarəti mümkün edir [2,s.6].

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi həm də sənayedə yeni iş modellərinin və biznes strategiyalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bu, müəssisələrə innovativ yanaşmalarla bazarda öz mövqelərini gücləndirməyə imkan verir. Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya prosesində kadrların rəqəmsal bacarıqlarının artırılması və müvafiq infrastrukturun yaradılması kimi məsələlər də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sənayedə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, müəssisələrin çevikliyini və adaptasiya qabiliyyətini artıraraq, onların bazar dəyişikliklərinə və tələblərinə daha tez cavab verməsini təmin edir. Beləliklə, rəqəmsal texnologiyalar sənaye müəssisələrinin inkişafı və dayanıqlılığı üçün vacib bir amil olaraq çıxış edir.

Rəqəmsal texnologiyaların sənayedə tətbiqi yalnız istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu texnologiyalar eyni zamanda təchizat zəncirinin idarə olunması, məhsul keyfiyyətinin artırılması, enerjinin səmərəli istifadəsi və işçi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi sahələrdə də mühüm rol oynayır [7,s.22].

Əsas mətn

Rəqəmsal texnologiyaların sənayedə tətbiqi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, ümumi iqtisadi inkişaf və innovasiya üçün də güclü təkan rolunu oynayır. Bu prosesin uğurlu həyata keçirilməsi isə yalnız texnoloji yeniliklərdən deyil, həm də insan resurslarının və idarəetmə strategiyalarının adekvat uyğunlaşmasından asılıdır [11,s.23].

Sənayedə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, müəssisələrin daha effektiv və rəqabətqabiliyyətli olmasına kömək edir. Bununla birlikdə, bu texnologiyaların tətbiqi zamanı bir sıra konseptual məsələlərlə qarşılaşılır.

Sensor texnologiyaları, istehsal xətlərində real vaxt rejimində məlumat toplayaraq, proseslərin optimallaşdırılmasına imkan verir. Bu, xətaların azalmasına və enerji sərfiyyatının düşməsinə səbəb olur. Lakin, başlanğıc xərclərin yüksək olması və texniki təlimatların lazım olması kimi çətinliklər mövcuddur [9,s.19].

Big Data və analitik alətlər, məhsul keyfiyyət nəzarəti kimi sahələrdə məlumatların dəqiq toplanmasını və qərar qəbul prosesinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Bu texnologiyaların tətbiqi, keyfiyyət yüksəkliyini və məhsul itkisinin azalmasını sağlayır. Buna baxmayaraq, məlumat təhlükəsizliyi və saklanması kimi mühüm məsələlər həllini tələb edir.

Nəticə

Bu tədqiqat, Azərbaycan sənayesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin mövcud vəziyyətini və inkişaf imkanlarını təhlil edərək, rəqəmsal texnologiyaların səmərəliliyinin artırılması üçün konkret istiqamət və vasitələri müəyyən etmişdir. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan əsas nəticələr aşağıda təqdim olunur.

Müasir sənaye müəssisələri üçün rəqəmsal texnologiyalar, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və əməliyyat səmərəliliyini yüksəltmək üçün əsas vasitələrdən biridir. Rəqəmsallaşma prosesləri, istehsalın avtomatlaşdırılması, böyük məlumatların təhlili, süni intellekt və IoT kimi qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi ilə sənaye müəssisələrində inqilabi dəyişikliklər yaradır.

Azərbaycan sənayesində rəqəmsallaşmanın uğurlu tətbiqi üçün güclü və etibarlı bir texnoloji infrastrukturun yaradılması vacibdir. Bu infrastruktur, rəqəmsal texnologiyaların səmərəli istifadəsini təmin etməklə yanaşı, müəssisələrin əməliyyat səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırır.

Rəqəmsal texnologiyaların uğurlu tətbiqi üçün işçi qüvvəsinin təlim və inkişafı vacibdir. Müəssisələr, işçilərinə rəqəmsal texnologiyalar və onların tətbiqi barədə geniş təlim proqramları təqdim etməlidirlər. Bu təlimlər, işçilərin rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli şəkildə istifadə etməsinə və yenilikləri mənimsəməsinə kömək edir.

Beynəlxalq səviyyədə aparılan tədqiqatlar və qabaqcıl təcrübələr, rəqəmsal texnologiyaların sənaye sahələrində uğurlu tətbiqini göstərir və bu texnologiyaların Azərbaycanda tətbiqi üçün nümunə ola bilər. Bu təcrübələrin öyrənilməsi və yerli şəraitə uyğun tətbiqi, Azərbaycan sənayesində rəqəmsallaşma prosesini sürətləndirə bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların səmərəliliyinin artırılması üçün avtomatlaşdırma və robot texnologiyaları, böyük məlumatlar və analitika texnologiyaları, IoT və sensor texnologiyaları, süni intellekt və maşın öyrənməsi, kiber təhlükəsizlik kimi əsas istiqamətlərə diqqət yetirilməlidir. Həmçinin, təlim və inkişaf proqramları, innovativ texnologiyaların tətbiqi və əməkdaşlıq və şəbəkələşmə kimi vasitələr də mühüm rol oynayır.

Tədqiqatın nəticələri əsasında, Azərbaycan sənayesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin səmərəliliyini artırmaq üçün konkret təkliflər və strategiyalar hazırlanmışdır. Bu strategiyalar, rəqəmsallaşma prosesində qarşılaşdıqları çətinlikləri aradan qaldırmağa və onların əməliyyat səmərəliliyini yüksəltməyə kömək edəcək.

Azərbaycan sənayesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və onların səmərəliliyinin artırılması üçün əsas istiqamət və vasitələri müəyyən etməyə imkan verir. Tədqiqatın nəticələri, sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq və əməliyyat səmərəliliyini yüksəltmək üçün vacib töhfələr verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. R.M. Əliquliyev "İqtisadi proseslərdə informasiyatexnologiyaları" "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2002
2. "Azərbaycanın Respublikasının rabitəsi: Statistik məcmuə" "Səda" nəşriyyatı, Bakı, 2014
3. Abbasov Ə., Əlizadə M.,Seyidzadə E., Salmanova M. "İnformatika və kompüterləşmənin əsasları" Bakı, 2006
4. Telekomunikasyon sektöründe yeni trendler ve yeni ekonomi açısından değerlendirmeler- Selin Posbıyıklı, İstanbul 2007
5. Telekomunikasyon sektöründe maliyetleme ve maliyete dayalı fiyatlandırma yaklaşımları : Türk Telekomünikasyon AŞ için bir model önerisi- doktora tezi, Vedat Ekergil, 2005
6. Telekomünikasyon şebekelerinde oyun teorisi yaklaşımı- doktora tezi, Selçuk Arslan, 2006
7. Türk Telekomünikasyon sektöründe rekabete dair hususlar, Arif Esin,
8. Telecommunications regulation : An introduction, Nicholas Economides, 2004.

9. Əliquliyev R.M., Əliyev A.Q. Azərbaycanda İKT-nin ümumi vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri. 1-ci MRF-nin materialları. Xarkov, 2002;
10. Əliyev A.Q. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması. Rep. Elmi Konf. "O vaxtdan. İnformasiyalaşdırma, kibernetika və İT problemləri". III cild. Bakı, 2003;
11. Olqa Dergunova, Microsoft-un Moskvadakı nümayəndəliyinin rəhbəri "Rusiya iqtisadiyyatının aşağı səmərəliliyi problemini informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə həll edir"
12. Severin V.A. Müəssisələrin informasiya təhlükəsizliyi sahəsində kommersiya məlumatlarının tənzimlənməsi. "Hüquq-İnformasiya-Təhlükəsizlik" almanaxı. Rusiya Hüquq Jurnalına əlavə. 2001
13. Severin V.A. İnformasiya münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi - Moskva Dövlət Universitetinin bülleteni. Hüquq seriyası. 2000
14. Bachilo I.L. İnternet hüquq sistemi üçün hüquqi fenomen kimi - İnformasiyalaşdırma problemləri. 2000, № 3.
15. Bachilo İ.L., Lopatin V.N., Fedotov M.A. İnformasiya hüququ: Dərslik 2000
16. Telekommunikasiya bazarının inkişafı və Rusiyada onun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi problemləri. A.V. Efanov, Moskva 2008.

Emil ƏHMƏDOV
Western Caspian University
Email: 4justice.ae@gmail.com

AĞILLI ŞƏHƏRLƏRİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Summary

Smart cities are urban models that aim to make urban life more efficient, sustainable and livable through the integration of technology and data. These cities aim to improve the quality of life of citizens by optimizing city services and infrastructures with the application of modern technologies. The main principles of smart cities are as follows:

The main principle of smart cities is the wide application of modern technology and innovations in city management. This increases efficiency in the management of city infrastructures and the provision of services. Advanced technologies such as the Internet of Things (IoT), cloud technologies, artificial intelligence (AI) and data analytics play an important role in the optimization and efficient management of city services.

Smart cities, guided by the principles of sustainable development, attach great importance to environmental protection. Measures such as the use of renewable energy sources, energy efficiency, waste management and efficient use of water resources ensure the environmental sustainability of the city. This approach makes urban life more livable and environmentally friendly.

One of the main principles of smart cities is the construction of efficient and sustainable transport systems. Optimizing public transport, traffic flow management and the use of alternative means of transport (bicycle, electric scooter, etc.) increase the efficiency of urban transport and help reduce congestion. Smart transport systems increase the mobility of city dwellers, making transport more ecological and efficient.

Key words: Smart cities, Technology and innovation, Data integration, Data analysis, Sustainable development.

Giriş

Müasir dövrdə sürətli urbanizasiya və əhali artımı ilə əlaqədar olaraq şəhərlərin idarə olunması və səmərəliliyi məsələləri daha da əhəmiyyətli olmuşdur. Şəhərlərin effektiv idarə olunması, resursların səmərəli istifadəsi və vətəndaşların həyat keyfiyyətinin artırılması məqsədilə ağıllı şəhər konsepti yaranmışdır. Ağıllı şəhərlər, texnologiya və məlumatların inteqrasiyası vasitəsilə şəhər həyatını daha səmərəli, davamlı və yaşanabilir hala gətirmək məqsədi daşıyan şəhər modelləridir.

Bu şəhərlər, müasir texnologiyaların və yeniliklərin tətbiqi ilə şəhər xidmətlərini və infrastrukturlarını optimallaşdıraraq, resursların idarə olunmasını və şəhər sakinlərinin ehtiyaclarını daha yaxşı təmin edir. Ağıllı şəhərlərin əsas prinsipləri, şəhər idarəçiliyində texnologiya və

innovasiyaların geniş istifadəsi, məlumatların effektiv analizi və inteqrasiyası, davamlı inkişaf və ekoloji dayanıqlıq, səmərəli nəqliyyat və mobillik, vətəndaşların şəhər idarəçiliyində aktiv iştirakı və təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsini əhatə edir.

Bu prinsiplər, ağıllı şəhərlərin davamlı inkişafını və şəhər həyatının daha keyfiyyətli və səmərəli olmasını təmin etmək üçün vacibdir. Ağıllı şəhərlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, yalnız texnoloji innovasiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də sosial, iqtisadi və ekoloji aspektləri də nəzərə alaraq, şəhər idarəçiliyində yeni yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Bu yanaşma, şəhər sakinlərinin rifahını artırmaq və şəhərlərin davamlı inkişafını təmin etmək üçün böyük potensiala malikdir.

Ağıllı şəhərlər, urbanizasiyanın gətirdiyi problemlərə innovativ həllər təklif edərək, şəhər idarəçiliyini və vətəndaşların həyat keyfiyyətini yüksəltməyə yönəlmişdir. Bu konsept, şəhər infrastrukturunun və xidmətlərinin optimallaşdırılmasında müasir texnologiyaların geniş tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Ağıllı şəhərlərin yaradılmasında əsas məqsəd, şəhər resurslarının səmərəli idarə olunmasını təmin etmək, ətraf mühitə təsirləri minimuma endirmək və şəhər sakinlərinin rifahını artırmaqdır.

Ağıllı şəhərlər, müxtəlif texnologiyaların inteqrasiyası vasitəsilə məlumatların toplanması, analizi və istifadəsini təmin edir. Sensorlar, kameralar, IoT cihazları və digər texnoloji vasitələr vasitəsilə toplanan məlumatlar, şəhər infrastrukturunun real vaxt rejimində monitorinqi və idarə olunması üçün istifadə olunur. Bu yanaşma, şəhər xidmətlərinin səmərəliliyini artırır və şəhərin daha təhlükəsiz və rahat olmasını təmin edir.

Davamlı inkişaf və ekoloji dayanıqlıq ağıllı şəhərlərin əsas prinsiplərindən biridir. Bu şəhərlər, enerji səmərəliliyini artırmaq, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etmək və tullantıların idarə olunmasını optimallaşdırmaq məqsədi ilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Eyni zamanda, su resurslarının səmərəli istifadəsi və ətraf mühitin qorunması üçün yeni texnologiyalar tətbiq olunur.

Ağıllı şəhərlərdə səmərəli nəqliyyat və mobillik də ön plandadır. İctimai nəqliyyat sistemlərinin optimallaşdırılması, alternativ nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi və nəqliyyat axınının effektiv idarə olunması, şəhərdə hərəkətliliyi artırır və tıxacların azalmasına kömək edir. Bu yanaşma, həm şəhər sakinlərinin vaxtını və enerji sərfini azaldır, həm də ətraf mühitə olan mənfi təsirləri minimuma endirir.

Əsas mətn

Vətəndaşların şəhər idarəçiliyində aktiv iştirakı ağıllı şəhərlərin digər vacib prinsipidir. Vətəndaşlar, mobil tətbiqlər və digər rəqəmsal platformalar vasitəsilə şəhər xidmətləri barədə məlumat əldə edə, geri bildirim verə və şəhər qərarlarının qəbul edilməsində iştirak edə bilərlər. Bu, şəhər sakinlərinin məmnuniyyətini artırır və şəhərin idarə olunmasında şəffaflığı təmin edir. Təhlükəsizlik və fövqəladə halların idarə olunması da ağıllı şəhərlərin əsas prinsiplərindən biridir. Şəhərin müxtəlif nöqtələrində quraşdırılmış təhlükəsizlik kameraları, sensorlar və digər avadanlıqlar vasitəsilə təhlükəsizlik monitorinqi həyata keçirilir. Fövqəladə hallar zamanı isə bu texnologiyalar vasitəsilə tez və effektiv tədbirlər görülərək, şəhər sakinlərinin təhlükəsizliyi təmin olunur.

Ağıllı şəhərlər müasir texnologiyaların və məlumatların geniş istifadəsi ilə şəhər həyatını daha səmərəli, davamlı və yaşanabilir hala gətirməyi hədəfləyir. Bu şəhərlər, vətəndaşların həyat keyfiyyətini artırmaq və şəhər xidmətlərinin səmərəliliyini təmin etmək üçün yeni yanaşmalar və texnologiyaları tətbiq edir. Ağıllı şəhərlərin əsas prinsipləri, şəhər idarəçiliyində innovasiya və davamlılıq baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, ağıllı şəhər konsepsiyası, artan urbanizasiya nəticəsində yaranan problemlərin həllində kompleks və effektiv bir yanaşma təqdim edir. Bu konsepsiya, şəhərlərin dayanıqlı inkişafını təmin edərək, gələcək nəsillərə daha yaşıl, təhlükəsiz və yaşanılabilir mühit təmin etmək məqsədi daşıyır.Ağıllı şəhər konsepsiyası, şəhər infrastrukturunu daha çevik və adaptiv etməklə urbanizasiya nəticəsində yaranan stresləri yüngülləşdirir. Məsələn, ağıllı su idarəetmə sistemləri şəhərlərin su təchizatını optimallaşdırır, suyun israfını minimuma endirir və əhalinin təmiz suya çıxışını təmin edir [11,s.56].

Həmçinin, ağıllı tullantı idarəetmə sistemləri tullantıların yığılması və emalı proseslərini avtomatlaşdıraraq şəhər mühitinin təmizliyini qoruyur və ekoloji təsirləri azaldır. Əhalinin təhlükəsizliyi və fövqəladə hallara hazır olmaq da ağıllı şəhər konsepsiyasının əhəmiyyətli komponentlərindəndir. Rəqəmsal təhlükəsizlik sistemləri vasitəsilə şəhərlərdə cinayət hadisələrinin qarşısı alınır, fövqəladə hallar zamanı isə real vaxt rejimində məlumatların toplanması və analizi sayəsində sürətli və effektiv müdaxilə təmin olunur. Ağıllı şəhərlər həmçinin sosial və iqtisadi inkişaf üçün də geniş imkanlar yaradır [3,s.4].

Rəqəmsal iqtisadiyyatın və elektron ticarətin inkişafı şəhərlərdə iş imkanlarını artırır və iqtisadiyyatın diversifikasiyasını təmin edir. Bu isə əhalinin rifahının yüksəlməsinə və sosial bərabərsizliyin azalmasına töhfə verir. Bununla yanaşı, ağıllı şəhər konsepsiyasının tətbiqi şəhər planlaşdırılmasının da yenidən düşünülməsini tələb edir. Ənənəvi şəhərsalma metodları ilə müqayisədə, ağıllı şəhər planlaşdırılması daha çox məlumat əsaslı və proqnozlaşdırıcı yanaşmanı əhatə edir. Bu yanaşma sayəsində şəhərlərin gələcək ehtiyacları daha dəqiq şəkildə müəyyən edilir və müvafiq infrastrukturların inkişafı təmin olunur [5,s.16].

Nəticə

Müasir dövrdə şəhərlərin sürətlə böyüməsi və urbanizasiyanın artması enerji istehlakının və karbon emissiyalarının artmasına səbəb olur. Şəhər infrastrukturlarının davamlı inkişafını təmin etmək və ekoloji problemlərin qarşısını almaq üçün ağıllı şəhər konsepsiyası mühüm rol oynayır [17,s.617]. Bu konsepsiya, şəhərlərin enerji idarəetməsini və ekoloji davamlılığını artırmaq məqsədilə müasir texnologiya və innovasiyaların geniş tətbiqini nəzərdə tutur.

Ağıllı şəhərlərin inkişaf perspektivləri, enerji istehlakını və karbon emissiyalarını azaltmaq üçün müxtəlif sahələrdə təkmilləşdirmə yöntemləri təqdim edir. Bu sahələrdən biri yenilənə bilən enerji mənbələrinin istifadəsidir. Günəş, külək və digər təmiz enerji mənbələrinin ağıllı şəbəkələrə inteqrasiyası, enerjinin təmiz və davamlı mənbələrdən təmin edilməsini mümkün edir. Bu da şəhərlərin karbon izlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və ekoloji davamlılığı təmin edir. Ağıllı şəbəkələr (smart grids), enerjinin istehsalı və paylanmasını real vaxt rejimində izləməyə və optimallaşdırmağa imkan verir.

Müasir şəhərlərin sürətlə inkişafı və urbanizasiyanın artması, şəhər infrastrukturunun və xidmətlərinin daha səmərəli, dayanıqlı və innovativ həllərlə idarə edilməsini tələb edir [34,s.533]. Bu kontekstdə smart şəhər texnologiyaları, şəhərlərin enerji effektivliyini artırmaq, karbon emissiyalarını azaltmaq, resurslardan səmərəli istifadə etmək və ümumilikdə şəhər həyatının keyfiyyətini yüksəltmək üçün geniş imkanlar təqdim edir. Smart şəhər texnologiyalarının tətbiqi bir neçə prioritet istiqamətdə cəmlənmişdir və bu istiqamətlər şəhərlərin davamlı inkişafını təmin etməyə yönəlmişdir. Birinci prioritet istiqamət, enerji idarəetməsidir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Kučera, P. (2014): Natural infrastructure in a city organism, Mendel University, Department of Landscape Planning, Faculty of Horticulture in Lednice.

2. Slavík, J. (2017): A smart city in practice. Profi Press, Prague, ISBN 978-80-86726-80-9.

3. Slavík, J. (2014): Marketing and strategic management in public services. Grada Publishing, Prague, ISBN978-80-247-4819-1.

4. S. Alawadhi, A. Aldama-Nalda, H. Chourabi, J.R. Gil-Garcia, S. Leung, S. Mellouli, T. Nam, T.A. Pardo, H.J. Scholl, S. Walker, "Building Understanding of Smart City Initiatives," Lecture Notes in Computer Science 7443 (2012) 40–53.

5. V. Albino, R.M. Dangelico, "Green Cities into Practice," in R. Simpson and M. Zimmermann, eds., The Economy of Green Cities: A World Compendium on the Green Urban Economy (Dordrecht, Netherlands: Springer Science Business Media B.V., 2012).

6. M. Al-Hader, A.R. Mahmud, A.R. Sharif, N. Ahmad, "SOA of Smart City Geospatial Management," Proc. of EMS 2009 - Third UKSim European Symposium on Computer Modeling and Simulation, Athens, Greece, November 25–27, 2009.

7. S. Allwinkle, and P. Cruickshank, "Creating Smarter Cities: An Overview," Journal of Urban Technology 18: 2 (2011) 1–16.

8. D. Arribas-Bel, K. Kourtit, and P. Nijkamp, "Benchmarking of World Cities through Self-Organizing Maps," Cities 31 (2013) 248–257.

9. T. Bakıcı, E. Almirall, and J. Wareham, "A Smart City Initiative: The Case of Barcelona," Journal of the Knowledge Economy 2: 1 (2012) 1–14.

10. D. Ballas, "What Makes a 'Happy City'?" Cities 32: 1 (2013) S39–S50. M.N. Baqir, and Y. Kathawala, "Ba for Knowledge Cities: A Futuristic Technology Model," Journal ofKnowledge Management 8: 5 (2004) 83–95.

Nərmin ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin magistrantı
E-mail: s.narmin01@mail.ru

DÖVLƏT ÖZƏL SEKTOR ƏMƏKDAŞLIĞININ İQTİSADİ FAYDALARI

Summary

The article talks about the effective forms, role and importance of cooperation between the public and private sectors in the modern economy. It is noted that this cooperation, which is one of the most effective elements of government support for business development, is a platform where the goals of the state and the private sector intersect and they try to use each other's potential. Implemented to improve economic development, innovation and government services, this partnership brings significant benefits to both the public and private sectors.

Key words. Public-private sector, cooperation, private sector, digital services, risk sharing

Giriş

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının əsas nəzəri prinsipləri, effektiv resurs paylanması, riskin bölüşdürülməsi, şəffaflığın artırılması və sosial məsuliyyətdir. Dövlət maliyyə və qanunvericilik kimi imkanlarla, özəl sektor isə texnoloji innovasiya və idarəetmə təcrübəsi ilə töhfə verir. Məsələn, infrastruktur layihələrində, sağlamlıq və təhsil xidmətlərinin təkmilləşdirilməsində bu əməkdaşlıq xüsusilə əhəmiyyətli ola bilər. Riskin bölüşdürülməsi dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının əsas faydalarından biridir. Özəl sektorun riskə daha həssas olduğu və məhsuldarlığı artırmaq üçün yeniliklərə daha meylli olduğu qəbul edilir. Dövlət isə riskləri azaltmaq və uzunmüddətli planlaşdırmada daha güclüdür. Bu sinerji layihələrin daha effektiv həyata keçirilməsini təmin edir.

Əsas mətn

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (DÖSƏ) müxtəlif ölkələrdə infrastruktur və ictimai xidmətlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan bir modeldir. Bu modelin başlıca məqsədi, dövlət və özəl sektor arasında risklərin və mənfəətlərin bölüşdürülməsi yolu ilə daha effektiv və yenilikçi həllər təmin etməkdir. DÖSƏ-nin əsas tərifləri və çərçivəsini daha yaxından araşdıraq. DÖSƏ, dövlət və özəl sektor arasında qurulan uzunmüddətli tərəfdaşlıqdır. Bu tərəfdaşlıq, müxtəlif layihələrin, xüsusilə infrastruktur və ictimai xidmətlər kimi böyük və mürəkkəb layihələrin həyata keçirilməsi üçün iki tərəfin mənbələrini və bacarıqlarını birləşdirir. Özəl sektorun maliyyə, idarəetmə və texniki məharəti ilə dövlət sektorunun strateji yönətimi və tənzimləyici çərçivəsi kombinasiya edilir, bu da daha sürətli və keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsinə imkan yaradır

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının müvəffəqiyyəti müxtəlif amillərə bağlıdır. Şəffaflığın artırılması, əməkdaşlığın hər iki tərəf üçün aydın olmasını təmin etmək üçün mühümdür. Layihələrin maliyyələşdirilməsi, idarəedilməsi və nəticələrinin ictimaiyyətə açıq şəkildə hesabatını vermək, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının şəffaflığını artıran əsas yanaşmalardandır.

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi ilə iqtisadi və sosial təsirinin artması, bu tərəfdaşlığın sadəcə bir neçə layihəyə məhdudlaşmaması, geniş bir strateji çərçivədə qurulmasının lazım

olduğunu göstərir. İnnovasiya və texnoloji inkişafın yanında, bu tərəfdaşlıq ekoloji dayanıqlılıq, ictimai rifah və sosial inkluziya kimi mühüm sahələrdə də həyata keçirilə bilər.

DÖSƏ layihələrinin şəffaflığı və hesabatlılığı, həm dövlət, həm də özəl sektor üçün mühüm bir aspektdir. Layihənin bütün mərhələlərində şəffaflığın təmin edilməsi, korrupsiya və sui-istifadə hallarının qarşısını alır və layihənin ictimai qəbul edilməsini artırır. Hesabatlılıq layihənin həyata keçirilməsində dövlət və özəl sektor tərəfindən görülən işlərin ictimaiyyət tərəfindən yoxlanılmasına imkan verir.

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (DÖSƏ), həm iqtisadi, həm də sosial inkişaf üçün vacib bir mexanizmdir. Bu tərəfdaşlıq, dövlətin və özəl sektorun maliyyə və texniki resurslarını bir araya gətirərək, ictimai xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq və infrastruktur layihələrini daha səmərəli şəkildə həyata keçirmək məqsədini daşıyır. DÖSƏ-nin əsası, dövlət və özəl sektor arasında risklərin və mənfəətlərin bölüşdürülməsi prinsipinə əsaslanır. Dövlət, özəl sektora müəyyən sərmayə və idarəetmə imtiyazları verir, buna qarşılıq özəl sektor isə layihəni maliyyələşdirmək, inşa etmək və işlətmək kimi məsuliyyətləri öz üzərinə götürür. Bu modelin əsas məqsədi, dövlət büdcəsi üzərindəki yükləri azaltmaq və eyni zamanda ictimai xidmətlərin effektivliyini artırmaqdır.

DÖSƏ layihələrində maliyyə strukturu və risklərin bölüşdürülməsi tərəfdaşlığın uğurunu təmin edən əsas amillərdən biridir. Özəl sektor, maliyyə və idarəetmə təcrübəsini layihəyə daxil etməklə, inşaat və işlətmə mərhələlərində baş verə biləcək gecikmə və artıq xərclərin qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Nümunə olaraq, bir yol inşaatı layihəsində, özəl sektor yüksək maliyyə riskini, dövlət isə inşaat zamanı yaranan ekoloji və sosial riskləri öz üzərinə götürə bilər.

Hesabatlılıq və şəffaflıq, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının uğurunun açarıdır. Bu işbirliyi modellərində hər iki tərəfin fəaliyyətlərinin ictimaiyyətə və müvafiq nəzarət orqanlarına hesabatının verilməsi, korrupsiya və sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasına kömək edir.

Bu qarşılıqlı münasibətlərin uzunmüddətli və effektiv olması üçün tərəflər arasında qarşılıqlı hörmət və güvən hissi mühümdür. Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığında güvən, hər iki tərəfin qarşılıqlı anlaşma şərtlərinə sadiq qalmasından və üzərlərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirməsindən qaynaqlanır. Güvən, həmçinin, ictimai məsuliyyətin dərk edilməsi və əməkdaşlığın şəffaflığı ilə də möhkəmlənir.

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (DÖSƏ) kontekstində rəqəmsal xidmətlərin inkişafı, Azərbaycanda texnoloji transformasiya və innovasiyanın qabaqcıl şirkətlərindən biri olan Azercell mobil rabitə şirkəyinin fəaliyyətləri ilə əlaqədardır. Azercell telekommunikasiya sektorunda lider olaraq, həm özəl, həm də dövlət sektoru ilə əməkdaşlıq edərək, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsinə və müasir texnologiyaların tətbiqinə böyük töhfələr vermişdir. Azercell Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda öncül şirkətlərdən biridir. Mobil rabitə, internet xidmətləri və rəqəmsal həllər təklif edir. Şirkət həmçinin müxtəlif sosial və təhsil layihələrində aktiv rol alaraq cəmiyyətə dəyər qatmaqdadır.

Azercell, korporativ sosial məsuliyyət (KSM) layihələri çərçivəsində cəmiyyətə dəyər qatmağa çalışır. Şirkət, sağlamlıq, təhsil və ətraf mühit kimi sahələrdə bir çox sosial layihələrə dəstək verir. Bu layihələr, əhalinin rəqəmsal savadlılığını artırmağa, sağlamlıq xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltməyə və ətraf mühitə qayğı göstərməyə yönəlib.

Azercell-in dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində rəqəmsal xidmətlərin müasir vəziyyəti, şirkətin texnoloji liderlik rolunu və sosial məsuliyyətini qabardır. Azercell, müxtəlif sektorlarda rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləməklə, Azərbaycanın rəqəmsal gələcəyinə töhfələrini davam etdirir. Bu fəaliyyətlər, həm özəl sektorun, həm də dövlətin rəqəmsal xidmətlər sahəsindəki qabiliyyətlərini artırır və cəmiyyət üçün daha yaxşı bir gələcək yaradılmasına kömək edir.

Azercell, Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda rəqəmsal xidmətlərin inkişafında öncül rol oynayan şirkətlərdən biridir. 1996-cı ildən fəaliyyətə başlamış Azercell, ölkədə mobil rabitə xidmətlərinin genişlənməsində və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqində mühüm addımlar atmışdır. Şirkət, rəqəmsal xidmətlərinin çeşidini və keyfiyyətini artırmaqla müştərilərinin həyatını asanlaşdırmağı hədəfləyir.

Azərbaycan ictimaiyyətinin informasiya texnologiyalarının mənimsənilməsi sahəsində inkişafı rəqəmsal xidmətlərin əhəmiyyətini daha da artırıb. Bu, Azərbaycanın telekomünikasiya sektorundakı ən

iri operatorlarından biri olan Azercell şirkəti tərəfindən təmin edilən rəqəmsal xidmətlər vasitəsilə daha da öz əksini tapir.

Nəticə

Azərbaycanda hər il artan mobil telefon istifadəsi ilə birlikdə, internet və rəqəmsal xidmətlərə olan tələbat da artmaqdadır. Azercell bu tələbatı qarşılayaraq müştərilərinin həyatını daha asan və əlverişli etmək üçün müxtəlif rəqəmsal xidmətlər təqdim edir. Mobil internet, onlayn ödəmə sistemləri, mobil tətbiqlər və digər xidmətlər, istifadə oranları və müştəri məmnuniyyəti dərəcələri ilə bu rəqəmsal dəyişikliklərin cəmiyyətə təsirini göstərir. Azercellin təqdim etdiyi rəqəmsal xidmətlər dövlət idarəçiliyinə də böyük təsir göstərir. Mobil tətbiqlər və onlayn ödəmə sistemləri kimi xidmətlər, dövlət və müxtəlif təşkilatlara olan tələbatı azaldaraq və prosesləri daha effektiv və sürətli etməklə birlikdə, digər xidmətlər də, məsələn, e-təhsil platformaları, təhsil sektorunda dəyişikliklərə səbəb olaraq, dövlət təhsil siyasətinə də təsir edir. Onlayn ödəmə sistemləri və mobil tətbiqlər kimi xidmətlər, dövlət və müxtəlif təşkilatlara olan tələbatı azaltaraq və prosesləri daha effektiv idarə edərək, resursları daha səmərəli istifadə etməyə kömək edir. Bu, dövlət bürokratiyasını azaldır və vaxt, pul və enerji səmərəliliyini artırır

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov S.H. "Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi" 2011
2. Abdullayev İ. S., Nağıyev Ə. H. "İstehsalın təşkili" Bakı. 2011
3. Abdullayev İ. S., Nağıyev Ə. H. "İstehsalın təşkili" Bakı. 2011 Azərbaycan sənayesi: statistik göstəriciləri DSK. B. 2016. 344 səh.
4. Azərbaycan sənayesi: statistik göstəriciləri DSK. B. 2017. 444 səh.
5. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. DSK. B. 2016. 824 səh.
6. "Dövlət-biznes tərəfdaşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 9 dekabr 2022-ci il
7. Ələskərov A., Əhmədova A. Müstəqil Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatına keçid yollarında. Azərbaycan EA-mn Xəbərləri. "İqtisadiyyat" seriyası, No 4, Bakı, 2016.
8. Əlirzayev Ə. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yollan. Nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, "Elm", 2009.
9. Əliyev T.N. Biznesin idarə edilməsinin əsaslan. Bakı, "Eim", 2012.
10. Əliyev T.N., Əhmədli A.M., Məmmədov R.M. Müştərək müəssisə və sahibkarlıq. Bakı, 2011.
11. Əliyev T.N., Məmmədova İ.İ, Azərbaycanda kiçik biznesin təşkili və idarə edilməsinin bəzi səmtləri. Azetetii, Bakı, 2013
12. Hüseynov T.Ə. "Sənaye İqtisadiyyatı" Bakı 2012. 86
13. Hüseynov.Ə.A. İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri (maşınqayırma müəssisələrinin timsalında) dis-nın avtoreferatı : 5312.01 /Ə. A. Hüseynov ; Azərb. Resp. Təhsil Nazirliyi, Azərb. Dövlət İqtisad Un-ti., İqtisadi Araşdırmalar Elmi- Tədqiqat İn-tu.Bakı, 2014, 26 s.
14. Hüseynov Ə.A. İstehsal potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri (maşınqayırma müəssisələrinin timsalında) dissertasiya, Bakı: 2013. 142 s.
15. İbrahimov İ.H. "Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri" Bakı. 2010

Aqil Anar HUSEYNOV
Qərbi Kaspi Universiteti
Dizayn kafedrasının magistrantı
E-mail: chaosbaall@gmail.com

SMART ŞƏHƏRLƏR VƏ RƏQƏMSAL İNNOVASİYALAR

Summary

Smart cities and digital innovations are one of the most modern approaches to improving modern city management and improving the quality of life. This approach ensures the management and optimal

functioning of the city infrastructure, taking into account the effective use of technology and digital capabilities. One of the main goals of smart cities and digital innovations is to improve the quality of life and make the lives of city residents easier and more efficient. For this, key elements such as the Internet of Things (IoT), big data analytics, artificial intelligence (AI), digital infrastructure, intelligent transport systems and sustainable development are integrated together as a technological stack. The application of these technologies ensures the affordability and rapid management of urban infrastructure by supporting the effective management of transportation, optimization of energy use, increased safety and security, development of housing and other infrastructure projects.
Key words: Design, technology, smart city, digital innovation, UX, UI, smart, AI

Giriş

Rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişafı və urbanizasiya prosesinin qloballaşması ilə, "smart şəhərlər" konsepsiyası şəhər idarəetməsində və planlaşdırılmasında mühüm rol oynamağa başlayıb. Smart şəhərlər, müxtəlif texnologiyalar və məlumat sistemləri vasitəsilə şəhər həyatının müxtəlif sahələrində effektivliyi və yaşayış keyfiyyətini artırmağa yönəlmiş bir yanaşmadır. İnternet əşyaları (IoT), süni intellekt (AI), böyük məlumat analitikası və digər rəqəmsal innovasiyalar şəhərlərin idarəetmə proseslərini daha ağıllı, effektiv və dayanıqlı etməyə imkan verir.Smart şəhərlərin əsas məqsədi, şəhər resurslarını daha səmərəli istifadə etmək, ətraf mühitə olan təsiri azaltmaq və sakinlərin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Bu məqsədlərə çatmaq üçün şəhərlər müxtəlif texnologiyalardan və məlumatlardan istifadə edərək qərar qəbul etmə proseslərini optimallaşdırır və sakinlər üçün daha yaxşı xidmətlər təqdim edir.

Əsas mətn

İqtisadi sarsıntılar qeyri-mümkündür, lakin qeyri-mümkün kommersiya uğurları yeni texnologiyalar vəd edir. Eynilə Generator memarları kompüterlər haqqında memarlıq materialı kimi düşünməyə vadar edirdi.1970-ci illərin neft embarqoları daha prozaik, lakin daha geniş yayılmağa təkan verdi.binaların avtomatlaşdırılmasına maraq. "O dövrdə binalar həddindən artıq dizayn edilmiş və həddindən artıq havalandırılmışdı və enerji səmərəliliyi nadir hallarda problem idi"bir sənaye retrospektivini qeyd edir.Yeni bir qaçış üsulu olduğu aydın idi binalar lazım idi və avtomatlaşdırma əsas idi. 1970-ci illər boyu 1980-ci illərdə yeni enerji idarəetmə sistemləri görünməyə başladı konstruksiya - isitmə və soyutmanı tənzimləyə bilən sadə idarəetmə vasitələri əvvəlcədən proqramlaşdırılmış cədvəl üzrə nəzarət edir. Ancaq enerji bərpa edir. Məsələ bugünkü məlumatların və alqoritmlərin mahiyyət etibarı ilə qüsurlu zərərli olmasında deyil - necə ki, əvvəlki texnologiyalar və elmi metodlar mahiyyət etibarilə qüsurlu və ya zərərli idilər - əksinə, ekoloji sistemlər mükəmməl rasionallaşdırmaq üçün çox mürəkkəbdirlər və bunu etmək cəhdləri tez-tez uzun müddətdir. müddətli ziyan. Ümumilikdə texnologiyadan qorxmaq lazım deyil - lakin tarix hər hansı bir bələdçidirsə, optimal cəmiyyət yaratmaq üçün tarixdən və siyasətdən ötrü həllər təmin edən elm və texnologiyanın cəsarətli fikirlərini təbliğ edənlərdən ehtiyatlı olmalıyıq. Tarix bizə deyir ki, texnoloji eynəklərin təsiri altında yaradılmış dünya arzuolunmaz dır. Biz bunun əvəzində texnoloji gözlüklərin izi olmayan alternativ bir baxışı davam etdirməliyik: Smart Kifayət qədər Şəhər [2, s.144]

IoT texnologiyalarının geniş yayılması bir sıra çətinliklərlə də müşayiət olunur. Bu çətinliklər arasında məlumat təhlükəsizliyi, şəxsi məlumatların qorunması və texnoloji infrastrukturların yenilənməsi məsələləri önə çıxır. IoT cihazlarının geniş yayılması, kiberhücumlara qarşı daha həssas olmasına səbəb olur. Bu cihazların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün güclü şifrələmə və təhlükəsizlik protokollarının tətbiqi vacibdir.Qürur duyduğun O AĞILLI ŞƏHƏR? Dizayn etmək, qurmaq, saxlamaq və təhlükəsizliyini qorumaq üçün çox çalışdığınız şəhər? Bu, kiberhücumçular üçün böyük, şirəli bir hədəfdir. Ağıllı şəhərlərin başına gələnlərlə müqayisədə çaşqınlıq. WannaCry, MyDoom, Slammer, Stuxnet və Mirai botnetindən narahatsınız? Kiberhücum bütöv bir ağıllı şəhəri yerlə-yeksan etdikdən sonra nostalji hiss edənlərə nəzər salacağıq. Nyu-Yorkda kibertəhlükəsizlik üzrə ekspert ChrisMoschovitis deyir: "Ağıllı şəhər davamlı hücuma məruz qalacaq". "Şəhərinizi və onun aktivlərini kibersistemlərinizdəki zəif cəhətlərdən istifadə etməyə cəhd edəcək şəxslərə və təşkilatlara qarşı müdafiə etməlisiniz." Kibercinayətkarlıq ağıllı şəhərin bütün səviyyələrində baş verəcək. Bu

gün şəhərlər gediş haqqı fırıldaqçılarının metro stansiyalarının turniketlərinin üstündən tullanmasından narahatdırlar. Sabah gediş haqqını fırıldaqçılar tullanmaqdan narahat olmayacaqlar, çünki onlar turniketin təhlükəsizlik nəzarətini necə ləğv edəcəyini biləcəklər. Şəhərdəki hər bir departamentin öz aktivləri, təhlükələri və risk reyestrləri olacaq. Hər bir departamentin öz dəsti olacaq. kritik missiya sistemləri və zəifliklər. Mürəkkəbliklər qorxulu olacaq. Uğursuzluğun nəticələri əhəmiyyətsizdən fəlakətə qədər dəyişə bilər. Ağıllı şəhər üçün kibertəhlükəsizliyi təmin etmək asan məsələ olmayacaq. Sadə həllər olmayacaq. Ağıllı şəhərlər davamlı sayıqlıq və kiberhücumlara qarşı hazır olmalıdırlar. İspaniyada yerləşən kibertəhlükəsizlik üzrə məsləhətçi Pete Herzoq deyir ki, ağıllı şəhərlər üç növ hücumçuya hazır olmalıdır: darıxdırıcı, çıxılmaz və yaramaz. [3, s.162]Dörd bir tərəfə yayılmış kognitiv strategiyalar, hələ də olgunlaşır olan Uber və The Nest kimi, dərin öyrənmə strategiyalarını birləşdirmək imkanına malikdirlər, bu da adaptiv cavabları təmin edən daha effektiv bir hesablama strukturu göstərir. Şəhərin üzərində

Nəticə

Smart şəhərlər, ənənəvi şəhər idarəetmə metodlarının özünü aşıb, texnologiyaların və rəqəmsal innovasiyaların mətbuatını asanlaşdıraraq, həyat keyfiyyətini və effektivliyi artırmağa çalışan bir yanaşmadır. Bu inkişaf, günümüz şəhərlərində qarşılaşılan müxtəlif problemlərin həllində və şəhər infrastrukturunun daha sürətli və ağıllı bir şəkildə idarə olunmasında kömək edir. İnternet Əşyaları (IoT), böyük məlumat analitikası, süni intellekt (AI), rəqəmsal infrastruktur, ağıllı nəqliyyat sistemləri və dayanıqlı inkişaf kimi əsas elementlər smart şəhərlərin əsasını təşkil edir.Bu elementlərin inteqrasiyası, şəhərlərdəki yaşayış standartlarını artırmaq və mühitə olan təsiri azaltmaq üçün mümkün olan bir çoxluğu təmin edir. İnternet Əşyaları, şəhər infrastrukturlarının monitorinqini və idarə olunmasını təmin edir, bu da sürətli cavab və effektiv fəaliyyət deməkdir. Böyük məlumat analitikası, toplanan məlumatların təhlili vasitəsilə daha məqsədəuyğun qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Süni intellekt, avtomatlaşdırılmış sistemlər və proqnozlaşdırma ilə şəhərlərdə effektiv proseslərin təhlükəsizliyini təmin edir. Rəqəmsal infrastruktur, yüksək sürətli internet və məlumat ötürmə şəbəkələri ilə əlaqələndirilmiş bir infrastruktur təmin edir.Ağıllı nəqliyyat sistemləri, trafik idarəetməsi və parklaşdırma kimi nəqliyyat sahəsindəki prosesləri effektivləşdirir. Dayanıqlı inkişaf texnologiyaları, yenilənən enerji mənbələrinin daha effektiv istifadəsini təmin edir və ətraf mühitin qorunmasına kömək edir. Bütün bu elementlərin birləşdirilməsi, smart şəhərlərin sürətli inkişafına və həyat keyfiyyətinin artırılmasına zəmin yaradır.Smart şəhərlər, yaşayış mühitlərini daha sürətli, ağıllı və daha dəyişən bir halda idarə etməyə çalışan bir yanaşmadır. Bu, şəhər sakini, işçisi və şirkətləri üçün çoxsaylı faydalar təqdim edir. Effektiv trafik nəqliyyatı, enerji səmərəliliyi, məsləhətli quruluş və daha çox effektiv idarəetmə, smart şəhərlərin müasir şəhərlərə nisbəti daha cazibəkar olmasını təmin edir.Gələcəkdə, smart şəhərlərə olan maraqın artması və texnologiyaların daha da inkişaf etməsi nəticəsində bu yanaşmanın daha çox yayılması gözlənilir. Bu, şəhərlərin daha sürətli və effektiv inkişaf etməsi, həm də yaşayış keyfiyyətinin artırılması üçün əhəmiyyətli bir addım olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Smart Cities: Big Data, Civic Hackers, and the Quest for a New Utopia" - Anthony M. Townsend 2013
2. "The Smart Enough City: Putting Technology in Its Place to Reclaim Our Urban Future" - Ben Green 2024
3. "Smart Cities: Digital Solutions for a More Livable Future" - Philip Bane (Editor), Mike Barlow (Editor)
4. " Distributed cognition: assessing the structure of urban scale artificial intelligence by Alexander Webby

Nərmin Anar ABDULLAYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin magistrantı
E-mail: s.narmin01@mail.ru

DÖVLƏT ÖZƏL SEKTOR ƏMƏKDAŞLIĞININ İQTİSADİ FAYDALARI

Summary
The article talks about the effective forms, role and importance of cooperation between the public and private sectors in the modern economy. It is noted that this cooperation, which is one of the most effective elements of government support for business development, is a platform where the goals of the state and the private sector intersect and they try to use each other's potential. Implemented to improve economic development, innovation and government services, this partnership brings significant benefits to both the public and private sectors.

Key words. Public-private sector, cooperation, private sector, digital services, risk sharing

Giriş:

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının əsas nəzəri prinsipləri, effektiv resurs paylanması, riskin bölüşdürülməsi, şəffaflığın artırılması və sosial məsuliyyətdir. Dövlət maliyyə və qanunvericilik kimi imkanlarla, özəl sektor isə texnoloji innovasiya və idarəetmə təcrübəsi ilə töhfə verir. Məsələn, infrastruktur layihələrində, sağlamlıq və təhsil xidmətlərinin təkmilləşdirilməsində bu əməkdaşlıq xüsusilə əhəmiyyətli ola bilər. Riskin bölüşdürülməsi dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının əsas faydalarından biridir. Özəl sektorun riskə daha həssas olduğu və məhsuldarlığı artırmaq üçün yeniliklərə daha meylli olduğu qəbul edilir. Dövlət isə riskləri azaltmaq və uzunmüddətli planlaşdırmada daha güclüdür. Bu sinerji layihələrin daha effektiv həyata keçirilməsini təmin edir.

Əsas mətn:

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (DÖSƏ) müxtəlif ölkələrdə infrastruktur və ictimai xidmətlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan bir modeldir. Bu modelin başlıca məqsədi, dövlət və özəl sektor arasında risklərin və mənfəətlərin bölüşdürülməsi yolu ilə daha effektiv və yenilikçi həllər təmin etməkdir. DÖSƏ-nin əsas tərifləri və çərçivəsini daha yaxından araşdıraq. DÖSƏ, dövlət və özəl sektor arasında qurulan uzunmüddətli tərəfdaşlıqdır. Bu tərəfdaşlıq, müxtəlif layihələrin, xüsusilə infrastruktur və ictimai xidmətlər kimi böyük və mürəkkəb layihələrin həyata keçirilməsi üçün iki tərəfin mənbələrini və bacarıqlarını birləşdirir. Özəl sektorun maliyyə, idarəetmə və texniki məharəti ilə dövlət sektorunun strateji yönətimi və tənzimləyici çərçivəsi kombinasiya edilir, bu da daha sürətli və keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsinə imkan yaradır

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının müvəffəqiyyəti müxtəlif amillərə bağlıdır. Şəffaflığın artırılması, əməkdaşlığın hər iki tərəf üçün aydın olmasını təmin etmək üçün mühümdür. Layihələrin maliyyələşdirilməsi, idarəedilməsi və nəticələrinin ictimaiyyətə açıq şəkildə hesabatını vermək, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının şəffaflığını artıran əsas yanaşmalardandır.

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsi ilə iqtisadi və sosial təsirinin artması, bu tərəfdaşlığın sadəcə bir neçə layihəyə məhdudlaşmaması, geniş bir strateji çərçivədə qurulmasının lazım olduğunu göstərir. İnnovasiya və texnoloji inkişafın yanında, bu tərəfdaşlıq ekoloji dayanıqlılıq, ictimai rifah və sosial inkluziya kimi mühüm sahələrdə də həyata keçirilə bilər.

DÖSƏ layihələrinin şəffaflığı və hesabatlılığı, həm dövlət, həm də özəl sektor üçün mühüm bir aspektdir. Layihənin bütün mərhələlərində şəffaflığın təmin edilməsi, korrupsiya və sui-istifadə hallarının qarşısını alır və layihənin ictimai qəbul edilməsini artırır. Hesabatlılıq layihənin həyata keçirilməsində dövlət və özəl sektor tərəfindən görülən işlərin ictimaiyyət tərəfindən yoxlanılmasına imkan verir.

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (DÖSƏ), həm iqtisadi, həm də sosial inkişaf üçün vacib bir mexanizmdir. Bu tərəfdaşlıq, dövlətin və özəl sektorun maliyyə və texniki resurslarını bir araya gətirərək, ictimai xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq və infrastruktur layihələrini daha səmərəli şəkildə

həyata keçirmək məqsədini daşıyır. DÖSƏ-nin əsası, dövlət və özəl sektor arasında risklərin və mənfəətlərin bölüşdürülməsi prinsipinə əsaslanır. Dövlət, özəl sektora müəyyən sərmayə və idarəetmə imtiyazları verir, buna qarşılıq özəl sektor isə layihəni maliyyələşdirmək, inşa etmək və işlətmək kimi məsuliyyətləri öz üzərinə götürür. Bu modelin əsas məqsədi, dövlət büdcəsi üzərindəki yükləri azaltmaq və eyni zamanda ictimai xidmətlərin effektivliyini artırmaqdır.

DÖSƏ layihələrində maliyyə strukturu və risklərin bölüşdürülməsi tərəfdaşlığın uğurunu təmin edən əsas amillərdən biridir. Özəl sektor, maliyyə və idarəetmə təcrübəsini layihəyə daxil etməklə, inşaat və işlətmə mərhələlərində baş verə biləcək gecikmə və artıq xərclərin qarşısını almaqda mühüm rol oynayır. Nümunə olaraq, bir yol inşaatı layihəsində, özəl sektor yüksək maliyyə riskini, dövlət isə inşaat zamanı yaranan ekoloji və sosial riskləri öz üzərinə götürə bilər.

Hesabatlılıq və şəffaflıq, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının uğurunun açarıdır. Bu işbirliyi modellərində hər iki tərəfin fəaliyyətlərinin ictimaiyyətə və müvafiq nəzarət orqanlarına hesabatının verilməsi, korrupsiya və sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasına kömək edir.

Bu qarşılıqlı münasibətlərin uzunmüddətli və effektiv olması üçün tərəflər arasında qarşılıqlı hörmət və güvən hissi mühümdür. Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığında güvən, hər iki tərəfin qarşılıqlı anlaşma şərtlərinə sadiq qalmasından və üzərlərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirməsindən qaynaqlanır.Güvən, həmçinin, ictimai məsuliyyətin dərk edilməsi və əməkdaşlığın şəffaflığı ilə də möhkəmlənir.

Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (DÖSƏ) kontekstində rəqəmsal xidmətlərin inkişafı, Azərbaycanda texnoloji transformasiya və innovasiyanın qabaqcıl şirkətlərindən biri olan Azercell mobil rabitə şirkəyinin fəaliyyətləri ilə əlaqədardır. Azercell telekommunikasiya sektorunda lider olaraq, həm özəl, həm də dövlət sektoru ilə əməkdaşlıq edərək, rəqəmsal xidmətlərin genişləndirilməsinə və müasir texnologiyaların tətbiqinə böyük töhfələr vermişdir. Azercell Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda öncül şirkətlərdən biridir. Mobil rabitə, internet xidmətləri və rəqəmsal həllər təklif edir. Şirkət həmçinin müxtəlif sosial və təhsil layihələrində aktiv rol alaraq cəmiyyətə dəyər qatmaqdadır.

Azercell-in dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı çərçivəsində rəqəmsal xidmətlərin müasir vəziyyəti, şirkətin texnoloji liderlik rolunu və sosial məsuliyyətini qabardır. Azercell, müxtəlif sektorlarda rəqəmsal transformasiyanı dəstəkləməklə, Azərbaycanın rəqəmsal gələcəyinə töhfələrini davam etdirir. Bu fəaliyyətlər, həm özəl sektorun, həm də dövlətin rəqəmsal xidmətlər sahəsindəki qabiliyyətlərini artırır və cəmiyyət üçün daha yaxşı bir gələcək yaradılmasına kömək edir.

Azercell, Azərbaycanın telekommunikasiya sektorunda rəqəmsal xidmətlərin inkişafında öncül rol oynayan şirkətlərdən biridir. 1996-cı ildən fəaliyyətə başlamış Azercell, ölkədə mobil rabitə xidmətlərinin genişlənməsində və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqində mühüm addımlar atmışdır. Şirkət, rəqəmsal xidmətlərinin çeşidini və keyfiyyətini artırmaqla müştərilərinin həyatını asanlaşdırmağı hədəfləyir.

Nəticə

Azərbaycanda hər il artan mobil telefon istifadəsi ilə birlikdə, internet və rəqəmsal xidmətlərə olan tələbat da artmaqdadır. Azercell bu tələbatı qarşılayaraq müştərilərinin həyatını daha asan və əlverişli etmək üçün müxtəlif rəqəmsal xidmətlər təqdim edir. Mobil internet, onlayn ödəmə sistemləri, mobil tətbiqlər və digər xidmətlər, istifadə oranları və müştəri məmnuniyyəti dərəcələri ilə bu rəqəmsal dəyişikliklərin cəmiyyətə təsirini göstərir. Azercellin təqdim etdiyi rəqəmsal xidmətlər dövlət idarəçiliyinə də böyük təsir göstərir. Mobil tətbiqlər və onlayn ödəmə sistemləri kimi xidmətlər, dövlət və müxtəlif təşkilatlara olan tələbatı azaldaraq və prosesləri daha effektiv və sürətli etməklə birlikdə, digər xidmətlər də, məsələn, e-təhsil platformaları, təhsil sektorunda dəyişikliklərə səbəb olaraq, dövlət təhsil siyasətinə də təsir edir. Onlayn ödəmə sistemləri və mobil tətbiqlər kimi xidmətlər, dövlət və müxtəlif təşkilatlara olan tələbatı azaltaraq və prosesləri daha effektiv idarə edərək, resursları daha səmərəli istifadə etməyə kömək edir. Bu, dövlət bürokratiyasını azaldır və vaxt, pul və enerji səmərəliliyini artırır

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. "Dövlət-biznes tərəfdaşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 9 dekabr 2022-ci il
2. Abbasov S.H. "Texnologiyalar və yeniliklərin idarə edilməsi" 2011
3. Abdullayev İ. S., Nağıyev Ə. H. "İstehsalın təşkili" Bakı. 2011
4. Azərbaycan sənayesi: statistik göstəriciləri DSK. B. 2017. 444 səh.

Arif İsmayıl İSMAYILOV
Qərbi Kaspi Universiteti, Elektron Kommersiya ixtisaslaşması üzrə magistrantı
E-mail: arifmesteliyev2001@gmail.com

ƏN BÖYÜK ELEKTRON TİCARƏT PLATFORMALARI

Summary

This article provides a comprehensive analysis of the world's largest e-commerce platforms, examining their market power, business models and the technological innovations that have led to their success. By examining Amazon, Alibaba, eBay, Shopify and other major players, insights into strategies are provided to help you understand how these platforms are shaping the global e-commerce landscape. The article also discusses the emerging trends in e-commerce and the future of e-commerce in the fast-growing digital market.

Giriş

Son illərdə qlobal iqtisadiyyatın inkişafında ən böyük dəyişikliklərdən biri elektron ticarətin (e-ticarət) sürətli yüksəlişi olmuşdur. İnternetin yayılması və texnologiyanın irəliləməsi ilə, alış-veriş vərdişləri də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş və istehlakçılar daha çox onlayn platformalar vasitəsilə məhsul və xidmətlər əldə etməyə başlamışdır. Elektron ticarət, fərdi istehlakçılardan tutmuş böyük müəssisələrə qədər hər kəsin rəqəmsal məkanda ticarət aparmasına imkan yaradır və bu, qlobal bazarların inteqrasiyasını sürətləndirir (7, c.107).

Bu məqalə dünyanın ən böyük elektron ticarət platformalarının fəaliyyətini, onların bazar hakimiyyətini və uğurlarının arxasında duran strateji addımları təhlil edir. Amazon, Alibaba, eBay və Shopify kimi nəhənglər dünya üzrə milyonlarla insanın gündəlik alış-veriş təcrübəsini dəyişdirir və rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Onların iş modelləri, texnoloji yenilikləri və bazar strategiyaları bu sahədəki digər oyunçular üçün nümunə və rəqabət qaynağı olaraq xidmət edir.

Bu məqalədə hər bir platformanın tarixi, iş modeli, texnoloji yenilikləri və bazar strategiyaları detallı şəkildə təhlil ediləcək. Eyni zamanda, bu platformaların üzləşdiyi əsas çağırışlar və gələcək inkişaf meylləri də müzakirə olunacaq. Elektron ticarətin sürətlə inkişaf edən rəqəmsal bazarda necə formalaşdığını və bu sahənin gələcək perspektivlərini anlamaq üçün bu təhlil mühüm rol oynayacaq.

Əsas hissə

Amazon. Amazon 1994-cü ildə Ceff Bezos tərəfindən qurulmuşdur və onlayn kitab mağazası kimi fəaliyyətə başlamışdır. Şirkət sürətlə məhsul çeşidini genişləndirərək elektronika, geyim və daha çoxunu satmağa başlamışdır. 2005-ci ildə Amazon Prime xidmətinin istifadəyə verilməsi, sürətli çatdırılma və digər üstünlükləri ilə abunə xidməti olaraq təqdim edilmişdir. 2017-ci ildə Whole Foods-un alınması, Amazon-un fiziki pərakəndə satışa əhəmiyyətli bir girişi olmuşdur.

Amazon-un biznes modeli çoxcəhətlidir və elektron ticarət platforması, Amazon Web Services (AWS), abunə xidmətləri, reklam və fiziki pərakəndə satışdan ibarətdir. Xüsusilə AWS, qlobal bizneslərə bulud xidmətləri təqdim edərək əsas gəlir mənbələrindən birinə çevrilmişdir.

Amazon ABŞ və qlobal miqyasda elektron ticarət bazarının əhəmiyyətli bir hissəsini ələ keçirmişdir. Onun geniş logistika şəbəkəsi, rəqabətli qiymətləri və geniş məhsul çeşidi bazar hakimiyyətinə töhfə verir. 2023-cü il üçün Amazon ABŞ-da bütün elektron ticarət satışlarının təxminən 40%-ni təşkil etmişdir.

Amazon yeni texnologiyaları qəbul etmək və inteqrasiya etməkdə qabaqcıl rol oynayır. Şirkət fərdiləşdirilmiş tövsiyələr üçün süni intellektdən istifadə edir, robotlar və dronlar ilə ən qabaqcıl logistika şəbəkəsini idarə edir və səsli köməkçi Alexa-ya malikdir. AWS isə həm Amazon-un əməliyyatlarını, həm də çoxsaylı digər şirkətləri dəstəkləyən güclü bulud həlləri təqdim edir.

Uğuruna baxmayaraq Amazon bir sıra çağırışlarla üzləşir, bunlara anti-monopoliya məsələləri ilə əlaqədar tənzimləmə təzyiqləri, əmək təcrübələrinə dair tənqidlər və digər elektron ticarət və texnologiya nəhənglərindən artan rəqabət daxildir. Bundan əlavə, şirkətin ətraf mühitə təsiri və məlumatların gizliliyi də tez-tez müzakirə mövzusudur (2, p.145-146).

Alibaba. Alibaba Jack Ma tərəfindən 1999-cu ildə qurulmuşdur və Çinli istehsalçıları xarici alıcılarla birləşdirən B2B platforması kimi fəaliyyətə başlamışdır. Şirkətin əsas platformaları Taobao və Tmall müvafiq olaraq C2C və B2C bazarlarına xidmət edir. Alibaba bulud hesablama, rəqəmsal ödənişlər və əyləncə sahələrinə də genişlənmişdir.

Alibaba-nın biznes modeli onun geniş ekosisteminə əsaslanır, bunlara elektron ticarət, bulud hesablama (Alibaba Cloud), rəqəmsal ödənişlər (Alipay) və logistika (Cainiao Network) daxildir. Şirkət gəlirini əməliyyat haqları, reklam və bulud xidmətlərindən əldə edir.

Alibaba Çin elektron ticarətində dominant oyunçudur və Taobao və Tmall vasitəsilə böyük bazar payına malikdir. Şirkət həmçinin Cənub-Şərqi Asiya (Lazada) və digər regionlarda investisiyalar ilə beynəlxalq mövcudluğunu genişləndirir.

Alibaba böyük məlumatlar və süni intellektdən istifadə edərək istifadəçi təcrübəsini artırır və logistikanı optimallaşdırır. Onun bulud hesablama bölməsi, Alibaba Cloud, Asiyada böyük bir oyunçudur və müxtəlif xidmətlər təqdim edir. Şirkət həmçinin fintech və avtonom çatdırılma sahələrində innovasiyalar üzərində işləyir (4, p.57).

Alibaba anti-monopoliya qayğıları və fintech əməliyyatları (məsələn, Ant Group) ilə əlaqədar tənzimləmə təzyiqləri ilə üzləşir. Şirkət beynəlxalq genişlənərkən geosiyasi gərginlikləri idarə etməli və məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqları həll etməlidir.

eBay. eBay 1995-ci ildə Pierre Omidyar tərəfindən onlayn hərrac platforması kimi qurulmuşdur. Sürətlə populyarlıq qazanan platforma qlobal miqyasda genişlənmiş və xidmətlərini müxtəlifləşdirmişdir. Zamanla eBay sabit qiymətli siyahıları təqdim etmiş və bir neçə şirkət almışdır, bunlara PayPal da daxildir (sonradan ayrılmışdır).

eBay-in əsas gəliri platformada siyahıyaalma və əməliyyat haqlarından gəlir. Şirkət həmçinin reklam və promosyon siyahılardan gəlir əldə edir. Amazon-dan fərqli olaraq, eBay inventar tutmur və sırf bir bazar olaraq fəaliyyət göstərir.

eBay kolleksiyalı əşyalar və ikinci əl məhsullar üçün bazarlarda güclü mövqeyə malikdir. Şirkətin sadiq istifadəçi bazası var və bir çox ölkədə fəaliyyət göstərir, baxmayaraq ki, bazar payı Amazon kimi rəqiblər tərəfindən təhdid olunur.

eBay AI-ə investisiya edərək axtarış və tövsiyə sistemlərini yaxşılaşdırmışdır. Satıcılar üçün müxtəlif alətlər, analitika və marketinq həlləri təklif edir və mobil alış-veriş üçün tətbiqini təkmilləşdirmişdir.

eBay Amazon və digər onlayn bazarlardan güclü rəqabətlə üzləşir. Bəzi bölgələrdə istifadəçi saxlama və böyümə problemləri ilə qarşılaşır. Platforma həmçinin saxta məhsullar və təhlükəsiz alış-veriş mühitini təmin etmək məsələləri ilə məşğul olur.

Shopify. Shopify 2006-cı ildə Tobias Lütke, Daniel Weinand və Scott Lake tərəfindən qurulmuşdur və kiçik bizneslər üçün onlayn mağazalar qurmaq üçün həllər təklif etmişdir. Tez bir zamanda böyüyərək dünya üzrə bir milyondan çox biznesi dəstəkləyən aparıcı elektron ticarət platformasına çevrilmişdir (6, c.53-55).

Shopify abunə əsaslı planlar təklif edir və bu planlar vasitəsilə elektron ticarət platformasına giriş imkanı verir. Şirkət həmçinin əməliyyat haqları, ödəniş emalı (Shopify Payments) və əlavə xidmətlərdən (marketinq və çatdırılma həlləri) gəlir əldə edir.

Shopify kiçik və orta sahibkarları və fərdi sahibkarları öz onlayn bizneslərini qurmaq və böyütmək üçün gücləndirir. İstifadəçi dostu interfeysi və geniş tətbiq ekosistemi bir çox yeni elektron ticarət təşəbbüsləri üçün üstünlük verilən seçimdir.

Shopify platformasını davamlı olaraq yeniləyir və SEO, marketinq avtomatlaşdırılması və müştəri idarəçiliyi üçün alətlər təklif edir. Sosial media və bazar yerləri də daxil olmaqla müxtəlif satış kanalları ilə inteqrasiya etməklə satıcılara geniş auditoriyaya çatma imkanı verir.

Shopify digər elektron ticarət platformaları və həllərindən rəqabətlə üzləşir. Platformanın miqyaslandırılması və təhlükəsizliyi artdıqca davamlı qayğı mövzusu olaraq qalır. Bundan əlavə, şirkət artan və qlobal istifadəçi bazasının ehtiyaclarını qarşılamaq üçün tədbirlər görməlidir.

JD.com. JD.com Çində əsas elektron ticarət oyunçusudur və birbaşa satış modeli və səmərəli logistika şəbəkəsi ilə tanınır. Eyni gün çatdırılma və keyfiyyətə nəzarətə diqqət yetirməsi ilə fərqlənir.

Walmart. Walmart onlayn varlığını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirib və Jet.com kimi satınalmalar vasitəsilə və omni-kanal pərakəndə satışda yeniliklər edir. Fiziki mağazaların geniş şəbəkəsi onun elektron ticarət əməliyyatlarını dəstəkləyir və mağazadan götürmə kimi xidmətlər təklif edir.

Rakuten. Rakuten Yaponiyanın ən böyük elektron ticarət platformasıdır və elektron ticarət, fintech və rəqəmsal məzmun sahələrində qlobal miqyasda fəaliyyət göstərir. Müxtəlif xidmətləri ilə inteqrasiya edən sadiqlik proqramı ilə fərqlənir.

MercadoLibre. MercadoLibre Latın Amerikasında aparıcı elektron ticarət platformasıdır və bazar yeri, ödəniş həlləri (MercadoPago) və logistika xidmətləri təklif edir. Regionun rəqəmsal iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır (5,p.91-92).

Flipkart. Flipkart 2018-ci ildə Walmart tərəfindən əldə edilmiş və Hindistanın dominant elektron ticarət platformasıdır. Abunə xidməti (Flipkart Plus) və rəqəmsal ödənişlər (PhonePe) daxil olmaqla geniş məhsul və xidmət çeşidi təklif edir.

Azərbaycan təcrübəsində elektron ticarət son illərdə sürətlə inkişaf etmişdir və bu sahədə bir çox yerli şirkətlər rəqəmsal platformalarda fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Xüsusilə pandemiya dövründə onlayn alış-verişin populyarlığı artmış və elektron ticarət xidmətlərinə olan tələbat əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Yerli bazarda e-ticarət platformalarının və rəqəmsal ödəniş sistemlərinin genişlənməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqəmsal transformasiyasına töhfə vermişdir (1, s.90-91).

Mobil Ticarət (M-ticarət). Smartfonların artımı mobil alış-verişdə əhəmiyyətli bir artıma səbəb olub. Elektron ticarət platformaları mobil cihazlar üçün saytlarını və tətbiqlərini optimallaşdırır, mobil ödənişlər və fərdiləşdirilmiş mobil təcrübələr təklif edir.

Sosial Ticarət. Elektron ticarətin Instagram və Facebook kimi sosial media platformaları ilə inteqrasiyası, brendlərin istehlakçılara birbaşa çatmasına imkan yaradır. Sosial ticarət sürətlə artır və bu, influencerlər və birbaşa istehlakçıya yönəlmiş brendlər tərəfindən idarə olunur.

Süni İntellekt və Fərdiləşdirmə. Süni intellekt elektron ticarət təcrübəsini fərdiləşdirilmiş tövsiyələr, axtarış funksionallığının yaxşılaşdırılması və inventar idarəçiliyinin optimallaşdırılması vasitəsilə artırır. AI-dən istifadə edən chatbotlar və virtual köməkçilər də daha çox yayılır.

İstehlakçılar getdikcə daha çox alış-verişlərinin ətraf mühitə təsirindən narahatdırlar. Elektron ticarət platformaları qablaşdırma tullantılarını azaltmaq, ekoloji cəhətdən təmiz məhsullar təklif etmək və təchizat zənciri şəffaflığını artırmaq kimi davamlı təcrübələri qəbul edir (3, p. 208-211).

Blockchain texnologiyası elektron ticarət üçün təhlükəsizlik, şəffaflıq və əməliyyatlarda səmərəlilik təkmilləşdirmələri təklif edir. Bəzi platformalar kriptovalyutaların ödəniş metodu kimi istifadəsini araşdırır və bu, onlayn əməliyyatlarda inqilab edə bilər.

Nəticə

Elektron ticarət mənzərəsi texnologiya, yenilik və strateji biznes modellərindən istifadə edərək əhəmiyyətli bazar payına sahib olan bir neçə əsas oyunçu tərəfindən idarə olunur. İstehlakçı davranışı və texnologiya inkişaf etdikcə, bu platformalar rəqabətə davam gətirmək üçün uyğunlaşmalıdır. Mobil ticarət, sosial ticarət, AI, davamlılıq və blockchain kimi yeni meyllər elektron ticarətin gələcəyini formalaşdıracaq və bu sahə üçün həm imkanlar, həm də çağırışlar yaradacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əhmədov R. Elektron ticarət və rəqəmsal marketinq: Azərbaycan şirkətləri üçün perspektivlər. Bakı, Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 2020, səh. 85-99.
2. Chaffey D. Digital Business and E-Commerce Management. Pearson, 2015, p. 134-150.
3. Johnson A. Social Media Marketing Strategies for E-commerce Businesses: Best Practices and Case Studies. Journal of Digital Marketing, 2019, p. 205-218.
4. Laudon K.C., & Traver C.G. E-Commerce 2020: Business, Technology, Society. Pearson, 2020, p. 55-70.
5. Smith J. The Role of Artificial Intelligence in E-commerce Marketing: Trends and Opportunities. International Journal of E-commerce Research, 2019, p. 87-98.
6. Ибрагимов Р. Особенности маркетинга в электронной коммерции: тенденции и перспективы. Электронная коммерция и интернет-маркетинг, 2016, с. 45-58.
7. Петрова Е. Анализ эффективности рекламных кампаний в e-commerce на примере крупных онлайн-ритейлеров. Маркетинг и реклама, 2017, с. 102-115.

Arif İsmayıl İSMAYILOV
Qərbi Kaspi Universiteti, Elektron Kommersiya ixtisaslaşması üzrə magistrantı
E-mail: arifmesteliyev2001@gmail.com

E-TİCARƏTDƏ MARKETİNQİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Summary

The development of the Internet has transformed traditional marketing and given rise to e-commerce, a dynamic and rapidly growing sector. This article explores the unique features of marketing in e-commerce, highlighting its distinctive features, strategies and challenges. It explores how digital technologies, consumer behaviors and global connectivity are shaping e-commerce marketing, providing insights into effective practices and future trends.

Key words

Giriş

E-Ticarətdə marketinqin xüsusiyyətləri mövzusu, günümüzdə internetin və digər elektron ticarət platformalarının geniş yayılması ilə birlikdə daha da önəmli hala gəlmişdir. Bu məqalədə, ə-Ticarətdə marketinqin özəllikləri və bu sahədəki əsas strateji fərqlilikləri müzakirə olunacaq. İnternetin bütün dünyaya yayılması və onlayn ticarətin dinamikası, marketinq prinsiplərinin dəyişməsinə və yeni yanaşımların tələb olunmasına səbəb olmuşdur. Bu yazıda, ə-Ticarətdə marketinqin əsas prinsipləri və bu prinsiplərin praktikada necə tətbiq olunduğu təhlil olunacaq.

Əsas mətn

E-ticarət marketinqinin əsas xüsusiyyətləri:

1. Rəqəmsal yanaşma. E-ticarət marketinqi təbii olaraq rəqəmsaldır və müştərilərə çatmaq və onları cəlb etmək üçün onlayn platformalardan istifadə edir. Bu yanaşma veb saytlar, sosial media, e-poçt və axtarış alətləri kimi müxtəlif vasitələri əhatə edir. Rəqəmsal marketinq dəqiq hədəfləmə, real vaxt analitikası və fərdiləşdirilmiş müştəri qarşılıqlı əlaqələrinə imkan verir.

2. Məlumat əsaslı strategiyalar. E-ticarət marketinqinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri məlumatdan asılılığıdır. E-ticarət platformaları istehlakçı davranışı, üstünlükləri və satınalma nümunələri haqqında böyük miqdarda məlumat toplayır. Marketoloqlar bu məlumatlardan strategiyalarını fərdiləşdirmək, kampaniyaları optimallaşdırmaq və gələcək tendensiyaları proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edirlər. Google Analytics, müştəri münasibətləri idarəetmə sistemləri və maşın öyrənməsi alətləri bu prosesdə əhəmiyyətlidir (1, s.114).

3. Fərdiləşdirmə və özəlləşdirmə. E-ticarət yüksək dərəcədə fərdiləşdirməyə imkan verir. Marketoloqlar fərdi müştəri məlumatlarına əsaslanaraq fərdiləşdirilmiş alış-veriş təcrübələri yarada bilərlər. Fərdi tövsiyələr, hədəflənmiş promosyonlar və xüsusi məzmun istifadəçi əlaqəsini artırır və

çevrilmə nisbətlərini yüksəldir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi texnologiyalarının istifadəsi bu fərdiləşdirmə texnikalarını daha da təkmilləşdirir.

4. Omni-Kanal marketinq. Effektiv e-ticarət marketinqi müştəri təcrübəsini inkişaf etdirmək üçün bir neçə onlayn və oflayn kanalları birləşdirir. Bu omni-kanal yanaşması müştərilərin markayla müxtəlif təmas nöqtələrində, məsələn, sosial media, mobil tətbiqlər, e-poçt və fiziki mağazalarda heç bir çətinlik çəkmədən qarşılıqlı əlaqə qura bilməsini təmin edir. Konsistent mesajlaşma və uyğun markanın təcrübələri bu strategiyada çox vacibdir.

5. Sosial medianın təsiri. Sosial media platformaları e-ticarət marketinqində mühüm rol oynayır. Onlar marka qurma, müştəri əlaqəsi və birbaşa satış üçün güclü vasitələrdir. Sosial media marketinqi paylaşıla bilən məzmun yaratmağı, təsir edənlərdən istifadə etməyi, hədəflənmiş reklamlar aparmağı və real vaxtda müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə qurmağı əhatə edir. Instagram, Facebook, Twitter və TikTok kimi platformalar müxtəlif auditoriyalara çatmaqda vacibdir (3, s.79-81).

6. Axtarış motoru optimizasiyası və Məzmun marketinqi. Axtarış motoru optimizasiyası e-ticarət veb saytlarına real əhali kütləsi çəkmək üçün çox vacibdir. Veb saytın məzmununu, strukturunu və məlumatlarını optimallaşdırmaqla, bizneslər axtarış motorlarındakı reytinqlərini və görünüşlərini yaxşılaşdıra bilər. Məzmun marketinqi, bloqlar, videolar, infoqrafikalar və s. axtarış motoru optimizasiyasının səylərini tamamlayır, dəyərli məlumat təqdim edərək müştəriləri cəlb edir və saxlayır (2, s.105-106).

Amazon, süni intellekt və məlumat analitikasından qabaqcıl istifadəsi ilə uğurlu e-ticarət marketinqini nümunə göstərir. Platformanın tövsiyə mühərriki satışları əhəmiyyətli dərəcədə artıraraq fərdiləşdirilmiş məhsul təkliflərini təmin etmək üçün böyük həcmdə məlumatları təhlil edir. Amazon-un Prime üzvlük proqramı həm də pulsuz göndərmə və eksklüziv sövdələşmələr kimi üstünlüklər təklif edərək, fiziki mağazalar və onlayn platforma ilə qüsursuz omni-kanal marketinqini birləşdirərək müştəri loyallığını artırır.

Shopify kiçik biznesləri güclü marketinq alətləri ilə gücləndirən hərtərəfli e-ticarət həlli təqdim edir. Onun platformasına daxili SEO xüsusiyyətləri, fərdiləşdirilə bilən şablonlar, sosial media və e-poçt marketinq kanalları ilə inteqrasiya daxildir. Shopify-ın müxtəlif biznes ölçülərini genişləndirmək və dəstəkləmək qabiliyyəti e-ticarət marketinqində çeviklik və uyğunlaşmanın vacibliyini vurğulayır.

Böyük verilənlərin analitikası e-ticarət bizneslərinə müştəri davranışları və üstünlükləri haqqında daha dərindən məlumat əldə etməyə imkan verir. Böyük məlumat dəstlərini təhlil edərək, marketoloqlar tendensiyaları müəyyən edə, müştəri ehtiyaclarını proqnozlaşdıra və daha yaxşı inkişaf üçün marketinq strategiyalarını optimallaşdıra bilərlər (1, s.113).

E-ticarət platformaları davamlı olaraq istehlakçı davranışını təhlil edir, məsələn, klik nisbətləri, səhifələrdə sərf olunan vaxt və alış-veriş səbətindən imtina nisbətləri. Bu anlayışlar marketoloqlara öz strategiyalarını təkmilləşdirməyə, istifadəçi təcrübəsini təkmilləşdirməyə və dönüşüm nisbətlərini artırmağa kömək edir. Məqsədli və effektiv marketinq kampaniyaları yaratmaq üçün istehlakçı davranışını başa düşmək çox vacibdir.

Mobil cihazların yüksəlişi ilə mobil ticarət (m-ticarət) e-ticarət marketinqinin mühüm aspektinə çevrildi. Müəssisələr qüsursuz və cəlbedici alış-veriş təcrübəsini təmin etmək üçün mobil istifadəçilər üçün vebsaytlarını və marketinq strategiyalarını optimallaşdırmalıdırlar. Buraya cavab verən dizayn, mobil uyğun məzmun və naviqasiyası asan interfeyslər daxildir (6, c.45-46).

E-poçt marketinqi e-ticarətdə güclü alət olaraq qalır və bizneslərə fərdiləşdirilmiş mesajlarla müştərilərə birbaşa müraciət etməyə imkan verir. Effektiv e-poçt marketinq strategiyalarına seqmentləşdirmə, avtomatlaşdırma və fərdiləşdirmə daxildir. Müvafiq məzmun və təkliflər təqdim etməklə, müəssisələr müştəri sədaqətini artıra və təkrar alışları artıra bilər.

Etik marketinq təcrübələri e-ticarətdə getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisələr istehlakçı inamını yaratmaq və saxlamaq üçün məlumat məxfiliyinə, şəffaflığa və ədalətli reklam təcrübələrinə üstünlük verməlidirlər. Etik mülahizələrə həmçinin davamlı təcrübələr və brend reputasiyası və müştəri loyallığını artıra bilən məsuliyyətli mənbə daxildir.

E-ticarət marketinq strategiyaları mədəni fərqlərə, yerli qaydalara və regional istehlakçı seçimlərinə görə qlobal bazarlarda dəyişir. Müəssisələr dil, ödəniş üsulları və yerli marketinq

kanalları kimi amilləri nəzərə alaraq marketinq yanaşmalarını müxtəlif bazarlara uyğunlaşdırmalıdırlar (4, p.209). Uğurlu beynəlxalq marketinq kampaniyaları üçün mədəni nüansları başa düşmək və onlara hörmət etmək vacibdir.

Davamlılıq e-ticarət marketinqində əsas diqqət mərkəzinə çevrilir. Müəssisələr yaşıl qablaşdırma, karbon kompensasiyası proqramları və davamlı məhsulların təşviqi kimi ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri birləşdirir. Marketinq kampaniyalarında bu səyləri vurğulamaq ekoloji cəhətdən şüurlu istehlakçıları cəlb edə və brend imicini yüksəldə bilər.

E-ticarət marketinqində çağırışlar:

1. Gərgin rəqabət. E-ticarət sahəsi yüksək rəqabətlidir, çox sayda istehlakçı diqqəti üçün yarışır. Bu dolu bazarda fərqlənmək innovativ marketinq strategiyaları və güclü dəyər təklifini tələb edir.

2. Kiber təhlükəsizlik problemləri. E-ticarət rəqəmsal əməliyyatlara güvəndiyi üçün kiber təhlükəsizlik əsas məsələdir. Marketoloqlar platformalarının təhlükəsiz olmasını təmin etməli, müştəri etibarını qurmalı və müştəri məlumatlarını qorumalıdır. Məlumat pozuntuları əhəmiyyətli reputasiya və maliyyə ziyanına səbəb ola bilər.

3. Sürətli texnoloji dəyişikliklər. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı həm imkanlar, həm də çağırışlar təqdim edir. Marketoloqlar rəqabətədavamlı olmaq üçün ən son tendensiyalara və alətlərə uyğunlaşmalıdırlar. Bu, davamlı öyrənmə və uyğunlaşma tələb edir (5, p.90-94).

4. İstehlakçı məxfiliyi. Məlumat məxfiliyinə artan məlumatlılıqla istehlakçılar məlumatlarını paylaşmaqda daha ehtiyatlı olurlar. Marketoloqlar məxfilik qaydalarına riayət etməli və şəffaf praktikalar quraraq müştəri etibarını qazanmalı və saxlamalıdırlar.

E-ticarət marketinqində gələcək tendensiyalar:

1. Süni intellekt və maşın öyrənməsi. Süni intellekt və maşın öyrənməsi e-ticarət marketinqini inkişaf etdirməyə davam edəcək. Bu texnologiyalar inkişaf etmiş məlumat analizi, proqnoz modelləşdirmə və marketinq tapşırıqlarının avtomatlaşdırılmasını mümkün edərək daha təsirli və səmərəli strategiyalar yaradır.

2. Artırılmış reallıq (AR) və Virtual reallıq (VR). AR və VR, onlayn alış-veriş təcrübəsini interaktiv və immersive məhsul təcrübələri təqdim edərək yaxşılaşdırmağa hazırdır. Bu texnologiyalar fiziki və rəqəmsal alış-veriş arasındakı boşluğu aradan qaldıraraq virtual təcrübələr və 3D məhsul vizualizasiyaları təklif edir (7, c.104-107).

3. Səs axtarışı və söhbət ticarəti. Smart dinləyicilər və səs köməkçilərinin yüksəlişi ilə səs axtarışı getdikcə daha əhəmiyyətli olur. E-ticarət biznesləri məzmunlarını səs sorğuları üçün optimallaşdırmalı və chat botları və səs ilə aktivləşdirilmiş alış-veriş vasitəsilə söhbət ticarətini araşdırmalıdır.

4. Davamlılıq və etik marketinq. İstehlakçılar getdikcə davamlılıq və etik praktikalarla maraqlanırlar. E-ticarət marketoloqları bu sahələrdə səylərini vurğulamalı, ekoloji dost məhsullar və şəffaf təchizat zəncirlərini tanıtmalıdırlar.

Nəticə

E-ticarətdə marketinq rəqəmsal təbiəti, məlumat əsaslı strategiyaları və fərdiləşdirmə vurğusu ilə dinamik və çoxşaxəli bir sahədir. Çağırışlara baxmayaraq süni intellekt, AR, VR və səs texnologiyalarındakı inkişaflarla gələcək maraqlı imkanlar təqdim edir. E-ticarət marketinqinin unikal xüsusiyyətlərini anlamaq və onlardan istifadə edərək bizneslər bu inkişaf edən mənzərədə uğurla naviqasiya edə və davamlı böyümə əldə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əsgərova N.Ə. Elektron ticarətin inkişafı və marketinqdə müəyyən edici amillər. Bakı, 2018, səh. 112-125.

2. Məmmədov R.T.E-ticarət səhifələrinin axtarış motoru optimizasiyası (SEO): Əsas prinsiplər və təcrübə. E-Ticarət Tədqiqatları. Bakı, 2020, səh. 105-107.

3. Quliyev S.A. E-ticarət marketinqində sosial media platformalarının rolu və əhəmiyyəti. Müasir İdarəçilik və Marketinq. Bakı, 2019, səh. 78-87.

4. Johnson A. Social Media Marketing Strategies for E-commerce Businesses: Best Practices and Case Studies. Journal of Digital Marketing, 2019, p. 205-218.

5. Smith J. The Role of Artificial Intelligence in E-commerce Marketing: Trends and Opportunities. International Journal of E-commerce Research. 2019, p. 87-98.

6. Ибрагимов Р. Особенности маркетинга в электронной коммерции: тенденции и перспективы. Электронная коммерция и интернет-маркетинг. 2016, с. 45-58.

7. Петрова, Е. Анализ эффективности рекламных кампаний в e-commerce на примере крупных онлайн-ритейлеров. Маркетинг и реклама. 2017, с. 102-115.

Leyla Rövşən qızı SERTTAŞ
b.e.i. ARETN -nin İqtisiyyat İnstitutunun
"Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi" şöbəsinin əməkdaşı

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA AQRAR MƏHSULLARIN TİCARƏTİ: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN ÖNƏMİ

Summary

The creation of the Zangezur corridor, which is one of the shortest, reliable and safe routes connecting the East and the West, will be important for the world and fully meet the historical, national and future interests of Azerbaijan. The use of the Zangezur corridor will further expand Azerbaijan's competitive opportunities and ensure the sustainability of competition.

Key words: Export, import, trade turnover, agriculture

Giriş

Hazırda Azərbaycanın mühüm nəqliyyat qovşağı kimi tanınması onun Şərq-Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat marşurutlarının kəsişməsində yerləşməsidir. Azərbaycan respublikasının əsas strateji məqsədlərindən biri tarixi nəqliyyat marşurutunu bərpa etmək və eyni zamanda yenilərini yaratmaqdır. Beynəlxalq nəqliyyat marşurutlarının Azərbaycandan keçməsi yük daşımalarının məsafə, vaxt və maliyə baxımından daha əlverişli edəcəkdir.

Azərbaycanın qədim torpağı olan Zəngəzur 1921-ci ildə Sovet İttifaqı tərəfindən Azərbaycandan alınaraq Ermənistana birləşdirilməsi, türk dünyasının coğrafi baxımdan parçalamış oldu.Beləliklə də Azərbaycanın Türkiyə və Naxçıvan ilə olan birbaşa əlaqəsi kəsilmişdir. Sovet dövründə Azərbaycanı Naxçıvan ilə birləşdirmək üçün iki dəmir yolu xətti çəkilmişdir. 1992-ci ildə Birinci Qarabağ müharibəsində bu dəmir yolu xətləri tamamilə yararsız hala salınmışdır. Zəngəzur dəhlizinin açılması regiondakı sabitliyi təmin etməklə yanaşı, ölkələr arasında inteqrasiyanın dərinləşməsində mühüm rol oynayır. Zəngəzur dəhlizi Xəzər dənizinin iki sahilini birləşdirərək eyni zamanda Asiyanı Avropaya birləşdirən Orta dəhlizi də genişləndirmiş olacaqdır. Zəngəzur dəhlizinin açılması Sakit okean və Atlantik okeanları arasında ən qısa quru nəqliyyat yolu Asiya və Avropa arasında yeni bir nəqliyyat şəbəkəsi yaradacaq ki, buda Qərb və Şərq arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinə müsbət təsir edəcək.Eyni zamanda Şərqlə Qərbi birləşdirən ən qısa,ən təhlükəsiz və etibarlı marşurutlardan bir olacaq.Geniş coğrafi ərazidə yerləşən ölkələr arasında iqtisadi-ticarət əlaqələrini gücləndirmək,bütövlükdə regionun inkişafına təkan vermiş olacaq.

Əsas mətn

Zəngəzur dəhlizinin siyasi və iqtisadi inteqrasiya üçün əhəmiyyəti ilə yanaşı, Türk dünyası ölkələri arasında da xarici ticarətin genişlənməsində mühüm rola malikdir. Son illərdə Azərbaycanın Türkdilli dövlətləri ilə xüsusi ilə də Türkiyə, Qazxıstan və Özbəkistan ilə arasında xarici ticarət dövriyyəsi artmışdır.Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət dövriyyəsi 2020-ci ilə müqayisədə 2022-ci ildə 1.6 dəfə artmışdır.Buna baxmayaraq Azərbaycan Türkiyə arasında xarici ticarət əlaqələri tam potensial imkanlardan daha aşağı səviyyədədir.Bunun isə əsas səbəbi Azərbaycan və Türkiyə arasında birbaşa nəqliyyat əlaqələrinin olmamasıdır.Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycan və Türkiyə arasında birbaşa nəqliyyat əlaqəsinin yaranmasına və potensial imkanlardan tam şəkildə

yararlanmağa imkan yaradacaq.Eyni zamanda Zəngəzur dəhlizinin açılışı Azərbaycanın digər türkdilli xalqlarla arasında daha asan və daha ucuz nəqliyyat əlaqələrini yaradacaq, bu isə öz növbəsində xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olacaq.

Cədvəl 1.

Azərbaycanın Türkdilli dövlətlərlə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal və ixrac əməliyyatları, mln, dollar(2022)

	2020				2021				2022			
	idxal	ixrac	tic/döv	X.t.d-də x.ç	idxal	ixrac	tic/döv	X.t.d-də x.ç	idxal	ixrac	tic/döv	X.t.d-də x.ç
Türkiyə	171,4	146,9	318,3	11,3	218,6	263,2	481,8	14,5	311,6	209,9	521,5	13,6
Qazaxistan	13,7	8,0	21,7	0,8	31,6	8,0	39,7	1,2	115,1	30,3	145,4	3,8
Özbəkistan	11,4	9,2	20,5	0,7	19,3	3,9	23,2	0,7	40,9	6,2	47,1	1,2
Türkmənistan	0,7	16,5	17,2	0,6	0,4	27,5	27,9	0,8	0,5	15,1	15,6	0,4
Qırğızıstan	2,5	2,8	5,3	0,2	1,9	10,8	12,7	0,4	3,8	8,3	12,1	0,3
CƏMİ	199,7	183,3	383,1	13,5	271,9	313,4	585,3	17,7	471,9	269,8	741,7	19,4

Cədvəldən göründüyü kimi, 2020-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə Azərbaycanın Türkiyə ilə ticarət dövriyyəsi 1.6 dəfə, Qazaxıstanla 6.7 dəfə, Özbəkistanla 2.3 dəfə, Qırğızıstanla 2.3 dəfə artmışdır. Lakin Azərbaycanın Türkdilli dövlətlər ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət dövriyyəsi son illər yüksəlsə də, potensial imkanlarından çox aşağıdır. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycanın Türkdilli dövlətlər ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin Azərbaycanın ümumi xarici ticarət dövriyyəsində xüsusi çəkisi 19.4% olmuşdur ki, bu da 2020-ci illə müqayisədə 5.9 bənd yüksəkdir. Lakin ölkələr üzrə idxal-ixrac əməliyyatlarının təhlili göstərir ki, Azərbaycanın bu ölkələrlə kənd təsəsrrüfatı məhsulları üzrə ixracının 78%-i, idxalın isə 66%-i Türkiyənin payına düşür. Qeyd edək ki, 2020-ci illə müqayisdədə Qazaxıstan və Özbəkistan ilə idxal-ixarcın həcmi artdığından Türkiyən xüsusi çəkisi aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2022-ci ildə Azərbaycanın Türkdilli dövlətlər ilə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxalda Qazaxıstanın payı 2020-ci illə müqayisədə 6.9%-dən 24.4%-ə, ixracda 4.4%-dən 11.1%-ə yüksəlmiş, Özbəkistanın payı isə idxalda 5.6%-də 8.7%-ə qədər artsa da, ixracda 5%-dən 2.2%-ə düşmüşdür.

Trademap statistik məlumat bazasında verilmiş statistik rəqəmlər əsasında Türkdilli dövlətlərin kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal-ixrac əməliyyatlarında Azərbaycanın xüsusi çəkisini araşdırmışıq. Qeyd edək ki, bu məhsullar üzrə Azərbaycanın idxal-ixrac əməliyyatlarında Türkdilli dövlətlərin payı nisbətən yüksək olsa da, həmin ölkələrin idxal-ixrac əməliyyatlarında Azərbaycanın payı çüzidir. Belə ki, Türkiyənin kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxalında Azərbaycanın payı 0.78%, ixracında 0.74%, müvafiq olaraq Qazxıstanın idxalında 0.52, ixracında 0.5%, Özbəkistanın idxalında 0.14%, ixracında 0.15%, Qırğızıstanın idxalına 0.001%, ixracında 0.32% təşkil edib.

Azərbaycanın Türkdilli dövlətlər ilə, xüsusi ilə Orta Asiya dövlətləri ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının aşağı olmasının əsas səbəblərində biri Azərbaycan bu ölkələrə nəqliyyat əlaqələrinin uzaq və əlverişsiz olmasıdır. Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanın bu ölkələrlə bir başa quru yolu ilə yük daşımalarına şərait yaradacaq ki, bu da xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə imkan verəcəkdir.

Nəticə

Zəngəzur dəhlizinin açılması ilk növbədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü möhkəmləndirəcəkdir. Cənubda sülh və sabitliyin təmin olunması,regional əməkdaşlığın genişlənməsi, ölkələr arasında nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin daha da böyüməsində mühüm rol oynayacaqdır.Azərbaycanın Naxçıvan MR ilə quru nəqliyyat yolunun açılması və Azərbaycan Türkiyə arasında Türkiyə isə Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə daha qısa və alternativ quruyol əlaqələri formalaşacaq ki,buda öz növbəsində həm turizm həm də ticarət əlaqələrini daha da genişləndirəcək.Zəngəzurdan keçən infrastrutur,kommunikasiya və nəqliyyat layihələri bütün turk dünyasını birləşdirəcək. Əlbəttdəki Ermənistan da öz növbəsində Zəngəzur dəhlizinin üstünlüklərindən istifadə edə bilər.İlk növbə də Ermənistan iqtisadi blokadadan çıxaraq, regiona inteqrasiya edərək, iqtisadi inkişaf yolu keçə

bilər.Bu səbəbdən Zəngəzur dəhlizi uzun illər davam edən düşmənçiliyə son qoymaq üçün real potensiala malik olan bir layihədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aze.Media (2022) Zəngəzur dəhlizi: Avropa ilə Asiyanı birləşdirəcək yeni nəqliyyat marşrutu. 9 avqust. Bu ünvanda mövcuddur: https://aze.media/zangezur-corridor-new-transport-route-to-connect-europe-and-asia/ (Giriş tarixi: 16 noyabr 2022).

2. İskəndərov X. və Gawliczek P. (2020) 'Cənubi Qafqazda 'yeni böyük oyun güc və təsir uğrunda rəqabət, Elmi Məqalələrin Sosial İnkişaf və Təhlükəsizlik jurnalı, 10(1), səh. 25-33. doi: 10.33445/sds.2020.10.1.4.

3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, "Azərbaycanda nəqliyyat", Bakı 2022.,

4. https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-56844543

GULUZADE KHALIL
Odlar Yurdu University

THE IMPACT OF SHOCK EFFECTS ON LABOR MARKET DYNAMICS: AN ANALYSIS OF INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS

Summary

The labor market is highly sensitive to various internal and external events. Internal factors such as changes in the minimum wage, political and military conflicts, and migration can significantly impact the labor market. External influences, including events in countries that are major trading partners, also play an important role. The history of Azerbaijan clearly demonstrates how internal and external shock effects have impacted its labor market: from the collapse of the Soviet economy and the closure of enterprises to mass unemployment caused by the occupation of part of the territory and the COVID-19 pandemic. These events can be classified as "supply shocks" or "demand shocks" depending on how they affect the available workforce or the demand for it. For example, a sharp increase or decrease in the labor supply leads to a shift in the labor supply curve, which in turn affects wage levels.

Keywords: *Labor market, Shock effects, COVID-19 pandemic, Minimum*

Introduction

The labor market is highly sensitive to various events occurring within the country, including changes in the minimum wage, internal political and military conflicts, migration, and other factors. External influences can also have significant effects on the country's labor market. For example, any events in other countries that dominate the nation's foreign trade operations impact the domestic labor market. Unfortunately, these types of events have occurred many times in the historical development of Azerbaijan's labor market. For instance, at the end of the last century, the collapse of the former Soviet planned economy and the lack of new economic relations led to the closure of many enterprises and the unemployment of thousands of people. Additionally, the occupation of 20% of Azerbaijan's territory by Armenian military forces resulted in one million people becoming refugees, which caused significant changes in the labor market. In 2010, the outbreak of the COVID-19 pandemic and the resulting "stay-at-home" orders in most countries around the world paralyzed the labor market.

Main Text

Numerous examples can be given from different countries to illustrate the impact of various events on the labor market. Despite the uniqueness of labor market changes in each country, these changes can generally be divided into two groups. The first group relates to changes in labor supply. This

involves an increase or decrease in the number of workers offering their labor in various specialties. Such changes are constant; however, the volume of these changes can vary significantly. A sharp increase or decrease in the labor supply is considered a "supply shock." In this case, the labor supply curve shifts to the right (increase in supply) or to the left (decrease in supply). If the demand for labor remains unchanged, a rightward shift in the supply curve can decrease the price of labor, while a leftward shift can increase it.

Different factors impact the labor market to varying degrees. However, some events exert a shock effect on the labor market, causing either the demand for labor or the supply of labor to shift dramatically. Wars, pandemics, natural disasters, and other events can significantly alter both the demand and supply curves in the labor market. Researchers have studied the impact of such shock effects. For instance, Brinca et al. [1], Lee et al. [2], and many others have investigated the shock effect of the COVID-19 pandemic on the labor market, while Borjas and Monras [3] studied the impact of climate changes. Governments often take measures to mitigate the negative effects of labor market shocks. Tella and Rodrik [4] examined government responses to unemployment resulting from such shocks. Despite the different causes of these events, labor market shocks share certain characteristics. There is always a shift in the volume of demand or supply, but the nature of these shocks can vary. For example, labor market shocks caused by pandemics differ from those caused by refugee crises. Similarly, shocks from natural disasters or climate changes are distinct from those caused by wars. The difference primarily lies in the stability of the shifts in supply and demand curves.

In a study by Brinca et al. [1], the demand and supply shocks in various sectors of the labor market due to the COVID-19 pandemic were evaluated using the Bayesian structural vector autoregression method. The study concluded that the pandemic's effects varied across economic sectors, with some sectors experiencing weak impacts and others severe shocks. In March-April 2020, supply shocks correlated with remote job indicators.

Lee et al. [2] argued that some jobs lost due to the COVID-19 pandemic may not be recovered in the near future, indicating that the shock effects on the labor market will be long-lasting. High levels of unemployment, poverty, and income inequality are expected to persist for some time after the pandemic.

Anderton et al. (2021) claimed that compensation policies in European Union countries helped mitigate the pandemic's negative effects on the labor market by preserving jobs. The study suggested that the pandemic-induced crisis would necessitate workforce redistribution, which would continue depending on the crisis's duration. The pandemic has also accelerated the digitization of the economy, boosting employees' knowledge and skills related to digitalization.

Conclusion

In our study, we examine how shock changes in the labor market can occur with the implementation of large-scale construction in areas liberated from occupation. Additionally, the return of displaced populations to these areas will significantly impact the labor market in regions where they have resettled in recent years, particularly in Baku. In the first case, a demand shock may occur, and in the second case, a supply shock.

REFERENCES

1. Pedro Brinca, Joao B. Duarte, Miguel Faria-e-Castro, 2021. Measuring labor supply and demand shocks during COVID-19. European Economic Review 139 (2021) 103901

2. Lee, S., Schmidt-Klau, D., & Verick, S. (2020). The labour market impacts of the COVID-19: A global perspective. *The Indian Journal of Labour Economics*, *63*, 11-15.

3. Borjas, George J.; Monras, Joan (2017). *The labour market consequences of refugee supply shocks. Economic Policy, 32(91), 361–413.* doi:10.1093/epolic/eix007

4. Tella, Rafael Di; Rodrik, Dani (2020). *Labour Market Shocks and the Demand for Trade Protection: Evidence from Online Surveys. The Economic Journal, (), ueaa006–*.doi:10.1093/ej/ueaa006

QƏRBİ KASPİ UNİVERSİTETİ

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş "Qlobal çağırışlar və perspektivlər" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. 22 may 2024-ci il. QKU, -2024. – c.365

Mətbəənin direktoru *Balabacı Nasir qızı Məmmədli*

Dizayner – *Solmaz Aris qızı Məmmədli*

Materiallardan istifadə zamanı jurnala istinad zəruridir.

Redaksiyanın ünvanı: Azərbaycan, Bakı, Əhməd Rəcəbli küçəsi, III Paralel, 17A
E-mail: science@wcu.edu.az
https://journal.wcu.edu.az/
Tel: (+994 12) 492 74 18

Yığılmağa verilmişdir: 05. 07. 2024
Çapa imzalanmışdır: 17.07.2024
Kağızın formatı: 60x84 $^{1}/_{16}$
Tiraj: 100